

ISSN: 1303-5495
E-ISSN: 2717-7483

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

İSTANBUL TİCARET
ÜNİVERSİTESİ

YIL: 23 SAYI: 49 BAHAR 2024/1

Istanbul Commerce University
Journal of Social Sciences

ISSN: 1303-5495
E-ISSN: 2717-7483

SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

Yıl: 23 Sayı: 49 Bahar 2024/1

Istanbul Commerce University

Journal of Social Science

İSTANBUL TİCARET ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER DERGİSİ

ISTANBUL COMMERCE UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Yıl:23 Sayı:49 2024 /1 Bahar

Sahibi

İstanbul Ticaret Üniversitesi Adına Rektör Prof. Dr. Abdulhamit AVŞAR

Yayın Kurulu

Prof. Dr. Kayıhan İÇEL

Prof. Dr. Münevver TURANLI

Prof. Dr. Serkan ÇANKAYA

Prof. Dr. Murat YALÇINTAŞ

Doç. Dr. Başak ERDEM

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

İstanbul Ticaret Üniversitesi

Editör: Prof. Dr. Hanifi PARLAR

Editör Yardımcısı: Dr. Mefule FINDIKÇI ERDOĞAN

Editör Yardımcısı: Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Fatih CENGİL

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Engin ÇETİN

Mizanpaj ve Teknik Sorumlu: Merve Nur YILMAZ

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi hakemli bir dergidir, yılda üç kez; Bahar, Yaz ve Güz aylarında yayımlanır.

Bu dergide yayımlanan makalelerin telif hakları İstanbul Ticaret Üniversitesi'ne aittir. Bu yayımla ilgili olarak Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'ndan doğan her türlü hak saklıdır. Tanıtım için yapılacak alıntılar dışında Üniversitenin yazılı izni olmadan çoğaltılamaz. Bu dergide yayımlanan makalelerdeki görüşler yazarlarına aittir. Üniversite bu görüşler nedeniyle herhangi bir sorumluluk kabul etmez.

ISSN: 1303-5495

E-ISSN: 2717-7483

Elektronik ortamda erişim:

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/iticusbe>

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi

Örnektepe Mah. İmrahor Cad. No: 88/2 Beyoğlu/ 34445, İstanbul

Tel: 444 0 413

e-posta: sosyaldergi@ticaret.edu.tr

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi TR-DİZİN tarafından indekslenmektedir.

TR DİZİN

EBSCO
Business Source Ultimate

OpenAIRE

ProQuest

SÖBIAD

HAKEM LİSTESİ

Prof. Dr.	Nurcan Metin
Prof. Dr.	Burak Güriş
Prof. Dr.	Aydın Yılmaz
Prof. Dr.	Oksan Kibritci Artar
Prof. Dr.	Hüseyin Hatemi
Prof. Dr.	Mustafa Okur
Prof. Dr.	Şaban Kayıhan
Prof. Dr.	Murat Akbalık
Prof. Dr.	Namık Sinan Turan
Prof. Dr.	Ferudun Kaya
Prof. Dr.	Salih Şahin
Doç. Dr.	Ramazan Yirci
Doç. Dr.	Serkan Ünsal
Doç. Dr.	Uğur Yasin Asal
Doç. Dr.	İsmail Karsantık
Doç. Dr.	Bilal Yıldırım
Doç. Dr.	Alper Gürer
Doç. Dr.	Saadet Ela Pelenk
Doç. Dr.	Hicabi Ersoy
Doç. Dr.	Setçuk Alp
Doç. Dr.	Nazlı Hilal Çelik
Doç. Dr.	Hakan Albayrak
Doç. Dr.	Yaşar Serhat Yaşgöl
Doç. Dr.	Ahmet Emre Ateş
Doç. Dr.	Emrah Kulaklı
Doç. Dr.	Fatih Adıgüzel
Doç. Dr.	Mete Han Yağmur
Doç. Dr.	Talip Çukurlu
Doç. Dr.	Orhan Kaplan
Dr. Öğr. Üye.	Ayşem Biriz Karaçay
Dr. Öğr. Üye.	Ayla Avcı
Dr. Öğr. Üye.	Engin Yurdasever
Dr. Öğr. Üye.	Hacı Bayram İrhan
Dr. Öğr. Üye.	Fatih Yurtbaşı
Dr. Öğr. Üye.	Özlem Ata Polat
Dr. Öğr. Üye.	Işın Ulaş Ertuğrul Yılmaz
Dr. Öğr. Üye.	Makbule Hürmet Çetinel
Dr. Öğr. Üye.	Ayşe Begüm Keleş Güven
Dr. Öğr. Üye.	Gülşen Kırpık
Dr. Öğr. Üye.	Engin Aytekin
Dr. Öğr. Üye.	Seda Baş
Dr. Öğr. Üye.	Damla Aksel
Dr. Öğr. Üye.	Fatih Çağatay Baz
Dr. Öğr. Üye.	Merve Yıldız
Dr. Öğr. Üye.	Gamze Öztürk Danışman
Dr. Öğr. Üye.	Bahar Köseoğlu

Dr. Öğr. Üye.	Meltem Ertuğrul
Dr. Öğr. Üye.	Ecem Kirkit
Dr. Öğr. Üye.	Semra Yılmaz Çıldam
Dr.	Meriç Çağlar
Dr.	Hüseyin Karagöz

EDİTÖRDEN

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin Değerli Okurları;

Dergimizin 49. sayısını, saygıdeğer birçok bilim insanının katkılarıyla şekillendirdiğimiz 23 önemli makale ile sunmaktan büyük gurur duyuyoruz. Kapsamlı araştırmalar ve derinlemesine analizlerden oluşan bu makalelerin, okuyucuların bilgi birikimini zenginleştirecek ve bilim dünyasına önemli katkılar sunacağına inanıyoruz. Dergimiz 39. sayısı ile başlattığı değişim ve dönüşüm sürecini sürdürmekte her yayın döneminde yenilenme eğilimi ile bulunduğu konumu güçlendirmeye devam etmektedir.

Bahar, yaz ve güz olmak üzere üç farklı periyotta yayımlanan dergimiz, artık sadece yaz dönemi için değil, sosyal bilimlerin tüm sayıları için kabul edilen hukuk makaleleriyle de zenginleşti. Bu adım sayesinde dergimiz, sosyal bilimler alanında yıllık yayın periyodu boyunca geniş bir kapsama sahip oldu.

Bu sayıda emeği geçen yazarlara, titiz hakemlik sürecine katkı sağlayan saygın akademisyenlere ve derginin hazırlanmasında yer alan tüm ekibimize teşekkür ederim. Umarız bu sayı, literatüre yeni bakış açıları kazandırır ve bir sonraki sayıda siz değerli okurlarımızla tekrar buluşma fırsatı yakalarız.

Saygılarımla.

Prof. Dr. Hanifi PARLAR

Sosyal Bilimler Dergisi Editörü

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

MAKALELER / ARTICLES

1. Selvi Nazlı GÜVENC

HİZMET SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE KARARLAŞTIRILAN AKDİ REKABET
YASAĞININ GEÇERLİLİĞİ KONUSUNDA
BİR DEĞERLENDİRME (TBK m. 444-445) 1340 - 1372

2. Ali Haydar ALKAN / Ali Cem BUDAK

İNŞAÎ HAK VE İNŞAÎ DAVA KAVRAMLARINA
ELEŞTİREL BİR BAKIŞ 1373 - 1384

3. Mehmet Enes AŞCI

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ'DE YAŞANAN İNGİLTERE-FRANSA
REKABETİ.....1385 - 1400

4. Münevver TURANLI / Ökeş Mehmet BOZBULUT

SOSYO-EKONOMİK STATÜ GRUPLARINA GÖRE
DAVRANIŞSAL DEĞERLERİN FARKLILAŞMASI.....1401-1413

5. Nihat ALAYOĞLU / Ali TULA

İŞLETMELERDE İNSANİ YÖNETİM:
BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI..... 1414 - 1434

6. Yunus Emre GÜR

FORECASTING THE EURO EXCHANGE RATE USING DEEP LEARNING ALGORITHMS
AND MACHINE LEARNING ALGORITHMS 1435 - 1456

7. Duygu DEVECİ / Yavuz BOLAT

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE SOSYAL BECERİLER ALANINDAKİ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN
İNCELENMESİ 1457 - 1481

8. Itır HASIRCI / Edip ÖRÜCÜ

DİJİTAL KÜLTÜRÜN ÖRGÜTSEL PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTAL LİDERLİĞİN ARACILIK ROLÜ: BİR ARAŞTIRMA.....1482 - 1505

9. Semra DEMİRCİOĞLU / Rana ATABAY KUŞCU

DOĞU ASYA KRİZLERİ VE LATİN AMERİKA KRİZLERİNE NEDEN OLAN ORTAK DİNAMİKLER 1506 - 1529

10. Seher KADIOĞLU / Necdet ŞENSOY

ENERJİ SEKTÖRÜNDE YAPILAN FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİNDE STOK BULUNDURMANIN ETKİSİ 1530 - 1543

11. Seda BİLYAY ERDOĞAN

ESG PERFORMANCE AND CORPORATE DEFAULT RISK: DO COUNTRIES' SHAREHOLDER PROTECTION LEVELS AFFECT THIS RELATIONSHIP?..... 1544 - 1570

12. Burçak SARI / Yahya FİDAN

İŞLETME REKABET STRATEJİLERİNİN İŞLETME PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTALLEŞMENİN ARACILIK ROLÜ: KONAKLAMA SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA 1571 - 1598

13. Ali ÖZDEMİR / Pelin YÜCE

ÖZEL OKULLARDA VELİ MEMNUNİYETİ: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI 1599 - 1621

14. Zafer TOPAK

BURSALI RAHMÎ DİVANI'NDA ŞİİR VE ŞAİR ALGISI..... 1622 - 1648

15. Muhammed Ali ÇINAR / Nazım EKREN

EKONOMİK İSTİHBARAT SİSTEMİNİN KÜRESEL KRİZ DÖNEMLERİNDE MAKROEKONOMİK PERFORMANS GÖSTERGELERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMESİ..... 1649 - 1671

16. Oya DAĞLAR MACAR / Erdoğan SEN

TEK PARTİ DÖNEMİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ
ÜZERİNE TARTIŞMALAR 1672 - 1689

17. Burhan ÜZÜM / Mithat ELCİCEK / Ata PESEN

PROGRAMLAMA ÖĞRETİMİNİN BİLGİ İŞLEMSEL DÜŞÜNME BECERİSİNE ETKİSİ: BİR
META-ANALİZ ÇALIŞMASI..... 1690 -1713

18. Hülya YİĞİT ÖZÜDOĞRU

CUMHURİYET DÖNEMİ COĞRAFYA DERSİ
ÖĞRETİM PROGRAMLARI (1924-2024)..... 1714 - 1737

19. Esin YÜCEL

GIG EKONOMİ ÇALIŞANLARININ BAĞLANTICILIK ÖĞRENME
TEORİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ:
BİR KARMA YÖNTEM ARAŞTIRMASI 1738 - 1759

20. İlknur CAVDAR KISACIK / Ebru SENSÖZ MALKOC

SİGORTA UYUŞMAZLIKLARINDA ARABULUCULUK
VE TAHKİM KURUMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI VE
UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNE ETKİSİ 1760 - 1778

21. Ayşem BİRİZ KARACAY

TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİ MÜLTECİLERE YÖNELİK ENTEGRASYON POLİTİKALARI:
ÇEKİNGEN VE MERKEZİYETÇİ YAKLAŞIMLAR..... 1779 - 1800

22. Maral TÖRENLİ

RUH SAĞLIĞI YASA TASLAĞI İŞİĞİNDA PSİKİYATRİ HASTALARINDA KORUMA
AMACIYLA ÖZGÜRLÜĞÜN KISITLANMASI
-İSTEMSİZ YATIŞ VE ZORLA TEDAVİ- 1801 - 1825

23. Aysun ATMİSDÖRTOĞLU / Ali Osman GÜRBÜZ

İŞLETMELERDE BAŞARISIZLIĞIN TAHMİNİ SÜRECİNDE FİNANSAL SIKINTININ VE
DOLAYLI MALİYETLERİNİN BELİRLEYİCİLERİ: BORSA İSTANBUL ŞİRKETLERİ
ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA..... 1826 - 1848

Geliş Tarihi:

09.06.2023

Kabul Tarihi:

04.01.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Güvenç, S. N. (2024). Hizmet sözleşmesi çerçevesinde kararlaştırılan akdi rekabet yasağının geçerliliği konusunda bir değerlendirme. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49).1340-1372. doi: 10.46928/iticusbe.1312395

HİZMET SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE KARARLAŞTIRILAN AKDİ REKABET YASAĞININ GEÇERLİLİĞİ KONUSUNDA BİR DEĞERLENDİRME (TBK m. 444-445)

Araştırma

Selvi Nazlı Güvenç

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi

sguenc@ticaret.edu.trb

Selvi Nazlı GÜVENÇ, İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi Medeni Hukuk Anabilimdalı'nda doktor araştırma görevlisi olarak görev yapmaktadır.

HİZMET SÖZLEŞMESİ ÇERÇEVESİNDE KARARLAŞTIRILAN AKDİ REKABET YASAĞININ GEÇERLİLİĞİ KONUSUNDA BİR DEĞERLENDİRME (TBK m. 444-445)

Selvi Nazlı Güvenç
sguven@ticaret.edu.tr

Özet

İşçi hizmet akdi süresince sadakat yükümünün bir görünümü olarak işverenle rekabet etmeme borcu altındadır (TBK m. 396/3). Ancak hizmet akdinin sona ermesinden sonraki dönemde geçerli olmak üzere işçi işverene karşı belirli bir süre için herhangi bir şekilde rekabetten kaçınmayı üstlenebilir. Akdi rekabet yasağı olarak isimlendirilen bu kararlaşırmanın geçerliliğı Türk Borçlar Kanunu (TBK) m. 444 vd. hükümlerinde sıkı şartlara bağlanmıştır. İlgili hükümler ile hizmet akdinden sonraki döneme ilişkin olarak rekabet yasağı getirilmesine, işverenin korunmaya layık haklı bir menfaatinin bunu gerektirmesi (TBK m.444/2) ve getirilen rekabet kaydının işçinin ekonomik geleceğı hakkaniyete aykırı şekilde sınırlandırılmış olmamak şartlarıyla izin verilmiştir. Bu bağlamda rekabet yasağının yer, süre ve konu yönünden sınırlandırılmış olması gerekmektedir (TBK m. 445/1). Rekabet yasağının şekli ve işçi yönünden rekabet yasağı ehliyeti TBK’de özel olarak düzenlenmiştir (TBK m.444/1). Çalışma kapsamında rekabet yasağı sözleşmesinin geçerlilik koşulları ve sınırlandırma şartları (TBK m. 445/2) inceleme konusu yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hizmet Akdi, Rekabet Yasağı, Akdi Rekabet Yasağı, Rekabet Yasağının Geçerliliğı

JEL Sınıflandırması: K

AN EVALUATION ON THE VALIDITY OF THE NONCOMPETITION CONTRACT WITHIN THE FRAMEWORK OF THE LABOUR CONTRACT (TBK Art. 444-445)

Abstract

The employee is under the obligation of not competing with the employer as a result of the loyalty obligation during the service contract. However, for the period after the end of the labour contract, the employee may undertake to avoid competition in any way against the employer for a certain period of time. The validity of this contract, which is called the contractual non-compete agreement, is subject to strict conditions in the Turkish Code of Obligations (TBK) Art. 444 and the following provisions. The form of the contract and the employee's non-competition contract license are specifically regulated in the TBK Art.444/1. With the relevant provisions, the prohibition of competition for the period after the service contract is allowed, provided that the employer has a justified interest in this regard (TBK art. 444/2) and the economic future of the worker is not unfairly limited by the competition contract. In this context, the prohibition of competition should be limited in terms of place, duration and subject (TBK art.445/1). Within the scope of the study, the validity conditions and limitation conditions of the non-compete agreement (TBK m.445/2) were examined.

Keywords: Labour Contract, Noncompetition Duty, Contractual Noncompetition Duty, Validity of Noncompetition Clause/Contract

JEL Classification: K

GİRİŞ

İşçi iş akdinin devamı süresince sadakat borcunun bir görünümü olarak işverenle rekabet etmeme yükümlülüğü altındadır (TBK m. 396/3; Art. 320a/3 OR)¹(Süzek, 2014, s. 457; Şahlanan, 2008, s.71; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 24; Yavuz, 2016, s.490). Başka bir ifade ile kanunî rekabet yasağının öznesi konumundaki işçi, hukuki ilişki süresince işverene karşı kanundan doğan sürekli ve olumsuz bir yapmama borcu altındadır (Soyer, 1994, s. 11) ². Hizmet akdi süresince işçinin rekabet sayılabilecek girişimlerde bulunması haklı fesih sebebi teşkil eder (Hatemi, 1992, s. 340) (TBK m. 453; İş Kanunu m. 25/2 II, e).

Diğer taraftan, işçinin hizmet sözleşmesinin sona ermesinden sonrasındaki döneme ilişkin olarak işverenle rekabete girişmesi engelleyen kanuni bir rekabet yasağı mevcut değildir. Aynı şekilde, sözleşme sonrası devam eden sorumluluklar kapsamında, hizmet akdi sonrası döneme ilişkin olarak işçinin işverenle rekabet etmeme yükümlülüğü altında olduğu da söylenemez (Akçaal, s. 276-277). Başka bir ifade ile rekabet etmeme yükümlülüğü hizmet akdi yönünden sözleşme sonrasındaki döneme ilişkin olarak devam eden bir yükümlülük değildir. Bu döneme ilişkin olarak, eski işverenin meşru menfaatleri gerektirdiği ölçüde, işçinin sır saklama yükümlülüğü (Geheimhaltungspflicht) varlığını sürdürür (TBK m. 396/4) (Forrer/Hiestand, 2021, s. 227; Akçaal, s. 224)³.

İşçinin hizmet akdinin sona ermesinden sonra işverenle rekabet etmemesi açıkça bu konuda taahhütte bulunmasına bağlıdır (Hatemi, 1992, s. 341) ⁴. Sözleşmeden doğan rekabet yasağı ile işçi belirli bir süre boyunca işverene karşı, herhangi bir rakip faaliyetten kaçınmayı ve özellikle rakip bir işletmede faaliyet göstermemeyi veya kendi adına böyle bir ticari faaliyette bulunmamayı taahhüt etmektedir. İki işletme arasında, aynı hizmetleri, tamamen veya kısmen özdeş bir müşteri tabanına sunulması halinde rekabet ilişkisinin bulunduğu söylenebilir (Schmid&Stöckli&&Krauskopf, 2021, s. 247). Rekabet ilişkisinin tespitinde hizmet akdinin sona erme zamanındaki durum belirleyicidir.

“Akdi rekabet yasağı” olarak nitelendirilen bu kararlaştırmalar ile işçinin hizmet sözleşmesi çerçevesinde edindiği bilgileri kullanarak işverenle muhtelif şekillerde rekabete girişmesi ve bu itibarla işverenin zarara uğratılması engellenmektedir (Soyer, 1994, s. 9; Uşan, 2011, s. 122). Bu husus, esas sözleşme hizmet akdi çerçevesinde bir rekabet yasağı kaydı şeklinde kararlaştırılabileceği gibi ayrı bir sözleşmeye de konu edilebilir (Ayiter, 1958, s. 464; Başkent, 2012, s. 117; Ceylan, 2021, s. 422; Manav, 2010, s.324; Soyer, 1994, s. 9; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 35; Uşan, 2011, s. 121). Uygulamada sıklıkla rekabet yasağının hizmet akdi içinde kararlaştırıldığı görülmektedir.

¹ Detaylı bilgi için bkz, Karademir, A. (2022). “4857 Sayılı İş Kanunu Kapsamındaki İşçinin İş ilişkisi Devam Ederken Rekabet Etmemesi Borcu”. İnÜHFD, 3(2), s. 340-355. DOI:10.21942.113375.

² Borçlar Kanunu’nda düzenlenmiş diğer kanunî rekabet yasağı düzenlemeleri için bkz. TBK m. 553, m. 626.

³Detaylı bilgi için bkz. Akçaal, M. (2018). “Sözleşme Sonrası Sorumluluk (Sözleşme Sonrası Yükümlülüklerinin İhlalinden Doğan Sorumluluk”, 1. Baskı, Konya, Sayram Yayınları.

⁴ Bkz. 5953 sayılı Basın Mesleğinde Çalışanlarla Çalıştırılanlar Arasındaki Münasabetlerin Tanzimi Hakkında Kanun m. 13/2 ile bu meslek kolunda çalışanlar yönünden akdi rekabet yasağı kararlaştırılması yasaklanmıştır. Soyer, 1994, s. 39; Manav, 2010, s. 326.

Hizmet akdinde akdi rekabet yasağının hukuki niteliği öğretide tartışmalıdır. Bir görüşe göre akdi rekabet yasağı, hukuki sebebi ve konusu itibariyle hizmet akdinden ayrı yapısı olan bağımsız bir sözleşmedir (Altay, 2008, s.181)⁵. Başka bir görüş kapsamında ise, akdi rekabet yasağının hizmet akdi çerçevesinde taraflarca kararlaştırılmış bir yan edim yükümlülüğü olduğu ifade edilmektedir (Eren, 2020, s. 37). Bize de haklı görünen bir başka nitelendirme ise bu değerlendirme yönünden taraf iradelerinin belirleyici olacağı dolayısıyla muhtelif rekabet yasakları yönünden farklı nitelendirmelerde bulunulabileceğidir (Paksoy, 2022, s. 50-54). Özellikle görevli mahkemenin tespiti gibi konularda pratik sonuçlar itibariyle önem taşıyan hukuki nitelik bahsine ilişkin Yargıtay'ın görüşü, akdi rekabet yasağının hizmet akdinden bağımsız bir sözleşme olduğudur⁶.

Rekabet yasağının bağımsız bir sözleşme olarak nitelendirilmesi halinde dahi akdi rekabet yasağı ile hizmet akdi sıkı bir ilişki içindedir. Zira TBK m.444 vd. hükümlerinin uygulanmasının ön koşulu belirli bir zamanda taraflar arasında bir geçerli bir hizmet akdinin gerçekleşmiş olmasıdır (Ceylan, 2021, s. 422; Ertan, 2012, s. 54). Nitekim işçinin sözleşme sonrasındaki döneme ilişkin işverenle rekabet etmesinin yasaklanmasını haklı gösteren belirli bir süre sürmüş ve işçiye rekabet avantajları sağlamış olan hizmet ilişkisidir. Dolayısıyla akdi rekabet kaydının varlığı geçerli şekilde kurulmuş bir hizmet akdine bağlıdır (Altay, s. 181). Diğer taraftan rekabet yasağının geçersizliği, hizmet akdinin geçerliliğini etkilemez (TBK m.27/2) (Doğan, 2017, s. 88; Manav, 2010, s. 326; Soyer, 1994, s. 39; Şahlanan, 2008, s. 73; Taşkent&Kabakçı, 2009, s.29; Uşan, 2003, s. 251)⁷.

Bu gerekçelerle TBK m. 444 vd. yer alan düzenlemeler, hizmet sözleşmesi veya isimlendirilmesinden bağımsız olarak hizmet akdi niteliğindeki sözleşmeler ile ilişkili olarak kararlaştırılan rekabet yasaklarında uygulanacaktır (Soyer, 1994, s. 10-11; Yavuz, 2016, s. 490). Nitekim hizmet sözleşmesinin sona ermesinden sonraki dönem için yapılacak akdi rekabet yasakları yönünden TBK 444-447 arasında getirilmiş olan özel kısıtlamalar, ekonomik yönden işverene nazaran daha zayıf bir konumda bulunan işçinin iktisadi geleceğinin korunması maksadına hizmet eder (Soyer, 1994, s.11; Yavuz, s. 490). Bu gerekçeyle öğretimizde çoğunlukla hizmet akdi dışındaki muhtelif sözleşmelerde kararlaştırılan rekabet yasaklarına ilişkin olarak TBK m. 444 vd.

5 Ayrıca bkz. Paksoy, 2022, s.50-51, dn. 190'da zikredilen yazarlar.

6 Yargıtay Hukuk Genel Kurulu'nun, T. 8.3.2023, E. 2021/11-477, K. 2023/179 sayılı kararının ilgili kısmı şu şekildedir: *"İşçi ile işveren arasında TBK'nın 444 ve devamındaki maddelerinde işaret edilen koşullar dahilinde tesis edilecek rekabet yasağı sözleşmesi, taraflar arasındaki hizmet sözleşmesine konulacak bir hükümlerle düzenlenebileceği gibi bu hususta ayrı bir metin ile rekabet yasağı sözleşmesinin akdedilmesi mümkündür. Her iki durumda da rekabet yasağı, taraflar arasındaki hizmet sözleşmesinden bağımsız olarak varlığını sürdürür. Başka bir anlatımla hizmet sözleşmesi içerisinde ayrı bir hüküm olarak rekabet yasağı kaydının mevcudiyeti hâlinde, taraflar arasındaki sözleşmede hem hizmet ilişkisinin devamı süresince geçerli olan bir hizmet sözleşmesinin, hem de hizmet ilişkisi sona erdikten sonraki döneme dair yükümlülükler içeren bir rekabet yasağı sözleşmesinin varlığı kabul edilerek tarafların her iki sözleşme ile bağlı oldukları kabul edilmelidir".* (kazanci.com)(Erişim tarihi: 05.05.2022). Paksoy, İsviçre Federal Mahkemesi'nin de aynı görüşte olduğunu ifade etmektedir bkz. Paksoy, s. 50 dn. 188'de BGE 78 II 235.

⁷ Rekabet yasağı kararlaştırılmıyorsa hizmet akdinin yapılmayacağı işveren tarafından ispatlanırsa, hizmet akdinin TBK m. 27/2 uyarınca tamamen geçersiz kılınabileceği yönünde bkz. Ayiter, s. 467; Soyer, s. 39.

hükümlerinin uygulama alanı bulmayacağı kabul edilmektedir (Soyer, 1994, s. 10-11; Akçaal, 2018, s. 280)⁸.

Hizmet akdi dışındaki bir sözleşmede rekabet yasağı kararlaştırılması halinde, bu sözleşmenin geçerliliği ve buna bağlı sınırlar, TBK m. 27 ve Türk Medenî Kanunu (TMK) m. 23 genel hükümleri çerçevesinde incelenecektir (Akçaal, 2018, s. 280). Diğer taraftan TBK m. 444 vd. hükümleri, hizmet akdinin sona ermesinden sonra yapılan rekabet yasağı anlaşmalarına ilişkin olarak da uygulanmayacaktır (Altay, 2008, s. 182; Yavuz, 2016, s.427). Rekabet yasağı getiren bu neviden sözleşmelerin geçerliliği de yine genel hükümler çerçevesinde tespit olunacaktır (Ertan, 2012, s. 58; Doğan, 2017, s. 87; Soyer, 1994, s. 18-19; Uşan, 2003, s. 55). Pek tabii olarak taraflar arasında bir rekabet yasağı anlaşmasının bulunmadığı veya sona erdiği durumlarda da TBK m. 444 vd. hükümleri uygulanma alanı bulamayacaktır.

Akdi rekabet yasağı, hizmet akdi sonrasındaki döneme ilişkin etkili olması itibariyle işçinin anayasal çalışma ve sözleşme özgürlüğü (Anayasa m. 48; TBK m. 26) ile doğrudan ilgilidir (Süzek, 2014, s.458; Uşan, 2003, s. 48). Buna karşın işverenin haklı menfaatinin uygun sınırlar dâhilinde korunması ihtiyacı bu türden bir yasaklamaya belirli şartlar dahilinde izin verilmesini erekli kılmaktadır. Bu özelliği sebebiyle, hizmet akdine bağlı kararlaştırılan akdi rekabet yasağı Borçlar Kanunu m. 444-447 maddeleri arasında detaylı şekilde düzenlenmiş, işverenin korunmaya değer haklı menfaati ile işçinin çalışma ve sözleşme özgürlüğü arasında bir denge kurulması amaçlanmıştır (Süzek, 2014, s. 457).

Çalışmanın konusunu hizmet akdinin sona ermesinden sonraki döneme ilişkin olarak kararlaştırılan rekabet yasağının özel geçerlilik koşulları oluşturmaktadır (TBK m. 444vd.). Zira TBK m. 444' de rekabet yasağının geçerliliği, şekil, ehliyet ve maddi içeriği yönünden özel şartlara bağlanmıştır. İlgili hükümler uyarınca, fiil ehliyetine sahip işçi rekabetten kaçınmayı yazılı olarak üstlenebilir (TBK m 444/1). Ayrıca rekabet yasağı, yalnızca hizmet ilişkisi, işçiye müşteri çevresi veya üretim ve iş sırları hakkında bilgi vermesi ve bu bilginin kullanımının işverene ciddi zarar verebilecek olması durumunda bağlayıcı ve geçerlidir (TBK m. 444/2- Art.340/2 OR) (Kılıçoğlu, 2021, s. 433; Schmid&Stöckli&&Krauskopf, 2021, s. 247).

Yine akdi rekabet yasağı, işçinin ekonomik geleceğini hakkaniyete aykırı şekilde tehlikeye düşürecek biçimde yer zaman ve işlerin türü bakımından sınırlamalar içeremez ve süresi özel durumlar dışında iki seneyi aşamaz (TBK m. 445/1). Hâkim aşırı nitelikteki rekabet yasağını, bütün durum ve koşulları serbestçe değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olabileceği karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutmak suretiyle, kapsam veya süresi bakımından sınırlandırılabilir (TBK m. 445/2). Aşırı rekabet yasağının kanuna uygun şekilde hâkim tarafından sınırlandırılması esasen tamamen geçersiz olmayan yasaklar yönünden söz konusu olacaktır. Yine indirim yaptırımı dikey kısmi hükümsüzlük yaptırımının bir görünümüdür. Bu itibarla rekabet

⁸ İlgili hükümlerin niteliği uygun düştüğü ölçüde hizmet akdi dışında kararlaştırılmış rekabet yasağı sözleşmelerine kıyasen uygulanabileceği yönünde bkz. Aydoğan, 2005, s. 33.

yasağının geçerliliği konusu ile sınırlandırılan bu çalışmada rekabet yasağının sınırlandırılması konusu da incelenmiştir.

Türk-İsviçre Hukukunda rekabet yasağı sözleşmesi karşılığı bir bekleme tazminatı (Karenzentschädigung) kararlaştırılmış olması geçerlilik unsuru değildir (Schmid&Stöckli&&Krauskopf, 2021, s. 248; Uşan, 2011, s. 124) ⁹. İşverence bir karşı edim üstlenilmiş olması aşırı nitelikteki rekabet kaydının sınırlandırılması aşamasında hâkim tarafından dikkate alınacaktır (TBK m.445/2). Bazı hukuk sistemlerinde rekabet yasağının bir geçerlilik unsuru olarak düzenlenmiş olan işverence üstlenilen karşı edim konusu ve uygulamada sıklıkla akdi rekabet yasağına bağlanan cezaî şart konusu çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

I. REKABET YASAĞININ ÖZEL GEÇERLİLİK KOŞULLARI

Rekabet yasağının özel geçerlilik koşulları, TBK m. 444'te düzenlenmiştir. İlgili hükme göre:

“Fiil ehliyetine sahip olan işçi, işverene karşı, sözleşmenin sona ermesinden sonra işverenle herhangi bir biçimde, onunla rekabet etmekten, özellikle kendi hesabına rakip bir işletme açmaktan, başka bir rakip işletmede çalışmaktan veya bunların dışında, rakip işletmeyle başka türden bir menfaat ilişkisine girişmekten kaçınmayı yazılı olarak üstlenebilir.

Rekabet yasağı kaydı, ancak hizmet ilişkisi işçiye müşteri çevresi veya üretim sırları ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlıyorsa ve aynı zamanda bu bilgilerin kullanılması, işverenin önemli bir zararına sebep olabilecek nitelikteyse geçerlidir”.

TBK m. 444/1'de düzenlenmiş olan şekil ve ehliyetle ilişkin şartları taşımayan bir rekabet yasağı, kanuni geçerlilik koşullarına uygun olmamak itibariyle kesin hükümsüzdür (Başkan, 2012, s.118; Süzek, 2014, s. 462; Uşan, 2011, s. 122). İlgili şartların gerçekleşmiş olduğu işveren tarafından ispatlanmalıdır (TMK m. 6) (Başkan, 2012, s.118; Manav, 2010, s. 327; Soyer, 1994, s. 39; Süzek, 2014, s.461; Taşkent/Kabakçı, s. 29). Kanunî düzenlenme şekli dikkate alınarak öğretilerde rekabet yasağı anlaşmasının geçerliliği, ehliyet ve şekle ilişkin koşullar (TBK m. 444/1) ile rekabet yasağı sözleşmesinin kurulmasını haklı gösteren şartlar (TBK m. 444/2) olmak üzere ikili bir ayırım yapılarak ele alınmaktadır. Çalışmada bu ayırım takip edilerek ilgili olgular detaylı şekilde ele alınmıştır.

A. Ehliyet ve Şekle İlişkin Koşullar

1. Ehliyete İlişkin Koşullar

Öncelikle ifade edilmesi gerekir ki, tam ehliyetsizin fiilleri kanunda gösterilen ayırık durumlar dışında hukukî sonuç doğurmaz (TMK m. 15). Bu genel kural itibariyle ayırt edemeyen kimsenin akdettiği rekabet yasağı yine bu kişi tarafından akdedilen hizmet akdi yönünden de geçerli olduğu gibi hukuki sonuç doğurmayacaktır (Soyer, 1994, s. 46).

⁹ Acentelik sözleşmesinden sonraki döneme ilişkin acentenin faaliyetlerini kısıtlayan akdi rekabet yasağı anlaşması ivazsız yapılamaz bkz. TTK m. 123/1(Aynı yönde bkz. §74/II HGB).

İşçinin rekabet yasağı yapma ehliyeti TBK m. 444/1’de özel şekilde düzenlenmiştir. 818 sayılı Borçlar Kanunu’nda (eBK m. 348/3), işçinin rekabet kaydı yapıldığı sırada ergin olmaması halinde rekabet yasağına ilişkin dair şartın batıl olduğu düzenlenmişti. Bu hüküm, kısıtlının da ergin olma şartını yerine getireceğinden başka bir ifade ile ergin olmayan kimse kısıtlanamayacağından bahisle öğretide farklı şekilde anlaşılmıştır. Bu doğrultuda bazı yazarlar tarafından sınırlı ehliyetsiz kısıtlının, bağlayıcı şekilde rekabet yasağı sözleşmesi yapabileceği kabul edilmiştir (Akyiğit, 1991, s. 10; Soyer, 1994, s. 46).

Kısıtlının rekabet yasağı akdi yapma ehliyetine ilişkin bu ihtilaf 6098 sayılı TBK ile sona ermiştir. Nitekim TBK m.444/1’de hizmet akdinden sonraki döneme ilişkin olarak fiil ehliyetine sahip işçinin işverene karşı muhtelif şekilde rekabet etmekten kaçınmayı üstelenebileceği düzenlenmiştir. İlgili hükümde ergin işçiden değil fiil ehliyetine sahip işçiden bahsedilmesi itibariyle artık sınırlı ehliyetsiz kısıtlı ne bizzat ne de kanunî temsilci izni veya onayı ile geçerli bir rekabet yasağı akdedemeyecektir (Başkan, 2012, s. 118; Doğan, 2019, s. 105; Ertan, 2012, s. 91; Manav, 2010, s. 329-330; Soyer, 1994, s. 45-46; Süzek, 2014, s. 458; Şahlanan, 2008, s. 74)¹⁰. Mevzuat Kanun’un TBK m. 444/1’i karşılayan düzenlemesinde de erginlik değil fiil ehliyetini haiz işçiden (*Der handlungsfähige Arbeitnehmer kann...*) bahsedilmektedir. Nitekim TBK m.444’ün gerekçesinde, kaynak kanun İsviçre Borçlar Kanunu ‘nun 340. maddesinin (Art. 340 OR) göz önünde tutulduğu ifade olunmuştur.

Belirtilmesi gerekir ki, TBK m. 444/1, fiil ehliyeti şartı aradığından, sınırlı ehliyetliler de rekabet yasağı ehliyetini haizdir. Zira hizmet akdi ve buna bağlı bir rekabet yasağı anlaşması yapma TMK m. 429’da sayılan işlerden değildir.

TBK m.444/1’de fiil ehliyeti şartı aranmış olması sebebiyle, esasen kanunî temsilcisiyle birlikte hizmet akdi akdedebilecek olan küçük (TMK m. 16), ancak erginlik şartının yerine getirdikten sonra işverene karşı akit sonrası dönem için rekabette bulunmama taahhüdünde bulunabilecektir. Zira geçerli bir rekabet yasağı akdi yapılabilmesi için işçinin ehliyet şartını sözleşmenin akdedilme zamanında haiz olması gerekir (Başkan, 2012, s. 118; Doğan, 2019, s. 105; Ertan, 2012, s. 91; Soyer, 1994, s.44; Taşkent/Kabakçı, 2009, s. 35). Bu husus 818 sayılı Borçlar Kanunu m. 348/2’te: “*İşçi, akdin yapıldığı zaman reşit değil ise rekabet memnuiyetine ilişkin şart batıldır*” şeklinde açık olarak ifade bulmuştu. TBK m.444/1’deki düzenleme şekli bakımından da aynı sonuca dolaylı olarak ulaşılmaktadır. Dolayısıyla işverene karşı rekabet etmeme yükümü altına giren işçinin rekabet yasağı sözleşmesi yapıldıktan bir süre sonra ergin olması sebebiyle tam ehliyetli sayıldığı bir durumda geçerli şekilde kurulmuş bir rekabet yasağı sözleşmesinden bahsedilmez (Doğan, 2019, s. 105; Ertan, 2012, s. 91; Soyer, 1994, s. 44; Uşan, 2003, s. 57). Nitekim kanuni temsilci marifetiyle veya izni ile rekabet yasağı akdi kararlaştırılmayacağını belirtmiş bulunuyoruz (İsv. Huk. bakımından aynı yönde Forrer/Histand, 2021, s. 227).

¹⁰ Sınırlı ehliyetsizin kanunî temsilciyle birlikte geçerli şekilde rekabet yasağı anlaşması yapabileceği yönünde bkz. Yavuz, 2016, s. 490.

Mahkeme kararı ile ergin kılınan (TMK m. 12) veya evlenme ile ergin olan (TMK m. 11/2) işçinin rekabet yasağı sözleşmesine ilişkin ehliyetine ilişkin öğretide farklı görüşler ileri sürülmektedir. Bir görüşe göre eski kanunda yer alan erginlik şartı geniş yorumlanarak, mahkeme kararı veya evlenme yoluyla ile ergin kılınan kimselerin geçerli şekilde rekabet yasağı anlaşması yapabilecekleri kabul edilmektedir (Ayiter, 1958, s. 467; Karagöz, 2009, s. 208; Soyer, 1994, s. 45). Bir başka görüş kapsamında, normun koruma amacının, genç işçilerin mesleki gelişim ve ekonomik özgürlüğünün korunması olduğu dikkate alınarak, hükmün dar yorumlanması gerektiğinden bahisle, mahkeme kararı veya evlenme ile ergin olan kimselerin yaptıkları rekabet yasağı akitlerinin kesin hükümsüz sayılması gerektiği ifade edilmektedir (Ertan, 2012, s. 90).

Bilindiği üzere erginlik kural olarak erginlik yaşına erişmekle kazanılacak olmakla birlikte (TMK m. 11), Medeni Kanun da erginliğin on sekiz yaşın doldurulmasından önce de belirli şartların gerçekleşmesiyle, istisnai şekilde kazanılmasına izin verilmiştir. İlgili hükümlerdeki şartlar dahilinde, on sekiz yaşını doldurmamış kişi de mahkeme kararı (TMK m.12) ve evlenme (TMK m.11/2) istisnai yollarıyla ergin sayılabilir. Kanunda istisnai şekilde erginliğin kazanılmasına müsaade edilmesinin gerekçesi, kişinin belirli şartlar dahilinde erginlik yaşına erişmeden de kendi fiilleriyle hak ve borç sahibi olabilecek olgunluğa erişebilecek olabileceğinin göz ardı edilmemesidir (Akipek, &Akıntürk&Ateş, 2021, s. 298). Kanaatimizde istisnai şekilde erginlik şartını yerine getirerek fiil ehliyetini haiz duruma gelen işçinin geçerli şekilde rekabet yasağı akdi yapamayacağı görüşü çerçevesinde bu husus ihmal edilmektedir.

İfade edilmesi gerekir ki, istisnai yolla ergin olan kimseler ile yaş haddini tamamlayarak ergin olan kimseler arasındaki tek fark bu şekilde erginliğin kazanılması halinde kanunda belirli bir hukukî işlem için özel yaş şartı arandığı halde, istisnai yollarla ergin kılınan kimse yönünden bu şartın yerine gelmiş sayılmayacağıdır (Oğuzman&Seliçi&Oktay-Özdemir,Kişiler, 2014, s. 62; Akipek&Akıntürk&Ateş, 2021, s. 302.). TBK m.444/1'de rekabet yasağı yönünden bir yaş sınırı düzenlenmiş olmadığından istisnai yollarla erginlik koşulunu sağlayan fiil ehliyetini haiz işçinin rekabet yasağı yapma ehliyetine sahip olduğu söylenebilir (Doğan, 2019, s. 105; Uşan, 2003, s. 57). Nitekim rekabet yasağı ehliyeti konusunda, onsekiz yaş, bir hak ehliyeti sınırlaması şeklinde düzenlenmek istenseydi, Kanun'da evlenme yaşında (TMK m.127/1) olduğu gibi açıkça (18) yaş şeklinde belirtilmesi gerekirdi.

İşverenin rekabet yasağı ehliyeti TBK'da özel olarak düzenlenmemiştir. Genel kural gereği tam veya sınırlı ehliyetli işveren tarafından rekabet yasağı kararlaştırılabilir. Ancak karşı edim kararlaştırılmış olan bir rekabet yasağının sınırlı ehliyetsiz işveren tarafından yapılabilmesi için yasal temsilcinin izni gereklidir (TMK m. 16/1).

2. Şekle İlişkin Koşullar

TBK 441/1 uyarınca rekabet yasağı yazılı şekilde kararlaştırılmalıdır (eBK m. 350). Kanunda düzenlenen bu şekil şartı geçerlilik şeklidir (TBK m. 12/2) (Doğan, 2019, s. 88; Ertan, 2012, s. 92; Karagöz, 2009, s. 207; Soyer, 1994, s. 42).

Hukuki işlem bakımından bir şart olarak şeklin genel anlamda olumlu fonksiyonu, tarafları düşünmeye sevk edecek olması, açıklık, kesinlik ve güven ile ispat kolaylığı sağlamasıdır (Eren, 2020, s. 299 vd.). Rekabet yasağı özelinde geçerlilik şekli getirilmesinin gayesi ise işçinin yükümlendiği rekabet etmeme borcunun mahiyeti ve kapsamı hakkında bilgi sahibi olması ve bilinçli olarak bu yapmama borcunu üstlenmesinin temini ve böylece işçinin korunmasıdır (Başkan, 2012, s.118; Doğan, 2019, s. 89; Soyer, 1994, s. 48-49; Soyer, 2020, s. 370; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 35; Uşan, 2003, s. 59).

Akdi rekabet yasağı yönünden kanunda aranan yazılı şekil adi yazılı şekildir (Ayiter, s. 470; Başkan, 2012, s. 118; Forrer&Hiestand, 2021, s. 227; Ertan, 2012, s. 107; Karagöz, 2009, s. 208; Soyer, s. 1994, s. 41). Hukukumuzda rekabet yasağı kural olarak tek tarafa borç yükleyen bir sözleşme olarak düzenlendiğinden rekabet yasağının yükümlülük altına giren işçi tarafından imzalanması yeterlidir (Doğan, 2019, s. 89; Soyer, 1994, s. 42; Yavuz, 2016, s. 492). Diğer taraftan işveren yönünden bir karşı edim kararlaştırılmış olduğu hallerde sözleşmede her iki tarafın da imzasının bulunması gereklidir (TBK m.14) (Başkan, 2012, s.118; Soyer, 1994, s. 42; Taşkent&Kabakçı,2009, s. 35; Uşan, 2011, s. 124)¹¹. Usulüne uygun şekilde atılan elektronik imza da elle atılmış imzanın bütün hukukî sonuçlarını doğurur (TBK m.14/1, 15/1).

İşveren tarafından tek taraflı tanzim edilmiş imzasız belgelere atıf yapılmak suretiyle rekabet yasağının sözleşmeye dâhil edilmesi halinde, kanunî geçerlilik şekli yerine getirilmiş sayılmaz. (Doğan, 2019, s. 83; Ertan, 2012, s. 94; Paksoy, 2022, s. 75; Soyer, 1994, s. 43; Süzek, 2014, s. 458; Şahlanan, 2008, s. 722).

Bazı yazarlar tarafından işçinin rekabet yasağı akdinin olumsuz etkilerinden etkin şekilde korunması amacıyla, Alman Ticaret Kanunu'nda tacir yardımcıları yönünden getirilen düzenlemeye benzer şekilde, anlaşma hususlarını gösteren işverence imzalanmış bir belgenin işçiye verilmesi hususunun da kanunda düzenlenmesi gerektiği ifade edilmektedir (Ertan, 2012, s. 92; Soyer, 1994, s. 43)¹².

Rekabet yasağı rekabet kaydı şeklinde hizmet akdi içinde işveren tarafından önceden hazırlanarak ve işçiye sunulmuş olabilir. Bu gibi durumlarda yasağa ilişkin kayıt genel işlem koşulu özelliği taşıyacaktır (TBK m. 20) (Soyer, 1994, s. 43). Münhasıran akdedilmiş bir rekabet anlaşması

¹¹ İki tarafa borç yükleyen bir rekabet yasağında işverenin imzasının bulunmamasının her zaman geçersizlik sonucu doğurmayacağı yönünde bkz. Soyer, 1994, s. 42.

¹² Acentelik sözleşmesinin sona ermesinden sonraki döneme ilişkin rekabet yasağı kararlaştırılmasına Ticaret yine belirli şartlar altında izin verilmiştir (TTK m. 123). Acentenin faaliyetlerini sınırlandıran bu anlaşmanın yazılı şekilde yapılması e anlaşma hükümlerini içeren ve müvekkil tarafından imzalanmış bulunan bir belgenin acenteye verilmesi gerekir (TTK m. 123/1).

hükümleri de tek taraflı olarak işverence hazırlanmak ve işçinin onayına sunulmuş olmak halinde genel işlem koşulu sayılacaktır. Bu gibi durumlarda ilgili, genel işlem koşulu niteliğindeki rekabet yasağı kayıtlarının sözleşme içeriğine dahil olup olmadığı ve geçerliliği TBK m. 21 ve m. 25 şartlarının varlığı araştırılmalıdır. Bu bağlamda rekabet yasağının sözleşme kapsamına dâhil olması, bunlar hakkında işçiye açıkça bilgi verilmesiyle birlikte içeriğini öğrenme imkânı sağlanmasına ve işçinin bu koşulları kabul etmesine bağlıdır (TBK m. 21) (Paksoy, 2022, s. 57-58). Dürüstlük kuralına aykırı nitelikte rekabet yasağı kayıtları da geçersiz olacaktır (TBK m.25).

Adi yazılı şekle uyulmamasının yaptırımı rekabet kaydının geçersiz olmasıdır (TBK m.12/2). Geçerlilik şartını sağlamak kural olarak işverene düşer (HMK m. 190). İşverenin kusurundan kaynaklanan şekle aykırılık halinde varlığı halinde, işveren tarafından rekabet yasağının geçersizliğinin ileri sürülmesi hakkın kötüye kullanılması teşkil edebilecektir. Buna karşın işçi tarafından şekil şartının noksanlığına dayanılarak geçersizlik iddiasında bulunulması mümkündür (Soyer, 1994, s. 44).

Gerek kanunî gerek iradî şeklin kapsamı, sözleşmenin objektif ve sübjektif tüm esaslı unsurlarıdır (Eren, 2020, s. 305, p. 855). Öğretimizde savunulan bir görüşe göre, rekabet yasağı yönünden aranan geçerlilik şekli, yasağın kapsamı, türü, yeri ve süresi gibi içeriğini belirleyen tüm kayıtların yazılı olması halinde yerine gelmiş sayılmaktadır (Soyer, 1994, s. 43). Bu görüş kapsamında kapsama ilişkin tüm kararlaştırmaların yasağın esaslı unsuru sayıldığı anlaşılmaktadır. Bazı yazarlarca da şekil konusuna değinilmeden işçinin ekonomik geleceğini tamamen ortadan kaldıran türden rekabet yasaklarının geçersiz olacağı ifade edilmektedir (Başkan, 2012, s. 120; Sözek, 2012, s. 366).

Kanaatimizde TBK m. 445'te rekabet yasağının, kapsam yönünden işçinin ekonomik geleceğini tehlikeye düşürecek biçimde kararlaştırılmayacağı ve süresinin olağan şartlarda iki yılı aşamayacağı düzenlenmiş olup, rekabet kaydının açıkça sınırlandırılmış olması müstakil bir geçerlilik koşulu olarak ele alınmamıştır. Aynı hükmün ikinci fıkrasında hâkime aşırı rekabet yasağını kapsam yönünden sınırlandırma yetkisi verildiği de düşünüldüğünde, rekabet yasağının yer, süre veya işin türü bakımından sınırlandırma olgularının eksikliğinden bahisle akdi rekabet yasağının şekle ayrılık gerekçesiyle kesin hükümsüz olduğu sonucuna varılmaması gerekir. Nitekim İsviçre Federal Mahkemesi bir kararında süresiz kararlaştırılmış olmak sebebiyle şekle aykırılıktan geçersiz olduğu iddia edilen bir rekabet yasağını, bütünüyle geçersiz saymayarak yasağın üç yıl bağlayıcı olduğuna hükmetmiştir¹³. İlgili kararda rekabet yasağının kapsam yönünden sınırını teşkil eden diğer olguların da açıkça resmi şekil kapsamında zikredilmemiş olması yönünden aynı sonuca varılmaktadır. Bu uygulamanın gerekçesi, rekabet yasağının kapsam yönünden sınırlarının, kararlaştırılan yasağın esaslı unsuru olarak değerlendirilmemiş olması ve kanundan doğan bir sözleşme özgürlüğü kısıtlaması olarak nitelendirilmesidir.

13 BGE 96 II 139 E.3 (https://relevancy.bger.ch/php/clir/http/index.php?highlight_docid=atf%3A%2F%2F96-II-139%3Ade&lang=de&type=show_document)

İsviçre Federal Mahkemesi'nin bu yöndeki uygulaması özellikle süresiz kararlaştırılan bir rekabet yasağını üç sene süre ile bağlayıcı sayan kararı, bu yönde süre gelen uygulaması¹⁴ rekabet yasağının kapsamını sözleşmenin objektif esaslı noktası sayan yazarlarca eleştirilmiştir¹⁵. Ancak Federal Mahkemenin bazı kararlarında da sözleşme taraflarının rekabet etmeme yasağının yeri, zamanı ve konusu konusunda bir anlaşmaya varmaları gerektiğini, yani bu bağlamda yasağın içeriğini daha ayrıntılı olarak belirtmeleri gerektiğini ifade edilmiştir¹⁶. Yine başka bir Federal Mahkeme kararında¹⁷ işin türü yönünden açıkça sınırlandırılmamış olan bir yasak konu yönünden sınırının objektif olarak yorum yoluyla belirlenebilir olduğu gerekçesiyle geçerli saymıştır. Bu kararda dikkat çeken husus rekabet yasağının kapsamına ilişkin sınırlandırmaların, Federal Mahkeme tarafından yasağın objektif esaslı unsuru sayılmış olması ve şekle yansımaları gerektiğinin ifade edilmiş olmasıdır¹⁸. Yargıtay 6098 sayılı TBK m. 445/2 ile hâkime aşırı yasağı kapsamı yönünden sınırlandırma yetkisi tanınmasının ardından sınırlandırılmamış rekabet yasakları yönünden hakim tarafından uyarılma yetkisinin kullanılacağı yönünde hüküm vermektedir¹⁹.

Rekabet yasağı akdi yönünden getirilmiş olan yazılı şekil, ön sözleşmede de aranacaktır (TBK m. 29). Rekabet yasağı sözleşmesinin değiştirilmesinde de yazılı şekle uyulması gerekir (TBK m. 13). Yine belirtmek gerekir ki, asıl sözleşme olan hizmet sözleşmesinin yazılı olarak yapılmadığı durumlarda da akdi rekabet yasağının yazılı olarak kararlaştırılması zorunludur (Yavuz, 2016, s. 492).

B. Rekabet Yasağı Sözleşmenin Kurulmasını Haklı Gösteren Şartlar (TBK m. 444/2)

İşçinin belirli bir süre işverenle hizmet akdi ilişkisi içinde olması, hizmet akdi sonrası döneme ilişkin geçerli şekilde rekabet yasağı kararlaştırılması için yeterli değildir. İşçi yönünden getirilen bu türden bir yasağın geçerliliği, işçinin anayasal çalışma ve sözleşme özgürlüğü ile çelişen yapısı ve akit adaletini temin ilkeleri gereğince, şekil ve ehliyet dışında özel şartlara bağlanmıştır (Süzek, 2014, s. 457).

Borçlar Kanunu'nun "*Rekabet Yasağının Koşulları*" başlıklı 444/2 hükmü şu şekildedir:

¹⁴ İsviçre Federal Mahkemesi'nin aynı yönde başka kararları için bkz. BGE 92 II 22; BGE 130 III 353. Art. 340 a/1 OR'un yürürlüğe girmesinden sonraki döneme ait bir kararda, İsviçre Federal Mahkemesi tarafından sadece kanun maddesine atıf yapan bir rekabet yasağı şekle aykırılık gerekçesiyle geçersiz bulunmuştur bkz. BGE 4c.385/1191.

¹⁵ BGE 145 III 365' den Dominik Milani. OR Comment, Kostkiewicz/Wolf/Amstutz/Fankhauser.

¹⁶ BGE 4c.385/1991. (https://www.bger.ch/ext/eurospider/live/fr/php/aza/http/index.php?highlight_docid=aza%3A%2F%2F21-06-2007-4C-69-2007&lang=fr&type=show_document&zoom=YES&)

¹⁷ BGE 145 III 365. (https://relevancy.bger.ch/php/clir/http/index.php?highlight_docid=atf%3A%2F%2F145-III-365%3Ade&lang=de&type=show_document)

¹⁸ Katıldığımız görüşe göre hiçbir sınırlandırma içermeyen rekabet yasakları şekil yönünden geçersiz değildir. Bu durumda sözleşme boşluğunun hâkim tarafından doldurulacaktır (TBK m.2/2). Bkz. bu çalışmada "Aşırı Rekabet Yasağının Hâkim Tarafından Sınırlandırılması (TBK m. 445/2)" başlığı.

¹⁹ Bkz. Paksoy, s. 123-124, dn. 506'da yer verilen kararlar. Kanatımızca sınırlandırılmamış rekabet yasakları yönünden TBK m. 445/2 uyarınca uyarılma yetkisinden ziyade hâkimin TBK m. 2/2 uyarınca sözleşme boşluğunu doldurmasından bahsedilmesi daha yerindedir bkz. Çalışmada "AŞIRI REKABET YASAĞININ HAKİM TARAFINDAN SINIRLANDIRILMASI (TBK m. 445/2)" başlığı.

“Rekabet yasağı kaydı, ancak hizmet ilişkisi işçiye müşteri çevresi veya üretim sırları ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlıyorsa ve aynı zamanda bu bilgilerin kullanılması, işverenin önemli bir zararına sebep olacak nitelikteyse geçerlidir”.

Görüldüğü üzere, TBK m. 444/2 ile işçinin hizmet akdinden sonraki döneme ilişkin olarak belirli sınırlar dahilinde işverenle rekabetten menedilmesine, işverenin buna ilişkin hukuken korunmaya layık haklı bir menfaate sahip olması şartıyla cevaz verilmiştir (Ertan, 2012, s. 118; Karagöz, 2009, s. 208; Soyer, 1994, s. 48-49; Soyer, 2020, s. 370). İşçinin hizmet akdi çerçevesinde TBK m. 444/2’de zikredilen türden bilgileri edinme imkânına sahip olması ve bunların kullanılmasının işverenin önemli bir zararına sebep olması tehlikesi olgularının bir arada bulunması işverenin rekabet yasağı yönünden haklı bir menfaate sahip olduğunu gösterir (Soyer, 1994, s. 373; Süzek, 2014, s. 458).

İlgili düzenlemenin lafzından da açıkça anlaşıldığı gibi rekabet yasağının geçerliliği²⁰, işçinin çalışma pozisyonu itibarıyla “müşteri çevresi” veya “üretim sırları” ya da “işverenin yaptığı işler” hakkında edinme imkânına sahip olması ile bunların kullanılmasının işveren bakımından önemli bir zarara sebep olabilecek olması koşullarının birlikte gerçekleşmesine bağlıdır (Başkan, 2012, s.18-119; Ertan, 2012, s. 119; Manav, 2010, s. 340 vd.; Soyer, s. 39; Süzek, 2014, s. 458; Uşan, 2011, s. 122; Yavuz, 2016, s. 490-491). Ayrıca işçinin bilgi edinme imkânı ile önemli zarar tehlikesi arasında illiyet bağının bulunması gerekir (Ayiter, 1958, s. 458; Doğan, 2019, s. 102; Soyer, 1994, s. 52; Uşan, 2003, s. 234; Yavuz, 2016, s. 491).

Yukarıda ifade edilmiş olduğu gibi, işverenin rekabet yasağı ile korunması gereken haklı bir menfaate sahip olmaması rekabet yasağının geçersizliği sonucunu doğuracaktır (Uşan, 2011, s. 122). Nitekim aynı düşüncenin sonucu olarak, rekabet yasağın sürdürülmesinde işverenin gerçek bir yararının kalmaması da TBK m. 447/1’de rekabet yasağının özel bir sona erme şekli olarak düzenlenmiştir²¹. Geçerli şekilde kararlaştırılan bir rekabet yasağının sürdürülmesinde işverenin gerçek bir yararının kalmaması, zarar tehlikesinin sonradan ortadan kalktığı durumlarda söz konusu olacaktır (Soyer, 2020, s. 371-372).

İşveren yönünden rekabet ihlali dolayısıyla meydana gelen zarar, eğer işçinin pozisyonu gereği elde ettiği bilgilerin değil kişisel yetenekleri ve mesleği dolayısıyla elde ettiği bilgilerin kullanımına bağlı olarak meydana gelebilecek nitelikteyse bu zarar tehlikesi akdi rekabet yasağı ile önlemez. Nitekim bu halde kanunda aranan şekilde illiyet bağı mevcut olmadığından geçerli şekilde akdi rekabet yasağı kararlaştırılamaz (Doğan, 2019, s. 101; Manav, 2010, s. 341-342; Uşan, 2003, s.123; Yavuz, 2016, s. 491). TBK m.444/2 şartları, rekabet yasağının kurulma zamanında değil hizmet akdinin sona erdiği tarihte gerçekleşmiş olmalıdır (Soyer, 1994, s. 49). Bu husus genel kurala (TMK m. 6) uygun olarak işveren tarafından ispatlanacaktır (Soyer, 1994, s. 49).

²⁰ TBK m.444/2’yi karşılayan OR. Art. 340/2’de “verbindlichkeit” (bağlayıcılık) teriminin kullanılmış olması sebebiyle, ilgili olguları geçerlilik değil etkinlik koşulları (wirkungsvoraussetzungen) olarak değerlendiren bir görüş için bkz. Ertan, 2012, s. 82-83.

²¹ İlgili hüküm işlem temelinin çökmesi teorisinin bir görünümüdür. Bu konuda detaylı bilgi için bkz. Baysal, B. (2007). *Zaman İçinde Değişen Koşulların Hukuki İşleme Etkisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.

1. İşçinin Müşteri Çevresi, Üretim Sırları veya İşverenin Yaptığı İşler Hakkında Bilgi Edinme İmkânının Bulunması

TBK m. 444/2’de akdi rekabet kaydının geçerlilik şartı olarak, hizmet ilişkisi işçiye müşteri çevresi veya üretim sırları ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlaması olgusu düzenlenmiştir. Akdi rekabet yasağı ile işçi tarafından, bu türden bilgilerin kullanılarak hizmet akdinden sonraki belirli süre işverenle rekabete girişmesi önlenmek istenmektedir. Diğer taraftan işçi hizmet akdi sonrası döneme ilişkin olarak işverenin haklı menfaatinin gerektirdiği ölçüde işverene ait sır niteliğindeki bazı bilgileri saklama yükümlülüğü altında olmaya devam eder (TBK m. 396/4) (Forrer/Hiestand, 2021, s. 227; Akçaal, s.224). Sözleşme sonrası devam sır saklama yükümlülüğü kapsamında, işçi işverene ait sır niteliğindeki ticari bilgilerin açıklanmaması, kullanılmaması gibi olumsuz yapmama borçları altındadır. Bu itibarla akdi rekabet yasağı ile sır saklama yükümlülüğü örtüşebilir.

Akdi rekabet yasağı belirli bir süre için kararlaştırılabilecekken, işçi hizmet akdinden sonra da süresiz olarak sır saklamakla yükümlüdür (Akçaal, 2021, s 225, dn. 540; Uşan, 2003, s.112). İşçinin sözleşme sonrası devam eden sır saklama yükümlülüğü, sır niteliğindeki bilginin alenileşmesi veya başka bir şekilde sır niteliğini kaybetmesi halinde sona erecektir (Uşan, 2003, s.112). İşveren de hizmet akdinden sonraki dönemde, işçinin, gizli verilerini korumakla (özen yükümlülüğü) ve kişisel verilerin korunması kurallarına uymakla yükümlü olmaya devam eder (Forrer/Hiestand, 2021, s. 227).

Sır saklama yükümünün hizmet akdinden sonraki dönemde geçerli olması için işçinin bir taahhütte bulunması gerekmez. Uygulamada genellikle, hizmet akdinden sonraki döneme ilişkin olarak rekabet yasağıyla sır saklama yükümlülüğünün bir arada kararlaştırıldığı görülmektedir.

a. İşçinin İşverenin Müşteri Çevresine İlişkin Bilgi Edinme İmkânının Bulunması

Hizmet akdine bağlı olarak geçerli şekilde rekabet yasağı kararlaştırılması hizmet ilişkisinin işçiye müşteri çevresine ilişkin bilgi edinme imkânı sağlamasına bağlıdır (TBK m 444/2). Yeni kanunda kullanılan müşteri çevresi kavramı eBK m. 348/2’de “işverenin müşterilerini tanımak” şeklinde düzenlenmişti. Bu ifade eski kanun zamanında da öğretide, *müşteri çevresine* nüfuz şeklinde anlaşılmaktaydı (Soyer 1994, s. 48 vd.). TBK M. 444/2’de müşteri çevresi kavramının kullanılması bu itibarla yerinde olmuştur. Ancak işçilerin birçoğu çalışma pozisyonları itibariyle müşterilere ilişkin genel nitelikli muhtelif bilgileri elde etme imkanına sahip olabileceğinden müşteri ve müşterisi çevresi kavramının sınırlandırılması gerekir.

Hukukî bir terim olmayan müşteri, kelime anlamıyla ücret karşılığında hizmet ve mal alan kimse demektir (TDK Sözlük). Dar anlamda sadece satım sözleşmesinde “alıcı” karşılığıdır. TBK m. 444/2’deki müşteri ifadesi bu şekilde anlaşılırsa, en genel şekilde, işçi tarafından işverenle bir defaya mahsus olmak üzere ticari ilişkide bulunmuş herkese ilişkin bilgilere sahip olunması, kanuni olgunun

yerine gelmesi hususunda yeterli görülebilir. Ancak bu türden yorum Kanun Koyucu'nun rekabet yasağını işçi lehine sınırlı tutmak yönündeki iradesine uygun olmayacaktır (Soyer, 1994, s. 50 vd.). Bundan dolayıdır ki, öğretide 818 sayılı Borçlar Kanunu döneminden itibaren, TBK m. 444/2 anlamında, müşteri ve müşteri çevresi kavramları çeşitli şekillerde sınırlandırılarak tanımlanmıştır.

Bir görüşe göre, işçi tarafından elde edilme imkânı bulunan müşteri çevresi bilgisi ancak iş sırı sayılabilecek nitelikteyse TBK m.444/2'deki olgu gerçekleşmiş sayılır (Soyer, 1994, s. 50-52)²². Bize de haklı görünen ve çoğunlukla kabul edilen bir başka görüşe göre ise, müşteri, işveren tarafından üretilen mal veya hizmetin, belirli bir süre alıcısı olan başka bir ifade ile işverenle belli bir zaman diliminde sürekli sayılabilecek bir ticari ilişki kurmuş bulunan gerçek veya tüzel kişiyi ifade eder (Doğan, 2019, s. 97; Ertan, 2012, s. 120; Süzek, 2014, s. 459; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 27; Uşan, s.231). Dolayısıyla işverenle bir kereye mahsus ticari ilişki içinde bulunan müşteriye ilişkin bilginin edinilmesi imkanına sahip olunması, kanunda aranan olgunun gerçekleşmesi anlamı gelmeyecektir²³.

İş sırı niteliğinde olsun olmasın, müşteri çevresine ilişkin bilginin, yalnızca ad-soyad türünden olması yeterli değildir (Manav, 2010, s. 336). Rekabet yasağını haklı gösteren, işçi tarafından işyerindeki konumu itibarıyla, müşteri tercihleri, özellikleri, ihtiyaçları hakkında bilgi edinilmesi imkanının varlığıdır (Ayiter, 1958, s. 468; Manav, 2010, s. 337; Soyer, 1994, s. 52; Uşan, 2003, s. 231)²⁴.

Akdi rekabet yasağını haklı gösteren bir bilgi edinme imkanının varlığı araştırılırken, işçinin işyerindeki konumu dikkate alınacaktır (Doğan, 2019, s. 102; Manav, 2010, s. 333; Soyer, 1994, s. 52; Şahlanan, s. 76; Uşan, 2011, s. 122)²⁵. Nitekim işyerindeki satış sorumlusunun müşteri bilgisini haiz olabileceği karine olarak kabul edilebilecekken ²⁶, şirketin kimya laboratuvarında çalışan bir

²²Aksi yönde bkz. Ayiter,1958, s. 468; Manav, 2010, s. 336; Süzek, 2014, s. 459; Yavuz, 2016, s. 491.

²³Müşteri çevresi, İsviçre Federal Mahkemesi tarafından, işletme gelirlerinin bir kısmının elde edildiği ve işletmenin satılması halinde dikkate alınacak müşteri kitlesi olarak tanımlanmaktadır bkz. Soyer, 1994, s. 50 dn.69'daki karar.

²⁴ Yargıtay 9. Hukuk Dairesi'nin 22.11.2016 t., E.2016/32244, K.2016/20637 sayılı kararında bu husus şu şekilde ifade olunmuştur: "...Müşteri çevresine dair bilgiler genel olarak, genel olarak müşterilerin ad ve soyadları, meslekleri, adresleri ve telefon numaraları, yaptıkları alışverişin cins ve miktarları gibi bilgilerden oluşmaktadır. İşçinin işverenin müşteri çevresine ait bilgileri haiz olması halinde rekabet yasağı sözleşmesini yapılmasını haklı gösteren neden, işçinin müşteri çevresi ile kişisel ilişki kurması, onların kişisel özelliklerini, istek ve ihtiyaçlarını bilmesi ve bu bilgileri rakip bir işletme içinde kendi lehine ekonomik bir değer olarak kullanma ihtimali bulunması, bu bağlamda eski işverenin müşteri çevresinde azalmaya neden olacak olmasıdır. İşçinin müşterileri tanınması, müşteri çevresi hakkında bilgi edinmesi, işçinin işverenin müşterilerini bizzat tanınması veya onlara ait adres telefon gibi önemli bilgileri öğrenmiş olmasını ifade etmektedir. Ancak burada, müşterilere ait bilgiye sahip olma imkânı tespit edilirken, işçinin işyerindeki konumuna bakılması ve müşterilere ait her tür sradan bilgiye değil özelliği olan önemli bilgilere ulaşıp ulaşılmadığının dikkate alınması gerekecektir..." , Doğan, s. 91.

²⁵ Bu husus 11. HD. sinin bir bozma kararında şu şekilde ifade olunmuştur: "...Rekabet yasağı sözleşmesinin geçerli olabilmesi için ayrılan işçinin davacı yanındaki çalışması sırasında işyerinin müşteri çevresini veya üretim sırlarını ya da işverenin yaptığı işleri bilebilecek bir pozisyonda çalışmış olması gerekirken, mahkemece işten ayrılan işçinin böyle bir pozisyonda çalışmış olup olmadığının da yeterince incelenip tartışılmaması doğru görüşmemiş ve hükmün bu sebeplerle davacı taraf yararına bozulması gerekmiştir.", 22.11. 2017 t., E.2016/4041, K. 2017/6475 sayılı karar. (kazanci.com) (Erişim tarihi: 8.8.2022)

²⁶ Bu yönde Yargıtay 11. HD.7.12.2015, E. 2015/5612, K. 2015/13054 sayılı karar (kazanci.com)(Erişim tarihi: 8.8.2022)

teknisyenin üretimdeki özel formülleri öğrenebilme imkânına sahip olması muhtemeldir (Uşan, 2011 s. 122).

İşveren ve müşterilerinin arasında, kişisel özelliklere dayanan özel bir mesleki ilişki olduğu ve özellikle bu ilişkinin işverenin kişisel niteliklerine bağlı olduğu durumlarda da işçi tarafından elde edilen müşteri bilgisi akdi rekabet yasağı ile korunamaz (Schmid&Stöckli&&Krauskopf, 2021, s. 247-248). Zira bu halde işçi tarafında elde edilen müşteri çevresine ilişkin bilginin kullanılması işveren aleyhine önemli bir zarar tehlikesi meydana getirmeyecektir. Yine işçinin müşteriye öncelikle kendi kişisel becerilerinin ön planda olduğu türden bir hizmet sunduğu ve müşterilerin işçinin bu becerilerine, işverenin kimliğinden daha fazla önem vermesi halinde de müşteri çevresi bilgisi ile gerekçelendirilen bir rekabet yasağı geçersizdir²⁷. Bu sebeple diş hekimliği, doktorluk, avukatlık gibi mesleklere sahip işçi tarafından, kendi özellikleri sebebiyle elde edilmiş olan müşteri bilgisinin kullanılması, bizzat müşteri çevresi işçinin özelliklerine bağlı olarak edinildiği ölçüde akdi rekabet yasağı ile engellenemez (Başkan, 2012, s. 119; Süzek, 2014, s. 459; Uşan, 2003, s. 230-231).

Akdi rekabet yasağı, TBK m.444/2'de de açıkça ifade olunduğu üzere, işçinin işverenin müşteri çevresine ilişkin bilgi edinme imkânına sahip olması ve aynı zamanda bunların kullanılmasının işverenin önemli bir zararına sebep olabilecek nitelikte sayılması halinde geçerli olacaktır. Bu itibarla müşterilere ilişkin bilgilerin kullanılmasının işveren yönünden önemli zarar tehlikesi teşkil edip etmediği her somut olay çerçevesinde incelenmelidir (Soyer, 1994, s. 51). İşçi tarafından müşteri çevresine ilişkin sahip olunan bilgi özellikle kendisine; müşterilerin sunulan mal veya hizmete ilişkin istek ve kaygılarını öğrenme ve bundan dolayı özel ihtiyaçlara yönelik daha cazip tekliflerde bulunabilme imkânı sağladığı takdirde zarar verici nitelikte sayılır (Schmid&Stöckli&&Krauskopf, 2021, s. 247).

Son olarak ifade edilmelidir ki TBK m.444/2 hükmünde, işçinin muhtelif bilgileri fiilen elde etmiş olması aranmamış, bu türden bilgilerin hizmet ilişkisi sebebiyle elde edinme imkânına sahip olması yeterli görülmüştür (Aynı yönde, Süzek, 204, s. 459; Yavuz, 2016, s. 491). Kanaatimizce, işçiye, muhtelif sebeplerle ilgili bilgilerin elde edilme imkanı mevcutken fiilen elde edilmediği durumlarda bu hususu ispatlama imkânı tanınması gereklidir (Aynı yönde bkz.Ertan, 2012, s. 114). Zira işçinin tarafı olduğu hizmet akdi ve konumu itibarıyla işverenin müşterileri ve müşteri çevresi hakkında bilgi sahibi olabilecek durumdayken, birtakım istisnai sebeplerle bu türden bilgiler elde edilmemişse işverenin rekabet yasağını haklı kılan korunmaya değer bir menfaatinin bulunduğu da söylenemez. Bu halde de akdi rekabet yasağının geçersiz sayılması gerekir.

²⁷ Bkz. BGE 138 III 67.

b. İşçinin Üretim Sırları ve İşverenin Yaptığı İşler Hakkında Bilgi Edinme İmkânına Sahip Olması

Mehaz Kanun (OR) Art. 340/2'ye göre rekabet yasağı, hizmet ilişkisi işçiye, üretim ve ticari sırlar hakkında bilgi sağlıyorsa bağlayıcıdır²⁸. Benzer şekilde 818 sayılı Borçlar Kanunu m. 348/1'de de iş sahibinin “işlerinin esrarına nüfuz etmek” hususunda müsait bir hizmet akdinden bahsedilerek, iş sırları kavramına yer verilmişti. 6098 sayılı TBK m.444/2'de ise iş sırları kavramı terkedilmiş, işçinin “üretim sırları ve işverenin yaptığı işler” hakkında bilgi edinme imkânının bulunmasından bahsedilmiştir.

Hukukî bir terim olmayan iş sırrı veya kanunî ifade ile üretim sırrı, işyeri ile ilgili, herkesçe bilinmeyen, işverenin, saklı kalmasında haklı bir menfaatinin bulunduğu, her türlü bilgiyi ifade eder (Soyer, 1994, s. 54-55; Süzek, 2014, s. 459; Uşan, 2011, s. 122). Bu tanıma uygun ticari, teknik veya personelle ilgili bilgiler TBK m. 444/2 anlamında üretim sırrı olarak nitelendirilir (Akyiğit, 1991, s. 13; Manav, 2010, s. 338; Soyer, 1994, s. 54; Süzek, 2014, s. 459; Şahlanan, 2008, s.76). Bu bağlamda üretim teknolojisine, ürün içeriğine, ham madde tedarikine, pazara veya personel planlamasına, kredi imkânları veya yatırım planına ilişkin bilgiler iş sırrı niteliğini haizdir (Soyer, 1994, s.53-54; Süzek, 2014, s. 459; Uşan, 2003, s. 23).

6098 sayılı TBK m. 444/2'de kullanılan “işverenin yaptığı işler” kavramı, genel nitelikli ve sınırlarının tespitini zarurî kılan bir ifadedir. Pek tabii olarak işverenin yaptığı işler hakkında herkes tarafından bilinen veya bilenebilecek nitelikte alenileşmiş bilgilerin öğrenilme imkânına sahip olunması rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı kılmaz (Süzek, 2014, s. 459). Nitekim öğretilerde, haklı olarak işverenin yaptığı işler kavramının, üretim ve iş sırrı ölçütleri çerçevesinde anlaşılması gerektiği ifade olunmuştur (Akyiğit, 1991, s.11; Başkan, 2012, s. 119; Uşan, 2011, s.121).

Rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı gösteren olgunun gerçekleşmesi için, müşteri çevresine ilişkin bilgi yönünden de geçerli olduğu gibi, işçi tarafından ilgili bilgilerin fiilen elde etmiş olması aranmaz, bilgi edinme imkânının varlığı yeterlidir (Başkan, 2012, s. 119; Süzek, 2014, s. 459; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 25).

İşçinin bu türden bilgileri edinme imkânına sahip olup olmadığının tespitinde müşteri çevresine ilişkin bilgi yönünden olduğu gibi işçinin işyerindeki konumu esas alınacaktır (Manav, 2010, s. 333). Bu itibarla rekabet yasağı ile kullanılması engellenebilecek bilgi, işçinin konumu itibariyle objektif olarak erişme imkânına sahip olduğu bilgiyi ifade eder. Genel olarak denilebilir ki, işyerindeki konumu itibariyle, üretim sırrı bilgisini elde etme imkânı bulunmayan vasıfsız işçiler yönünden geçerli şekilde rekabet yasağı kararlaştırılmayacağı söylenebilir (Başkan, s. 119; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 25; Süzek, 2014, s. 459; Uşan, 2003, s. 230).

Rekabet yasağını haklı gösteren bilginin, işçinin işyerindeki konumu itibariyle edinebilecek nitelikte bilgi olmasının bir diğer anlamı da işçinin kişisel özellik veya mesleki yeterlilikler

²⁸ “Das Konkurrenzverbot ist nur verbindlich, wenn das Arbeitsverhältnis dem Arbeitnehmer Einblick in den Kundenkreis oder in Fabrikations und Geschäftsgeheimnisse gewährt und die Verwendung dieser Kenntnisse den Arbeitgeber erheblich schädigen könnte.”

sonucunda sahip olunabilecek türden olmamasıdır (Akçaal, 2018, s.277-278; Ayiter, 1958, s. 468; Doğan, 2019, s. 101; Forrer&Hiestand, 2021, s. 227; Soyer, 1994, s. 52; Uşan, 2003, s. 230-231). İşçinin işinde zamanla kazanmış olduğu ve kendisinin ayrılmaz bir parçası haline gelen mesleki bilgiler ve tecrübelerin kullanımı akdi rekabet yasağı ile engellenemez. Diğer taraftan bu türden bilgi iş sırrı olarak da değerlendirilemez²⁹.TBK m. 444/2’de, hizmet ilişkisinin işçiye muhtelif bilgileri elde etme imkânı sağlamasından bahsedilmesi bu hususa işaret etmektedir.

2. İşverenin Önemli Zarara Uğraması Tehlikesi

Yukarıda da ifade edildiği üzere, hizmet akdi sebebiyle, işçinin hizmet ilişkisi sebebiyle işverenin müşteri çevresi, üretim sırları ve yaptığı işler hakkındaki bilgilerin elde edilme imkanına sahip olması tek başına geçerli şekilde akdi rekabet yasağı kararlaştırılması için yeterli değildir. Aynı zamanda bu türden bilgilerin kullanılmasının işverenin önemli zararına³⁰ sebep olabilecek nitelikte olması gerekir (TBK m. 444/2). Başka bir ifade ile TBK m. 444/2’de düzenlenen iki olgunun birlikte gerçekleşmesi rekabet yasağının geçerlilik koşuludur³¹. Zarar tehlikesinin varlığı her somut olayda hâkim tarafından değerlendirmelidir (Soyer, 1994, s. 58; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 28). İşçi tarafından elde edilen bilgilerin kullanılmasının işverene önemli zarar verecek nitelikte olup olmadığı araştırılmaksızın verilen ilk derece mahkemesi kararları, Yargıtay tarafından eksik incelemeden bozulmaktadır³². Zarar tehlikesini varlığı araştırılırken, hizmet akdinin sona erdiği zaman dikkate alınacaktır (Akçaal, 2018, s. 278, dn. 752’de, Wirz, s. 78; Rickenbach, s.45).

TBK m. 444/2’nin lafzından da açıkça anlaşıldığı gibi, rekabet kaydını haklı gösteren, işçinin hizmet akdi sebebiyle edinme imkânı bulunan bilgilerin bizzat kullanımı dolayısıyla işverenin bir zarara uğramış olması değil bu türden bilgilerin kullanımının işverenin önemli bir zararına sebep olabilecek nitelikte olmasıdır (Soyer, 1994, s. 58; Süzek, 2014, s. 460; Uşan, 2003, s. 234)³³

²⁹ Yarg. 11.HD., T.3.7.2023, E.2023/723, K. 2023/4060, (kazanci.com)(Erişim tarihi: 2.09.2023)

³⁰ 818 sayılı BK m. 348/2’de muhtelif bilgilerin kullanılmasının işveren yönünden zarar verici nitelikte olması yeterli görülmüştü. Öğretide, 818 sayılı Borçlar Kanunu döneminde de mehz Kanun’un karşılık maddesinde kullanılan düzenlemeye (*erhebliche Schaden*) paralel şekilde, ilgili hükümdeki zarar önemli zarar olarak anlaşılmıştır. Bkz. Soyer, 1994, s. 57; Soyer, Olay ve Görüş, s. 370 dn. 120.

³¹ Bkz. Yarg 9.HD, 13.06.2008 t., E.2007/19368, K.2008/15558, (www.legalbank.net).

³²Bkz. Yarg. 9.HD. 13.2.2006 t., E. 2005/20733, K.2006/3050, (legalbank.net) (Erişim tarihi: 05.05.2022). Ayrıca bkz. Doğan, s. 103’te, 23.11.2015t., E.2015/9713, K. 2015/12399 ve 11. HD. 13.06.2016, e.2015/11383, K. 2016/6482 sayılı Yarg. 11. HD.si kararları.

³³ Bu husus Yarg. 11. HD.’nin bir kararında şu şekilde ifade olunmuştur: “*Davacının davalı ile yaptığı Şube Koordinatörlük Sözleşmesi incelendiğinde; davalının, davacıya ait spor klübünde şube temsilcisi-koordinatör olarak görev yaptığı, bu durumda davalının, işverenin müşteri bilgilerinin yanı sıra yaptığı işlerle ilgili bilgi edinme imkanına da sahip olduğu ve bu bilgileri yeni iş yerinde kullanma ihtimali bulunduğundan, davacının önemli nitelikte zararına sebebiyet verebileceği, bunun için davalının davacıya ait işyerinden ayrıldıktan sonra rakip bir işyerinde faaliyete başlamasının yeterli olduğu, ayrıca fiili bir zarar olgusunun gerçekleşip gerçekleşmediğinin araştırılmasına gerek olmadığı kabul edilmelidir*”, 24.06.2020 t., E. 2019/4801,K. 2020/3187 sayılı karar(kazanci.com)(Erişim Tarihi: 18.9.2022).

Dolayısıyla rekabet yasağının geçerliliği bakımından araştırılacak olan, bu neviden bilgilerin kullanılması ile işveren yönünden önemli bir zarar tehlikesinin doğup doğmayacağıdır³⁴.

İşveren yönünden önemli zarar tehlikesi çoğu zaman doğrudan müşteri kaybı tehlikesi ve bunun neticesinde meydana gelebilecek bir kazanç kaybı tehlikesi olarak görünebilecektir. Diğer taraftan işverenin rekabet gücünün önemli ölçüde azalması, iş yapma olanağının önemli ölçüde sınırlanması gibi telafisi zor muhtelif zarar tehlikeleri doğduğunda da TBK m.444/2 anlamında rekabet yasağını haklı gösteren sebep gerçekleşmiş sayılır (Başkan, 2012, s.120; Doğan, 2019, s. 102; Ertan, 2012, s. 137; Soyer, 1994, s. 58; Süzek, 2014, s. 460; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 28; Uşan, 2003, s. 234). Bir Yargıtay kararında, TBK m 444/2 kapsamında “önemli zarar” kavramı: “...işçinin bu bilgileri rakip bir işletme içinde kendi lehine ekonomik bir değer olarak kullanma ihtimali bulunması, bu bağlamda eski işverenin müşteri çevresinde azalmaya neden olacak olmasıdır” şeklinde tanımlanmıştır³⁵.

Hizmet akdinin sona erme zamanında, işverenin önemli zarara uğrama tehlikesinin olmaması TBK m. 444/2 uyarınca kararlaştırılan rekabet yasağının geçersizliği sonucunu doğurur (Soyer, 2020, s. 373). Hizmet akdinin sona ermesinden önce, işverenin rekabet yasağı getirilmiş olan alanda faaliyetten çekilmiş olması, işletmenin kapatılmış olması veya işletmenin devredilmiş olması gibi durumlarda, hizmet akdi ile veya sonrasında bir zamanda kararlaştırılan olan rekabet yasağı hukuki sonuç doğurmayacaktır (Soyer, 1994, s. 94).³⁶

II) REKABET YASAĞININ YER, SÜRE VE KONU BAKIMINDAN SINIRLARI (TBK 445/1)

Akdi rekabet yasağının hizmet sözleşmesinin ekonomik yönden zayıf tarafı işçinin ekonomik geleceği üzerinde bir takım olumsuz etkileri haiz olduğu açıktır. Bu sebeple akdi rekabet yasağının işçinin ekonomik hayatı yönünden makul olmayan bir engel teşkil etmemesi için yer, zaman ve konu açısından uygun şekilde sınırlandırılması objektif bir gereklilik olarak görünmektedir. Konunun özel önemine istinaden, hizmet akdinde akdi rekabet yasağının sınırları TBK m. 445/1’de özel olarak düzenlenmiştir. İlgili hükme göre: “*Rekabet yasağı, işçinin ekonomik geleceğini hakkaniyete aykırı olarak tehlikeye düşürecek biçimde yer, zaman ve işlerin türü bakımından uygun olmayan sınırlamalar içeremez ve süresi, özel durum ve koşullar dışında iki yılı aşamaz.*”³⁷. İlgili maddenin ikinci fıkrasında, hâkimin aşırı nitelikteki rekabet yasağını, bütün durumları ve koşulları serbestçe

³⁴ Bkz. 3.6.2020 tarihli, E. 2019/4506, K.2020/2595 sayılı Yarg. 9. HD. Kararı. (kazanci.com) (Erişim Tarihi: 18.9.2022).

³⁵ Doğan, s. 91’de yer verilen Yargıtay 9. Hukuk Dairesi’nin 22.11.2016 t., E.2016/32244, K.2016/20637 sayılı kararı.

³⁶ Hali hazırda yapılmış olan bir rekabet sözleşmesinin yeni işverene devri halinde akıbetine ilişkin olarak bkz. Soyer, Olay ve Görüş, s. 374.

³⁷ OR 340’a/1’de bu süre üç yıl olarak düzenlenmiştir.

değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olduğu karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutmak suretiyle kapsam veya süre bakımından sınırlayabileceği düzenlenmiştir.

Nihayet mehzaz kanun İsviçre Borçlar Kanunu Art. 340/2'deki düzenlemede örnek alınarak, 6098 sayılı TBK m.445/2 ile hâkimin aşırı kararlaştırılmış akdi rekabet yasağına müdahalesi imkânı açıkça düzenlenmiştir. İlgili hüküm uyarınca: “*Hâkim, aşırı nitelikteki rekabet yasağını, bütün durum ve koşulları serbestçe değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olabileceği karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutmak suretiyle, kapsamı ve süresi bakımından sınırlayabilir.*” İlgili düzenleme ile aşırı nitelikteki akdi rekabet kayıtlarının yaptırımını kesin hükümsüzlük olarak değerlendiren Yargıtay uygulamasının yasal dayanağı ortadan kalkmış nitekim Yüksek Mahkemenin içtihadı da değişmiştir³⁸. Bu bağlamda TBK m. 445/2, sadece 6098 sayılı Borçlar Kanunu'nun yürürlük zamanı içinde kararlaştırılmış akdi rekabet yasakları yönünden değil, 818 sayılı Kanun zamanında kararlaştırılmış olmakla birlikte akde aykırılığın, 6098 sayılı Borçlar Kanunu'nun yürürlüğünden sonraki dönemde gerçekleşmiş olduğu davalarda da uygulanacaktır³⁹.

Rekabet yasağının işçinin ekonomik geleceğini tehdit eden yapısı, çalışma ve sözleşme özgürlüğü ile sıkı ilişkisinin bir sonucu olarak, TBK m. 445/1 gibi akdi rekabet yasağına kapsam yönünden çerçeve çizen nisbî emredici bir hüküm olmasaydı da kararlaştırılan her rekabet yasağı için kapsam yönünden genel hükümler çerçevesinde hukuka ve ahlaka uygunluk denetimi yapılabilecektir (TMK m. 23, TBK m. 27). Bu değerlendirme neticesinde işçinin ekonomik geleceği bakımından ağır tehlike arz eden veya çalışma özgürlüğünü ortadan kaldıran rekabet yasaklarının TMK m. 23 ve TBK m. 27 uyarınca kesin hükümsüz olacağı söylenebilecektir (Soyer, 1994, s.21-22; Uşan, 2003, s. 250). Bu sebeple kanaatimizce öncelikle TBK m. 445/1 ile zikredilen genel düzenlemelerin ilişkisinin ortaya konması önem arz etmektedir.

Öğretide hizmet akdinde akdi rekabet yasağının kapsam yönünden sınırları, TBK m. 445'te özel olarak düzenlenmiş olduğundan, ilgili hüküm özel hüküm (lex specialis) sayılarak, rekabet yasağının, kapsamına ilişkin geçerliliğinin TBK m. 445 çerçevesinde tespit olunacağı ifade

³⁸ Bkz. Yarg. 11. HD., 26.11.2019 t., E. 2018/1961, K. 2019/7515 sayılı kararı: “...6098 Sayılı Kanun ile getirilen düzenleme ile 818 sayılı Kanun'dan farklı olarak, rekabet yasağı ile ilgili doğrudan mutlak bir geçersizliğin öngörülmediği, Anayasa ve diğer mevzuat hükümleri ile somut olgu nazara alınarak rekabet yasağının aşırı nitelikte olması halinde, yasağın kapsamı ve süresi bakımından hâkime uyarılama yetkisi tanındığı anlaşılmaktadır. Hâkime tanınan bu yetkinin gerek müstakil açılan bir uyarılama davasında ve gerekse de ihlal halinde açılacak bir tazminat davasında kullanılabilmesi kuşkusuzdur.”, (kazanci.com)(erişim tarihi: 7.7.20202)

³⁹ Yarg. 11. HD., 14.4.2019 t., E. 2018/1393, 2018/2838 sayılı kararın ilgili kısmı şu şekildedir: “*Dava, taraflar arasında imzalanan hizmet aktinde yer alan rekabet yasağına ilişkin hükümlerin ihlali nedeniyle cezai şart istemine ilişkindir. Mahkemece, taraflar arasındaki rekabet yasağı düzenlemesinin faaliyet alanı ve coğrafi sınırlama bakımından hakkaniyete aykırı olduğu, bu nedenle rekabet yasağı düzenlemesinin geçersiz olduğu gerekçesi ile davanın reddine karar verilmiştir. Ancak, rekabet yasağı iş akdinin sona ermesinden sonraki döneme ilişkin olarak yapmama (ileriye yönelik) edimini içeren akit niteliğindedir. Bu nedenle, uyuşmazlığa yasaya aykırı davranıldığı iddia olunan tarihteki, bir başka deyişle davalı işçinin düzenlemenin ihlalini oluşturacak şekilde yeni bir işe girdiği tarihte yürürlükte bulunan Kanun hükümleri uygulanmalıdır. Somut uyuşmazlıkta da davalı işçi 26/06/2014 tarihinde davacı işletmesinden istifa ederek davalı ... AŞ. işletmesinde işe başladığına göre dava konusu uyuşmazlığa bu tarih itibarıyla yürürlükte bulunan 6098 Sayılı TBK 444 vd. hükümlerinin uygulanması gerekmektedir...*”. Ayrıca bkz. 11. HD. 8.4.2021 t., E.2020/1921 K. 2021/3468 sayılı karar (kazanci.com)(erişim tarihi: 2.9.2022).

olunmaktadır (Soyer, 1994, s. 71; Uşan, 2003, s. 251). Bize de haklı görünen bu görüşe göre, hizmet akdinde akdi rekabet yasağının yer, süre ve konu yönünden kapsamı itibariyle geçerliliği, genel hükümlere göre değil TBK m. 445 hükmüne göre tespit olunacaktır.

TBK m. 445/2 ile artık hâkime rekabet yasağı kapsamını sınırlandırma yetkisi açıkça tanınmış olduğundan, aşırı kararlaştırılmış sayılan rekabet yasağı, yer süre ve konu bakımından kanuna uygun sınırlar içinde geçerli sayılacaktır. İfade etmemiz gerekir ki, TBK m. 445/2 düzenlemesinden önce de birçok yazar tarafından, aşırı rekabet yasaklarının tamamen geçersiz sayılmaması gerektiği bu halde aşırılığın hâkimin müdahalesi ile giderilebileceği ifade edilmiştir (Akyiğit, 1991, s. 14-15; Ayiter, 1958, s. 471; Manav, 2010, s. 354; Soyer, 1994, s. 66; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 33-34; Uşan, 2003, s. 208, s. 249).

Bu görüşteki yazarlar tarafından, 818 sayılı Borçlar Kanunu'nun m. 349 hükmü, işçinin hangi sınırlar içinde rekabet yasağı ile bağlı olduğunu gösteren bir düzenleme olarak yorumlanarak, hâkim tarafından rekabet yasağının sınırlarının kanunî sınırlara uygunluğunun denetlenebileceği ve bu denetimin neticesinde aşırı nitelikteki rekabet yasağının tamamen geçersiz sayılmak yerine hâkim tarafından kanuna uygun şekilde sınırlandırılabilmesi savunulmuştur (Akyiğit, 1991, s. 14-15; Soyer, 1994, s.71; Uşan, 2003, s. 252 dn. 210, 211, 212. dipnotlarda anılan yazarlar)⁴⁰.

TBK m. 445/2'den sonra Yargıtay'ın da aşırı rekabet yasağını bütünüyle geçersiz sayan uygulaması değişmiştir. Muhtelif kararlarda, hâkimin aşırı nitelikteki rekabet yasağını bütün durum ve koşulları serbestçe değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olabileceği karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutarak TBK 445/2 koşulları değerlendirilmek suretiyle karar vermek gerektiği vurgulanmaktadır⁴¹.

A. Rekabet Yasağının Yer Bakımından Sınırı

Rekabet yasağının sınırlandırılması başlıklı TBK m. 445/1'de rekabet yasağının işçinin ekonomik geleceğini tehlikeye düşürecek biçimde yer yönünden uygun olmayan sınırlandırmalar içermesi yasaklanmıştır. İlgili hüküm gereğince rekabet yasağı, yer yönünden işçinin ekonomik geleceğinin temini itibariyle hakkaniyete uygun sınırlar içinde kararlaştırılmalıdır. Dolayısıyla rekabet yasağı kaydında işçinin hangi coğrafi alanda rekabetten kaçınmayı üstlendiği belirlenmiş olmalıdır (Soyer, 1994, s.66; Uşan, 2003, s. 240). Rekabet yasağının yer yönünden sınırı, belirli bir coğrafi bölge ve şehir açıkça zikredilerek veya işverenin faaliyet alanına bağlı olarak belirlenebilir (Süzek, 2014, s. 461; Uşan, 2003, s.241.Karş. Soyer, 1994, s.66).

Rekabet yasağın yer yönünde sınırlarının belirlenebilir olması yeterlidir⁴². Bu gerekçeyle açıkça coğrafi alan belirlenmeksizin ancak işin ve işletmenin özelliği dikkate alınarak faaliyet alanı

⁴⁰ Rekabet yasağının tamamen kesin hükümsüz sayılması ise hâkim tarafından sınırlandırılması imkânının olmaması halinde söz konusu olacaktır bkz. Uşan, 2003, s. 253.

⁴¹ Yarg. 11. HD. 24..2023 T., 2019/4801 E., 20202/3187 sayılı Kararı (kazanci.com).

⁴² Yarg. 9. HD. 02.12.2010 T., 2008/41875 E. 2010/35558 sayılı ilam ile onanan Bakırköy 7. İş Mahkemesi 08.10.2008 t., E. 2007/182, K. 2008/378 sayılı kararında faaliyet itibari ile sınırlama hususu dikkate alınmaksızın sınırlandırılmamış sayılan rekabet yasağı işin özeliğine dayanılarak kanuna aykırı şekilde geçerli sayılmıştır. Kararın ilgili kısmı şu şekildedir: "... Her ne kadar BK. 349 maddesi gereğince rekabet yasağına

ile örtülü olarak yer bakımından sınırlandırılmış bir rekabet yasağı sınırlandırılmamış olmak itibariyle tamamen geçersiz sayılamaz (Uşan, 2011, s.25) Ancak aşırı sayılabilecek ölçüde kararlaştırılmış bir rekabet yasağının kapsamı hâkim tarafından geçerli ölçülere çekilebilir (TBK m. 445/2).

Belirtilmesi gerekir ki, işverenin faaliyet alanını aşan sınırlandırmalar yönünden korunmaya değer haklı bir menfaate sahip olduğu söylenemez (Süzek, 2014, s. 461). Yine bu nitelikte bir sınırlama çoğu zaman işçinin ekonomik geleceğinin hakkaniyete aykırı olarak sınırlandırılması anlamına da gelebilecektir. Bu gerekçeyle rekabet yasağının yer yönünden kararlaştırılabilecek en geniş kapsamı işverenin faaliyet alanıdır (Başkan, 2012, s. 120; Forrer/Hiestand, 2021, s. 227; Soyer, 1994, s. 66; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 31; Uşan, 2003, s. 241).

Diğer taraftan işverenin faaliyet alanı ile sınırlandırılmış olan bir rekabet yasağı her zaman kanuna uygun şekilde sınırlandırılmış sayılamaz. Dolayısıyla işverenin faaliyet alanıyla sınırlı olarak kararlaştırılmış olan rekabet yasaklarının da hakkaniyete aykırı şekilde işçinin ekonomik geleceğini tehlikeye düşürecek nitelikte olup olmadığı araştırılmalıdır. Bu değerlendirme yapılırken dikkate alınacak olan işverenin aktif faaliyet alanıdır. Bu kapsamda, işverenin fiilen ticari faaliyette bulunmadığı ancak merkez veya şubelerinin bulunduğu yerleri de kapsayacak şekilde kararlaştırılmış bir yasak, faaliyet alanı sınırına uygun olmak itibariyle geçerli bir sınırlandırma niteliğinde sayılamayabilecektir.

Aktif faaliyet alanı esası uygulamada da karşılık bulan bir sınırlandırma ölçütüdür. Nitekim İstinaf Mahkemesi kararında işçinin fiilen çalıştığı işyeri başka bir şehirdeyken, şirket merkezinin bulunduğu şehri de kapsayacak şekilde getirilen rekabet yasağı, anayasal çalışma hürriyeti ve hakkaniyet ölçülerine aykırılık ve TBK m.445/2'deki, rekabet yasağı hükmünün kapsam bakımından sınırlanabilme ölçülerinin dışında kaldığı gerekçesiyle geçersiz sayılmıştır⁴³. İlgili karar,

yer bakımından sınırlandırma getirilmesi gerekmekte ise de GSM. Hizmetinin niteliği, tüm ülke sathında yayılmış olması, hitap ettiği müşteri kitlesinin tüm Türkiye'yi kapsamı karşısında, yer bakımından sınırlandırmanın çok da anlamlı olmayacağı açıktır. Kanaatimizce, davalının şirketteki ve halen çalıştığı şirketteki konumu, teknolojik gelişmeler, değişen ve gelişen bir dünyada yaşıyor olmama, iletişim olanaklarının nerede ise sınırsızlaşmaya doğru gitmesi, iş hukukunun işçiyi koruma işlevinin yanında, işverenin de menfaatlerinin gözetilmesinde hakkaniyetle hareket edilmesi gerektiği, Anayasamızın çalışma ve sözleşme özgürlüğünü benimsemiş olması, iş hukukunun değişen dünyadaki gerekleri, taraflar arasında geçerliliği hukuken tartışmasız bulunan rekabet yasağına ilişkin düzenlemenin açıklığı bir arada düşünüldüğünde, yer-zaman-konu sınırlamasına sıkı sıkıya bağlılığın BK'nın rekabet yasağına ilişkin düzenlemesi amacına uygun düşmeyecektir ...", Uşan, 2011, s.120. Mezkur kararın detaylı eleştirisi için bkz. Uşan, 2011, s. 120 vd. Yazar da ilgili karara konu rekabet yasağını sınırlandırılmış olmamak değil örtülü olarak sınırlama getirilmiş olmak sebebiyle geçerli olduğu kanaatindedir.

⁴³ Ankara Bölge Adliye Mahkemesi, 20. HD., 23.12.2021 t., E.2020/582 K.2021/1638 sayılı kararı şu şekildedir: "...Ancak yukarıda da değinildiği üzere, davacının ticaret merkezi Ankara ilindedir. Yine dosyaya sunulan 23.01.1987 tarihli ana sözleşmeye göre, dava dışı ve Tic. A.Ş.'nin merkezi de Ankara'dadır. Buna karşılık ... TSM.'nin 26.12.2018 tarihli yazısına göre, ve Tic. A.Ş.'nin "... adresinde tescilli bir şubesi vardır. Anılan şirketin fabrikası da ... adresindedir. Davalı da dosyaya sunulan ücret bordrosuna, işe giriş bildirgesine ve iş sözleşmesine göre ...'daki bu fabrikada çalışmaktadır. Özellikle günümüz ekonomik hayatının gereklilikleri nazara alındığında, büyüme eğilimindeki birçok şirketin merkezlerini, ekonominin başkenti kabul edilen İstanbul veya ticari ilişkilerin daha kolaylıkla kurulduğu ve yürütüldüğü Ankara, İzmir gibi büyük kentlere taşımaya çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Nitekim ve Tic. A.Ş.'nin ortakları ve yönetim kurulu üyeleri dahi ... ilinde ikamet ettikleri halde, şirketlerinin merkezini Ankara'da kurmayı tercih etmişlerdir. Böyle durumlarda bir şirketin başka bir ilde faaliyet gösteren fabrika, üretim tesisi veya satış yeri gibi işletmelerinde çalışan işçilerinin, şirketin merkezinin bulunduğu İstanbul, Ankara, İzmir gibi büyük illerde çalıştıklarının

kararlaştırılan yasağın geçerli sayılarak TBK 445/2 uyarınca yer yönünden sınırlandırılabilceği hususunun göz ardı edilmesi itibariyle eleştiriye açıktır.

İşçinin müşteri çevresi hakkında bilgi edinme ihtimalinin bulunduğu hallerde ise rekabet yasağının ilgili müşteri çevresinin bulunduğu yer ile sınırlandırılması gerekecektir (Soyer, 1994, s. 31). Bu bakımdan dikkate alınacak müşteri çevresi potansiyel değil bilfiil mevcut müşteri çevresini ifade eder (Soyer, 1994, s.66; Uşan 2003, s. 244). Bu bağlamda işverenin aktif faaliyet alanına dahil olmakla birlikte, işçinin hizmet sağladığı evre yönünden aşırı sayılabileceklde kararlaştırılmış olan yasaklar pek tabii olarak hâkim tarafından yer yönünden sınırlandırılabilcektir.

6098 sayılı TBK m. 445/2’dennce, başka bir ifade ile, hâkimin aşırı rekabet kaydına müdahalesi imkanının Borçlar Kanunu’nda düzenlenmemiş olduğu dönemde, Yargıtay tarafından yer yönünden ülke çapında kararlaştırılmış rekabet yasaklarının, geçersiz olduğuna hkmedilmekteydi⁴⁴. Bu uygulama kapsamında yer bakımından Türkiye’yi kapsayacak şekilde getirilmış rekabet yasakları, yabancı uyruklu olup çalışma hayatının çoğunu Türkiye dışında geirmış işçilerle sınırlı olarak geçerli sayılmıřtır⁴⁵.Yüksek Mahkeme’nin ülke genelinde kararlaştırılan rekabet yasaklarının geçersiz sayılmasının gerekçesi, bu türden yasakların yer yönünden sınırlama içermemesi itibariyle yasağın alışmazgrlğ ile hakkaniyetllerine aykırı bulunmasıdır⁴⁶.

Yargıtay’ın Türkiye sınırları içinde rekabet etmeme ynndenngrlen rekabet yasağı sözleşmelerini yer yönünden sınırlama getirilmediği gerekçesiyle geçersiz sayılması uygulaması eski Borçlar Kanunu zamanından itibaren, somut olay şartlarının bu tipte bir sınırlandırmayı haklı ve dolayısıyla geçerli kılabilceği gerekesiyleoğretide haklı olarak eleştirilmiştir (Başkan, 2012, s. 121; Doğan, s. 2019, s. 112; Taşkent&Kabakı, 2009, s. 31; Uşan, 2011, s. 123). Zira rekabet yasağının kanuna uygun şekilde sınırlandırılmış olup olmadığının tespitinde süre, yer ve konu bakımından getirilmış olan sınırlama unsurlarının somut yasak bakımından, müstakil değil birlikte değerlendirilmesi gerekir (Ertan, 2012, s. 211; Manav, 2010, s. 344, Uşan, 2003, s.104; Uşan, 2011, s. 104). Bu değerlendirmenin sonucunda tüm Türkiye’yi kapsayan bir yasağın somut olayda süre ve konu bakımından da buna uygun sınırlar içermesi halinde geçerli sayılması mümkündür.

Yine tekrar edilmesi gerekir ki, TBK m. 445/2’de aşırı nitelikteki bir rekabet yasağına hâkimin müdahalesi ile sınırlandırılabilme imkânı getirilmiştir. Bu imkân araştırılmaksızın Türkiye

kabul edilmesi, bu suretle de merkezleri yine aynı büyük şehirlerde bulunan işten ayrıldıkları şirketlerle rekabet yasağına aykırı davrandıkları sonucuna varılması, Anayasa ve diğer mevzuat hükümleri ile teminat altına alınmış çalışma hürriyeti ilkesine ve hakkaniyetllerine aykırılık oluşturacaktır. Bu durumun 6098 Sayılı TBK’nun 445/2 fıkrasında düzenlenen, rekabet yasağı hükmünün kapsam bakımından sınırlanabilmellerinin de dışında kalacağı kabul edilmelidir...” (kazanci.com) (Erişim tarihi: 17.8.2022)

⁴⁴ Uşan, 2011, s. 127 dn. 21’de Yarg. 9. HD., 6.7.1999 t. 8262/12073 sayılı karar; Başkan, s.120 dn. 29’da anılan kararlar.

⁴⁵ Bkz. 9. HD. 26.06.2013 e.2011/20759 2013/19695 sayılı karar, kazanci.com, (erişim tarihi: 1.9.2022);

⁴⁶ Doğan, s.111 dn.209’da anılan kararlar. Uşan, 2003, s 242 dn.173’te Yarg. 9.HD. 6.7.1999 tarihli 8262/12073 sayılı karar.

çapında kararlaştırılmış veya yer yönünden aşırı şekilde sınırlandırılmış bir yasağın tamamen geçersiz sayılmaması, hâkim tarafından kanuna uygun şekilde sınırlandırılması gereklidir. Nitekim Yargıtay'ın ülke geneline ilişkin sınırlandırma içeren rekabet yasaklarına ilişkin daha yeni tarihli kararları, hâkimin müdahalesi imkânı yönünden, öğretisi ile uyumlu olduğu görülmektedir⁴⁷.

Son olarak hizmet akdinin sona ermesinden sonraki dönemde işverenin faaliyeti ve buna bağlı olarak korunmaya değer haklı menfaatin kapsamı yönünden gerçekleşen değişiklikler işçinin yer yönünden belirlenmiş rekabet etmeme yükümlülüğünün kapsamını etkilemez (Uşan, 2003, s. 241). Ancak işçi yönünden getirilmiş bulunan rekabet yasağının sürdürülmesinde, işverenin gerçek bir menfaatinin kalmamış olması durumu istisnadır. Bu halde rekabet yasağı sona erer (TBK m. 447/1).

B. Rekabet Yasağının Süre Bakımından Sınırı

Rekabet yasağı süre yönünden de işçinin ekonomik geleceğini hakkaniyete aykırı olarak tehlikeye düşürecek bakımından, uygun olmayan sınırlandırmalar içeremez (TBK m. 445/1; eBKm.349). 818 sayılı Borçlar Kanunu'nda, mehzaz kanundan farklı olarak, rekabet yasağı yönünden kanunî azamî bir süre sınırı getirilmemişti. Bu husus öğretide eleştirilmiştir (Soyer, 1994, s. 65; Uşan, 2003, s. 237-238). Bu dönemde rekabet yasağının, süre yönünden dürüstlük kuralı ve işçinin ekonomik geleceğinin hakkaniyete aykırı olarak sınırlandırılmamış olması yönünden her somut olay özelinde denetleneyeceği ifade edilmiştir (Uşan, 2003, s. 239). TBK m. 445/1'de özel durumlar dışında iki yılı aşan şekilde rekabet yasağı kararlaştırılması yasaklanmıştır. Mehzaz kanunda rekabet yasağının azami süresi özel koşullar dışında üç yıl olarak düzenlenmişken, TBK m.445'teki iki sene olarak düzenlenmiş olması öğretide olumlu karşılanmıştır (Süzek, 2014, s. 460)⁴⁸. Rekabet yasağının süresi hizmet sözleşmesinin sona ermesinden itibaren hesaplanacaktır (Soyer, 1994, s. 65; Süzek, 2014, s. 460; Uşan, 2003, s. 240).

Rekabet yasağının süre bakımından sınırlandırılmamış rekabet yasakları da aşırı rekabet yasağı olarak nitelendirilerek TBK m. 445/2 uyarınca hâkim tarafından kanuna uygun sınırlara çekilecektir. TBK m.445'ten açıkça anlaşıldığı üzere, olağan durumlarda süresi iki seneyi aşan rekabet yasakları geçersizdir. İki yılı aşan bir süre için geçerli olarak işçiye rekabet yasağı getirilmesini mümkün kılan özel durum ve koşullar, işçinin işyerindeki konumu dolayısıyla sahip olma imkânını haiz olduğu bilginin niteliğine göre belirlenecektir (Ertan, 2012, s. 146). İşçinin

⁴⁷ Yarg. 11. HD. 7.10.2019 t., E.2018/4879, K. 2019/6273 sayılı kararında bu husus şu şekilde ifade olunmuştur: "...Somut uyumsuzlukta; sözleşmenin 8.2. maddesinde; "Çalışan işverenin faaliyet gösterdiği iş kolunda, ilgili pazarlarda faaliyet gösteren hiç bir seyahat acentesinde, şirketin Türkiye sınırları içinde faaliyet gösterdiği coğrafya dahilinde, 6 ay süre ile doğrudan ve dolaylı olarak çalışmayacağını, böyle bir şirkete 6 ay süre ile hiç bir şekilde ticari fayda sağlamayacağını açıkça kabul ve taahhüt eder." hükmü bulunmaktadır. Yerel mahkeme ve istinaf dairesince, "şirketin Türkiye sınırları içinde faaliyet gösterdiği coğrafya dahilinde" ibaresinin bir coğrafi alan sınırlaması içermediğinden işçinin ekonomik mahvına sebep olacağı gerekçesiyle davacı istemlerinin reddine karar verilmişse de, mahkemenin sözleşmedeki bu hükmü TBK'nın 445/2 maddesi uyarınca değerlendirmeksizin, yazılı şekilde karar verilmesi isabetli değildir...", (kazanci.com) (Erişim Tarihi: 17.08.2022). Ayrıca bkz. Doğan, s. 114-115'de anılan Yargıtay Kararları.

⁴⁸ Hâkim tarafından yasağın kapsamının tüm olgular yönünden birlikte değerlendirilerek, her somut olayda TMK m. 2 uyarınca makul bir süre tespit etmesi gerektiği yönünde bkz., Uşan, 2003, s. 239; Akyiğit, 1991, s. 14.

işyerinde, iş sırlarına vakıf olabilecek üst düzey bir pozisyonda bulunması halinde iki seneyi aşan şekilde rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı gösteren koşulların gerçekleştiği söylenebilir.

Öğretide de işçinin müşteri çevresine ilişkin bilgiden ziyade, üretim sırlarını elde etme imkanına sahip olması halinin daha uzun süreli olarak rekabet yasağı getirilmesini haklı kılacağı karine olarak kabul edilmektedir (Paksoy, 2022, s. 110-111; Soyer, 1994, s.65; Uşan, 2003, s. 240). Ancak süresi iki yılı aşan her rekabet yasağı bakımından özel koşulların gerçekleşip gerçekleşmediğinin araştırılması gerekecektir. Nitekim işçi tarafından hizmet akdi itibarıyla elde edilmiş olan, üretim sırrı özelliğini haiz teknik bir bilgi alenileşmiş olabilir. Bu itibarla işverenin rekabet yasağı korunmaya layık haklı bir menfaati kalmamış olabilir (TBK m.447/1) (Soyer, 1994, s.65). Bu itibarla işçi tarafından TBK m. 447/1 uyarınca, rekabet yasağının sona ermiş olduğu itirazı da ileri sürülebilir.

Rekabet yasağının olağan kanuni süresine ilişkin olarak (TBK m. 445/1) cevaplandırılması gereken bir diğer soru ise, süresi iki seneyi aşmayan rekabet yasağının hâkim tarafından, TBK m. 445/2 uyarınca sınırlandırılması imkânının bulunup bulunmadığıdır. Kanaatimizce süresi iki seneyi geçmeyen bir rekabet yasağı da tüm olgular birlikte değerlendirildiğinde aşırı sayılabilir. İşçinin işyerindeki konumu ve işçi tarafından elde etme imkânına sahip olunan bilgilerin niteliğindeki farklılıklar nedeniyle bazen altı ay veya bir yıl bazı durumlarda ise daha uzun süreli şekilde rekabet yasağı kararlaştırılması haklı görülebilir. Bu gerekçeyle iki yılı aşmayan bir süre için kararlaştırılmış bir rekabet yasağı yönünden de TBK m.445/2 uyarınca aşırılık denetimi yapılması ve dolayısıyla hâkimin müdahalesini mümkün saymak gerekir (Aynı yönde, Doğan, 2019, s. 109; Paksoy, 2022, s.109). İşverenin yükümlendiği karşı edim de bu değerlendirmede dikkate alınacaktır (TMK m. 445/2).

Özel durum ve koşulların mevcut olmamasına rağmen süresi iki yılı aşkın şekilde kararlaştırılmış olan rekabet yasağının ise TBK m. 445/2 hükmü uygulanarak süre yönünden uygun sınırlara çekilmesi imkânı araştırılmadan geçersizliğine hükmedilmemesi gerekir⁴⁹. Daha uzun süreli rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı gösteren özel koşul ve şartların varlığı işveren tarafından ispatlanmadığı takdirde, hâkim tarafından, yasağın süresi iki sene veya daha az bir süre bir süreye indirebilir (Doğan, 2022, s. 133; Ertan, s.211).

⁴⁹ Yarg. 11. HD. 8.4.2021 t., E. 2020/1921, K. 2021/3468 sayılı kararından “...özel durum ve koşullar bulunmamasına rağmen 2 yılı aşkın olarak düzenlenmesinde davalının ekonomik özgürlüğünün önemli biçime kısıtlanması nedeniyle geçersiz olduğu gerekçesi ile davanın reddine karar verilmiştir... Bu halde, somut olayda öncelikle davalının işyerindeki görevinin davacının müşteri çevresine, üretim sırlarına ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlayıp sağlamadığı, sağlamakta ise bu bilgilerin kullanılmasının işverenin önemli bir zararına sebep olacak nitelikte olup olmadığının incelenerek rekabet yasağına ilişkin kaydın geçerli olup olmadığının belirlenmesi, geçerli olduğu sonucuna varılması halinde ise devam eden 445. madde koşulları dikkate alınarak inceleme yapılarak sonucuna göre hüküm kurulması gerekirken, İlk derece mahkemesince hatalı ve yetersiz gerekçe ile yazılı şekilde hüküm kurulması ve Bölge Adliye Mahkemesince de istinaf başvurusunun esastan reddine karar verilmesi doğru görülmemiş, kararın bozulması gerekmiştir.”

C. Rekabet Yasağının İşleri Türü (Konu) Bakımından Sınırı

TBK 445/1 uyarınca, rekabet yasağı, işçinin ekonomik geleceğini hakkaniyete aykırı olarak tehlikeye düşürecek biçimde işlerin türü (konu) bakımından uygun olmayan sınırlar içeremez. TBK m. 445/2'de de aşırı nitelikli rekabet yasağının hâkim tarafından kapsamı veya süresi bakımından sınırlandırılabilmesi düzenlenmiştir. İlgili hükümde, süre yönünden sınırlandırma ayrıca ifade edilmiş olduğundan, kapsam yönünden sınırlandırma, işlerin türü ve yer bakımından sınırlandırmayı ifade etmektedir.

İşçiye akdinin sona ermesi itibarıyla işveren ile rekabet halinde bulunabileceği alanlar veya faaliyetlere ilişkin rekabet yasağı getirilebilir. Başka bir deyişle, rekabet kaydı ile işçinin kendi adına veya bağlı olarak rakip sayılabilecek bir işletme de çalışıp faaliyette bulunması yasaklanmaktadır. Rekabet yasağının işlerin türü bakımından kanuna uygun sınırlar içermesi zorunluluğu yasağın konu bakımından sınırlı olmasını ifade eder. Başka bir ifade ile rekabet yasağının hangi işler yönünden getirildiği açık bir şekilde belirli olmalıdır (Süzek, 2014, s.461). Rekabet yasağının konu bakımından sınırlandırılması, yasağın konu bakımından kapsamının işverenin faaliyet alanı ile sınırlı olmak zorunda olmasını ifade eder (Soyer, 1994, s. 67; Süzek, 2014, s.461; Uşan, 2003, s. 245). İşverenin faaliyet alanının işçiye getirilebilecek rekabet yasağının azami sınırını teşkil etmesi, işverenin faaliyet alanı dışında korunacak haklı bir menfaatinden söz edilemeyecek olmasıdır. Bundan dolayı, faaliyet alanı dışında gerçekleştirilebilecek bir rekabet ile işverenin önemli bir zarara uğrama tehlikesinden bahsedilemez (Soyer, 1994, s. 66; Süzek, 2014, s. 461; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 31). Bu değerlendirmede işverenin faaliyet alanı hizmet akdinin sona erdiği tarihteki faaliyet alanı belirleyicidir (Soyer, 1994, s. 7; Uşan, 2003, s. 247).

Şirketler topluluğuna dâhil şirketlerin aynı faaliyet alanında iştigal ettikleri durumlarda, şirketlerden birinde üretim sınırlarına ilişkin bilgileri edinme imkânına sahip olan işçinin, diğer şirketlerle de rekabet etmesi yasağı açıkça bu hususun kararlaştırılmış olması halinde geçerli sayılabilir (Ertan, 2012, s.197; Paksoy, 2022, s. 102; Soyer, 1994, s.69; Uşan, 2003, s. 248). Yine işçinin işverenin müşteri portföyünde bulunmakla birlikte rekabet halinde olduğu şirketlerle çalışması geçerli şekilde yasaklanabilecektir⁵⁰.

Belirtilmesi gerekir ki, konusu yönünden, işverenin faaliyet alanı veya iş koluna yapılan atıf ile işverenin faaliyet alanı sınırlandırılmış bir rekabet kaydının her zaman kanuna uygun şekilde sınırlandırılmış olduğu söylenemez (Doğan, 2019, s. 118). İfade edilmiş olduğu üzere rekabet yasağının amacı, işçinin işyerindeki konumu itibarıyla elde edebilme imkânı olan muhtelif bilgilerin

⁵⁰ Yarg. 9. HD. 02.12.2010 T., E. 2008/41875 K. 2010/35558 sayılı ilam ile onanan Bakırköy 7. İş Mahkemesi 08.10.2008 t., E. 2007/182, K. 2008/378 sayılı kararında bu husus şu şekilde ifade olunmuştur: "... *Yargıtay içtihatlarına göre işçinin işverenin müşteri portföyünde bulunan şirketlerle de çalışması yasaklanabilecektir. Davacı şirket dış kaynaklı çağrı merkezi faaliyetinde, davalının halen çalıştığı ... şirketi ise telekomünikasyon sektöründe faaliyet göstermektedir. Çağrı merkezi hizmeti veren, telekomünikasyon alanında faaliyet gösteren, davacı şirketin kurucu ortağı ve en önemli müşterisi olan şirket... 'dir. Davalının davalı davalı işyerinden istifa edip çok kısa bir süre sonra çalışmaya başladığı... şirketi ise telekomünikasyon alanında... 'in rakibi olarak faaliyetini sürdürmekte olup, bu husus herkesçe malumdur...*", Uşan, 2011, s. 117.

işçi tarafından ekonomik bir değer olarak, bir işletme açılarak veya başka bir işletme çatısı altında kullanılarak işverenle rekabete girişilmesinin ve bundan doğabilecek zararın önlenmesidir (Ayiter, 1958, s. 473; Manav, 2010, s. 350).

Rekabet yasağının konu yönünden bir diğer sınırı işçinin işyerindeki görev alanıdır (Akyiğit, 1991, s.117; Doğan, 2019, s. 117; Manav, 2010, s. 352; Süzek, 2014, s. 461; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 32-33; Uşan, 2003, s. 246). İşverenin faaliyet alanı ile sınırlandırılmış bir rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı gösteren, işçinin işyerindeki konumu itibariyle işverenin önemli zararına sebep olabilecek nitelikte bilgileri elde etme olanağına sahip olmasıdır (TBK m.444/2).

Akdi rekabet kaydı ile hizmet akdi sonrası döneme ilişkin olarak işçinin işverenle rekabete girişmesidir yasaklanmaktadır. Dolayısıyla işçi tarafından hizmet akdi kapsamında elde edilen bilgilerin rekabet halinde kullanılması engellenmektedir. Bu itibarla üretim bilgisine sahip bir işçinin eski işverenle rekabet halindeki başka bir işletmenin nakliye biriminde görev alması rekabet yasağına aykırılık teşkil etmeyecektir. Ancak işçinin görev alanı sınırları dışında elde etmiş olduğu iş sırrı niteliğindeki bilgilerin saklanması da işverenin haklı menfaati söz konusu olabilir. Bu gerekçe ile bahisle bu türden bilgilerin rekabet yasağı anlaşması ile belirli bir süre için engellenmesi mümkündür (Doğan, s.117; Soyer, 1994, s. 68; Manav, 2010, s.350; Uşan, 2003, s. 247). Ancak bu türden bilgiler işçinin kişisel özellikleri sebebiyle elde edilmiş olmamalıdır.

Son olarak yer ve süre bakımından söz konusu olduğu gibi konu bakımından aşırı sayılabilecek bir rekabet yasaklarının yaptırımını kesin hükümsüzlük değildir. Hâkim aşırı nitelikteki rekabet yasağını bütün durumları ve koşulları serbestçe değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olduğu karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutmak suretiyle kapsamı ve süresi bakımından sınırlayabilir (TBK m. 445/2; TMK m. 4) ⁵¹.

III) AŞIRI REKABET YASAĞININ HAKİM TARAFINDAN SINIRLANDIRILMASI (TBK m. 445/2)

Aşırı nitelikteki akdi rekabet yasağına hâkimin müdahalesinin işlevi, işçinin çalışma özgürlüğü ve ekonomik geleceğinin gözetilmesi düşüncesinin sonucu olarak aşırı nitelikteki rekabet yasaklarının hakkaniyete uygun makul sınırlara çekilmesidir (Doğan, s. 133; Soyer, 1994, s. 72). Aşırı kapsamlı yasağın kanuna uygun sınırlara indirilmesi, aynı zamanda, akdi rekabet yasağı

⁵¹ Bu husus Yarg. 11. HD.'nin 6.5.2019 t., E. 2018/1799, K. 2019/3444 sayılı kararında şu şekilde ifade olunmuştur: "...Somut olayda, davacının davalı ile yaptığı Şube Koordinatörlük Sözleşmesi incelendiğinde; davalının, davacıya ait spor kulübünde şube temsilcisi-koordinatör olarak görev yaptığı, müşteri bilgilerinin yanı sıra işverenin yaptığı işlerle ilgili bilgi edinme imkanına da sahip olduğu görülmektedir. Bu durumda, davalının davacıya ait iş yerinden ayrıldıktan sonra rakip bir işyerinde faaliyete başlaması nedeniyle fiili bir zararın gerçekleşip gerçekleşmediğine bakılmaksızın 444/ son maddesine göre zarar tehlikesinin mevcut olup olmadığı değerlendirilerek aynı Kanun'un 445/2 maddesi gereğince hakimin, aşırı nitelikteki rekabet yasağını, bütün durum ve koşulları serbestçe değerlendirmek ve işverenin üstlenmiş olabileceği karşı edimi de hakkaniyete uygun biçimde göz önünde tutmak suretiyle, kapsam veya süre itibariyle sınırlandırabileceği de nazara alınarak, tüm branşlar açısından yasaklama var ise de, TBK 445/2 koşulları değerlendirilmeden davanın reddi doğru görülmemiş olup, kararın davacı yararına bozulması gerekmiştir.". Aynı yönde bkz. Yarg. 11. HD.,26.11.2019, E. 2018/1961, K. 2019/ 7515 sayılı karar, 11. HD. 16.12.2019 t., E.2019/1461 K. 2019/ 8220 sayılı karar (kazanci.com), (Erişim tarihi 08.08.2022).

kararlaştırılmasını haklı gösteren koşulların (TBK m. 444/2) mevcudiyetine rağmen, yasağın tamamen geçersiz sayılmasını engelleyerek işverenin haklı menfaatinin korunması da hizmet eder.

Rekabet yasağına hâkimin müdahalesinin ön şartı geçerli bir rekabet yasağının varlığıdır (Uşan, 2003, s. 251; Forrer&Hiland, 2021, s. 227; Manav, 2010, s. 354) ⁵². Rekabet yasağının geçerliliği, genel geçerlilik şartları ile rekabet yasağına özgü şekil ve ehliyet şartlarının yerine getirilmesini gerektirir⁵³. Rekabet yasağı sözlü olarak kararlaştırılmış olabilir veya kararlaştırılırken irade bozukluğu meydana gelmiş olabilir. Bu itibarla geçerlilik şartlarını taşımayan bir rekabet yasağı yönünden kapsam itibarıyla aşırılığın tespitine ihtiyaç olmadığı gibi pek tabi olarak bu türden bir yasağın hâkim tarafından sınırlandırılması da söz konusu olmayacaktır (Uşan, s.105; Manav, s. 354). Somut olayda kesin hükümsüzlük tespit edildiği takdirde dikey kısmî hükümsüzlük sonucunun bağlanması mümkün değildir.

Başka bir ifade ile rekabet yasağına bağlı taleplerin yerine getirilmesi öncelikle akdi rekabet yasağının geçerliliğinin hâkim tarafından tespitine bağlıdır. Bu aşamadan sonra kapsam yönünden kanuna uygunluğun araştırılması, aşırılığın ve TBK m. 445/2 uyarınca hâkim tarafından daraltılmak veya kaldırılmak suretiyle giderilmesi gerekmektedir (Yavuz, 2016, s. 491).

Yer, süre ve konu itibarıyla sınırlandırılmış olmakla birlikte kişilik hakkına, ahlaka veya emredici hükümlere aykırı sayılan bir rekabet yasağı yönünden de durum aynıdır. Kapsam yönünden aşırı kararlaştırılmış olmanın dışında kalan sebeplerle kesin hükümsüz sayılan rekabet yasağına hâkimin müdahalesi söz konusu olmayacaktır.

Kapsam yönünden kanuna uygun veya uygun olmayan şekilde sınırlandırılmış olmakla birlikte, TBK m. 444/1 şartları gerçekleşmeksizin kararlaştırılmış bir rekabet yasağı da geçersizdir (TBK m.444/2)⁵⁴. Dolayısıyla işverenin akdi rekabet yasağı ile korunmaya layık haklı bir menfaati

⁵²Ayrıca bkz. Yarg. 11. HD, 10.4.2019 T., E. 2018/1393, K. 2019/2838 sayılı kararı: “...Hâkime tanınan bu yetkinin gerek müstakil açılan bir uyarılma davasında ve gerekse de ihlal halinde açılacak bir tazminat davasında kullanılabilmesi kuşkusuzdur. Ayrıca aynı Kanun’un 444/2. maddesi “Rekabet yasağı kaydı, ancak hizmet ilişkisi işçiye müşteri çevresi veya üretim sırları ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlıyorsa ve aynı zamanda bu bilgilerin kullanılması, işverenin önemli bir zararına sebep olacak nitelikteyse geçerlidir.” hükmü haiz olup, anılan madde hükmü uyarınca rekabet yasağının işçinin yaptığı iş nedeniyle edindiği bilgileri, çalışmaya başladığı başka bir rakip işletmede kullanarak davacı işverene önemli ölçüde zarar verme ihtimalinin bulunması halinde geçerli olacaktır. Bu durumda TBK 444/2 hükmü uyarınca öncelikle, davacı tarafça dosya kapsamına ibraz edilen deliller değerlendirilerek rekabet yasağı düzenlemesinin geçerli olup olmadığı değerlendirilmeli ve şayet geçerli olduğuna kanaat getirildiği takdirde, aynı Yasa’nın 444/2. hükmü uyarınca rekabet yasağının aşırı nitelikte olması durumunda gerekli sınırlandırılmalar yapılarak bir karar verilmesi gerekirken yazılı şekilde yanlılgı gerekçe ve eksik incelemeye dayalı bir karar verilmesi doğru görülmemiş hükmün açıklanan nedenlerle bozulmasına karara vermek gerekmiştir.”, (kazanci.com), (Erişim tarihi: 03.06.2022)

⁵³ Bu husus bir İsviçre Federal Mahkemesi’nin bir kararında (BGE 145 III 365) şu şekilde ifade olunmuştur: “...Nach der Rechtsprechung ist zunächst die Gültigkeit des Konkurrenzverbots zu prüfen; andernfalls stellt sich die Frage gar nicht erst, ob es übermässig und vom Gericht im Sinne von Art. 340a Abs. 2 OR einzuschränken ist.”

⁵⁴ Yarg. 11. HD, 8.4.2021 t., E. 2020/1921, K. 2021/3468 sayılı kararından: “...Bu halde, somut olayda öncelikle davalının işyerindeki görevinin davacının müşteri çevresine, üretim sırlarına ya da işverenin yaptığı işler hakkında bilgi edinme imkânı sağlayıp sağlamadığı, sağlamakta ise bu bilgilerin kullanılmasının işverenin önemli bir zararına sebep olacak nitelikte olup olmadığının incelenerek rekabet yasağına ilişkin kaydın geçerli olup olmadığının belirlenmesi, geçerli olduğu sonucuna varılması halinde ise devam eden 445. madde koşulları dikkate alınarak inceleme yapılarak sonucuna göre hüküm kurulması gerekirken, İlk derece mahkemesince

bulunmaksızın kararlaştırılmış olan rekabet yasakları baştan bir etki doğurmayacağından bu yasaklar yönünden aşırılığın tespiti ve indirim yaptırımını uygulanması söz konusu olmayacaktır (Doğan, 2019, s. 131; Uşan, 2003, s. 236).

Hâkim tarafından kapsam yönünde aşırılığın giderilmesinin bir diğer ön şartı geçerli bir rekabet yasağının, sonradan sona ermiş olmamasıdır. Nitekim akdi rekabet yasağı kanuna uygun sınırlar dahilinde dahi kararlaştırılmış olsa, işverenin yasağın sürdürülmesinde gerçek bir yararının olmadığı belirlenmişse sona erecektir (TBK m. 447/1). Diğer yandan hizmet akdinin sona ermesine sona ermesine yol açan fiili sebep ile akdi rekabet yasağı sıkı ilişki içindedir. Zira hizmet akdi, haklı bir sebep olmaksızın işveren tarafından veya haklı sebeple işçi tarafından feshedilirse yine rekabet yasağı sona erer (TBK m. 447/2). Bu halde de hâkimin kararlaştırılan rekabet yasağına müdahalesinden söz edilemeyecektir.

Geçerlilik şartlarını haiz olmakla birlikte, yer, süre ve konu yönünden kanuna uygun sınırlandırmalar içermeyen rekabet yasakları ise TBK m.445/2 anlamında “aşırı şekilde kararlaştırılmış” sayılarak hâkim tarafından sınırlandırılacaktır. En genel şekilde işverenin haklı menfaatini aşan ölçüde kararlaştırılmış olan veya işçinin mesleki geleceğini önemli ölçüde sınırlandıran bir rekabet yasakları aşırı nitelikli olarak nitelendirilebilir (Şahlanan, 2008, s. 78-79; Taşkent&Kabakçı, 2009, s. 33; Paksoy, 2022, s. 89-90; Manav, 2010, s. 343).

Öğretide ifade edilen bir görüşe göre; yer, süre ve konu yönünden sınırlandırılmamış bir yasağın kişilik hakkına aykırı olduğu ifade olunmaktadır (Paksoy, s. 87 dn. 349’da zikredilen yazarlar)⁵⁵. Daha önce de ifade edildiği üzere rekabet yasağının kapsamına ilişkin olarak TBK m. 445, TMK m. 23 ve TBK m. 27 karşısında özel hüküm niteliğindedir. TBK m. 445/1’de ise akdi rekabet yasağının, işçinin ekonomik geleceğini hakkaniyete aykırı olarak tehlikeye düşürecek biçimde yer, zaman ve işlerin türü bakımından uygun olmayan sınırlamalar içermesi yasaklanmıştır. Buna karşın TBK m. 445/1, rekabet yasağının açıkça belirlenmiş sınırlar taşımasını emreden bir düzenleme değildir. Bu itibarla bize de haklı görünen görüş, yer, konu veya konu itibarıyla sınır içermeyen rekabet yasaklarının tamamen geçersiz sayılmaması gerektiğidir (Soyer, 194, s.21-22; Paksoy, 2022, s.88; Uşan,2003, s. 105). Ancak bu durumda rekabet yasağının nasıl uygulanacağı taraflarca belirlenmemiş olduğundan bir sözleşme boşluğu söz konusudur. Bu boşluk TBK m. 2/2 uyarınca hâkim tarafından doldurulacaktır.

Ayrıca rekabet yasağının kanunda ifade edilen olgular bakımından açıkça belirlenmiş sınırlar içermemesi, hâkimin her zaman sınırlandırılmamış bir rekabet yasağı ile karşı karşıya bulunulduğunu göstermez. Bu itibarla ilk bakışta sınırsız kararlaştırılmış gibi görünen bir rekabet yasağının kapsamı yorum yoluyla hâkim tarafından belirlenebilir. Böyle durumlarda da yasağın sınırları belirlendikten sonra aşırılığın giderilmesi söz konusu olabilir. Nitekim İsviçre Federal Mahkemesi bir kararında,

hatalı ve yetersiz gerekçe ile yazılı şekilde hüküm kurulması ve Bölge Adliye Mahkemesince de istinaf başvurusunun esasın reddine karar verilmesi doğru görülmemiş, kararın bozulması gerekmiştir...” , (kazanci.com)(erişim tarihi: 7.9.20202)

⁵⁵ Süresi akdi rekabet yasağının geçersiz olduğu örneği için bkz. Taşkent/Kabakçı, s. 30; Manav, s. 437.

işçinin hizmet ilişkisinin sona ermesinden sonra İsviçre'nin tamamında üç sene boyunca herhangi bir rekabetçi faaliyet yapmaktan bu itibarla hizmet akdi sona eren şirketle rekabet halinde olan bir işte çalışmaktan kaçınmayı üstlendiği bir rekabet yasağını konu yönünden sınırlandırılmamış saymamıştır. İlgili kararda bu türden bir kapsamın objektif açıdan yeterince spesifik bulunması ve buna bağlı olarak genel yorum yöntemleri kullanılarak yasağın konu kapsamının belirlenmesinin mümkün olduğu ifade edilmiştir⁵⁶. Kanaatimizce işçinin sadece işverenle rekabette kaçınmayı üstlendiği bir rekabet yasağının da geçerli sayılması gerekir. Zira işverenin rekabet halinde bulunduğu faaliyet alanının belirlenmesi ile rekabet yasağının uyulacağı işin türü ve yer sınırının tespit edilmesi mümkündür. Ancak bu türden kararlaştırılan bir rekabet yasağına uygulanacak süre bakımından, TBK m. 2/2 uyarınca hâkim tarafından sözleşme boşluğunun doldurulması söz konusu olacaktır.

Bir kere daha ifade edilmesinde fayda vardır ki rekabet yasağının aşırılığı tespit edilirken, yer, süre ve konu bakımından kararlaştırılan sınırlar müstakil değil birlikte değerlendirilerek sonuca varılmalıdır (Ertan, 2012, s. 211; Kırkbeşoğlu, 2011, s. 323; Manav, 2010, s. 344; Paksoy, 2022, s. 89; Uşan, 2003, s. 104). Gerçekten, ilk bakışta örneğin yer veya konu yönünden geniş sayılabilecek bir ölçüde kararlaştırılmış görünen bir rekabet kaydının, bütüne yönelik bir değerlendirmede, diğer olgular yönünden daha uygun kısıtlamalar içermesi sebebiyle mesela kısa süreli olarak kararlaştırılmış olması halinde aşırı sayılmaması mümkündür.

Hâkim, rekabet yasağını kapsam ve süre yönünden sınırlandırma yetkisini gerek açılacak müstakil bir uyarılma davasında ve gerek ise ihlal iddiası ile açılacak bir tazminat davasında kullanılabilir⁵⁷. Böylece aşırı nitelikteki rekabet yasağı tamamen kesin hükümsüzlük yaptırımı ile karşılaşmaksızın süre, yer ve konu bakımında hâkim tarafından kanunda uygun görülen sınırlara çekilebilecektir. Yasağın aşırı kısmı bakımından dikey kısmî hükümsüzlük (indirim) (TBK m.27/2) yaptırımı söz konusu olacaktır (Akçaal, 208, s. 279-280; Kırkbeşoğlu, s. 336-337; Uşan, 2003, s. 252-253). TBK m. 27/2 karşısında, hâkimin aşırı rekabet yasağına müdahalesini düzenleyen TBK. 445/2'nin özel hüküm olması gerekçesiyle, kısmi hükümsüzlük bir rekabet yasağının TBK m.27/2 hükmü uyarınca, tamamen geçersiz sayılamaması gerekir (Kırkbeşoğlu, 2011, s. 326-327).

Türk-İsviçre Hukukunda hizmet akdinde kararlaştırılan akdi rekabet yasağında, işverenin bir karşı edim yüklenmiş olması geçerlilik unsuru olarak düzenlenmemiştir. Ancak ivazlı bir rekabet yasağının aşırı nitelikte kararlaştırılmış olduğu durumlarda, sınırlandırma yapan hâkim tarafından işverence üstlenilmiş karşı edimin göz önünde tutulacaktır (TBK m. 445/2). İlgili hükümde aşırı rekabet yasağını sınırlandıran hâkime işverence yüklenilen karşı edimin yanı sıra tüm koşulları göz önünde tutma ödevi yüklenmiştir.

Hâkimin aşırı sınırlandırılmış rekabet yasaklarına re'sen müdahale etme yetkisinin bulunup bulunmadığı tartışmalıdır. Kanaatimizce TBK m.445/2'de hâkime takdir hakkı tanınmıştır. Rekabet

⁵⁶ BGE 145 III 365, https://relevancy.bger.ch/php/clir/http/index.php?highlight_docid=atf%3A%2F%2F145-III-365%3Ade&lang=de&type=show_document (Erişim tarihi:2.5.2023). Aynı resmî şeklin kapsamı bakımından çalışmada "Şekle İlişkin Koşullar" başlığı altında değinilmiştir.

⁵⁷ Çalışmada dn. 156'da anılan Yarg. 11. HD., 26.11.2019 t., E. 2018/1961, K. 2019/7515 sayılı kararı.

yasağına uyulmadığı iddiasıyla açılan davada hâkimin aşırı nitelikte gördüğü rekabet yasağını işçinin bu yönde bir talebi olmaksızın da kapsam ve süre yönünden sınırlandırabilmesi gerekir (Aksi yönde Ertan, 2102, s. 208-209; Manav, 2010, s. 355).

VARILAN SONUÇLAR ve KANAATİMİZ

İncelemiş olduğumuz üzere hizmet akdinin sona ermesinden sonraki döneme ilişkin olarak işçiye rekabet yasağı getirilmesi hem maddi içerik hem şekil yönünden sıkı şartlara bağlanmıştır. Fiil ehliyetine sahip işçi hizmet akdinden sonraki dönemde işvereni ile herhangi bir rakip faaliyetten kaçınmayı yazılı olarak taahhüt edebilir (TBK m. 444/1)

İşçinin belirli bir zaman için eski işvereniyle rekabet halinde bulunan faaliyetlerinin geçerli şekilde yasaklanabilmesinin ön koşulu işverenin bu konuda korunmaya değer haklı bir menfaate sahip olmasıdır. TBK m. 444/2’te düzenlendiği şekilde, işçinin hizmet ilişkisi itibarıyla müşteri çevresi ve iş sınırlarını öğrenme imkanına sahip olması ve bu bilgilerin işçi tarafından kullanılmasının işveren yönünden önemli bir zarar tehlikesi teşkil etmesi halinde işverenin akdi rekabet yasağı kararlaştırılmasını haklı gösteren korunmaya layık bir menfaate sahip olduğu söylenebilecektir. İşverenin haklı menfaatinin gerektirmediği halde veya bunun sınırlarını aşan şekilde akdi rekabet yasağı kararlaştırılması geçersizlik sonucu doğurur. Aynı zamanda işverenin yasağın sürdürülmesinden gerçek bir yararının kalmaması da akdi rekabet yasağının özel bir sona erme sebebi olarak düzenlenmiştir (TBK m. 447/2).

Akdi rekabet yasağının, işçinin ekonomik geleceğini uygun olmayan ölçüde sınırlamaması için yer, zaman ve konu açısından uygun sınırlar içermesi gerekir ve özel durumlar dışında süresi iki seneyi aşamaz (TBK m. 445/1). Mahkeme, tüm koşulları ve işverence karşı edim üstlenilmiş olabilecek karşı edimi de göz önünde tutarak aşırı rekabet yasağını kapsam yönünden sınırlayabilir (TBK m. 445/2). Akdi rekabet yasağının yer, süre ve konu itibarıyla sınırları taraflarca açıkça belirlenmiş olabilir. Açıkça ifade edilmiş olmamakla birlikte kapsamı yorum yoluyla belirlenebilecek olan akdi rekabet yasakları da sınırsız şekilde kararlaştırılmış sayılmayacaktır. Aşırı kapsamlı; başka bir ifade ile işverenin haklı menfaatini aşan ölçüde akdi rekabet yasağı kararlaştırılması yasağın bütünüyle geçersizliği sonucunu doğurmaz. Taraflarca açıkça sınırlandırılmış veya kapsamı yorum yoluyla tespit edilebilen bir yasak aşırı olarak nitelendirildiği takdirde hâkim tarafından kanuna uygun şekilde sınırlandırılacaktır.

Yer, süre veya konu yönünden sınırsız şekilde kararlaştırılmış rekabet yasakları da sınırsız olmak itibarıyla esasen aşırı nitelikli sayılır. Ancak TBK m. 445/2 uyarınca akdi rekabet yasağının sınırlandırılabilmesi için rekabet yasağının kapsamının belirlenebilir olması gerekecektir. Öğretide de sınırsız şekilde kararlaştırılmış akdi rekabet yasağının geçerliliğine ilişkin farklı görüşler ileri sürülmektedir⁵⁸. Kanaatimizce akdi rekabet yasağının sınırsız şekilde kararlaştırılmış olması yasağın

⁵⁸ İşçinin çalışma özgürlüğünü ortadan kaldıran rekabet yasaklarının kesin hükümsüz olduğu yönünde bkz. Kovancı, s. 774; Başkan, s. 118.

tamamen geçersizliği sonucunu doğurmamalıdır. Bu durumda bir sözleşme boşluğu olduğu kabul edilerek, akdi rekabet yasağının hangi sınırlar dahilinde uygulanacağını gösteren esaslar kanuna uygun ölçülerde hâkim tarafından tamamlanmalıdır (TBK m. 2/2)

KAYNAKÇA

- Akçaal, M. (2018). *Sözleşme sonrası sorumluluk* (1.Baskı). Konya: Sayram Yayınları.
- Akipek, J., Akıntürk, T. ve Ateş, D. (2021). *Türk medenî hukuku başlangıç hükümleri, kişiler hukuku*, Birinci Cilt. (17. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.
- Akyiğit, E. (Ocak 1991). İsviçre ve Türk iş hukukunda işçinin hizmet akdi sonrasına yönelik rekabet yasağı. *Kamu-İş*, C. 2, S. 6-7, s. 4-21.
- Altay, S. (2008). Türk borçlar kanununun hükümlerine göre işçi ve işveren arasında yapılan rekabet yasağı sözleşmesi. *MÜHF-HAD*, 14 (3), s. 171-207.
- Aydoğan, F. (2005). *Ticaret ortaklıklarında rekabet yasağı*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Ayiter, N. (1958). Borçlar Kanunu hükümlerine göre fer'i rekabet memnuiyeti mukavelesi, *Ord. Prof. Dr. Ahmet Esad Arsebük'ün Aziz Hatırasına Armağan*, s. 463-479, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Başkan, E. (2012). 6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu hükümleri çerçevesinde rekabet yasağı sözleşmesi. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), s.116-125.
- Ceylan, E., Doğan, M., Akipek Öcal, Ş., Özdemir, H., Şenocak, K., Cumalıoğlu, E. ve ütçü, S., (2023). *Borçlar Hukuku özel hükümler*, Ed. Prof. Dr. Turgut Öz, Ankara: SeçkinYayınları.
- Doğan, S. (2019). *İşçinin rekabet yasağı, iş sırrının korunması* (2. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Eren, F. (2020). *Borçlar hukuku genel hükümler* (25. Baskı). Ankara: Yetkin Yayınları.
- Ertan, E. (2012). *İş sözleşmesinde rekabet yasağı kaydı*. Galatasaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Forrer, F. ve Histan, T. (2021). *Repetitorium obligationenrecht besonderer teil* (4. Auf.). Zürich: Orell Füssli.
- Hatemi, H., Serozan, R. ve Arpacı, A. (1992). *Borçlar hukuku özel bölüm*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Karagöz, V. (2009). Rekabet yasağı sözleşmesinde cezai şart, *EÜHFD*, C.XIII, S.1-2, s. 194-216.
- Kılıçoğlu, A. (2021). *Borçlar hukuku özel hükümler* (3.Baskı). Ankara: Turhan Kitapevi.
- Kırkbeşoğlu, N. (2011). *Türk özel hukukunda kısmi hükümsüzlük*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Manav, E. (2010). İş hukukunda rekabet yasağı sözleşmesinin geçerlilik koşulları. *TBB Dergisi*, S.87, s.322-363.

- Oğuzman, K., Seliçi, Ö. ve Oktay-Özdemir, S. (2014). *Kişiler hukuku*. İstanbul: Filiz Kitapevi.
- Paksoy, M.S. (2022). *Türk borçlar ve eşya hukukunda iradi rekabet etmeme yükümlülüğü*, İstanbul: Oniki Levha Yayıncılık.
- Schmidt, J., Stöckli, H. ve Krauskop, F. (2021), *OR BT, Schweizerisches obligationenrecht besonderer teil*. (3. Auf.). Zürich- Basel- Genf: Schultess.
- Soyer, P. (1994). *Rekabet yasağı sözleşmesi (BK md.348-352)*, Ankara: Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Döner Sermaye İşletmesi Yayınları No: 53.
- Soyer, P. *Olay ve Görüş: İşverenin değişmesi- Rekabet yasağı sözleşmesi*, s. 369-375, <https://hukuk.deu.edu.tr/wp-content/uploads/2020/01/P.Soyer-21.pdf>, (Erişim tarihi: 08.08.2022).
- Süzek, S. (2014). Yeni Türk Borçlar Kanunu çerçevesinde işçinin rekabet etmeme borcu. *Journal of Istanbul University Law Faculty*, c. 72, s. 2, s. 457-467.
- Şahlanan, F. (2008). *Rekabet yasağı sözleşmesi, kurulması, geçerlilik şartları hükümleri ve sonuçları*. İş Hukuku ve Sosyal Güvenlik Hukukuna İlişkin Sorunlar ve Çözüm Önerileri 11. Yıl Toplantısı, İstanbul.
- Taşkent, S. ve Kabakçı, M. (2009). Rekabet Yasağı Sözleşmesi. *MESS Sicil İş Hukuku Dergisi*, s. 21-46.
- Uşan, F. (2003). *İş Hukukunda iş sırrının korunması (Sır saklama ve rekabet yasağı)*, Ankara: Yetkin Yayınları.
- Uşan, F. (2011). Rekabet yasağı sözleşmesinin taşıması gereken şartlar ve bunun geçerliliği meselesi. *Sicil İş Hukuku Dergisi*, Y.6, S.21, s. 116-128.
- Yavuz, C. (2016). *6098 sayılı Türk Borçlar Kanunu'na göre borçlar hukuku dersleri (özel hükümler)*. (14. Baskı). İstanbul: Beta Yayınları.

Geliş Tarihi:

14.11.2023

Kabul Tarihi:

08.01.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Budak, A. C. & Alkan, A. H. (2024). İnşâî hak ve inşâî dava kavramlarına eleştirel bir bakış. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1373-1384. doi: 10.46928/iticusbe.1390827

İNŞAÎ HAK VE İNŞAÎ DAVA KAVRAMLARINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ*

Araştırma

Ali Cem Budak

İstanbul Ticaret Üniversitesi

acbudak@ticaret.edu.tr

Ali Haydar Alkan

Sorumlu Yazar (Correspondence)

av.alkanlihaydar@gmail.com

Ali Cem BUDAK, İstanbul Ticaret Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Medenî Usul ve İcra İflas Hukuku öğretim üyesidir.

Ali Haydar ALKAN, İstanbul Ticaret Üniversitesi Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans Programı öğrencisidir.

* Bu makale, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Özel Hukuk Tezli Yüksek Lisans Programı kapsamında, Ali Haydar Alkan tarafından hazırlanan ve Prof. Dr. Ali Cem Budak danışmanlığında yürütülen “Yenilik Doğuran Hakların Dava Yoluyla Kullanılması” konulu yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

İNŞAÎ HAK VE İNŞAÎ DAVA KAVRAMLARINA ELEŞTİREL BİR BAKIŞ

Ali Cem Budak

acbudak@ticaret.edu.tr

Ali Haydar Alkan

av.alkanalihaydar@gmail.com

Özet

Alman Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde medenî hukukun genel teorisinin soyut kavramlardan oluşan düşünme şekli menfaat içtihadı görüşünce kavram içtihadı olarak isimlendirilerek eleştirilmiştir. Taraf menfaatlerini dikkate almaksızın tümdengelim aracılığıyla soyut hukuk kurallarını somut olaya uygulamakla yetinen kavram içtihadının 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşturduğu kavramlardan biri de inşaî hak ve bunun uzantısı olan inşaî davadır. İnşaî hak bir kavram olarak medenî hukuka Romanist Seckel'in 1903 yılında verdiği bir konferans ve yazdığı bir yazıyla girecektir. Seckel'in çalışmasıyla inşaî hak adını alacak olan tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkı, yakın zamanda Christian Hattenhauer tarafından eleştirel bir bakış açısıyla incelenmiştir. Bu bakış açısına göre bütün inşaî haklara ortak bazı özellikler atfedilmesi uygulamada taraf menfaatlerini zedeleyen bir etki yaratmaktadır.

Amaç: Bu çalışmanın amacı, inşaî hak ve inşaî dava kavramlarının taraf menfaatlerinin değerlendirilmesi ve dengelenmesi konularında ortaya çıkardığı güçlükleri belirterek soyut hukuk kavramlarının uygulama ile olan ilişkisini göstermektir.

Yöntem: Menfaat İchtihadı görüşü ve Christian Hattenhauer'in "Tek Taraflı İrade Beyanıyla Özel Hukuka Ait Hakların İnşası" isimli eseri dikkate alınarak inşaî hak ve inşaî dava kavramlarına ilişkin değerlendirme ve önerilerde bulunulmuştur.

Bulgular: Somut uyuşmazlık hâlinde hâkimin vereceği kararın mantıkî çıkarımla ilgisi işin ancak bir yönünü ilgilendirdiğinden, kavram içtihadınca oluşturulan inşaî hak ve inşaî dava kavramlarının uygulama alanının öğreti, yargı kararları ve mevzuat eliyle genişletilmesi uygulamada güçlüklerle yol açmaktadır.

Özgünlük: Bu çalışmada inşaî hak ile inşaî dava kavramları, menfaat içtihadı dikkate alınarak değerlendirilmeye anılan kavramların uygulamayla ilişkisi ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnşaî Hak, İnşaî Dava, Menfaat İchtihadı, Kavram İchtihadı

JEL Sınıflandırması: K41

A CRITICAL LOOK AT THE CONCEPTS OF CONSTRUCTIVE RIGHT AND CONSTRUCTIVE LAWSUIT

Abstract

This short article deals with constructive rights (Gestaltungsrechte) within the context of the debate between jurisprudence of interest and jurisprudence of conceptualism. With reference to the habilitation thesis of Christian Hattenhauer which was published in 2011 it has been argued the so-called “invention” of constructive rights in the early twentieth century is hardly useful and efforts to list a number of common characteristics for constructive rights serve no purpose but only create confusion.

Purpose: The aim of this study is to show the relationship between abstract legal concepts and the legal practice. The concept of constructive rights is taken as an example to prove that creating new concepts does not always help to improve quality of justice.

Method: Evaluations and suggestions are made regarding the concepts of constructive rights and constructive lawsuits, taking into consideration the opinion of the jurisprudence of interest. Special reference was made to Christian Hattenhauer's work titled "Construction of Private Law Rights through Unilateral Declaration of Will".

Findings: Constructive rights and constructive lawsuits which have been created as conceptual categories do not help to improve the quality of justice.

Originality: In this study, constructive rights and constructive lawsuits are evaluated by taking into consideration the jurisprudence of interest and the relationship of these concepts with practice is revealed.

Keywords: Constructive Rights (Gestaltungsrechte), German Civil Procedure, Turkish Civil Procedure, Jurisprudence of Interest, Jurisprudence of Conceptualism

JEL Classification: K41

GİRİŞ

Alman Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde medenî hukukun genel teorisinin soyut kavramlardan oluşan düşünme şekli Menfaat İçtihadı görüşünce Kavram İçtihadı olarak isimlendirilerek eleştirilmiştir. Taraf menfaatlerini dikkate almaksızın tümdengelim aracılığıyla soyut hukuk kurallarını somut olaya uygulamakla yetinen Kavram İçtihadının 19. yüzyılın ikinci yarısında oluşturduğu kavramlardan biri de inşâî hak ve bunun uzantısı olan inşâî davadır. İnşâî hak bir kavram olarak medenî hukuka Romanist Seckel'in 1903 yılında verdiği bir konferans ve yazdığı bir yazıyla girecektir.

1. Hukukta Kavram İçtihadı ve Menfaat İçtihadı

19. yüzyılın son çeyreğinde Tarihî Hukuk Okulu'nun çalışmaları daha çok Roma Hukuku'na ait mevcut malzemenin sistematik metotla işlenmesi yönünde devam etti (Schwarz, 1939: 75). Medenî hukukun temel kavramları bu sayede gelişti ve 20. yüzyılın başında yürürlüğe giren Alman Medenî Kanunu'nun genel bölümüne temel oluşturdu. Bu genel bölüm ve genel bölümü oluşturan terim ve kavramlar Roma Hukuku'nun tarihî dönemlerinde hazırlanmış değildi. Ehliyet, temsil, mutlak ve nispî haklar, beklenen hak, talep hakkı, sorumluluk, def'i, malvarlığı ve nihayet inşâî haklar gibi kavram ve terimler ilk kez bu dönemde tanımlanarak tasnife tâbi tutuldu (Budak, 2021: 1-2; Budak, 2023: 83-84).

Alman Medenî Hukuku'nun etki alanında olan hukuk sistemleri de bu kavram ve terimleri benimsedi. Alman Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde medenî hukukun genel teorisinin soyut kavramlardan oluşan düşünme şekli eleştirildi. Soyut kavramlardan oluşan düşünme şeklinin menfaatleri gözardı ettiğine dikkat çeken ve bu sebeple düşüncelerini "Menfaat İçtihadı" olarak isimlendiren bir grup müellif; hukukun normlar tarafından korunduğunu, menfaatlerin ise normların varlık sebebini teşkil ettiğini belirtmişlerdir. "Kavram İçtihadı" terimi de yine bu müellifler tarafından eleştirel bir anlamda kullanılmıştır (Budak, 2021: 2).

Kavram İçtihadı öncelikle mantık kurallarına göre sonuç çıkarmakla ilgilenir. Uyuşmazlık konusu ile büyük önermeyi oluşturan soyut hukuk kuralını karşılaştırarak, öngörölmüş hukuk kuralının uyuşmazlık konusu olaydan çıkıp çıkmayacağını inceler. Ne var ki, hukuk kuralları çoğu zaman boşluklar ve yoruma ihtiyaç duyan önermeler içerir. Boşluğu doldurma veya yorumlama faaliyetinde soyut hukuk kuralından yararlanamayan Kavram Hukukçusu bu sefer bir üst seviyedeki soyut kavrama başvurmakta çare bulur. Böylelikle somut olaydan uzak ama kendine yeterli bir kapalı kavramlar sistemi oluşmuş olur (Budak, 2021: 12). Menfaat İçtihadının ilk temsilcilerinden olan Heck'in ifade ettiği üzere:

"Kavram Hukukçuluğu hukukta ortaya çıkan boşlukların hukukun sistemleştirilmesi çalışmaları ile giderilebileceğini yani yasalarda ortaya çıkan boşlukların kuruma dönüşmüş hukuk kavramları aracılığıyla çözülebileceğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşımla ortak bir hukuka ilişkin inşâ, kavramların tüm boyutları ile tanımlanıp bir araya getirildiği, bir teorik çalışma olarak sunulur. Örneğin mülkiyet, sözleşme, delil vb. gibi tüm hukuk sistemlerinin ortak kavramlarının tanım ve sınıflandırılmasına bir değer tanınması söz konusudur." (Heper, 2014: 335).

Menfaat İctihadına göre, oluşturulan soyut kavramları tmdengelime yöntemini kullanarak somut olaya uygulamak ancak bir sözde temellendirme olabilir. Zira somut uymazlık hâlinde hâkimin vereceği kararın mantık çıkarımıyla ilgisi için ancak bir yönünü ilgilendirir. Bu sebeple tümdengelimin doğruluğu kararın da doğru olduğu anlamına gelmez (Heper, 2014: 338).

2. İna Haklar Kavramının Ortaya Çıkışı

İna haklar kavramı ilk defa Romanist Emil Seckel tarafından, 1903 yılında verilen bir konferansta ve bu konferansı takiben yayımlanan makalede (Seckel, 1903) ortaya konmuştur. Seckel'in verdiği konferansın 100. yılında, 2003 senesinde Christian Hattenhauer isimli bir Alman müellif ina haklar ile ilgili doçentlik tezini Tübingen niversitesi'ne sunmuştur. Başlangıçta akademik çevrelerde yankı uyandırmayan bu çalışma, yazarın yaptığı revizyonlarla 2011 yılında "Tek Taraflı İrade Beyanıyla zel Hukuka Ait Hakların İnaı" başlığıyla (Hattenhauer, 2011) kitap olarak yayımlanmıştır. Kitapta ilk olarak tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkının Roma Hukuku'ndan Alman Medenî Kanunu'na kadarki gelişimi incelenir.

Tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkının ncleri, Roma Hukuku'ndaki sözleşmeden dönme ve fesih müesseseleridir. Ne var ki, Roma Hukuku kaynaklarında tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkından genel bir kavram olarak bahsedilmiş değildir. Bu tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkı Cermen Hukuku'na da yabancıdır. 20. yüzyılın başında Seckel'in çalışmasıyla ina haklar adını alacak olan tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkının genel bir kavram olarak izlerini Kilise Hukuku'nda, Tabi Hukuk'a ait eserlerde ve Romanist hukukçuların çalışmalarında da bulmak mümkün değildir. Netice itibariyle, ina hakka sahip olan bir kişinin ina işlem diye isimlendirilebilecek tek taraflı bir irade beyanıyla hukukî durumlarda değişiklik yaratabileceği nispeten yakın zamana ait bir grtr. Böyle olması normal de görülebilir, çünkü ina hak kavramının ortaya çıkabilmesi için birçok başka kavram da gelişimini tamamlamış olmalıydı. Sözgelimi, hukukî işlem kavramının ve maddî hukuka ilişkin hak ile dava hakkının birbirinden ayrılması grnn yerlemi olması ve siyasal liberalizmin etkisiyle hukukî sonuç yaratımının salt devlet gücüne dayanan hâkim kararıyla değil birey iradesiyle de gerekleebileceğinin kabul edilebilir hâle gelmiş olması gerekiyordu. Almanya ve İsviçre hukuk çevrelerinde ina hakların kavram olarak yerleşmesi 19. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. İptal, dönme, takas ve benzeri müesseselerin ina hak kavramı altında ortak bazı özelliklere sahip olduklarının kabul edilmesi bu dönemde olgunlamı olan bir anlayıştır. Gerçekten, sözleşmeden dönme, takas ve iptal gibi müesseselerin taraf iradelerinin açıklamasıyla meydana gelebileceği ancak geç Pandekt öğretisinde kabul edilen bir grr (Schwaibold, 2012: 466-468).

İna hak kavramının Alman hukuku dışındaki hukuk sistemleri tarafından benimsenmesi istisnasız olmamıştır. Meselâ, Fransız hukukunda sözleşmenin sona erdirilmesi taraflara ait bir i olarak görülmemekte ve ancak dava açılması sonucunda hâkim kararıyla meydana getirilebilecek bir sonuç

olarak görülmektedir. Gerçi Fransız hukukunda da inşâî hak olarak adlandırılabilen hak türlerine rastlamak mümkündür. Ancak bu hukuk sisteminde inşâî hak ve benzeri haklar kavram olarak gelişim göstermemiş, bir inşâî haklar öğretisi oluşmamıştır. İnşâî hakların Fransız hukukunda kabul görmemesinin çeşitli sebepleri olduğu belirtilmiştir. Öncelikle, bir kişinin tek taraflı hukukî işlem ile hukukî sonuçlar doğurmasına sıcak bakılmamıştır. Nitekim Fransız Medenî Kanunu'nda iki taraflı hukukî işlemler tek taraflı hukukî işlemlere nispeten daha büyük bir alan işgal etmektedir. Ayrıca bu hukuk sisteminde “kimse adaleti kendi başına tesis edemez” ilkesi geçerlidir. İptal, fesih, sözleşmeden dönme gibi bozucu nitelikteki inşâî hak türleri ise inşâî hakkın anılan ilkeye aykırılığını daha da belirginleştirmektedir (Buz, 2005: 48). Gerçekten, belirtilen yenilik doğuran hakların beyan yoluyla kullanılması sonucunda hak sahibinin varması gerekli tek taraflı irade beyanıyla birlikte muhatabın hukukî durumunda değişiklikler meydana gelir ve bu hukukî değişikliklerin gerçekleşmesi için muhatabın rızası aranmaz. Özellikle anılan bozucu yenilik doğuran hakları içeren hukukî ilişkilerde muhatap hak sahibine nispeten dezavantajlı konumdadır, bu yüzden muhatabın korunma ihtiyacı gündeme gelir (Furrer vd., 2021: 229). Meselâ bir satış ilişkisinde, alıcının varması gerekli tek taraflı irade beyanıyla kullanılan dönme işlemi sonucunda satış sözleşmesi geçmişe etkili olarak ortadan kaldırılabılır (Aral ve Ayrancı, 2021: 149-150). Bu meyanda sözleşmeden dönme hakkı taraflar arasında ast-üst ilişkisi yaratan tipik bir yenilik doğuran hak olarak kabul edilmektedir (Serozan, 2007: 58). Fesihte ise hak sahibinin bu yöndeki beyanının muhataba varmasından itibaren sözleşmenin ileriye etkili olarak ortadan kaldırılması söz konusudur (Kılıçoğlu, 2021: 134). Örneğin iş sözleşmesinin işveren tarafından İş Kanunu m. 25'e uygun olarak haklı nedenle feshinde, işverenin bu yöndeki irade beyanını içeren bildirim karşı tarafa ulaşmasıyla birlikte sözleşme sona erdirilir (Arslan, 2012: 16). Nihayet, bir sözleşmenin kurulmasında taraflardan birinin irade beyanı yanılma, aldatma veya korkutma sebeplerinden biriyle malûlse hak sahibi sözleşmeyi iptal hakkını süresinde ve tek taraflı beyan yoluyla kullanmak suretiyle sona erdirebilir (Eren, 2021: 399; Oğuzman ve Öz, 2019: 185-186).

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bugünkü medenî kanunların temelini teşkil eden ve bugün itibariyle tümü yürürlükten kalkmış bulunan Zürih Özel Hukuk Kanunu, Genel Alman Ticaret Kanunu, Saksonya Medenî Kanunu ve İsviçre Borçlar Kanunu'nda yapılan düzenlemelerle inşâî hak tanınmış ve bu sayede aynı Avrupa devletlerinde yapılan ve hâlen yürürlükte bulunan medenî kanunlar içindeki yerini almıştır (Schwaibold, 2012: 466-467).

Alman Medenî Kanunu'nun 1 Ocak 1900'de yürürlüğe girmesinden sadece üç yıl sonra Emil Seckel'in inşâî hak kavramı hakkında yazdıkları bir “keşif” niteliğinde görülmekle bu kavram üzerine bir öğreti oluşmuş ve bu öğreti geliştirilmiştir. Alman Medenî Hukuku'nun etki alanında olan hukuk sistemlerinde de bu gelişmeye paralel bir yol izlenir. Yeni kavramlar üretilir, yeni tasnifler yapılır: İkincil haklar kavramı, inşâî hakkın kurucu, değiştirici ve bozucu olmak üzere tasnife tâbi tutulabileceği, şarta bağlanamayacağı, üçüncü kişilere devredilemeyeceği hususları öğretideki tartışma konularıdır. İnşâî hakkın sözleşme özgürlüğü prensibi ilkesine aykırı olarak numerus clausus'a tâbi olduğu dahi söylenir.

Pratik sonuçları olmaksızın bu şekildeki bir kavram hukukçuluğu “kavram içtihadının ihtişamı ve sefaleti” olarak isimlendirilmiştir (Schwaibold, 2012: 467).

İnşai davalar ise “gerçek olan ve gerçek olmayan inşai davalar” olarak tasnife tâbi tutulmuştur (Önen, 1981: 50-53; Büyük, 2021: 34-38). Aşırı kavramlaştırma yönteminin sonu olmadığı dikkate alındığında bu tür tasniflerin uygulama yönünden gerekliliği tekrar düşünülmelidir. Nitekim gerçek inşai dava HMK m. 108’deki hâli ifade ederken, gerçek olmayan inşai dava, bir inşai hakkın dava yoluyla kullanılmasının zorunlu olmamasına karşın tarafların anlaşamaması gibi muhtelif sebeplerle dava açılması hâlidir; örneğin babalık dava yoluyla talep edilebileceği gibi tanıma yoluyla da mümkündür (Budak ve Karaaslan, 2023: 155).

Hattenhauer’in kitabında inşai hakkın anılan zayıf yönleri tartışma konusu yapılır. Buna göre, kavramsallaştırma hukukçuların işini kolaylaştırabilir, ne var ki bu husus somut olaya özgü koşulların gözardı edilmesi pahasına olmamalıdır. Meselâ inşai hakların devredilmezliği görüşü eleştiriye açıktır (Schwaibold, 2012: 468).

3. Türk Hukuku’nda İnşai Haklar

İnşai hak kavramı Türk Hukuku’nda da yer edinmiş bir kavramdır. Nitekim Yargıtay’ın önalım (şuf’a) hakkının kullanımına ilişkin verdiği bir kararda “inşai haklar” ve “yenilik doğuran bir durum” ifadeleri geçmektedir:

“...Uyuşmazlık 24.12.1964 günlü vazgeçme belgesinden doğmuştur. Bu belge ile davacı notere giderek kesinleşmiş ve kendi yararına verilmiş şufa kararının sonuçlarından vazgeçtiğini açıklamıştır. Oysa, davacının davası sonucunda bakılan şufa davası sonunda payın davacı adına tesbiti ile tesciline karar verilmiş ve bu karar 23.8.1958 gününde kesinleşmiştir. Bu karar inşai haklara ilişkin bir dava sonunda verilmiş olup yanlar arasında yenilik doğurmuş dava konusu payın mülkiyetinin eski durumunu ortadan kaldırarak yeni bir durum meydana getirmiş, başka bir deyimle inşa etmiştir. O halde bu dava ile yenilik doğuran bir durum meydana gelmiştir. Gerçekten bu hükümden sonra şufa hakkının kullanıldığı gün bildirildiği günden başlayarak geleceğe ait yeni bir durum ortaya çıkmış bulunmaktadır...” (Y. 4. HD., E. 1976/11482, K. 1977/2690, T. 08.03.1977).

Türk Hukuku’nda hâlihazırda bir inşai haklar öğretisinin mevcudiyetinden bahsedilebilir. Prof. Dr. Ergun Önen’in 1981 yılında yayımlanan “İnşai Dâva” isimli kitabı bu konudaki öğretinin öncülerindedir. Kitabın birinci bölümünde inşai hak incelenmektedir. Bu bölümde altbaşlıklar hâlinde sırasıyla; inşai hak kavramının hukukî niteliği, inşai hakkın kullanılması, inşai hak türleri, inşai hakkın özellikleri ve inşai hakkın sona ermesi konuları yer alır. Prof. Dr. Vedat Buz’un 2001 yılında doçentlik tezi olarak sunduğu çalışma ise; bu sırada Türk Medeni Kanunu (TMK) ve İş Kanunu’nun yürürlüğe girmesi, Alman Medenî Kanunu’nda önemli değişiklikler yapılması, Türk Borçlar Kanunu ve Türk Ticaret Kanunu tasarılarının yayımlanması sebepleriyle yazar tarafından revizyona tâbi tutulmuş ve nihayet 2005 yılında “Medeni Hukukta Yenilik Doğuran Haklar” başlığıyla yayımlanmıştır. Prof. Dr.

Harun Demirbaş'ın 2007'de "Yenilik Doğuran Haklar" başlığıyla yayımlanan yüksek lisans çalışması da öğretilerdeki bir diğer önemli eserdir. Rukiye Feray Durmuş'un 2021 yılında "Yenilik Doğuran Davalar" ismiyle yayımlanan çalışması ile birlikte bu alandaki kapsamlı bir başka eser Dr. Elif Irmak Büyük'ün 2021 yılında "Medeni Usul Hukukunda İnşai Dava ve İnşai Hüküm" başlığıyla yayımlanan doktora tezidir.

2011 yılında yürürlüğe giren Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun (HMK) "İnşai dava" başlıklı 108. maddesi ile inşai hakkın dava yoluyla kullanımı olan inşai dava; yargı kararları ve öğretilerden sonra mevzuatta da yerini almıştır.

Öğretinin konusu olan ve hâlen tartışılan inşai davanın, hattâ eda ve tespit davalarının kanun koyucu tarafından tanınarak mevzuata alınması; Kavram İctihadının kanunlar düzeyinde de görülebileceğini göstermekte ve Menfaat İctihadının uygulama alanını daraltmaktadır. Bu meyanda inşai davanın medenî usûl hukuku sistemiyle ilişkisi şu şekilde belirtilmiştir:

"Medenî usul hukukunun tespit edici karakterine yabancı olan inşai davalar, ancak kanunun açıkça belirttiği durumlarda varlıklarından söz edilebilen davalardır. Kanun boşluklarının yeni inşai davalarla doldurulması konusunda çok büyük bir özen, titizlik gösterilmeli, tedbirli olunmalıdır." (Sungurtekin Özkan, 2004: 555-556).

İnşai davayı düzenleyen HMK m. 108 şu şekildedir:

"(1) İnşai dava yoluyla, mahkemeden, yeni bir hukuki durum yaratılması veya mevcut bir hukuki durumun içeriğinin değiştirilmesi yahut onun ortadan kaldırılması talep edilir.

(2) Bir inşai hakkın, dava yoluyla kullanılmasının zorunlu olduğu hâllerde, inşai dava açılır.

(3) Kanunlarda aksi belirtilmedikçe, inşai hükümler, geçmişe etkili değildir."

İnşai davalar sonunda verilen hükümlere inşai hüküm denir. Maddenin üçüncü fıkrasında "Kanunlarda aksi belirtilmedikçe, inşai hükümler, geçmişe etkili değildir" denilmekle inşai hükümlerin sonuçlarını hangi zamandan itibaren doğurdıkları belirtilmiştir. Meselâ, TMK m. 89'da "Derneğin amacı, kanuna veya ahlâka aykırı hâle gelirse; Cumhuriyet savcısının veya bir ilgilinin istemi üzerine mahkeme, derneğin feshine karar verir." düzenlemesi yer almaktadır. Mahkemenin derneğin feshine karar vermesi hâlinde mevcut durum ortadan kalkmış olacağından, inşai hükmün verilmesiyle birlikte derneğin tüzel kişiliği geleceğe etkili olarak sona erdirilecektir. Bununla birlikte, kanunda aksi öngörülmemiş ve fakat geçmişe etkili olan birçok inşai hüküm vardır. Soybağının reddi davası (TMK m. 286), sonradan evlenme ile kurulan soybağına itiraz davası (TMK m. 294), babalık davası (TMK m. 301) ve ölüme bağlı tasarrufların iptali davası (TMK m. 557 vd.) sonucunda verilen inşai hükümler de geçmişe etkilidirler (Kuru ve Budak, 2010: 57). Bu davalarda verilen kararları, kanunda aksi öngörülmediği için sadece geleceğe etkili kabul etmek mümkün değildir. HMK m. 108/3 hükmünde bir gerçek olmayan kanun boşluğu bulunduğunu kabul etmek ve inşai hükümlerin geçmişe etkili olup olmadığını ilgili

hukukî ilişkinin mahiyetini dikkate alarak dürüstlük kuralına göre belirlemek gerekir. Soyut hukuk kuralları bu durumda kanun boşluğunu dolduramamakta, inşaî dava kavramının kanun metnine alınmasıyla kanun boşluğuna bizatihi sebebiyet vermektedir (Budak ve Karaaslan, 2023: 155-156).

J. Kohler'in inşaî hakkın hak olma niteliğini eleştirmesi neticesinde meydana gelen tartışma "kapalı kavramlar sistemi"ni örneklemesi bakımından ilgi çekicidir. Kohler'e göre, bir hakkın içerdiği belirli yetkileri tekrar hak olarak nitelendirmek doğru değildir. Genellikle kişilik hakkına dayanan yürüyüşe çıkma, yemek yeme gibi yetkilerin hak olarak nitelendirilmemesi gibi, bazı hukukî fiillerde bulunma yetkileri de hak olarak görülmemelidir. Bazı fiillere hukukî sonuç bağlanması; bu fiillerin hak olarak nitelendirilmesinden değil, fiilde bulunurkenki hukukî durumdan kaynaklanır. Bunlar fiil ehliyeti, sorumluluk, temsil ve bir mal üzerinde tasarrufta bulunma yetkisi gibi olağan hukukî durumlardır. Kohler'in görüşü eleştirilmiştir. Eleştiriler, inşaî hakların genellikle hak ve fiil ehliyetine sahip herkese tanınmayıp yalnızca belirli kişilere tanındığı yönündedir. Seckel de, hak ve fiil ehliyetine sahip herkesin yapmaya yetkili olduğu şeylerin hak olamayacağını belirtmiştir (Buz, 2005: 46-47). İnşaî hakkın eleştiriye açılmasıyla başlayan ve bir üst soyut kavram olan hak kavramına başvurulmakla sonuçlanan bu tartışma, Kavram Hukukçuluğunun pratik sonuçlardan yoksun teorik tartışmalarına örnek teşkil etmektedir.

İnşaî haklar, daha doğru bir deyişle inşaî haklar adı altında bir kategori ihdas edilip bu kategoriye giren hakların belirli ortak özellikleri bulunduğu kabul edilmesi, yarardan çok sakıncalar ortaya çıkartan bir aşırı kavramlaştırma örneğidir. Bu aşırı kavramlaştırmanın sonuçlarına maddî hukuktan ve usûl hukukundan birer örnek vermek gerekirse: İnşaî hakların bir defa kullanıldıktan sonra geri alınmayacağı yönündeki düşünüş ile HMK'nın inşaî kararların aksi yönde özel bir kanun hükmü mevcut bulunmadıkça geçmişe etkili olmadıkları şeklindeki düzenlemesinden bahsedilebilir.

Hak sahibinin kullanmış olduğu inşaî hakkı geri alması diğer taraf aleyhine bir hukukî sonuç oluşturmaması koşuluyla mümkün olmalıdır. Hâl böyle olmasına rağmen, hasmın inşaî hakkın kullanılmasına yönelik beyanın geri alınmasına muvafakati olmadığı için taraflar arasındaki uyuşmazlık dava konusu edilmişse, hâkimin dahi taraflar arasındaki menfaatleri değerlendirmesi ve inşaî hakkın kullanılmasının sonuçlarını yok sayması, sırf kavrama olan bağlılık yüzünden imkânsız hâle gelmemelidir. Aksi fikrin kabulü kavramı bir araç olmaktan çıkarıp kendi başına amaç hâline getirecektir (Schwaibold, 2012: 468).

Usûl hukuku bakımından verilecek örneğe gelince; gerçekten, kanunlarımızda yer alan birçok inşaî davada verilmiş olan kararlar, hükümlerinde aksi yönde açıklık olmamasına rağmen ancak geçmişe etkili olarak kabul edilebilirler. Örneğin, iki kişi arasındaki soybağının mevcudiyeti belirli bir tarihten sonra mevcut, belirli bir tarihe kadar yok sayılamaz. Bunun gibi ölüme bağlı tasarrufun da bu bağlamda belirli bir tarihte geçerli, belirli bir tarihte hükümsüz sayılması kabul edilebilir bir sonuç değildir.

SONUÇ

Medenî hukukun temel kavramlarının oluşumu 19. yüzyılın son çeyreğinde Tarihî Hukuk Okulu'nun Roma Hukuku'na ait mevcut malzemeyi sistematik bir metotla işlemesiyle başladı. Alman Medenî Kanunu'nun temel bölümüne giren bu kavramlar Alman Medenî Hukuku'nun etkisinde olan hukuk sistemleri tarafından da benimsendi. Alman Medenî Kanunu'nun yürürlüğe girdiği dönemde medenî hukukun genel teorisinin soyut kavramlardan oluşan bu düşünme şekli, düşüncelerini Menfaat İctihadı olarak isimlendiren bir grup müellif tarafından eleştirildi. Kavram İctihadı isimlendirmesi soyut kavramlardan oluşan düşünme şeklini eleştirmek için aynı müellifler tarafından kullanılmıştır. Kavram İctihadı öncelikle mantık kurallarına göre sonuç çıkarmakla ilgileniyor, boşluk içeren veya yorum gereksinen hukuk kurallarıyla karşılaştığında somut olaydan uzak kapalı kavramlar sistemine başvurmakla yetiniyordu. Menfaat İctihadına göre ise hukuk normlar tarafından korunurken menfaatler bu normların varlık sebebini oluşturmaktaydı ve hukuk kuralında boşluk bulunması hâlinde somut olayın özellikleri dikkate alınarak taraf menfaatleri değerlendirilmeliydi. Bu yönüyle Menfaat İctihadı somut olayın, bu meyanda taraf menfaatlerinin dengelenmesini gözetiyordu.

İnşâî hak kavramı Kavram İctihadının çalışmalarıyla oluşan kavramlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Hukukî işlem kavramının ve maddî hukuka ilişkin hak ile dava hakkının birbirinden ayrılması görüşünün kabul edilmesi sonrasında Almanya ve İsviçre hukuk çevrelerinde benimsenmiş olan inşâî hak, Emil Seckel tarafından 1903 yılında verilen bir konferansta ve bu konferansı takiben yayımlanan makalede ortaya konmuştur. Seckel'in verdiği konferansın 100. yılı olan 2003 senesinde Christian Hattenhauer isimli bir Alman müellif inşâî haklar ile ilgili doçentlik tezini Tübingen Üniversitesi'ne sunmuş, yaptığı revizyonlarla bu tezi 2011 yılında "Tek Taraflı İrade Beyanıyla Özel Hukuka Ait Hakların İnşası" başlığıyla kitap olarak yayımlanmıştır. Kitapta tek taraflı irade beyanıyla hukuk yaratma hakkının Roma Hukuku'ndan Alman Medenî Kanunu'na kadarki gelişimi incelenmekte, inşâî hak kavramı hakkında öğretilerde yapılan teorik tartışmalar sunulmakta ve inşâî hakkın zayıf yönleri eleştirilerek inşâî hak alanının somut olaya özgü koşulları dikkate almayan bir alan olarak anlaşılması gerektiği belirtilmektedir.

İnşâî hak kavramı Türk Hukuku'nda da yargı kararları, öğreti ve mevzuat düzeyinde yer edinmiş bir kavramdır. Prof. Dr. Ergun Önen'in 1981 yılında yayımlanan "İnşâî Dâva" isimli kitabı ve Prof. Dr. Vedat Buz'un 2001 yılında doçentlik tezi olarak sunmasını takiben 2005 yılında "Medeni Hukukta Yenilik Doğuran Haklar" başlığıyla kitaplaştırdığı çalışması bu konudaki öğretinin öncülerindedir. 2011 yılında yürürlüğe giren Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nun 108. maddesi ile inşâî hakkın dava yoluyla kullanımı olan inşâî dava, yargı kararları ve öğretilerden sonra mevzuatta da yerini almıştır. Medenî usûl hukukunun tespit edici karakterine yabancı olan inşâî davaların kanun koyucu tarafından tanınması birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Soybağının reddi davası, babalık davası ve ölüme bağlı tasarrufların iptali davasındaki inşâî hükümler gibi kanunda aksi öngörülmemiş ve fakat geleceğe etkili olan birçok inşâî hüküm mevcutken HMK m. 108/3'te "Kanunlarda aksi belirtilmedikçe, inşâî hükümler,

geçmişe etkili değildir.” denilmesi bir gerçek olmayan kanun boşluğu oluşturmuştur. Bu husus inşâî hakkın, bu meyanda inşâî hakkı ortaya koyan Kavram İctihadının kanun boşluklarını dolduramamakla birlikte bu boşlukların oluşmasına sebebiyet verdiğini göstermektedir. Menfaat İctihadı dikkate alındığında ise HMK m. 108/3’teki gerçek olmayan kanun boşluğu; inşâî hükümlerin geçmişe etkili olup olmadığının ilgili hukukî ilişkinin mahiyetini dikkate alarak dürüstlük kuralına göre belirlenmesi suretiyle doldurulacaktır.

J. Kohler’in inşâî hakkın hak olma niteliğini eleştiren görüşünün Seckel’in de aralarında bulunduğu müellifler tarafından, ancak bir üst soyut kavram olan hak kavramının tekrar tanımlanması suretiyle eleştirilmesi, inşâî hakkın tartışma alanının pratik sonuçlardan uzak bir kapalı kavramlar sistemi olduğunu gösteren örneklerden biridir. Hak sahibinin, kullanmış olduğu inşâî hakkı geri alması diğer taraf aleyhine bir hukukî sonuç oluşturmaması koşuluyla ve diğer tarafın muvafakatiyle mümkün olmalıdır. Ne var ki, uyuşmazlığın böyle bir muvafakat olmaksızın dava konusu edilmesi hâlinde, hâkimin taraflar arasındaki menfaatleri değerlendirmesinin soyut bir kavram olan inşâî hak yüzünden mümkün olmaması, inşâî hak kavramının taraf menfaatlerine değil kendi kendine hizmet ettiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Aral, F. ve Ayrancı, H. (2021). *Borçlar hukuku özel borç ilişkileri*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Arslan, S. (2012). *İşverenin haklı nedenle fesih hakkı*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Budak, A. C. (2021). *Kılı kırk yarma makinası, medenî usul hukukunda kavram içtihadı ve menfaat içtihadı*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Budak, A. C. (2023). *Avrupa'da hukuk yargılamasının kısa tarihi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Budak, A. C. ve Karaaslan, V. (2023). *Medenî usul hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Buz, V. (2005). *Medeni hukukta yenilik doğuran haklar*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Büyük, E. I. (2021). *Medeni usul hukukunda inşai dava ve inşai hüküm*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Eren, F. (2021). *Borçlar hukuku genel hükümler*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Furrer, A., Muller-Chen, M. ve Çetiner, B. (2021). *Borçlar hukuku genel hükümler*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Hattenhauer, C. (2011). *Einseitige private rechtsgestaltung, geschichte und dogmatik (heidelberger rechtswissenschaftliche abhandlungen 4)*. Tübingen: Mohr Siebeck.
- Heper, A. (2014). Yasaya sadakatin farklı bir okuması: Philipp Heck. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 72(1), 333-348.
- Kılıçoğlu, A. M. (2021). *Borçlar hukuku genel hükümler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Kuru, B. ve Budak, A. C. (2010). *Tespit davaları*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Oğuzman, M. K. ve Öz, T. (2019). *Borçlar hukuku genel hükümler, c. 1*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Önen, E. (1981). *İnşai dava*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Schwaibold, M. (2012). Die gestaltung der gestaltungsrechte. *Rechtsgeschichte Legal History*, 466-468.
- Schwarz, A. B. (1939). Andreas Von Tuhr ve zamanın medenî hukuk ilmi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 5(0), 63-106.
- Seckel, E. (1903). Die gestaltungsrechte des bürgerlichen rechts. *Festgabe der Juristischen Gesellschaft zu Berlin für Richard Koch*, 205-253.
- Serozan, R. (2007). *Sözleşmeden dönme*. İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Sungurtekin Özkan, M. (2004). İnşai karar ve özellikleri. *75. Yaş Günü İçin Prof. Dr. Baki Kuru Armağanı* (553-576), Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.

Geliş Tarihi:
09.08.2023
Kabul Tarihi:
15.01.2024
Yayımlanma Tarihi:
28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Aşcı, E. M (2024).
19.Yüzyılda Doğu Akdeniz’de yaşanan İngiltere-
Fransa rekabeti. *İstanbul Ticaret Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1385-1400.
doi: 10.46928/iticusbe.1340103

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ’DE YAŞANAN İNGİLTERE-FRANSA REKABETİ

Araştırma

Mehmet Enes Aşcı

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Medipol Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi

enesasci@gmail.com

Mehmet Enes AŞCI, İstanbul Medipol Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler doktora öğrencisidir. Doğu Akdeniz’de enerji kaynaklarının jeostratejik önemi ve Türkiye’ye yansımaları, Rusya, Türkiye ve Suriye Bağlamında AB’nin enerji politikaları ve doğu genişlemesi gibi alanlarda araştırmalar yapmaktadır.

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ'DE YAŞANAN İNGİLTERE-FRANSA REKABETİ

Mehmet Enes Aşçı
enesasci@gmail.com

Özet

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama sürecinde Doğu Akdeniz'de Osmanlı topraklarında nüfuz kazanmaya çalışan İngiltere ve Fransa arasında yoğun bir egemenlik mücadelesi yaşanmıştır. Bu süreçte Fransa Batı Akdeniz'de kurduğu egemenliği Doğu Akdeniz'e doğru genişletmeye çalışmış, bir sömürge imparatorluğu olan İngiltere ise temel olarak Hindistan bağlantısını güvence altına alma amacını gütmüştür. Fransa, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasında yoğun bir mücadele sürerken, bu devletler bazen kendi aralarında bir başka tehdiye karşı işbirliği yapmaktan da kaçınmamışlardır. İngiltere, Süveyş Kanalı'nda elde ettiği imtiyazlardan sonra, Osmanlı Devleti'nin mevcut varlığını sürdürmesini destekleme politikasını terk etmiş ve tam tersine muhtelif yöntemlerle Osmanlı İmparatorluğunun altını oyarak topraklarını paylaşma politikasına yönelmiştir.

Amaç: Bu makale günümüzde de halen -özellikle enerji rezervleri açısından- uluslararası bir rekabet alanı olma özelliğini sürdüren Doğu Akdeniz Bölgesinde 19. yüzyılda dönemin iki büyük gücü arasında yaşanan rekabetin hangi çıkarların korunmasına yönelik olduğunu ve nasıl seyrettiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Yöntem: Çalışmada öncelikle Doğu Akdeniz'in jeostratejik konumundan kaynaklanan önemine, 19. yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi iki hegemonik gücün Osmanlı İmparatorluğunu da doğrudan ilgilendiren bu bölgedeki nüfuz edinme çabalarına ilişkin kaynaklar dönemin kendine özgü dinamiklerine de odaklanarak incelenmiştir.

Bulgular: 15-16. Yüzyıldan itibaren Osmanlı nüfuzunun yoğunlaştığı Doğu Akdeniz'de Osmanlı İmparatorluğunun zayıflamaya başladığı 19. Yüzyıl başlarından itibaren Avrupa'nın güçlü devletleri İngiltere ve Fransa I. Dünya Savaşına kadar süren bir güç mücadelesine girişmişlerdir. Bu iki büyük güç bir taraftan kendi çıkar ve amaçları için mücadele etmiş ancak ortak çıkarları sözkonusu olduğunda savaşmaktan kaçınmış ve tehditlere karşı birlikte hareket etmeyi başarmışlardır.

Özgünlük: Çalışma değişen koşullara rağmen halen stratejik konumunu koruyan ve bir rekabet alanı olma özelliğini sürdüren Doğu Akdeniz'in hangi yönleri itibariyle 19. yüzyıldaki hegemonik güçler arasındaki rekabetin konusunu oluşturduğunu değerlendirmiştir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Fransa, Osmanlı İmparatorluğu, Doğu Akdeniz, Rekabet

JEL Sınıflandırması: F5, F51, F59

THE ENGLAND-FRANCE RIVALRY IN THE EAST MEDITERRANEAN IN THE 19TH CENTURY

Abstract

In the 19th century, during the weakening period of the Ottoman Empire, there was an intense struggle in order to get sovereignty between England and France, which tried to gain influence in the Ottoman lands located in the Eastern Mediterranean. In this period, France tried to expand its sovereignty in the Western Mediterranean towards the Eastern Mediterranean while England, as a colonial empire, aimed to secure its connection to India as a basic policy. When a strong and intense competition among France, England and the Ottoman Empire continued, these states did not hesitate to cooperate with each other against another threats. After England got some concessions from the Suez Canal, the country gave up on the policy of preserving the territorial integrity of the Ottoman Empire, and on the contrary of this policy, England leaned to the policy of dividing Ottoman Empire by the various methods.

Purpose: This article aims to reveal the interests of the competition between the two great powers of the 19th century in the Eastern Mediterranean Region, which still continues to be an area of international competition - especially in terms of energy reserves- and how it progressed.

Method: In the study, firstly, the sources related to the importance of the Eastern Mediterranean due to its geostrategic position and the efforts of two hegemonic powers such as England and France to gain influence in this region, which also directly concerns the Ottoman Empire, were examined by focusing on the specific dynamics of the period.

Findings: 15-16. From the beginning of the 19th century, when the Ottoman Empire began to weaken in the Eastern Mediterranean, where Ottoman influence had concentrated since the 19th century, the powerful states of Europe, England and France, engaged in a power struggle that lasted until the First World War. These two great powers struggled for their own interests and purposes, but when it came to their common interests, they avoided fighting and managed to act together against threats.

Originality: The study evaluated the aspects of the rivalry between the hegemonic powers in the 19th century in the Eastern Mediterranean, which still maintains its strategic position and remains a competitive area despite the changing conditions.

Key Words: England, France, Ottoman Empire, Eastern Mediterranean, Competition

JEL Classification: F5, F51, F59

GİRİŞ

Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarının ortasında yer alan Doğu Akdeniz'e bu farklı konumuyla tarihsel süreç içerisinde özel bir jeostratejik değer atfedilmiştir. Tarihsel süreç içerisinde Mısırlı denizcilerin Akdeniz kıyılarına açılmaları ile ilk deniz hareketliliğine sahne olan Doğu Akdeniz, sırasıyla Fenikeliler, Makedon ve Roma İmparatorluklarının egemenliğine girmiştir. Osmanlı İmparatorluğunun güçlenme sürecinde yaşanan Türk egemenliği; Batı'nın 15. asırdan itibaren başlattığı coğrafi keşif hareketlerinin hızlanarak yayılmasının Osmanlı hakimiyetinin güç yitirmesine yol açması sonucunda 19. yüzyıldan itibaren sona ermiş ve bölgede İngiltere-Fransa-Hollanda ve Rusya arasında yoğun güç mücadeleleri yaşanmıştır. Fransa Doğu Akdeniz ticaretindeki üstünlüğünü Napolyon'un Mısır seferine kadar sürdürmüş, ancak 1830'lardan itibaren Avrupa'nın endüstri alanında lider ülkesi konumundaki İngiltere ticari üstünlüğü ele geçirmiştir. 19. yüzyılda Doğu Akdeniz'de yoğun bir rekabet yaşanmıştır. Söz konusu rekabet Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında cereyan etmiş ve güç dengesi sıklıkla değişmiştir.

İngiltere'nin başını çektiği diğer Avrupa devletleri de endüstri devriminin ilk dönemlerine tekabül eden 1870'li yıllarda genişleme amaçlarını sömürgeleştirme politikaları ile gerçekleştirmek istemişlerdir. Bu süreçte Osmanlı Devleti'nin Doğu Akdeniz'deki stratejik öneme sahip toprakları sömürgeci devletlerin işgal girişimlerine maruz kalmıştır. Fransa ve İngiltere bu rekabetin dikkat çeken iki başat aktörü konumundadır. İngiltere, Asya ve Hindistan'daki müstemlekelerine giden yolların güvenliğini sağlama hedefini dış politikasının temeli olarak belirlemiştir. Bu amaçla Irak, Basra Körfezi, Mısır ve Süveyş'e egemen olma mücadelesini yoğunlaştırmıştır.

Osmanlı İmparatorluğunu borçlandırarak iktisadi ve ticari imtiyazlar edinme yöntemiyle Osmanlı İmparatorluğu üzerinde güçlü bir nüfuz edinen Fransa ise; bu durumu Osmanlı İmparatorluğunun dağılması olasılığı durumunda Çukurova, Suriye, Mezopotamya ve Lübnan bölgelerini elde etme amacını gerçekleştirmeye yönelik bir unsur olarak kullanmıştır.

Bu çalışmada 19. yüzyılda Doğu Akdeniz'de yaşanan İngiliz-Fransız rekabeti bağlamında Fransa'nın Lübnan, Cezayir, Mısır ve Süveyş Kanalı projesi ile İngiltere'nin Fransa'nın bölgedeki nüfuz edinme girişimlerini engelleme çabaları ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak için Kıbrıs'a ve ardından Mısır'a egemen olma politikaları irdelenmiştir.

Çalışmanın amacını günümüzde de halen *-özellikle enerji rezervleri açısından-* uluslararası bir rekabet alanı olma özelliğini sürdüren Doğu Akdeniz Bölgesinde 19. yüzyılda dönemin iki büyük gücü olan İngiltere ve Fransa arasında yaşanan rekabetin hangi çıkarların korunmasına yönelik olduğunun ve nasıl seyrettiğinin ortaya konulması oluşturmaktadır.

Çalışmada Doğu Akdeniz'in jeostratejik konumundan kaynaklanan önemine ve 19. yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi iki hegemonik gücün Osmanlı İmparatorluğunu da doğrudan ilgilendiren bu bölgedeki nüfuz edinme çabalarına ilişkin literatürden yararlanılmıştır.

Araştırmanın temel sorusu, 19. yüzyılda Doğu Akdeniz’de yaşanan rekabetin esasını hangi unsurların oluşturduğuna dayanmaktadır. Değişen koşullara rağmen halen stratejik konum ve önemini koruyan ve bir rekabet alanı olma özelliğini sürdüren Doğu Akdeniz’in, hangi yönleri ile 19. yüzyılda dönemin hegemonik güçleri arasında yaşanan rekabetin konusunu oluşturduğu ve bu rekabetin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki tezahürleri değerlendirilmiştir.

DOĞU AKDENİZ’İN COĞRAFİ KONUMU VE STRATEJİK ÖNEMİ

Üç kıtanın topraklarının yer aldığı Doğu Akdeniz’in bu özelliği bölgeye tarihin hemen her çağında özel bir önem kazandırmıştır. Başlıca göç ve ticaret güzergâhlarının bölgeden geçiyor olması da bu jeostratejik önemi pekiştirmiştir. Doğu Akdeniz’in coğrafi olarak konumlandığı kıyasal alanlar Anadolu, Ege, Mezopotamya, Mısır ve Arabistan gibi bölgeler için önemli bir karasal ulaşım olanağı sağlamış, denizciliğin gelişmesinin sağladığı fırsatlar ile de deniz ticaretine önemli katkıları olan bir hat özelliğine kavuşmuştur. (Girgin, 2006: 9).

Tarihsel kayıtlar Nil nehri üzerinde kazandıkları denizcilik yeteneklerini kullanan Mısırlı denizcilerin Doğu Akdeniz’e açılmaları ile bölgede ilk denizcilik faaliyetlerinin başladığını göstermektedir. Ardından ticaret ve denizcilik alanında ileri yetkinliklere sahip Fenikeliler bölgeye egemen olmuş, bu dönemin ardından Makedon ve Roma hakimiyeti gelmiştir. Doğu Akdeniz ticaretinde ağırlıklı bir öneme sahip olan adaların fethedilmesiyle de Osmanlı İmparatorluğu’nun Akdeniz’deki ticari egemenliği başlamıştır. Batılı sömürgeci devletlerin 15. asırda başlattığı coğrafi keşif hareketlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerinde olumsuz etkileri olmuş, eski gücünü kaybeden İmparatorluk Akdeniz’deki hakimiyetini yitirmiş ve 18. asırdan itibaren Doğu Akdeniz’i kendi nüfuz alanlarına katmak isteyen İngiltere, Hollanda ve Fransa arasında yoğun bir rekabet başlamıştır (Gürer, 2007: 23-24). Bu dönemde açılan Süveyş Kanalı uzun vadede Osmanlı İmparatorluğu’nun bölgedeki denetimi bağlamında ciddi ve uzun vadeli sorunlara yol açmıştır (Çınar, 2014: 39-57).

DOĞU AKDENİZ’İN AVRUPA AÇISINDAN ÖNEMİ

Batı Avrupa’nın sanayileşmiş ülkelerinin Doğu Akdeniz’e olan ilgileri 19. yüzyılda 17. ve 18. yüzyıllara göre daha da yoğunlaşmıştır. Bu ilginin temelinde gelişen Batı metropollerinin gıda taleplerinin karşılanması, Batı endüstrisinin yoğun bir biçimde ihtiyaç duyduğu yeni hammadde gereksiniminin karşılanması ve deniz ulaşımında buhar gücünün kullanılmasının ulaşım maliyetlerini düşürmesi gibi nedenler yatmaktaydı. Beyrut limanı da artık İzmir ve Selanik limanları gibi sanayileşmedeki bu yeniçağın etkisi ile ticaret merkezi haline gelmişti.

Dış ticaret Akdeniz’de geçmişten itibaren Suriye ve iç bölgelerle Batı Akdeniz arasındaki bağlantı sağlayıcı bir işleve sahip olmuştur. Fransa Doğu Akdeniz ticaretinde Napolyon’un Mısır seferine kadar üstünlüğünü korumuştur. Şöyle ki, Suriye’de 1789 yılında yirmiye yakın Fransız şirketinin acentaları faaliyet göstermekteydi. Ancak Avrupa’nın endüstri lideri konumundaki İngiltere 1830’lardan itibaren Doğu Akdeniz’de ticari üstünlüğü ele geçirmiştir. Buna karşın bölgede dini ve kültürel alanlarda Fransa

etkinliğini güçlü bir biçimde devam ettirmiştir. İngiltere'nin ticari üstünlüğü ele geçirmesi ile birlikte bölgeye Ion Adalarından (Yedi Adalar) ve Malta'dan Britanya uyruklu tüccarlar yerleşmişlerdir. Aynı zamanda İngiliz şirketlerinin temsilciliğini yapan Nakkaş'lar gibi yerli aileler de ortaya çıkmıştır. İngilizler daha ziyade bu yolu yani tanınmış yerli ailelere temsilcilik vererek bölgede yer edinmeyi tercih etmişlerdir (Issawi, 1977: 98).

Bölgedeki İngiliz ticareti özellikle buharlı gemilerin sağladığı geniş imkânlar sayesinde hızla gelişmiştir. İngiliz sanayiinin düşük maliyetli üretimden elde ettiği avantajlar ve denizcilikte buhar gücünün getirdiği yeni olanaklar Britanya'nın Doğu Akdeniz ticaretinde büyümesini sağlayan başlıca etkenler olmuştur. Ancak İngiltere'nin karşısına denizcilik ve endüstri alanında Fransa ve Avusturya gibi yeni rakiplerin çıkması bu büyümenin karşısındaki başlıca engelleri oluşturmuştur (Ortaylı, 1984: 92). İngiliz gemiciliği zamanla 1830 ve 1840'lı yıllardaki teknik üstünlüğünü yitirmeye başlamış ve 19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz'de Avusturya-Macaristan gemileri ile büyük bir rekabet yaşanmıştır. İngiltere I. Dünya Savaşına kadar Doğu Akdeniz'deki ticari üstünlüğünü korumuş ancak giderek ticaret hacmindeki bu üstünlük diğer rakip devletlere oranla istikrarsız bir seyir izleyerek azalmıştır (Ortaylı, 1984: 94).

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE İNGİLİZ-FRANSIZ REKABETİ

19. yüzyılın ikinci yarısında Doğu Akdeniz, topraklarını korumaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa arasında yoğun bir mücadeleye sahne olmuştur (Toledano, 2006: 99). 19. yüzyılda yaşanan tüm uluslararası krizlerde İngiltere ve Fransa başlıca aktörler olmuşlardır. Dünyanın birçok bölgesinde ve Avrupa'da uzun bir zaman boyunca süre gelen İngiliz-Fransız mücadelesinin Doğu Akdeniz'e de yayılması ile bu bölge başka bir rekabet sahası niteliğini kazanmıştır. İngilizler ve Fransızlar 19. yüzyılın ikinci yarısından çok daha önce Doğu Akdeniz'e gelmişlerdi. Osmanlı Devleti ile ilişkileri ve edindikleri kapitülasyon imtiyazları ile bölgeye daha önce giren Fransızların ardından İngilizler de ticari faaliyetler ile Doğu Akdeniz'e gelmişlerdir (Braudel, 1993: 719). Akdeniz ticareti bu tarihlerde Atlantik ticaretinden daha büyük bir öneme sahipti (Bulut, 2002: 200).

19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu, eski gücünü büyük ölçüde yitirmiş olmasına karşın Doğu Akdeniz'deki varlığını koruma mücadelesini sürdürmekteydi. 16. yüzyılın bitimine doğru Akdeniz'deki en kudretli devlet olmasına karşın (Soucek, 2008: 170), 19. yüzyıla geldiğinde Osmanlı İmparatorluğu, o günün dünyasının büyük deniz güçlerini oluşturan İspanya, İngiltere, Hollanda, Portekiz ve Fransa arasında yer alamamıştır. Bu ülkeler okyanus ticaretinden büyük kazançlar elde etmekteydiler; az da olsa Cenovalılar ve Venediklilerin de okyanus ticaretinin olanaklarından yararlanmalarına karşın, Osmanlı Devleti bu kazançlardan yararlanamamıştır (Soucek, 2011: 145-146). Bu süreçte Doğu Akdeniz önem kazanan Atlantik ticaretinin gölgesinde kalmasına rağmen (Abulafia, 2011: 20-21) iç deniz trafiğinin yoğunluğu nedeniyle önemini korumayı başarmıştır (Braudel, 1993: 130).

İngilizler, coğrafi keşifler sonucunda deniz gücü üstünlüğüne kavuşmuş olan İspanyolları 1587 yılındaki Cadiz Savaşında yenerek deniz gücü üstünlüğünü ele geçirmişlerdir. Bu aşamadan sonra Akdeniz’de İngiliz gemileri etkin olmaya başlamışlardır. Akdeniz’e ilgisi çok öncelere uzanan ve bu ilgisini siyasetin yanı sıra edebiyatına da yansıtan Fransa, 19. yüzyılın başlarında sömürge yarışında geri kaldığı İngiltere’ye karşı Akdeniz’de üstünlüğünü korumak istemekteydi. Çünkü Akdeniz Fransa tarafından kendisine ait doğal bir deniz olarak görülmekteydi (Mendelson, 2002).

19. yüzyıla gelindiğinde Osmanlı Devleti’nin güç kaybetmesi, Venedik ve İspanya’nın da giderek zayıflaması sonucunda Akdeniz’de yeni aktörler güçlenmiş ve bu dönemde İngiliz ve Fransızlar yeni hegemonik aktörler konumuna gelmişlerdir. Bu gelişmeler 19. yüzyıl başında Akdeniz’de dengelerin değişmesine yol açmıştır (Abulfia, 2011: 22-23). Süregiden yoğun iç sorunlar ve savaşlar ile yıpranan Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde yayılmacı politikaları ile dikkat çeken İngiltere ve Fransa ile mücadele etmek zorunda kalmıştır.

Osmanlı İmparatorluğu karşılaştığı uluslararası sorunları aşmak için bazen İngiltere bazen Fransa bazen de her iki devletle birlikte hareket etmiştir. İngiltere Osmanlı İmparatorluğunu Hindistan yolunun güvenliği açısından bir tehdit olarak görmemekteydi. Buna mukabil, İngiltere de Osmanlı Devleti’ni kendi uluslararası politikalarına engel oluşturabileceğini düşündüğü Rusya’yı durdurabilecek bir güç unsuru olarak değerlendirmekteydi. Öte yandan Fransa’nın Mısır’a yönelik hesaplarını da dikkate alan İngiltere Osmanlı İmparatorluğu ile bir süreliğine birlikte hareket etmeyi tercih etmiştir (Gülcan, 2001: 8). İngiltere Osmanlı Devleti ile birlikte hareket ederek Doğu Akdeniz’de Fransa’nın nüfuz kazanmasını engellemek istemiştir.

Kötü gidişi durdurmak ve yenilenecek tekrar güçlü bir devlet konumuna gelebilmeyi amaçlayan Osmanlı İmparatorluğu hem İngiltere’nin hem de Fransa’nın desteğine önem vermekte idi. Bu amaçla önce Fransa ile ilişkilerin güçlendirilmesi politikası güdülmüştür. Bunun nedeni Osmanlı yönetiminin Fransa ile geçmişten gelen tarihi bağlar ve sürdürülen ilişkileri de gözetenek Fransa’yı önemli bir konumda görmeleri ve aynı zamanda o dönem Fransa’sının Avrupa’nın en güçlü devleti olarak kabul görmesi idi. 19. yüzyıla gelindiğinde Fransa ile birlikte İngiltere ile de iyi ilişkiler geliştirme siyaseti benimsenmiştir. Bu süreçte imzalanan 1838 Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması Doğu Akdeniz’de İngilizleri daha da güçlendirmiş ve Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin önemini de arttırmıştır (Gülcan, 2001: 8). İstanbul’a İngiliz Büyükelçisi olarak atanan Stratford Canning (Graves,1999: 8). İngiltere’nin konumunu sağlamlaştıran önemli bir rol oynamıştır. Canning, Süveyş Kanalı’nın açılma projesi, Mısır’da demiryolu yapımı ve Hindistan yolunun güvenliği gibi konularda İngiltere’nin önemli bir rol oynamasında etkili olmuştur (Ragatz, 1922: 13).

19. yüzyılda İngiltere ve Fransa arasındaki rekabet mücadelesi genel olarak şu alanlarda yoğunlaşmıştır: Osmanlı İmparatorluğunda gerçekleştirilen İslahat ve Reform Hareketleri, Mısır Sorunu, Girit Sorunu, Balkanlardaki İsyalar, Lübnan’da Yaşanan Olaylar, Kırım Savaşı, Yunanistan’ın Durumu, Cidde

Olayları, Mısır ve Borçlar Meselesi, İtalya'nın Kurulması ve Süveyş Kanalı. Bu konularda Fransa ve İngiltere kendi çıkarlarını korumak amacıyla rekabet ederken, bazı ortak noktalarda birlikte de hareket etmişlerdir. Bu sorunlar arasında Süveyş Kanalı'nın açılması karmaşık ve ilginç bir rekabete sahne olması açısından ilginç bir özelliğe sahiptir (Thomas, 1952: 152).

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ'DE EGEMENLİK MÜCADELESİ

19. yüzyılda Doğu Akdeniz yoğun bir egemenlik mücadelesine sahne olmuş ve güç dengesi sıklıkla değişmiştir. 19. yüzyılda güç mücadelesi Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında cereyan etmiştir. Söz konusu mücadelenin belirleyici unsuru bu aktörlerin donanmaları yani deniz gücü olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a egemen olma mücadeleleri, Yedi Adalar Cumhuriyeti'nin ilan edilmesi, İngiltere ve Osmanlı İmparatorluğu arasındaki Kal-i Sultaniye Anlaşması ile neticelenen olaylar, Kırım Harbi, Osmanlı-Rus Harbi, Mora İsyanı, Girit İsyanı ve Osmanlı-Yunan Harbi 19. yüzyılda deniz gücünün önemli işlevler üstlendiği vakalar olarak dikkat çekmektedir (Erbaş, 2016: 134). İngiltere 19. yüzyılın başlarından itibaren Akdeniz'de aktif bir politika izlemiştir. 1798 yılında Mısır'ı işgal eden Napolyon Bonaparte'a karşı aktif tavır koyan ilk devlet İngiltere olmuştur. İngiltere'nin Doğu Akdeniz üzerindeki sömürgelerine ulaşım yollarında Fransa'nın etkinlik kazanması karşısındaki mücadelesi dikkat çekmektedir. Bu bağlamda İngiltere Mısır'ı işgal eden Fransa'ya ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa isyanında sürekli olarak Osmanlı Devleti'ne destek vermiştir.

Fransa, İngiltere'nin Hindistan'ı egemenliği altına almasından itibaren önemli bir tehdit olarak görülmüştür. Bu nedenle İngiltere, Mısır'ı işgal eden Napolyon Fransa'sının Şark ile olan ticari ilişkilerinin önünde bir engel oluşturmaması ve Asya'daki sömürgelerinin güvenliğini sağlamak amacıyla Fransa ile mücadele etmiş ve bunun sonucunda bir Osmanlı-İngiliz ittifakı doğmuştur. Bu bağlamda, İngiltere, Fransa'nın bir Osmanlı eyaleti olan Mısır'ı işgal girişimine karşı Osmanlı tarafında yer alarak donanması ile destek sağlamış ve meselenin Osmanlı lehine çözümünde rol oynamıştır. Aslında İngiltere uyguladığı bu politika ile Akdeniz'de daha güçlü bir egemenlik alanına kavuşmuştur. Cebelitarık ve daha sonra Malta'yı da egemenliği altına alarak dünyanın en büyük donanmasına sahip bir ülke olarak Doğu Akdeniz'deki konumunu sağlamlaştırmıştır (Altınay, 2001: 37).

Doğu Akdeniz'deki İngiliz-Fransız rekabeti, Fransa'nın 1801 yılında Mısır'dan çıkması ile sona ermemiş, aksine yeni mücadelelerin başlangıcını oluşturmuştur. Çünkü bu süreçte Mısır'ın önemi açıkça ortaya çıkmıştır. Napolyon, "*Mısır'a hâkim olan Avrupa kuvvetinin Hindistan'a hâkim olacağı*" na inanıyordu. Bu süreçte Fransa 13 Haziran 1830 tarihinde Cezayir'i işgal etmiştir. Fransa bu girişimi ile Doğu Akdeniz'de yayılma emelinden vazgeçmediğini açıkça ortaya koymuştur. Fransa'nın Cezayir'i işgal girişimine ilk tepkiyi gösteren ülke İngiltere olmuştur. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Ponsonby'nin baskısı sonucunda Osmanlı İmparatorluğu Fransa'ya Cezayir'den çekilmesi için verdiği nota Fransa tarafından cevapsız bırakılmıştır (Görgeç, 2013: 5-7).

19. yüzyılda bir sömürge imparatorluğu olan İngiltere sömürgelerine ulaşım yollarını denetim altında tutmayı amaçlayan bir stratejiyi benimsemiştir. Bu bağlamda İngiliz İmparatorluğu'nun en önemli sömürgesi durumundaki Hindistan'a¹ (Ülman, 1973: 34-35), giden stratejik ulaşım güzergâhlarının bir kesişim noktası özelliği taşıyan Ortadoğu kritik bir önem kazanmıştır. İngiltere bu bölgede egemenliğini kurmak ve pekiştirmek üzere sistematik bir çaba içerisinde olmuştur. Bu amaçla ilk aşamada Cebelitarık Boğazını denetim altına almış, ardından Doğu'ya yönelip Malta adasını işgal etmiş ve Doğu Akdeniz'deki egemenlik hedefini gerçekleştirmek üzere önemli bir stratejik noktayı denetimine almıştır. Daha sonra Osmanlı egemenliğindeki jeostratejik önemi yüksek bir ada olan Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye terk edilmesini de içeren 4 Haziran 1878 tarihli Kıbrıs Anlaşması (Karaca, 2018: 233) ile bu adayı da nüfuz alanına katmış ve Mısır'ı işgal etmiştir. Böylelikle I. Dünya Savaşı öncesinde Arap Yarımadası ve Doğu Akdeniz'de İngiliz nüfuzu daha da pekişmiştir (Özdem, 2016: 29-30).

İngiltere ve Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki rekabeti Osmanlı devletini doğrudan ilgilendirmiştir. 19. yüzyılın başında hasım olan bu devletler, yüzyılın sonunda müttefik konumuna gelmişlerdir. Bu müttefiklik ilişkisi Osmanlı İmparatorluğuna büyük zararlar vermiştir. Yunan isyanına destek veren İngiltere-Fransa ve Rusya Mora yakınlarındaki Navarin bölgesindeki Osmanlı-Mısır donanmalarına 20 Ekim 1827 tarihinde düzenledikleri ani bir baskınla (Bostan, 2006: 442) -Osmanlı İmparatorluğu ile bir savaş hali mevcut olmamasına karşın- Osmanlı ve Mısır donanmasından 52 gemi ve 6000 denizcinin kaybına neden olmuşlardır (Karal, 2011:118). Osmanlı tarihinde "Navarin Faciası" olarak yer alan bu haksız saldırı karşısında Osmanlı İmparatorluğu İngiltere-Fransa ve Rusya'dan tazminat talep etmiş ancak bir sonuç alınamamıştır (Bostan, 2006: 442-443).

İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de egemen olma mücadelesi 19. yüzyıl boyunca aktif olarak sürmüştür. Bölgedeki adalarda bulunan halkın Osmanlı İmparatorluğuna karşı isyanlarına İngiltere sürekli destek vermiştir. 19. yüzyılda İngiltere sömürge topraklarına ulaşım yolları üzerinde büyük bir stratejik öneme sahip olması nedeniyle Süveyş Kanalı Projesinde çok istekli davranmıştır. Fransa da bölgedeki ticareti ve ticaret yollarını kontrolü altına almak amacıyla Süveyş Kanalına hâkim olmak ve İngiltere'ye karşı dünya denizlerinde kaybettiği üstünlüğü dengelemek istiyordu (Erbaş, 2016: 142).

Mısır'da Akdeniz'i Kızıldeniz'e bağlamayı amaçlayan Süveyş Kanalı girişimleri Fransa'nın gözündeki bölgenin stratejik önemini daha da arttırmıştır. İngiltere'nin tüm engelleme çabalarına rağmen 25 Nisan 1859 tarihinde başlayan kazı çalışmaları 15 Aralık 1869 tarihinde kanalın açılması ile sonuçlanmıştır.

1 Babürşahın 1526 yılında kurduğu büyük imparatorluk 1707 yılında dağılmış ve Kuzey Hindistan birçok küçük sultanlık ve mihraceliklere bölünmüştür. Bundan yararlanan İngiliz Hint Kumpanyası, Güney Hindistan'a ve Bengal'e yerleştikten sonra kuzeye de göz dikmiştir. 1763 yılı sonrasında buradaki devletlerin bazılarıyla savaşarak onları, bu arada Sınd ve Pencap'ı doğrudan kendi yönetimine almış, bazılarında anlaşmalarla kendisine bağlamıştır. 18. yüzyılın sonlarında Hindistan'a İngiliz egemenliğinin temsilcisi olan bir genel vali gönderilmiştir. 19.yüzyılın ortalarında Hint Kumpanyasının yerli askerlerinin çıkardığı bir ayaklanma (Sipahi İsyanı)üzerine bu kumpanya dağıtılarak topraklarına ve mallarına İngiltere tarafından el konulmuştur. Hindistan'ı yönetmek üzere bir Hindistan Bakanlığı kurulmuştur. Böylece Hindistan doğrudan doğruya İngiliz tahtına bağlanmış ve İngiltere 19.yüzyılın başlarında Hindistan'ın bütününe egemen olmuştur (Ülman, 1973: 34-35).

Ancak İngiltere Süveyş Kanalı Projesinin ilk aşamalarında elde edemediği imtiyazı Mısır Hidivi İsmail Paşa'dan 4.000.000 liralık çoğunluk hissesini satın alarak tekrar elde etmiştir. Fransa'nın 1870 tarihinde Almanya'ya yenilerek çok ağır bir savaş tazminatı ödemek zorunda kalması nedeniyle Süveyş Kanalı hisselerini alma girişiminde bulunma gücünü yitirmesini İngiltere bir fırsat olarak değerlendirmiştir. İngiltere bu girişimi ile sömürgesi olan Hindistan ticaret yolunu daha güvenli bir hale getirmiş, aynı zamanda Mısır üzerindeki Fransız egemenliğine ortak olmuştur (Ogen, 2008: 527-528).

Almanya'ya karşı alınan yenilgi ve sonrasında da devam eden Alman tehdidi, İngiltere'nin 1878 yılında Kıbrıs'ın idaresini ele geçirmesi ve ardından Mısır'ı 1882 yılında işgal ederek Kızıldeniz'e ulaşım hattına tümüyle egemen olması Fransa'yı çok endişelenmesine rağmen, İngiltere'ye karşı aktif bir tavır koymasına engel olmuştur. Birinci Dünya Savaşının ardından Fransa'nın temel stratejisini Sykes-Picot Anlaşması ile elde ettiği kazanımları koruma amacı oluşturmuştur (Fromkin, 2004: 293).

DOĞU AKDENİZ'DEKİ İNGİLİZ-FRANSIZ REKABETİNİN OSMANLI DEVLETİ ÜZERİNDEKİ TEZAHÜRLERİ VE SÜVEYŞ KANALI

İngiltere ve Fransa arasında Doğu Akdeniz'de cereyan eden mücadeleden en yoğun biçimde etkilenen devlet Osmanlı İmparatorluğu olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu dönem dönem ya İngiltere ya da Fransa ile mücadele etmiş bazen de bu iki devleti de karşısına almak zorunda kalmıştır. Bazı durumlarda da başka bir devlete karşı-ki bu devlet birçok kez Rusya'dır- İngiltere ve Fransa'nın desteğine ihtiyaç duymuştur. Bu dönemde Rusya'nın da Akdeniz rekabetinde pay almaya yönelik çabaları Kırım Savaşına giden süreci başlatmıştır. Rusya'nın bu çabaları İngiltere ve Fransa'yı kaygılandırmış, Osmanlı Devleti ve Avrupa siyasetinin çıkarlarının ortak bir tehdide karşı örtüşmesi sonucunda Avusturya-Macaristan ve Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu, Fransa ve İngiltere güç birliği yapmışlardır. Bu güç birliği, Rusya'nın Osmanlı topraklarındaki Boğazların kontrolünü ele geçirmesini engellemek ve Rusya'nın Akdeniz'de güçlü bir oyuncu haline gelerek İngiltere'nin Hindistan ulaşımını tehdit eden bir konuma gelmemesini sağlamak amacını güdüyordu (Hale, 2000: 20). Bu süreçte İngiltere ve Fransa Rusya'nın kendilerine karşı tehdit oluşturan yayılmasını durdurmak amacıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü korumaya yönelik olarak birlikte hareket etmişlerdir (Hale, 2000: 21).

Buna karşın İngiltere ve Fransa kendi çıkarları söz konusu olduğunda Osmanlı Devleti'ne müdahale etmekten de çekinmemişlerdir. Bunun örneğini yaşanan Lübnan sorununda açıkça görmek mümkündür. Lübnan'da Katolik Maruniler, Müslüman Dürziler, Sünni Müslümanlar ve az da olsa Ortodokslar yaşamaktaydı. Katolikler Fransa'nın, Protestanlığı benimsemeye başlayan Dürziler de İngiltere'nin himayesine girmeye başlamışlardı. Lübnan'da atanan yerli idarecilerden kaynaklanan yönetim sorununu çözmek isteyen Osmanlı İmparatorluğu, Ömer Paşa'yı atayarak Lübnan'ın özerk durumuna son vermiştir. Bu atama üzerine Fransızlar ve İngilizler (hatta Ortodoksların haklarını koruma gerekçesine sığınan Rusya) Lübnan'da güç mücadelesine girişmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu Maruniler ve

Dürzileri yatıştırmak için 1846 yılında Lübnan'ı iki idari bölgeye ayırmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun bu kararı ile geçici olarak sağlanan sükûnet kargaşasının tekrar başladığı 1858 yılına kadar devam etmiştir (Karaca, 2018: 106-107).

Bölgede yaşayan Müslüman ve Hristiyanlar arasında çıkan olaylar esnasında Fransız ve İngiliz diplomatların ölümleri nedeniyle Fransa ve İngiltere kendilerine yönelik ortak tehditlere karşı birlikte hareket etmişler, bu süreçte olayları bastırmak için Cidde şehrini donanmaları ile topa tutmuşlar ve olaylardan sorumlu tuttıkları on kişiyi idam etmişlerdir. İngiltere ve Fransa'nın bu tutumları kendi ortak çıkarları söz konusu olduğunda başka devletlerin hukukunu kolaylıkla çiğneyebileceklerine bir örnek oluşturmuştur. Ancak aynı dönemde ortaya çıkan Süveyş Kanalı olgusu ile bu işbirliği yerini tekrar rekabete bırakmıştır (Ogen, 2008: 529-530).

1869 yılında açılan Süveyş Kanalı ticari yolları değiştirmiş, bölgenin İngiltere nezdindeki stratejik önemini daha da arttırmıştır. Çünkü Hindistan'a giden en kısa yol buradan geçmektedir. İngiltere Akdeniz'deki egemenliğini güçlendirmek üzere 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşını öne sürerek ileri de güçlenebilecek Rus tehdidine karşı geçici olarak Kıbrıs'a yerleşmiş ve ardından 1882 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. İngiltere yalnızca Süveyş Kanalı nedeniyle değil, Güney Afrika'dan edindiği değerli maden ve mücevheratı daha güvenli ve kolay bir şekilde taşıyabilmek için inşa etmek istediği Kahire-Ümit Burnu demiryolu nedeniyle de Mısır'ı önemsemekte idi. Fakat Afrika'da Britanya'nın güney-kuzey hattındaki ilerleme girişimleri, Fransa'nın Afrika'daki doğu-batı yönünde ilerleme çabalarıyla çakışmıştır. İngiltere Fransa ile girdiği mücadeleyi kazanmış, Fransa'yı bertaraf etmiştir. Birinci Dünya Savaşında Avrupa'nın büyüyen yeni devleti Almanya karşısında Fransa ile birlikte hareket eden İngiltere Almanya'yı yenerek bu mücadeleden tasfiye etmiştir. Birinci Dünya Savaşının galip devletleri özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarını paylaşırken İngiltere bu topraklardan stratejik önemi olan ve petrol yatakları bakımından zengin bölgeleri almıştır (Gündüz, 2016: 775).

İngiltere sömürge imparatorluğunun Hindistan'a ulaşım yollarını koruma amacıyla yüzyıldır sürdürdüğü Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma siyasetini, Gladstone ve Salibury gibi Evangelist siyasetçilerin iktidara gelmesi, bu siyasetin maliyetinin yüksekliği ve Süveyş Kanalı'nın açılışı ile elde ettiği yeni olanaklar gibi sebeplerle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşının bitimiyle terk etmiştir (Özdem, 2012: 195).

19. YÜZYILDA DOĞU AKDENİZ'DE YAŞANAN EGEMENLİK MÜCADELESİNİN ULUSLARARASI TEORİLER PERPEKTİFİNDEN DEĞERLENDİRİLMESİ

Geniş bir yelpazeye yayılan, zengin bir çeşitlilik arz eden ve dinamik bir karakteristiğe sahip olan uluslararası etkileşimleri hiçbir teorinin tam olarak açıkladığı söylenemez. Ancak bir teorik çerçeve, uluslararası ilişkilere ilişkin çözümlenelerde tarihsel olarak merkezî bir konumdadır. Realizm olarak tanımlanan bu kuramsal yaklaşım uluslararası ilişkileri güç yoluyla açıklayan bir düşünce perspektifi sunar (Pevehouse ve Goldstein, 2017: 85).

Realizmin kökleri eski bir geleneğe kadar uzanır. 2000 yıl önce yaşamış olan *Sun Tzu*, gücün ilk kez sistematik bir araç özelliği kazandığı bir süreçte devlet yöneticilerine ayakta kalabilmek için tavsiyeler vermiştir. Buna göre yöneticiler ülkelerinin çıkarlarını korumak, geliştirmek ve varlıklarını sürdürülebilmek için gücü nasıl kullanacaklarını bilmek durumundadırlar (Tzu, 2008: 27). Aynı dönemde Yunanistan'da Tukidides, 17. yüzyılda *Thomas Hobbes*, İkinci Dünya Savaşı sonrasında akademisyen *Hans Morgenthau* ve ABD'nin Irak'ı işgali öncesinde "Irak'la savaşın Amerikan ulusal çıkarlarına uygun olmadığı" uyarısını yapan 2002 tarihli *New York Times* ilânını imzalayan 33 uluslararası ilişkiler akademisyeni arasında realist teoriyi benimsemiş olanların ağırlıkta olması dikkat çekmektedir. Realistler için uluslararası ilişkilerde güç; merkezî, fakat ilginç bir biçimde tanımlanması ve ölçülmesi zor bir kavramdır (Barnett ve Duvall, 2005: 1-37). Genellikle güç, başka bir aktöre, aksi takdirde yapmayacağı bir şeyi yaptırabilme (ya da yapacağı bir şeyi yaptırmama) yeteneği olarak tanımlanır. Güç, etkinin kendisi değil, başkalarını etkileme potansiyeli ya da yeteneğidir. Realistler, kısa vadede ulusal gücün en önemli unsuru olarak *askeri gücü* ve askeri gücün yerini alabildiği ölçüde de ekonomik güç, diplomatik beceriler, ya da ahlâkî meşruiyet gibi unsurları görme eğilimindedirler. Yani askerî güç, pek çok güç unsurundan yalnızca biri olmaktadır (Pevehouse ve Goldstein, 2017: 87-90).

Güç dengesi kavramı, bir veya daha fazla devletin gücünün başka bir devlet veya devletler grubunun gücünü dengelemek için kullanılması genel fikrini ifade eder. Bir başka ifadeyle güç dengesi, bir devletin bütün bir bölgeyi ele geçirmesini önlemek için karşı dengeleme koalisyonlarının oluşumunu ifade etmektedir (Elman ve Vasquez, 2003: 71). Bu tür dengelemeler düzenli olarak gerçekleşmesi halinde uluslararası sistemde istikrar sağlanmasına katkı sunmaktadır. Ancak bu istikrar barış anlamına gelmez. Hegemonya, uluslararası siyasal ve ekonomik ilişkilerin yürütülmesi konusunda kural ve düzenlemelere hükmetme olanağına sahip olacak düzeyde uluslararası sistemde başat güce sahip olan devlet ve/veya devletleri ifade etmektedir. Bu tür devletlere *hegemon* denir. Genellikle *hegemonya* dünya hakimiyeti demektir ancak bazen bölgesel hakimiyeti de ifade etmektedir (Nye, 2003: 49).

Yukarıda ayrıntıları ile açıklanan 19. yüzyılda Doğu Akdeniz'de yaşanan İngiltere-Fransa rekabeti bu kuramsal çerçeve bağlamında realizmin temel karakteristiklerine uygun düşmekte ve realist teori ile büyük ölçüde açıklanabilir bir görünüm arz etmektedir.

SONUÇ

Doğu Akdeniz'deki Ceneviz-Venedik nüfuzunun zayıflaması ile 15. ve 16. yüzyıldan itibaren bölgedeki güç dengesi Osmanlı İmparatorluğu lehine gelişmiştir. Ancak 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede güç kaybetmesi üzerine Avrupa'nın güçlü devletleri olan İngiltere ve Fransa bölgedeki nüfuzlarını arttırma yönündeki girişimlerini yoğunlaştırmışlardır. Ancak İngiltere ve Fransa'nın bu çabaları sürekli bir çatışma ekseninde cereyan etmemiş; bu devletler çıkarları doğrultusunda ortak politikalar da uygulamışlardır. Uygulanan ortak politikalara rağmen, Doğu Akdeniz'de Fransa ve İngiltere rekabeti varlığını 1. Dünya Savaşına kadar sürdürmüştür.

Avrupa'nın bu iki kudretli devletinin Doğu Akdeniz'deki rekabetinin temelini Fransa'nın Akdeniz'in batısında edindiği nüfuz alanını doğu kesimlerine doğru yaygınlaştırma çabalarının; İngiltere'nin sömürgesi olan Hindistan bağlantısı nedeniyle Akdeniz'deki etkinliğini koruma gayesi ile çatışması oluşturmuştur. Bu iki büyük gücün politikalarının çatışması, aralarındaki rekabetin temel nedenini oluşturmuştur. İngiltere ve Fransa, Doğu Akdeniz'de kendi çıkarları için çatışmalarına rağmen ortak tehditlere karşı birlikte hareket etmeyi de başarmışlardır. Rekabetin dikkat çeken bir yönü de aralarındaki birçok soruna karşın bu iki devletin rekabet sürecinde bir savaşa girmekten kaçınmış olmalarıdır. İngiltere ve Fransa'nın uyguladıkları en dikkat çekici ortak politika Rus tehdidine karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun korunması olmuştur.

19.yüzyılda Doğu Akdeniz'de yaşanan rekabetin temelinde Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki gücünü yitirmesi yatmaktadır. 19. yüzyılın ilk yarısında İngiltere ve Fransa Doğu Akdeniz'de kendi nüfuz alanlarını belirlemeye çalışmış; ikinci yarısında ise bu devletlerin arasındaki rekabetin temel motifini, kendi alanlarının diğerine karşı geliştirilmesi ve bir çekim merkezi haline getirilmesi oluşturmuştur.

19. yüzyılda Doğu Akdeniz'de yaşanan İngiltere-Fransa rekabetinin temeli siyasal ve sosyo-ekonomik çıkarların korunması ve yeni kazanımların edinilmesine dayanmaktadır. Bu devletler amaçlarına ulaşabilmek için bölgedeki etnik yapıları, kültürel unsurları, kendi misyonerlerini, açtıkları okulları ve elçilikleri yoğun ve etkin olarak kullanmışlardır. Rekabetin özünü maddi çıkarların genişletilmesi ve korunması oluşturmuştur. Bu süreçte İngiltere ve Fransa bölgedeki pek çok yerel unsuru kendi çıkarlarını gerçekleştirmek uğruna kendi politikaları doğrultusunda kullanmayı başarmışlardır. Doğu Akdeniz'de edindikleri nüfuzu derinleştirmek amacıyla bölgedeki millî, iktisadî ve kültürel farklılıkları kullanarak küçük devletçikler kurdurmuşlar ve mandaları altına aldıkları bu devletler marifetiyle iktisadî kaynakları denetim altına almayı sağlamışlardır.

Sonuç olarak İngiltere ve Fransa arasında Doğu Akdeniz'de yaşanan rekabet 19. Yüzyılın ilk yarısında Kuzey Afrika politikasını gerçekleştirme ve Hindistan yolunun güvenliğini sağlama amacına yönelik olarak cereyan ederken; yüzyılın ikinci yarısında Ortadoğu enerji kaynaklarına egemen olabilmek için Doğu Akdeniz'i denetim altında tutma siyasetine dönüşmüştür.

Günümüzde de Doğu Akdeniz Bölgesi zengin hidrokarbon rezervleri nedeniyle hegemonik güçlerin çekim alanı olma özelliğini sürdürmektedir. Günümüzün dinamik koşulları altında Doğu Akdeniz'in bölgesel denklemini yeniden oluşmakta, bölgenin istikrarsız karakteristiği enerji bağlamında daha da önemli bir mahiyete bürünmekte, bölgesel ve küresel aktörler bu süreçte konumlarını yeniden değerlendirmektedirler. Bu çalışma sonrasında günümüzde yaşanan bölgenin doğal kaynaklarına yönelik nüfuz edinme çabalarının ve potansiyel bir gerilim ve çatışma kaynağı olabilecek su sorununun irdelenmesine yönelik bir çalışma alan yazınına önemli katkılar sunabilecektir.

KAYNAKÇA

- Abulafia, D. (2011). *The great sea: a human history of the Mediterranean*. Oxford University Press.
- Altınay, A. R. (2001). *Sokollu*. (yay. haz. İbrahim Delioğlu). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Barnett, M. ve Duvall, R. (2005). Power in international politics. *International organization*, 59(1), 39-75.
- Bostan, İ.(2006). Navarin. *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA) C. XXXII* içinde. <https://islamansiklopedisi.org.tr/navarin>, Erişim Tarihi: 04.07.2023.
- Braudel, F. (1993). *Akdeniz ve Akdeniz dünyası I*. (çev. M. Ali Kılıçbay). Ankara: İmge Kitabevi yayınları, 76.
- Bulut, M. (2002). The role of the Ottomans and Dutch in the commercial integration between the Levant and Atlantic in the seventeenth century. *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 45(2), 197-230. Leiden: Brill.
- Çınar, B. (2014). Birinci dünya savaşı'nda Osmanlı jeopolitiğinin rolü. *Gazi Akademik Bakış*, (15), 39-57.
- Elman, C. ve Vasquez, J. A. (Eds.). (2003). *Realism and the balancing of power: A new debate*. Prentice Hall.
- Erbaş, F. (2016). 19. yüzyıl Doğu Akdeniz donanma mücadelesinde öne çıkan devletler ve faktörler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, (8), 133-158.
- Fromkin, D. (2004). *Barışa son veren barış*, (çev. Mehmet Harmancı), İstanbul: Epsilon Yayınları.
- Girgin, G. (2006). *Fenikeliler'de Akdeniz ticareti*. (Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Görgeç, İ. (2013). *Doğu Akdeniz'de İngiliz-Fransız mücadelesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Hatay.
- Gülcan, N. (2001). *Türkiye-İngiltere ilişkileri ve işbirliği imkanları. Bir başka açıdan İngiltere*, 1-66.(der. Sedat Laçiner), Ankara: Asam Yayınları.
- Gündüz, A. (2016). Sömürgecilik kavramı ve sömürgeci devletlerin uyguladıkları taktikler "Ortadoğu örneği". *Tarih Okulu Dergisi*, (XXV), 763-784.
- Gürer, O. M. (2007). *İtalyan krallığı'nın Doğu Akdeniz politikası (1861-1913)*. (Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Graves, P. P. (1999). *İngilizler ve Türkler: Osmanlı'dan günümüze Türk-İngiliz ilişkileri (1789-1939)*. (çev. Yılmaz Tezkan). Ankara: 21. Yüzyıl Yayınları.
- Hale, W. (2000). *Turkish foreign policy 1774-2000*. London: Frank Cass.
- Issawi, C. (1977). British trade and the rise of Beirut, 1830–1860. *International Journal of Middle East Studies*, 8(1), 91-101.
- Karaca, N. T. (2018). *Büyük oyun İngiltere başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı yıkma planı*. 4. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi (Cilt V)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Mendelson, D. (2002). The idea of the Mediterranean in early nineteenth-century French literature. *Mediterranean Historical Review*, 17(1), 25-48.
- Ogen, O. (2008). The economic lifeline of British global empire: A reconsideration of the Historical dynamics of the Suez Canal 1869-1956. *Journal of International Social Research*, 1(5), 523-533. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/the-economic-lifeline-of-british-global-empire-a-reconsideration-of-the-historical-dynamics-of-the-suez-canal-18691956.pdf> Erişim Tarihi: 04.7.2023.

- Ortaylı, İ. (1984). 19. yüzyıl sonunda Suriye ve Lübnan üzerinde bazı notlar. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, IV. Halil İncalıcık, Nejat Göyünç, Heath W. Lowry (Ed.). İstanbul: Enderun Yayınevi, 89-113.
- Özdem, A. G. (2012). *Karadağ'ın Osmanlı egemenliğine karşı mücadelesi (1830-1878)*. Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Elâzığ.
- Nye Jr, J. S. (2003). *The paradox of American power: Why the world's only superpower can't go it alone*. Oxford University Press.
- Pevehouse, J. and Goldstein, J. (2017). *International relations*. Boston: Pearson.
- Ragatz, L. J. (1922). *The Question of Egypt in Anglo-French relations, 1875-1904*. Edinburg: Fletcher Pembroke.
- Soucek, S. (2011). *Studies in Ottoman naval history and maritime geography*. İstanbul: The Isis Press.
- Şam, E. A. (2001). *Mısır'ın 1882'de İngilizler tarafından işgali ve Osmanlı devletinin takip ettiği siyaset*. (Yüksek Lisans Tezi). 19 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun.
- Thomas, L. V. (1952). *European imperyalism in the Middle East, backround of the Middle East*. New York: Cornell University Press.
- Toledano, E. (2006). Osmanlı Doğu Akdeniz'inde afrikalı köleler bir kültürel merkezileştirme örneği, Eyüp Özveren, Oktay Özel, Süha Özel, Kudret Eminoğlu (Ed.) *Akdeniz dünyası* kitabı içinde, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tzu, S. (2008). *Savaş sanatı*, çev. Adil Demir, İstanbul: Kastaş Yayınları.
- Ülman. H. (1973). *Birinci dünya savaşına giden yol [ve savaş]*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilimler Fakültesi Yayınları, No: 355.

Geliş Tarihi:

06.08.2023

Kabul Tarihi:

22.01.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Bozbulut, Ö. M. & Turanlı, M. (2024).
Sosyo-Ekonomik statü gruplarına göre davranışsal
değerlerin farklılaşması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1401-1413.
doi:10.46928/iticusbe.1338680

SOSYO-EKONOMİK STATÜ GRUPLARINA GÖRE DAVRANIŞSAL DEĞERLERİN FARKLILAŞMASI

Araştırma

Ökeş Mehmet Bozbulut

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

omehmet.bozbulut@istanbulticaret.edu.tr

Münevver Turanlı

İstanbul Ticaret Üniversitesi

mturanli@istanbulticaret.edu.tr

Ökeş Mehmet BOZBULUT, İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Dijital Ekonomi ve Pazarlama Bölümü yüksek lisans öğrencisidir.

Münevver TURANLI, İstanbul Ticaret Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi İstatistik Bölümü öğretim üyesidir. Uzmanlık alanları İstatistik, İstatistiksel Analiz, Karar Teorisi, Nicel Yöntemler gibi konulardır.

SOSYO-EKONOMİK STATÜ GRUPLARINA GÖRE DAVRANIŞSAL DEĞERLERİN FARKLILAŞMASI

Mehmet Bozbulut²
omehmet.bozbulut@istanbulticaret.edu.tr

Münevver Turanlı
mturanli@istanbulticaret.edu.tr

Özet

Sosyo-ekonomik statü, bir kişinin belli bir kültür ve toplum içindeki yerini oluşturmakta ve sosyal çevre, organizasyonlardaki konumunu belirlemektedir. Bu statü, prestij, hayat tarzı ve sosyal hayatı büyük oranda etkilemektedir. Bir kişinin toplumdaki sosyal statüsü arttıkça, mevcut gelir artışı genel olarak ekonomik statüsünü doğrudan etkilemektedir.

Amaç: Sosyo-ekonomik statü faktörlerini konumlandırmak, karşılaştırmak ve belirlenen özellikleri bakımından benzerlikleri ve farklılıkları göstermektir.

Yöntem: İlgili datalar ele alınmış yorumlanmıştır. Buna göre, sosyo-ekonomik sınıfları oluşturan 5 çalışma evreni belirlenmiştir. (A, B, C1, C2, D, E SES Sınıfları) Toplanan verilerle davranışsal değerlerin analiz edilebilmesi için hangi değişkenlerin belirleyici olduğu istatistiksel metotla incelenmiştir.

Bulgular: Çalışmada sosyo-ekonomik statü ve tanımları üzerinde durulmuştur. Eğitim, kültür, davranış, meslek gibi etmenlerin sosyo-ekonomik faktörlerle ilişkisi değerlendirilmiş ve sosyal değerlerin nasıl etkilendiğine Veloxity tarafından sunulan veriler ışığında incelenmiştir.

Sonuç: Bu bulgular doğrultusunda sosyo-ekonomik statünün davranışsal değerler değişkenleri üzerindeki etkisi tartışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Sosyo-Ekonomik Düzey, Sosyal Değerler, Sosyo-Ekonomik Statü, SES Sınıfları

JEL Sınıflandırması: M31, M37

Bu çalışma Prof. Dr. Münevver TURANLI danışmanlığında yürütülen “Sosyo-ekonomik statü gruplarına göre davranışsal değerlerin farklılaşması” adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

² Sorumlu Yazar, Öğrenci, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Anabilim Dalı, İstanbul/TÜRKİYE

DIFFERENTIATION OF BEHAVIORAL VALUES BASED ON SOCIO-ECONOMIC STATUS GROUPS

Abstract

Socio-economic status delineates an individual's position within a given culture and society, determining their place within social circles and organizational structures. This status significantly impacts prestige, lifestyle, and social engagement. As an individual's societal status improves, concurrent increases in income typically directly influence their economic standing.

Purpose: The aim of the study is to compare and position the concepts of social and economic status and to reveal the similarities and differences in terms of the determined features. The study focuses on socioeconomic status and its definitions.

Methodology: In accordance with this, five study universes constituting the socio-economic categories were determined. (A, B, C1, C2, D, and E SES Categories) In order to analyze the behavioral values with the collected data, which variables were decisive was examined by statistical methods.

Findings: The relationship of factors such as education, culture, behavior, and profession with socioeconomic factors was evaluated, and how social values were affected was examined in light of the data presented by Velocity. Relevant data have been discussed and interpreted.

Conclusions: In line with these findings, the effect of social-economic status on behavioral value variables will be discussed.

Keywords: Socio-Economic Level, Social Values, Socio-Economic Status, SES Classes

JEL Classification: M31, M37

GİRİŞ

Toplumsal tabakalaşma, bir toplumdaki bireyleri veya grupları düzenli bir hiyerarşi içinde sınıflandıran bir kavramdır. Sosyal statü ve farklı ayrıcalıklara erişimi etkileyen faktörleri içermektedir. Bu kavram, sosyal bilimlerde derinlemesine incelenmekte ve bireylerin ekonomik, sosyal durumlarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Toplumsal tabakalaşma, farklı sosyal sınıflar arasındaki farkları ve sosyal hareketlilik olasılıklarını kapsamaktadır.

Her toplumun kendi dinamiklerine ve kültürel özelliklerine bağlı olarak farklı bir tabakalaşma şekli ortaya çıkmaktadır. Ekonomik, politik ve sosyal unsurların etkileşimiyle şekillenen karmaşık bir yapıyı ifade etmektedir. Toplumsal tabakalaşma kuramı, toplumun yapısal eşitsizliklerini, farklılıklarını, güç ilişkilerini ve fırsat eşitliğini analiz etmek için kullanılmaktadır. (Parkin, 2002:595). Sonuç olarak, toplumsal tabakalaşma bireylerin toplum içindeki konumlarını belirleyen ve kendilerini nereye konumlandıklarını gösteren bir sistemdir. Bu sistem, toplumların sosyal ilişkilerini ve yapısal eşitsizliklerini anlamak için önemli bir araçtır (Blau & Duncan, 1967).

Toplumsal sınıf, hayat tarzları, hobiler, boş zaman alışkanlıkları, tüketim ve değerler gibi faktörlerle (Kerbo, 2006) ilişkilendirilmektedir.

Sosyo-ekonomik statü kişinin maddi kaynaklar, para, güç, arkadaşlık çevreleri, sağlık hizmetleri, boş zaman veya eğitim fırsatları gibi toplumun kolektif olarak istediği kaynaklara erişimini göstermektedir. Bireylerin veya grupların sosyal dünyada başarılı olmalarını sağlayan, kaynaklara erişimiyle ilgili olmaktadır. Sosyo-ekonomik statü kişinin sosyal hiyerarşideki konumunu belirlemeyi amaçlayan bir yapı veya ölçüdür (Oakes & Rossi, 2003).

Sosyo-ekonomik statü, bir topluluğun hem sosyal hem de ekonomik ihtiyaçlarını tanımlamayı ve uzun vadede bu ihtiyaçlara en uygun stratejileri oluşturmayı hedefleyen bir süreçtir. Amacı, yaşam standartlarını iyileştirmek ve yerel ekonominin sağlıklı olduğunu ve toplumdaki nüfusun sürdürülebilir olduğunu sağlamaktır. Sosyo-ekonomik statü, metropol alanlardaki mahallelerden, küçük şehir, kasabalardan ve hatta kırsal bölgelerden oluşabilir. (SmartCapitalMind, 2023).

Bu değişimi anlamak amacıyla, çalışmada birbirinden farklı sosyo-ekonomik statü sınıfları incelenmiş önemli bulgulara ulaşma fırsatı sunulmuştur. Araştırmanın amacı sosyo-ekonomik statü unsurlarını karşılaştırmak, konumlandırmak ve belirlenen özellikleri bakımından benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktır. Veriler Velocity firmasından sağlanmıştır. Yapılan araştırmada 6 farklı sosyo-ekonomik statü sınıf kitleleri kullanılmış olup koşullu örnekleme yöntemi ile veriler toplanmış ve elde edilen bu veriler analiz edilerek yorumlanmıştır.

Velocity, hangi tüketicinin, ne zaman ve neden işlem yapmaya hazırlandığını tahmin eden bir kurumdur. Aynı zamanda doğru, gerçek zamanlı davranış kalıpları oluşturmaktadır.

Velocity, konum verisi, ilgi noktaları (POİ) haritası, mikro konum verisi, IoT (Nesnelerin İnterneti) cihazlarının verisi, in-app (Uygulama içi) davranış verisi gibi tipik veriler toplamaktadır.

Velocity doğru, gerçek zamanlı davranış kalıplarını oluşturan bu verileri kullanıcı arayüzünde sunan bir şirkettir. Velocity'nin kullanıcı arayüzü Blinnk'tir. Blinnk temel raporların ve analizlerin üretildiği ve toplanan verilere ilişkin davranışsal çıkarımların kullanıcı dostu bir grafik kullanıcı arayüzünde sunulduğu, müşteriye yönelik bir web portalıdır. Bu kullanımı kolay arayüz ayrıca pazarlama/satış kampanyalarının tasarımı ve yaratılması hususunda kendi kendine ayarlama yapmaya olanak sağlamaktadır. Çalışmada analizlerin hesaplanmasında Blinnk platformu kullanılmaktadır.

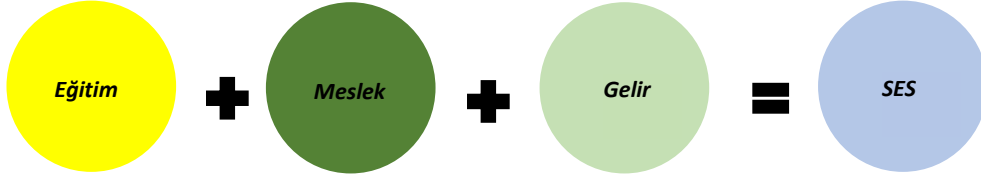
Velocity'nin kullanıcı kitlesi, mobil uygulamalar içeren akıllı telefon sahiplerinden oluşmaktadır. Bir mobil kullanıcının Velocity ağına dahil olabilmesi için, Velocity'nin kullanıcı rıza metnini kabul etmesi ve Velocity big data algoritmalarının profilinin çıkarılması için uygulamada asgari bir hafta kalması gerekmektedir.

Tüses raporuna göre SES Bileşenlerini üç kategoride inceleyebiliriz:

Eğitim: Türkiye'de belirli statülerin elde edilmesi ve dikey hareketlilik için en önemli faktörlerden eğitim gelmiştir. Türkiye'de bireylerin mevcut statülerinden farklı bir statüye ulaşmalarının en önemli yolunun eğitim olduğu kabul edilmektedir. Çünkü yüksek statü ve gelire sahip belirli meslekler genellikle eğitimle ulaşılabilir. Bu nedenle, Türkiye için oluşturulacak bir SES (Sosyo-ekonomik Statü) endeksinde eğitimin esas bileşen kabul edilmesi gereklidir. Eğitimin insanların kendi statülerini iyileştirmelerine ve sosyo-ekonomik olarak ilerlemelerine yardımcı olabileceği bir gerçektir. (TÜSES, E.T 2023).

Gelir: Gelir de sosyo-ekonomik statü (SES) ölçeklerinde temel bir faktördür. Bir hanenin gelir düzeyi, genellikle toplumsal yapı içindeki konumlarını etkilemektedir. Türkiye'de gelir, sosyo-ekonomik bir göstere olan yaşam tarzını ve tüketim alışkanlığını çok yakından etki etmektedir. Hanelerin elde ettikleri gelire oluşturdukları yaşam tarzı, statü göstergelerine oluşturmaktadır. (TÜSES, E.T 2023).

Meslek: Mesleki itibar, sosyo-ekonomik statü (SES) modellerinin neredeyse değişmez bir parçasıdır ve modern yaşamda bir bireyin toplumsal konumunu oluşturan en temel faktörlerden biridir. Ayrıca, eğitim, meslek ve gelire birlikte tamamlayıcı bir etken olarak da yansıtılmaktadır. (TÜSES, E.T 2023).

Şekil 1. SES'i oluşturan faktörler

İnsanların sosyal yaşam biçimlerini ve ekonomik yaşam düzeylerini anlamak için SES (Sosyo-ekonomik Statü) hesaplaması yapılmaktadır. SES hesaplamasında, iki temel ve tanımlayıcı özellik olan eğitim düzeyi ve meslek büyük bir rol oynamaktadır. (Aksu, 2015)

Velocity verileri hayat tarzı, ekonomik rahatlığı, sosyal alışkanlıkları gibi SES sınıflamasını kuvvetlendirecek birçok unsur taşımaktadır.

Sosyo-Ekonomik Sınıflar İle İlgili Kavramsal Çerçeve

SES sınıflandırması, hedeflenen kitleyi belirlemek ve bu hedef kitleleri analiz etmek için oldukça önemlidir. Bu nedenle, tüketicilerle ilgili yapılan tüm çalışmalarda ve stratejilerde SES bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır. Araştırma, pazarlama ve iletişim gibi alanlar, bu çalışmalara ve stratejilere örnek olarak gösterilebilmektedir. Özellikle pazarlama ve iletişim faaliyetleri öncesinde, mevcut bilgilerin bir araya getirilmesi ve araştırma çalışmalarının yapılması için SES bilgisine sahip olmak büyük bir önem taşımaktadır. SES, sosyo-ekonomik statüyü ifade eden bir kavramdır ve birçok faktörü içermektedir. Yaşam tarzı, meslek grupları, gelir düzeyi ve eğitim seviyesi gibi unsurlar, tüketicilerin SES düzeyini belirlemek için dikkate alınmaktadır (Aksu, 2015).

Tüm sektörlerde, pazarlama ve iletişim departmanları sosyo-ekonomik statü bilgisini yoğun bir şekilde kullanmaktadır. Ancak, bu bilgiye hâkim olmanın özellikle pazar araştırmaları, reklam sektörü ve iletişim sektöründe büyük bir öneme sahip olduğu tespit edilmektedir. Aynı şekilde, belirtilen sektörlerin içinde de pazarlama, iletişim ve yönetim gibi üç ana departman ve pozisyon sosyo-ekonomik statü bilgisine vurgu yapmaktadır. Pazar araştırmaları sektörü, tüketicilerin sosyo-ekonomik statülerini anlamak ve ihtiyaçlarını belirlemek için çeşitli yöntemler kullanılmaktadır. Bu sektörde, sosyo-ekonomik statü bilgisi, anketlerin tasarımında, odak gruplarının yönetiminde ve verilerin analizinde kilit bir rol oynamaktadır. Tüketicilerin sosyo-ekonomik statüleri, satın alma alışkanlıklarını, tercihlerini ve yaşam tarzlarını etkileyebilmektedir. Bu nedenle, pazar araştırmalarında sosyo-ekonomik statü bilgisine sahip olmak, doğru hedef kitleye odaklanmayı ve pazar trendlerini anlamayı sağlamaktadır. Reklam sektörü, ürün veya hizmetlerin tanıtımını yapmak için çeşitli iletişim araçlarını kullanmaktadır. Bu sektörde, sosyo-ekonomik statü bilgisi, reklam mesajlarının oluşturulmasında büyük bir öneme sahip olmaktadır. Reklamcılar, hedef kitleye uygun bir şekilde ses tonu, dil ve görsel seçimleri belirlerken sosyo-ekonomik statü bilgisini dikkate almaktadır. Örneğin, lüks bir ürün veya hizmeti tanıtan bir reklam kampanyası, yüksek sosyo-ekonomik statüye sahip bireylere hitap etmelidir. Reklam sektörü haberleşme, halkla ilişkiler ve medya gibi alanları

içermektedir. Sosyo-ekonomik statü bilgisi, bu sektörde mesajların etkili bir şekilde iletilmesinde ve hedef kitlenin anlaması ve etkilenmesinde büyük bir rol oynamaktadır. İletişim uzmanları, ses tonunu, hitap şeklini ve dil kullanımını sosyo-ekonomik statüye göre ayarlayarak mesajlarını daha etkili hale getirmektedirler. Bu sayede, iletişim profesyonelleri hedef kitleyle daha güçlü bir bağlantı kurabilmekte ve markaların imajını güçlendirmektedirler. Pazarlama, reklam ve iletişim sektörleri başta olmak üzere birçok sektörde sosyo-ekonomik statü bilgisine ihtiyaç duyulmaktadır (Aksu, 2015).

A ses sınıfları, ultra zenginler, iş adamları, kobi ve serbest meslek sahipleri gibi yüksek gelirli kişilerden oluşmaktadır. Ekonomik alım gücü çok yüksektir. Çoğunlukla çalışmaktadırlar, kadınlar çalışan kesimden oluşmaktadır. Çalışanlar büyük oranda beyaz yaka ama orta büyüklükteki kobilerde bulunmaktadır. Yüksek gelirli öğrenciler de bu sınıfta almaktadır. Hobileri gelişmiş, okumak, moda ile ilgilenmek, ev dekoru ile ilgilenmek, koşmak gibi birçok hobisi bulunmaktadır.

B Grubu, özel sektör çalışanları, gazeteciler, yazarlar, kamu sektörü yöneticileri ve orta sınıf kobilerden oluşan bir gruptur. Ekonomik alım gücü yüksektir. Çoğunlukla çalışan kesimden oluşmaktadır. Beyaz yakalı işlerde çalışma oranı yüksektir. Hobileri gelişmiş, okumak, moda ile ilgilenmek, ev dekoru ile ilgilenmek, koşmak gibi birçok hobiyeye sahiptir.

C1 grubu, genellikle memurlar, işçiler, küçük esnaf ve emeklilerden oluşan bir sınıftır. Orta ekonomik sınıftır. Çalışan sayısı Türkiye ortalamasında ve daha yüksek sınıflara göre düşüktür. Beyaz yakalı işlerde çalışma oranı yüksek, mavi yakalarda oran bu sınıfta yükselmeye başlamaktadır. Çalışan oranları orta gelirli beyaz yaka ve yüksek gelirli mavi yakalardan oluşmaktadır.

C2 ses grubuna sahip kişiler %20'ye yakını ortaokul ve lise mezunu, daha düşük eğitilmiş oranı %80'dir. Çoğunlukla ilkököl mezunu, düzenli çalışan işçiden oluşmaktadır. En geniş dar gelirli segmenttir. Çalışan oranı Türkiye ortalamasının biraz altında bulunmaktadır. Beyaz yakalı oranı düşük, mavi yakalı çalışan oranı yüksek, düşük maaşlı beyaz yakalılar bu segmentte bulunmaktadır.

D Grubu işsizler, çiftçiler, küçük tüccarlar ve yarı zamanlı işçilerden oluşmaktadır. Gelir ve eğitim seviyeleri çok düşüktür. Çoğunlukla ilkököl mezunlarıdır. Maddi sıkıntıları yüksek zor geçinen bir sınıftır. Bazen çalışıyorlar, çalışan oranı düşüktür. Mavi yakalı çalışan oranı en yüksek, beyaz yaka oranı az ve düşük gelirlidir. Yatırımı çok az ya da hiç yapamıyorlar.

E sınıfı yalnızca hane reisleri ekonomik olarak aktif olmayanlardan oluşmaktadır. Bunlar, en fakir ve daha az donanımlı emekliler veya işsiz aile reisleri, ev hanımları, doğum izninde olanlar kadınlar veya çalışmayan öğrencilerdir. Maddi olarak çok kötü, maddi özgürlüğü olmayan çok zor geçinen en düşük ekonomik sınıftır. Çoğunlukla hiç çalışmıyor, ekonomik aktivitesi yok denecek kadar azdır. Çalışan kesim de, düşük ücretli işlerde çalışmaktadır. En yüksek ev kadını oranına sahiptir. Yatırım hiç yapamamaktadır.

Sosyo-ekonomik sınıf, aynı özelliklere sahip bir grup insandan oluşmaktadır. Bu özellikler sosyal ve ekonomik durum, eğitim seviyesi, mevcut meslek, etnik köken veya mirası içermektedir (Tarver, 2022).

Amerikan Psikoloji Derneği'ne göre, sosyo-ekonomik faktörler zenginlik, eğitim veya statüyü çevreleyen eşitsizlikleri ortaya çıkarabilmektedir. Bu faktörler, bir kişinin aile ya kariyer seçimleri gibi yaşam kararlarında büyük rol oynayabilmektedir (Tarver, 2022).

Çalışma Dizaynı ve Metodolojisi

Araştırmanın amacı, sosyo-ekonomik statü kavramlarını karşılaştırmak, konumlandırmak ve tespit edilen özellikleri bakımından benzerlikleri ve farklılıkları ortaya koymaktır. Bu kapsamda SES grupları davranışsal olarak incelenmektedir. Çalışma kapsamında altı farklı sosyo-ekonomik statü grupları ve 28221 tekil kişi incelenmiştir.

Veriler Velocity veri şirketinden veri setleri olarak sağlanmıştır. Çalışmanın evreni Velocity veri şirketinde TÜİK şehir yüzdelere göre baz alınarak oluşturulan Türkiye popülasyonunun içerisinden seçilmiştir. Sosyo-ekonomik statü grupları belirli algoritmalarla hesaplanmıştır. Oluşturulan 2.9 milyon Türkiye popülasyonunun içinden altı örneklem oluşturulmuştur. Analizler toplam olarak 28221 tekil kişiden hesaplanmıştır. Araştırmada kota örneklem yöntemi kullanılmıştır. Toplumdaki birimler çeşitli sosyal, kültürel, sağlık, ekonomik vb. kriterler kullanılarak kendi içinde türdeş, aralarında farklı olacak şekilde tabakalara ayrılmaktadır.

Popülasyon homojen olmadığı ve her tabakanın detaylı olarak incelenmesi gerektiğinde kota örnekleme yöntemi kullanılmaktadır. Kota örnekleme, örneklemin ilgilenilen belli alt grupların özelliklerini göstermek, betimlemek ve bunlar arasında karşılaştırmalar yapabilmek amacıyla bu alt gruplardan oluşturulmasıdır. (Büyüköztürk, Şener, 2012)

Veriler belirli kriter ve filtreler göre toplanmıştır. Veri setlerini Velocity firmasından sağlanmıştır.

Tablo 1. SES Grupları Meslek Analizleri

	A - SES CLASS	B - SES Class	C1 - SES Class	C2 - SES Class	D - SES Class	E - SES Class
Mavi Yakalılar	17,55	23,59	25,93	37,45	37,76	43,66
Ev Hanımları	7,96	6,3	6,11	5,94	31,13	32,15
IT Çalışanları	0,88	0,43	0,52	0,44	0,08	0,01
Lise Öğrencileri	0,59	1,11	1,01	1,02	1,31	1,5
Üniversite Öğrencileri	2,06	2,13	2,48	2,98	0,2	0,2
İş sahibi olmayanlar	21,09	20,19	19,3	15,43	40,68	41,14
Ev Hanımları	40,56	34,75	33,08	29,55	0,86	0,5

Üst sosyo-ekonomik statü gruplarında (A, B, C1) meslek analizlerine göre aile reisi ve çalışan kesim daha baskın olduğu için erkekler daha çok çıkmaktadır. Alt SES gruplarında (C2, D, E) çalışmayan ve ev hanımları daha çok olduğundan kadınlar daha baskındır.

Mesleğin sosyo-ekonomik statü üzerinde önemli bir etkisi vardır. Gelir düzeyi, kariyer fırsatları ve toplumsal prestij gibi faktörler, meslek seçimiyle doğrudan ilişkili olmaktadır. Veloxity verilerine göre mavi yakalılar A,B,C1 SES gruplarında daha az çıkarken C2,D,E SES gruplarında daha baskın çıkmıştır. Beyaz yakalılar ise kalifiye işçi olmadığından üst segmentlerde (A,B,C1) daha baskın çıkmıştır. IT çalışanları D ve E sosyo-ekonomik statüde daha az çıkmıştır. İş sahibi olmayan kitle D ve E sosyo-ekonomik statüde daha fazla olduğu göze çarpmaktadır. Ev hanımları da iş sahibi olmadığı için D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha fazla çıkmıştır. Lise öğrencileri D ve E sosyo-ekonomik statü baskın çıkarken üniversite öğrencilerinde C1 ve C2 sosyo-ekonomik daha fazla çıkmıştır. Üniversite öğrencilerinin birçoğunun iş sahibi olmasından kaynaklanmaktadır.

A, B, C1, C2 sosyo-ekonomik statüye sahip olan bireylerin İstanbul, İzmir, Ankara gibi büyük şehirlerde daha yoğun olduğu görülmektedir. Bu şehirlerin metropol olduğu ve iş fırsatlarının fazla olmasının büyük etkisi bulunmaktadır.

Sosyo-ekonomik statü, bireylerin toplumsal katılım düzeyini etkilemektedir. Daha yüksek SES gruplarına sahip olan bireyler genellikle daha fazla kaynak ve sosyal ağa sahiptirler. Bu da, sosyal değerlere katılımı ve yayılmasını etkilemektedir.

Veloxity verilerine göre üst sosyo-ekonomik statüye sahip bireylerin alım güçleri daha iyi olduğu için alışveriş app kategori yüzdeleri daha baskın çıkmaktadır. D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarına sahip olan kişilerin alım güçleri daha az olduğu için alışveriş app kullanıcı yüzdeleri daha düşük çıkmaktadır.

Veloxity verilerine göre üst sosyo-ekonomik statüye sahip bireyler maddi açıdan daha iyi olduğundan finans ile ilgileri daha fazladır. D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarına sahip olan bireylerin maddi açıdan düşük olduğu için finans app kategorileri daha düşük çıkmaktadır.

Veloxity verilerine göre LinkedIn, Microsoft Teams uygulamaları üst SES gruplarında daha fazla çıkarken D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha az çıkmaktadır. Bu da üst sosyo-ekonomik gruplarında beyaz yakalıların yoğunluğundan kaynaklanabilir. Mavi yakalıların daha çok tercih ettiği 'İşin Olsun' uygulamasında D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha fazla çıkmaktadır.

Veloxity verilerine göre Yemek Sepeti, Zomato, Dominos gibi uygulamalar alım güçleri düşük olduğu için D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha az çıkmaktadır. Starbucks uygulaması çoğunlukla üst segment kitleye ettiğinden AB SES grubu daha fazla çıkmıştır.

Veloxity verilerine göre D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında tatile ayıracak herhangi bir bütçesi olmadığından bilet app kullanıcıları diğer SES gruplarına göre daha az çıkabilir. AB SES gruplarında

maddi durumları iyi olduğundan Martı ve BiTaksi app kullanıcıları diğer SES gruplarına göre daha fazla çıkabilir.

Sosyo-ekonomik statü, bireylerin veya grupların toplumdaki ekonomik ve sosyal konumunu ifade ederken, ilgi alanları ise bireylerin ilgi duydukları hobiler ve aktiviteleri kapsamaktadır. Yüksek SES gruplarına sahip olan bireyler genellikle daha fazla kaynağa ve fırsata sahip olabilirler. Bu da geniş bir ilgi alanına ve çeşitli aktivitelere erişim sağlayabilme olanağı sağlamaktadır. Sosyo-ekonomik statü, bireylerin ilgi alanlarını etkileyebilir. Erişim, fırsatlar, eğitim düzeyi, kültürel farkındalık, imkanlar ve kaynaklar sosyo-ekonomik statünün ilgi alanları üzerindeki etkileyici faktörler arasında yer almaktadır.

Tablo 2. SES gruplarının hobi ile ilgili profil analizleri

	A -SES Class	B -SES Class	C1 -SES Class	C2 -SES Class	D -SES Class	E -SES Class
Kahveseverler	11,7	10,41	11,15	4,83	0,29	
Koşu & Yürüyüş Meraklısı	2,26	2,04	2,26	1,87	0,58	
Kozmetik ile İlgilenenler	3,77	3,39	8,56	5,93	0,45	0,1
Meditasyon & Yoga Meraklısı	34	45,2	25,8	24,1	10,6	3
Online Müzik Kullanıcıları	44,27	43,43	36,16	26,16	10,87	11,13
Online TV Kullanıcıları	62,52	54,41	48,39	39,83	7,96	7,59
Oyunseverler	27,86	19,13	20,92	21,54	67,77	51
Pilates Meraklısı	3,8	9	1,6	3,3		
Sanatseverler	21,1	27,1	1,6	1,1	6,8	1,1
Skuter Meraklısı	9,06	10,18	10,18	6,59	0,68	1,2
Teknoloji Meraklısı	3,02	3,62	2,75	0,88	0,19	
Uluslararası Gezginler	4,53	4,52	3,73	1,62	1,74	1,51

Velocity verilerine göre koşu & yürüyüş meraklısı, meditasyon & yoga meraklısı, pilates meraklısı, sanatseverler segmentlerinde başlıca hobilerde üst SES gruplarına sahip olan kişilerde yüksek çıkmıştır.

Üst SES gruplarında finansal olarak daha iyi imkanlara sahip olduğu için online TV ve müzik kullanıcıları, skuter meraklısı, uluslararası gezginler, kozmetik ile ilgilenenler ve teknoloji meraklısı daha yüksek sonuçlara ulaşılmıştır. Düşük SES gruplarına sahip olanlar genellikle sosyal olmadıkları için oyunseverler segmenti daha yüksek çıkmıştır.

Tablo 3. SES gruplarının eğitim ile ilgili profil analizleri

	A -SES Class	B -SES Class	C1 -SES Class	C2 -SES Class	D -SES Class	E -SES Class
Online Dergi Meraklısı	13,21	11,99	9,05	5,6	0,1	
Online Kitap Meraklısı	6,79	7,01	4,04	2,63	2,13	2,71
Yabancı Dil Meraklısı	13,59	12,28	10,99	9,9	2,43	1,78

Sosyo-ekonomik statü, eğitim düzeyini ve bilgi erişimini etkileyebilmektedir. Yüksek SES gruplarına sahip olan kişiler genellikle daha yüksek eğitim seviyesine ve daha fazla bir bilgi tabanına sahiptirler. Velocity verilerine göre online dergi ve kitap meraklısı, yabancı dil meraklısı üst SES grubuna sahip olan kişilerde daha yüksek çıkmıştır.

Sosyo-ekonomik statü finansal durum ile ilişkili olmaktadır. Yüksek SES grubuna sahip kişiler daha yüksek gelir düzeyine sahip olma ve daha fazla mülk, yatırım, mal varlığına eğilimindedirler. Bu da daha iyi finansal duruma sahip olmalarını sağlamaktadır.

Tablo 4. SES gruplarının finansal durum ile ilgili profil analizleri

	A -SES CLASS	B -SES Class	C1 -SES Class	C2 -SES Class	D -SES Class	E -SES Class
Alışverişseverler	61,89	56,79	82,23	73,87	3,19	0,6
Bahis Meraklısı	7,5	9	3,2	1,1	1,9	1,4
Bitcoin Meraklısı	30,19	25,34	26,66	15,15	2,03	0,6
Düşük Marka Düşkünleri	24,91	24,89	17,17	19,71	49,29	48,14
Lüks Araba Sahipleri	4,15	4,3	2,75	2,85	0,39	0,3
Lüks Marka Düşkünleri	10,57	7,24	6,79	3,62	0,39	0,1
Online Banka Kullanıcısı Olmayanlar	12,27	14,16	11,79	10,3	46,88	49,2
Yatırım Meraklısı	26,42	18,1	17,45	10,43	0,58	0,3

Velocity verilerine göre üst SES gruplarında finansal durumları iyi olduğundan bahis, yatırım ve bitcoin meraklısı, alışverişseverler ve lüks araba sahipleri daha yüksek çıkmıştır. Lüks marka düşkünleri A ve B SES gruplarında yüksek çıkarken düşük marka düşkünleri D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha yüksek sonuçlara ulaşmıştır. Çoğunlukla finans ile ilgili olmadıkları için online banka kullanıcısı olmayanlar D ve E sosyo-ekonomik statü gruplarında daha yüksek çıkmıştır.

Tablo 5. SES gruplarının sağlık ile ilgili profil analizleri

	A -SES CLASS	B -SES Class	C1 -SES Class	C2 -SES Class	D -SES Class	E -SES Class
Diyet Meraklısı	5,66	4,98	4,36	4,72	2,32	1,81
Fitness Severler	39,62	33,26	38,93	29,2	8,02	1,2

Sosyo-ekonomik statü, kişilerin sağlıklı yaşamını etkileyebilmektedir. Velocity verilerine göre üst sosyo-ekonomik statü gruplarında fitness severler ve diyet meraklısı segmenti daha yüksek çıkmıştır. Yüksek SES grubuna sahip kişiler sağlıklı yaşam ile ilgili daha fazla kaynağa ve bilgiye sahip olabilirler.

Tablo 6. SES gruplarının aile ile ilgili profil analizleri

	A -SES CLASS	B -SES Class	C1 -SES Class	C2 -SES Class	D -SES Class	E -SES Class
Aile	1,89	2,49	5,17	2,52	1,45	1,2
Çocuk Giyim Marka ile İlgilenenler	4,15	3,62	9,69	6,48	0,29	0,3
Ev Dekorasyonu Severler	10,19	5,2	10,34	7,14	0,39	0,1

Velocity verilerine göre aile profili C1 sosyo-ekonomik statüde daha fazla çıkmaktadır. Bu durum ev dekorasyonu severler ve çocuk giyim marka ile ilgilenenler profillerinde C1 sosyo-ekonomik statü daha yoğun olduğunu ortaya koymaktadır. C1 SES gruplarındaki kişiler ev dekorasyonu ve çocuk giyim markalarıyla daha çok ilgiliye sahiptir.

Değerlendirme ve Sonuç

Bu çalışmada, sosyo-ekonomik statü gruplarına göre davranışsal değerlerin farklılaşması araştırılmıştır. Bu araştırmanın baz aldığı kuramsal çerçeveye göre davranışsal değerler kültürün yapıtaşları olarak görülmüştür. Araştırmada farklı SES düzeyleri temel analiz birimi olarak seçilmektedir.

Üst ve alt gruplar arasındaki sosyoekonomik statü farklılıkları, yaşam standartları, eğitim fırsatları, sağlık hizmetlerine erişim, iş fırsatları, barınma koşulları ve sosyal hareketlilik gibi birçok alanda ortaya çıkabilmektedir. Bu farklılıklar, sosyal eşitsizlikleri ve adaletsizlikleri yansıtabilir.

Çalışmadaki veriler incelendiğinde üst sosyoekonomik statüye sahip bireyler, daha yüksek bir yaşam kalitesine sahip olma eğilimindedirler. Alt sosyoekonomik statüdeki bireyler ise daha düşük bir yaşam kalitesine sahiptirler. Sonuç olarak sosyal politikalar, sosyoekonomik statüye dayalı eşitsizlikleri azaltmaya ve tüm bireylere daha iyi bir yaşam kalitesi sağlamaya yönelik olarak tasarlanmalıdır.

KAYNAKLAR

- Aksu, N. (2017). Kendi SES'inizi tanıyor musunuz? <http://www.halklailiskiler.com/kendi-sesinizi-taniyor-musunuz.html> Erişim Adresi (25 Mayıs 2023).
- Blau, P. M., & Duncan, O. D. (1967). *The American occupational structure*. New Jersey: John Wiley & Sons
- Büyüköztürk, Ş., Kılıç Çakmak, E., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2012). *Örnekleme yöntemleri*. <http://w3.balikesir.edu.tr/~msackes/wp/wp-content/uploads/2012/03/BAY-Final-Konulari.pdf> Erişim Adresi (25 Mayıs 2023).
- Kerbo, H. R. (2006). *Social stratification*. In 21st century sociology: a reference handbook (eds CD Bryant, DL Peck), pp. 228–236. Thousand Oaks, CA: Sage Publications.
- Oakes, J. M., & Rossi, P. H. (2003). The measurement of SES in health research: current practice and steps toward a new approach. *Social Science & Medicine*, 56(4), 769-784.
- Parkin, F. 2002 Toplumsal Tabakalaşma, çev. Fatmagül Berktaş, *Sosyolojik Çözümlemenin Tarihi* içinde ss.595-627, ed. By Tom Bottomore ve Robert Nisbet, yayına Hazırlayan Mete Tuncay ve Aydın Uğur, Aytaç Yayınevi, Ankara.
- Tatum, M. (2023). What is Socio-Economic development? Smart Capital Mind. <https://www.smartcapitalmind.com/what-is-socio-economic-development.htm> Erişim Adresi (20 Mayıs 2023).
- TYAP (2023). *Türkiye Sosyo-Ekonomik Statü Endeksi (Tüses)*. https://tyap.net/mediaf/TUSES_Hakk%C4%B1nda.pdf Erişim Adresi (25 Mayıs 2023).

Geliş Tarihi:

12.09.2023

Kabul Tarihi:

19.03.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.08.2024

Kaynakça Gösterimi: Tula, A. & Alayoglu, N. (2024).
İşletmelerde insani yönetim: bir ölçek geliştirme
çalışması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1414-1434.
doi: 10.46928/iticusbe.1358827

İŞLETMELERDE İNSANİ YÖNETİM: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI*

Araştırma

Ali Tula

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Medipol Üniversitesi

alitula@gmail.com

Nihat Alayoglu

İstanbul Medipol Üniversitesi

nalayoglu@medipol.edu.tr

Ali TULA, İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim ve Strateji Doktora Öğrencisi.

Nihat ALAYOĞLU, İstanbul Medipol Üniversitesi İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi Öğretim Üyesi.

İŞLETMELERDE İNSANİ YÖNETİM: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Ali Tula,
alitula@gmail.com
Nihat Alayoğlu
nalayoglu@medipol.edu.tr

Özet

İktisat temelli yönetim anlayışında sona gelindiği; insanlığın ve dünyamızın kapitalizmin yıkıcı etkilerinden kurtulabilmesi için, yönetim anlayışında bir paradigma değişimi gerektiği aşıkardır. Bu değişim gerekliliğini en iyi şekilde karşılayabilecek olan paradigma, insani paradigmadır. İnsani yönetim, bu paradigmadan beslenen yönetim anlayışını temsil etmektedir. Bu makale, işletmelerin insani yönetimi uygulama kapasitelerini ölçebilecek bir ölçek geliştirmek amacıyla çalışılmıştır. Böylece işletmelerin insani yönetimi uygulama kapasitelerinin bütüncül olarak ölçülebileceği ve puanlanabileceği “İnsani Yönetim Ölçeği” oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İnsan, Yönetim, İnsani Yönetim, İnsani Yönetim Ölçeği

JEL Classification: M1, M10, M14

HUMANISTIC MANAGEMENT IN BUSINESS: A SCALE DEVELOPMENT STUDY

Abstract

The economic approach to management has come to an end; it is obvious that a paradigm shift in the understanding of management is needed to free humanity and our world from the destructive effects of capitalism. The paradigm that can best meet this need for change is the humanistic paradigm. Humanistic management is the management approach that is fed by this paradigm. This article has been studied in order to develop a scale that can measure the humanistic management capacities of companies. The result is the Humanistic Management Scale, which can be used to holistically measure and evaluate the humanistic management capabilities of organizations.

Keywords: Human, Management, Humanistic Management, Humanistic Management Scale

JEL Classification: M1, M10, M14

GİRİŞ

Literatüre hâkim yönetim anlayışı, iktisat temelli yönetim anlayışıdır ve iktisadi paradigma üzerine inşa edilmiştir. Dolayısıyla iktisadi paradigma yönetime bu denli yön verdiğinde ve nüfuz ettiğinde asıl amaç kar maksimizasyonuyken, insan ise kar maksimize edici araca dönüştürülmüştür. İnsan için yapılan bu “ekonomik insan” (homo-economicus) yakıştırması her ne kadar eleştirilse de kapitalist piyasanın meşrulaştırılması için önemli bir argüman haline gelişi nedeniyle neoklasik iktisatçılar tarafından hala savunulmaktadır. Dolayısıyla ana akım iktisat ile kapitalist sınıf arasındaki ittifak aşıkardır (Urbina ve Ruiz-Villaverde, 2019). Destekler şekilde Dierksmeier (2015), iktisat teorisinin etikten yoksun ve yanlış olduğunu savunur. Yıkıcı etkilerine maruz kaldığımız kapitalizmden, kapitalizmi yaratan ve meşrulaştırılmasında rol oynayan bu düşünce sistematiği ile kurtulmamız mümkün değildir. Bu durum paradigma değişiminin gerekliliğini gözler önüne sermektedir. Kapitalizmin yıkıcı etkileri tartışma gerektirmeyecek kadar açıktır. İnsanın nesneleştirilmesi, iklim krizleri, dünyanın atıklarla doldurulması, kısıtlı kaynakların tükenmesiyle karşı karşıya kalınması, aç gözlülük ve hırsın yol açtığı birçok sorun kapitalizmin yarattığı olumsuz sonuçların yalnızca birkaçını temsil etmektedir. Bu makalede, kapitalizmin yıkıcı etkilerinden kurtulmanın reçetesi olarak görülen, insani paradigma temelli yönetim anlayışı olan insani yönetim ve insani yönetimin işletmelerde nasıl ölçülebileceği tartışılacak ve bir ölçüm aracı önerilecektir. İnsani yönetim literatürü yeni gelişmektedir ve bu makale öncesinde ve yayımlandığı dönemde, literatürde işletmelerde insani yönetim ve insani yönetimin ölçülmesi ile ilgili geliştirilen ve önerilen somut herhangi bir araca rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu makale ile insani yönetimin kavramsal çerçevesinin sunulması ve işletmelerin insani yönetim kapasitelerinin ölçümünde kullanılabilecek bir ölçüm aracı geliştirilmesi amaçlanmaktadır. Makalenin bundan sonraki bölümlerinde, kavramsal çerçeve sunulacak, ölçeğin nasıl geliştirildiği ve test edildiği paylaşılacak ve bulgular değerlendirildikten sonra sonuç kısmına yer verilecektir.

KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE/LİTERATÜR

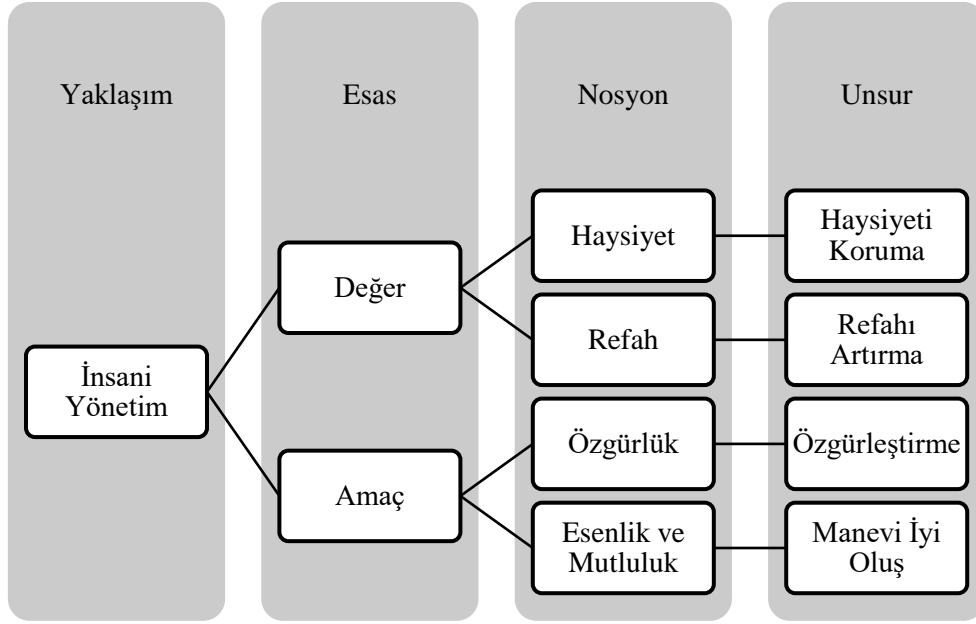
İnsani Yönetim

İnsani yönetimi tanımlamadan önce “yönetim nedir?” sorusunu yanıtlamak faydalı olacaktır. Yönetim, en genel ve bilinen haliyle “başkaları vasıtasıyla iş görme” olarak tanımlanmaktadır (Koçel, 2011; Adizes, 2004). Ancak bu tanımın yine iktisadi bakış açısı etkisinde yapıldığını düşünerek ve belki de tüm eleştirileri de göze alarak, tanımın yanlış anlaşılmalara müsait olduğunu ve bu yanlış anlaşılmanın önüne geçebilmek için yönetim tanımının “ortak amaçlar için organize biçimde başkaları ile ‘birlikte mücadele’ etme” olarak yaygınlaşması gerektiği düşünülmektedir. Böylece, “vasıtasıyla” kelimesi nedeniyle bile gizli den gizliye insanı araçlaştıran/nesneleştiren bu tanımdan insanı koruyabilmek mümkün olabilir. İnsani yönetim, insana değer veren ve onu hayatın merkezinde konumlandıran insani paradigmanın yönetim alanındaki yansımaları ifade eder. İnsani yönetimde insan değerlidir ve amaç olarak yönetimin merkezinde konumlanır. Kant’ın bu konudaki meşhur ifadesiyle; “başkalarına her zaman bir amaç olarak davranın, onları asla bir araç olarak görmeyin” (Akt. Arnaud ve Wasieleski, 2011). Geleneksel yönetim anlayışındaki insanın niteliğini, insani yönetimde; “araçtan, amaca” ve konumunu da “herhangi bir yerden, merkeze” taşıyan, insanın bizzat varlığı ve onu değerli kılan, paha biçilemeyen yönleridir. Yönetimde insanın amaç olması, yönetimin insanın amacına hizmet etmesi ile birlikte, yönetimin eylemlerini “insana rağmen” değil “insan için” yapması gerektiği vurgusunu da taşır. İnsanın yönetimdeki niteliği ve konumunun düzenlenmesi, insanın değerinin anlaşılması ve amaçlarının dikkate alınması ile mümkündür (Çırpan ve Alayoğlu, 2022). İşletmelerin bu konuya hassasiyetle eğilmeleri elzemdir. Çünkü insan, işletmelerin taklit edilemeyen, potansiyel vadeden, nadir değerlerindedir (Shaw, Park ve Kim, 2013).

İnsani yönetimin, insan haysiyetinin korunmasını ve refahının artırılmasını önerdiği düşüncesi literatürdeki önemli yazarların (Pirson ve Lawrence, 2010; Von Kimakowitz, Pirson, Spitzack, Dierksmeier ve Amann, 2011; Mele, 2013; Dierksmeier, 2015; Pirson, 2015; Pirson, 2019; Çırpan ve Alayoğlu, 2022) üzerinde fikir birliğine vardığı bir konu olmakla birlikte insani yönetimin tanımı üzerinde net bir mutabakat yoktur. Bazı önemli yazarların insani yönetim için literatüre kazandırdığı kısa tanımlar şu şekildedir; Mele (2013) insani yönetimi, “insanın durumunu vurgulayan ve insan erdemlerinin tümünü en geniş ölçüde geliştirmeye odaklanan bir yönetim” olarak tanımlar. Çırpan ve Alayoğlu (2022) insani yönetimi, insana değer veren ve ona hizmet etme amacı güden, insana yakışır şekilde iş başarıma bilim ve sanatı olarak tanımlar. Pirson (2018) insani yönetimi, “örgütsel faaliyetleri insanın haysiyetinin korunması ve refahının artırılması etrafında konumlandıran anlayış” olarak tanımlar. Dolayısıyla insani yönetimin çerçevesinin daha geniş kapsamlı olarak çizilmesi, unsur ve boyutlarının belirlenmesi, işletmelerde insani yönetimin uygulanabilmesi ve ölçülebilmesi için önemli bir ihtiyaçtır.

İnsani yönetimde insanın değerli bir varlık olarak odağa/merkeze alınması ve amaç olarak görülmesi; insani yönetimin iki esas üzerinde özellikle durduğunu vurgulamaktadır. Bu iki esas “değer” ve “amaç” esaslarıdır. Dolayısıyla insani yönetimi oluşturan nosyonlar, bu iki esas üzerinde hayat bulacaktır. “Değer” esasına göre,

insan değerlidir ve değerine uygun şekilde muamele görmelidir. “Amaç” esasına göre ise, insani yönetim mutlak surette insanın amacına hizmet etmelidir. İnsani yönetimin dört nosyonu bulunmaktadır. Bunlardan haysiyet ile refah nosyonları “değer” esasına dayanır, özgürlük ile esenlik ve mutluluk nosyonları ise “amaç” esasına dayanır. Bu nosyonlar, insani yönetimi meydana getiren şu dört unsura işaret eder; haysiyeti koruma, refahı artırma, özgürleştirme ve manevi iyi oluşturma.

Şekil 1. İnsani Yönetimin Katmanları (Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.)

İnsani Yönetimin Unsurları

Haysiyet sözlükte, “değer, saygınlık, itibar ve öz saygı” olarak tanımlanır (Türk Dil Kurumu Sözlükleri [TDK], 2023). Dolayısıyla haysiyet, tanım gereği değer esasını üzerinde hayat bulan bir kavram olarak karşımıza çıkar. İnsanın bizzat varlığı ile sahip olduğu değeri görmesi, haysiyetinin korunmasıyla mümkündür. Böylece “haysiyetin korunması” insani yönetimin bir unsuru olarak hayat bulur.

Refah kavramı, ekonomist ve faydacı ahlak filozofları tarafından yaygın şekilde “fayda ve maddi zenginlik ile arzuların tatmini” olarak görülür (Qizilbash, 1998). Ancak bu durum refahın maddi olmayan “iyi oluş” yönlerinin ihmal edilmesine yol açar. Linton, Dieppe ve Medina-Lara (2016), literatürdeki refah/iyi oluş ölçekleri üzerinde yaptıkları araştırma neticesinde, kavramın genel olarak altı başlık altında sınıflandırıldığını belirtmişlerdir. Bunlar; insanın psikolojik, bilişsel ve duygusal yaşam kalitesini yansıtan zihinsel refah; kişiler arası iletişim, sosyal etkileşim ve sosyal desteği yansıtan sosyal refah; bedeni aktivitelerin yaşam kalitesine etkisini yansıtan fiziksel refah; anlam ve yüksek bir değerle bağlanmayı yansıtan manevi refah, günlük eylem ve davranışları yansıtan aktiviteler ve işlevler; finansal ve ekonomik koşullarını yansıtan kişisel şartlardır. Refah/iyi oluş kavramının, zihinsel, sosyal, fiziksel, aktiviteler ve

işlevler ile kişisel şartlar yönleri, tanımları gereği değer esası üzerinde hayat bulurken, manevi refah ise tanımı gereği amaç esası üzerinde hayat bulur. Çünkü “manevi iyi oluş” unsuru, esenlik ve mutluluk nosyonuyla ilişkilidir ve bu nosyon amaç esasına bağlıdır. Böylece manevi yönü dışında kalan diğer tüm yönleriyle değer esasını temel alan ve refah nosyonu üzerinde hayat bulan “refahı artırma” unsuru meydana gelir.

İnsanın nihai amacının özgürlük ile esenlik ve mutluluk oluşu (Çırpan ve Alayoğlu, 2022) ve insani yönetimin insani bir amaç olarak görmesi nedeniyle, “özgürlük” ile “esenlik ve mutluluk” kavramları insani yönetimin nosyonları olarak kabul edilebilir. Berlin (2007), özgürlüğün insanın kendi hayatına hükmetme isteğinden doğduğunu ve iradenin hayat bulabilmesinin özgürlük ile mümkün olduğunu belirtir. Çünkü insan özgür değilse, özne yerine nesne, bir kimse yerine hiç kimse olur. Dolayısıyla özgürleştirilmenin insanın özgürlük amacına hizmet ettiği açıktır. Bu yüzden özgürleştirme unsuru, amaç esasına dayalı bir insani yönetim unsuru olarak kabul edilebilir.

Esenlik ve mutluluk nosyonu, insanın esenlik ve mutluluğuna hizmet edecek “manevi iyi oluş” unsurunu meydana getirir. Çünkü kalıcı mutluluk, manevi iyi oluş ile ilişkilidir. İnsanı anlamaya çalışırken, onun manevi yönlerini de dikkate almak gerekir (Cebecioğlu, 2005). Manevi yönü dikkate alınmadığında, insana yönelik olarak yapılan tüm değerlendirmeler eksik kalacaktır. Destekler şeklinde Rocha ve Miles (2009), insani tanıma ve doğasını anlamanın; düşünce sistematüğünü, varsayımları, teori ve uygulamaları etkileyeceğini söyler. Ellison (1983), manevi iyi oluşu iki boyutta incelemiştir. Düşey boyutta insan ve yaratıcı (ya da ilk-ilke) arasındaki ilişkiye dayalı bir iyi oluşu ifade ederken, yatay boyutta ise hayat amacı ve yaşam doyumu ile ilişkilidir ve “kim olduğumuz, nereye ait olduğumuz ve neyi neden yapacağımızı bilmek” ile ilgilidir. Mutluluk ve maneviyat ilişkisi ile ilgili olan önemli bir kavram da “eudaimonia”dır. Yunanca olan bu terim, iyi ve ruh kelimelerinin birleşiminden oluşur ve buradaki ruh kelimesi, “bireyin kaderini kontrol eden güce” işaret eder (Lehmann, Kardum ve Klempe., 2019). Ruh için yapılan bu tanım, eudaimonia’nın kader yönüyle insan aklı ve onun iradesine ışık tutan öz (İlk-ilke) ile bağlantısının kurulduğuna işaret eder. Dolayısıyla eudaimonia’nın yansıttığı iyi oluş halinin, aşkın güç ile bağlantı kurma, derin anlam ve ulvi amaçlar ile ilişkili olduğu söylenebilir. Literatürdeki tanımlar anlam ve amaç üzerine yoğunlaşsa da aslında derinlerde yatan “insanın aşkın bir güce bağlanma arzusu” ‘dur. Eudaimonia’nın mutluluk ile ilişkisini destekler şekilde Nikolaev (2018), amaç ve anlam vurgusu yaparken, kalıcı mutluluğu da eudaimonia ile ilişkilendirir. Yine Ryff (2018), eudaimonik mutluluk ve iyi oluşun bir parçası olarak gördüğü ve çevre ustalığı olarak adlandırdığı kavramı tanımlarken, insanın iç ve dış dünyaları arasındaki uyumunun yansması olan sağlıklı bir akıl aracılığıyla manevi ihtiyaçları için uygun çevreyi seçebileceğini ya da oluşturabileceğini belirtir. Dolayısıyla insanın yaşam doyumuna hizmet eden ve hayatına aşkın anlamlar ve ulvi amaçlar katan manevi iyi oluş, insanın esenlik ve mutluluğuna hizmet etmektedir.

Böylece, değer ve amaç esasına dayanan haysiyet, refah, özgürlük ve esenlik ve mutluluk nosyonları tarafından yaratılan ve insani yönetimi oluşturan dört ana unsur, haysiyeti koruma, refahı artırma, özgürleştirme ve manevi iyi oluş meydana gelir.

YÖNTEM

İnsani Yönetim Ölçeğinin Geliştirilmesi

Ölçüm Aracı

İnsani yönetimi oluşturan boyutların işletmelerdeki yansımaları dikkate alınarak, boyutların tümünü kapsayacak şekilde sorular üretilmiştir. Ardından bu sorular yönetim, iktisat, örgütsel davranış, örgüt psikolojisi, liderlik ve insan kaynakları alanlarında yetkin ve aynı zamanda profesyonel iş tecrübeleri bulunan akademisyenlerden oluşan uzman grubu ile odak grup çalışmaları aracılığıyla; ölçüm başarısı, uygunluk ve temsil edebilirlik açılarından değerlendirilmiştir. Ayrıca anket yanıtlarının beşli likert tipinde toplanmasının uygun olacağı değerlendirilmiştir. XXXXX Üniversitesi Sosyal Bilimler Bilimsel Araştırmalar Etik Kurulu Başkanlığı'nın 06/09/2022 tarihli ve E-43037191-604.01.01-54061 sayılı numaralı izni alınmıştır.

Pilot Araştırma

İşletmeler için geliştirilen insani yönetim ölçeği, pilot uygulama kapsamında iki işletmenin tüm çalışanları ile çevrimiçi olarak paylaşılacak üzere işletme yetkililerine iletilmiştir. İşletme yetkilileri ile anketin tüm çalışanlar ile paylaşılacağı noktasında mutabık kalınmıştır. Paylaşımlar sonucunda toplam 104 katılımcıya ulaşılmıştır, ancak yalnızca 73 kişinin ölçek ifadelerine yanıt verdiği saptanmıştır. Dolayısıyla 73 katılımcıdan toplanan verilerle pilot çalışmanın analizleri yapılmıştır. Her bir unsur için ayrı ayrı olacak şekilde keşfedici faktör analizleri yapılmış, Cronbach Alpha içsel tutarlık katsayıları incelenmiştir. Analizler neticesinde “*Şirket zor duruma düştüğünde iş ahlakı ve etik kurallar esnetilir.*” ifadesinin ters ifade olması kaynaklı düşük faktör yüküne sahip olduğu görülmüştür. Bu nedenle ifade “*Şirketin zor duruma düştüğü durumlarda bile iş ahlakı ve etik kurallardan taviz verilmez.*” şeklinde yeniden düzenlenmiştir. Buna ek olarak, iki ifadenin faktör yüklerinin düşük olduğu ve katılımcılar tarafından zor anlaşıldığı görülmüştür. “*İşletmede görev ve sorumluluklarınızı beklenen kalite ve sürede yerine getiriyorsanız, kaç saat çalıştığımızın önemi yoktur.*” ve “*İşletmede görev ve sorumluluklarınızı beklenen kalite ve sürede yerine getiriyorsanız, nerede (ofis/ev) çalıştığımızın önemi yoktur.*” İfadeleri sırasıyla “*İşletmede esnek çalışma saatleri uygulaması bulunmaktadır.*” ve “*İşletmede uzaktan/evden çalışma uygulaması bulunmaktadır.*” olarak değiştirilmiştir. İkinci olarak, “*İşletme faaliyetlerinde doğaya karşı duyarlıdır.*” ifadesinin de faktör yükünün düşük olduğu görülmüş ve ifade analizlerden çıkarılmıştır. İlgili boyutun daha iyi ölçülmesi için silinen ifadenin yerine “*İşletme, çalışanlarının sosyal sorumluluk projelerine katılımını teşvik eder.*” ve

“İşletme, faaliyetlerini yürütürken çevreyi korumaya yönelik tedbirler alır.” İfadeleri eklenmiştir. Sonuçta, 59 soruluk ölçek üzerinde ihtiyaç duyulan değişiklikler gerçekleştirilmiştir, pilot uygulama sonrasında; bir ters soru düzeltilmiş, bir soru silinmiş, iki yeni soru eklenmiş ve iki soru yeniden yazılmıştır. Böylece ölçeğin 60 soruluk nihai hali yapı geçerliği sınaması için hazır hale getirilmiştir.

Yapı Geçerliği Araştırması

Örneklem ve Prosedür

Yapı geçerliği araştırması kapsamında insani yönetim ölçeği bu defa 112 yeni işletme ile paylaşılmış, işletme sahipleri/insan kaynakları yöneticileri ile görüşülerek, anket linklerinin tüm çalışanlar ile paylaşılacağı konusunda mutabık kalınmıştır. Anket açıklama kısmında “Ankete katılımınız, paylaştığınız bilgilerin anonim olarak kullanılabilmesi için iznini verdiğiniz anlamı taşımaktadır” ifadesiyle bilgilendirme yapılmış ve katılımcılardan dijital olarak onay/rıza alınmıştır. Çalışanların anketi objektif şekilde doldurabilmeleri için cevaplar hem ortak link üzerinden toplanmış hem de demografik veriler çalışan kimliklerini açığa çıkarmayacak şekilde hazırlanmıştır. Bu paylaşımlar neticesinde anket dolduran ilk 500 kişiyle veri toplama süreci sonlandırılmıştır.

Katılımcıların %33,8’ini kadınlar, %66,2’sini erkekler oluşturmaktadır. 18-45 yaş aralığındaki katılımcı sayısı 462’dir ve bu sayı toplam örneklemin %85,2’sine karşılık gelmektedir. Katılımcılardan 3’ü doktora, 50’si yüksek lisans 171’i lisans ve 79’u ön lisans mezunudur. Ön lisans ve üzeri eğitim sayısı toplam örneklemin %60,6’sını oluşturmaktadır. Unvan gruplarına bakıldığında en yoğun katılımın %40,8 ile Müdür/Müdür Yardımcısı//Yönetici/Yönetmen/Şef grubuna ait olduğu görülmektedir. Katılımcıların %53,2’si yöneticidir. Mevcut şirketinde 0-2 yıl arasında kıdeme sahip 195 çalışan bulunmaktadır ve bu sayı toplam örneklemin %39,0’ına denk gelmektedir. Katılımcıların %47,0’ı 0-10 yıl arasında toplam çalışma süresine sahiptir. Örneklemeye ait tanımlayıcı bulgular aşağıdaki Tablo 1’de gösterilmiştir.

Tablo 1. Örneklemeye Ait Demografik Değişkenlerin Frekans Değerleri

Değişken	Gruplar	Sayı	(%)	(%)
			Yüzde	Kümülatif
Cinsiyet	Kadın	169	33,8 %	33,8 %
	Erkek	331	66,2 %	100,0 %
Yaş	18-25 yaş	82	16,4 %	16,4 %
	26-35 yaş	185	37,0 %	53,4 %
	36-45 yaş	162	32,4 %	85,8 %
	46-55 yaş	61	12,2 %	98,0 %
	56-65 yaş	9	1,8 %	99,8 %
	66 yaş ve üzeri	1	0,2 %	100,0 %

Eğitim	Doktora	3	0,6 %	0,6 %
	Yüksek Lisans	50	10,0 %	10,6 %
	Lisans	171	34,2 %	44,8 %
	Ön Lisans	79	15,8 %	60,6 %
	Lise	173	34,6 %	95,2 %
	İlköğretim	24	4,8 %	100,0 %
Unvan	Başkan/Başkan Yrd./Genel Müdür/ Genel Müdür Yrd.	29	5,8 %	5,8 %
	Grup Direktörü/Direktör/Grup Müdürü	18	3,6 %	9,4 %
	Müdür/Müdür Yrd./Yönetici/Yönetmen/Şef	204	40,8 %	50,2 %
	Analist/Kıdemli Uzm./Uzman	88	17,6 %	67,8 %
	Uzman Yrd./Memur	53	10,6 %	78,4 %
	Destek Personel/Ofis Görevlisi/Kat Görevlisi	108	21,6 %	100,0 %
Yönetici	Evet	266	53,2 %	53,2 %
	Hayır	234	46,8 %	100,0 %
Çalışma Süresi	0-1 yıl	120	24,0 %	24,0 %
	1-2 yıl	75	15,0 %	39,0 %
	3-5 yıl	109	21,8 %	60,8 %
	6-10 yıl	97	19,4 %	80,2 %
	11-15 yıl	52	10,4 %	90,6 %
	16-20 yıl	24	4,8 %	95,4 %
	21-30 yıl	23	4,6 %	100,0 %
	30 yıldan fazla	0	0,0 %	100,0 %
	Toplam	0-1 yıl	49	9,8 %
Çalışma Süresi	1-2 yıl	31	6,2 %	16,0 %
	3-5 yıl	58	11,6 %	27,6 %
	6-10 yıl	97	19,4 %	47,0 %
	11-15 yıl	91	18,2 %	65,2 %
	16-20 yıl	78	15,6 %	80,8 %
	21-30 yıl	79	15,8 %	96,6 %
	30 yıldan fazla	17	3,4 %	100,0 %

Analizler

İnsani Yönetim Ölçeğinin yapı geçerliğini incelemek için doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Doğrulayıcı faktör analizleri ile boyutları temsil eden ifadelerin boyutları temsil kabiliyetleri, boyutların ve unsurların insani yönetimi temsil edip edemeyeceği, boyutların ilgili unsurları temsil edip edemeyeceği test edilmiştir. Testlerin geçerliği için Hu ve Bentler (1999) tarafından önerilen Comparative Fit Index (CFI) değerlerinin 0.90'dan büyük olması, Tucker-Lewis Index (TLI) değerlerinin 0.90'dan büyük olması, Standardized Root Mean Squared Residual (SRMR) değerlerinin 0.06'dan küçük olması ve Root Mean Squared Error of Approximation (RMSEA) değerlerinin 0.08 'den küçük olması referans limitleri olarak dikkate alınmıştır (Hu ve Bentler, 1999). Güvenirlilik ölçümlerinde ise Cronbach Alpha değerlerinin 0.70'ten büyük bulunduğu ölçümler güvenilir kabul edilmiştir. Ardından boyutların ve unsurların tanımlayıcı istatistikleri incelenerek, ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri analiz edilerek raporlanmıştır. Son olarak ise unsurlar ve boyutlar arası (Pearson) korelasyon analizleri gerçekleştirilmiştir.

BULGULAR

Tüm unsurlar bir arada ve her bir unsur ayrı ayrı olacak şekilde doğrulayıcı faktör analizleri gerçekleştirilmiştir. Tablo 2'de Tüm Unsurlar ile belirtilen satır, 4 unsur ve 17 boyut bir arada iken gerçekleştirilen faktör analizleri sonucunda bulunan uyum değerlerini ifade etmektedir. Unsurların belirtildiği diğer satırlar ise unsurlar için ayrı ayrı gerçekleştirilen faktör analizi sonucunda bulunan uyum değerlerini ifade etmektedir.

Faktör Analizleri Sonucunda Bulunan Uyum Değerleri

CFI ve TLI değerlerinin 0.90'dan büyük olduğu, SRMR değerlerinin 0.06'dan küçük olduğu ve yine RMSEA değerlerinin 0.08'den küçük olduğu görülmektedir. Bu sonuçlar referans değerler ile uyumludur.

Tablo 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Uyum Değerleri

Unsurlar	Tam Uyum Testi			Uyum Ölçütleri				RMSEA 90% CI	
	χ^2	df	p	CFI	TLI	SRMR	RMSEA	Alt	Üst
Tüm Unsurlar	453	113	<.001	0.957	0.948	0.0309	0.0776	0.0702	0.0851
Haysiyeti Koruma	594	199	<.001	0.941	0.931	0.0334	0.0630	0.0572	0.0688
Refahı Artırma	169	48	<.001	0.968	0.957	0.0322	0.0709	0.0594	0.0827
Özgürleştirme	256	71	<.001	0.946	0.931	0.0379	0.0721	0.0627	0.0818
Manevi İyi Oluş	94.4	48	<.001	0.989	0.984	0.0278	0.0439	0.0307	0.0570

Tüm Unsurlara Ait Faktör Yükleri

Boyutlara ait faktör yüklerinin tümü 0.5'ten büyüktür. Bu durum, boyutların ilgili unsurları başarıyla temsil ettiğini göstermektedir. En düşük faktör yükü 0.660 ile OZ_Boyut-2'ye aittir, en yüksek faktör yükü ise RA_Boyut-3'e aittir ve 0.913'tür. Haysiyeti koruma unsurunda en düşük faktör yükü 0.756 ile HK_Boyut-1'e aitken, en yüksek faktör yükü 0.909 ile HK_Boyut-3'e aittir. Refahı artırma unsurunda en düşük faktör yükü 0.679 ile RA_Boyut-4'e, en yüksek faktör yükü ise 0.913 ile RA_Boyut-3'e aittir. Özgürleştirme unsurunun en düşük faktör yüküne sahip boyutu 0.660 ile OZ_Boyut-2, en yüksek faktör yüküne sahip boyutu 0.863 ile OZ_Boyut-3'tür. MIO_Boyut-3, 0.702 faktör yükü ile Manevi İyi Oluş unsurunun en düşük faktör yüküne sahip boyutken, MIO_Boyut-1 ise 0.826 faktör yüküyle ilgili unsurun en yüksek değerine sahiptir. Sonuçlar Tablo 3'te görülmektedir.

Tablo 3. Tüm Unsurlara Ait Faktör Yükleri

Unsur	Boyut	β	Std. Hata	Z	p	Standardize β (Faktör Yükü)
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-1	0.656	0.0333	19.7	<.001	0.756
	HK_Boyut-2	0.798	0.0333	24.0	<.001	0.862
	HK_Boyut-3	0.789	0.0300	26.3	<.001	0.909
	HK_Boyut-4	0.679	0.0298	22.8	<.001	0.834
	HK_Boyut-5	0.825	0.0322	25.6	<.001	0.896
Refahı Artırma	RA_Boyut-1	0.836	0.0342	24.4	<.001	0.871
	RA_Boyut-2	0.867	0.0380	22.9	<.001	0.835
	RA_Boyut-3	0.768	0.0290	26.5	<.001	0.913
	RA_Boyut-4	0.847	0.0497	17.1	<.001	0.679
Özgürleştirme	OZ_Boyut-1	0.846	0.0361	23.5	<.001	0.848
	OZ_Boyut-2	0.620	0.0379	16.4	<.001	0.660
	OZ_Boyut-3	0.715	0.0296	24.1	<.001	0.863
	OZ_Boyut-4	0.711	0.0332	21.4	<.001	0.800
Manevi İyi Oluş	MIO_Boyut-1	0.868	0.0386	22.5	<.001	0.826
	MIO_Boyut-2	0.683	0.0372	18.4	<.001	0.715
	MIO_Boyut-3	0.529	0.0293	18.1	<.001	0.702
	MIO_Boyut-4	0.729	0.0361	20.2	<.001	0.768

Haysiyeti Koruma Unsuru Faktör Yükleri

Haysiyeti Koruma unsurunu oluşturan HK_Boyut-1, HK_Boyut-2, HK_Boyut-3, HK_Boyut-4 ve HK_Boyut-5 boyutlarının faktör yükleri incelendiğinde, hiçbir faktör yükünün 0.4'ten küçük olmadığı görülmektedir. En yüksek faktör yükü değeri 0.828 ile HK_Boyut-1'in altında iken, en düşük faktör yükü değeri 0.563 ile HK_Boyut-3'ün altındadır. Sonuçlar Tablo 4'te görülmektedir.

Tablo 4. Haysiyeti Koruma Unsuruna Ait Faktör Yükleri

Boyut	İfade	β	Std. Hata	Z	P	Standardize β (Faktör Yükü)
HK_Boyut-1	HK_İfade-1	0.786	0.0368	21.4	< .001	0.823
	HK_İfade-2	0.858	0.0400	21.5	< .001	0.828
	HK_İfade-3	0.739	0.0404	18.3	< .001	0.739
HK_Boyut-2	HK_İfade-4	0.768	0.0463	16.6	< .001	0.673
	HK_İfade-5	0.919	0.0459	20.0	< .001	0.772
	HK_İfade-6	0.751	0.0431	17.4	< .001	0.698
	HK_İfade-7	1.003	0.0491	20.4	< .001	0.782
	HK_İfade-8	0.920	0.0556	16.6	< .001	0.672
	HK_İfade-9	0.931	0.0504	18.5	< .001	0.729
	HK_İfade-10	0.838	0.0476	17.6	< .001	0.704
	HK_İfade-11	0.878	0.0493	17.8	< .001	0.711
HK_Boyut-3	HK_İfade-12	0.880	0.0439	20.1	< .001	0.783
	HK_İfade-13	0.513	0.0398	12.9	< .001	0.563
	HK_İfade-14	0.692	0.0388	17.8	< .001	0.715
HK_Boyut-4	HK_İfade-15	0.723	0.0375	19.3	< .001	0.752
	HK_İfade-16	0.875	0.0420	20.8	< .001	0.799
	HK_İfade-17	0.674	0.0442	15.2	< .001	0.630
	HK_İfade-18	0.883	0.0462	19.1	< .001	0.747
HK_Boyut-5	HK_İfade-19	0.934	0.0427	21.9	< .001	0.821
	HK_İfade-20	0.849	0.0435	19.5	< .001	0.761
	HK_İfade-21	0.906	0.0454	19.9	< .001	0.772
	HK_İfade-22	0.701	0.0404	17.4	< .001	0.700

Refahı Artırma Unsuru Faktör Yükleri

Refahı Artırma unsurunu oluşturan RA_Boyut-1, RA_Boyut-2, RA_Boyut-3 ve RA_Boyut-4 boyutlarının faktör yükleri incelendiğinde, hiçbir faktör yükünün 0.4'ten küçük olmadığı görülmektedir. En yüksek faktör yükü değeri 0.916 ile RA_Boyut-4'ün altında iken, en düşük faktör yükü değeri 0.539 ile RA_Boyut-3'ün altındadır. Sonuçlar Tablo 5'te görülmektedir.

Tablo 5. Refahı Artırma Unsuruna Ait Faktör Yükleri

Boyut	İfade	β	Std. Hata	Z	p	Standardize β (Faktör Yükü)
RA_Boyut-1	RA_İfade-1	0.851	0.0438	19.4	<.001	0.761
	RA_İfade-2	0.963	0.0410	23.5	<.001	0.867
	RA_İfade-3	0.859	0.0398	21.6	<.001	0.817
RA_Boyut-2	RA_İfade-4	0.936	0.0437	21.4	<.001	0.824
	RA_İfade-5	0.926	0.0438	21.1	<.001	0.815
RA_Boyut-3	RA_İfade-6	0.822	0.0390	21.1	<.001	0.808
	RA_İfade-7	0.829	0.0404	20.5	<.001	0.795
	RA_İfade-8	0.791	0.0403	19.6	<.001	0.765
	RA_İfade-9	0.639	0.0514	12.4	<.001	0.539
	RA_İfade-10	0.797	0.0454	17.6	<.001	0.708
RA_Boyut-4	RA_İfade-11	1.223	0.0506	24.2	<.001	0.916
	RA_İfade-12	1.132	0.0499	22.7	<.001	0.875

Özgürleştirme Unsuru Faktör Yükleri

Özgürleştirme unsurunu oluşturan OZ_Boyut-1, OZ_Boyut-2, OZ_Boyut-3 ve OZ_Boyut-4 boyutlarının faktör yükleri incelendiğinde, hiçbir faktör yükünün 0.4'ten küçük olmadığı görülmektedir. En yüksek faktör yükü değeri 0.882 ile OZ_Boyut-1'in altında iken, en düşük faktör yükü değeri 0.468 ile OZ_Boyut-4'ün altındadır. Sonuçlar Tablo 6'da görülmektedir.

Tablo 6. Özgürleştirme Unsuruna Ait Faktör Yükleri

Boyut	İfade	β	Std. Hata	Z	p	Standardize β (Faktör Yüğü)
OZ_Boyut-1	OZ_İfade-1	0.961	0.0510	18.9	<.001	0.750
	OZ_İfade-2	0.777	0.0409	19.0	<.001	0.752
	OZ_İfade-3	0.999	0.0418	23.9	<.001	0.882
OZ_Boyut-2	OZ_İfade-4	0.862	0.0424	20.3	<.001	0.833
	OZ_İfade-5	0.817	0.0423	19.3	<.001	0.798
OZ_Boyut-3	OZ_İfade-6	0.750	0.0382	19.6	<.001	0.769
	OZ_İfade-7	0.861	0.0393	21.9	<.001	0.828
	OZ_İfade-8	0.627	0.0407	15.4	<.001	0.644
	OZ_İfade-9	0.753	0.0449	16.8	<.001	0.686
OZ_Boyut-4	OZ_İfade-10	0.650	0.0585	11.1	<.001	0.495
	OZ_İfade-11	0.665	0.0645	10.3	<.001	0.468
	OZ_İfade-12	0.776	0.0481	16.1	<.001	0.677
	OZ_İfade-13	0.954	0.0461	20.7	<.001	0.806
	OZ_İfade-14	0.687	0.0544	12.6	<.001	0.552

Manevi İyi Oluş Unsuru Faktör Yükleri

Manevi İyi Oluş unsurunu oluşturan MIO_Boyut-1, MIO_Boyut-2, MIO_Boyut-3 ve MIO_Boyut-4 boyutlarının faktör yükleri incelendiğinde, hiçbir faktör yükünün 0.4'ten küçük olmadığı görülmektedir. En yüksek faktör yükü değeri 0.941 ile MIO_Boyut-4'ün altında iken, en düşük faktör yükü değeri 0.677 ile MIO_Boyut-3'ün altındadır. Sonuçlar Tablo 7'de görülmektedir.

Tablo 7. Manevi İyi Oluş Unsuruna Ait Faktör Yükleri

Boyut	İfade	β	Std. Hata	Z	p	Standardize β (Faktör Yüğü)
MIO_Boyut-1	MIO_İfade-1	1.045	0.0435	24.0	<.001	0.875
	MIO_İfade-2	1.086	0.0421	25.8	<.001	0.915
	MIO_İfade-3	0.843	0.0443	19.0	<.001	0.748
MIO_Boyut-2	MIO_İfade-4	0.951	0.0391	24.3	<.001	0.884
	MIO_İfade-5	0.997	0.0403	24.7	<.001	0.895
	MIO_İfade-6	0.755	0.0392	19.2	<.001	0.758
MIO_Boyut-3	MIO_İfade-7	0.654	0.0358	18.3	<.001	0.741

Boyut	İfade	β	Std. Hata	Z	p	Standardize β (Faktör Yüğü)
	MIO_İfade-8	0.742	0.0343	21.6	<.001	0.835
	MIO_İfade-9	0.590	0.0365	16.2	<.001	0.677
	MIO_İfade-10	0.779	0.0406	19.2	<.001	0.770
MIO_Boyut-4	MIO_İfade-11	0.945	0.0352	26.9	<.001	0.941
	MIO_İfade-12	0.892	0.0335	26.6	<.001	0.936

Güvenirlık Testleri

Boyutların güvenirlıkleri içsel tutarlılık katsayısı olan Cronbach Alpha ile sınanmıştır. Her bir boyut için ayrı ayrı Cronbach Alpha değeri saptanmıştır. En düşük katsayı haysiyeti koruma unsurunun altındaki HK_Boyut-3'te görülmüşken, en yüksek katsayı manevi iyi oluş unsuru altındaki MIO_Boyut-4'te görülmüştür. Tüm boyutların Cronbach Alpha değerleri 0.70'ten büyüktür, dolayısıyla ölçümlerin güvenilir olduğunu göstermektedir. Ayrıca, haysiyeti koruma unsuru için $\alpha=.931$, Refahı artırma için $\alpha=.881$, Özgürleştirme için $\alpha=.873$ ve Manevi İyi Oluş için $\alpha=.836$ olarak bulunmuştur. Tüm ölçek için ise $\alpha=.956$ olarak bulunmuştur.

Tablo 8. Güvenirlık Testleri

Unsur	Boyut	İfade	Cronbach's α
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-1	3	0.839
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-2	8	0.893
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-3	3	0.737
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-4	4	0.817
Haysiyeti Koruma	HK_Boyut-5	4	0.849
Refahı Artırma	RA_Boyut-1	3	0.850
Refahı Artırma	RA_Boyut-2	2	0.804
Refahı Artırma	RA_Boyut-3	5	0.836
Refahı Artırma	RA_Boyut-4	2	0.889
Özgürleştirme	OZ_Boyut-1	3	0.831
Özgürleştirme	OZ_Boyut-2	2	0.798
Özgürleştirme	OZ_Boyut-3	4	0.824
Özgürleştirme	OZ_Boyut-4	5	0.742
Manevi İyi Oluş	MIO_Boyut-1	3	0.881
Manevi İyi Oluş	MIO_Boyut-2	3	0.880

Manevi İyi Oluş	MIO_Boyut-3	4	0.842
Manevi İyi Oluş	MIO_Boyut-4	2	0.936

Tanımlayıcı İstatistikler

Boyut ve unsurlara ait ortalama, medyan, standart sapma, minimum, maksimum ve normallik değerleri Tablo 9’da verilmiştir. Çarpıklık ve basıklık değerlerinin ± 2 değerleri arasında bulunduğu görülmektedir ve bu nedenle normal dağılıma yakınsadığını söylemek mümkündür. Boyutlar arasında en düşük ortalama değer 2.56 ile RA_Boyut-4’e aittir. Unsurlar arasında ise en düşük ortalama değer 3.34 ile Refahı Artırmaya aittir. RA_Boyut-4’ün standart sapma değeri tüm değerler arasında en yüksektir. Bu durum, diğer boyutlara nazaran bu boyutta daha farklı, nispeten daha uç yanıtların verildiğini gösterir. Çarpıklık değerleri incelendiğinde yalnızca RA_Boyut-4’ün pozitif değer aldığı, diğer tüm boyut ve unsurların negatif değerler aldığı görülmektedir. Her ne kadar ± 2 değerleri arasında olması nedeniyle normal dağılıma yakınsadığını söylemek mümkün olsa da bu durum bize normal dağılım eğrisinin sağa çarpık olduğunu, nispi derecedeki çoğunluk RA_Boyut-4 memnuniyet algısının daha düşük olduğunu ifade etmektedir. Basıklık değerlerine bakıldığında yine normal dağılıma yakınsamaktadır ancak HK_Boyut-1, HK_Boyut-3, MIO_Boyut-3 ve MIO_Boyut-4 boyutlarında normal dağılım eğrisinin yukarı doğru sivrildiği, RA_Boyut-4 boyutunda ise basıklık göstererek yatayda bir dağılım gösterdiğini söylemek mümkündür. Ancak bu çarpıklık ve basıklıklar, normal dağılımı ciddi ölçüde bozmazlar. Tanımlayıcı istatistikler Tablo 9’da paylaşılmıştır.

Tablo 9. Tanımlayıcı İstatistikler

	Sayı	Ort.	Medyan	Std. Sapma	Min.	Maks	Çarpıklık		Basıklık	
							Çarpıklık	Std. Hata	Basıklık	Std. Hata
HK_Boyut-1	500	4.11	4.33	0.869	1.00	5.00	-1.2349	0.109	1.4812	0.218
HK_Boyut-2	500	3.56	3.63	0.927	1.00	5.00	-0.4733	0.109	-0.1613	0.218
HK_Boyut-3	500	4.06	4.00	0.814	1.00	5.00	-1.0893	0.109	1.3966	0.218
HK_Boyut-4	500	3.79	4.00	0.869	1.00	5.00	-0.7911	0.109	0.5830	0.218
HK_Boyut-5	500	3.83	4.00	0.922	1.00	5.00	-0.8350	0.109	0.4018	0.218
RA_Boyut-1	500	3.68	4.00	0.961	1.00	5.00	-0.6570	0.109	0.0951	0.218
RA_Boyut-2	500	3.50	3.50	1.040	1.00	5.00	-0.5104	0.109	-0.3644	0.218
RA_Boyut-3	500	3.64	3.80	0.842	1.00	5.00	-0.4830	0.109	0.2120	0.218
RA_Boyut-4	500	2.56	2.50	1.249	1.00	5.00	0.3833	0.109	-0.9056	0.218
OZ_Boyut-1	500	3.43	3.67	0.998	1.00	5.00	-0.3770	0.109	-0.3999	0.218
OZ_Boyut-2	500	3.71	4.00	0.940	1.00	5.00	-0.6641	0.109	0.1856	0.218
OZ_Boyut-3	500	3.74	3.75	0.829	1.00	5.00	-0.5108	0.109	0.3584	0.218
OZ_Boyut-4	500	3.28	3.20	0.889	1.00	5.00	-0.0686	0.109	-0.3027	0.218
MIO_Boyut-1	500	3.40	3.67	1.052	1.00	5.00	-0.4288	0.109	-0.4152	0.218
MIO_Boyut-2	500	3.68	4.00	0.956	1.00	5.00	-0.7240	0.109	0.3842	0.218
MIO_Boyut-3	500	4.18	4.25	0.755	1.00	5.00	-1.1436	0.109	1.6289	0.218
MIO_Boyut-4	500	4.03	4.00	0.950	1.00	5.00	-1.2316	0.109	1.5314	0.218
Haysiyeti Koruma	500	3.87	3.97	0.779	1.00	5.00	-0.8490	0.109	0.8699	0.218
Refahı Artırma	500	3.34	3.41	0.887	1.00	5.00	-0.1834	0.109	-0.3666	0.218
Özgürleştirme	500	3.54	3.60	0.779	1.00	5.00	-0.2325	0.109	0.0811	0.218
Manevi İyi Oluş	500	3.82	3.92	0.765	1.00	5.00	-0.6470	0.109	0.5294	0.218

Korelasyonlar

Tablo 10. Korelasyonlar

Değişkenler	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
1 HK_Boyut-1																				
2 HK_Boyut-2	0.70																			
3 HK_Boyut-3	0.66	0.75																		
4 HK_Boyut-4	0.68	0.78	0.75																	
5 HK_Boyut-5	0.66	0.76	0.75	0.81																
6 RA_Boyut-1	0.61	0.72	0.68	0.74	0.74															
7 RA_Boyut-2	0.51	0.66	0.61	0.69	0.68	0.76														
8 RA_Boyut-3	0.62	0.73	0.70	0.79	0.75	0.79	0.76													
9 RA_Boyut-4	0.43	0.59	0.45	0.56	0.59	0.60	0.59	0.59												
10 OZ_Boyut-1	0.54	0.65	0.60	0.68	0.68	0.73	0.74	0.78	0.60											
11 OZ_Boyut-2	0.43	0.51	0.55	0.58	0.56	0.54	0.54	0.61	0.48	0.57										
12 OZ_Boyut-3	0.58	0.65	0.64	0.70	0.68	0.76	0.71	0.81	0.54	0.71	0.62									
13 OZ_Boyut-4	0.53	0.65	0.61	0.70	0.70	0.67	0.66	0.71	0.63	0.68	0.57	0.68								
14 MIO_Boyut-1	0.56	0.66	0.65	0.72	0.69	0.71	0.69	0.78	0.54	0.76	0.57	0.75	0.71							
15 MIO_Boyut-2	0.51	0.55	0.52	0.61	0.65	0.60	0.62	0.66	0.53	0.71	0.48	0.60	0.64	0.64						
16 MIO_Boyut-3	0.57	0.60	0.60	0.66	0.66	0.62	0.53	0.63	0.44	0.52	0.47	0.63	0.58	0.54	0.46					
17 MIO_Boyut-4	0.63	0.68	0.68	0.77	0.75	0.69	0.59	0.68	0.46	0.58	0.46	0.64	0.59	0.63	0.54	0.59				
18 Haysiyeti Koruma	0.83	0.90	0.88	0.91	0.90	0.79	0.71	0.81	0.60	0.71	0.59	0.74	0.72	0.74	0.64	0.70	0.79			
19 Refahı Artırma	0.61	0.77	0.68	0.79	0.79	0.89	0.89	0.88	0.83	0.81	0.62	0.80	0.76	0.77	0.69	0.63	0.68	0.82		
20 Özgürleştirme	0.61	0.72	0.70	0.78	0.77	0.79	0.78	0.85	0.66	0.87	0.81	0.87	0.85	0.82	0.71	0.64	0.66	0.81	0.88	
21 Manevi İyi Oluş	0.69	0.76	0.74	0.84	0.84	0.80	0.75	0.84	0.60	0.79	0.60	0.80	0.77	0.87	0.81	0.76	0.84	0.87	0.85	0.87

N=500.

Tüm korelasyonlar için $p < .001$

Boyutlar ve unsurlar arası en düşük korelasyon 0.427 ile HK_Boyut-1 ve OZ_Boyut-2 boyutları arasında, en yüksek korelasyon ise 0.908 ile Haysiyeti Koruma unsuru ve bu unsurun bir parçası olan HK_Boyut-4 arasındadır. Unsurlar ile boyutların korelasyonlarına bakıldığında, unsuru oluşturan boyutların ilgili unsur ile korelasyonların diğerlerine göre daha yüksek olduğu net bir şekilde görülmektedir. Unsurlara ait satırlar incelendiğinde, bazı boyutların farklı unsurlar ile korelasyonu daha yüksek gibi görülebilir ancak o boyutun ilişkili kabul edildiği unsur ile arasındaki korelasyon daha yüksektir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Günümüz işletmeleri ve çalışanlarının yaşadığı sorunlar dikkate alan bu çalışma yönetim olgusuna farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. “İnsani yönetim” kavramı ile ifadelendirilen bu yaklaşımın temeli, iş ortamında insanın araç olarak değil amaç olarak merkeze alınması esasına dayanmaktadır. Çalışmada bu yaklaşımın kavramsal çerçevesi sunulmuş ve işletmelerin insani yönetim kapasitelerinin ölçümünde kullanılabilir bir ölçüm aracı geliştirilmesi amaçlanmış ve “İnsani Yönetim Ölçeği” geliştirilmiştir.

Geliştirilen ölçek ve bu ölçek kullanılarak yapılan araştırmanın analiz sonuçları, kavramsal çerçeve ile tam uyumludur ve bu durum insani yönetimin başarıyla ölçülebildiğini göstermektedir. Yapı geçerliği dışında, ölçüt geçerliği, yordama geçerliği ya da eş zamanlı geçerlik yapıldığında ölçeğin etkinliği daha net ortaya çıkacaktır. İşletmelerde uygulanan, geçerliği ve güvenilirliği ortaya konan bu ölçek, işletmelerin yanı sıra kamu kurumları, sivil toplum örgütleri vb. örgütlerde de kullanılabilir şekilde hazırlanmıştır. Anket uygulaması neticesinde elde edilen sonuçlar puanlanarak, örgütlerin insani yönetimi uygulama kapasiteleri puan ya da yüzde olarak belirlenebilmektedir.

İnsani yönetimin çalışanların değerli hissetmelerine, gelişimlerine ve bütüncül olarak iyi oluşlarına hizmet etmesi, çalışanların memnuniyetini, performansını, yaratıcılığını ve bağlılığını artıracığından; bu durum örgütlerin performansına yansiyabilir ve çalışan devir oranlarını düşürebilir. İnsani yönetimin başarılı bir şekilde uygulanması, çalışanların günlerinin önemli bir bölümünü geçirdikleri iş hayatında, değerli hissedecekleri, mutlu ve huzurlu çalışarak değer üretebilecekleri, kendilerini gerçekleştirebilecekleri bir ortamda bulunmalarına hizmet edebilir. Böylece çalışanların iş hayatındaki iyi oluşları, hayatlarının geneline de pozitif yönde yansiyebilir.

İnsani yönetim alanında yapılacak çalışmaların artması gerektiği açıktır. Bu araştırma, insani yönetim için her şey demek değildir ancak önemli bir başlangıçtır. İnsani yönetim ile işletme performansı, çalışan bağlılığı, çalışan memnuniyeti, adanmışlık, iş tatmini, yaşam doyumu vb. arasındaki ilişkilerin araştırılmasının literatüre değer katacağı düşünülmektedir. Ayrıca devlet kurumlarının ve yerel yönetimlerin, çalışanlarına ve hatta hizmet sunduğu vatandaşlarına karşı insani yönetimine yönelik çalışmalar, ülke gelişimi ve refahı için faydalı olabilir.

KAYNAKÇA

- Adizes, I. (2004). *Management/mismanagement styles: How to identify a style and what to do about it*. Santa Barbara, CA: The Adizes Institute Publishing.
- Arnaud, S. ve Wasieleski, D. M. (2011). Corporate humanistic responsibility: towards a new conception of socially responsible management at the individual level of analysis (No. 1113). *CEREFIGE (Centre Europeen de Recherche en Economie Financiere et Gestion des Entreprises)*, Universite de Lorraine.
- Berlin, I. (2007). İki özgürlük kavramı. *Liberal Düşünce Dergisi*, (46), 59-72.
- Cebecioğlu, E. (2005). Psiko-Tarih açısından farklı rûhî tekâmül mertebelerinin Mevlânâ'nın anlaşılmasındaki rolü-metodolojik bir yaklaşım. *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 6, 29-54.
- Çırpan H. ve Alayoğlu, N. (2022). Kadim bilgelik perspektifinden insani yönetim üzerine bir çalışma. *İş Ahlakı Dergisi*, 15(1), 184-220. doi: 10.12711/tjbe/m3738
- Dierksmeier, C. (2015). Human dignity and the business of business. *Human Systems Management*, 34(1), 33-42. doi: 10.3233/HSM-150830
- Ellison, C. W. (1983). Spiritual well-being: Conceptualization and measurement. *Journal of psychology and theology*, 11(4), 330-338. doi: 10.1177/009164718301100406
- Hu, L. T. ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural equation modeling: a multidisciplinary journal*, 6(1), 1-55. doi: 10.1080/10705519909540118
- Koçel, T. (2011). *İşletme yöneticiliği* (13. baskı). İstanbul: Beta Yayınları
- Lehmann, O. V., Kardum, G., & Klempe, S. H. (2019). The search for inner silence as a source for Eudemonia. *British Journal of Guidance & Counselling*, 47(2), doi: 180-189. 10.1080/03069885.2018.1553295
- Linton, M. J., Dieppe, P., & Medina-Lara, A. (2016). Review of 99 self-report measures for assessing well-being in adults: exploring dimensions of well-being and developments over time. *BMJ open*, 6(7), e010641. doi: 10.1136/bmjopen-2015-010641
- Melé, D. (2013). Antecedents and current situation of humanistic management. *African Journal of Business Ethics*, 7(2), 52. doi: 10.15249/7-2-39
- Nikolaev, B. (2018). Does higher education increase hedonic and eudaimonic happiness?. *Journal of Happiness Studies*, 19, 483-504. doi: 10.1007/s10902-016-9833-y
- Pirson, M. A., & Lawrence, P. R. (2010). Humanism in business—towards a paradigm shift?. *Journal of Business Ethics*, 93, 553-565. doi: 10.1007/s10551-009-0239-1
- Pirson, M. (2015). Conceptualizing humanistic management as an alternative to managing in a post crisis world. *Human Systems Management*, 34(1), 1-4. doi: 10.3233/HSM-150833
- Pirson, M. (2018). Humanistic management—sucks less and better for your health. *Humanistic Management Journal*, 3, 1-7. doi: 10.1007/s41463-018-0041-2
- Pirson, M. (2019). A humanistic perspective for management theory: Protecting dignity and promoting well-being. *Journal of Business Ethics*, 159, 39-57. doi: 10.1007/s10551-017-3755-4
- Rocha, H., & Miles, R. (2009). A model of collaborative entrepreneurship for a more humanistic management. *Journal of Business Ethics*, 88, 445-462. doi: 10.1007/s10551-009-0127-8
- Ryff, C. D. (2018, October). *Eudaimonic well-being: Highlights from 25 years of inquiry*. In *Diversity in harmony—insights from psychology: Proceedings of the 31st International Congress of Psychology* (pp. 375-395). Chichester, UK: John Wiley & Sons, Ltd. doi: 10.1002/9781119362081.ch20

- Shaw, J. D., Park, T. Y., & Kim, E. (2013). A resource-based perspective on human capital losses, HRM investments, and organizational performance. *Strategic Management Journal*, 34(5), 572-589. doi: 10.1002/smj.2025
- Qizilbash, M. (1998). The concept of well-being. *Economics & Philosophy*, 14(1), 51-73. doi: 10.1017/S0266267100004934
- Türk Dil Kurumu Sözlükleri, 18.06.2023 tarihinde <https://sozluk.gov.tr> adresinden erişilmiştir.
- Urbina, D. A., & Ruiz-Villaverde, A. (2019). A critical review of homo economicus from five approaches. *American Journal of Economics and Sociology*, 78(1), 63-93. doi: 10.1111/ajes.12258
- Von Kimakowitz, E., Pirson, M., Spitzeck, H., Dierksmeier, C. ve Amann, W. (Eds.). (2011). *Humanistic management in practice* (pp. 1-12). New York: Palgrave Macmillan. doi: 10.1007/978-3-030-51545-4

Geliş Tarihi:

21.10.2023

Kabul Tarihi:

19.03.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Gür, Y. E. (2024). Forecasting the euro Exchange rate using deep learning algorithms and machine learning algorithms. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1435-1456. doi: 10.46928/iticusbe.1379268

FORECASTING THE EURO EXCHANGE RATE USING DEEP LEARNING ALGORITHMS AND MACHINE LEARNING ALGORITHMS

Araştırma

Yunus Emre Gür

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Fırat Üniversitesi

yegur@firat.edu.tr

Yunus Emre GÜR, Fırat Üniversitesi Yönetim Bilişim Sistemleri bölümünde Doktor, Araştırma Görevlisidir. Yönetim Bilişim Sistemleri alanında ders vermekte ve Makine Öğrenimi ve Derin Öğrenme konularında araştırmalar yayınlamaktadır.

FORECASTING THE EURO EXCHANGE RATE USING DEEP LEARNING ALGORITHMS AND MACHINE LEARNING ALGORITHMS

Yunus Emre Gür
yegur@firat.edu.tr

Abstract

Given that time series forecasts are of great importance in the financial world, the main objective of this study is to forecast Euro prices and examine the contribution of these forecasts to financial decision-making processes. Since the Euro is an important component of international trade and investment, accurate price forecasts are of strategic importance for many financial institutions and investors. In this study, we compare the performance of deep learning algorithms and classical machine learning methods for forecasting Euro prices: support vector machines (SVM), Extreme Gradient Boosting (XGBoost), long short-term memory (LSTM), and gated recurrent units (GRU). These methods represent different algorithms that are widely used in financial forecasting and give successful results. The dataset used in the study was divided into two parts: 80% training and 20% testing, and it is also indicated how each algorithm behaved during the training process and which parameters were chosen. The results are presented by comparing the performance of these algorithms, and it is found that the GRU algorithm provides better accuracy than the others. Therefore, the GRU algorithm was chosen to forecast Euro prices for the next 12 months, and the forecasting process was carried out. The results of this study are expected to provide an important perspective to financial decision-makers by comprehensively comparing the performance of deep learning and traditional approaches in Euro price forecasting. It also includes potential research avenues for future work and suggestions for the development of new methods in this area.

Keywords: Time Series Forecasting, Deep Learning, Machine Learning, Euro Exchange Rate Forecast, Gated Recurrent Unit

JEL Classification: C22, C45, C88, G17

DERİN ÖĞRENME ALGORİTMALARI VE MAKİNE ÖĞRENMESİ ALGORİTMALARI KULLANARAK EURO DÖVİZ KURUNUN TAHMİN EDİLMESİ

Özet

Zaman serisi tahminlerinin finans dünyasında büyük önem taşıdığı düşünüldüğünde, bu çalışmanın temel amacı Euro fiyatlarının tahmin edilmesi ve bu tahminlerin finansal karar alma süreçlerine katkısının incelenmesidir. Euro, uluslararası ticaret ve yatırımın önemli bir bileşeni olduğu için doğru fiyat tahminleri, birçok finansal kurum ve yatırımcı için stratejik öneme sahiptir. Bu çalışmada, Euro fiyatlarını tahmin etmek için derin öğrenme algoritmaları ve klasik makine öğrenmesi yöntemlerinin performansları karşılaştırılmıştır: Destek Vektör Makineleri (SVM), Aşırı Gradyan Artırma (XGBoost), Uzun Kısa Vadeli Hafıza (LSTM) ve Geçitli Tekrarlayan Birim (GRU). Bu yöntemler, finansal tahminlerde yaygın olarak kullanılan ve başarılı sonuçlar veren farklı algoritmaları temsil etmektedir. Çalışmada kullanılan veri seti, %80 eğitim ve %20 test olmak üzere ikiye bölünmüş ve her bir algoritmanın eğitim süreci boyunca nasıl davrandığını ve hangi parametrelerin seçildiği de belirtilmiştir. Sonuçlar, bu algoritmaların performansları karşılaştırılarak sunulmuş ve GRU algoritmasının diğerlerine göre daha iyi bir doğruluk sağladığı görülmüştür. Bu nedenle, gelecek 12 aylık Euro fiyatlarını tahmin etmek için GRU algoritması seçilmiş ve tahmin işlemi gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmanın sonuçlarının, Euro fiyat tahmininde derin öğrenme ve geleneksel yaklaşımların performanslarını kapsamlı bir şekilde karşılaştırarak finansal karar alıcılara önemli bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir. Ayrıca, gelecek çalışmalar için potansiyel araştırma yollarını ve bu alanda yeni yöntemlerin geliştirilmesine yönelik önerileri de içermektedir.

Anahtar Kelimeler: Zaman Serisi Tahmini, Derin Öğrenme, Makine Öğrenimi, Euro Döviz Kuru Tahmini, Geçitli Tekrarlayan Birim

JEL Sınıflandırması: C22, C45, C88, G17

INTRODUCTION

Forecasting the future of socio-economic development is an inevitable requirement for both private and public organizations at the decision-making stage. These organizations should have the ability to foresee future events and produce appropriate solutions to future challenges with effective plans (Bircan and Karagöz, 2003: 49).

Most of the forecasting studies in the field of social sciences are oriented towards predicting future events based on past and current data. Time series forecasting analysis refers to predicting the possible future values of the system by using past and current data about the system. Such forecasting models are widely applied, especially in financial markets, for variables such as stock indices, exchange rates, economic growth rates, inflation data, and interest rates. Making the most accurate forecasts can help individuals, businesses and governments shape economic policies and help financial actors make better-planned decisions (Bağcı, 2020: 2).

However, exchange rates are at the center of economic crises in increasingly integrated economies around the world. Therefore, an economic crisis occurring in one country may also affect other countries with which that country has relations. Developing countries, unlike developed countries, face some difficulties in the development of financial markets and have to deal with problems such as government intervention in exchange rates. Therefore, it is extremely important for developing countries to make successful exchange rate forecasts or to minimize forecast errors (Özkan, 2011: 186).

In this context, this study focuses on the Euro because of its impact on economic variables as well as its intensive use in the investment world. As the world economy has become increasingly globalized, exchange rates are at the center of many economic crises. This not only affects the economic policies of countries but also affects the personal financial lives of individuals in Turkey, especially through its impact on inflation. In addition to being used intensively for investment purposes in countries struggling with high inflation, the euro is one of the most monitored assets in Turkey.

The expected returns of future economic transactions may be adversely affected by exchange rate fluctuations. For this reason, individuals, businesses, foreign trade firms, economic actors who want to use resources in international markets, savers and speculators who aim to profit from exchange rate volatility, hedging strategies, short-term financing decisions, short-term investment preferences, and long-term financing plans want to predict the future movements of exchange rates (Ketboğa, 2019: 35).

In this context, making accurate forecasts about the future course of Euro prices is critical to economic and financial planning. Therefore, this study examines the ability to predict future prices by comparing different methods for forecasting Euro prices. The comparison between deep learning techniques and traditional forecasting methods is the main focus of this study. A variety of algorithms,

such as "Support Vector Machines (SVM), XGBoost, Long Short-Term Memory (LSTM), and Gated Recurrent Units (GRU)" are used in the study to assess the predicting ability of Euro prices. The results showed that GRU outperformed the other methods. Therefore, the GRU algorithm was selected and successfully applied to forecast future 12-month Euro prices. In order to better estimate financial outcomes, this research compares deep learning and conventional machine learning techniques. Euro price forecasting remains a critical issue for financial planning and risk management. It also aims to make a significant contribution to future studies and literature.

The study is organized into the following phases: Reviewing financial time series forecasting research utilizing both conventional techniques and deep learning algorithms, the second portion concentrates on financial time series forecasting. The study's fundamental data collection and methods are covered in depth in the third part. The study's primary results are presented in the fourth part, and broad conclusions, assessments, and suggestions are included in the fifth and final section.

LITERATURE REVIEW

For the purpose of financial time series forecasting, this section discusses research that combines deep learning algorithms with conventional machine learning techniques. Towards this end;

Özdemir et al. (2011) evaluated the effectiveness of machine learning techniques that go beyond traditional statistical methods in forecasting stock returns in financial markets. Logistic regression and support vector machines were utilized among other machine learning techniques to forecast the movement of the ISE-100 index. The results show that both methods have approximately 75% and 86% correct classification rates for modeling and prediction data, respectively. These results showed that the support vector machine method can provide an effective alternative for forecasting stock returns. This study provides an important advance in supporting risk analysis and investment decisions in financial markets.

In order to forecast the future value of the Nepalese rupee in relation to the US dollar, the euro, and the pound sterling, Ranjit et al. (2018) looked at a variety of machine learning approaches. These techniques included artificial neural networks (ANN) and recurrent neural networks (RNN). RNN is a type of neural network with a self-feedback feature. The purpose of this study is to create prediction models using different feed-forward ANN, back-propagation, and RNN architectures and compare their accuracy rates. Furthermore, many ANN architectures were examined, including the GRU, LSTM, SRNN, and Feed Forward Neural Network. For every currency, input parameters including the opening, low, high, and closing prices were utilized. The study's findings demonstrated that LSTM networks outperformed SRNN and GRU networks in terms of performance.

Alpay (2020) examined the usability of deep learning methods in forecasting financial time series. Important time intervals and large delays in time series were analyzed and predicted in the research using an algorithm called LSTM. The evaluations were made using the USD/TRY exchange rate data

set between January 1, 2000, and December 31, 2017. The study's findings demonstrated that the LSTM technique may be used to financial data forecasting with success and provide predictions that are more accurate.

Abar (2020) aimed to predict the future performance of gold prices and analyzed the effects of different factors to achieve this objective. The research included factors that are thought to impact gold prices, such as the price of silver, the price of crude oil WTI futures, the US dollar index, the S&P 500 index, the US federal funds compound interest rate, and the US CPI, to develop models. The January 2015 to June 2020 timeframe was covered by the data utilized. This research used linear regression, MARS, and XGBoost models to forecast gold prices. The effectiveness of these models is assessed by comparing the outcomes according to predetermined standards. Among the variables used, the US CPI variable was found to have a significant impact on gold prices. These results suggest that XGBoost and MARS methods can be effective choices for forecasting gold prices and similar series. This study makes an important contribution to support financial risk analysis and investment decisions.

Using data from firms traded on the BIST 30 Index, Ustaı et al. (2021) attempted to forecast the future performance of the stock prices. The firms in the BIST 30 Index from 2010 to 2019 had their quarterly financial statements collated for this purpose, and financial ratios were computed using the assembled information. Monthly closing prices of company stocks for the same period were also collected, and these data were arranged as quarterly averages in order to harmonize them with financial ratios. Following the conclusion of the data preparation stage, many techniques, including ANNs, the random forest (RF) algorithm, and the XGBoost algorithm, were used to forecast each company's future stock values. Then, the forecasting results obtained by each method are compared. The results of the study show that the XGBoost algorithm performs the most effectively and makes more successful forecasts than other methods. In addition, it is concluded that both XGBoost and RF algorithms have higher forecasting accuracy than the ANN. By reviewing the body of research in the area, this study assesses the efficacy of machine learning approaches in future price projections of the stocks of firms listed in the BIST 30 Index and produces significant findings.

In order to study exchange rate projections, Kse (2021) contrasted the results of gray forecasting methods and the LSTM model. Comparisons were made both based on numerical data and visual evaluations. The necessary codes were written using the Python programming language. In comparison to the Grey model and other statistical forecasting techniques, the findings demonstrate the superior efficacy and success of the LSTM model. According to RMSE and other performance measures, LSTM has been observed to make better predictions. However, this study also points out that the LSTM model can be improved and emphasizes that more efficient results can be obtained by improving the layers within it. Consequently, this research shows that for exchange rate forecasting, the LSTM model performs better than the GM (1,1) Grey model.

In order to predict gold prices, Yurtsever (2021) overcame the challenges brought on by the market's intricate and non-linear structure. Between 2001 and 2021, the research examines the impact of the following variables: interest rate indicators, stock market index, exchange rate index, gold prices, and crude oil prices. Artificial neural network techniques including LSTM, Bi-LSTM, and GRU were used to build the models for this purpose. The models were then assessed using metrics for mean absolute error (MAE), mean absolute percentage error (MAPE), and root mean square error (RMSE). With 3.48 MAPE, 61,728 RMSE, and 48.85 MAE values, the LSTM model therefore fared the best.

The examination of numerical data using data mining techniques that was collected from the Central Bank of the Republic of Turkey was the main subject of the research conducted by Ata and Erbudak (2022). This dataset contains information on exchange rates, and the analysis period lasted from January 2020 to May 2021. During this period, exchange rate models were created using various machine-learning algorithms. Decision support trees, support vector machines, gaussian regression, and linear regression are among the approaches examined. 1352 exchange rate data points in all were used in four distinct models. Each model has different accuracy rates. The first model has an accuracy of 99.84%, the second model is 99.18%, the third model is 93.72%, and the fourth model is 86.83%. These results emphasize that the model with the highest accuracy rate can be used to develop strategies and plans. In order to provide exchange rate projections, this research examines the impact of data mining and machine learning techniques and compares the results to the accuracy rates of techniques previously used in the literature.

Özcan (2023) focused on analyzing monthly BIST 100 index data and comparing various machine learning methods for direction prediction. Nine distinct machine learning techniques were used to analyze data spanning from January 2002 to September 2022 in order to forecast whether the index values will rise or fall from month to month. The methods employed in this study encompass Logistic Regression Analysis (LR), Linear Discriminant Analysis (LDA), Naive Bayes Algorithm (NB), Random Forests Algorithm (RF), K-Nearest Neighbour Algorithm (KNN), SVM-RBF, Classification and Regression Trees Algorithm (CART), Artificial Neural Networks (NNET), Support Vector Machines with Gaussian Kernel Function (SVM-RBF), and Support Vector Machines with Polynomial Kernel Function (SVM-POLY). The results show that linear methods produce more successful forecasts. This study makes an important contribution to understanding future financial market movements.

Foreign currency markets, commodities markets, and stock market indices of emerging nations that affect BIST100 were investigated by Akbulut and Adem (2023). According to the authors, the economies of countries are closely interrelated, so it is vital to understand and predict the interactions in financial markets. Closing prices from January 2017 through October 2021 make up the data set utilized in the analysis. To ensure the study's findings were objective, researchers used cross-validation techniques using $k = 5$ and 10-folds. Models were compared using MAE, RAE, RMSE,

and LSTM. The LSTM model outperformed the competition in terms of prediction accuracy, as shown by the experiments. Specifically, the LSTM model's MAE value is 10.27, RMSE value is 14.15, and RAE value is 6.06. This research significantly advances our knowledge of the intricate relationships and price projections seen in financial markets.

The intricacy of financial time series data was discussed by Erden (2023), who also looked at the use of various techniques to forecast the performance of EREGL stock, which is traded on Borsa Istanbul's major metal market. In the research, deep learning algorithms including LSTM, GRU, and RNN were utilized to forecast data, while the ARIMA model was used for conventional time series analysis. Different time frames, feature extraction, and data preparation are some of the techniques used to enhance the deep learning model's performance. The RNN algorithm beat the others and obtained an accuracy of 93% on the test data set, according to the study's experiments with time delays in various circumstances. This study provides an effective approach to understanding the complex interactions and price forecasts in financial markets.

METHODOLOGY

Research Design

This section provides an overview of the dataset and the machine learning and deep learning techniques used to the euro price forecasting process. The Central Bank of the Republic of Turkey's official website provided the historical information utilized in this research to predict the average monthly Euro pricing. Therefore, official data are used in this study. The data set consists of monthly average Euro prices between January 2000 and October 2023. The dataset is split into training and test datasets so that the approaches may be tested. In this case, 20% of the dataset is used for testing and the remaining 80% for training. Table 1 displays a portion of the study's data set.

Table 1. A Portion of The Dataset Used for The Research

Date	Euro Price	Date	Euro Price
2000-01	0.55
2000-02	0.55
2000-03	0.56	2023-05	21.43
2000-04	0.56	2023-06	24.94
2000-05	0.56	2023-07	29.20
2000-06	0.58	2023-08	29.43
....	2023-09	28.82
....	2023-10	29.08

Resource: evds2.tcmb.gov.tr

During data pre-processing, an input pricing dataset is created by converting the Euro data into a dataset originating from the NumPy format. Furthermore, MinMaxScaler (Equation 1) is used to express the values of all features on the same scale and to normalize the dataset. This makes the calculations faster and more efficient. Subsets for testing, evaluation, and training are then created from the dataset. The evaluation data set is used to compare the prediction mistakes made during the

optimization phase, while the training data is utilized to train the model. Ultimately, predictions are produced, the model's performance is assessed on the test dataset, and outcomes are determined.

$$x_{scaled} = \frac{x - x_{min}}{x_{max} - x_{min}} \quad (1)$$

Evaluation Matrix

Forecasting past Euro prices provides important information by evaluating the performance of different methods. An in-depth comparison of SVM, XGBoost, LSTM, and GRU models' results is performed here. Statistical indicators such as MAPE, RMSE, MAE, and R² are used to compute the accuracy of the models' prediction outcomes. The formulae for determining these statistical values are shown in Equations 2, 3, and 5.

$$MAPE = \frac{1}{N} \sum_{i=1}^N \frac{|\widehat{X}_i - X_i|}{X_i} \quad (2)$$

$$RMSE = \sqrt{\frac{1}{n} \sum_{i=1}^n (X_i - \widehat{X}_i)^2} \quad (3)$$

$$MAE = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n |X_i - \widehat{X}_i| \quad (4)$$

$$R^2 = 1 - \frac{\sum_{i=1}^n (y_i - \widehat{y}_i)^2}{\sum_{i=1}^n (y_i - \mu)^2} \quad (5)$$

The following sub-headings explain in detail how each algorithm works and which features it focuses on.

Data Analysis

Long and Short Term Memory (LSTM) Algorithms

When compared to conventional RNNs, LSTM is the superior ANN design. LSTM has a structure that can better handle long-distance connections. Basically, LSTM uses special memory cells that can store and transmit the outputs of units at different time steps. These memory cells are designed to preserve historical information and manage the flow of information through various control gates. In addition, the memory cells of the LSTM use a cell state to store important information about past events. The forget gate, entrance gate, and exit gate are all components of this cell's regulatory network. In this way, LSTM stands out with its ability to capture complex relationships over time and its capacity to provide more control over data (Yurtsever, 2022: 1485).

Cells in LSTM are more complex information processing units compared to typical conventional neurons. Numerous gates of various lengths are included in each cell with the goal of preserving and arranging the information flow along rows. This characteristic allows LSTM to determine whether information is more significant in the short or long term, which makes it ideal for a wide range of sequential issues. The following is a definition for an LSTM cell:

$$i_t = \sigma(W_{ii}x_t + b_{ii}h_{t-1} + b_{hi}) \quad (6)$$

$$f_t = \sigma(W_{if}x_t + b_{if} + W_{hf}h_{t-1} + b_{hf}) \quad (7)$$

$$g_t = \tanh(W_{ig}x_t + b_{ig} + W_{hg}h_{t-1} + b_{hg}) \quad (8)$$

$$o_t = \sigma(W_{io}x_t + b_{io} + W_{ho}h_{t-1} + b_{ho}) \quad (9)$$

$$c_t = f \odot c_{t-1} + i_t \odot g_t \quad (10)$$

$$h_t = o_t \odot \tanh(c_t) \quad (11)$$

In this case, "x" is the input state and "h" is the concealed state. The current time increment is denoted by t . Multiplication by elements (Hadamard multiplication) is represented by " \odot ", while sigmoid activation is indicated by " σ ". Gates in their present configuration are denoted as g_t (cell gate), " f_t " (forget gate), " i_t " (input gate), and " o_t " (output gate). The weights and bias terms between gates may be learned, and they are represented by " W_{xy} " and " b_{xy} " respectively. Figure 1 is a graphic representation of the information transfer that takes place inside of an LSTM cell.

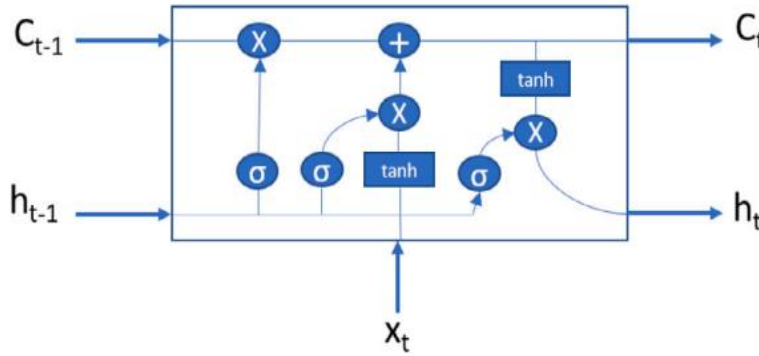

Figure 1. The Cell of LSTM
Resource: Elmaz et al. (2021)

Gated Recurrent Unit (GRU) Algorithms

GRU, as introduced by Cho et al. in 2014, stands as a variation of Recurrent Neural Networks (RNNs). One of the primary challenges faced by traditional RNNs lies in effectively capturing and processing long-range dependencies within sequences. This challenge is addressed by integrating gating mechanisms into the architecture. To determine the fraction of the current input (x_t) and the previous output (h_{t-1}) to transmit on to the next cell, GRU uses two crucial gates: the update gate (z_t) and the reset gate (r_t). This stands in contrast to LSTM's more intricate structure. GRU boasts a reduced count of learnable parameters compared to LSTM, mainly attributable to the absence of LSTM's output layers (Nosouhian et al., 2021: 2). Figure 2 provides a visual depiction of a GRU unit, while Equation 12 encapsulates the entire update mechanism within GRU units.

$$\begin{pmatrix} r \\ z \end{pmatrix} = \begin{pmatrix} \text{sig} \\ \text{m} \\ \text{sig} \end{pmatrix} W^l \begin{pmatrix} h_t^{l-1} \\ h_{t-1}^l \end{pmatrix} \quad (12)$$

$$\tilde{h}_t^l = \tanh(W_x^l h_t^{l-1} + W_g^l (r \odot h_{t-1}^l)) \quad (13)$$

$$h_t^l = (1 - z) \odot h_{t-1}^l + z \odot \tilde{h}_t^l \quad (14)$$

On the other hand, the reset gate plays a pivotal role in assigning significance to the previously obtained information. Weighted by "W" the data retained in the memory is selectively dispatched, ensuring only essential details advance to the next step. As we tackle equations 15 and 16, we lay out the fundamental operations that underpin the Gated Recurrent Unit (GRU).

Update Gate:

$$z_t = \sigma(W_z * [h_{t-1}, x_t]) \quad (15)$$

Reset Gate:

$$r_t = \sigma(W_r * [h_{t-1}, x_t]) \quad (16)$$

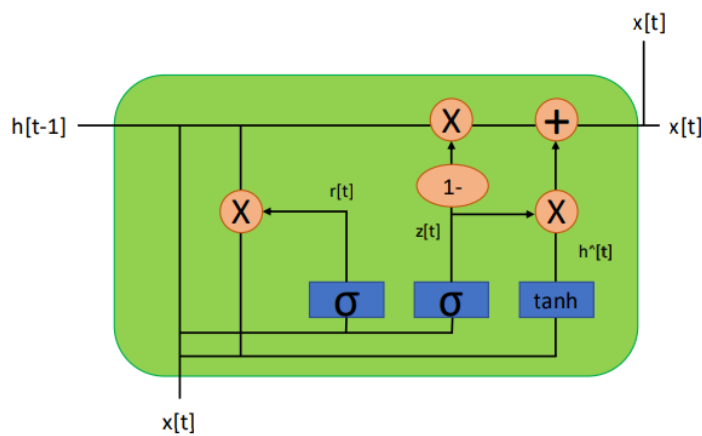

Figure 2. An Illustration of A Single-Unit GRU Diagram

Resource: Nosouhian et al., 2021: 2

Support Vector Machines (SVM) Kernel Algorithms

The statistical learning theory that has developed over the last several decades is where SVM got its start. Time series forecasting, object categorization, pattern recognition, and other machine learning tasks are just a few of the many uses for support vector machines (SVM), which were invented in 1995 by Vapnik and his colleagues. One of SVM's branches, Support Vector Regression, takes a distinct approach in forecasting. Instead of rigidly adhering to a predefined 'model,' it leverages observed data to predict the outcomes of a function, following a path less conventional in traditional time series forecasting methodologies. The goal of a time series prediction method is to create a function $f(x)$ given a dataset containing time series $x(t)$, where t is a sequence of N discrete samples expressed as $t = \{0, 1, 2, 3, \dots, N - 1\}$, and $y(t + \Delta)$ is an expected future value (t higher than or equal to N). This function is responsible for producing an output that corresponds to the projected value within a specified prediction horizon. Through the means of regression analysis, equations (17) and (18) serve the purpose of establishing such prediction functions, catering to both linear and non-linear regression scenarios (Sapankevych and Sankar, 2009: 27).

$$f(x) = (w \cdot x) + b \quad (17)$$

$$f(x) = (w \cdot \phi(x)) + b \quad (18)$$

When the input data are non-linear, the goal is to map them via " $\phi(x)$ " (the Kernel Function) to a higher-dimensional feature space. Then, linear regression on higher-dimensional feature space is the goal. In addition to establishing the ideal weight w and threshold b , "*optimal*" weight criteria are created to accomplish this aim. The Euclidean norm (minimizing $\|w\|^2$) is a useful tool for assessing the "*smoothness*" of the weights, the first criteria. The second criterion is empirical risk, which seeks to reduce estimate error as much as possible. The objective is to get $R_{reg}(f)$, where f is a function of $x(t)$, as little as possible.

$$R_{reg}(f) = R_{emp}(f) + \frac{\lambda}{2} \|w\|^2 \quad (19)$$

The term " λ " refers to a scaling factor that serves as a regularization constant or a capacity control term. Its purpose is to protect data against overfitting and generalization. Evidence-based risk is:

$$R_{emp}(f) = \frac{1}{N} \sum_{i=0}^{N-1} L(x(i), y(i), f(x(i), w)) \quad (20)$$

For a given training set, where $t = \{0, 1, 2, 3, \dots, N - 1\}$, the truth data, or predicted value, is indicated by $y(i)$, the index " i " signifies a discrete time series. A loss function or cost function, $L(\cdot)$, must be defined. The e-insensitive loss function, created by Vapnik, and the quadratic loss function, often used with the Least Squares SVM, are popular. A quadratic programming problem is formulated using the e-insensitive loss function in order to determine the proper weights and minimize regularized risk (Mellit et al., 2013: 299):

$$\text{minimize } \frac{1}{2} \|w\|^2 + C \sum_{i=1}^n L(y(i), f(x(i), w))$$

where

$$L(y(i), f(x(i), w)) = \begin{cases} |y(i), f(x(i), w)| - \varepsilon & \text{if } |y(i), f(x(i), w)| \geq \varepsilon \\ 0 & \text{otherwise} \end{cases} \quad (21)$$

To find the optimal weights, the Karush-Kuhn-Tucker conditions must be met, which say that the product of the variables and constraints is zero at that time. Multiplying the optimum weights by the dot products between data points characterizes the estimate of the function $f(x)$:

$$f(x) = \sum_{i=1}^N (a_i - a_i^*) \langle x, x(i) \rangle + b. \quad (22)$$

The locations on or off the " ε " tube that have Lagrange multipliers " a " greater than zero are called "*support vectors*". This exemplifies how a subset of the whole dataset is generally necessary to get the optimal weights for these non-zero Lagrange multipliers. In other words, $f(x)$ may be defined without using the whole dataset. One of the numerous benefits of this method is that the solution is

quite small. The space $x(i)$ is transformed into a (possibly) higher-dimensional feature space called " $\varphi(x(i))$ " for use in SVR-based non-linear regression. A Mercer-conforming kernel function may be created as follows, given that the solution in SVR is based on the dot products of input data:

$$k(x, x') = \langle \phi(x), \phi(x') \rangle \tag{23}$$

To compute the ideal weights w inside the feature space, substitute this value into equation (22). The process remains the same. Many kernel functions—such as the Gaussian, polynomial, and hyperbolic tangent—satisfy Mercer's requirements. Because they allow non-linear data to be mapped into "feature" spaces, which are linear by nature, kernels are essential to SVM/SVR applications. The optimization procedure seen in the linear example may now be replicated. Even though the Gaussian kernel is a popular option, empirical evaluations are often needed to choose an acceptable kernel function. The architecture of the resultant SVR model is shown in Figure 3.

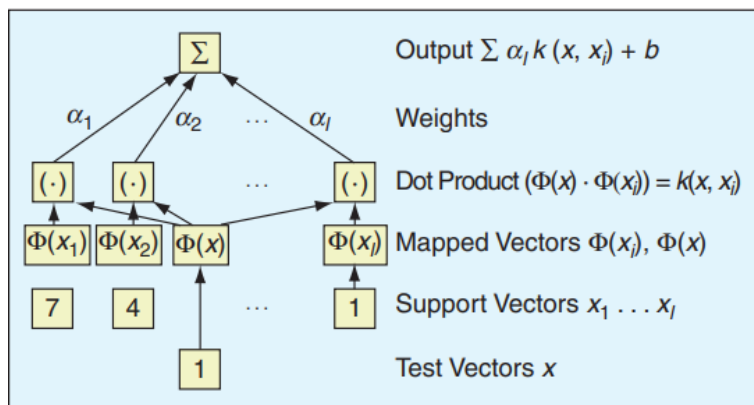

Figure 3. Support Vector Machines Architecture
References: Sapankevych and Sankar, 2009: 28

Extreme Gradient Boosting (XGBoosting) Algorithms

The open-source machine learning method XGBoost uses gradient boosting to handle a variety of prediction tasks, including regression and classification. In the context of financial forecasting, XGBoost plays a crucial role in improving the accuracy of predictions related to stock prices, market trends, and risk assessment. Its ability to handle large and complex financial datasets, along with its efficient optimization techniques, makes it a preferred choice for financial analysts and researchers seeking robust predictive models in the world of finance (Yan et al., 2022: 5).

$$obj(f) = \sum_{i=1}^n L(y_i, \hat{y}_i) + \Omega(f) \tag{24}$$

The number of training samples is indicated by "n" in this case, the real label is " y_i ," the predicted label is " \hat{y}_i ," the training loss function is "L," and a regularization term is " Ω ". The regularization term prevents overfitting, while the training loss function evaluates how well the model predicts. The individual predictions made by XGBoost's K regression trees are denoted by the notation " $(f_k(x_i))$ ". The ultimate prediction is the aggregate sum of all these trees outcomes.

$$\hat{y}_i = \sum_{k=1}^K f_k(x_i) \quad (25)$$

Taking equation (25) into account in relation to equation (24), the Kth tree's objective function is expressed as follows.

$$obj(f) = \sum_{i=1}^n L(y_i, \hat{y}_i^{K-1} + f_k(x_i)) + \Omega(f_k) + const \quad (26)$$

The regularization term of the first K-1 trees is where the equation's constant originates. Equation (26) may be transformed into the following form by using Taylor expansion.

$$obj(f) = \sum_{i=1}^n \left[L(y_i, \hat{y}_i^{K-1}) + g_k f_k(x_i) + \frac{1}{2} h_i f_k^2(x_i) \right] + \Omega(f_k) + const \quad (27)$$

In order to decrease model complexity, one derives the regularization term through the following process:

$$\Omega(f) = \gamma T + \frac{1}{2} \lambda \|w\|^2 \quad (28)$$

T stands for the total number of leaves, ω for the leaf weights, and λ and γ , which have default values of 1 and 0, respectively, are the coefficients. Machine learning models play a pivotal role in forecasting and adapting to new data, making their capacity for generalization and model accuracy crucial factors to be considered. Figure 4 depicts the XGBoost algorithm's design.

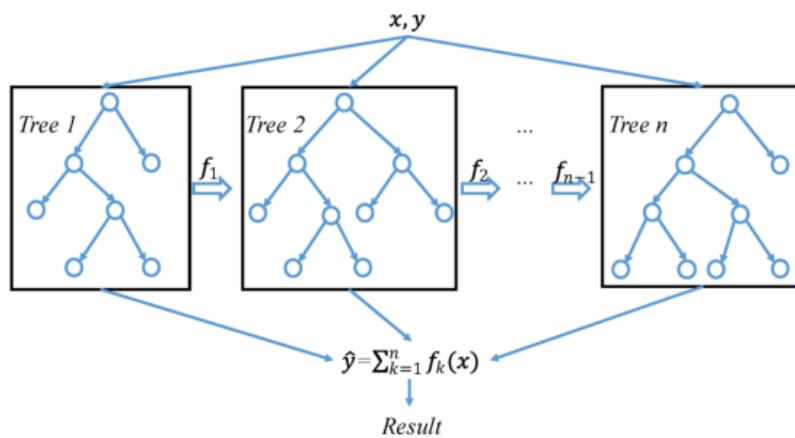

Figure 4. The Architecture of The Xgboost

Resource: Wang et al., 2019: 138

Hyperparameter Settings of Algorithms

For the LSTM method, a sequential model was developed in this work. There is just one layer employed in this LSTM model estimate technique. 200 neurons and a hyperbolic tangent activation function are features of the LSTM layer. Then, one output unit is used to add a thick layer. The "adam" optimization process was then used to construct the model, with MSE serving as the loss function. For 100 epochs, the model was trained using batches of 64 data points each from the training set. Test data were also used to assess the model's performance. In conclusion, the LSTM model's hyperparameters are as follows:

- Number of neurons in the LSTM layer: 200
- Activation function: Hyperbolic Tangent (tanh)
- Optimization algorithm: Adam
- Loss function: Mean Square Error (MSE)
- Training periods (epoch): 100
- Batch size: 64

A GRU cell of 200 units makes up the first layer of the GRU model. There is just one output unit in the second layer, which is dense. Models use mean squared error (MSE) loss and the "adam" optimizer. The model underwent 100 epochs of training using the training set of data. We utilized 64 samples in each epoch. In a nutshell, hyperparameters:

- Number of GRU cells: 200 units
- Activation function: Hyperbolic Tangent (tanh)
- Optimization algorithm: Adam
- Loss function: Mean Square Error (MSE)
- Duration of the training process (epochs): 100
- Number of samples used in each training step (batch size): 64

When building the SVM model, the Radial Basis Function kernel with kernel "rbf" is used. This allows the SVR model to make non-linear predictions. The model fits the training data and generates the optimal prediction function. When constructing the XGBoost regression model, the XGBRegressor class is used. The objective of the model is to predict Euro prices using input features. Training data is used by the model to determine the link between the input characteristics and the target Euro prices. It then makes predictions using test data.

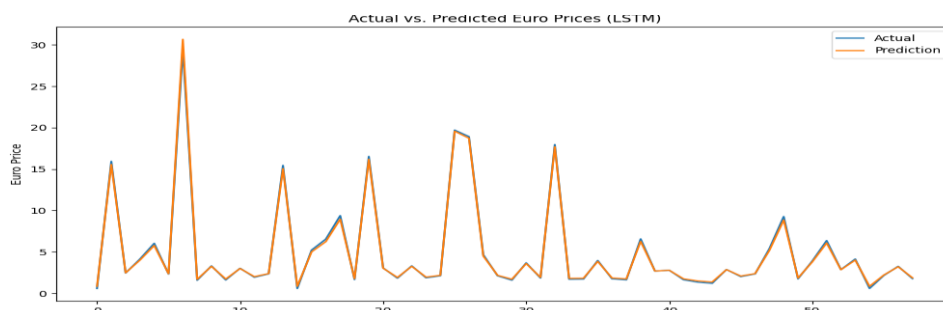
FINDINGS

The study explores the application of LSTM, GRU, XGBoost, and SVM models for the task of forecasting euro prices. The sole independent variable used across these models is the time series data representing the average monthly exchange rate between the euro and the Turkish lira. The dataset was sourced from the official website of the Central Bank of the Republic of Turkey, evds.mb.gov.tr, spanning a temporal range of 286 months, commencing from January 2000 and extending to October 2023. The study uses five different error indicators to assess how well the forecasting models perform. These error metrics encompass RMSE, MSE, MAE, MAPE, and R^2 . Each model undergoes a sequence of development, training, and subsequent assessment using a dedicated dataset. The error metrics resulting from the model outcomes are presented in Table 2 for reference.

Table 2. Test Results of LSTM, GRU, XGBoost, and SVM Algorithms

Model	RMSE	MAE	MAPE	R ²	MSE
LSTM	0.2438	0.1648	0.0604	0.9982	0.0594
SVM	2.0895	2.0207	0.9277	0.8688	4.3662
XGBoosting	0.2579	0.1106	0.0148	0.9980	0.0665
GRU	0.0829	0.0552	0.0131	0.9997	0.0068

The average deviation between the model's predictions and the actual values is shown by the RMSE value. Better forecasts are shown by a lower RMSE. The average absolute deviation of the forecasts from the actual data is measured by the MAE. A low MAE means better predictions. MAPE measures the percentage deviation of predictions from actual values. A lower MAPE means better predictions. The R² value measures how much of the data variance the model explains. A high R² value indicates better model performance. The MSE statistic calculates the average squared error between forecasts and reality. Better prediction accuracy is shown by a smaller MSE. The better the forecast, the lower the MAE number should be. The more precise a prediction is, the lower the RMSE number should be. Values of R² might be anything from zero to one. Higher accuracy in predictions is shown by reduced margins of error (MAE) and RMSE (the difference between the expected and actual values). When R² is near to 1, it indicates that the values are very close to each other (Sulistio et al., 2023: 180-181). The findings show that the GRU model has the lowest error rates across the board. In particular, low values of RMSE, MAE, MAPE, and MSE indicate that this model makes better predictions than the others. Furthermore, the high R² value indicates that the model provides a good explanation for the data. When compared to other models, the SVM performs poorly because to its high RMSE and MAE values. The R² value is also lower than the other models, indicating that it explains the data poorly. Although XGBoost and LSTM models also perform quite well, the GRU model explains the data in the best way. Therefore, the GRU model gave the best result in this study. Figure 5, however, is a chart depicting the results of the LSTM, GRU, XGBoost, and SVM models in comparison to their predictions.

Figure 5a. Actual and Predicted Values of LSTM Algorithm

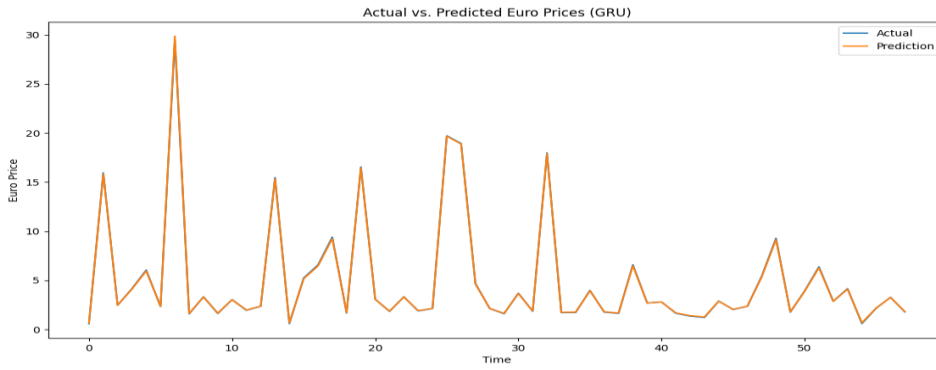

Figure 5b. Actual and Predicted Values of GRU Algorithm

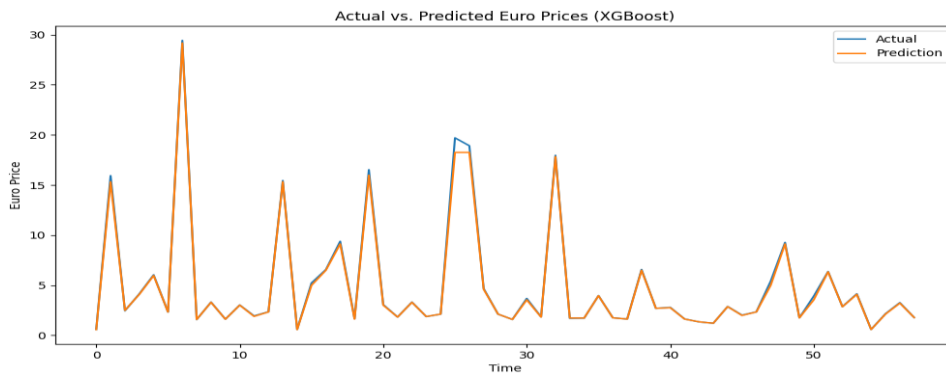

Figure 5c. Actual and Predicted Values of XGBoost Algorithm

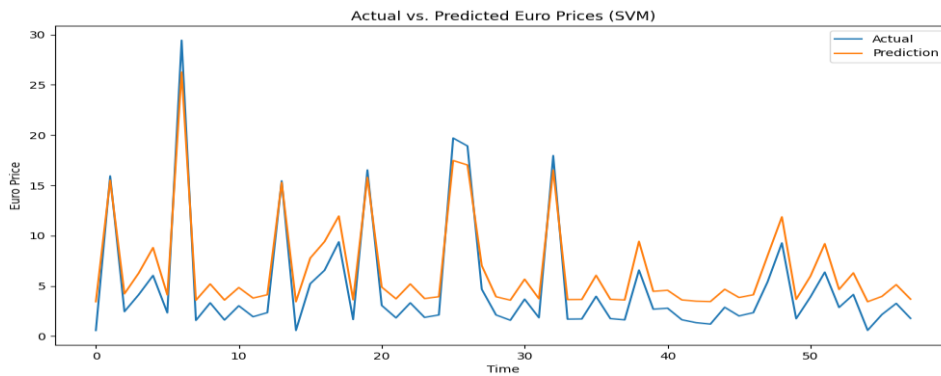

Figure 5d. Actual and Predicted Values of SVM Algorithm

As can be seen from the graphs of the test results of the models shown in Figure 5, according to the comparison results, the GRU model has the lowest RMSE value, which means that its predictions are closer to the actual data than the other models. SVM has the highest RMSE, which indicates the lowest prediction accuracy. Again, the GRU model has the lowest MAE, indicating that its predictions are closer to the actual values. SVM has the highest MAE. The GRU model has the lowest MAPE compared to the other models, indicating the lowest error rate in percentage terms. SVM has the highest MAPE. The GRU model has the highest R^2 , indicating that it best explains the data. SVM has the lowest R^2 . The RU model has the lowest MSE, meaning that it performs best in terms of squared error. SVM has the highest MSE. In conclusion, according to all error statistics obtained, the GRU

model shows the best performance and makes better predictions than the other models. The SVM model, on the other hand, generally has a lower prediction accuracy than the other models.

After it was determined that the GRU model was the best model in terms of test performance in the monthly Euro forecasting process, the next 12-month forecasting process was started. The reason for choosing the GRU algorithm in the future forecasting process is that it shows the best performance in the training and testing phases.

The average Euro rate forecast for the next 12 months was made by performing the following steps: For future prediction with the GRU model, feature generation is performed. In order to use monthly data in particular, a sequence is created. This array contains the past 12 months of data. This creates the features that the model will use to predict future monthly prices. Next, the GRU model is built with a sequential Keras model using Adam optimization, as in the training and testing phases. The first layer of the model is a GRU layer and contains 200 units. The hyperbolic tangent is used as an activation function. A dense layer is then added. The model is used to forecast Euro prices for the next 12 months. Initially, 12 months of data at the end of the current data series are taken. Then, a forecast for each future month is made. These forecasts are returned to their original scales and printed.

Future forecastInitially, we use the data from the last 12 months to forecast future prices based on the model's predictions. This data is taken from the most recent part of the *X* array and corresponds to the "look_back" created in the previous step. This array represents the current time series that the model will use to generate its forecasts. Next, forecasts for the next 12 months are made. For each month, the model generates a forecast using "current_sequence". This forecast is stored in a variable called "next_month". These forecasts are used to generate future forecasts in the next step. After the future forecasts have been calculated, "current_sequence" is updated. This shifts the last 12 months of data to obtain a new monthly forecast. This shifting makes room for the last month's forecast to be used in the calculation of the next forecast. That is, for each new month, the oldest month's forecast is subtracted and replaced by the new forecast. The forecasts for each month are returned to the original scales as predicted by the model using This is done specifically to make prices more understandable and comparable. Finally, the Euro price forecasts for the next 12 months are printed. For each month, the month the forecast represents is indicated along with the forecast value. This can be used to understand future price movements and make decisions. Forecast results for the next 12 months with the GRU model are presented in Table 3 and Figure 6.

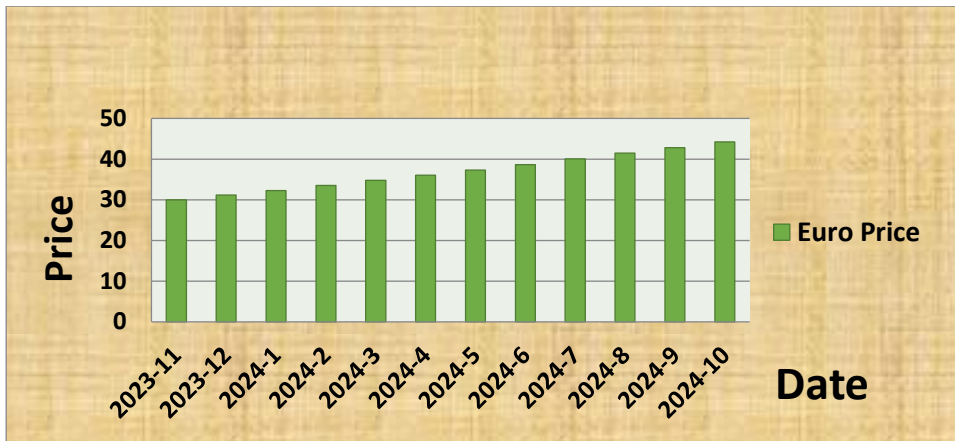

Figure 6. GRU Model's Euro Forecast for the Next 12 Months

Table 3. Euro Price Forecasts of GRU Model for the Next 12 Months

Date	Euro	Date	Euro
2023-11	29.98	2024-5	37.33
2023-12	31.12	2024-6	38.67
2024-1	32.29	2024-7	40.05
2024-2	33.5	2024-8	41.43
2024-3	34.74	2024-9	42.8
2024-4	36.01	2024-10	44.21

The model forecasts the likely course of Euro prices for the period from November 2023 to October 2024. The forecasts indicate that the Euro price will follow a monthly average trend between 29.98 Turkish lira and 44.21 Turkish lira and will tend to increase continuously. These forecasts can be an important source of information on future Euro price movements and provide a valuable guide for financial decisions.

CONCLUSION, DISCUSSION AND RECOMMENDATIONS

This study was carried out to examine the performance of LSTM, GRU, XGBoosting, and SVM algorithms for financial time series forecasting and to evaluate the ability of these algorithms to predict Euro prices. For this purpose, after evaluating the model performances, it was found that the best performance belongs to the GRU model. Euro price forecasts for the next 12 months were obtained using the GRU model.

The results of this study show that the GRU model exhibits superior performance in financial time series forecasting. In particular, the RMSE (root mean squared error) value is 0.0829, the MAE (mean absolute error) value is 0.0552, and the R^2 (R-squared) value is 0.9997. The results demonstrate the high accuracy and precision levels of the GRU model in price forecasts. Moreover, these results offer the potential to provide financial analysts and investors with more reliable information about future Euro prices. Therefore, it can be concluded that deep learning techniques such as the GRU model are an effective tool for financial market analysis.

At the same time, the performance of the GRU model is compared with similar previous studies in the literature. These comparisons reveal the importance and usability of deep learning algorithms for predicting future price movements in financial markets. For example, Ranjit et al. (2018) used LSTM models in their study and obtained successful results. However, in this study, higher accuracy values were obtained by using the GRU model. In addition, some machine learning techniques in other studies, especially XGBoost and MARS methods (Abar, 2020), have high accuracy rates.

The results show that the GRU model has significant forecasting ability. For the 12-month period, Euro price forecasts have higher accuracy rates than other methods. The model is particularly useful for capturing the dynamic nature of the data and can offer financial analysts better insights into future price movements. These results offer a number of suggestions for the future. Firstly, researchers developing forecasting models in financial markets may want to consider the further use of deep learning techniques and their comparison with traditional methods. Continuous monitoring and improvement of the performance of the model is important to achieve greater success in financial market analysis. Secondly, GRU can be hybridized with other deep learning and machine learning models to test its effectiveness on real-time financial data streams. Third, this model can be applied to various financial instruments, such as stocks, bonds, and cryptocurrencies, further optimizing the algorithm and adjusting the parameters. Fourth, external factors such as geopolitical events, policy changes, and economic indicators can be integrated into the models. Fifth, interdisciplinary collaborations with experts in economics, finance, and data science can be established to develop educational resources and training modules based on the study findings. Finally, these advanced techniques can be compared with traditional econometric models to examine their long-term forecasting capabilities. It is believed that these various suggestions will expand the impact of the research and improve the accuracy and reliability of financial forecasts.

The results of this study show that the GRU model is an effective tool for Euro price forecasts. These results are expected to make a significant contribution to the literature and guide financial analysts, investors, and researchers in predicting future price movements. For future research, it is suggested to evaluate the performance of GRU and other deep learning algorithms in the price prediction of various financial assets. Analyses on extended data sets and different time periods may contribute to the improvement of these techniques. In conclusion, it is expected that this study will inspire further research on the use and effectiveness of deep learning techniques in financial analysis and that these approaches will promote the understanding of financial markets and the development of more effective investment strategies.

REFERENCES

- Abar, H. (2020). Estimation of gold prices with Xgboost and Mars methods. *Ekev Academy Journal*, (83), 427-446.
- Akbulut, S., & Adem, K. (2023). BIST 100 prediction with the interaction of financial instruments of developing countries using deep learning and machine learning methods. *Niğde Ömer Halisdemir University Journal of Engineering Sciences*, 12(1), 1-1.
- Alpay, Ö. (2020). USD/TRY price forecasting using LSTM architecture. *European Journal of Science and Technology*, 452-456.
- Ata, O., & Erbudak, A. E. (2022). Exchange rate forecasting application with data mining and machine learning. *Firat University Journal of Engineering Sciences*, 34(2), 553-563.
- Bağcı, B. (2020). Increasing the forecasting power of moving averages and exponential smoothing methods: forecasting the exchange rate in Turkey. *Turkuaz International Journal of Socio-Economic Strategic Research*, 2(1), 1-12.
- Bircan, H., & Karagöz, Y. (2003). An application on monthly exchange rate forecasting with Box-Jenkins models. *Kocaeli University Journal of Social Sciences*, (6), 49-62.
- Central Bank of the Republic of Turkey, <https://evds2.tcmb.gov.tr/index.php?/evds/serieMarket>
Access Date: 04.10.2023.
- Cho K., Van Merriënboer B., Gulcehre C., Bahdanau, D., Bougares, F., Schwenk, H. & Bengio, Y. (2014). Learning phrase representations using RNN encoder-decoder for statistical machine translation, *arXiv preprint, arXiv:1406.1078*, 2014.
- Elmaz, F., Eyckerman, R., Casteels, W., Latré, S., & Hellinckx, P. (2021). CNN-LSTM architecture for predictive indoor temperature modelling. *Building and Environment*, 206, 108327.
- Erden, C. (2023). Comparison of forecasting performance of deep learning and arima methods: the case of a borsa İstanbul stock. *Journal of Management and Economics*, 30(3), 419-438.
- Ketboğa, M. (2019). Characteristics of exchange rate forecasting methods, their superiority and weaknesses in determining exchange rate movements. *Giresun University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 5(2), 44-67.
- Köse, Ü. B. (2021). *Exchange rate forecasting with artificial neural networks and grey model* (Unpublished Master's Thesis), Marmara University, Institute of Social Sciences, Istanbul.
- Mellit, A., Pavan, A. M., & Benghanem, M. (2013). Least squares support vector machine for short-term prediction of meteorological time series. *Theoretical and applied climatology*, 111, 297-307.
- Nosouhian, S., Nosouhian, F., & Kazemi Khoshouei, A. (2021). A review of recurrent neural network architecture for sequence learning: comparison between lstm and gru. *Preprints*. 1-7, <https://doi.org/10.20944/preprints202107.0252.v1>.
- Özcan, K. A. (2023). Prediction of stock exchange index direction with machine learning methods: the case of BIST 100. *Gümüşhane University Journal of Social Sciences*, 14(3), 1001-1018.
- Özdemir, A. K., Tolun, S. & Demirci, E. (2011). Estimation of index return direction by binary classification method: The case of ISE 100 index. *Journal of Niğde University Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 4(2), 45-59.
- Özkan, F. (2011). Alternative Approach with artificial neural networks in exchange rate forecasting. *Eskişehir Osmangazi University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, October 2011, 6(2), 185-200
- Ranjit, S., Shrestha, S., Subedi, S., & Shakya, S. (2018). Comparison of algorithms in foreign exchange rate prediction. In *2018 IEEE 3rd International Conference on Computing, Communication and Security (ICCCS)*, 9-13, IEEE.

- Sapankevych, N. I., & Sankar, R. (2009). Time series prediction using support vector machines: a survey. *IEEE Computational Intelligence Magazine*, 4(2), 24-38.
- Sulistio, B., Warnars, H. L. H. S., Gaol, F. L. & Soewito, B. (2023). Energy sector stock price prediction using the CNN, GRU & LSTM hybrid algorithm. In *2023 International Conference on Computer Science, Information Technology and Engineering (ICCoSITE)*, 178-182, IEEE.
- Ustalı, N. K., Tosun, N. & Tosun, Ö. (2021). Stock price prediction with machine learning techniques. *Eskişehir Osmangazi University Journal of Economics and Administrative Sciences*, 16(1), 1-16.
- Wang, Y., Pan, Z., Zheng, J., Qian, L. & Li, M. (2019). A hybrid ensemble method for pulsar candidate classification. *Astrophysics and Space Science*, 364, 1-13.
- Yan, H., Yan, K. & Ji, G. (2022). Optimisation and prediction in the early design stage of office buildings using genetic and XGBoost algorithms. *Building and Environment*, 218, 109081. <https://doi.org/10.1016/j.buildenv.2022.109081>.
- Yurtsever, M. (2022). Automobile sales forecasting using economic indicators with lstm method. *Journal of Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Institute of Social Sciences*, 12(3), 1481-1492.

Geliş Tarihi:

07.05.2022

Kabul Tarihi:

02.04.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Deveci, D. & Bolat, Y. (2024). Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki lisansüstü tezlerin incelenmesi *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1457-1481. doi: 10.46928/iticusbe.1113537

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE SOSYAL BECERİLER ALANINDAKİ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ

Araştırma

Duygu Deveci

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Milli Eğitim Bakanlığı

duygu.deveci93@gmail.com

Yavuz Bolat

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi

yavuzbolat6@gmail.com

Duygu DEVECİ, Eğitim Programları ve Öğretim alanında bilim uzmanıdır. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı Okul Öncesi Öğretmenidir. Anne Çocuk Eğitim Vakfı gönüllü eğitimcisidir.

Yavuz BOLAT, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Bölümü Eğitim Programları ve Öğretim ABD öğretim üyesidir. Eğitim Programları ve Öğretim alanında doçenttir. Eğitim programları ve öğretim ile öğretmen yetiştirme alanında çalışmaları bulunmaktadır.

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE SOSYAL BECERİLER ALANINDAKİ LİSANSÜSTÜ TEZLERİN İNCELENMESİ

Duygu Deveci
duygu.deveci93@gmail.com
Yavuz Bolat
yavuzbolat06@gmail.com

Özet

Amaç: Araştırmanın amacı, Türkiye’de 2019-2022 yılları içerisinde okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılmış lisansüstü tezlerinin incelenmesi ve değerlendirilmesidir.

Yöntem: Bu araştırma sistematik inceleme üzerine kurulu bir eğitim bilim çalışmasıdır.

Bulgular: Araştırmada elde edilen veriler göz önüne alındığında; bu konuda kadın araştırmacıların erkek araştırmacılara göre çok daha fazla çalışma yaptığı, bu alana dair belirlenen aralıklarda yapılan lisansüstü tezler içerisinde yüksek lisans tezlerinin 8 kat kadar fazla yapıldığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Araştırmada incelenen konu alanında doçent ve profesör unvanlı danışmanların daha çok tez yazım sürecine katkı sağladığı görülmüştür. İncelenen yıllar içerisinde en çok tezin 2019 yılında yapıldığı, 2022 yılında ise yalnızca bir tez üretildiği tespit edilmiştir. Bu alanda yapılan lisansüstü tezlerde daha çok nicel araştırmaların tercih edildiği ve araştırmalarda en fazla tarama modelinin kullanıldığı belirlenmiştir. Tezlerin çeşitli ve birbiriyle ilişkili araştırma konularını içerdikleri ve tezlerde bu konulara ilişkin çocuk, öğretmen, ebeveyn, okul öncesi eğitim kurumları gibi veri kaynaklarından bilgi elde edildiği dikkat çekmiştir. İlaveten araştırmanın verileri toplanırken ölçeklerin, veriler analiz edilirken ise istatistiksel veri analiz yöntemlerinin tercih edildiği ulaşılan diğer sonuçlar arasındadır.

Özgünlük: Literatürde asıl bilgi üretim kaynağı olan lisansüstü tezlerin incelenme ve değerlendirilmesine ilişkin birçok araştırma olmasına rağmen, bu konuda okul öncesi dönemde sosyal beceri alanında yapılmış çalışmalarla hiç karşılaşılmamış olması bu araştırmanın önemini açıklamaktadır. Bu araştırma okul öncesi dönemde sosyal beceri alanının önemine dikkat çekmesi ve sosyal beceri alanının araştırmacıların elde ettiği sonuçlara bütüncül bir bakış açısı getirmesi bakımından özgün bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Okul Öncesi Dönem, Sosyal Beceriler, Lisansüstü Tez İnceleme, Lisansüstü Tezler, Meta Değerlendirme

JEL Sınıflandırması:

EXAMINATION OF GRADUATE THESIS IN THE FIELD OF SOCIAL SKILLS IN PRE-SCHOOL PERIOD

Abstract

Purpose: The purpose of the research is to study and assess the postgraduate theses in the area of social skills during the preschool period in Turkey between the years 2019 and 2022.

Method: This study is based on a systematic review in the field of educational science.

Findings: Considering the data gathered in the research; It has been concluded that female researchers carry out much more work in this field than male researchers, and among the postgraduate theses made at the specified intervals in this field, the master's theses are done 8 times more. It has been decided that the advisors with the title of associate professor and professor contribute more to the thesis writing process in the subject area examined in the research, that the most thesis was made in 2019, and only one thesis was produced in 2022. It has been determined that more quantitative research is preferred in the postgraduate theses in this field and the scanning model is used the most in the research. It is notable that theses contain various and interrelated research topics and that information is obtained from data sources such as children, teachers, parents, and preschool education institutions on these subjects. In addition, it is among the other results that scales are preferred most when collecting data from data sources, and statistical data analysis methods are preferred when analyzing data more quantitative research is preferred in the postgraduate theses in this field and the scanning model is used the most in the researches. It is important that theses contain various and interrelated research topics and that information is acquired from data sources such as children, teachers, parents, and pre-school education institutions on these subjects. In addition, it is among the other results that scales are preferred most when collecting data from data sources and statistical data analysis methods are preferred when analyzing data.

Originality: Although there are many studies on the examination and evaluation of postgraduate theses, which are the main source of knowledge production in the literature, the fact that there have never been any studies in the field of social skills in preschool period explains the importance of this research. This research is unique in that it draws attention to the importance of social skills in preschool period and brings a holistic perspective to the results obtained by researchers in the field of social skills.

Keywords: Preschool Period, Social Skills, Postgraduate Thesis Analysis, Postgraduate Theses, Meta Evaluation

JEL Classification:

GİRİŞ

Sosyalleşme, insan yaşamının vazgeçilmez bir parçasıdır. Birey, dünyaya geldiği andan itibaren, kendisini sosyal bir çevrenin içerisinde bulmaktadır. İlk olarak aile üyeleri veya bakıcının katılımlarıyla oluşan kısıtlı sosyal çevre, ilerleyen zamanlarda akran ve arkadaşların katılımlarıyla birlikte genişleyen sosyal çevreye dönüşmektedir. Değişen sosyal çevreye uyum sağlanabilmesi, bu süreçte gerçekleşen çevreyle etkileşim ve iletişim, bireyin sağlıklı ve mutlu bir yaşam sürdürebilmesinde köprü görevi görmektedir. Buna binaen bireye, söz konusu süreçleri etkili olarak yönetebilme yetkinliği sağlayan sosyal becerilerin kazandırılması büyük önem taşımaktadır.

Modern yüzyılda teknoloji, meslek, sosyal yaşam ve diğer sosyolojik ortamlarda gerçekleşen değişimlere uyum sağlayabilen sosyal ve yaşam becerileri gelişmiş bireylere toplumsal açıdan daha fazla ihtiyaç duyulmaktadır (Johnston ve diğerleri, 2011; Bolat, 2021). Bu durum eğitim-öğretim faaliyetlerinin sosyal beceriler üzerinde önemle durmasına neden olduğundan sosyal beceri kavramının doğru biçimde tanımlanması gerekmektedir. Bireyin; ilgi, istek ve düşünceleri doğrultusunda toplumdaki varlığını sürdürebilmesinde, bireye kazandırılması gereken beceriler arasında ön plana çıkan sosyal becerilerle ilgili literatüre bakıldığında, sosyal becerilerin farklı boyutlardan ele alınarak değişik yönlerinin vurgulandığı görülmektedir (Lum ve diğerleri, 2018; Carson ve diğerleri, 2019; Brown ve Fredrickson, 2021). Mattson ve Ollendick (1988) sosyal becerileri; uyum sağlama yöntemleri ile birlikte sözel veya sözel olmayan etkili iletişim yöntemlerini uygulayarak ortaya çıkabilecek olan çeşitli türden çatışmaları çözümlenebilir becerisi olarak tanımlamaktadır. Angelico ve diğerleri (2013, s. 19) “*bireyin arzu edilen sosyal davranışları gerçekleştirmesine ve başkalarıyla uygun şekilde ilgilenmesine yardımcı olan kişilerarası becerilerinin davranışsal envanteri*” olarak açıklamaktadırlar. Dowrick, sosyal becerileri toplumsal fayda sağlayabilme ve toplumda yer bulabilme olarak bireysel ve toplumsal fayda yönünde açıklamaktadır (Dowrick,1986). Sosyal becerilerin yeterli düzeyde gelişmemesi ya da bir bireyin sosyal becerilere yeterli düzeyde sahip olmaması bireyin düşük akademik performansına, kaygı, depresyon, yalnızlık, reddedilme ve asosyal bir çevreye neden olabilir (Hosokawa ve Katsura, 2017). Öte yandan Spince ise sosyal becerileri göz teması, jest ve mimikler gibi sözel olmayan iletişim öğelerini içeren mikro beceriler ve duyguları ifade etme, gruba katılabilme gibi makro beceriler olmak üzere iki düzeyde incelemektedir (Spince,1995). Tüm bu söylemlerden yola çıkarak sosyal becerileri; bireyin topluma kabulünü sağlayan, çevrenin, durumun veya ortamın özelliklerinden etkilenen, gözlemlenebilir, örnek alma, canlandırma gibi farklı öğrenme yollarıyla kazanılan, sözel ve sözsüz davranışlar bütünü olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır (Önalın, 2006; Gershon ve Pellitteri, 2018; Thomas, 2018; Galinsky, 2019).

Yaşamın ilk yıllarında sosyal beceriler, gereksinimlerden ötürü ortaya çıkan basit davranışlar olarak gözlenmekte iken, ilerleyen dönemlerde toplumsal değerler ve içinde bulunulan düzenin sahip olduğu kültür doğrultusunda biçimlenerek karmaşık yapılara dönüşmektedir (Bolat, 2021). Bahsedilen

yapılar etkili iletişim kurma, saldırgan durumlarla başa çıkabilme, plan yapma, sorun çözme ve duyguları kontrol edebilme gibi iç içe geçmiş, spesifik becerileri içermektedir (Aslamiah ve diğerleri, 2021; Polat Bozkurt ve Özbey, 2021). Bu beceriler kişinin duygu ve düşüncelerini doğru şekilde ifade edebilmesini ve karşı tarafın duygu ve düşüncelerini doğru şekilde anlamasını sağlamaktadır (Çetin, 2002; Khusnidakhon, 2021). Bu sayede kişi yeni gireceği bir ortama veya gruba kolaylıkla uyum sağlayabilecektir. Sosyal becerileri sosyal yeterliklerle ilişkili olduğundan sosyal yeterliğin gelişimine imkân sunmaktadır (Hutching, 2019). Çünkü bazı araştırmalar çocukların diğer insanlarla olumlu ve yeterli bir şekilde etkileşim kurma yeteneğinin, daha erken yaşlardan itibaren geniş anlamda ve zaman içinde olumlu uyum için kilit bir faktör olduğu göstermektedir (Domitrovich ve diğerleri, 2017). Bu durumun başka bir açıklayıcısı olarak genç yaştaki bireylerin sosyal becerilerinin erken çocukluk ve okul öncesi dönemle bağlantılı olması sosyal beceri öğretiminin okul öncesi dönem için ne denli önemli olduğunu göstermektedir (Masten ve diğerleri, 2010).

Bireyin sosyal becerilerini geliştirmek için, sosyal etkileşimlere, bireyden başlayarak etkili sosyal iletişim kanallarının geliştirilmesine ve bireylerin yeteneklerinin anlaşılmasına dikkat edilmelidir (Albatran, 2021). Bireyin tanınması ya da okul öncesi dönemde sosyal beceri setlerinin hazırlanması bu dönemde yapılacak sosyal beceri öğretimini temellendirilmesine yardımcı olabilir. Bu sayede sosyal becerilerin hem ilgili yaş grubuna hem de bireyin gelişimdeki kritik dönemlerdeki beceri görevlerinin doğru biçimde yerine getirilmesini olanak sağlamaktadır. Nitekim gelişim süreçlerinde belirli olgunlaşma seviyesine ulaşan her bireyin, sözü edilen becerileri gerçekleştirecek düzeyde olması beklenmektedir. Ancak, her zaman kazanılması istenilen beceriler bireyde görülmeyebilir. Bu durum bireyin sosyal beceri yetersizliği ya da eksikliğinden kaynaklanmaktadır (Reuchlin, 1970; Thomas, 2018). Bu durum sosyal beceri eğitim programlarına ihtiyaç duyulmasını sağlamıştır. Sosyal beceri eğitim programlarıyla sosyal beceri eğitimine daha fazla ihtiyaç duyan bireyler için beceri uyarlamaları, eylem yoğunlaşması ve müdahalelerin bireyselleştirilmesi gerekmektedir (Kern ve diğerleri, 2020). Ayrıca empati ve onaylanma, okul çağındaki çocuklar için özellikle önemli sosyal beceri yapılarıdır. Bu nedenle okul öncesi dönemde uygun sosyal beceri gelişiminin öngörücüleri sosyal beceri öğretiminde aktif olarak kullanılmalıdır (Mulvey ve Jenkins, 2020). Sosyal becerilere yeterli düzeyde sahip bireyler bir ortamda saldırgan ya da problemleri bir durumla karşılaştığında sahip olduğu becerileri kullanarak duygularını kontrol altına alabilecek ve bu durumlara ilişkin sorunları rahatlıkla çözebilecektir (Gresham ve Elliott, 1987). Sosyal becerilerin eksikliği kişilerarası iletişim engellerini de artırmaktadır (Cook ve diğerleri, 2017). Bu nedenle sosyal becerilerin eğitimi, okul öncesi eğitim ortamlarında üzerinde önemle durulması gereken bir öğrenme alanıdır. Özellikler sosyal görevleri içeren beceri öğretiminin bireyin akran grubuna kabul edilmesi, konuşmaya istekli olma, oyun oynamaya katılma ve yeni arkadaş grupları oluşturma gibi faydaları düşünüldüğünde bu öğrenme alanının önemini daha da artırmaktadır (Gresham ve Elliott, 2010).

Alanyazın incelendiğinde, bireylerde sıklıkla görülen sosyal beceri eksikliklerinin okul öncesi dönemden itibaren ortaya çıkmaya başladığı görülmektedir (İman Dereli, 2014; Ekici Başar, 2017;

Dinçer ve diğerleri, 2019; Akduman ve diğerleri, 2020; Atmaca ve diğerleri, 2020). Çünkü okul öncesi dönem, çocukların kendi kabuklarını kırarak dış dünya ile iletişim kurmaya başladıkları ilk dönemdir. Çocuklar bu dönemde, farkında olmadan kendilerini sosyal bir çevrenin içinde bulmaktadırlar. Başlangıçta kendi ilgi ve istekleri doğrultusunda davranışlar sergileyen çocuklar, ilerleyen yıllarda bu sosyal çevreye göre davranışlarını şekillendirmekte ve ilgi alanlarını belirlemektedirler (Bornstein ve diğerleri, 2010; Junge ve diğerleri, 2020; Tompkins,2022). Bu yüzden çocuğun, sağlıklı bir sosyal çevreye sahip olmaması veya sosyal çevresinde yer alan kişilerle sorunlar yaşaması, çocuğun yer aldığı sosyal çevrede varlığını devam ettirebilecek sosyal becerileri yeteri kadar kazanmamasına neden olmaktadır (Gardner ve diğerleri 1994; Rubin ve diğerleri, 2009). Çünkü beceri türleri sosyolojik ve sosyal ilişkiler barındıran kurumsal yapıları etkilediği ve bu ortamların yordayıcısı olduğundan beceri eğitim türleri içerisinde olan sosyal beceri öğretimin gerekliliği bir kez daha ön plana çıkmaktadır (Bolat ve Korkmaz, 2021).

Sosyal becerilerin kazanılmasının yanında sosyal becerilerin öğretimi de birtakım zorlukları barındırmaktadır. Araştırma sonuçları sosyal beceri öğretiminde öğretmenlerin zorluklar yaşadığına işaret etmektedir (Dobbins ve diğerleri, 2010). Bu durum sosyal beceri öğretiminin özel bir eğitim ve uzmanlık gerektiğine işaret etmektedir. Özellikle okul öncesi ve özel eğitim alanında öğretim süreçleri ve öğretim ortamlarındaki sosyal beceri öğretimi daha fazla uzmanlık gerektirmektedir (Bolat, 2019). Bu noktadan hareketle sosyal beceri öğretiminde öğrencilere beceri uygulama fırsatlarını sağlamak, onlara model olmak ve uygulama fırsatları yoluyla olumlu ilişkiler geliştirmeyi ve sürdürmeyi, arkadaşlık gelişimine katkıda bulunmayı, okula uyum sağlamayı ve sosyal çevrelerin talepleriyle başa çıkmayı yaparak-yaşayarak öğretmek gerekecektir (McDaniel ve diğerleri, 2017). Öğretmenlerin öğrenme-öğretme süreçleri bakımından sosyal beceri öğretiminde vizyoner roller sergilemesi gerekmektedir. Ayrıca okuma becerisi gibi farklı beceri türleri sosyal becerilerin eğitiminde etkili olabilmektedir. Bunu sağlayabilmek için uygun teknolojik ya da medya araçları seçilebilir ve öğretimde kullanılabilir (Rahmawati ve Mustadi, 2021). Okul öncesi, özel eğitim ya da normal zekâ seviyesine sahip bireylerin sosyal beceri eğitimi için karma gerçeklik (MR), sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) gibi yenilikçi teknolojilerin kullanımı bu bakımdan yenilikçi çözümler içerebilir (Mosher ve Carreon, 2021).

Okul öncesi dönemde aile ve akran kabulü eksikliği yaşayan çocuklarda yetersiz sosyal beceriler yaşandığı gözlenmekte dolayısıyla ilerleyen süreçlerde bu çocukların; başarısızlık, şiddet suça eğilim gibi olumsuz davranışlar sergileme eğiliminde olacakları belirtilmektedir (Smead, 2005; Uysal ve Balkan, 2015). Buna ilaveten, aile, okul, iş popülaritesi düşük olan bireylerin, daha fazla sosyal beceri yetersizliği yaşadığı yapılan araştırmalarla desteklenmektedir (Özerk ve diğerleri, 2005; Çubukçu ve Gültekin, 2006; Dowson ve Guare, 2018; Ünivar ve Karaoğlu,2017; Kılıç ve Güngör Aytar, 2017; Özbey ve Aktemur, 2019; Tuerk ve diğerleri, 2020).

Araştırmanın Amacı

Sosyal beceri kavramı günümüzde her ne kadar önem kazansa da sosyal beceri yetersizliğine sebep olan nedensel ve ilişkisel sorunlar bilinmemektedir. Bu nedenle bireyde oluşan yetersizliğin ortaya çıkış öyküsünün temeline inilerek asıl problem noktalarının tespiti bireyin beceri gelişimine katkı sağlayacaktır. Bu bağlamda bu araştırma ile, sosyal becerilerin oluşmaya başladığı okul öncesi dönem ele alınarak sosyal becerileri yetersizliklerinin temelinde yatan nedenler ve diğer alanlarla ilişkilere dair yapılan lisansüstü araştırmaların incelenmesi ve literatüre katkı sağlaması amaçlanmaktadır.

Literatürde asıl bilgi üretim kaynağı olan lisansüstü tezlerin incelenme ve değerlendirilmesine ilişkin birçok araştırma olmasına rağmen, sosyal beceri alanında yapılan araştırmaların azlığı ve bu konuda okul öncesi dönemde yapılmış çalışmalarla hiç karşılaşılmamış olması bu araştırmanın önemini açıklamaktadır. Bu araştırma okul öncesi dönemde sosyal beceri alanının önemine dikkat çekmesi ve sosyal beceri alanının araştırmacıların elde ettiği sonuçlara bütüncül bir bakış açısı getirmesi bakımından özgün bulunmaktadır. Bu önem bağlamında bu araştırmada Türkiye’de 2019-2022 yılları içerisinde okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında oluşturulan lisansüstü tezlerinin incelenmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Araştırmanın Problemi

“Türkiye’de 2019-2022 yılları içerisinde okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında oluşturulan lisansüstü tezlerin bilimsel özellikleri nasıldır?” ifadesi araştırmanın problem cümlesini oluşturmaktadır. Bu probleme ilişkin olarak araştırmanın içeriğinin oluşturulmasında kullanılacak alt problemler belirlenmiştir. Bunlar;

1. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi yıllarda ve türlerde oluşturulmuştur?
2. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi üniversitelerde oluşturulmuştur?
3. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi enstitülere bağlı olarak oluşturulmuştur?
4. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi anabilim dalı ve bilim dalına bağlı olarak oluşturulmuştur nasıldır?
5. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin yazarının cinsiyeti ve tezlerde yer alan danışmanların unvanları nasıldır?
6. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin yazım dili nasıldır?
7. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin araştırma konuları ve alt araştırma konuları nasıldır?
8. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi araştırma türü ve araştırma modeli kullanılarak oluşturulmuştur?

9. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerde oluşturulan evren ve tezlerde yer alan örneklem türü nasıldır?
10. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi veri kaynakları kullanılarak oluşturulmuştur?
11. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi veri toplama araçları ve veri analiz yöntemleri kullanılarak oluşturulmuştur?

YÖNTEM

Araştırmanın Modeli

Türkiye’de, okul öncesinde sosyal beceriler alanında yapılan lisansüstü tezleri inceleme amacı taşıyan bu araştırma sistematik inceleme üzerine kurulu bir eğitim bilim çalışmasıdır. Sistematik araştırmalar konu alanında yer alan bazı özel alanların literatürde daha belirgin biçimde ön plana çıkarılmasında oldukça fazla tercih edilen araştırma türüdür (Vojir ve Rusek, 2019). Sistematik araştırmalarda kullanılan analiz süreci üzerinde çalışılması hedeflenen konunun durumunu belirleme, onu değerlendirme ve özetleme sürecini kapsamaktadır. Başka bir ifadeyle bu tür sürece sahip araştırmalar genellikle belirli bir konu üzerine yapılan araştırmaların farklı yönleriyle incelenmesidir (Liberati vd., 2009).

Çalışma Materyali

YÖK veri tabanlarında yer alan 2019-2022 yılları içerisinde okul öncesinde sosyal beceriler alanında oluşturulan lisansüstü tezler, araştırmanın problemi ve alt problemlere ilişkin olarak incelenmiştir. Bu kapsamda araştırmanın yazılı materyallerini Türkiye’de okul öncesinde sosyal beceriler alanında gerçekleştirilen 57 lisansüstü tezdten oluşturmaktadır. Bu aralıktaki akademik yıllar, alana ilişkin oluşturulan yüksek lisans ve doktora tezlerinin son dönemlerdeki yönelimini tespit edebilmek amacıyla tercih edilmiştir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Araştırmanın verilerini çalışma evrenine dahil edilen lisansüstü tezler oluşturmaktadır. Araştırmada yer alan lisansüstü tezlerin belirlenmesi amacıyla YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı’nda “sosyal beceri” anahtar kelimesiyle tarama yapılmış ve ulaşılan tezlerden bir veri havuzu elde edilmiştir. Daha sonra veri havuzu incelenmiş, okul öncesi dönem ile ilgisi olmayan tezler araştırmadan çıkarılarak, araştırma okul öncesi döneme indirgenmiş ve araştırma verileri elde edilmiştir. Araştırmaya dahil edilmesi uygun bulunan lisansüstü tezler Bolat ve Tekin (2017) tarafından geliştirilen “Bilimsel Yayın Analiz Formu” kullanılarak analiz edilmiştir.

Bilimsel Yayın Analiz Formu aracılığıyla toplanan veriler doküman analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Doküman analizleri bir belge ya da seçilmiş belgeler üzerinde yapılan sistematik incelemelerdir. Ayrıca başka veri toplama yöntemleriyle de birlikte kullanılabilir. Bu sayede bilgi toplanması amaçlanan olgu veya olgular hakkında elde edilen yazılı belgelerin analizini içerdiğinde ilgili bilimsel yayınlar içerik analizine tabi tutulmuştur (Yıldırım ve Şimşek, 2021).

Geçerlik ve Güvenirliği Sağlama

Bilimsel çalışmalarda üzerinde önemle durulması gereken konulardan birisi geçerlik ve güvenirliğin sağlanmasıdır (Arslan, 2022). Bunu sağlayabilmek adına araştırmanın temel konusu ya da amacı belirlenmelidir. Bu araştırmadaki temel konu okul öncesi dönemde sosyal beceri alanında yapılan bir dizi bilimsel çalışmaların sistematik olarak incelenmesi olarak belirlendiğinden araştırmanın alt amaçları da bu bağlamda oluşturulmuştur. Araştırmanın alt amaçları bağlamında, toplanan verilerin geçerliliğini sağlamak ve kontrol altında tutmak amacıyla, araştırma kapsamında yer alan çalışmaların tanımlanması, konuya uygunluk durumu, çalışma evreninin detaylı açıklamaları, görselleştirmeler ve aşamalı bir yapıda sunulmuştur. Bu şekilde, araştırma sürecinin okuyucular tarafından daha kolay anlaşılması ve yorumlanması hedeflenmiştir. Bulguların sunumunda, sayısal veriler tablolar, şekiller, görseller ve grafiklerle desteklenerek okuyucuların süreci daha hızlı ve doğru anlamlandırması sağlanmıştır. Bununla birlikte ilgili literatürde üçlü geçerlik sağlama yöntemi olarak bilinen geçerlik sağlama yöntemi kullanılmıştır. Birinci geçerlik sağlama yöntemi olan tanılayıcı geçerliğin sağlanması için çalışmalardan elde edilen verilerin doğru biçimde tanımlanması sağlanmıştır. İkinci kısımda yer alan yorumlayıcı geçerliğin sağlanmasında önemli olan araştırmacıların inceledikleri dokümanlardan ortak bir yorum sağlanmasıdır. Bu nedenle araştırmayı yürüten araştırmacılar tarafından ortak ve doğru yorumlamamın yapılması için bir görüş birlikteliği sağlanmıştır. Son aşamada ise kuramsal geçerliğin sağlanması adına araştırmaya konu olan bilimsel çalışmaların özüne ve sonuçlarına sadık kalınarak araştırmanın güvenirliği sağlanmaya çalışılmıştır (Sandelowski ve Barroso, 2007). Tüm bunların yanında araştırmacıların bilimsel araştırma ve tutumlara özenle uyarak araştırmanın bilimsel güvenirliği oluşturulmaya çalışılmıştır.

BULGULAR

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 1’de okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin oluşturuldukları yıllar ve tez türlerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 1. Tezlerin Türleri ve Yapılış Yılları

Yıllar	2019	2020	2021	2022	T
Yüksek Lisans	22	16	12	1	51
Doktora	2	2	2	0	6
Toplam	24	18	14	1	57

Tablo 1'e göre araştırmada 57 lisansüstü tez incelenmiştir. Araştırmada incelenen tezlerin içerisinden 51'inin yüksek lisans,17'sinin doktora tezi niteliğine sahip olduğu görülmüştür. Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında değerlendirme kapsamına dahi edilen yılların hepsinde yüksek lisans tezi yapıldığı görüldüğen 2022 yılında henüz doktora tezi yapılmadığı dikkat çekmiştir. İncelenen yıllar içerisinde lisansüstü tezlerin en fazla 24 tez olmak üzere 2019 yılında en az 1 tez olmak üzere 2022 yılında yapıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca belirlenen yıllarda yapılan yüksek lisans tezlerinin en fazla 22 tez olmak üzere 2019 yılında en az 1 tez olmak üzere 2022 yılında yapıldığı belirlenmiş ve bu bakımdan lisansüstü tezlerin yapıliş yıllarıyla yüksek lisans tezlerinin yapıliş yıllarının aynı eğilimi gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca belirlenen yıllarda yapılan doktora tez sayılarının 2019-2021 yılları arası eşit olarak dağılım gösterdiği görülmüştür.

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 2'de okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin hangi üniversitelerde oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 2. Tezlerin Yapıldığı Üniversite

Üniversite	f	Üniversite	f
Gazi Üniversitesi	9	Özyeğin Üniversitesi	1
Dumlupınar Üniversitesi	3	Aksaray Üniversitesi	1
Hacettepe Üniversitesi	2	Gedik Üniversitesi	1
Karabük Üniversitesi	2	Dicle Üniversitesi	1
Yıldız Teknik Üniversitesi	1	Marmara Üniversitesi	3
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi	1	Üsküdar Üniversitesi	3
Bahçeşehir Üniversitesi	1	Uludağ Üniversitesi	1
İstanbul Geilişim Üniversitesi	2	Trakya Üniversitesi	3
Ortadoğu Teknik Üniversitesi	1	İnönü Üniversitesi	3
Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi	1	ağ Üniversitesi	2
İstanbul Aydın Üniversitesi	3	Çukurova Üniversitesi	1
Necmettin Erbakan Üniversitesi	1	Yaşar Üniversitesi	1
Sivas Cumhuriyet Üniversitesi	1	Boğaziçi Üniversitesi	1
Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi	1	Beykent Üniversitesi	1
İstanbul Geilişim Üniversitesi	1	Okan Üniversitesi	1
Abant İzzet Baysal Üniversitesi	1	Maltepe Üniversitesi	1
Hasan Kalyoncu Üniversitesi	1		

Tablo 2 incelendiğinde okul öncesi dönem sosyal beceriler alanında 2019-2022 yılları arasında 33 farklı üniversitede lisansüstü tez yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Lisansüstü tezlerin yapıldığı üniversitelerin 14'ünün öze/vakıf üniversitesi ve 19'unun devlet üniversitesi olduğu görülmüştür. Belirlenen yıllar arasında okul öncesi dönem sosyal beceriler alanında yapılan tezlerde özel ve vakıf üniversitelerinde toplam 18 tez üretilmiş olup devlet üniversitelerinde ise bu alanla ilgili olarak 37 tez yapılmıştır. Tablo 2'ye bakıldığında lisansüstü tezlerin yapıldığı üniversitelerin içerisinden Gazi Üniversitesinde en çok tez üretildiği, İstanbul Aydın Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Dumlupınar

Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, İnönü Üniversitesi ve Trakya Üniversitesinde ise eşit sayıda tez üretimi gerçekleştirildiği dikkat çekmiştir.

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 3'te okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin hangi enstitülere bağlı olarak oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 3. Tezlerin Yapıldığı Enstitüler

Enstitü	f	%
Eğitim Bilimleri Enstitüsü	25	43.8
Sosyal Bilimler Enstitüsü	20	35.0
Sağlık Bilimleri Enstitüsü	4	7.01
Lisansüstü Eğitim Enstitüsü	8	14.0
Toplam	57	100

Tablo 3'e göre okul öncesi dönem sosyal beceriler alanında üretilen tezlerin 4 farklı enstitüde yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Tablo 2' de yer alan üniversitelerin bünyesinde bulunan bu enstitüler içerisinde Eğitim Bilimleri Enstitüsü'nün 25 (%43,8) tez ile en çok tez üretilen enstitü özelliği taşıdığı gözlenmiştir. Ayrıca tezlerin üretim sayılarına göre Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 20 (%35,0) tez sayısı ile ikinci Sağlık Bilimler Enstitüsü'nün 8 (%14,0) tez sayısı ile üçüncü sırada olduğu belirlenmiştir. Bunlara ek olarak Tablo 3'te tezlerin en az Lisansüstü Eğitim Enstitüsünde üretildiğine dair bilgilere yer verilmiştir.

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 4 ve Tablo 5'te okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin hangi anabilim dalı ve bilim dalına bağlı olarak oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 4. Tezlerin Yapıldığı Anabilim Dalları

Anabilim Dalı	f	Anabilim dalı	f
Özel Eğitim	2	Okul Öncesi Eğitimi	2
Çocuk Gelişimi Eğitimi	7	Temel Eğitim	25
Eğitim Bilimleri	1	İlköğretim	2
Güzel Sanatlar Eğitimi	2	Temel Bilimler	1
Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri	1	Psikoloji	11
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık	1	Klinik Psikoloji	1

Tablo 4 incelendiğinde Tablo 2'de belirtilen üniversitelere bağlı 6 farklı anabilim dalında 2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında tez yapıldığı belirlenmiştir. Yapılan tezlerin yarısına yakınının Temel Eğitim Anabilim dalında üretildiği gözlenmiştir. Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri, Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık, Eğitim Bilimleri, Klinik Psikoloji Anabilim Dallarında değerlendirme sürecine dahil edilen yıllar arasında yalnızca 1 tez yazıldığı dikkat çekmiştir.

Ayrıca yukarıdaki verilen anabilim dallarına sahip tezlerin yapıldığı bilim dalları Tablo 5'te verilmektedir.

Tablo 5. Tezlerin Yapıldığı Bilim Dalları

Bilim Dalı	f
Okul Öncesi Eğitimi	24
Klinik Psikoloji	5
Psikoloji	5
Zihin Engelliler Eğitimi	1
Özel Eğitim	1
Müzik Eğitimi	1
Rehberlik ve Psikolojik Danışmanlık	2
Eğitim Programları ve Öğretim	1
Çocuk Gelişimi	1
Toplam	41

Tablo 5'te 9 farklı bilim dalında 2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal beceri alanı ile ilgili lisansüstü tez yapıldığına dair bulgulara yer verilmiştir. Elde edilen bulgularda yer alan bilgiler incelendiğinde okul öncesi dönemde sosyal beceriler ile ilgili Tablo 2 de yer verilen üniversiteler içerisinde yer alan bilim dalları arasından 24 tez sayısı ile okul öncesi eğitimi bilim dalı en çok tez üretilen bilim dalı olmuştur. Ayrıca yapılan lisansüstü tezlerin 16'sında tezlerin yapıldığı bilim kapsamında ile ilgili herhangi bir bilgi yer almadığı görülmüştür.

Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 6'da okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin yazarının cinsiyeti ve tezlerde yer alan danışmanların unvanına ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 6. Tez yazarının cinsiyeti ve tez danışmanının unvanı

Tez Yazarı	Erkek	Kadın	
	6	51	
Tez Danışmanı	Öğretim Üyesi	Doçent	Profesör
	23	16	18

Tablo 6'ya göre okul öncesi dönemde sosyal beceri alanında yapılan tezlerin büyük çoğunluğu 51 (%87,4) kadın araştırmacılar tarafından yazılmıştır. 2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal beceri alanına ilişkin yalnızca 6 erkek araştırmacının çalışmalarının yer aldığı görülmüştür. Değerlendirilen yıllar içerisinde belirlenen 57 tezin tez yazarlarına danışmanlık hizmeti veren öğretim üyelerinden 18 (%31,5)'inin profesör, 16 (%28)'sının ise doçent unvanına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Yukarıda cinsiyetine dair bilgiler verilen tez yazarının yapmış olduğu lisansüstü tezlerin yazım dillerine ilişkin bilgiler tablo 7 de verilmiştir.

Altıncı Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 7’de okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerin yazım dillerine ilişkin bulgular yer almaktadır.

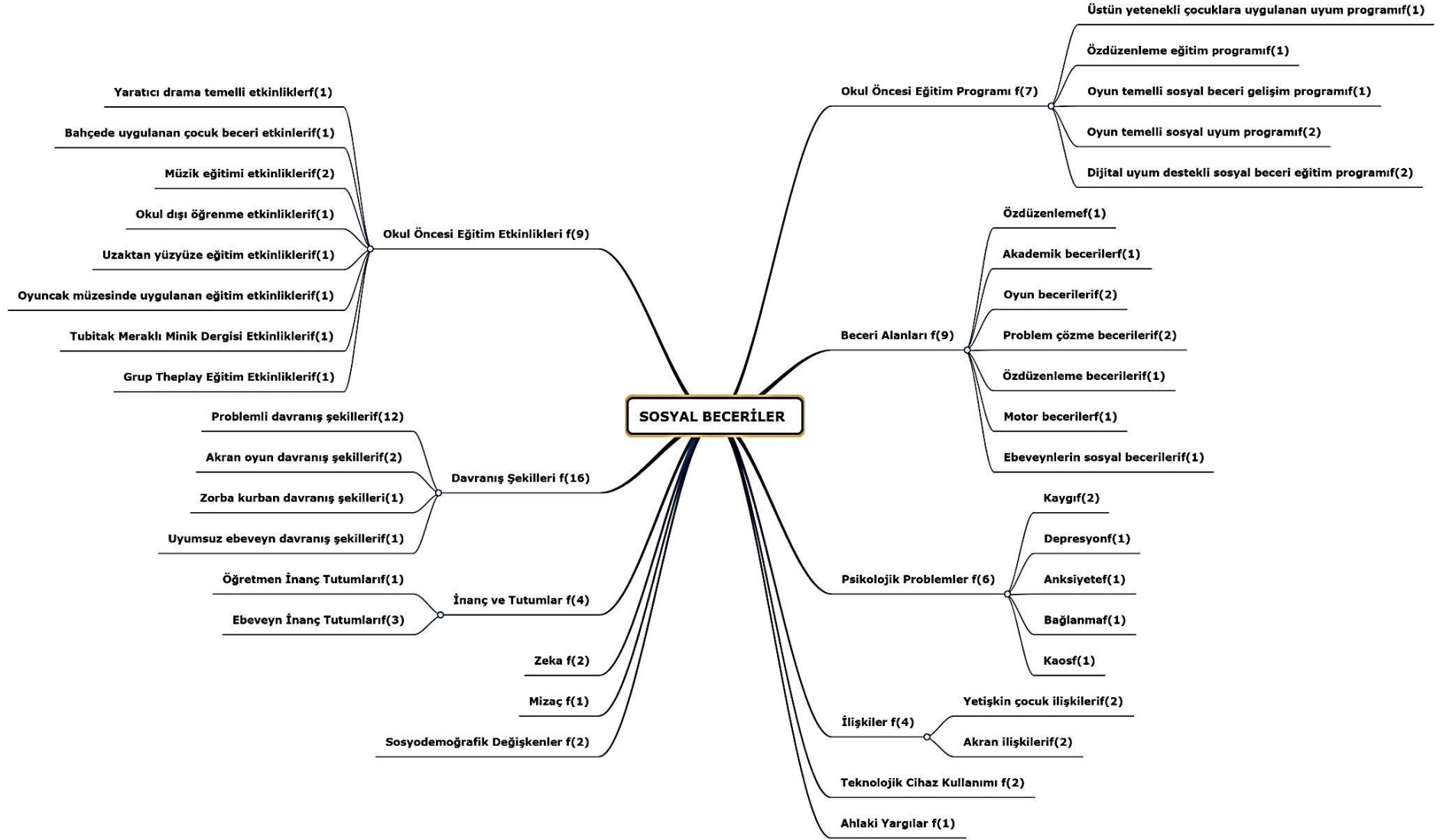
Tablo 7. Tezlerin Yazım Dili

Tezlerin Yazım Dili	f
İngilizce	4
Türkçe	53
Toplam	57

**İngilizce lisansüstü tez yapan üniversiteler: Özyeğin, Boğaziçi, ODTÜ, Yaşar Üniversiteleri*

Tablo 7’e göre okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan 57 tezden yalnızca 4’ünün Türkçeden farklı olarak yabancı bir dilde yapıldığı bu dilinde İngilizce olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yedinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Şekil 1. Tezlerin Araştırma Konuları ve Alt Araştırma Konuları

Şekil 1 incelendiğinde okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında oluşturulan tezlerde sosyal beceri ile ilişkilerin ya da sosyal becerileri etkileyen etmenlerin yer aldığı 12 farklı alanın araştırma konusunu oluşturduğu görülmüştür. Şekil 1'e göre okul öncesi dönemde sosyal becerilerle ilgili yapılan tezlerde en fazla davranış şekillerinin (f=16) sosyal becerilerle ilişkisi ve sosyal becerilere etkisine yönelik araştırma yapılmıştır. Daha sonrasında sosyal beceriler ile birlikte sırayla okul öncesi eğitim etkinlikleri (f=9), beceri alanları(f=9), oku öncesi eğitim programı (f=7), psikolojik problemler (f=6), inanç ve tutumlar (f=4) ve ilişkiler (f=4) alanları araştırılmıştır. Ayrıca araştırılan alanlar içerisinde sosyo-demografik değişkenler, teknolojik cihaz kullanımı ve zekâ alanlarının 2 kez, mizaç ve ahlaki yargılar alanlarının ise 1 kez araştırıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bununla birlikte Şekil 1 incelendiğinde 2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal beceri alanında yapılan tezlerde 7 farklı alt araştırma konusu oluşturulduğu tespit edilmiştir. Oluşturulan alt araştırma konuları arasından en fazla davranış şekilleri içerisinde yer alan problemlili davranış şekillerini içeren(f=12) konu alanının sosyal becerilerle ilişkisi ve sosyal becerilere etkisine yönelik araştırma yapıldığı görülmüştür. Ayrıca oluşturulan araştırma konuları arasından okul öncesi eğitim etkinliklerinin en çok ilişkilerin ise en az alt araştırma konusu içerdiği görülmüştür. Tüm bunlara ek olarak sosyodemografik değişkenler, mizaç, ahlaki yargılar, teknolojik cihaz kullanımı ve zekâ araştırma konuları ile ilgili alt araştırma konusu olmadığı dikkat çekmiştir.

Sekizinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 9'da okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi araştırma türü ve araştırma modeli kullanılarak oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 9. Tezlerin Araştırma Türü ve Modeli

Araştırma Türü	f	Araştırma Modeli	f
Nicel Araştırma	47	Deneyisel Model	14
Nitel Araştırma	2	Karma Desen Modeli	7
Karma Araştırmalar	8	Tarama Modeli	31
		Belirtilmemiş	4
		Betimsel Model	1
Toplam	57		57

Tablo 9'a bakıldığında yapılan tezlerin nicel, nitel ve karma olmak üzere 3 farklı araştırma türünde yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal becerilere ilişkin yapılan tezlerin çoğu (f=42, %82,4) nicel araştırma türü kullanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan tezlerde 4 farklı araştırma modelinin kullanıldığı görülmüştür. Değerlendirilen 57 tez içerisinde en çok 31 tezde betimsel veya ilişkisel tarama modelinin kullanıldığı belirlenmiştir. Daha sonrasında araştırmacılar ikinci olarak 14 tez sayısı ile grupta deneyisel model, yarı deneyisel model türlerini de kapsayan deneyisel modelleri kullanmışlardır. İncelenen tezler arasından 2 tezde araştırma modeli belirtilmemiştir.

Dokuzuncu Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 10’da ve Tablo 11’de okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezlerde oluşturulan evren ve tezlerde yer alan örneklem türüne ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 10. Tezlerin Araştırma Evreni

Araştırma Evreni	f	%
İlkokul Bünyesindeki Anasınıfları	6	10.5
Anaokulları	11	19.2
Okul Öncesi Eğitim Kurumları	12	21.0
Çocuk Evleri	1	1.7
Okul Öncesi Dönem Çocukları	26	45.6
Okul Öncesi Dönem Kaynaştırma Öğrencileri	1	1.7
Okul Öncesi Öğretmenleri	11	19.2
Anneler	2	3.5
Ebeveynler	9	15.7
İdareciler	1	1.7
Otizimli veya gelişimsel bozukluğu olan çocuklar	1	1.7
Toplam	81	100

Tablo 10’a göre 2019-2022 yılları arasında okul öncesi dönemde sosyal becerilere ilişkin yapılan tezlerde 11 farklı alanda araştırma evreni oluşturulmuştur. Oluşturulan evrenlerde okul öncesi dönem çocuklarının yer aldığı evrenin en geniş evreni (f=26, %45,6) kapsadığı görülmüştür. Ayrıca idareciler, otizimli veya gelişimsel bozukluğu olan çocuklar, çocuk evleri ve okul öncesi dönem kaynaştırma öğrencilerinin en dar evreni (f=1, %1,7) oluşturdukları belirlenmiştir. Tablo 10’da belirtilen evrene sahip tezlerde kullanılan örneklem türlerine aşağıda yer verilmiştir.

Tablo 11. Tezlerde Kullanılan Örneklem Türleri

Örneklem Türü	f	%
Amaçlı Örneklem Seçme Türleri	24	42.1
Rastgele Tesadüfi Örneklem	21	36.8
Tabakalı Örneklem	1	1.7
Kümeleme ile Örneklem Seçme	1	1.7
Belirtilmemiş	10	17.5
Toplam	57	100

Tablo 11’e bakıldığında okul öncesi dönemde sosyal becerileri alanında yapılan tezlerde tercih edilen 5 farklı örneklem türü arasında en çok rastgele tesadüfi örneklem ve amaçlı örneklem türlerinin kullanıldığı görülmüştür. Ayrıca değerlendirilme kapsamına alınan tezlerde kümeleme ile örneklem seçme ve tabakalı örneklem türlerinden eşit oranda (f=1, %1,7) faydalanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. İncelenen tezlerin %17,5’inde örneklem türü belirtilmediği dikkat çekmiştir.

Onuncu Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 12’de okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi veri kaynaklarının kullanılarak oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 12. Tezlerde Kullanılan Veri Kaynakları

Veri Kaynakları	f
Öğrenciler	10
Çocuklar	30
Öğretmenler	17
Okul İdaresi	1
Veli	2
Ebeveyn	11
Anne	14
Bakıcı	1
Toplam	86

Tablo 12 incelendiğinde okul öncesi dönemde sosyal becerilerle ilgili yapılan tezlerde çocuklar bu araştırmaların daha çok veri kaynağını oluşturmuştur. Ayrıca tezler incelendiğinde öğretmenlerin (f=17) ve annelerin (f=14) de veri kaynağı olarak sıklıkla kullanıldığı görülmüştür. İlâveten değerlendirmeye alınan tezlerde bakıcı (f=1) ve okul idaresinin (f=1) veri kaynağı olarak çok tercih edilmediği belirlenmiştir. Yukarıda verilen veri kaynaklarını içeren tezlerde kullanılan veri toplama araçlarına ilişkin bilgiler Tablo 13’te verilmiştir.

On birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Tablo 13 ve Tablo 14’te okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanındaki tezler hangi veri toplama araçları ve veri analiz yöntemleri kullanılarak oluşturulduğuna ilişkin bulgular yer almaktadır.

Tablo 13. Tezlerde Kullanılan Veri Toplama Araçları

Veri Toplama Araçları	f
Bilgi Formları	43
Değerlendirme Formları	4
Ölçekler	53
Envanter	4
Anketler	2
Görüşme Formları	5
Gözlem	4
Toplam	115

Tablo 13’e göre araştırmacılar okul öncesi dönemde sosyal becerilerle ilgili yapılan tezlere veri toplama amacıyla 7 farklı veri toplama aracından yararlanmışlardır. Araştırmacılar tezleri oluştururken veri toplama amacıyla en çok ölçek (f=53) kullandıkları görülmüştür. Bulgulara bakıldığında ölçeklerle birlikte büyük oranda bilgi formlarının kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca incelenen tezlerde veri toplama aracı olarak en az anketlerden faydalandığı belirlenmiştir. Araştırmacılar Tablo 13’de verilen veri toplama araçlarından elde edilen verilerden yola çıkarak veri analiz yöntemlerini belirlemişlerdir. Tablo 14 okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan tezlerde kullanılan veri analiz yöntemlerine ilişkin bilgileri içermektedir.

Tablo. 14 Tezlerde Kullanılan Veri Analiz Yöntemleri

Veri Analiz Yöntemleri	f
İstatiksel Yöntemler	54
İçerik Analizi	3
Betimsel Analiz	4
Toplam	61

Tablo 14 incelendiğinde araştırmacılar okul öncesi dönemde sosyal becerilerle ilgili yapılan tezlerin tamamına yakınında kullanılan verileri analiz ederken Kruskal Wallis testi, Cronbach Alpha Güvenilirlik testi, One ANOVA testi, Mann Whitney U testi, yüzde, frekans, testi gibi istatistiksel yöntemleri (f=54) kullanmışlardır. Ayrıca incelenen tezlerde içerik analizi (f=3) ve betimsel analiz (f=4) yöntemlerinden faydalanarak veri analizi yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

SONUÇ VE TARTIŞMA

Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan tezleri incelenip değerlendirildiği bu araştırma kapsamında 2019-2022 yılları arasında oluşturulan toplam 57 lisansüstü tez incelenmiştir. İncelenen tezlerin büyük çoğunluğunun yüksek lisans tezi olarak üretildiği görülmüştür. 2019-2021 yılları arasında üretilen doktora tezlerinin her yıla eşit olarak dağıldığı ancak bu araştırmanın yapıldığı tarihe göre 2022 yılında bu alanda henüz bir doktora tezinin yayınlanmadığı dikkat çekmiştir. Dikkat çeken başka bir nokta ise 2019-2022 yılları arasında yapılan lisansüstü tezlerde yüksek lisans tezleri ile doktora tezleri arasındaki büyük sayı farklılığıdır. Oysa ki doktora tezi çalışma konularının yüksek lisans tez konularıyla aynı ya da benzer konularda üretilmesi alanda uzmanlaşma sağlayacağından yüksek lisans sürecinde okul öncesi dönemde sosyal beceri konusunu çalışan bir kişiden daha sonrasında doktora tez sürecinde de bu konuyu çalışması dolayısıyla aynı alanda yüksek lisans ve doktora tezleri arasında bu kadar üretim farkının olmaması beklenmektedir (Bahçeci ve Uşengül, 2018). Araştırmada incelenen yüksek lisans ve doktora tezleri arasında ortaya çıkan büyük sayı farklılığının yüksek lisansa göre doktora başlama şartlarının ağır olması ve doktoranın uzun ve zorlayıcı bir süreç olmasından kaynaklandığı söylenebilir. Bu bağlam doktoranın yüksek lisans sürecinden farklı olarak daha çok akademik gelişim süreci olarak görülmesine neden olabilir. Ayrıca Çarkıt (2019) tarafından yapılan araştırmada elde edilen sonuçları destekler niteliktedir.

Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında 2019-2022 yılların arasında 19'u devlet 14'ü vakıf üniversitesi olmak üzere toplamda 33 farklı üniversitede lisansüstü tez yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Lisansüstü tezlerin yapıldığı üniversitelere bakıldığında incelenen alana dair en fazla lisansüstü tezin Gazi Üniversitesinde yapıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda Gazi Üniversitesi bu alana en çok katkı sağlayan üniversite olmuştur. Özçakmak ve Doğan (2014), Hüdavendigâr ve Güleç (2020)'te yaptıkları çalışmalarda, beceriler alanında en fazla Gazi Üniversitesinde lisansüstü tez yapıldığı sonucuna ulaşmışlardır. Bu durumda söz konusu alanda gerçekleştirilen Gazi Üniversitesi lisansüstü tez programının incelenmesi alana katkı sağlayabilir.

İlaveten İstanbul Aydın Üniversitesi, Marmara Üniversitesi, Dumlupınar Üniversitesi, Üsküdar Üniversitesi, İnönü Üniversitesi ve Trakya Üniversitesi eşit tez üretim sayıları ile ikinci sırada yer alan ve alana katkı sağlayan üniversiteler arasında yer almıştır. Bahsedilen üniversitelerde okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan lisansüstü tezlerinin tamamına yakını Türkçe dili ile yazılmıştır. Yalnızca Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Özyeğin Üniversitesi, Yaşar ve Boğaziçi üniversitesinde yapılan lisansüstü tezler İngilizce dili ile yazılmıştır. Ayrıca İngilizce yazılan lisansüstü tezlerin tamamı yüksek lisans tezlerden oluşmuştur. Bu konuda yabancı dilde doktora tezinin yapılmaması, konunun güncelliği ve yapılan çalışmaların yetersizliği olarak yorumlanabilir.

Okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanı ile ilgili 2019-2022 yılları arasında Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sağlık Bilimleri Enstitüsü ve Lisansüstü Eğitim Enstitüsü ile birlikte 4 farklı enstitüde yüksek lisans ve doktora tezi oluşturulduğu belirlenmiştir. Üretilen tezlerin en fazla Eğitim Bilimleri Enstitüsüne bağlı olarak yapılmıştır. Sağlık Bilimleri Enstitüsü ise yapılan lisansüstü tez sayısı diğer enstitülere göre daha az kalmıştır.

Araştırmaya dahil edilen 2019-2022 yılları arasında 6 farklı anabilim dalı ve 9 farklı bilim dalında okul öncesi dönemde sosyal becerilere ilişkin lisansüstü tez üretilmiştir. Yapılan tezlerin bağlı olduğu bilim ve anabilim dalları incelendiğinde tezlerin en çok Temel Eğitim Anabilim Dalı ve Okul Öncesi Eğitimi Bilim Dalında yapıldığı görülmektedir. Genel olarak bilim ve anabilim dallarında az ve eşit sayıda dağılım olduğu belirlenmiştir.

Araştırmada incelenen lisansüstü tezlerin yazarlarının tamamına yakınının kadın yazarlar tarafından yazıldığı tespit edilmiştir. Lisansüstü tezlere danışmanlık yapan akademisyen hepsinin öğretim görevlisi unvanına sahip olduğu ve çoğunluğunun profesör ve doçent unvanına sahip olan akademisyenlerden oluştuğu sonucuna ulaşılmıştır. Danışmanlık yapan akademisyenlerin unvanlarının çeşitlilik göstermesinin nedeni her üniversitede farklı unvana sahip akademisyenlerin çalışmasından kaynaklanmaktadır. Ayrıca profesör ve doçent unvanına sahip akademisyenlerin okul öncesi eğitimde sosyal beceriler alanına ilişkin lisansüstü tezlerde danışman olması bu alanda bilgi sahibi olduğu ve bu alana ilgi duyduklarını göstermiştir (Gürkan,2018).

Okul öncesi dönemde sosyal beceri ilişkin lisansüstü tez yapan araştırmacıların davranış şekilleri, teknolojik cihaz kullanımı, beceri alanları,, ahlaki yargılar, zeka, mizaç, ilişkiler ,inanç ve tutumlar, psikolojik etmenler, sosyodemografik değişkenler, okul öncesi eğitim programları ve etkinlikleri temel konu alanları ile bu konularla ilişkili çok farklı alt konularla çalıştıkları tespit edilmiştir Bu tespit sosyal beceri alanıyla ilişkili ya da sosyal becerilerle birlikte araştırılacak birçok farklı konunun varlığını kanıtlar niteliktedir (Zembat ve diğerleri, 2018). Alt araştırma konuları seçilerken psikoloji, eğitim, sağlık gibi çeşitli alanlardan yararlanıldığı ve özgün araştırma konularının incelendiği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmada değerlendirilen lisansüstü tezler oluşturulurken kullanılan yöntemlere bakıldığında tezlerin nicel, nitel ve karma yöntemlerle oluşturulmuştur. Her ne kadar yapılan tezlerde tüm

yöntemlerden yararlanılsa da yapılan tezlerin büyük bir çoğunluğunda nicel araştırma yöntemi kullanıldığı belirlenmiştir. Lisansüstü tezlerin incelemesinin yapıldığı diğer araştırmalarda da araştırmacıların çoğunlukla nicel araştırma yönteminden yararlandıklarını gösterir nitelikte bulgular bulunmaktadır (Bohçacı ve Türkoğlu, 2018; Atbaşı ve diğerleri, 2021; Uzunhasanoğlu ve Özkan, 2022). Ayrıca araştırmacıların tezleri oluştururken sırasıyla tarama model ve deneysel modelden daha çok yararlandıkları ve tezlerinde amaçlı örneklem türleri ile rastgele tesadüfi örneklem türlerini çoğunlukla tercih ettikleri sonuçlarına ulaşılmıştır. Üretilen tezlerde veri kaynağı olarak çocuklar önemli bir yer tutmaktadır. İlâveten öğretmenler ve annelerden verilerin oluşturulmasında sıklıkla yararlanılmıştır. Ebeveynler, idareciler, bakıcılar, okul öncesi eğitim kurumları da veri kaynağını oluşturulmasında başvurulan diğer kişiler olmuştur.

Araştırma sonucuna göre okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan tezlerde veri toplama aracı olarak en çok ölçekler kullanılmıştır. Ölçeklerin dışında tezlerde bilgi formları, envanter, görüşme formları, gözlem formları gibi çeşitli veri toplama aracı olarak da kullanılmıştır. Ayrıca araştırmada yapılan tezlerde birçok veri toplama araçlarının bir arada kullanıldığı sonucu elde edilmiştir.

ÖNERİLER

Araştırmada incelemeye alınan yıllarda yapılan lisansüstü tezleri ile doktora tezleri sayıları arasındaki büyük farka dayanarak;

- Doktora yapacak olan araştırmacıların sayılarının azlığından yola çıkılarak okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanına yönelik daha çok bilgi donanımına sahip olması ve bu alana karşıda daha çok ilgi duyması sağlanabilir. Bunun için doktora başlama kriterleri değiştirilebilir, öğrencinin sosyal beceri alanında yaptığı çalışmalar doktora başlamada kriter olarak belirlenebilir. Ayrıca doktora öğrencileri çeşitli seminer, proje gibi çalışmalara dahil edilerek motivasyonlarının artması desteklenebilir.
- İlgili yıllarda okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yalnızca 33 üniversitede çalışma yapıldığı düşünüldüğünde, tüm üniversitelerde sosyal beceri alanına ilişkin çalışmaların yapılması amacıyla projeler ve gerekli destekler yoluyla üniversitelerin bu alana yönelim ve ilgileri sağlanabilir.

Okul öncesi dönemde sosyal beceri alanında yapılan araştırmalar incelendiğinde yapılan araştırmaların çok az bir kısmının İngilizce olarak yapılmasından hareketle;

- Lisansüstü eğitimde İngilizce ve Türkçe olarak birlikte eğitim verilmelidir. Yapılan lisansüstü çalışmalar İngilizce ve Türkçe olarak yayınlanmalıdır. Bu durum dünyada gerçekleşen çalışmaları takip etmek ve kendi çalışmalarımızı diğer ülkede yaşayan insanlarla paylaşmak adına oldukça önem arz etmektedir.

Araştırma doğrultusunda yapılan tezlerin tamamına yakınında nicel araştırma yöntemlerinin kullanıldığı göz önüne alındığında;

- Araştırma kapsamına dahil edilen aylar ve yıllardan sonra yapılan okul öncesi dönemde sosyal beceriler alanında yapılan lisansüstü tezlerde karma ve nitel yöntemlerin kullanılması araştırmadan derinlemesine bilgi alınması açısından daha çok katkı sağlayabilir.

KAYNAKÇA

- Akduman Gültekin, G., Günindi, Y. ve Türkoğlu, D. (2020). Okul öncesi dönem çocuklarının sosyal beceri düzeyleriyle davranış problemi arasındaki ilişkinin incelenmesi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(37),673-684.
- Albatran, M. A. R. (2021). Social skills and cyberbullying behavior among students in Hail from the perspective of social work. *Cypriot Journal of Educational Science*, 16(1), 96-113. <https://doi.org/10.18844/cjes.v16i1.5512>
- Angélico, A., Alexandre, C. ve Loureiro, S. (2013). Social anxiety disorder and social skills: A critical review of the literature international. *Journal of Behavioral Consultation and Therapy*, 7(4). 17- 27.
- Arslan, E. (2022). Nitel araştırmalarda geçerlilik ve güvenilirlik. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51(Özel sayı 1), Ö395-Ö407
- Aslamiah, A., Abbas, E. W. ve Mutuani, M. (2021). 21st-century skills and social studies education. *The Innovation of Social Studies Journal*, 2(2), 82-92. <https://doi.org/10.20527/>
- Atmaca, R. N., Gültekin Akduman, G.ve Sarıbaş Şerbetçi, M. (2020). Okul öncesi dönem çocuklarının sosyal beceri düzeylerinin bazı demografik özelliklere göre incelenmesi. *Uluslararası Eğitim Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(2), 157-173. <https://doi.org/10.47714/uebt.768067>
- Bahçeci, F. ve Uşengül, L. (2018). Yüksek lisans ve doktora öğrencilerinin tez konusu belirleme kriterlerinin incelenmesi. *Turkish Journal of Educational Studies*, 5(2), 85-96.
- Bolat, Y. ve Tekin, M. (2017). Üstün Yeteneklilerin Eğitimi Araştırmalarında Eğilimler: Yöntem Bilimsel Bir Analiz. *International Journal of Eurasia Social Sciences*, 8(27), 609-629.
- Bolat, Y. (2019). A phenomenological investigation with prospective teachers of special education: If it was me! *International Journal of Educational Methodology*, 5(4), 607-622. <https://doi.org/10.12973/ijem.5.4.607>
- Bolat, Y. (2021). *Yaşam becerileri eğitimi: Kavram, beceri, gelişim ve uygulama*. Ankara: Pegem Yayıncılık.
- Bolat, Y. ve Korkmaz, C. (2021). Social values and life skills as predictors of organizational culture: A study on teachers. *Sage Open*, 11(2), 1-17. <https://doi.org/10.1177%2F21582440211023179>
- Bahçacı, Ö. ve Türkoğlu, B. (2019). Türkiye’de okul öncesi öğretmenleri ve okul öncesi öğretmen adayları ile ilgili yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi. *Turkish Studies Educational Sciences*, 14(4), 1103-1139.
- Bornstein, M. H, Hahn, C. ve Haynes, OM (2010). Social competence, externalizing, and internalizing behavioral adjustment from early childhood through early adolescence: Developmental cascades. *Development and Psychopathology*, 22(4), 717 –735.
- Brown,C. L. ve Fredrickson, B. L.(2021). Characteristics and consequences of co-experienced positive affect: understanding the origins of social skills, social bonds, and caring, healthy communities. *Current Opinion in Behavioral Sciences*, 39, 58-63. <https://doi.org/10.1016/j.cobeha.2021.02.002>
- Carson, V., Lee, E. Y., Hesketh, K., Hunter, S., Kuzik, N., Predy, M., Rhodes, R., Rinaldi, C. Spance, C. ve Hinkley, T. (2019). Physical activity and sedentary behavior across three time-points and associations with social skills in early childhood. *BMC Public Health*, 19(27), 1-8. <https://doi.org/10.1186/s12889-018-6381-x>
- Çarkıt, E. (2019). Kariyer psikolojik danışmanlığı ve mesleki rehberlik alanında Türkiye’de yayınlanan makalelerin incelenmesi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(Eğitim ve Psikoloji), 149-158. <https://doi.org/10.18506/anemon.520684>

- Çetin, F., Albayrak, Kaymak, D. Alpa Bilbay, A. (2002). Araştırmadan uygulamaya çocuklarda sosyal beceriler. İstanbul: Epsilon Yayıncılık.
- Cook, A., Ogden, J. ve Winstone, N. (2017). Friendship motivations, challenges and the role of masking for girls with autism in contrasting school settings. *European Journal of Special Needs Education*, 32 (4), 1-15. <https://doi.org/10.1080/08856257.2017.1312797>
- Dawson, P. ve Guare, R. (2018). *Akıllı ama zorlanıyor* (Çev. Ünal, G. ve Tarımtay, F.). İstanbul: Diyojen Yayıncılık.
- Diñer, Ç., Baş, T., Teke, N., Aydın, E., İpek, S. ve Göktař, İ. (2019). Okul öncesi dönem çocuklarının kişiler arası problem çözme ve sosyal becerileri ile akran ilişkilerinin değerlendirilmesi. *Abant İzzet Baysal Eğitim Fakültesi Dergisi*, 19(3), 882-900. <https://doi.org/10.17240/aibuefd.2019.19.49440-478714>
- Dobbins, N., Higgins, K., Pierce, T., Tandy, R. D. ve Tincani, M. (2010). An Analysis of Social Skills Instruction Provided in Teacher Education and In-Service Training Programs for General and Special Educators. *Remedial and Special Education*, 31(5), 358–367. <https://doi.org/10.1177/0741932509338363>
- Doğın, Y. ve Özçakmak, H. (2014). Dinleme becerisinin eğitimi üzerine yapılan lisansüstü tezlerin değerlendirilmesi. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 2(2), 90-99.
- Domitrovich, C. E., Durlak, J. A., Staley, K. C. ve Weissberg, R. P. (2017). Social-emotional competence: An essential factor for promoting positive adjustment and reducing risk in school children. *Child Development*, 88(2), 408–416. <https://doi.org/10.1111/cdev.12739>
- Dowrick, P. W. (1986). *Social survival for children*. Brunner/Mazel.
- Ekici Yaşar, F. (2017). Okul öncesi eğitim kurumlarındaki aile katılım çalışmalarına katılan ve katılmayan ailelerin çocuklarının sosyal beceri ve problem davranışları arasındaki ilişki. *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(1), 543-562. <https://doi.org/10.17218/hititsosbil.299033>
- Galinsky, E. (2019). *Gelişen zihin* (Çev. Tozduman Yaralı, K. ve Cesur, E.). Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Garner, P. W., Jones, D. C., ve Miner, J. L. (1994). Social competence among low-income preschoolers: Emotion socialization practices and social cognitive correlates. *Child Development*, 65(1), 622-637.
- Gresham, F. M., Elliott, S. N. (1987). The relationship between adaptive behavior and social skills. *Journal of Special Education*, 21, 167–182.
- Gresham, F. M., Elliott, S. N., ve Kettler, R. J. (2010). Base rates of social skills acquisition/performance deficits, strengths, and problem behaviors: an analysis of the social skills improvement system-rating scales. *Psychological Assessment*, 22(4), 809- 815. <https://doi.org/10.1037/a0020255>
- Gershon, P. ve Pellitteri, J. (2018). Promoting emotional intelligence in preschool education: A review of programs. *International Journal of Emotional Education*, 10(2), 26-41.
- Gezen Bölükbaş, M. ve Vatanserver ř. (2022). Sporcuların bağırsak mikrobiyomu üzerinde egzersizin etkisi: sistematik bir derleme. *Anadolu Kliniği Tıp Bilimleri Dergisi*, 27(3), 357-69.
- Güleç, S. ve Hüdevendiğar, N. M. (2020). Examination of the postgraduate theses prepared under the title of literacy skills in the field of social studies education. *International Journal of Humanities and Research*, 4(3), 24-36.
- Gürkan, T. (2018). Akademisyen olmak. *Erken Çocukluk Çalışmaları Dergisi*, 2(2), 440-446.

- Hosokawa, R., ve Katsura, T. (2017). Marital relationship, parenting practices, and social skills development in preschool children. *Child. Adolesc Psychiatry Ment. Health*, 11(1), 1-8. <https://doi.org/10.1186/s13034-016-0139-y>
- Hutchings, S. (2019). *The social skills handbook: Practical activities for social communication*. Routledge.
- İman Dereli, E. (2014). Değerler eğitimi programının 5-6 yaş çocukların sosyal gelişimine etkisi: sosyal beceri, psiko-sosyal gelişim ve sosyal problem çözme becerisi. *Abant İzzet Baysal Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 249-268.
- Johnston, J., Tobbell, C. ve Woolley, R. (2011). *Personal, social and emotional development*. New York, NY: Continuum International Publishing.
- Junge, C., Valkenburg, P. M., Dekovic, M. ve Branje, S. (2020). The building blocks of social competence: Contributions of the consortium of individual development. *Developmental Cognitive Neuroscience*, 45, 100861. <https://doi.org/10.1016/j.dcn.2020.100861>
- Kern, L., Gaier, K., Kelly, S., Nielsen, C. M., Commisso, C. E. ve Wehby, J. H. (2020). An evaluation of adaptations made to Tier 2 social skill training programs. *Journal of Applied School Psychology*, 36, 155–172. <https://doi.org/10.1080/15377903.2020.1714858>
- Khusnidakhon, K. (2021). The importance of enhancing social skills of preschoolers. *European Scholar Journal*, 2(3), 74-78. <https://scholarzest.com/index.php/esj/article/view/325>
- Zembat, R., Koçyiğit, S., Akşin-Yavuz, E. ve Tunçeli, H. Ğ. (2018). Çocukların benlik algısı, mizaç ve sosyal becerileri arasındaki ilişkiler. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 548-567.
- Korkmaz, T., Erkin, M. ve Atbaşı, Z. (2021). Akran zorbalığı kavramının lisansüstü tezlerde incelenmesi. *Turkish Special Education Journal: International TSPED*, 3(1), 1-19.
- Lum, J. A. G., Powell, M. ve Snow, C.P. (2018). The influence of maltreatment history and out-of-home-care on children's language and social skills. *Child Abuse & Neglect*, 76, 65–74. <https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2017.10.008>
- Masten, A. S., Desjardines, C. D., McCormick, C. M., Kuo, S. I. ve Long, J. D. (2010). The significance of childhood competence and problems for adult success in work: A developmental cascade analysis. *Development and Psychopathology*, 22(3), 679–694. <https://doi.org/10.1017/S0954579410000362>
- Matson, J. L. ve Ollendick, T. H. (1988). *Enhancing children's social skills*. Whole Person: Pergamon Press.
- McDaniel, S. C., Bruhn, A. L. ve Troughton, L. (2017). A brief social skills intervention to reduce challenging classroom behavior. *Journal of Behavioral Education*, 26(1), 53–74. <https://doi.org/10.1007/s10864-016-9259-y>
- Mosher, M. A. ve Carreon, A. C. (2021). Teaching social skills to students with autism spectrum disorder through augmented, virtual and mixed reality. *Research in Learning Technology*, 29(2626), 1-22. <http://dx.doi.org/10.25304/rlt.v29.2626>
- Mulvey, N., Jenkins, L. (2020). Language skills as predictors of social skills and behaviors in preschool children. *Contemp School Psychol* 25, 503–514. <https://doi.org/10.1007/s40688-020-00281-1>
- Özerk, K., Özerk, G. ve Silvera Zaldivar, T. (2021). Developing social skills and social competence in children with autism. *International Electronic Journal of Elementary Education*, 13(3), 341-363. <https://doi.org/10.26822/iejee.2021.195>
- Piaget, J. (2007). *Çocukta karar verme ve akıl yürütme* (Çev. Siyavuşgil, E. S.). Ankara: Palme Yayınları.

- Polat Bozkurt, E. ve Özbey, S. (2021). Okul öncesinde sosyal değerler eğitimi programının öz düzenleme, sosyal beceri ve problem davranışlar üzerindeki etkisi. *FSM İlimi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 18(Güz), 287-316. <https://doi.org/10.16947/fsmia.1050295>
- Rahmawati,C., Suhardi, ve Mustadi, A.(2021).The importance of sociocultural-based reflective picture storybook media to increase reading interest and social skills of elementary school students. *Acta Educationis Generalis*, 11(1), 111-120. <https://doi.org/10.2478/atd-2021-0008>
- Reuchlin, M. (1970). *Okul döneminde çocuğu yöneltme: Düşünceler ve sorunlar* (Çev.Engeç,N. Ve Saraç,T.). İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Rubin, K. H., Coplan, R. J., Bowker, J. C. (2009). Social withdrawal in childhood. *Annual Review of Psychology*, 60, 147-171. <https://doi.org/10.1146/annurev.psych.60.110707.163642>
- Sandelowski, M. ve Barroso, J. (2007). *Handbook for synthesizing qualitative research*. Springer Publishing Company
- Smead Morganett (2005). *Yaşam Becerileri ergenler için grupla psikolojik danışma uygulamaları* (Çev. Güçray, S., Kaya, A., Saçkes, M.). Ankara: Pegem Yayınları.
- Spence, S. H. (1995). *Social skills training. Enhancing social competence with children and adolescents*. The Nfer-Nelson Publishing Company Ltd.
- Vojir, K. ve Rusek, M. (2019). Science education textbook research trends: A systematic literature review. *International Journal of Science Education*, 41(11), 1496–1516. [Doi:10.1080/09500693.2019.1613584](https://doi.org/10.1080/09500693.2019.1613584)
- Thomas, B. (2018). *Çocuklar için duygularla iletişim becerileri: Çocukta duygusal düzenlemeye yardımcı aktiviteler oyunlar ve hikayeler* (Çev.Ağar,D.).(4.Baskı). İstanbul: Sola Yayınları.
- Tompkins, V.ve Villaruel, E (2022). Parent discipline and pre-schoolers' social skills. *Early Child Development and Care*, 192(3), 410-424. <https://doi.org/10.1080/03004430.2020.1763978>
- Tuerk, C. Anderson, W. Bernier, A. ve Beauchamp, M. H. (2020). Social competence in early childhood: Anempirical validation of the social model. *Journal of Neuropsychology*, 15,477-499. <https://doi.org/10.1111/jnp.12230>
- Uysal, A. ve Balkan Kaya, İ. (2015). Sosyal beceri eğitimi alan ve almayan okul öncesi çocukların, sosyal beceri ve benlik Kavramı düzeyleri açısından karşılaştırılması. *Psikoloji Çalışmaları*, 35(1),27-56.
- Uzunhasanoğlu, G.ve Özkan, B. (2022). Türkiye’de hemşirelikte yaratıcı drama kullanılarak yapılan lisansüstü tezlerin incelenmesi: sistematik derleme. *Yaratıcı Drama Dergisi*, 17(1),103-112. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ydrama/issue/69162/1095300>
- Ünivar, P.ve Karaoğlu, H. (2017). Okul öncesi dönem çocuklarının gelişim özellikleri ve sosyal beceri düzeyleri. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, (43),251-254. <https://doi.org/10.21764/efd.12383>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12.Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Geliş Tarihi:

01.11.2023

Kabul Tarihi:

25.04.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Hasırcı, I. & Örucü, E. (2024).

Dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin aracılık rolü: bir araştırma.

İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 23(49), 1482-1505.

doi: 10.46928/iticusbe.1383905

DİJİTAL KÜLTÜRÜN ÖRGÜTSEL PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTAL LİDERLİĞİN ARACILIK ROLÜ: BİR ARAŞTIRMA

Araştırma

İtir Hasırcı

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

itir8686@gmail.com

Edip Örucü

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi

eorucu@bandirma.edu.tr

İtir HASIRCI, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme doktora öğrencisidir. Örgütsel Davranış alanlarında araştırmalar yayınlamaktadır.

Edip ÖRÜCÜ, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yönetim ve Organizasyon Ana Bilim Dalı profesörüdür. Stratejik Yönetim, İşletme Bilimine giriş alanında ders vermekte ve bu alanlarda araştırmalar yayınlamaktadır.

DİJİTAL KÜLTÜRÜN ÖRGÜTSEL PERFORMANS ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTAL LİDERLİĞİN ARACILIK ROLÜ: BİR ARAŞTIRMA

Edip Örucü
eorucu@bandirma.edu.tr
İtir Hasırcı
itir8686@gmail.com

Özet

Amaç: Bu araştırmanın amacı dijitalleşme ile kişilerin hayatına dâhil olan yeniliklerin yarattığı alışkanlıkları içeren dijital kültürün, örgütsel performans üzerindeki etkisinde, güncelliği yakalayan, her zaman yeniliklerin izinde örgütleri yöneten dijital liderliğin aracılık rolünü incelemektir.

Yöntem/Tasarım / Metodoloji / Yaklaşım: Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinde ve ilçelerinde çalışan 1830 banka personeli oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde bulunan bankalardan seçilen 507 personel oluşturmaktadır. Araştırmanın verileri anket yoluyla elde edilmiştir. Elde edilen verilerle, frekans analizi, güvenilirlik analizi, normallik testi, keşfedici faktör analizi, korelasyon analizi ve hiyerarşik regresyon analizi yapılmıştır.

Bulgular: Araştırma kapsamında yapılan korelasyon analizinin neticesinde dijital kültür ile dijital liderlik arasında anlamlı ve olumlu ilişki, dijital kültür ile örgütsel performans arasında anlamlı, olumlu ilişki, örgütsel performansla dijital liderlik arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin sonucuna göre dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin kısmi aracılık etkisinin olduğu belirlenmiştir.

Özgünlük: Araştırmanın konusu ile ilgili çok sayıda çalışmaya rastlanılmadığı için bu araştırmanın alan yazına katkıda bulunması umulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Liderlik, Dijital Kültür, Örgütsel Performans, Banka.

JEL Sınıflandırması: M10, M19

THE MEDIATING ROLE OF DIGITAL LEADERSHIP IN THE EFFECT OF DIGITAL CULTURE ON ORGANIZATIONAL PERFORMANCE: A RESEARCH

Abstract

Purpose: The purpose of this research is to examine the mediating role of digital leadership, which keeps up to date and always manages organizations in the footsteps of innovations, on the effect of digital culture, which includes the habits created by innovations that are included in people's lives through digitalization, on organizational performance.

Method/Design/Methodology/Approach: The population of the research consists of 1830 bank personnel working in Balıkesir province and its districts. The sample of the research consists of 507 personnel selected from banks in Bandırma district and Balıkesir city center. The data of the research was obtained through a survey. Frequency analysis, reliability analysis, normality test, exploratory factor analysis, correlation analysis and hierarchical regression analysis were performed with the data obtained.

Findings: As a result of the correlation analysis, it was determined that there was a significant and positive relationship between digital culture and digital leadership, a significant and positive relationship between digital culture and organizational performance, and a significant and positive relationship between organizational performance and digital leadership. According to the results of the hierarchical regression analysis, it was determined that digital leadership had a partial mediating effect on the effect of digital culture on organizational performance.

Originality: Since there are not many studies on the subject of the research, it is hoped that this research will contribute to the literature.

Keywords: Digital Leadership, Digital Culture, Organizational Performance, Bank.

JEL Classification: M10, M19

GİRİŞ

Dijital dönüşüm kavramıyla birlikte son yıllarda ivme kazanmaya başlayan dijital liderlik, örgütlerin dijital ortamlarda veya dijitalleşme ile ilgili geçmişe sahip liderler vasıtasıyla yönetilmesi anlamına gelmektedir. Dijital liderler, yetenekleri aracılığıyla dijital çağın gereklerine en başarılı şekilde cevap vermektedirler. Gelecek odaklı hareket edebilen, çalışma arkadaşlarını teşvik edebilen, kalıplaşmış uygulamaların ötesine geçebilen dijital liderler, empati sahibi bireyler olarak anılmaktadırlar (Abbasov ve Tolay, 2021: 60). Teknoloji ile birlikte dijital liderler, iş modelleri, insanlar, yapı, süreçler gibi örgütsel boyutlara dahil olmalı, bu boyutlardan biri eksik olduğu zaman dijital dönüşüm eylemlerinin gerçekleşmeyeceğini bilmelidirler (Özmen vd., 2020: 58). İşlemlerini en az maliyetle ve en kısa sürede gerçekleştirmeyi hedefleyen bankalar, müşteri memnuniyetini ve güven kavramını da ön planda tutarak, dijital bankacılığa önem vermeye başlamıştır. Müşterilerden banka personeline kadar uzanan süreci kapsayan dijitalleşme, kullanılan ürünlerin sunduğu yararlar ile hızlı işleyiş ve verimlilik gibi katkıları da bulunduğu için önem arz etmektedir (Chatterjee vd., 2023: 2). Teknolojik devrimde yaşanan artışlar, bankaları dijital dünya ile işbirliği yapmaya yönlendirmiş, internet ortamında elde edilen tüm bilgilerin saklanması, işlenmesi ve depolanmasına ihtiyaç duyulmuştur. İlerleyen rekabet ortamının da örgütler arasında yarattığı fırsatlar veya tehditlerin farkına varabilenler, dijital kültür ile dijital liderin işbirliği içerisinde çalışması gerektiğinin farkına varmaktadır. Takım arkadaşlarıyla birlikte ortak amaçlar etrafında çalışmaktan keyif alan, örgütün ortak değerlerine sahip çıkan, ortak vizyonunun tanımını yapan dijital liderler, örgütün performansını da olumlu yönde etkileyecektir. Dijital liderlik, bir örgütün dijital kaynaklarını, örgütsel ve bireysel hedeflerini desteklemek için kullanılmaktadır (De Araujo vd., 2021). Dijitalleşme ve dijital dönüşüm nedeniyle, dijital çağda örgütler belirsizliklerle karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu sorunları ele almak ve örgütlere gerekli değişiklikleri yapabilmeleri hususunda yardımcı olmak için dijital liderlere belirli özellikler yüklenmektedir. Dijital liderlerin en iyi yönetim anlayışını teşvik edebilecek ve sürdürülebilir örgütsel performansa ulaşabilecek belirli yeterliliklere sahip olmaları gerekmektedir. Dijital örgütleri yönetmek için, dönüşümcü liderlik teorisinin bir uzantısı olan ve bir örgütün sürdürülebilir hedeflerine ulaşmasına yardım eden dijital liderlik anlayışı oldukça önemlidir. Dijital liderler örgütlerin dijital dönüşüm süreçlerinin en önemli etkileyicileri olduğu için örgütsel performans açısından önem arz etmektedirler. Hatta dijital liderlik örgütlerin sürdürülebilir performansı üzerinde dönüşümcü liderlerden daha fazla etkiye sahiptir (Oberer ve Erkollar, 2018). Shin vd. (2023), Mollah vd., (2023), Chatterjee vd. (2023), Pham ve Vu (2022), Amelda vd. (2021) tarafından yapılan araştırmalarda örgütlerde dijital liderlerin örgütsel performansı arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Dijital liderler, bilgi teknolojileri kapasitelerini ve örgütsel performansı geliştirmek için sürekli olarak rekabetçi dünyaya odaklanmaktadırlar. Örgütler dijital dönüşüm çağında dijital beceriye sahip liderlerden çalışanların dijital yeteneklerini geliştirmek ve örgütsel performansı arttırmak için tutarlı bir dijital kültür ortamı yaratmalarını beklemektedirler. Dolayısıyla bu konuda profesyonel olarak görülen dijital liderlerin dijital örgüt kültürü ortamını sağlayabilmeleri için çalışanlarının dijital

yeteneklerini geliştirmeleri gerekmektedir. Dijital kültür ortamının sağlandığı ve çalışanlarının dijital yeteneklerinin gelişim gösterdiği örgütlerde örgütsel performansın gelişimi de kaçınılmaz olmaktadır (Shin vd., 2023).

Dijital dönüşüm ile birlikte gelişen yeni liderlik formatı ilham veren, yargılamayan, özerklik tanıyan, insan odaklı bir anlayış etrafında birleşmekte, örgüt verimliliğinin ve performansının çalışanın motivasyonu ile sağlanabileceğinin bilincine varmaktadır. Dolayısıyla bu araştırmada örneklem dâhilinde bulunan bankalarda dijital liderlik uygulamalarını ve örgütsel performansı arttıracak öneriler sunulacak olması araştırmanın önemini arttırmaktadır.

İlerleyen zamanlarda bankacılık sektörü, eylemlerini geleneksel yollardan uzaklaşarak, tamamen dijital mecralar aracılığıyla gerçekleştirmeye başlayacaktır. Fiziksel lokasyonların haricinde dijital ekosisteme dönüş yapması beklenen bankalar, yer ve zaman belirtmeden müşterinin ihtiyaç duyduğu ortamlarda aksiyon alacaktır. Bu kapsamda araştırmanın amacı dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin aracılık rolünü belirlemektir. Araştırmada yüksek kalitede ve karşılıklılık normu çerçevesinde lider-üye etkileşimini konu edinen sosyal mübadele kuramı, liderin zekâsı, karizması ve onu doğuştan lider yapan özelliklerini barındıran büyük adam kuramı, fiziksel özellikleri, lider olmayan diğer bireylerden ayrılan yönleri, işe ve kişiye karşı davranışlarını ele alan özellikler ve davranışsal kuram çerçevesinde hipotezler oluşturulmuştur (Cherry, 2019: 8; Obgonna ve Harris, 2000: 768; Türetgen vd., 2004: 28). Bu amaçla kavramsal yazın taraması gerçekleştirilmiş, yapılan literatür taraması ile değişkenler arası geçmiş araştırmalara, değişkenlerle en çok ilişkilendirilen başlıklara ve sonuçlarına değinilmiştir. Araştırmanın son bölümü yöntem ve bulgular kısmına ayrılmıştır.

Literatürde üç değişkenin bir arada olduğu yeterli sayıda geçmiş araştırmaya rastlanmaması ve dijital liderlik ile örgütsel performansı yükselten tavsiyeler verilecek olması araştırmanın gerekçesini oluşturmaktadır. Yerli literatürde araştırma değişkenlerinin etkileşimlerinin birlikte incelendiği ilk çalışma olması, bu araştırmayı diğerlerinden farklı kılmaktadır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Kavramsal çerçeve bölümü dijital liderlik, dijital kültür ve örgütsel performans açısından ele alınmıştır.

Dijital Liderlik

Örgüt çalışanlarının gelişen dünyada rekabet edebilmek adına dijital liderler tarafından ikna edilmeleri ve sürekli öğrenmeye yönelik dinamik bir kültüre yönlendirilmeleri gerekmektedir. Dijital dönüşüm süreçlerinde meydana gelen olası engelleri ve olumsuz durumları yönetme kabiliyetine sahip olan dijital liderler, örgütlerin gelişimi ile ilgili tüm aşamalara odaklanmaktadır. Bu sebeple örgütler için oldukça önem arz eden dijital liderler, belirli şartlar altında yetkilerini paylaşan ya da devredebilen bireyler olarak bilinmektedir (Gierlich-Joas vd., 2020: 932). Güce dayanan bir otorite yerine öncelikle insan ilkesine önem veren, işbirliği ve güveni ön planda tutan, kendi kendilerini organize etme yeteneğine sahip dijital liderler, stratejiler geliştirme, yeni modeller yaratma, yeni ve farklı bakış açıları olan bireylerle çalışma, farklı teknolojiler aracılığıyla örgütlerini değişimlere adapte edebilmektedir. Hem örgüt mimarisini hem de dijital araçların tasarımını görebilme kabiliyetine sahip dijital liderler, dijital yetenekleri aracılığıyla yeni ve farklı tasarımları stratejik olarak etkinleştirebilirler. Böylece yeni fırsatları tespit edebilme ve uygulama yetenekleri oluşmakta, dijital teknolojiler sayesinde işlerini büyütmektedirler (Chatterjee vd., 2023: 2).

Dijital liderler, sürekli öğrenmeye açık, empati sahibi, şeffaf, güvene dayalı insan ilişkilerine önem veren bireylerdir. Açık fikirli, yaratıcı düşünceye sahip, eleştiriye açık ve ilham verebilen bu bireyler, çalışanlarına iş ile ilgili süreçleri açıklamakta, önerilerine kulak vermekte, yetki devrine açık olmaktadır. Mardiana (2020: 160) bu kavramı büyük resmi görme ve bunu örgüt çalışanlara aktarma kabiliyeti olarak açıklamaktadır. Dijital liderler, hem gerçek hem de sanal çalışma grupları yaratarak, örgütsel kaynakları takip ve tahsis eden, ana görevi haricinde iş için yeni yollar bulma kabiliyetine sahip, yenilikçi yapıdadır (Mansour ve Qazi, 2023: 50). En önemli görevleri arasında iş süreçlerini daha çevik ve esnek hale getirmek için örgüt içerisinde dijital değişime eşlik eden bir yönetim tarzı yaratmak yer almaktadır (Hanandeh vd., 2023: 579). Örgütlerin dijital dönüşüm süreçlerindeki başarılarını veya başarısızlıklarını belirleyen dijital liderlerin dijital yetkinliklerini devamlı olarak genişletmesi ve bunları örgüt çalışanları ile paylaşması gerekmektedir. Örgüt çalışanlarının çalışma şekillerine destek veren bu bireyler, iş süreçlerinde devrim niteliğinde sonuçlar yaratabilirler (Abidin, 2023: 1-2). Kârlılığın artışına ve örgütlerin olağanüstü başarı kazanmalarına imkân tanıyan dijital liderler birey ve müşteri odaklı stratejiler belirleyen, tutarlı faaliyetleri ana hatlarıyla ifade eden, veri odaklı analizi tercih eden bireylerdir (Amelda vd., 2021: 13). Dijital liderlerin en önemli özellikleri arasında, örgütün tümünde dijital becerileri geliştirmek, örgütte bulunan tüm liderlere dijital teknolojiyi test edip, yerleştirebilmeleri için yetki ve bütçe vermek, programların ve projelerinin tamamının kullanılıp, araştırılması için kullanıcı ihtiyaçları belirleyerek, ne yapıldığına ve nasıl yapıldığına yönelik geri bildirimler vermek yer almaktadır (Sağbaşı ve

Erdoğan, 2022: 18). Geleneksel idarecilik anlayışının ötesinde çalışanları dijital dönüşüm sürecine katılmaya teşvik eden dijital liderler, güven ve işbirliğinin başarı için altın anahtar olduğunu ifade etmektedir. Örgütün hedefleri doğrultusunda takipçilerine yön veren dijital liderler, süreci yönetirken yapay zekâ, blokzincir gibi dijital dönüşüm elemanlarının önemini anlamış, bu konularda bilgi sahibi, gerekli durumlarda bu teknolojileri kullanan, bu teknolojileri kullanabilmek için eğitilmiş olmanın önemine inanan, bulunduğu pazarda lider olmayı hedefleyen yapıya sahiptir (Benitez vd., 2022: 9).

Dijital Kültür

İnternetin ve bilgi teknolojilerinin bireylerin yaşantısına girişi ve mevcut yapıda yarattığı değişimler, bilgi toplumunun oluşturduğu bir süreçten oluşmaktadır. Dolayısıyla dijital kültür kavramı, iletişim teknolojilerinin gelişimi sayesinde hem sanal ortamlar için hem de günlük yaşam için tanımlanmaktadır. Bulduğumuz çağın getirdiği yeniliklerin, teknolojinin oluşturduğu yaşam tarzının ve de alışkanlıkların tamamı dijital kültür olarak açıklanmaktadır (Shin vd., 2023: 22). Günlük yaşamda kullandığımız teknolojinin hayat tarzımıza yansımından kaynaklanan değişimlerin tümü olarak da ifade edilen dijital kültürün yapı taşı teknoloji, dünya ile ilişkilerimizi şekillendirerek, isteklerimize uyacak şekilde kullanılıp, manipüle edilebilecek bir şeydir (Khaira vd., 2023: 445). Bilişim teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler toplumsal yaşama doğrudan etki etmektedir. Böylece hayatımızın vazgeçilmez bir parçası haline gelen bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ile ekonomide, toplumsal yaşantımızda ve kültürümüzde köklü değişimler meydana gelmektedir (Eschenfelder vd., 2018: 186).

Enformasyon teknolojilerinin gelişmesi sonucunda 20. yy sonu ortaya çıkan bilgisayar ve internet ile 21. yy'da dijital kültürün hâkim olduğu bir dönem meydana gelmiştir. Tipografik kültürün sona ermesine neden olan dijital kültür, insanlığı yeni bir yolcuğa çıkarmıştır. Günümüzde internetin hem kişilerin hem de toplumun üzerindeki etkisinden bahsederken dijital yerli ve dijital göçmen kavramlarından söz edilmektedir. Dijital yerli kavramı bireyin doğduğu andan itibaren internet ile tanışması ve dijital dünyaya kolaylıkla uyum sağlaması anlamına gelirken, dijital göçmen internet ve diğer dijital teknoloji ürünleri ile sonradan tanışan kişiler olarak tanımlanmaktadır (Haider ve Sundin, 2022: 1183). Dolayısıyla bireylerin kültürel gelişimlerinde en önemli hususlardan birinin internet olduğunu, yaşanan sürecin yeni bir kültür dönemi olarak adlandırıldığını söylemek mümkündür. İnternetin keşfi ile kişiler, bilgiye ulaşmak, paylaşmak, iletişim kurabilmek için daha çok gayret sarf etmek zorunda kalmış, hem zaman hem de mekâna bağlı hale gelmişlerdir (Ollier-Malaterre vd., 2019: 430). İnternetin tümüyle hayatımıza girmesiyle de bu bağlılıklardan kurtulmuşlardır. Diğer bireylerle iletişimin önündeki engelleri kaldıran bir araç olarak görülen internet, bireylerin hayatlarının bir parçası haline gelmiş, yaşam tarzlarını, alışkanlıklarını, tutumlarını ve davranışlarını değiştirmiştir. 21. yy'da kapitalist yaşam şeklinin yarattığı gereksinimlere istinaden, internet ve iletişim teknolojilerinde yaşanan gelişmelerle ortaya çıkan değişim, dijital kültür adıyla anılmaktadır (Capogna vd., 2020: 17).

Kullanıcıların profilleri, kullandıkları dil, simgeler, paylaşımlarla ifade edilen dijital kültür dünyası içerisinde iletişimin sahte bir görünümü yer almaktadır. Bu dünya içerisinde yok edilen gerçekliğin yerini simülasyonlar almış, eğlencenin entelektüel bir hale getirilmesi ile sosyal medya üzerinde kültür ve eğlence birleştirilmiştir. Dolayısıyla güncel hali ile dijital kültür, kişilerin çevrimiçi mecralarda sosyalleşmeleri, çevrimdışı mecralarda ise asosyal hale gelmeleri olarak ifade edilmektedir (Martins vd., 2023: 713). Bankaların dijitalleşmeye yönelik günden güne yeni yatırımları ve uygulamaları devreye sokması, mevcut dijital kanallarını kullanan müşteri sayısının hızla artması ile tasarrufların yönetilmesi ve kontrol edilmesi de dijital hale gelmiştir. Banka çalışanları ise dijitalleşme öncesi eski sistemde uzun saatler çalışmak zorunda kalırken, dijital kültürün yaygınlaşması ile esnek çalışma saatleri ile hem endüstri geleneğinde uzaklaşmakta hem de özel yaşamlarında daha rahat hareket edebilmektedirler (Hie, 2019: 53). Modern çağın getirilerinden biri olarak bilinen mesai ile banka çalışanları, evlerinden ziyade çalışma alanlarında vakit geçirmek zorunda kalmaktadırlar. Her ne kadar çalışanlar uzun süredir çalıştıkları iş yerine ve alana dair aidiyet duygusu besleseler bile çevre ve sosyal ortam bu aidiyet duygusunun değişmesine neden olabilir. Dijitalleşme çalışanların çalışma alanlarının sınırlarını genişletmekte ve kişiler farklı alanlarda çalışsalar dahi mekâna karşı duydukları aidiyet duygusunda değişiklik olabileceğinin farkına varmaktadırlar. Sanal mekânların yoğun kullanıldığı düşünüldüğünde aidiyet duygusu bu durumda tamamen ortadan kalkmaktadır (Martins vd., 2023: 716). Dijital kültür ile müşteriler bankaların sunduğu hizmetlere ve ürünlere arzu ettikleri zaman ulaşmakta, banka çalışanları ise vakitlerini değeri yüksek ürünleri tasarlamak ve pazarlamak için ayırmaktadır. Bankalarda dijital kültürün yaygınlaşması önemli avantajları beraberinde getirirken hizmet kanallarının artması ve kullanılan teknolojinin çeşitlenmesi ile siber riskler de oluşmaktadır (Shaikh ve Anwar, 2023: 847). Tüketicilerin tercihlerinin değişimi ve artan rekabet şartları ile geleneksel bankacılık uygulamaları dijitalleşme sürecine girmiştir. Banka şubelerini kullanmadan hızlı, kolay ve ucuz hizmetlerden yararlanan müşteriler, bankalara artan verimlilik, azalan maliyetler, kusursuz müşteri deneyimi gibi geri dönüşler sağlamıştır. Dijital kültürün hâkimiyeti ile rekabet üstünlüğü sağlayan bankalarda, yapay zekâ, blokzincir, açık bankacılık gibi dijital teknolojiler ile yeniliklerin artarak devam etmesi beklenmektedir.

Örgütsel Performans

Örgütsel performans kavramı, örgütlerin belirlenen amaçları ve hedefleri doğrultusunda belirli döneme ait faaliyetlerinin çıktılarını ifade etmektedir. Örgütlerin hedeflerine ulaşabilmesi için gösterdikleri çabanın tümü olarak adlandırılan örgütsel performans, finans ve pazar hedeflerine ne kadar ulaşıldığı hakkında da bilgi vermektedir (Chatterjee vd., 2023: 3). Performans bugün ve gelecekle alakalı bir kavram olmakla birlikte, kaynakların verimliliği ve etkinliği ile örgütlerin sürekliliğinin sağlanarak, hedeflerine ulaşmalarına yardım etmektedir. Bu durumda örgütsel performans için örgütün hedeflerinin ne ölçüde gerçekleştirildiği hakkında bilgi veren bir kavram olduğunu söylemek mümkündür. Rekabetin yoğun olduğu piyasalarda örgütlerin hayatta kalması için

sahip oldukları maddi ve manevi kaynakları etkili ve verimli kullanma kabiliyeti olarak bilinen örgütsel performans, ancak bireylerin ve küçük grupların birleşmesiyle örgütsel başarı haline gelebilir (Olan vd., 2022: 610). Örgüt çalışanlarının ölçülebilir davranışları ile örgütün hedeflerine katkı sağlama düzeyleri olarak da bilinen bu kavramın yükselmesi ve düşmesi çalışanların motivasyon dereceleri ile alakalıdır (Ramadhanty vd., 2023: 17). Örgüt performansı yüksek olan yapılarda çalışanlarla yöneticiler arasında kaliteli iletişim, karşılıklı güven, motivasyon, iş tatmini gibi kavramlar yüksek derecede mevcuttur. Bu tarz örgütlerde karşılaşılabilecek problemlerin tespiti, olası başarıların veya başarısızlıkların nedenleri kolaylıkla gerçekleşmektedir (Ojokuku vd., 2012: 204). Yöneticiler tarafından değerlendirilen örgütsel performans ile personelin kişisel özellikleri belirlenmekte, terfi durumları ve ücret artışları tespit edilmekte, personel ve yönetici arasındaki bağlılık artmaktadır. Rekabetçi piyasalarda örgütlerin devamlılık sağlamaları için örgütsel performansın geliştirilmesi anahtar faktör halini almıştır (Chatterjee vd., 2023: 3).

Örgütlerin gösterdiği faaliyetlerde başarı seviyelerini belirten örgütsel performans, karar alma, argümanları nasıl ve ne zaman kullanılacağı gibi hususlarda bilgi vermektedir. Stratejik kararların alınması noktasında öncülük eden örgütsel performans denildiğinde ilk akla gelen kavram karlılıktır. Bünyesinde finansal performansları barındırdığı gibi finansal olmayan performansları da barındıran örgütsel performans, örgüt içi stratejik kararların alınması noktasında da öncülük etmektedir (Kurdi ve Alshurideh, 2020: 3986). Örgütlerde karlılık örgütsel performansla sağlanmaktadır. Maliyetin üzerinde elde edilen kazanç ile beslenen karlılığa düşük bütçeyle erişilemeyeceği için örgütsel performans sürekli takip edilmelidir. Pozitif yönde seyreden örgütsel performans ile satışlarda ve pazar payında artış gözlenmekte, performansı yüksek olan örgüt rakiplerini geride bırakmakta, olası sorunların üstesinden gelebilmek ve rekabet koşullarında yenilmemek için örgütün performansı üst seviyede tutulmak zorundadır (Lebdaoui ve Chetioui, 2020: 1089). Ürünlerin kaliteli olması ile ilgili olan müşteri memnuniyeti de örgütsel performans ile ilintili bir kavramdır. Dolayısıyla hem müşterilerin hem de örgüt çalışanlarının memnun olması örgüt performansını olumlu etkileyecek, pozitif yönlü iklimin oluşumuna katkı sunacaktır.

Örgütlerde performans değerlendirmenin nedenleri arasında çalışanlar hakkında bilgi sahibi olmak, varsa eğitim eksikliklerini tespit etmek, bu doğrultuda eğitim planlamaları yapmak, çalışanların bireysel performanslarını belirlemek ve bu performanslara göre atamalarını gerçekleştirmek, verilecek zam ile ilgili yönetime bilgi sunmak, örgüt ile çalışan arası bağlılığı güçlendirmek, performansı standartların altında kalan çalışanların ilişkilerini kesmek yer almaktadır (Tunçer, 2013: 93-94). Örgütsel performans değerlendirmesi yapan birimlerin veya kişilerin buldukları zamana ve koşullara göre öznel ve tarafsız olmaları gerekmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI VE ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ

Örgütlerde çalışanlar ve yönetim arası ilişkiler ele alındığında sosyal mübadele olgusu ön plana çıkmaktadır. Taraflar arası bir şeylerin alınması ve bir şeyin verilmesi şeklinde tanımlanan değişim,

sunan ve sunulan kişilerin varlığı ve de etkileşimi ile gerçekleşmektedir. Sosyal mübadele kuramına göre bireylerin karşılıklı davranışları ödül beklentisi ile güdülendiği için, çalışanlar ile yönetim arasında fayda-maliyet hesabı yapılmakta ve bu hususa göre davranışlar netleşmektedir. Dolayısıyla örgüt çalışanları sergileyecekleri pozitif davranışlarla yani maliyete karşılık kendilerine bazı getiriler yani faydalar elde etmek isteyeceklerdir (Yıldız, 2017: 109). Bu açıklamalardan hareketle sosyal mübadele kuramı, liderlik kapasitesinin doğal olduğunu ve özelliklerinin doğuştan geldiğini belirten büyük adam kuramı, liderliğin yalnızca belli özelliklere sahip kişilerde olduğunu savunan özellikler kuramı, bazı liderlerin belirli fiziksel özelliklerinin yanında kendine has davranış şeklinin olduğunu belirten davranışsal kuram çerçevesinde oluşturulan araştırmanın literatür taraması ve aracılık hipotezleri aşağıda sunulmuştur;

Dijital Kültürün Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisi

Yabancı literatürde dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisini inceleyen araştırma örneğini Muniroh vd. (2022) Telkom dijital firmasının 160 çalışanıyla gerçekleştirmiştir. Araştırmanın analizlerinin sonucunda dijital kültürün örgütün performansı üzerinde etkisinin olmadığı görülmüştür. Shin vd. (2023) dijital kültür, örgütsel performans ilişkisini incelediği çalışmasını Güney Kore’de bulunan bir firmanın 149 personeline uygulamıştır. Yapılan analizlerin sonucunda dijital kültürün örgütsel performansı etkilediği belirlenmiştir. Teguh vd. (2022) Endonezya’da bulunan ilaç firmalarında çalışan 238 kişiyle hazırladıkları çalışmada dijital kültürün örgütsel performans üzerinde anlamlı etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Pakpahan vd. (2024) tarafından Endonezya’da bulunan bir firmanın 92 çalışanıyla hazırlanan çalışmada da dijital kültürün örgütsel performans üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Önceki çalışmalar, dijital kültürünün, örgütlerin dijitalleşme sürecini tam anlamıyla yerine getirebilmek için oynadığı kritik önemi vurgulamıştır. Dolayısıyla dijital kültürün benimsendiği örgütlerde dijital yetenekleri gelişim gösteren çalışanlar sayesinde yoğun rekabet ortamında örgütlerin performansının da artacağı sonucuna ulaşılmıştır. Bu nedenle dijital kültürün, örgüt içi ve örgüt dışı ortamlar arasındaki dijitalleşme ve iletişim durumları için önem arz ettiği ifade edilebilir. Sonuç olarak, hiyerarşik regresyon analizinin ilk hipotezi aşağıda sunulmuştur;

H₁: Dijital kültürün örgütün performansı üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi vardır.

Dijital Kültürün Dijital Liderlik Üzerindeki Etkisi

Alabladi vd. (2024) hazırladıkları çalışmada dijital kültür ve dijital liderlik ilişkisini ele almış, yapılan analizlerin sonucunda dijital kültürün dijital liderlik üzerinde anlamlı etkisinin olduğu görülmüştür. Shin vd. (2023) dijital kültür ile dijital liderlik ilişkisini incelediği çalışmasını Güney Kore’de bulunan bir firmanın 149 personeline uygulamıştır. Yapılan analizlerin sonucunda dijital kültür ile dijital liderlik arasında anlamlı bir ilişkinin olduğu belirlenmiştir. Muniroh vd. (2022) Telkom firmasının 160 çalışanıyla gerçekleştirdikleri çalışmada dijital kültür ile dijital liderlik arasında anlamlı ilişkilerin olduğunu belirlemişlerdir. Dijital liderlik, dijital yeterliliği dijital kültürle

birleştirmektedir. Günümüzün dijital liderleri küresel bir zihniyeti çerçevesinde, başkalarıyla iletişim kurmalı ve örgütlerinde yenilikçi bir kültürü geliştirme konusunda daha yaratıcı olmalıdırlar. Bu ifadeler ve geçmiş araştırmalar doğrultusunda hiyerarşik regresyon analizine ait geliştirilen hipotez aşağıda sunulmuştur;

H₂: Dijital kültürün dijital liderlik üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi vardır.

Dijital Liderliğin Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisi

Puliwarna vd. (2023) 11 denizcilik firmasının 445 personeliyle hazırladıkları araştırmada dijital liderliğin örgütün performansı üzerinde anlamlı ve olumlu etkiye sahip olduğunu belirlemişlerdir. Chatterjee vd. (2023) bir firmanın farklı şehirlerde çalışan 335 üst düzey yöneticisiyle örgütsel performans, dijital liderlik ilişkisini ele alan bir çalışma hazırlamış, dijital liderlerin örgütlerin performansını arttırdığı sonucuna ulaşmışlardır. Turyadi vd. (2023), dijital liderliğin örgütlerde değişimi önemli derecede etkilediğini, çalışan performansını arttırdığını, etkililiği, verimliliği arttırarak, inovasyona katkı sunduğunu, dijitalleşme ile başarıları arttırarak, dijital dönüşüm sürecini de hızlandırdığını belirtmiştir. Abbasov ve Tolay (2021) Azerbaycan’da faaliyet gösteren bir firmanın 190 çalışanıyla dijital liderliğin performans üzerindeki etkisini ele alan bir çalışma hazırlamış, dijital liderliğin bireysel performansı arttırdığını belirlemiştir. Dijital liderlik, bir örgütün dijital kaynaklarını, kurumsal ve bireysel hedeflerini desteklemek için ihtiyaç duyulan bir liderlik türüdür. Dijital dönüşüm nedeniyle, dijital çağda örgütler sürdürülebilirliğe dair sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Bu sorunları ele almak ve örgütlerde sorunların çözümüne dair değişiklikler gerçekleştirmek dijital liderlere düşmektedir. Bu nedenle dijital liderlerin yönetim şeklini iyileştirecek ve sürdürülebilir örgütsel performansı sağlayabilecek yeterliliklere sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle dijital liderlerin dijital dönüşüm sürecinin en önemli unsuru olduğu düşünüldüğünde bu süreçte örgütlerin performansını olumlu yönde etkileyeceği düşünülebilir. Yapılan literatür taramasına dayanarak dijital liderliğin örgütsel performans üzerinde olumlu etkisi olduğunu ifade eden hiyerarşik regresyon analizinin üçüncü adımına ait hipotez aşağıda belirtilmiştir;

H₃: Dijital liderliğin örgütün performansı üzerinde anlamlı ve olumlu etkisi vardır.

Dijital Kültürün Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisinde Dijital Liderliğin Aracılık Etkisi

Literatürde üç değişkenin birlikte yer aldığı araştırma Shin vd. (2023) tarafından Güney Kore’de bulunan bir firmanın 149 çalışanıyla yapılmıştır. Araştırma kapsamında yapılan analizler dijital kültürün örgütsel performansı arttırdığını, dijital liderlerin de bu ilişkide aracılık rolüne sahip olduğunu ifade etmektedir. Muniroh vd. (2022) ve Muniroh vd. (2021) araştırmalarında da araştırmamız doğrultusunda elde edilen sonuçlarla benzer neticeler elde edilmiştir. Yapılan literatür taraması ışığında hiyerarşik regresyon analizine ait dördüncü hipotez aşağıda sunulmuştur;

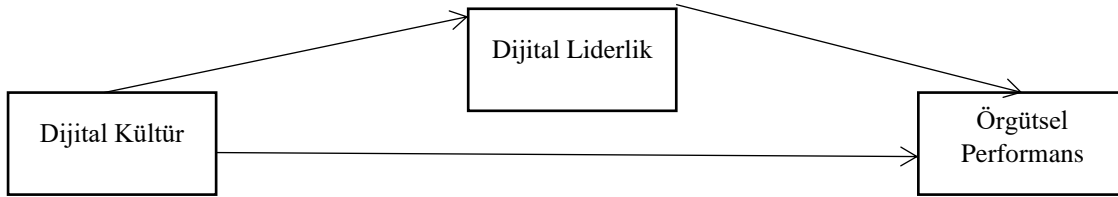
H4: Dijital kültürün örgütün performansı üzerindeki etkisinde dijital liderliğin kısmi aracılık rolü vardır.

YÖNTEM

Bu başlık altında, araştırmanın konusu ve amacına, evreni ve örneklemine, veri toplama araçlarına ve araştırma bulgularına yer verilecektir. Araştırma anketlerinin toplanabilmesi için Bandırma Onyedü Eylül Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Etik Kurulu'ndan 2023-8 toplantı nolu, 03/10/2023 tarihli etik kurul onayı alınmıştır. Araştırmanın verileri 5.10.2023 ile 28.10.2023 tarihleri arasında online anket yolu ile toplanmıştır.

Araştırmanın Amacı, Kapsamı ve Modeli

Bu araştırmanın amacı bulunduğumuz çağın sunduğu yeniliklerin ve teknolojinin günlük yaşantımızda daha fazla yer kaplayarak oluşturduğu yaşam tarzı ve alışkanlıkların tümünü ele alan dijital kültürün bankaların örgütsel performansları üzerindeki etkisinde, teknolojiye tümüyle hâkim olan, öğrenmeye açık, iletişimi ve verileri birleştirebilen, esnek yapılı, hedeflere ulaşmak için dijital teknolojiyi en iyi şekilde kullanan dijital liderin aracılık etkisini belirlemektir. Bu kapsamda araştırmanın örnekleme, yararlanılan ölçekler, bulgular ve analizler aşağıda belirtilmiştir. Araştırmanın aracılık modeli aşağıda sunulmuştur;

Şekil 1. Araştırmanın Modeli

Araştırmanın Evreni ve Örnekleme

Araştırmanın evrenini Balıkesir ilinde ve ilçelerinde çalışan 1830 banka personeli oluşturmaktadır. Araştırmanın örneklemini Bandırma ilçesinde ve Balıkesir il merkezinde bulunan bankalardan seçilen 507 personel oluşturmaktadır. Veriler anket yolu ile elde edilmiştir. Örnekleme seçiminde ana kütle içerisinde seçilen örnek kesiminin araştırmacıların yargıları doğrultusunda belirlediği tesadüfi olmayan örnekleme yöntemi şeklinde ifade edilen kolayda örnekleme tekniğinden yararlanılacaktır (Haşiloğlu vd., 2015: 20). Araştırmanın örnekleme sayısının evren sayısı ile uyumunu gösteren hesaplama aşağıda verilmiştir;

$$n = \frac{384,16}{1 + \frac{384,16}{1830}} = 317 \quad n_0 = \frac{1.96^2 \times 0.5^2}{0.05^2} = 384,1$$

Araştırmanın Ölçekleri

Dijital liderliğin ölçümü için, Ulutaş ve Arslan tarafından (2018) geliştirilen 6 maddelik ölçek kullanılmıştır. Ölçekte ters soru bulunmamaktadır. Dijital kültürün ölçümü için Proksch vd. (2021) tarafından geliştirilen 5 soruluk ölçek kullanılmıştır. Dijital kültür ölçeğinde de ters soru bulunmamaktadır. Örgütsel performansın ölçümü için ise Lee ve Choi (2003) tarafından geliştirilen 5 soruluk ölçekten yararlanılmıştır. Örgütsel performans ölçeğinde ters soru yoktur. Demografik soruların haricinde, çalışanların ifadelere katılım seviyeleri 5’li likert skalası ile belirlenmiştir Anket formunda toplam 20 soru mevcuttur.

BULGULAR

Demografik Bulgular

Araştırmaya ilişkin demografik bulgular aşağıda verilmiştir;

Tablo 1. Frekans Analizi Bulguları

Bilgiler	Gruplar	Sayı	Yüzde
Cinsiyet	Kadın	253	49,9
	Erkek	254	50,1
Medeni Durum	Evli	317	62,5
	Bekâr	190	37,5
Yaşınız	21-24	13	2,6
	25-28	64	12,6
	29-32	113	22,3
	33-36	201	39,6
	37 ve üzeri	116	22,9
Eğitim Durumunuz	Ön Lisans	25	4,9
	Lisans	266	52,5
	Yüksek Lisans	174	34,3
	Doktora	42	8,3

Tablo 1’de araştırmaya katılan banka personellerine ait demografik bulgular verilmiştir. Araştırmaya 253 kadın (%49,9) ve 254 erkek (%50,1) personelin katıldığı görülmüştür. Katılımcılardan 317 kişinin evli (%62,5) ve 190 kişinin bekâr (%37,5) olduğu, anketi cevaplayan kişilerin yaş aralığının çoğunlukla 201 kişi ile (%39,6) 33-36 yaş aralığında seyrettiği belirlenmiştir. Ayrıca ankete katılan banka çalışanlarının eğitim durumlarının çoğunlukla 266 kişi ile (%52,5) lisans mezunu oldukları belirlenmiştir.

Güvenilirlik Analizi Bulguları

Tablo 2. Güvenilirlik Analizi Bulguları

	Cronbach’s Alfa	İfade Sayısı
Örgütsel Performans	0,849	5
Dijital Kültür	0,806	5
Dijital Liderlik	0,848	6

Ölçüm araçlarının güvenli olup olmadığı hususunda kullanılan yöntem güvenilirlik analizidir. Bu analiz anketlerde bir ölçme aracında bulunan soruların tamamının birbirleriyle tutarlılığını, tüm verilerin ölçüm aşamasında türdeş olup olmadığını açıklamaktadır. Alfa katsayısı 0 ile 1 aralığında yer alır. Ölçüm aracında bulunan sorular arasında ölçme hatası bulunmuyorsa bu katsayı birdir. Ölçüm aracında bulunan sorular arasında ölçme hatası bulunuyorsa bu katsayı sıfırdır. 0,40 ile 0,60 arası alfa katsayısı ölçek güvenilirliğinin düşük olduğunu, 0,60 ile 0,80 arası alfa katsayısı ölçek güvenilirliğinin oldukça yüksek olduğunu, 0,80 ile 1,00 arası alfa katsayısı ölçek güvenilirliğinin yüksek güvenilir olduğunu belirtmektedir (Gürbüz ve Şahin, 2017: 160). Tablo 3'te verilen üç ölçek için alfa katsayıları 0,80 değerinin üzerinde ve yüksek güvenilirdir.

Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

KMO değeri 0 ile 1 arasında yer almalıdır. Bu değer değişkenler arası korelasyonları ve faktör analizinin uygun olup olmadığını ölçmektedir. 0,80 ve üstü olan KMO değerleri mükemmel olarak belirtilmektedir (Büyüköztürk, 2002: 483). Dolayısıyla keşfedici faktör analizi (KFA) ölçülebilen özelliklerin arkasındaki asıl nedenleri, gözlenemeyen yahut ölçülemeyen boyutları ortaya çıkarır.

Tablo 3. Örgütsel Performans Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

	1
ÖP1	,854
ÖP2	,830
ÖP3	,776
ÖP5	,751
ÖP4	,728
KMO Değeri= ,859	
Ki Kare Değeri= 990,226	
df= 10	
Sig.= ,000	
Toplam Açıklanan Varyans= 62,317	

Tablo 3'te örgütsel performans ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre ölçek maddelerinin tek faktör altında toplandığı görülmüştür. Toplam açıklanan varyansın %62,31 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 4. Dijital Kültür Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

	1
DK2	,792
DK1	,781
DK5	,750
DK3	,714
DK4	,713
KMO Değeri= ,835	
Ki Kare Değeri= 717,385	
Df= 10	
Sig.= ,000	
Toplam Açıklanan Varyans= 56,354	

Tablo 4'te dijital kültür ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre ölçek maddelerinin tek faktör altında toplandığı görülmüştür. Toplam açıklanan varyansın %56,35 olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 5. Dijital Liderlik Ölçeğine İlişkin Keşfedici Faktör Analizi Bulguları

	1
DL2	,805
DL5	,769
DL6	,764
DL4	,739
DL1	,726
DL3	,721
KMO Değeri=	,880
Ki Kare Değeri=	1068,887
Df=	15
Sig.=	,000
Toplam Açıklanan Varyans=	56,909

Tablo 5’te dijital liderlik ölçeği için yapılan ölçeği için yapılan KFA sonucuna göre ölçek maddelerinin tek faktör altında toplandığı görülmüştür. Açıklanan varyansın %56,90 olduğu tespit edilmiştir.

Normallik Analizi Bulguları

Tablo 6. Basıklık ve Çarpıklık Değerleri

İfadeler	Aritmetik Ortalama	Standart Sapma	Çarpıklık	Basıklık
Dijital Kültür	3,3688	,94651	-,557	-1,002
Örgütsel Performans	3,3418	,98810	-,551	-1,009
Dijital Liderlik	3,4318	,94300	-,587	-,776
N=507				

İstatistik analizi uygulamalarında verilerin genel dağılımı hakkında bilgi sahibi olmak, verilerin normal dağılıma uygunluğunu tespit etmek, varsa aykırı değerler hakkında bilgi verebilmek için çarpıklık ve basıklık değerleri hesaplanmaktadır. Skewness ve Kurtosis değerlerinin -1,5 ile +1,5 arasında yer alması verilerinin normal dağıldığını ve parametrik analizlerin uygulanabileceğini belirtmektedir (Tabachnick ve Fidell, 2013). Tablo 6’da verilen çarpıklık ve basıklık değerleri -1,5 ile +1,5 aralığında yer almakta ve normal dağılım olduğunu göstermektedir.

Korelasyon Analizi Bulguları

Tablo 7. Değişkenler Arası İlişkiler

	DL	ÖP	DK
DL	1		
ÖP	,702**	1	
DK	,734**	,774**	1
N= 507 **p<0,01			

Korelasyon analizi değişkenler arasındaki ilişkinin yönünü, şiddetinin belirlemek amacıyla yapılmaktadır. Tablo 7’de yapılan korelasyon analizi sonucunda dijital liderlik ile örgütsel performans arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki, dijital liderlik ile dijital kültür arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki, örgütsel performans ile dijital kültür arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğu belirlenmiştir.

Dijital Kültürün Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisinde Dijital Liderliğin Aracılık Rolü

Tablo 8. Dijital Kültürün Örgütsel Performans İlişkisi (1. Aşama)

R	R²	Düzeltilmiş R²	F	Beta	Sig.
,774	,598	,598	752,454	,774	,000

Bağımlı Değişken= Örgütsel Performans (ÖP)

Bağımsız Değişken= Dijital Kültür (DK)

Tablo 8’de aracı regresyon analizinin 1. adımı için yapılan analizin sonucunda dijital kültürün örgütsel performans üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu belirlenmiş, H₁ hipotezi kabul olmuştur (p=,000). R² değeri örgütsel performanstaki değişimin %59’unun dijital kültür tarafından açıklandığını göstermektedir.

Tablo 9. Dijital Kültürün Dijital Liderlik İlişkisi (2. Aşama)

R	R²	Düzeltilmiş R²	F	Beta	Sig.
,734	,538	,537	588,619	,734	,000

Bağımlı Değişken= Dijital Liderlik (DL)

Bağımsız Değişken= Dijital Kültür (DK)

Tablo 9’da aracı regresyon analizinin 2. adımı için yapılan analizin sonucunda dijital kültürün dijital liderlik üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu belirlenmiştir, H₂ hipotezi kabul olmuştur (p=,000). R² değeri dijital liderlikteki değişimin %53’ünün dijital kültür tarafından açıklandığını göstermektedir.

Tablo 10. Dijital Liderliğin Örgütsel Performans İlişkisi (3. Aşama)

R	R²	Düzeltilmiş R²	F	Beta	Sig.
,702	,493	,492	490,725	,702	,000

Bağımlı Değişken= Örgütsel Performans (ÖP)

Bağımsız Değişken= Dijital Liderlik (DL)

Tablo 10’da aracı regresyon analizinin 3. adımı için yapılan analizin sonucunda dijital liderliğin örgütsel performans üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu belirlenmiş, H₃ hipotezi kabul olmuştur (p=,000). R² değeri örgütsel performanstaki değişimin %49’unun dijital liderlik tarafından açıklandığını göstermektedir.

Tablo 11. Dijital Kültürün Örgütsel Performans Üzerindeki Etkisinde Dijital Liderliğin Aracılık Rolü (4. Aşama)

Bağımlı Değişken	Bağımsız Değişken	B	Beta	t	p	Tol.	VIF
Örgütsel Performans	Dijital Liderlik	,305	,291	7,381	,000	,462	2,166
	Dijital Kültür	,584	,560	14,187	,000	,462	2,166

F= 443,313

R²= ,638

Düzeltilmiş R²=

,636

Tahmini Std.
Hata= ,59603
Anova = ,000
DW= 1,820

Tablo 11’de aracı regresyon analizinin 4. adımı verilmiştir. Yapılan hiyerarşik regresyon analizinin sonucunda 1. adımda verilen dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisi (Beta= ,774), 4. adımda dijital liderlik analize dâhil edildiğinde (Beta= ,560) azalmıştır. Elde edilen bu sonuca göre dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin kısmi aracılık etkisinin olduğu belirlenmiş, H₄ hipotezi kabul edilmiştir. R² değeri örgütsel performanstaki değişimin %64’ünün dijital liderlik ve dijital kültür değişkenleri tarafından açıklandığını ifade etmektedir. 1-R² = 0,362 değeri tolerans değerlerinden küçük olduğu için, VIF değerleri de 10’dan küçük olduğu için çoklu eş doğrusallık problemi bulunmamaktadır (Gürbüz ve Şahin, 2017). Durbin-Watson testi (1,820) araştırmanın modelinde otokorelasyon olmadığını belirtmektedir.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Araştırma kapsamında yapılan hiyerarşik regresyon analizinin birinci aşamasına göre dijital kültürün örgütsel performans üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu belirlenmiştir. Elde edilen bu sonuç Shin vd. (2023), Muniroh vd. (2022), Muniroh vd. (2021), Retnowati vd. (2021) tarafından yapılan araştırmaların sonuçları ile örtüşmektedir. Hiyerarşik regresyon analizinin ikinci aşamasına göre dijital kültürün dijital liderlik üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, Shin vd. (2023) tarafından Güney Kore’de bulunan bir firmanın 149 çalışanına yapılan araştırmanın sonuçları ile örtüşmektedir. Muniroh vd. (2022) tarafından Telkom firmasının 306 çalışanıyla yapılan araştırmanın sonucunda da dijital kültürün dijital liderlik üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu görülmüştür. Regresyon analizinin üçüncü aşamasına göre dijital liderliğin örgütsel performans üzerinde anlamlı ve olumlu etkisinin olduğu görülmüştür. Elde edilen bu sonuç, Chatterjee vd. (2023) tarafından yapılan çalışmanın sonuçlarıyla örtüşmektedir. Shin vd. (2023) çalışmasında da dijital liderliğin örgütsel performans üzerinde anlamlı ve olumlu etkiye sahip olduğu belirlenmiştir. Mollah vd. (2023) tarafından Güney Kore’de bulunan bir firmada çalışan 173 personelle yapılan araştırmada da dijital liderliğin örgütsel performansı arttırdığı tespit edilmiştir. Tulungen vd. (2022) tarafından Kuzey Sulawesi eyaletinde bulunan bir firmanın 78 çalışanıyla yapılan araştırmada dijital liderliğin örgütsel performansı arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Pham ve Vu (2022) tarafından Vietnam’da 412 hizmet sektörü çalışanına uygulanan araştırmanın sonucunda da dijital liderliğin örgütsel performansı arttırdığı belirlenmiştir. Turyadi vd. (2023) dijital liderliğin çalışan performansı üzerindeki etkisini incelemiş ve iki değişken arasında anlamlı ve olumlu ilişkilerin olduğunu belirlemiştir. Hiyerarşik regresyon analizinin dördüncü aşamasına göre dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin kısmi aracılık etkisi bulunmaktadır. Shin vd. (2023) araştırmasında dijital

liderlik ve örgütsel performans ilişkisinde dijital kültürün aracılık etkisini ele almış ve araştırmamız ile benzer sonuçlara ulaşmıştır.

Kendisini yetiştirmeye ve geliştirmeye açık olan, işbirliğini ön planda tutan, katılımcı, küresel perspektif sahibi dijital liderler, örgütlerin arzu ettikleri başarıya ulaşabilmeleri için önemli konumda bulunmaktadır. Dolayısıyla araştırma kapsamında yapılan aracılık testinde dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinde dijital liderliğin kısmi aracılık etkisinin bulunması ve dijital kültürün örgütsel performans üzerindeki etkisinin dijital liderlik analize dâhil edildiğinde azalması örneklem içerisindeki bankalarda dijital liderlik kavramının yeterince önemsenmediğine işaret etmektedir. Bu hususta örgütte dijital liderliğin kazanılması ve örgütsel performansın artırılması için eğitim ön planda tutulmalıdır. Dijital dönüşüme yön vermesi beklenen dijital liderlerin gelişimi için, görev yaptıkları örgütlerle birlikte çözüm üretip, yeni teknolojilere hâkim olmaları gerekmektedir. Dijital dönüşüm sürecinde çözüm sunabilecek bilgi teknolojileri uzmanının, teknolojinin yanısıra örgütün operasyonları hakkında da bilgi sahibi olması gerekmektedir. Sürekli ve hızlı değişim gösteren dünyanın dijital liderlerinin vizyoner olması, takım arkadaşlarına büyük fikirleri hayal edebilmeleri için fırsat sunmaları, dolayısıyla teknolojiyi ve işin özünü birleştirebilmeleri gerekmektedir. Dijital liderler, yeni pazarlar ve farklı müşteriler ile risk alarak yeni imkânlar açmalıdır. Üstlendikleri bu riskleri yönetebilmek için akıllıca hareket etmek zorunda olan dijital liderler, gerçekleri özümsemek adına analitiği iyi incelemeli, verileri araştırmalı, muhakeme yapabilmeli, iyi sonuçlar sağlayan stratejiler geliştirmelidir. Örgütlerde öngörülemeyen değişimler sebebiyle dijital liderlerin, tecrübeli ve rahat olmaları, zorluklar karşısında dayanıklı ve esnek duruş sergilemeleri sürekli bir organizasyon inşaa etme imkânı sunacaktır. Katalizör görevi üstlenmek zorunda olan dijital liderler, kendilerinden bile güçlü olacak bir takım için uygun ortamı sağlamalıdır. Daima sınırların zorlanması ve yenilik yapma amacıyla olduklarını da hatırlamaları gerekmektedir. Liderlerin stratejilerini disiplin, hız ve kararlılık çerçevesinde gerçekleştirmeleri, örgütü düzenli olarak sürekli değerlendirmeleri, çeviklik ile imkân dâhilinde bu stratejilerin rotasını değiştirebilmeleri gerekmektedir. Dijital liderlerin önyargılardan hem kendilerini hem de örgütü uzak tutmaları, farklılıklara karşı takım çalışanlarını cesaretlendirmeleri, hata yapmaktan asla korkmayan bir örgüt iklimi oluşturmaları, sürekli öğrenmeye açık olmaları, geri bildirim alıp verebilmeleri şarttır. Dijital liderler, küresel ekonomi ortamında en iyi şekilde iş yapabilmek için yeterli bilgiye sahip olmak zorundadırlar. Bu nedenle yerel pazarlara ve kültürlere dâhil olmaları gerekmektedir. Teknolojinin bireylerin isteklerine hızlı cevaplama hususunda mükemmel bir araç olması düşüncesiyle hareket eden dijital liderler, analizleri ve planlaması gerçekleştirilmiş bir projeyi denemekten asla çekinmemeli, gelişime her zaman destek sağlamalıdırlar. Banka müşterilerinin taleplerinin daha iyi anlaşılması ve değişen bu talepleri takip ederek, gerekli ürün ve hizmetlerin dönüştürülmesi gerekmektedir. Dolayısıyla yerel pazarların taleplerine uygun hale getirilmesi, teknik araçların varlığıyla yetinmemeleri, verilere doğru yapabilecek eleştirel düşünce kabiliyetlerini geliştirmeleri gerekmektedir. Dijital liderler, statükoya karşı gelebilecek bir anlayışla mevcut iş modellerini ve

ürünleri yıkıp, yeniden yaratma yeteneğine sahip olmalı, disiplinler arası işbirliğini ve etkileşimi arttırmak için değişen ve gelişen koşullara göre evrilme hareketini desteklemelidir. Hata yapmaktan asla korkmaması gerek dijital liderler, sürekli denemelerle ilerlemeyi ilke edinmeli, cesaret, işbirliği ve devamlı öğrenme kavramlarının bilincinde olmalıdırlar. Bu sebeple banka çalışanlarına mükemmelere ulaşana dek eğitimler verilmesi, gerçekleştirilen faaliyetlerin etkinliğinin hangi aşamada olduğunu belirlemek amacıyla test edilip, ölçülmesi, görev tanımlarının net bir şekilde ortaya koyulması örgütsel performans artışı sürecinde önem arz etmektedir. Araştırma kapsamında elde edilen sonuçlar, örneklemeden kaynaklanmaktadır. Çünkü bankalar, ileri teknolojiyi en yoğun kullanan organizasyonlardır. Yazılım sektörü, bilgisayar sektörü, banka, elektronik sektörü gibi ileri teknolojiyi yoğun kullanan sektörler için bu sonuçlar geçerli olabilir. Dijital kültürün örgüt performansı üzerindeki etkisinin belirlenmiş olması işletmeler için yol gösterici olabilir. Ayrıca dijital liderliğin örgütsel performans üzerindeki pozitif ve anlamlı etkisinin tespit edilmiş olması yöneticiler için yol gösterici niteliktedir.

Yoğun rekabet ortamında dijital bir kültür yaratma ve geliştirme ihtiyacı, dönüşüm sürecinin ayrılmaz bir parçası olarak görülmektedir. Bu değişim, dijitali yalnızca yukarıdan aşağıya entegre eden değil, aynı zamanda çalışanların bilgilendirilmesini, katılımını ve en önemlisi örgüt içinde dijital bir zihniyet geliştirmeye yardımcı olacak şekilde yetkilendirilmesini de sağlayan bir çalışma ortamını gerekli kılmaktadır. Bu nedenle bankalarda dijital örgüt kültürünün gelişimi örgütsel performansın artırılması açısından önem arz etmektedir. Dijital kültürün geliştirilmesi için bankalarda öncelikle şeffaf bir yönetim anlayışının sağlanması gerekmektedir. Dijital bir kültürün yerleştirilmesi, örgütteki tüm çalışanların, rolleri ne olursa olsun, dijitalleşme sürecinin satış ve üretkenlik üzerindeki etkisinin farkında oldukları anlamına gelmektedir. Net bir iletişim hattına sahip açık ve dürüst bir yönetim anlayışı, yalnızca çalışanları güçlendirmekle kalmayacak, aynı zamanda banka müşterileriyle iletişimi ve uyumu daha özgün kılacaktır. Örgütlerde dijital kültür ortamının sağlanması için iş birliğinin de teşvik edilmesi gerekmektedir. Çünkü çalışanlar birlikte çalışmaktan keyif aldıklarında iş akışı önemli ölçüde iyileşecektir. Dijital kültürün gelişimi için çalışanlara dijital eğitim imkanının sağlanması gerekmektedir. Çalışanların dijitalleşme süreci ile ilgili bilgi sahibi olmalarını sağlamanın en etkili yolu, her seviyedeki bilgiye hitap eden bir öğrenme ve gelişim programı sunmaktır. Ayrıca çalışanlara ihtiyaç duyulduğu durumlarda risk almanın öneminden bahsetmek gerekmektedir. Dijitalleşme sürecinin hızlı ilerlediği günümüz rekabet şartlarında, iş gücünde çeviklik çok önemlidir. Örgütlerde liderlerin, çalışanlarını yeni şeyler deneme konusunda rahat hissedebilecekleri bir ortam geliştirmeleri gerektiğinden risk algısının da bu durumu desteklediği belirtilebilir.

Yeniliklere kolay ve en hızlı şekilde uyum sağlamak, değişim ile ilgili süreçleri yönetebilmek, sonuç olarak, ilerleyebilmek, farklı fikir yapıları arasında geçiş yapabilmek yalnızca dijital liderler için değil, herkes için önemli yetkinlikler arasında yerini almıştır. Bu nedenle dijital liderlerden de beklenen ani durumlara karşı hızlı bir şekilde uyum sağlamları, en az olumsuz etkiyle bu durumlardan gerekli neticelere ulaşmalarıdır. Dijital liderlerin yanısıra örgütlerin de tüm çalışanları

dijital kabiliyetleri hususunda eğitmeleri ve yeni beceriler kazanabilmeleri için ilerleyen çağlara hazır hale getirmeleri beklenmektedir. Dijital liderlik kavramının örgütlerin yararı kapsamında ele alındığı araştırmaların genişletilmesi anlaşılabilirliğe katkı sağlayacaktır. İlerleyen araştırmalarda dijital liderlik, dijital kültür ve örgütsel performans kavramlarıyla ilişkili çalışmaların sürdürülmesi, bankacılık sektöründe daha geniş örnekleme araştırmanın uygulanması, dijitalleşme yolunda ilerleyen farklı örgütlerin de örneklem olarak seçilmesi literatüre katkı sağlayacaktır. Dijital liderliğin örgütlerde önemine dikkat çeken bu araştırmanın da diğer araştırmacılara faydalı olabileceği umulmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abbasov, A. ve Tolay, E. (2021). Dijital liderliğin bireysel performans üzerindeki etkisi- Azerbaycan'da endüstri 4.0 teknolojilerini uygulayan bir firmada araştırma. *İzmir Yönetim Dergisi*, 2(1), 59-74.
- Abidin, A. Z. (2023). The influence of digital leadership and digital collaboration on the digital skill of manufacturing managers in Tangerang. *International Journal of Artificial Intelligence Research*, 6(1), 1-8.
- Amelda, B., Alamsjah, F. ve Elidjen, E. (2021). Does the digital marketing capability of Indonesian banks align with digital leadership and technology capabilities on company performance? *CommIT (Communication and Information Technology) Journal*, 15(1), 9-17.
- Aydın, K. (2022). *Eğitim Örgütlerinde Dijital Liderlik ve Örgütsel Bilgelik İlişkisi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Benitez, J., Arenas, A., Castillo, A. ve Esteves, J. (2022). Impact of digital leadership capability on innovation performance: The role of platform digitization capability. *Information & Management*, 59(2), 103-115.
- Borah, P. S., Iqbal, S. ve Akhtar, S. (2022). Linking social media usage and SME's sustainable performance: The role of digital leadership and innovation capabilities. *Technology in Society*, 68, 101-119.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 470-483.
- Capogna, S., Cianfriglia, L., & Cocozza, A. (2020). Digital culture for educational organizations: Guidelines for teachers and education agencies. *Digital culture for educational organizations*, 1, 1-27.
- Chatterjee, S., Chaudhuri, R., Vrontis, D. ve Giovando, G. (2023). Digital workplace and organization performance: Moderating role of digital leadership capability. *Journal of Innovation & Knowledge*, 8(1), 100-114.
- Eschenfelder, K. R., Shankar, K., Williams, R. D., Salo, D., Zhang, M., & Langham, A. (2018). A nine dimensional framework for digital cultural heritage organizational sustainability: A content analysis of the LIS literature (2000–2015). *Online Information Review*, 43(2), 182-196.
- Gierlich-Joas, M., Hess, T. ve Neuburger, R. (2020). More self-organization, more control— or even both? Inverse transparency as a digital leadership concept. *Business Research*, 13, 921-947.
- Gök, S. G. ve Aydemir, P. (2021). Dijital liderliğin kriz yönetimi üzerindeki etkisi: Bilgi paylaşımının aracı rolü. *Güvenlik Bilimleri Dergisi*, 10(3), 195-222.
- Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2017). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri felsefe-yöntem-analiz*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Haider, J. ve Sundin, O. (2022). Information literacy challenges in digital culture: Conflicting engagements of trust and doubt. *Information, communication & society*, 25(8), 1176-1191.
- Hanandeh, A., Altaher, A., Halim, M., Rezk, W., Mahfoudh, N., Hammouri, Q. ve Darawsheh, S. (2023). The effects of digital transformation, digital leadership, and entrepreneurial motivation on business decision making and business process

- performance: Evidence from greater Amman municipality. *International Journal of Data and Network Science*, 7(2), 575-582.
- Haşiloğlu, S. B., Baran, T. ve Aydın, O. (2015). Pazarlama araştırmalarındaki potansiyel problemlere yönelik bir araştırma: Kolayda örnekleme ve sıklık ifadeli ölçek maddeleri. *Pamukkale İşletme ve Bilişim Yönetimi Dergisi*, 1, 19-28.
- Hie, B. P. (2019). Impact of transforming organizational culture and digital transformation governance toward digital maturity in Indonesian banks. *International Review of Management and Marketing*, 9(6), 51-57.
- Kaya, Z. Ö., Karaçay, G., Selim, Z. ve Alpkan, L. (2023). Yetenek yönetimi uygulamalarının örgüt performansı ile ilişkisinde kurumsal girişimciliğin aracılık etkisi. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 35(2), 259-272.
- Khaira, N., Triyonggo, Y. ve Sukmawati, A. (2023). Examining the mediating role of digital culture on digital talent in the telecommunication sector. *Jurnal Aplikasi Manajemen*, 21(2), 439-454.
- Khin, S. ve Ho, T. C. (2018). Digital technology, digital capability and organizational performance: A mediating role of digital innovation. *International Journal of Innovation Science*, 11(2), 177-195.
- Kurdi, B. ve Alshurideh, M. (2020). Employee retention and organizational performance: Evidence from banking industry. *Management Science Letters*, 10(16), 3981-3990.
- Lee, H. ve Choi, B. (2003). Knowledge management enablers, processes, and organizational performance: An integrative view and empirical examination. *Journal of management information systems*, 20(1), 179-228.
- Lebdaoui, H. ve Chetioui, Y. (2020). CRM, service quality and organizational performance in the banking industry: a comparative study of conventional and Islamic banks. *International Journal of Bank Marketing*, 38(5), 1081-1106.
- Mansour, M. H. ve Qazi, S. (2023). The role of digital leadership in achieving organizational excellence in Jordan's banking sector. In *Artificial Intelligence (AI) and Finance*. 1, 48-61.
- Mardiana, D. (2020). The application of digital leadership of subdistrict head on public service performance with the delegation of regent/mayor authorities as the moderating variable. *Airlangga Development Journal*, 4(2), 154-164.
- Martins, D. L., Lemos, D. L. D. S., de Oliveira, L. F. R., Siqueira, J., do Carmo, D. ve Medeiros, V. N. (2023). Information organization and representation in digital cultural heritage in Brazil: Systematic mapping of information infrastructure in digital collections for data science applications. *Journal of the Association for Information Science and Technology*, 74(6), 707-726.
- Mollah, M. A., Choi, J. H., Hwang, S. J. ve Shin, J. K. (2023). Exploring a pathway to sustainable organizational performance of South Korea in the digital age: The effect of digital leadership on IT capabilities and organizational learning. *Sustainability*, 15(10), 75-78.
- Muniroh, M., Hamidah, H. ve Abdullah, T. (2021, June). Indicator analysis of employee performance based on the effect of digital leadership, digital culture, organizational learning, and innovation (case study of PT. Telkom Digital and Next Business Department). In *STTAL Postgraduate –International Conference*. 5(1), 324-334.

- Muniroh, M., Hamidah, H., & Abdullah, T. (2022). Managerial implications on the relation of digital leadership, digital culture, organizational learning, and innovation of the employee performance (case study of PT. Telkom digital and next business department. *Management and Entrepreneurship: Trends of Development*, 1(19), 58-75.
- Ojokuku, R. M., Odetayo, T. A. ve Sajuyigbe, A. S. (2012). Impact of leadership style on organizational performance: a case study of Nigerian banks. *American journal of business and management*, 1(4), 202-207.
- Olan, F., Arakpogun, E. O., Suklan, J., Nakpodia, F., Damij, N. ve Jayawickrama, U. (2022). Artificial intelligence and knowledge sharing: Contributing factors to organizational performance. *Journal of Business Research*, 145, 605-615.
- Ollier-Malaterre, A., Jacobs, J. A. ve Rothbard, N. P. (2019). Technology, work, and family: Digital cultural capital and boundary management. *Annual Review of Sociology*, 45, 425-447.
- Pham, H. Q., & Vu, P. K. (2022). Unravelling the potential of digital servitization in sustainability-oriented organizational performance—does digital leadership make it different? *Economies*, 10(8), 185.
- Proksch, D., Rosin, A. F., Stubner, S. ve Pinkwart, A. (2021). The influence of a digital strategy on the digitalization of new ventures: The mediating effect of digital capabilities and a digital culture. *Journal of Small Business Management*, 1, 1-29.
- Ramadhanty, D. A., Putri, M. U. ve Asbari, M. (2023). The influence of total quality management on organizational performance on bank services. *Journal of Information Systems and Management (JISMA)*, 2(1), 15-20.
- Retnowati, C. N. ve Santosa, B. (2023). Digital leadership, culture & employee capabilities: Sustainable organizational performance in education-a case study. *Enrichment: Journal of Multidisciplinary Research and Development*, 1(6), 257-265.
- Sağbaşı, M. ve Erdoğan, F. A. (2022). Digital leadership: a systematic conceptual literature review. *İstanbul Kent Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, 3(1), 17-35.
- Shaikh, I. ve Anwar, M. (2023). Digital bank transactions and performance of the Indian banking sector. *Applied Economics*, 55(8), 839-852.
- Shin, J., Mollah, M. A. ve Choi, J. (2023). Sustainability and organizational performance in South Korea: The effect of digital leadership on digital culture and employees' digital capabilities. *Sustainability*, 15(3), 20-27.
- Sözbilir, F. ve Keçeci, G. (2023). İnsan sermayesi, yenilikçi davranış ve örgütsel performans arasındaki etkileşim: Sektörel bir araştırma. *Optimum Ekonomi ve Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(1), 49-70.
- Tabachnick, B.G. ve Fidell, L.S. (2013). Using multivariate statistics. United States: Pearson Education.
- Tulungen, E. E., Tewal, B. ve Pandowo, M. (2022). The role of digital leadership mediated by digital skill in improving organizational performance. *Journal of Accounting Research, Organization and Economics*, 5(2), 156-171.
- Tunçer, P. (2013). Örgütlerde performans değerlendirme ve motivasyon. *Sayıştay dergisi*, (88), 87-108.

- Turyadi, I., Zulkifli, Z., Tawil, M. R., Ali, H. ve Sadikin, A. (2023). The role of digital leadership in organizations to improve employee performance and business success. *Jurnal Ekonomi*, 12(02), 1671-1677.
- Ulutaş, M. ve Arslan, H. (2017). Bilişim liderliği ölçeği: Bir ölçek geliştirme çalışması. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 47(47), 105-124.
- Yıldız, S. M. (2017). Sosyal mübadelenin içsel pazarlama ve iş performansı arasındaki aracılık etkisi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(1), 105-118.

Geliş Tarihi:

10.01.2024.

Kabul Tarihi:

02.05.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Demircioğlu, S. & Kuşçu, A. R. (2024).

Doğu Asya krizleri ve Latin Amerika krizlerine
neden olan ortak dinamikler.

*İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal
Bilimler Dergisi*, 23(49), 1506-1529.

doi: 10.46928/iticusbe.1417383

DOĞU ASYA KRİZLERİ VE LATİN AMERİKA KRİZLERİNE NEDEN OLAN ORTAK DİNAMİKLER

Araştırma

Semra Demircioğlu

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Medipol Üniversitesi

semra.demircioğlu@std.medipol.edu.tr

Rana Atabay Kuşçu

İstanbul Medipol Üniversitesi

ratabay@medipol

Semra DEMİRCİOĞLU, İstanbul Medipol Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bankacılık ve Finans Doktora Programı öğrencisidir. Aynı zamanda Turk Finansman AŞ'de genel müdür olarak görev alarak finansal piyasalar, risk yönetimi ve fintek sektöründe uzmanlaşmıştır.

Rana ATABAY KUŞÇU, İstanbul Medipol Üniversitesi, Ekonomi ve Finans profesörüdür. Uluslararası İktisat, Kalkınma İktisadi ve İktisadi Büyüme, İthalat-İhracat ve bu alanlarda araştırmalar yayınlamaktadır.

DOĞU ASYA KRİZLERİ VE LATİN AMERİKA KRİZLERİNE NEDEN OLAN ORTAK DİNAMİKLER

Semra Demircioğlu
semra.demircioğlu@std.medipol.edu.tr

Rana Atabay Kuşçu
ratabay@medipol

Özet

1990'lı yıllar dünya ekonomisi açısından çok ilginç bir dönemdir. Bu yılların başında çok yüksek büyüme oranlarına sahne olan dünya ekonomisi, 1990'lı yılların sonunda Doğu Asya ve Latin Amerika gibi iki büyük krize tanıklık etmiştir. Küresel olarak faizlerin düşük olması nedeniyle gelişmiş ülkeler, yeni sanayileşme aşamasında olan bölgelere yatırım yapmaya başlamıştır. Henüz kırılgan bir yapıya sahip olan bu ülkelere gelen hızlı sermaye akımlarının hızla geri çıkması kaçınılmaz krizlerle sonuçlanmıştır. Bu bölgelerde ortaya çıkan krizler literatürde ayrı ayrı çeşitli teorik bakış açılarıyla değerlendirilmiştir. Bu çalışmada iki farklı kıtada farklı zamanlarda meydana gelen bu krizlerin oluşmasına neden olan dinamikler incelenerek, ortak yönleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Amaç: Bu çalışmada Asya ve Latin Amerika krizlerine giden yolda bu ülkelerin yaşadıkları iç ve dış dinamiklerin ortak özellikleri tartışarak günümüz ekonomilerinde geçerliliğini koruyabilecek politika önerileri sunmaktır.

Yöntem: Doğu Asya ve Latin Amerika krizlerinin giden yolda bu ülkelerin tarihsel olarak yaşadığı siyasi ve ekonomik iç ve dış gelişmeler analiz edilerek uygulanan politikalar ve sonuçları ele alınarak iki büyük krize neden olan ortak dinamikler tartışılmıştır.

Bulgular: Dünyada düşük faiz oranlarının olması ve yatırımcıların yüksek gelir elde etme arzuları nedeniyle bu ülkelerin kısa vadeli sermaye akımına maruz kalmaları ve dünyanın önde gelen finansal kuruluşlarının bu ülkelerde yeterli regülasyon olmadan finansal liberisazyona teşvik etmesi de bu krizlere götüren en önemli ortak dış etmenler arasında saymak mümkündür. İç dinamiklere bakılacak olunursa Doğu Asya'da devlet güvencesi ile artan risk iştahı, Latin Amerika'da ise bankacılık sisteminde sahtecilik temelli ortak ahlaki tehlike ekseninde toplanmaktadır. Ülkeler arasındaki en temel fark makroekonomik dengeleri ve güçleridir. Asya ekonomilerinin ve Meksika'nın makroekonomik dengeleri gayet iyi olmasına rağmen bu krizlerin tahmin edilememiştir. Ayrıca, krizlerin bu kadar yayılmasındaki ortak nokta aynı bölgede ve aynı karakteristik özelliklere sahip ülkelerin daha çok etkilendiği komşu etkisi de şokların yayılmasıdır.

Özgünlük: 20. yy. damgasını vuran bu iki büyük krizlerin literatürde geniş bir yer edinmiş olsa bu krizler karşılaştırılması ve ortak yönleri çok fazla derinlemesine incelenmediği görülmüştür. Krizlerin ortaya çıkması ardından yapılan analizler temel olarak ekonomik modellerle açıklanmıştır. Dünyaya damga vuran bu iki büyük krizin farklı kıta ve zamanlarda olsa da altında yatan nedenlerin genel anlamda benzer iç ve dış etmenlere sahip olduğu gözlemlenmiştir. Ülkelerin gelişim süreçleri sırasında denetim ve gözetim eksikliği yaşanması ve merkez bankalarının finansal sistemin istikrarı için bağımsız, etkin politikalar uygulamaları günümüz ekonomilerinde finansal istikrarın sağlanması için hala önemle dikkat edilmesi gereken unsurların başında gelmektedir.

Anahtar Kelimeler: Doğu Asya Krizi, Latin Amerika Krizi, Bankacılık, Sermaye Kontrolü, Finansal Krizler.

JEL Sınıflandırması: N15, N16, N25, N26, G21, G28, G01, P14

COMMON DYNAMICS THAT CAUSED THE CRISES IN EAST ASIA AND LATIN AMERICA

Abstract

The 1990s was a very interesting period for the world economy. The world economy, which witnessed very high growth rates at the beginning of these years, witnessed two major crises at the end of the 1990s, in East Asia and Latin America. As interest rates were low globally, developed countries started to invest in newly industrialized regions. Rapid capital inflows to these countries, which still had a fragile structure, resulted in inevitable crises. The crises that emerged in these regions have been evaluated separately in the literature from various theoretical perspectives. In this study, the dynamics that led to the emergence of these crises that occurred at different times in two different continents are analyzed and their commonalities are tried to be revealed.

Objective: The aim of this study is to discuss the common features of the factors that led to the Asian and Latin American Crises and to provide policy recommendations that may still be valid.

Method: On the way to the East Asian and Latin American crises, the common dynamics that caused the two major crises were discussed by analyzing the political and economic internal and external developments that these countries experienced historically and discussing the policies implemented and their consequences.

Findings: Lack of regulation and moral hazard are at the center of both crises. The example of the Asian crisis shows that taking the necessary measures to maintain the functioning of capitalism and minimize disruptions is the most important factor in preventing crises. It has been observed in these two crises that a moral hazard crisis is inevitable in cases where there is a lack of regulation and oversight of banks, either implicitly or explicitly guaranteed by the state.

Originality: Although the 20th century's two major crises have gained a wide place in the literature, it has been observed that the comparison and commonalities of these crises have not been analyzed in much depth. The analyses made after the emergence of the crises were mainly explained by economic models. It has been observed that the underlying causes of these two major crises, which have left their mark on the world, have the same internal and external factors in general, even though they occurred in different continents and times. The lack of supervision and oversight during the development processes of countries and the implementation of independent and effective policies by central banks for the stability of the financial system are among the most important factors that still need to be taken into consideration to ensure financial stability in today's economies.

Keywords: East Asia, Crisis, Latin America, Asia, Banking, Capital Controls; Financial Crisis.

JEL Classification: N15, N16, N25, N26, G21, G28, G01, P14

GİRİŞ

1990'lı yıllar dünya ekonomisi için çok ilginç yıllar olarak anılmaktadır. Bu dönemim başlangıcına birçok ülke yüksek büyüme oranları ile başlamıştır. Doğu Asya ülkeleri 1990'ların başında beş yıl hızlı büyüme oranları yakaladıktan sonra 1996 yılında büyüme oranları hız kesmeye başlamıştır. 1997 yılına gelindiğinden bu ülkelerin yavaşlayan ihracat hacimleri beraberinde birçok sektörde kapasite fazlası oluşması, gelirlerin daralmasına neden olmuştur. Özellikle yatırımların odağı haline gelen Doğu Asya ülkeleri, Kore'deki "chaebol" olarak adlandırılan holdinglerin başarısızlıkları, Tayland'ın gayrimenkul ve finansal sektörlerinin stres altına girmesi ve Japonya'daki durgunluk nedeniyle sorgulanmaya başlanmıştır.

Asya krizinin boyutları ve derinliği, "Asya Mucizesi" olarak anılan, bu ülkelerde yavaşlama bekleyen akademisyenleri bile şaşırtmıştır. Malezya, Kore, Tayland ve Endonezya krizin en derin hissedildiği ülkeler olmuştur. Asya krizini iç ve dış temel dinamikleri ele alındığında geleneksel kur krizlerinden çok daha farklı bir sorunu ortaya koyduğu ileri sürülmektedir. Doğru bir şekilde regüle edilmeden finansal liberalleşmenin gelişmekte olan ülkelerde hızlandırılması sonucu finansal şoklar karşısında iyice kırılğan hale gelen bu ülkelerde ortaya çıkan krizlerin etkisi, buldukları coğrafyaları da kapsayarak komşu etkisiyle krizlerin derinleşmesine neden olmuştur.

Meksika'da başlayan ve tüm Latin Amerika ülkelerini etkisi altına alan krizlerin gelişimine bakıldığında dönemin içsel ve dışsal konjonktürü Asya Krizleri ile benzerlik göstermektedir. Bu iki büyük krizlerin ardında yatan temel nedenlerin ortak noktaları literatürde sınırlı incelendiği görülmektedir.

Bu çalışmada, önce yakaladıkları ekonomik başarıya rağmen Doğu Asya krizinin altında yatan iç ve dış etmenler incelendikten sonra aynı analiz Latin Amerika Krizi için yapılarak iki büyük krize giden ortak noktalar ortaya konulacaktır. Son olarak karşılaştırması yapılarak bu krizlerin meydana gelmesinde etkili olan ortak nedenler tartışılacaktır.

KAVRAMSAL CERÇEVE VE LİTERATÜR TARAMASI

Finansal krizlerin teşhis edilmesinde genelde beş çeşit krizden bahsedilmektedir. Krugman'ın (1979) makalesinde standart modelde merkez bankasının sürekli ülke rezervlerin kullanması sürdürülemez olduğunu ileri sürmüştür. Douglas-Dybvig'in (1983) çalışmasındaki "bank run" modelinde ise finansal panik sonucu ortaya çıkan krizin oluşması için üç şartın yerine gelmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bunlar, kısa vadeli borçların kısa vadeli varlıklardan fazla olması, kısa vadeli borçların tamamını finanse edebilecek bir özel sektör kreditorün olmaması ve nihai kredi verecek bir merceğin olmamasıdır. Blanchard ve Watson'a (1982) göre finansal balon sonucu oluşan krizleri spekülörlerin piyasa değeri üzerinden aldıkları varlıkların piyasada bir balon oluştuğunu anlayınca ellerinden çıkarması sonucunda oluşan balonun patlaması olarak özetlemektedir. Akerlof ve Romer'a (1944) göre ahlaki tehlike krizini bankaların açık ya da örtük bir şekilde devlet tarafından garanti

altına alınmasının regülasyon ve denetim olmadığı durumlarda ellerinde fonları aşırı riskli bir şekilde hatta suça yönelik kullanabilecekleri sonucunda ortaya çıktığını savunmuşlardır. Aynı şekilde Krugman'a (1998) göre Doğu Asya krizinin temelinde aşırı risk algısının yattığı ileri sürülmektedir. Sachs'a (1995) göre krizleri aşırı borçlu olanların yatırım yapmak istenmesi ve bu borçluların kendini finanse edebilecek krediyi bulamaması olarak değerlendirilmiştir. Teorik olarak finansal krizler bu beş eksen üzerinde açıklanmaktadır.

Dünya tarihine damgasını vurmuş Doğu Asya ve Latin Amerika krizlerinin analizleri farklı görüşler ile ortaya konulmuştur. Literatürde bu krizleri asimetrik bilgi sonucu ahlaki tehlike ve ters seçim sonuçları çerçevesinde değerlendirildiği görülmektedir. Krugman'a (1998) çalışmasında Asya krizini özellikle finans sektöründeki problemlerin ve temel ekonomik göstergeler açısından analiz etmiştir. Corsetti vd., (1998); Goldstein (1998); World Bank (2000); Kamin (1999) çalışmalarında finansal liberizasyon sonucu sermaye akımlarıyla artan borçları yüzünden Latin Amerika ülkelerinin aşırı risk almalarına vurgu yapmışlardır.

Miskin'in (1996) çalışmasında asimetrik bilgi temelinde özellikle gelişmekte olan ülkelerin ekonomilerini darmadağın eden finansal ve bankacılık krizlerini ele aldığı çalışmasında politika önerilerini tartışılmıştır. Miskin (1998) makalesinde gelişmekte olan ülkelerde uygulanan sürünen kur rejiminin iyi bir strateji olup olmadığı üzerine yaptığı çalışmada bu tarz kur rejiminin finansal kırılganlığı artırarak finansal krizler için potansiyel taşıdığını ortaya koymuştur.

Neo liberal kesim tarafından ele alan çalışmalarda Asya Krizi, ülkelerin kalkınma modellerine ve olumsuz yapılarına bağlanmış devlet müdahalesi paradigması ve iktisadi teorilerin iflası üzerinde durulmuştur (Fischer, 1997; Camdesus, 1998; Greenspan, 1998). Landsberg (1998) ve Cheng, (1998) yaptıkları çalışmalarda bu krizleri 1970 yıllarda aşırı üretime dayanan kapitalist sistemin yansıması olarak yorumlamıştır. Bir diğer görüş olarak bu kriz sermaye akımlarının serbestleştirilmesine bağlandığı için küreselleşme krizi olarak görülmüştür (Akyüz, 1998; Wade, 1998; Wade ve Venerosa, 1998).

Meksika krizinin ardında yatan nedenleri araştırdığı çalışmasında ABD Hazinesi'nin Meksika'da neler olduğundan tamamen haberdar olduğu ama diğer özel sektör analistlerinin durumun farkında olmadığı görüşünü savunmuştur (Edward,1996). Latin Amerika ülkelere giren sermaye akımları ve kur hareketlerinin belirleyicisi olarak uluslararası faiz oranların belirlediğini vurgulamıştır (Calvo vd., 1993; Dooley vd.,1996).

Dünya tarihine damgasını vuran bu iki kriz literatürde farklı bakış açılarıyla ele alındığı görülmektedir. Fakat yapılan çalışmalar genel hatları ile Asya veya Latin Amerika Krizlerine ayrı ayrı odaklanarak krizin altında yatan temel nedenlere odaklanılmıştır. Bu çalışmada Asya ve Latin Amerika Krizlerine giden yolda bu ülkelerin yaşadıkları etmenlerin ortak özellikleri tartışarak günümüz ekonomileri için geçerliliğini koruyabilecek politika önerileri sunulmaktadır.

ASYA KRİZİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ

Asya Krizine Giden Dış Etmenler

Asya krizleri “Asya Gribi” adıyla anılarak bir hastalık olarak tanımlanmıştır. Çünkü ilk başta bu kadar bulaşıcı etkisi olduğu tahmin edilememiştir. 1997 yılında Tayland’ın uluslararası rezervlerinin yetersiz olduğunun anlaşılması ile başlayan kur atakları sonucunda merkez bankası dalgalı kur rejimine geçmiştir. Tayland Baht’ının çökmesiyle başlayan kriz, ilk başlarda ekonomik performansları yüksek Doğu Asya ülkelerinin sınırlı bir şekilde etkileyeceği düşünülmüştür. Kriz tüm Asya ekonomilerini yıktıktan sonra Rusya ve Brezilya’ya kadar sıçramıştır. Fakat en çok etkisi Tayland, Endonezya, Malezya ve Kore’de hissedilmiştir. İşte bu yüzden Asya Krizinin şiddetle Doğu Asya ülkelerini etkisi altına alarak yayılması literatürde “bulaşıcı” bir hastalık olarak adlandırılmasına neden olmuştur.

Yüksek büyüme oranları ile Asya Mucizesi olarak anılan bu ülkelerde bir krizin geleceğine dair bir uyarı yapılmamıştır. Başta IMF olmak üzere hiçbir uluslararası finansal kuruluş böylesine yıkıcı bir krizin olacağına dair herhangi bir sinyal vermemiştir. 1999 Mayıs ayında Asya Kalkınma Bankası’nın yayınladığı Asya Raporu’nda bu ülkelerin hızlı büyüme oranlarının daha uzun süre devam edeceğini vurgulayarak bu ülkelere övgü ile bahsedilmiştir. Japonya menşeli uluslararası finansal kuruluş Kore’nin ülke kredi notunu en yüksek seviyede derecelendirmiştir (Bezanson, 1998). 1997 Yılında IMF’in yıllık raporunda Kore ve Asya ekonomileri yükselen ekonomiler olarak övülmüştür.

Asya ülkeleri Moody’s ve Standard & Poor’s kredi derecelendirme kuruluşları tarafından o dönemde en yüksek yatırım yapılabilir ülke notlarını almışlardır. Asya ülkelerinin düşük enflasyon, bütçe fazlası, düşük GSYH borç rasyosu ve düşük işsizlik oranları ile makroekonomik göstergeleri oldukça göz doldurucu olmasına rağmen bu ülkeleri bulaşıcı etkiye sahip krizden kurtaramamıştır. Çünkü kırılma makroekonomik göstergelerden ziyade finansal tarafta kendini göstermektedir. Yabancı yatırımların çoğu kısa vadeli sermaye akımları ile geldiği için sıcak para beraberinde risk getirmiştir. 1990’larda Asya mucizesindeki yüksek büyüme oranlarına en büyük katkıyı sağlayan sermaye akımları aslında krizin giden yolun temelleri oluşturmuştur.

Krizin merkezini almak için iki ana sebep çok büyük önem arz etmektedir. Bunlar; arz talep dengesindeki bozulma ve ahlaki tehlikedir. Doğu Asya Krizi doğası gereği kapitalizm başarılığı olarak açıklanmaya çalışılsa da karşıt görüşler finansal sisteme devletin müdahalesi ve bunun sonucunda ahlaki tehlikeye dikkat çekmektedir. Devletin müdahalesi sonucunda bozulmaya başlayan finansal sistemde, bankalar sağlıklı kredi alakasyonu yapamamışlardır.

Asya’daki krizin orijininde uluslararası sermaye akımlarının büyüklüğü ile reel ekonomi arasındaki uyumsuzluk yatmaktadır. Özel sektöre akan büyük ve hızlı sermaye akımları arz ve talep dengesinde büyük problemlere neden olmuş ve bu durum uluslararası ve ulusal seviyede kurumlar ve regülatör otoriteler tarafından abartılmıştır (Maull,1998, s. 57).

Japonya ve ABD arasında 1985 yılında imzalanan Plaza Anlaşması ile Japon yeninin ABD doları karşısında revalüasyonu desteklenmiştir (Maull, 1998, s. 58). Yeninin dolar karşısında %40 revalüasyon olması sonucunda Japon sermayesi, işgücü daha ucuz olan Tayland, Endonezya, Malezya'ya doğru akmaya başlamıştır. Japonya'dan sonra Güney Kore'de bu bölgelere yatırım yapmaya başlamıştır (Ravenhill, 2002).

Yabancı sermaye akımları Doğu Asya ülkelerini sadece dövizle bağımlı hale getirmemiş, ayrıca bu bölgedeki sanayileşme sürecini hızlandırmaya başlamıştır (Sungur, 1999). Fakat, aramalı ve sermaye malı üretimi oldukça düşüktür. Sektörün temeli montaj sanayiye dayanmaktadır. Yüksek teknolojlili ürünler Japonya'dan ithal edilerek, ucuz işgücü sayesinde bu ülkelerde bir araya getirilerek ihraç edilmektedir (Uncad, 1996).

1990'larda Çin ve Vietnam'ın daha ucuz işgücü ve daha çekici iç pazarına sahip olması Japon sermayesini bu bölgelere kaydırınca Tayland, Endonezya ve Malezya'nın cazibesi yok olmaya başlamıştır. Örneğin, Tayland 1990 yılında Japonya'dan 2,4 milyar dolar doğrudan yatırım alırken bu rakam 1993 yılında 578 milyon dolara gerilemiştir. Aynı zamanda Kore ve Tayvan'da bu bölgelere doğrudan yatırımlarını yönlendirmeye başlamıştır (Burkett, 2002; Cheng, 1998).

Bu durum ithal odaklı üretim yapısına sahip, dövizle bağımlı Doğu Asya ülkeleri için yeni yatırımcılar peşinde koşmaya neden olmuştur. Global olarak dönemim şartlarına bakılacak olunursa düşük faiz oranları ve düşük getiriler Asya ülkelerini dünyanın geri kalanları için daha çekici hale getirmiştir. IMF, Dünya Bankası ve Dünya Ticaret Örgütü baskılarıyla finansal liberizasyon tüm dünyada teşvik edilmektedir. Olgunlaşmamış regülasyonlarla sermaye akımlarına açık hale gelen bu ülkeler, yoğun sıcak para girişlerine sahne olmuştur. Ayrıca bu dönemde reel sektörün ve finansal kuruluşların yurtdışı finansmana erişimi kolaylaşmıştır (Sungur, 1998). Asya Krizi, yabancı yatırımların hızla girmesi ve bir o kadar hızlı çıkmasıyla kırılganlaşan finansal sistemin panik olması olarak yorumlanabilmektedir. Sermaye akımlarının hızla akması büyük bir finansal balonu oluşturmuştur (Krugman, 1998).

Tablo 1'de gösterildiği gibi Tayland, Endonezya ve Malezya'da cari açığın 1990'dan 1996'ya kadar artmasının en büyük nedeni ihracatlarındaki yavaşlamadır. Bu ülkeler ihraçta rekabet avantajlarını kaybetmeye başlamışlardır. Bunun iki önemli nedeni vardır. Birincisi; para birimlerini dolara karşı sabitledikleri için doların değerlenmesi bu ülkelerin kur avantajını yok etmeye başlamıştır. Bu durum klasik iktisat teorisinde öngörüldüğü üzere ülkenin ihraç rekabetine etki eden bir durum olarak bozulmaya neden olmuştur. İkincisi ise Çin'in bu rekabete katılmış olmasıdır. Çin, 1994 yılında para birimini ABD doları karşısında önce %34 sonra tekrar %50 devalüe edilmiştir. Bu durum Asya ülkelerinin ihraçta daha çok güç kaybına neden olmuştur (Lo, 1999).

Ülkeler	Toplam	Kısa Vadeli	Portföy Yatırımları	Cari Açık
1990				
Endonezya	\$70mlr	\$58mlr	\$312m	\$3mlr
Tayland	\$28mlr	\$8mlr	\$449m	\$7mlr
Malezya	\$15mlr	\$2mlr	\$293m	\$870m
1996				
Endonezya	\$151mlr	\$96mlr	\$3mlr	\$8mlr
Tayland	\$91mlr	\$38mlr	\$1.5mlr	\$14.6mlr
Malezya	\$40m	\$11mlr	\$4.5mlr	\$4.6mlr

Kaynak: Dünya Bankası

Asya Krizine Giden İç Etmenler ve Krizin Gelişimi

Yukarda bahsedilen dış etmenlerden sonucu Asya ülkelerinde ihracat hacmi daralmış ve üretim sektörünün karlılığın düşerek cazibesini kaybetmeye başlamıştır. Tablo 2’te Asya ülkelerinin 1995 - 1997 yılları arasındaki dış ticaretlerinin yıllara göre yüzdeler olarak daralma kaydettiği görülmektedir. Bu durum Tayland’ın gayri menkul sektörüne dönmesinin tek ve en önemli nedeni olarak gözükmektedir. Bankalar lüks rezidansları ve ofisleri, yurtdışından edindikleri kaynakla fonlamaya başlamışlardır. Bu yüksek borç yükü gayrimenkul sektöründe fiyatların artmasına yol açarak gayrimenkul balonu oluşmasına neden oluşturmuştur (Warr, 1999).

Tablo 2. Asya ülkelerinde Ticaretin Yıllara Göre Yüzdeler Değişimi 1995-1997

Ülkeler	1995	1996	1997	1995	1996	1997
	İhracat Hacmi			İthalat Hacmi		
Endonezya	18	5,8	11,12	26,6	8,1	4,8
Malezya	26,6	7,3	6	30,4	1,7	7
Filipinler	29,4	17,7	22,8	23,7	20,8	14
Tayland	24,8	-1,9	3,2	31,9	0,6	-9,3

Kaynak: UNCTAD, 1999

Neo klasik çevrelerde bu ülkelerin devlet tarafından uyguladıkları kredi politikaları “eş dost kapitalizmi” (corny capitalism) olarak eleştiri almıştır. Şirketler, borçluluk oranları çok yüksek olmasına rağmen devlet müdahaleleri sayesinde operasyonlarını yürütmekteydiler. Devlet olası bir şok halinde bankaları ve finansal sistemi desteklemeye hazır bulunmaktaydı. Bu sistem ancak sermaye kontrolleri altında sürdürülebilecek bir durumdur. Çünkü finansal liberizasyon sonrasında şirketler ve finansal kuruluşlar yurtdışından özgürce borçlanabilmekteydiler. Bu da hükümetlerin para arzı, kredi miktarı, kredi dağıtımını ve kredi maliyeti üzerindeki kontrolünün kaybolmasına neden olmuştur. Bu şartlar altında reel sektör ani şoklara karşı kırılgan hale gelmiştir (Wade, 1990).

1997 yılında Tayland’da yeni göreve gelen ekonomi bakanı görevi devir alırken Merkez Bankası’nın uluslararası rezervlerin 30 milyar dolar olduğu sanılırken, sadece iki günlük ithalatı karşılayacak, 1,1 milyar ABD doları olduğu anlaşılmıştır (Sönmez, 2001). Bu bilginin piyasalara sızmasıyla birlikte yabancı yatırımcılar bahtın devalüe olacağı beklentisine karşı pozisyon almış ve döviz kuru piyasası çökmüştür. Tayland’ın dış kredi kaynakları dondurulmuş, özel sektöre kullanılan kredilerin geri

çağırılmaya başlanması art arda iflaslarla sonuçlanmış, krediler geri çağırılmaya başlanmıştır. Tayland'ın ardından Endonezya ve Kore IMF yardımlarına başvurmak zorunda kalmıştır.

IMF, o zamana kadarki en büyük miktar olan 110 milyar dolarlık yardım paketiyle Asya ülkelerine kurtarma operasyonu düzenlemiştir. IMF'in bu ülkelere yaptığı fonlama karşılığında alınması gereken ekonomik önemler toplumsal olarak çok ağır sonuçlar doğurmuştur. Tayland, Endonezya ve Kore'de işsizlik oranlarının yükselmesi yoksulluğun derinleşmesine neden olmuştur (Sungur, 1999). Yıllar boyu artış gösteren gelirler ve yüksek hayat standardı sonrası hane halkının gelir kaybetmesi ve hızla artan işsizlik oranları Asya ülkelerinde finansal krizin en çok etkilerinin hissedildiği alanlardı tüm gelir grupları bu durumdan etkilenmiştir.

Varlıklı kesim bile gayrimenkul sektörü ve hisse senedi piyasalarında fiyatların düşmesiyle net servetlerinde kayıplar yaşamıştır. Fakat en büyük sosyal etki şehirlerde ve kırsal kesimde işlerini kaybeden düşük gelir gruplarında hissedilmiştir (Unctad, 1998, s.72). Tablo 3'te görüldüğü gibi Asya Ülkelerinin döviz kuru, borsa endeksleri krizin başlamasıyla 1997'den 1998'e sert bir şekilde değer kaybetmiştir.

1997 yılında Doğu Asya krizinden öğrenilmesi gereken dersler hükümetlerin yüksek cari açıklardan kaçınmaları ve döviz kurlarının aşırı değerlenmemesine dikkat etmesidir. Fakat krizin temelinde yatan şeffaflık, ekonomist J.E. Stiglitz tarafından bilimsel kanıtlar ve ekonometrik model ile açıklanarak krizin anlaşılmasında şeffaflıktan ziyade bir ekonomi fenomenini ortaya koymuştur. Kaliteli finansal kurumların eksikliği kuşkusuz bu mucize ülkeler için en büyük problemdir. Fakat İskandinav ülkelerin yaşadığı sert kriz ahlaki tehlike problemi için ters bir örnektir. Dünyanın en şeffaf ve gelişmiş kurumlarına sahip İskandinav ülkelerinde zayıf yatırım kararları nedeniyle krize girmeleri sadece şeffaflık ile açıklanamamaktadır (Stiglitz, 1999, s. 312).

Tablo 3. Asya Ülkelerinde Döviz Kuru ve Borsa Endeks Değişimi % 1997-1998

Ülkeler	Döviz Kuru	Borsa Endeksi	Toplam%
Tayland	-36	-17	-53
Endonezya	-72	-24	-96
Çin	0.2	-11	-11
Japonya	-11	-17	-28
Malezya	-31	-34	-65
Kore	-36	-34	-70
Tayvan	-15	-10	-25

Kaynak: Dünya Bankası

Asya ülkelerinde sermaye ve finansal piyasaların serbestleştirilmesi ekonomi yapılarının etkileyen en önemli faktör olmuştur. Her zaman olduğu gibi problem, finansal liberalleşme uygulamaya sokarken ekonomik yapıların tekrar organize edilerek işleyişin sürdürülebilir bir hal almasını sağlamaktır. Bu ülkelerde regülasyon mekanizmasının eksikliği ve yüksek borç öz kaynak rasyosu önemli finansal liberalleşmenin doğru uygulanamadığının iki önemli göstergesidir. Kore'nin finansal liberalleşme süreci bu nedenlerden dolayı eleştirilmiştir (Stiglitz, 1999, s. 312-314). Yerel finansal liberizasyon ve yabancı sermaye akımları krizin meydana gelmesinde çok önemli rol oynamıştır. Asya

ülkelerindeki büyüme zayıf finansal kurumlar ve riskli borçlanma ile şişirilmiştir. Asya ülkelerindeki yüksek büyüme ve yüksek getiriler zayıf finansal sistemin getireceği risklerin göz ardı edilmesine neden olmuştur. 1990’larda finansal liberalleşme başladığında ekonominin en büyük payını finansal kuruluşlar oluşturmaya başlamıştır. Bu dönemde 84 olan özel banka sayısı üçe katlanarak 1998 yılında 160’a çıkmıştır; fakat, bu gelişimde düzgün bir şekilde regülasyon ve gözetim eksiktir (Mishkin, 1999, s. 711).

Birçok ülkede regülasyon ve gözetim eksiliği finansal liberizasyon sürecinde kendi kendini manifesto eden bir sürece dönüşmüştür. Taylan’da kredi genişlemesi finansal liberalleşmeden önce regüle edilmiştir; fakat, sonrasında bunu denetim ve gözetim altına alacak bir otorite yoktur. Tablo 4’te gösterildiği gibi Asya ülkelerindeki bankaların özel sektöre açtığı kredilerde 1990-1997 yılları arasında hızla artış yaşandığı görülmektedir. Kore’de şirket borçlanma kısıtlamaları ve faiz oranı kontrolleri azaltılmıştır. Ayrıca Asya bankaları ve diğer finansal kurumlar uluslararası borçlanmalarını artırmıştır. 1994 yılında Malezya, yabancı kurumlardan borçlanırken kullandığı rezerve yeterlilik rasyosunu kaldırmıştır (Mishkin, 1999, s.10).

Tablo 4. Bankların Özel Sektöre Verdiği Krediler 1981-1997

	Yıllık Reel Büyüme		% GSYH
	1981- 1989	1990-1997	1997
Endonezya	22	18	57
Malezya	11	16	95
Filipinler	-5	18	52
Tayland	15	18	64
Kore	13	12	105

Kaynak: UNCTAD

Bu ülkelerin başarılı ekonomik performanslarının arkasında düşük faiz oranları ile yurtdışından sağlanan finansmanın içeride yüksek faiz oranlarıyla borca dönüştürmeleri sonucu hızlanan kredi büyümesi akabinde yüksek büyümeyle sonuçlanmıştır. Kredi büyümesi Asya ülkelerinde GSYH büyümesinden daha fazla hızlanmıştır (Mishkin, 1999, s.710). Tablo 5’te Asya ülkelerinin 1997 yılına kadar sermaye akımları ve dış borçlarında artış ile doğru orantılı olarak cari açıklarındaki artış dikkat çekmektedir.

Bu ülkeler sabit kur rejimi yüzünden yabancı para borçlarını sermaye akımlarının artması sırasında hedge etmemişlerdir. Kısa vadeli sermaye akımlarının en büyük özelliği çok hızlı giren sıcak paranın bir kriz anında aynı hızla geri çıkmasıdır. Asya ekonomilerinin bu denli güçlü büyüme performansı sergilerken yatırımcıların doğrudan sermayeden daha fazla portföy akımlarıyla ülkelere akın etmesi en ufak bir sarsıntıda bu akımların çıkmasına neden olmuştur.

Tablo 5. Asya Cari Açık ve Dış Borcu (1994-1998) (Milyar ABD doları)

	1994	1995	1996	1997	1998
Cari Açık	-24,6	-41,3	-54,9	-26	17,6
Net Dış Finansman	47,4	80,9	92,8	15,2	15,2
Doğrudan Yatırımlar	4,7	4,9	7	7,2	9,8
Portföy Akımları	7,6	10,6	12,1	-11,6	-1,9
Ticari Banka Borçlanma	24	49,5	55,5	-21,3	-14,1
Özel Sektör Borçlanma	4,2	12,4	18,4	13,7	-3,3
Net Akımlar	7	3,6	-0,2	27,2	24,6
Rezervlerdeki Değişim (a)	-5,4	-13,7	-18,3	22,7	-27,1

Kaynak: IFF

Tablo 6'da görüldüğü gibi Asya'daki finansal kurumların uzun vadeli varlıkları bilançolarında tutmaları vade uyumsuzluğu yarattığı için onların risk yönetimi kabiliyetlerini düşürmüştür

Tablo 6. Asya Ülkelerinde Bankaların Kredi Vadeleri (Milyon ABD doları)

Ülkeler	Kredilerin Vadeleri					
	Tüm Krediler		1 yıla kadar		1 ile 2 yıl arası	
	1996	1997	1996	1997	1996	1997
Hong Kong, Çin	211 238	222 289	179 784	183 115	5 119	4 417
Endonezya	49 306	58 726	29 587	34 661	3 473	3 541
Malezya	20 100	28 820	9 991	16 268	834	615
Filipinler	10 795	14 115	5 948	8 293	532	326
Kore	88 027	103 432	62 332	70 182	3 438	4 139
Tayland	69 409	69 382	47 834	45 567	4 083	4 592

Kaynak: BIS

Doğu Asya ülkelerinin çok büyük kayıplara neden olan aşırı risk alma olgusunun altında yatan iki faktör vardır. Birincisi, yeni banka yöneticilerinin finansal liberizasyon sonrasında yakalanan fırsatları analiz edip risk yönetimi yapacak bilgi ve beceri eksikliğidir. İkincisi ise daha önceki bölümlerde bahsedildiği gibi doğru regülasyon ve gözetim eksikliğidir. Açık bir şekilde belirtilmese de bankaları hükümetin garantisine güvenerek kredi vermesi ahlaki tehlikeye neden olmuştur. Mevduat sahipleri ve yabancı finansörler hükümet tarafından güvence altında olduklarını bildikleri için aşırı risk almaktan kaçınmamışlardır. Regülasyonların yetersizliği sermaye akımlarına maruz kalan Doğu Asya ülkelerinin hem risklerini hem de kırılganlık derecelerini artırmıştır. Sermaye akımları IMF ve hükümetin 1993 yılında 50 milyar ABD dolarından 1996 yılında 100 milyar ABD dolarına çıkarılan devlet güvencesine güvenmekteydiler (Mishkin, 1999, s. 710).

Finansal liberizasyon sonucu dış kaynak ile agresif bir şekilde artan borçlanma balonu patlayınca bankalar verdikleri kredileri geri alamamış bu da banka bilançolarının bozulmasıyla sonuçlanmıştır. Doğu Asya ülkelerinde %15 olan takipteki alacaklar 1998 yılında %35'e oranına fırlamıştır (Mishkin, 1999, s. 11).

Asya krizine giden yolda en büyük problem bankacılık başta olmak üzere finansal sektörden kaynaklanmaktadır. Krize giden iki yol şu şekilde listelenebilir; Birincisi, bankaların bilançolarındaki bozulma, sermaye yeterlilik oranlarının düşmesiyle borçlarını ödeyemez hale gelmeleri ve kredi yaratma kabiliyetlerini yitirmeleridir. İkincisi, bu bozulmanın kur krizi yaratmasıdır. Merkez bankasının döviz kurunu kontrol etmek için kullandığı faiz oranı silahı elinden alınmıştır. Bu durum

yabancı yatırımcılar tarafından keşfedilince döviz kuruna art arda ataklar düzenlenmiştir. Sonucunda yerel para birimlerinin hızla değer kaybederek çökmüştür (Mishkin, 1999, s. 712). Bu durum aslında Tayland'da kur krizi olarak başladığında Asya'nın diğer ülkelerinde kendi kendini manifesto eden bir kriz olarak ortaya çıkmıştır.

Yukarıda bahsedilen kırılgan yapı, finansal sektörün zayıflıklarından ve aşırı risk alması nedeniyle oluşmuştur. Tayland bahtı devalüe edilince sermaye çıkışları hızlanarak Asya krizini tetiklemiştir. Krizin başlamasından önce Tayland, Kore ve Malezya'da azalan rekabet düzeyi ve düşen hisse senedi piyasaları bazı görüşlere göre krizin habercisi olarak gözükmemektedir.

En dikkat çekici nokta krizin 1997 yılında Tayland'da başlayarak ardından Endonezya'ya sıçramasına rağmen krizin hala beklenmemesidir. Çünkü Endonezya'nın aldığı önlemlerin Tayland'dan krizin etkilerini önleneceği düşünülmüştür.

Tarihsel verilerin kullanarak oluşturdukları Jason Furman and J. E. Stiglitz'in modellemesinde bu ülkelerin kırılganlık dereceleri ortalama Doğu Asya ülkelerinden daha düşük olduğu gösterilmiştir. Makroekonomik ve finansal modellemeler böyle bir krizi tahmin etmek için yetersiz kaldığı söylenmektedir. Krizin olacağına dair hiçbir bilimsel ve mantıksal bir kanıt olmadığı için Doğu Asya ülke hükümetlerinin yanlış bir politika izledikleri için suçlanmaları çok doğru olmadığı savunulmaktadır (Stiglitz 1999, s. 312-316).

Krizin en ilgi çekici özelliği böyle büyük bir krize açıklayabilecek kesin bir neden olamamasıdır. Ne devletler ne de ekonomistler tahmin edebilmiştir. Hatta bilimsel bilgi bile 30 yıl boyunca ekonomik başarısı söz konusu olan bu bölgede böyle bir kriz tahmin etmekte yetersiz kalmıştır (Stiglitz, 1999, s. 315-318).

Krizin bir başka karakteristik özelliği krizin kamudan ziyade özel sektör tarafından meydana gelmiş olmasıdır. Yanlış yönlendirilen yatırımlar ağırlıklı olarak özel sektör tarafından yapılmıştır. Krizlerin örneklerinde gördüğümüz gibi ardı ardına şirket iflasları ile sonuçlanmıştır. Ekonometrik analizler sonucunda bu krizden öğrenilen en önemli ders, kısa vadeli borçların ülke rezervlerine oranının bir ölçüt olarak takip edilmesidir. Rasyonel olarak makroekonomik modeller bu rasyonun eşik değerini geçtiğinde krizin oluşacağını öngörmektedir. 2000'li yıllarda bu faktör önemsenmeye başlanmıştır (Stiglitz, 1999, s. 319).

Doğu Asya Kriz Tespitleri

Finansal liberizasyon sürecindeki yetersiz gözetim ve regülasyonlar ahlaki tehlikenin oluşmasında önemli nedenler olarak gösterilebilmektedir. Bu krizin nedeni Latin Amerika örneğinde olduğu gibi finansal liberizasyondan kaynaklı ahlaki tehlike problemi olarak açıklansa da krizin olacağı tahmin edilmesi çok mümkün gözükmemektedir.

Krizin tahmin edilememesi Stiglitz'in haklı olduğuna dair bazı noktaları göstermektedir. Bu dönemde her ne kadar regülasyon mekanizması olmadan sermaye ve finansal piyasalarının hızla

liberizasyonuna dikkat çekilmiş olsa da krizin geleceğine dair ciddi bir tahminde bulunulmamıştır. 1997'de Tayland bahtının devalüasyon edilmesiyle tetiklenen krizin bu kadar bulaşıcı etkisi olacağı tahmin edilememiştir. Ayrıca, ekonometrik analizler, yüksek tasarruf oranı, bütçe fazlası, yüksek yatırım getirileri ve 30 yıldan fazla pozitif büyüme oranlarına sahip bu ülkelerin bu kriz için kırılğan yapılarını açıklamakta yetersiz kalmıştır.

Bu ülkelerin böylesine şiddetli ve bulaşıcı bir kriz yaşamalarının temel nedenleri olarak; aşırı risk alma, yüksek borç özkaynak rasyosu, yetersiz regülasyon ve denetim ile hızlı finansal liberizasyon süreci, yetkin ve tecrübeli finansal sektör yöneticilerinin olmayışı, bilançolardaki vade uyumsuzluğu ve en önemlisi hızlı büyüyen finansal sektörün yeni kurallara uyum sağlayamaması olarak gösterilmektedir. Bu ülkeler bankaların ödeme güçlüğüne düşmesi ve sonucunda sıcak para çıkışlarının hızlanmasıyla kur kriziyle karşı karşıya kalmışlardır. Tüm bu nedenlerin yanında ayrıca kriz kapitalizmin doğal sonucu olarak da değerlendirilebilmektedir. Bu nedenle krizin önceden tahmin edilememesi ve başladığında bu kadar çok ülkenin etkileneceğinin düşünülmemesi bu açıdan anlam kazanmaktadır. Bu bakış açısı Büyük Buhran'dan beri yaşanan en sert ve şiddetli 2007-2008 Küresel Finansal Kriz içinde bir kanıt niteliğinde olabilmektedir. Ülke ekonomileri pozitif sinyal verse de kriz olabilir ve olacaktır. Politika yapıcıları, finansal otoriteler ve akademisyenler bu yaşanan geçmiş krizlerden ders alarak daha sağlam finansal mimarlık inşa etmeliler ve krizin frekansını ve şiddetini düşürmelilerdir.

Eksik ve zayıf tasarlanan finansal ve sermaye piyasası liberizasyonları; iflasları ve sermaye hareketlerinin yüksek oynaklığını kontrol altında tutmak için gelişmekte olan ülkelerin finansal yapısını değiştirecek reformları için ulusal finansal yapının oluşturulması önem arz etmektedir. Ekonomik modellerin finansal ve reel sektöre entegre edilmesi, krizle başa çıkarken işsizlik, iflas, kredi akışı ve ekonominin daha sağlamlaşması gibi politikalarla krizin sosyal boyutları önemsenmelidir (Stiglitz, 1999, s.329).

Son olarak, borç öz kaynak rasyo analizi ülkelerin dış şoklara ve finansal krizlere karşı kırılğanlığını ölçmek için güçlü bir faktör olduğu vurgulanmıştır.

LATİN AMERİKA BANKACILIK KRİZİ TEMEL DİNAMİKLERİ

Meksika Krizi Dış Etmenler

1987-1993 yılları arasında, Meksika hükümeti Pacto anlaşması olarak bilinen ve birçok reformların tanıtıldığı bir program hayata geçirmiştir. Bu programın en temel özelliği fiyat istikrarı, kur seviyesi ve artan ücretler bu programının çıpası haline gelmiştir (Edwards, 1997, s. 3).

1993 yılına gelindiğinde Meksika'nın ekonomik görünümü çok parlak bir hale gelmiştir. ABD Kongresi etkileri 1994 başlarında görülecek NAFTA anlaşmasını onaylamıştır. ABD ile Meksika arasındaki tüm ticaret bariyerlerini indiren bu anlaşma ile Meksika'nın ABD marketine erişiminde avantajlı hale gelmiş bu da yabancı yatırımcıları ülkeye çekmiştir. NAFTA anlaşması Meksika'ya bir

dizi reformların gündeme gelmesine neden olmuştur. Başbakan Carlos Salinas'ın hükümeti Brandy Planı kapsamında Meksika'nın dış borçlarının yeniden yapılandırılması dahil olmak üzere, bütçe açıkları ve enflasyon oranı düşürmek, dış ticaret bariyerlerinin ikili anlaşmalarda kaldırılması ve birçok KİT'lerin özelleştirilmesi NAFTA öncesi alınan birtakım önlemlerdir (Whitt, 1996, s.1).

1990'ların başlarında Meksika yabancı yatırımcılar için çok çekici bir ülke haline gelmiş ve yabancı sermaye akımlarıyla suni stabilizasyon dönemine girmiştir (Jonas, 2002). İlk başlarda sermaye akımları çok bir problem olarak görülmemiştir. NAFTA'nın avantajlarının sağladığı trend ile Meksika son beş yılda sermaye akımı uğramıştır. Tablo 7'de gösterildiği gibi 1991 yılında ülkeye giren sermaye akımları neredeyse bir önceki yıla göre 4 katı artış göstermiştir. Çıg gibi büyüyen sıcak para sayesinde yerel para birimi reel olarak değerlendirilmiştir (Dornbusch ve Werner, 1994, s. 255).

Tablo 7. Meksika'nın Net Sermaye Akımları, 1989-92 Milyar ABD doları

	1989	1990	1991	1992
Portföy Yatırım	-1,7	5,9	19,6	2,1
Doğrudan Yatırım	2,6	2,5	4,7	5,4

Kaynak: Dornbusch ve Werner (1994, s. 258)

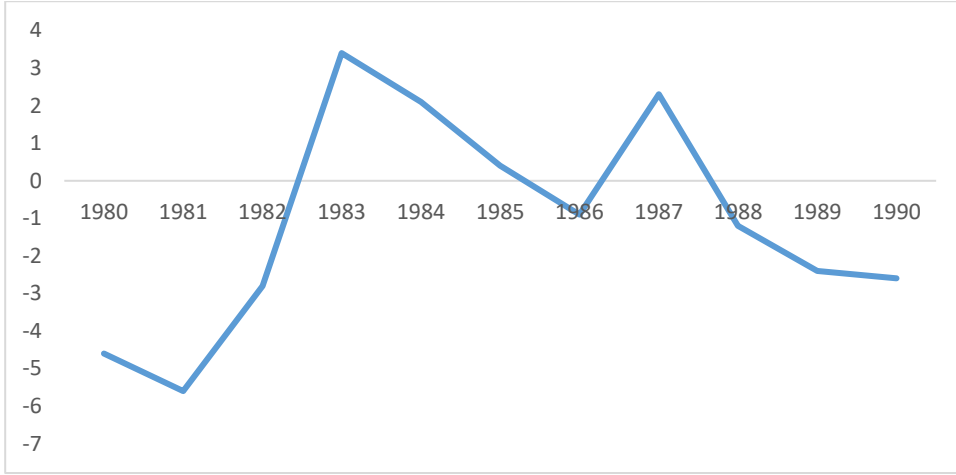
Meksika 1993'lerin sonlarına doğru gelindiğinde aslında bazı düzenlemelere ihtiyacı olduğu görünmekteydi. İki açıdan dengesizlik sinyali olduğu sinyali vermekteydi. İlki Peso'nun aşırı değerlendirilmesi, ikincisi ulusal tasarruf oranının gerilemesine sebep olan yüksek oranda cari açığın artmasıdır (Dornbusch ve Werner, 1994, s. 2).

1990'ların başında kişi başına gelir artışında hızlanma gözükmemektedir. Yukarıda sayılan nedenlerle ülkeye giren sıcak para ve artan yatırımlar ülkenin büyüme oranlarını ve dolayısıyla kişi başına düşen milli gelirden artışa neden olduğu görülmektedir.

Meksika cari açığı 1989 yılında 6 milyar ABD dolarından 1991 yılında 15 milyar ABD dolarına, 1992 ve 1993 yıllarında 20 milyar ABD dolarının üzerine yükseltmiştir. Bir yere kadar cari açık yabancı sermaye girişleri ile Meksika'nın politika reformlarını harekete geçirmesi açısından için yararlı bir durumdu ama yüksek derecede cari açık endişe verici sorunlar yaratmaya başlamıştır. Pesonun aşırı değerlendirilmesi ihracatın düşmesi ithalatın artmasına cesaret vererek sonunda krize yol açmıştır. Bu dönemde Meksika para birimini dolara karşı dar bir bant içinde tuttuğu sürünen kur rejimi uygulanmaktadır. Fakat her gün üst bantın üst limiti yavaş yavaş yükseldiği duyurularak pesonun dolar karşısında değerlendirilmesine izin verilmektedir. Fakat peso reel olarak değer kazanması cari açığa balon oluşmasına neden olmuştur (Whitt, 1996, s. 1).

Meksika Krizi Dış Etmenler

Şekil 1’de Meksika’nın 1990 başından itibaren cari açığındaki artış gösterilmektedir. Şekilden de görüldüğü gibi pesonun reel değer kazanması ithal hacminde artış yaratarak cari açığın artmasına neden olmuştur. Enflasyonu stabilize etmek için uygulanan gelir politikası ve döviz kuru rejim hedefinin sonucu kurunun reel olarak aşırı değerlenmesini beraberinde getirmiştir. Meksika’da bu politikalar enflasyon oranının zirve seviyesinden yaklaşık %20 geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır.

Şekil 1. Meksika Cari Açığının GSYH Oranı 1980-1993

Kaynak: Trading Economics

1994 yılında yaşanan sosyal ayaklanma ve politik belirsizliklere rağmen pesoya dayalı faiz oranları yükselmemiş ve rezervlerde düşüş yaşanmamıştır. Aksine doğrudan yatırımlar rekor seviyesine ulaşmıştır.

23 Mart’ta başkanlık seçimleri adayı Luis Donald Colosio kalabalıkta halkı selamlarken suikasta uğraması finansal çevrelerce panikle karşılanmıştır. Meksika menkul kıymetlerine olan talep düşmüş ama ekonomi otoritesi döviz piyasasına sert müdahale etmiştir. Ayrıca pesoya dayalı faizler yükselmiştir. ABD otoriteleri swap imkanlarını genişleterek Meksika’ya yardım etmiştir (Edwards, 1997). Tüm bu pozitif müdahalelere rağmen Meksika vadesi çok yakın olan pesoya dayalı borçlarını (Cetes) döndürmekte çok zorlanmıştır. Çünkü Meksika hükümeti ikilemde kalmıştır. Ya faiz oranlarının daha fazla artmasına izin vererek seçim dönemine resesyon riskiyle gireceklerdi ya da daha düşük faiz ödedikleri Tesebonos olarak bilinen dolara dayalı borçlarını Cetes’ler ile değiştireceklerdir. Hükümet pesoya dayalı faizlerin artmaması için direniş göstermiştir. Merkez Bankası gerçekleştirdiği operasyonlar sonucunda rezervleri düşürmüştür. Ayrıca kredi genişlemesi sonucu finansal sistemde ciddi likidite artışı yaşanmıştır (Edwards, 1997, s. 17).

Colosio suikastından sonra, Meksika finansal durumu uluslararası analizler tarafından dikkat çekmeye başlamıştır. Önce Dornbush and Werner (1994) Meksika pesosunun aşırı değerlendiğini vurgulamıştır. Ardından Calvo (1994) döviz kuru ayarlamalarının güvenilirlik eksikliği nedeniyle finansal panikle sonuçlanabileceğini iddia etmiştir. ABD otoriteleri tarafından Meksika’nın uluslararası rezervlerinin alarm verici olduğuna dikkat çekmiştir.

Latin Amerika krizinin aksine Meksika peso krizi mali taraf makro dengelerinden kaynaklanmamaktadır. Tablo 8’de gösterildiği gibi 1990-1994 yılları arasında bütçe fazla vermekte, özel sektör borçluluk oranı düşüş eğilimindeydi. Aslında problem makro dengelerden dolayı değildir. Esas problem finansal sistemin çökme endişesinden kaynaklanmaktadır. Bankacılık sistemi ve döviz kuru yüksek oranda dolara dayalı kısa vadeli borçların faiz oranlarını artırması nedeniyle tehlike altındadır. Piyasa faizlerin daha artacağı ve pesonun daha da değer kaybedeceğini beklemesiyle panik tetiklenmiştir. 1994 yılında beklenmeyen bir şok gerçekleşmiş ve bu şoka otoriteler uygun cevap verememiştir (Sachs vd., 1995).

Hükümet, faiz oranlarının artmasına karşılık kredi genişlemesini artırtmıştır. Kısa vadeli pesoya dayalı devlet kağıtlarını dolara dayalı bonolar (Tesobonds) ile değiştirmiştir. Sonuç olarak rezervler düşmüş ve kısa vadeli dolar borç artmıştır. Devlet tamamen illikit durumda kalınca finansal olarak kırılganlaşmıştır. Likidite sıkışıklığı kendi kendini besleyen bir krize dönüşmüştür. Yatırımcılar Meksika Hükümetinin dolara dayalı borçlarını ödeyemeyeceklerini anlayınca panik derinleşmiştir (Sachs vd., 1995, s. 3).

Tablo: 8. Kamu Dengesi GSYH oranı (1980-1994)

Yıllar	Bütçe Dengesi	Faiz Dışı Denge	Operasyonel Denge
1980	-7,5	-3	-3,6
1981	-14,1	-8	-10
1982	-17	-3,5	-5,5
1983	-8,6	4,6	0,4
1984	-8,5	3,9	-0,3
1985	-9,6	3,7	-0,8
1986	-16,1	5,8	-2,4
1987	-12,4	8	1,8
1988	-5,6	8,4	-3,6
1989	-3,3	7,6	-1,7
1990	-1,5	5,3	1,8
1991	0,5	5,6	2,9
1993	-2,1	3,6	2,1
1994	-3,9	2,3	0,5

Kaynak: Trading Economics

Politika şokları ile sarsılan ülke ardından FED’in faizleri artırmasıyla yatırımcıların Meksika ekonomisine olan güveni iyice sarsılmıştır. Yabancı yatırımcı ülkeden paraları çekmeye başlayınca Meksika cari açığını finanse edemez hale gelmiştir. Sonuç olarak peso devalüe edilmiş ve otoriteler serbest kur rejiminin geçmek zorunda kalmıştır. Bu da pesonun daha da değer kaybıyla sonuçlanmıştır (Jonas, 2002).

Pesonun devalüe edilmesiyle kısmen krize giren ülke kısa vadeli borçları karşılayamayacak duruma gelmiştir. Meksika’da krizin gerçekleştiği dönem kurdaki aşırı değer kaybı ve enflasyon oranının artışa neden olmuştur.

Meksika’nın 2 Şubat 1995 sadece 40 milyar dolar Tesebonos geri ödemesi, Haziran ile Ağustos arasında ise ekstra 8,4 milyar dolar vadesi gelen geri borç ödemesini yapabilecek durumda değildir.

Sistematik kriz riskini önlemek için ABD, IMF ve Dünya Bankası bir araya gelerek 40 milyar dolar Meksika'ya kredi hattı açtırmıştır (Edwards, 1997, s. 17). Fakat bu adımlar Meksika krizini nedeniyle etkilenen Latin Amerika krizini durdurmaya yetmemiştir (Jonas, 2002). Finansal otoriteler tarafından krizin bu şekilde açıklanması çok popüler bir durumdur. Lakin aynı günlerde Tayland ve Malezya gibi Doğu Asya ülkeleri çok büyük cari açık vermeye başlamıştır ama hiçbir şekilde yabancı sermaye çıkışları yoktur. Bu yüzden sadece cari açık vermek Latin Amerika krizini açıklamaya yeterli değildir.

Meksika Krizini Latin Amerika Krizine Götüren Temel Etmenler

Meksika'nın temel ekonomik şartları göz önüne alındığında para biriminin devalüe edilmesi krize neden olan mantıklı bir sebep olarak gözükmektedir. Krize neden olan diğer faktör ise kur atağından yabancı yatırımcı paniğinin bulaşıcı etkisi olmaktadır. Meksika'dan sonra yabancı yatırımcılar diğer gelişmekte ülkelere şüpheyle yaklaşmaya başlamıştır. Doğu Asya ülkeleri dahil olmak üzere Meksika gibi sabit kur rejimde ve dış kaynağa bağımlı dezavantajlara sahip ülkelere kuşku duymaya başlanmıştır (Jonas, 2002).

Kurdaki etki kendi kendini besleyen bir kehanet dönüştürmüştür. Meksika ekonomisinin çok kötü olmayan durumu karşısında çok da mantıklı bir açıklama değildir. Eğer peso krizi öngörülerek faizlere yönelik önlemler daha önceden alınsaydı kriz belki önlenbilir ve pesoya dayalı varlıklar yüzünden diğer Latin Amerika ülkeleri krize sürüklenmek zorunda kalmayacağı iddia edilmektedir (Sach vd., 1996, s. 1-6).

Beklenmeyen Meksika krizinden sonra sermaye çıkışları diğer Latin Amerika ülkelerinde de başlamıştır. Yatırımcılar önlem amaçlı aksiyon alarak paralarını bu ülke ekonomilerine bezer ülkelerdeki paralarını bankalardan çekmeye başlamıştır. Yatırımcılar paniklemiş, böyle piyasalarda enin de sonunda tüm paralarını kaybedebilirlerdi diye düşünmüşlerdir. Bu bulaşıcı etki Şili ve Kolombiya gibi ülke piyasalarında bir miktar tepkiye neden olsa da çok güçlü bir etkisi olmamıştır. Meksika krizinden ülkeler farklı derecede etkilenmesinin sebebi farklı yapılarına bağlı olarak değişiklik göstermesidir. 1994 Kasım ayından sonra zayıf makro yapıya sahip ülkelerde yatırımcıların güveni kaybolmuştur. Yatırımcıların korkuları piyasalara sirayet ettikçe daha da çok panik havasına ve daha da çok zarara neden olmuştur. Meksika krizinin bu denli sıçraması nedeniyle literatürde bu kriz "Tekila Etkisi" adını almıştır (Sach vd., 1996, s. 1-6).

Doğu Asya bankacılık krizine benzer nedenlerle 1995 yılında finansal liberizasyon sürecindeki regülasyon ve yetersiz gözetim Venezuela'yı da krize sokmuştur. Fakat, Doğu Asya ülkelerinin aksine Venezüella'nın makro ekonomik göstergeleri dengede değildir. Bu yüzden dış şoklara daha kırılgan bir yapıya sahiptir. Ayrıca bankacılık sistemi faiz oranı serbestleştirilmesi nedeniyle iyice zayıflamıştır. Yetersiz regülasyonlar sebebiyle bankacılık sektöründe sahtecilik ve adam kayırma yüksektir. Bankalar tarafından benimsenen genişleyici strateji, politik çevrenin istikrarsızlığı banka sermayelerinin erimesine neden olmuştur. Bu sebepler nedeniyle Venezüella'nın finansal yapısı çok kırılgan olduğu için Meksika'dan sıçrayan panikle baş edememiştir. Meksika'da kur krizinden

etkilenen bir diğerk ÷lke Arjantin'dir. Arjantin özelinde kriz hem bankacılık hem de kur krizi olarak düşün÷lmektedir. Arjantin'in makroekonomik göstergeleri dengede olmadığı için dış şoklara karşı kırılğan bir yapıya sahiptir. Cari açık, düşük tasarruf oranları ve kamu borcu gibi dengeler, Meksika krizi öncesinden bozulmaya başlamış olması dört açıdan özetlenmektedir; Ülke ekonomisi kalıcı bir şekilde yüksek cari açık ile mücadele etmesi, tasarruf oranları çok düşük olması, kamu dengesinin bozuk olması ve bütçe yerel bankalar tarafından finanse ediliyor olması ekonomiyi strese sokmuş insanlar tarafından güven kaybına neden olmuştur (Garcia ve Herrero, 1997, s. 1-7).

1991 yılında Arjantin Hükümeti fiyat istikrarı için bir program başlatmıştır. Programla birlikte Meksika'nın Patso anlaşmasında olduğu gibi belli bir bant aralığında sürünen kur rejimine geçilerek döviz kuru ABD dolarına sabitlenmiştir. Meksika Patso anlaşması ana hatlarıyla özelleştirme, dış ticarete serbestleşme ve vergi reformlarını kapsamaktadır. Başlangıçta bu anlaşmanın sonuçları çok etkileyicidir. Enflasyon kontrol altına alınmış, 1991 ile 1994 yılları arasında ortalama büyüme oranı %8'lere çıkmıştır. Aynı zamanda yatırımlar ve tüketimde artmıştır. Ticaret açığı dramatik bir şekilde artmış, kur aşırı değerlenmeye başlamıştır (Uribe, 1996).

Bu ekonomik bomba aniden 1994 yılı Kasım ayında Meksika peso kriziyle patlamıştır. Meksika krize girdiğinde bankalarının bilançolarında yüksek oranda Meksika varlıkları bulunan Arjantin bankaları yabancı bankalardaki kredi kanallarını yürütmekte zorluk yaşayınca batmaya başlamıştır. Likidite sıkışıklığı yüzünden bazı bankalar verdiği kredileri geri çağırmıştır. Fakat illikit olan bazı firmalar kredilerini geri ödememiştir. Yatırımlar hızla gerileyip ve büyüme oranı etkilenmiştir. Bu durum ayrıca Arjantin'deki mevduat sahiplerini üzerinde de güvensizlik yaratınca bankalardan paralarını çekmeye başlamıştır. Dolar cinsi mevduatların toplam mevduatlar içindeki oranı çok yüksektir. 1995 yılının ilk çeyreğinde bankaların mevduatları 47 milyar dolardan 41 milyar dolara gerilemiştir. Aynı zamanda yabancı para mevduat sahiplerinin bankalardan paralarını çekmeleri Arjantin'in rezervlerinin düşmesine neden olmuştur (Uribe, 1996).

Arjantin bankacılık krizine sebep olan bir başka neden kur stabilizasyon programıdır. Kiguel ve Liviantan (1992) ve Vegh (1992) göre yapılan ampirik çalışmalarda kur stabilizasyon programları başlangıçta ekonominin genişlemesine ardından dış ticaret dengesinin kötüleşmesine ve kurun değerlenerek resesyona neden olduğunu savunmuşlardır (Uribe, 1996).

Üçüncü olası açıklama ise Tekila Etkisi hipotezidir. Talihi terse dönen Arjantin'de ÷lke kredileri yabancı yatırımcıların isteksizliği nedeniyle yenilenmemiştir. Bunun da sebebi Meksika krizinden sonra yabancı yatırımcıların özellikle makro yapıları zayıf ÷lkelere olan şüpheyile yaklaşmaya başlamasıdır (Uribe, 1996, s.1). Bankacılık krizi Arjantin ekonomisi üzerinde çok büyük etki yaratmıştır. 1995 yılında büyüme %4,5 düşmüş, İşsizlik 1994 yılında %12,5 iken 1995 yılında %18,6'e yükselmiştir.

Bankacılık krizi yaşayan Paraguay'ın makroekonomik etkisi Venezüella'ya göre çok daha azdır. Doğu Asya krizinin temelini oluşturan finansal liberizasyon sürecindeki yetersiz regülasyonlar ve

gözetim ayrıca Uruguay'da yaşanan bankacılık krizi içinde geçerlidir. Ayrıca bankacılık sektöründe yetkin ve etkin insan kaynağının olmaması Venezüella'da olduğu gibi krediler yüksek derece banka içi çalışanları ve banka tanındıklara verilerek sahtecilik artmıştır (Garcia ve Herrero, 1997, s. 1-7).

Latin Amerika'da bu üç ülkenin bankacılık krizine gidiş yollarının aynı patikadan geçip aynı nedenlerle başlayıp aynı sonuçlara ulaştığı görülmektedir. Bu yüzden banka krizi genelde banka varlıklarının büyük kayıplara uğraması ve banka panikleri başladığı için likidite sıkışığı yaşamalarına neden olmaktadır. Sonucunda faiz oranları hızlı yükselmesi ve likidite krizi yaşanmaktadır. Bu durum ayrıca küçük ölçekli bankalarda kalite eksikliğinde ya da en uç örneği bankacılık sisteminde de görülen bir durumdur (Carstens vd., 2004, s. 13).

DOĞU ASYA VE LATİN AMERİKA BANKACILIK KRİZLERİNİN ORTAK NOKTALARI

Kamin'e (1999) göre, 1980 Borç Krizi, 1994 Meksika Krizi ve 1997 Tayland Krizi'ni geniş bir veri setiyle inceleyerek ortak görüşün aksine Asya krizinin farklı yönleri olmasına rağmen çok fazla benzerlik taşıdığını öne sürmüştür.

Doğu Asya ve Latin Amerika ülkelerinin en büyük karakteristik özelliği finansal liberizasyon sürecinden geçmiş olmalarıdır. Bu ülkeler bu süreçten çok hızlı geçmiştir. Regülasyon, denetim ve gözetim eksikliği bu ülkeleri dış şoklara karşı kırılganlaştırmıştır. İki Latin Amerika ülkesi; Venezüella ve Paraguay düzgün işleyen bir finansal sistem altyapısı olmadan Meksika'dan önce finansal liberisazyona başlamıştır. Aynı hata Asya ülkelerinin finansal liberizasyon sürecinde de görülmektedir. En şaşırtıcı olan nokta Latin Amerika ülkelerinin alt yapısı hazırlanmadan hızla finansal liberisazyona geçişin kötü tecrübesini edinmelerine rağmen Asya ülkelerinin de bundan ders çıkarmış olmamasıdır. Bunda belki Asya ülkelerinin 30 yılı aşkın pozitif büyüme oranları sayesinde yakaladıkları ekonomik başarının gücüne güvenilerek bu ülkeler hiçbir şekilde uyarılmamış olmasına mümkün olabilmektedir. Doğu Asya da meydana gelen krizin dış etmenlerinde Çin gibi ülkelerin para birimlerini devalüe ederek ucuz iş gücünde rekabet yaratması ve Asya ülkelerinin para birimlerinin değerlendirilmesi Tayvan gibi ülkelerde ihracatı sekteye uğratması önemli unsur olarak karşımıza çıkmaktadır.

Doğu Asya'da ahlaki tehlike mevduat sahipleri ve yabancı yatırımcıların riskli bir operasyon yaptıklarında devletin güvencesinde olan sistemin kurtarılacağı düşüncesidir. Devlet güvencesinin ve merkez bankaların son başvuru borç alma merci olduğu tartışmaları literatürde geniş yer bulmaktadır (Mishkin, 1997). Latin Amerika'da ise bankacılık sisteminde kredilerin çalışanlara ya da yakınlarına verilmesi ve sahteciliğin çok yoğun olarak artması olarak gösterilebilir. Ahlaki tehlikenin kendi kendini yetersiz regülasyon ve gözetim nedeniyle manifesto etmesi iki krizde de en önemli tetikleyici faktördür

Meksika ve Kore arasında bir diğerk ironik benzerlik ise Meksika'nın (1995) ve Kore'nin (1997) finansal bir çöküşün eşiğindeyken OECD'ye üye olmalarıdır. İki ülkede piyasalar çökmeden uzun zaman boyunca coşku yaşanmaktadır. Meksika örneğinde yüksek kalitedeki teknokratik takımın özelleştirme, serbestleşme, stabilizasyon gibi politikalarla ülkeyi ABD ile dış ticaret anlaşmasına yöneltmiştir. Aslında Meksika için patlayacak bir bomba 1993 Kasım ayında imzalanan NAFTA anlaşması olarak söylemek mümkündür. Kore'nin uzun soluklu endüstri politikası ve ihracat odaklı büyüme modeli onu gelişmiş ülkeler kulübüne girmesine neden olmuştur. İki ülkede yıkım tam olarak ekonomik horizondan değil coşan sermaye akımları nedeniyle gelmiştir ki Asya krizi aslında bir başarı krizi olarak ortaya çıkmıştır. İki ülkede de yabancı sermaye akımına aynı hızla uğramış ve sonucunda aynı hızla geri çekilmiştir (Sachs ve Radalet, 1998, s. 2).

Ülkeler arasındaki en temel fark makroekonomik dengeleri ve güçleridir. 1980 yıllarında borç krizi yaşayan Latin Amerika ülkelerinin cari açıkları çok yüksek, tasarruf oranları düşük, kamu maliyesi de zayıf olduğu için onları dış şoklara karşı daha kırılğan bir hale getirmiştir. Fakat 30 yılı aşkın bir süre OECD ülkelerinin ortalamasının üzerinde büyüme oranı yakalayan Doğu Asya ülkelerinde bütçe fazlası, yüksek tasarruf oranlarına sahiptir.

Ayrıca, aynı bölgede ve aynı karakteristik özelliklere sahip ülkelerin daha çok etkilendiği komşu etkisi de şokların yayılmasında önem arz etmektedir. Aynı bölgede olan iki ülkenin arasındaki ilişki ne kadar güçlü ise bir ülkedeki şokun etkisini diğerk ülkenin hissetme derecesi o kadar güçlü olmaktadır. Meksika kur krizini ABD, IMF ve diğerk finansal kuruluşlar her ne kadar yatıştırmaya çalışsa da krizin diğerk Latin Amerika ülkelerine sıçramasını önleyememişlerdir. Bu durumu Tayland, örneğinde de benzerdir. Ekonomik performansları yüksek Asya mucizesi ülkeleri Tayland'dan gelen dış şoktan etkilenmişlerdir. Benzer özellik gösteren ülkelerin finansal sistemleri komşu ülkeden gelen şokların panik yaratmasından kaçamamışlardır.

TARTIŞMA VE ÖNERİLER

İki krizin detayları incelendiğinde kapitalist sistemin doğal sonucu olarak krizlerin benzer bir patika izleyerek gerçekleştiğini söylenebilir. Sungur (1999) göre Asya krizinde küreselleşme ve liberizasyon söylemlerinin sorgulanmaya başladığını ileri sürmektedir. Regülasyon eksikliği ve ahlaki tehlike iki krizde merkezinde ortak noktasında yer almaktadır. Akerlof ve Romer'a (1944) göre ahlaki tehlike krizini bankaların açık ya da örtük bir şekilde devlet tarafından garanti altına alınmasının regülasyon ve denetim olmadığı durumlarda ellerinde fonları aşırı riskli bir şekilde hatta suça yönelik kullanabilecekleri sonucunda ortaya çıktığını savunmuşlardır. Kapitalizmin işleyişini devam ettirmek ve aksaklıkları minimize etmek için gerekli önememelerin alınması krizlerin önlenmesi için en önemli faktör olduğunu Asya krizi örneğinde de görülmektedir. Bu kriz sermaye akımlarının serbestleştirilmesine bağlandığı için küreselleşme krizi olarak görülmüştür (Akyüz, 1998; Wade, 1998; Wade ve Venerosa, 1998). Bankaların kapalı veya açık bir şekilde devlet tarafından garanti altına alınması regülasyon ve gözetim eksikliği olduğu durumlarda ahlaki tehlike krizinin kaçınılmaz olduğu bu iki krizde gözlemlenmiştir.

Bunun önlenmesi için regülasyon, gözetim ve denetim mekanizmasının önemi ortaya çıkmaktadır. Nitekim 2008 küresel krizi sonrasında bankacılık sektörü mercek altına alınarak dünya genelinde sermaye rasyoları Basel kriterleri çerçevesinde ele alınmıştır. Krizlerin oluşumunda görüldüğü gibi hızlı giren sermaye akımlarına maruz kalan gelişmekte olan ülkelerden hızla çıkan sermaye akımlarının yıkıcı sonuçlar doğurmaktadır. Bhagwati'nin (1998) çalışmasında sermayenin serbest dolaşımının ekonomik bir mantığa dayanmadığını ve krizlere yol açtığını vurgulamıştır. Bu durumu önlemek amacıyla Stiglitz'in (1999) vurguladığı gibi global finansal sistem mimarisinin inşa edilmesi dikkate alınması gereken bir gerçek olduğunu gözler önüne sermektedir. Bu durumun global finansal sistemin sağlıklı ve etkin bir şekilde işlemesi adına önem arz etmektedir. Yeni teknolojik gelişmeler ışığında globalleşen ekonomik ve finansal sistemde ön plana çıkan dijital varlıklar ve bu varlıkların finansal sisteme açısından yaratabileceği etkilerin minimize etmek adına bu kurumların gerekliliği ön plana çıkmaktadır.

Ayrıca Merkez Bankalarının krizlere karşı rezerv yönetimi, kur rejimi ve faiz kanalı gibi para politikası araçlarının etkin ve yetkin kullanmasının önemi bu iki kriz incelendiğinde anlaşılmaktadır. Özellikle Latin Amerika krizlerinde Merkez bankalarının bağımsızlığının önemi ön plana çıkması günümüz dünyasında bile geçerliliğini koruyan ekonomistler arasında tartışma konusu olan bir konu olmaktadır (Altuntaş, 2012).

KAYNAKÇA

- Akerlof, G. ve Romer, P. (1994). Looting: The economic underworld of bankruptcy for profit. <https://ssrn.com/abstract=227162> , (Erişim Tarihi: 12.09.2020).
- Akyüz, V. (1998). The East Asian Financial Crisis: Back to the Future? <https://www.tni.org/en/article/the-east-asian-financial-crisis-back-to-the-future>, (Erişim Tarihi: 16.04.2020).
- Altuntaş, Ö. (2012). Merkez bankası bağımsızlığı: Avrupa merkez bankası ve Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası karşılaştırması. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12, 73-84.
- Bezanson, K. (1998). *What happened in East Asia and what are its meanings for development?* Sussex University, Institute of Development Studies.
- Bhagwati, J. (1998). The capital myth: the difference between trade in widgets and dollars. *Foreign Affairs*, 77(3), 7-12.
- Bank for International Settlements (1997). Annual Report. <https://www.bis.org/publ/ar98f01.htm> , (Erişim Tarihi: 10.05.2020).
- Blanchard, O. ve Mark, W. (1982) Bubbles, rational expectations, and financial markets. Paul Wachtel (Ed). İçinde, *In Crises in the economic and financial structure*, Lexington, Mass Lexington.
- Burkett, P. ve Landsberg, M.H. (1998). Crisis and Recovery in East Asia: The Limit of Capitalist Development, *Historical Materialism*, 8, 2-47.
- Camdessus, M. (1998). Is the Asian crisis over? <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp040298>, (Erişim Tarihi: 05.04.2022).
- Calvo, G. A. vd. (1993). Capital inflows and real exchange rate appreciation in Latin America: The role of external factors, *IMF Staff Papers*, 40(1), 108-51.
- Calvo, G. A. ve Vegh, C.A. (1994). Exchange rate-based stabilization under imperfect credibility in Frisch, H. ve Worgotter, A. (Ed), *Open Economy Macroeconomics* içinde (s. 3-28), London MacMillan Press.
- Calvo, S.G. ve Reinhart, C.M. (1996). Capital flows to Latin America: Is there evidence of contagion effects? *MPRA*, 7124.
- Carstens, A. G. vd., (2004). Banking crises in Latin America and the political and the political economy of financial sector policy. IMF.
- Cheng, C.W. (1998). Behind the Asian economic crisis. *International Journal of Socialist Renewal*, 10, 30-49.
- Corsetti, G., Pesenti, P. ve Roubini, R. (1999). What caused the Asian currency and financial crisis? *Japan and the World Economy*, 11, 305-373.
- Dornbusch, R. ve Werner, A. (1994). Mexico: Stabilization, reform, and no growth. *Brookings Papers on Economic Activity*.
- Dooley, M. vd. (1996). Is the debt crisis history? Recent private capital in owns to developing countries. *The World Bank Economic Review*, 10 (1), 27-50.
- Douglas, D. ve Dybvig, P. (1983). Bank runs, liquidity, and deposit insurance. *Journal of Political Economy*, 91, 401-19.
- Edwards, S. (1997). The Mexican peso crisis: How much did we know? When did we know it? *NBER Working Paper Series*, 6334.
- Fischer, S. (1997). Capital account liberalization and the role of the IMF. <https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/28/04/53/sp030998>, (Erişim Tarihi: 10.04.2020).
- Garcia-Herrero, A. (1997). Banking crises in Latin America in 1990s: Lessons from Argentina, Paraguay, and Venezuela. *IMF Working Paper*, 45, 97-137.
- Greenspan, A. (1998). Financial Times. 28 Şubat 1998.
- Goldstein, M. (1998). *The Asian financial crisis*. Institute for International Economics, Washington, Institute of International Finance (1998). Capital flows to emerging market economies. <https://www.iif.com/Products/Capital-Flows> , (Erişim Tarihi: 10.05.2022).
- Jonas, J. (2002). *Argentina: The anatomy of a crisis*. Center for European Integration Studies, 12.

- Kamin, S.B. (1999). The current international financial crisis: how much is new? *Journal of International Money and Finance*, 18, 501–514.
- Kiguel, M. A. ve Liviatan, A. (1992). *The business cycle associated with exchange-rate based stabilizations*. The World Bank, Working Paper, 513.
- Krugman, P. (1979). A Model of Balance of Payments Crises. *Journal of Money, Credit, and Banking* https://www.gc.cuny.edu/CUNY_GC/media/LISCcenter/pkrugman/krugman-BPO-crisis.pdf, (Erişim Tarihi: 5.04.2022).
- Krugman, P. (1998). What happened to Asia? *Manuscript*.
- Landsberg, M.H. (1998). Causes and consequences inside the Asian crisis. *Asia Pacific Solidarity. Asia Economic Crisis*, 2, 25-30.
- Lo, D. (1999). The East Asia Phenomenon: The Consensus, the Dissent, and the Significance of the Present Crisis, Capital and Class, Special Publication.
- Mauil, W.H. (1998). Crisis in Asia: origins and implications. <https://library.fes.de/pdf-files/ipg/ipg-1999-1/artmauil.pdf> , (Erişim Tarihi: 6.04.202).
- Mishkin, F.S. (1996). Understanding Financial Crises: A Developing Country Perspective, Bruno, M. ve Pleskovic, B. (Ed.), *Annual World Bank Conference on Development Economics*. içinde (s. 29–62), World Bank, Washington DC.
- Mishkin, F.S. (1997). The causes and propagation of financial instability: Lessons for policymakers Hakkio, C. (Der.), içinde (s. 55-96), *Maintaining Financial Stability in a Global Economy*, Federal Reserve Bank of Kansas City, Kansas City.
- Mishkin, F.S., (1998). *The dangers of exchange-rate pegging in emerging market countries*. National Bureau of Economic Research.
- Mishkin, F. S. (1999) Lessons from the Asian crisis. *Journal of International Money and Finance*, 18, 709–723.
- Sachs, J. ve Radalet, S. (2000). *The onset of the East Asian financial crisis*. National Bureau of Economic Research Currency Crises.
- Ravenhill, J. (2002). The regionalization of production and competitiveness in East Asia. <http://edic.cropt.sfu.ca/summer/papers/john-ravenhill.html>, (Erişim Tarihi: 7.08.2022).
- Sachs vd. (1995) The collapse of the Mexican peso: what have we learned. *NBER Working Paper Series*, 5142
- Stiglitz, J.E., (1999). Lessons from four decades of East Asian experience. Stiglitz, J.E ve Yusuf, S. (Der.) içinde (s. 509-526), *Rethinking the East Asian miracle*. Oxford University Press, New York.
- Sönmez, A. (2001). Doğu Asya Mücizesi ve Bunalımı, Türkiye İçin Dersler. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Sungur, N. (1999). Asya Krizinin Temel Dinamikleri. *Marmara Enstitüsü Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 7, 203-201.
- United Nations Conference On Trade And Development (1998). Trade and Development Report. Geneva. https://unctad.org/system/files/official-document/tdr1998_en.pdf, (Erişim Tarihi: 12.05.2003).
- Urbie, M. (1996). The tequila effect: theory and evidence from Argentine. *Board of Governors of Federal Reserve System, International Finance, Discussion Paper*, 552.
- Vegh, C. A. (1992). Stopping high inflation: An analytical overview. *IMF Staff Papers*, 39(3), 626-95.
- Wade, R. (1998). From ‘miracle’ to ‘cronyism’: Explaining the great Asian Slump. *Cambridge Journal of Economics*, 22, 693-706.

- Wade, R. ve Venerosa, F. (1998). From Miracle to Meltdown, Vulnerabilities, Moral hazard, Panic and Depth Deflation in the Asian Crisis. Draft Manuscript, Russel Sage Foundation, 1 Temmuz 1998.
- Wade, R. (1998). The Asian debt and development crisis of 1997? Causes and consequences. *World Development*, 8
- Warr, P.E. (1999). What happened to Thailand. *The World Economy*, 22
- World Bank (2000). Global Development Finance. Washington D.C.
- Whitt, A.J. (2006). The Mexican peso crisis. *Federal Reserve Bank of Atlanta*.

Geliş Tarihi:

12.03.2024

Kabul Tarihi:

09.05.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Kadioğlu, S. & Şensoy N. (2024). Enerji sektöründe yapılan finansal performans analizinde stok bulundurmanın etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1530-1543. doi: 10.46928/iticusbe.1451546

ENERJİ SEKTÖRÜNDE YAPILAN FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİNDE STOK BULUNDURMANIN ETKİSİ

Araştırma

Seher Kadioğlu

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

seherkadioglu_87@hotmail.com

Necdet Şensoy

İstanbul Ticaret Üniversitesi

necdetsensoy@ticaret.edu.tr

Seher KADIOĞLU, İstanbul Ticaret Üniversitesi Finansal Ekonomi bölümünde doktora yapmaktadır. Finansal analiz, finansal yönetim alanlarında araştırmalar yapmaktadır.

Necdet ŞENSOY, İstanbul Ticaret Üniversitesi Muhasebe Denetimi programında profesördür. Finansal Analiz, İslami Finans, Muhasebe Teorileri, Standartlar ve Uygulamaları dersleri vermekte ve bu alanlarda araştırmalar yayınlamaktadır.

ENERJİ SEKTÖRÜNDE YAPILAN FİNANSAL PERFORMANS ANALİZİNDE STOK BULUNDURMANIN ETKİSİ*

Seher Kadioğlu
seherkadioglu_87@email.com
Necdet Şensoy
necdetsensoy@ticaret.edu.tr

Özet

Bu özgün çalışmada, Borsa İstanbul'da enerji sektöründe yer alan firmalardan stok bulunduran ve stok bulundurmeyen firmaların bu özelliklerinin performanslarını nasıl etkilediğini tespit etmek amacı ile stok bulunduran Aygaz ve stok bulundurmeyen Zorlu Enerji firmalarının finansal oranları karşılaştırılmıştır. Analizde enerji sektöründe faaliyet gösteren iki firmanın 2005/1 ve 2022/1 dönemleri arasındaki finansal verileri kullanılarak oranlar hesaplanmıştır. Analizde finansal performansı temsilen faaliyet kârlılığı bağımlı değişken olarak alınmıştır. Bağımsız değişken olarak 14 farklı geleneksel oran kullanılmıştır.

Amaç: Stok bulunduran işletmenin stok bulundurmeyen işletmeye göre daha yüksek finansman gideri olacağı için sermaye yapıları aynı veya benzer olan firmalardan stok bulunduranın Net Kâr / Faaliyet Kârı oranının bulundurmaya göre daha düşük olduğunun ortaya konulmasıdır.

Yöntem: Enerji sektöründe faaliyet gösteren stok bulunduran ve bulundurmeyen firmaların faaliyet kârlılığı üzerinde etkili oranların farklılığını tespit etmek amacıyla basit doğrusal regresyon modeli uygulanmıştır.

Bulgular: Çalışmanın sonucunda stok bulundurma özelliğine göre firmalarda faaliyet kârlılığını etkileyen oranların farklılık gösterdiği tespit edilmiştir. Stok bulunduran Aygaz'ın faaliyet kârlılığı stok bulundurmeyen Zorlu Enerji'nin faaliyet kârlılığından düşük olduğu gözlenmiştir. Bu bulgu çalışmanın hipotezine uygun olmakla beraber, benzer sermaye yapıları olan firmalara ulaşamadığı için hipotezdeki bu koşul yerine gelmemiştir. Ayrıca bu iki firmanın Net Kâr/Faaliyet Kârı ve FVÖK/Faiz Gideri oranları da karşılaştırılmıştır. Sonuç olarak hipotezdeki beklenti olan stok bulunduran firmadaki faaliyet kârlılığının stok bulundurmaya göre düşük olması ve Net/Kâr / Faaliyet Kârının da düşük olması hesaplanan oranlar ile doğrulanmaktadır.

Özgünlük: Yapılan çalışmanın özgün tarafı hem dönemsel hem de etkinlik ölçümleri dikkate alınarak literatüre katkıda bulunması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Enerji Sektörü, Oran Analizi, Faaliyet Kârlılığı, Regresyon Analizi

JEL Sınıflandırması: C32, M40, B26

THE EFFECT OF KEEPING INVENTORY ON FINANCIAL PERFORMANCE OF THE ENERGY SECTOR COMPANIES

Abstract

In this research, the financial ratios of Aygaz, which keeps inventory, and Zorlu Enerji, which does not keep inventory, were compared to determine how these characteristics affect their performance. Using financial data from two companies operating in the energy sector between 2005/1 and 2022/1 periods, ratios have been calculated for analysis. In the analysis, operating profit margin was taken as the dependent variable representing financial performance. 14 different traditional ratios were used as independent variables.

Objective: To determine that the operating profitability of the company keeping inventory is lower than that of the company not keeping inventory due to the higher financial expenses of the company keeping inventory, assuming that the capital structures of the companies are the same or similar.

Method: A simple linear regression model has been applied to determine the differences in the impact ratios affecting the operating profitability of companies operating in the energy sector, with and without inventory, aiming to assess the variations.

Findings: The study found that the ratios affecting the operating profitability of companies differed according to the inventory holding feature. It was observed that the operating profitability of Aygaz which keeps inventory, was lower than that of Zorlu Enerji which does not keep inventory. Although this finding is consistent with the research hypothesis, the condition in the hypothesis was not met because similar capital structures were not reached. As a result, the expectation in research hypothesis that the operating profitability of the company keeping inventory would be lower than that of the company not keeping inventory was confirmed by the calculated ratios.

Originality The intention of the conducted study is; to contribute to the literature by considering both periodical and effectiveness measurements, highlighting its original aspect.

Keywords: Energy Sector, Ratio Analysis, Operating Profitability, Regression Analysis

JEL Classification: C32, M40, B26

*Bu çalışma, Seher Kadioğlu'nun "Borsa İstanbul'da İşlem Gören Enerji Sektörü Firmalarının Finansal Performanslarının Ölçülmesinde Geleneksel Oranlar ile Nakit Akım Oranlarının Karşılaştırmalı Analizi" isimli doktora tez çalışmasından türetilmiştir.

GİRİŞ

Performans, spesifik bir hedefe ulaşım parametrelerinin ölçülmesidir (Özer, 2009). İşletmelerin yapmış oldukları faaliyetleri sonucunda ulaşılmış oldukları durumu ortaya koyan finansal göstergeler işletmelerin finansal performansı olarak ifade edilmektedir (Aytekin ve Erol, 2018). Çalışmada finansal performansı ölçmek amacıyla, performans ölçüm yöntemlerinden finansal tablolar analizi kullanılacaktır.

Tahlil, analiz ya da çözümlenme kelime anlamı olarak bir şeyi incelemek üzere parçalarına ayırma anlamına gelmektedir (Durmuş, 2015). Finansal analiz ise analizi yapanların hedeflerine bağlı olarak bir veya birkaç döneme aittir. Finansal göstergelerde mevcut olan kalemlerin hem kendi aralarında ilişkileri hem de bütünle olan ilişkileri türlü analiz tekniklerinden geçirilerek incelenmesidir. Bu bağlamda finansal analiz verilerin yorumlanması ve değerlendirilmesi sürecidir (Arat, 2005).

Çalışmada finansal tablolar analizi yöntemlerinden olan oranlar (rasyolar) yöntemi kullanılacaktır. Bu yöntemde farklı finansal tablolardan birbiriyle ilişkili kalemler alınarak ilişkiler kurulur. Ayrıntılı ve karmaşık finansal tablo kalemleri yerine sadece bazı kalemlere odaklanarak yapılan oran analizi çok kullanılan ve sade bir analizdir. Oran analizi, farklı büyüklükteki firmalar arasında karşılaştırma yapma imkânı sağlar. Rasyo analizi analistin yeteneklerine dayalı olabileceği gibi, istatistiki karar modelleri şeklinde de formüle edilebilir (Şensoy, 2023).

Bir bilanço veya diğer adıyla finansal durum tablosu kalemi olan stoklar; olağan iş akışı içinde satılmak amacıyla işletmede tutulan (ticari mal, mamuller vb.) satılmak amacıyla üretilen ya da üretim sürecinde ya da hizmet sunumunda kullanılacak ilk madde ve malzemeler şeklinde bulunan varlıklardır (TMS 2, 2024). Ticari işletmelerde stok kalemi olarak sadece ticari mallar kalemi bulunmakta iken üretim işletmelerinde hammadde, yarı mamul ve mamul kalemleri bulunmaktadır. Bu durumda maliyet muhasebesinin ürettiği dönem sonu mamul ve yarı mamul stokları ile ilgili bilgilerin finansal muhasebe alt bilgi sisteminin çıktısı olan finansal durum tablosunda kullanılması gerekmektedir (Şensoy, 2023). Stoklar işletmenin üretim için ihtiyaç duyduğu hammadde, işletme malzemeleri, üretim süresince meydana gelen yarı mamuller ve üretim sonucunda meydana gelen mamullerden oluşmaktadır. Ancak bu süreç elektrik enerjisi üretiminde farklıdır. Çünkü elektrik enerjisi üretildiği anda tüketilmektedir. Yenilenemeyen enerjide üretim yapıldığında enerji hemen tüketilmekte, yenilenebilir enerji de ise hemen tüketime sunulmamakta, enerji akışı az olduğundan veya düzenli olmadığından belirli bir yerde depolanmakta yani stoklanmaktadır (Yalçın, 2021). Çalışmada finansal tablolar analizi yöntemlerinden oran analizi kullanılarak elde edilen oranların karşılaştırılması yoluyla stok bulunduran ve stok bulundurmayan enerji firmalarının finansal performansı ölçülmüştür.

Stok bir dönen varlık kalemi ve aynı zamanda çalışma sermayesi bileşeni olduğu için bağımsız değişkenler olarak stokların dönen varlıklar içindeki payını ölçen oranlar ve çalışma sermayesi ile ilgili oranlara bakılmalıdır. Stok bulundurmak, daha fazla işletme sermayesi ihtiyacı doğurur. Bu

ihtiyacın özkaynaklar ile mi yoksa borç kaynaklar ile mi karşılandığı önemlidir. Borçla (yabancı kaynaklarla) finanse edilen firmalarda finansman gideri oluşacağı için bağımlı değişken olarak kullanılan Faaliyet kârı/Satışlar oranı bundan etkilenecektir.

Çalışma konusuna uygun olarak enerji sektöründe yer alan likit petrol gazı (LPG) üretimi yapan ve stok bulunduran Aygaz ile elektrik üretimi yapan ve stok bulundurmeyen Zorlu Enerji'nin finansal tablolarından alınan verilerle finansal analiz yapılmıştır.

ARAŞTIRMANIN KAPSAMI

Araştırmaya konu edilen Aygaz ve Zorlu Enerji firmalarının finansal performansını ölçmek üzere bağımlı değişken olarak bir kârlılık ölçüm oranı olan faaliyet kârlılığı (Faaliyet kârı/Satışlar) alınmıştır. Finansman giderlerinin büyüklüğü bu oranı etkilemektedir. Bu nedenle, karşılaştırılan firmaların sermaye yapılarının benzer olması halinde stok bulundurmanın etkisi incelenebilmektedir.

Tablo 1'de firmaların kaynak yapıları, cari oranları ve stokların net çalışma sermayesine oranı karşılaştırılmıştır

Tablo 1: Aygaz ve Zorlu Enerji Firmalarının Belirli Oranlarının Karşılaştırılması

Oran	AYGAZ	ZORLU ENERJİ
Kısa vadeli yabancı kaynaklar/Toplam pasifler oranı (%)	0,2877	0,3617
Uzun vadeli yabancı kaynaklar/Toplam pasifler oranı (%)	0,1557	0,5270
Özkaynaklar/Toplam aktifler oranı (%)	0,5566	0,1113
Cari oran (%)	1,1527	0,4661
Stokların net çalışma sermayesine oranı (SNCSO)	0,1002	0,0032

Kaynak: Firmaların finansal verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Görüldüğü gibi Aygaz göreceli olarak öz kaynaklarla finanse edildiği halde Zorlu Enerji ağırlıklı olarak borç sermaye ile çalışmaktadır. Stok bulundurmeyen Zorlu Enerji daha az çalışma sermayesi ile yetinebilmekte ve bu amaçla borçlanma ihtiyacı bulunmamaktadır. Aygaz ise stok bulundurduğu için daha yüksek tutarda çalışma sermayesine ihtiyacı bulunmaktadır. Cari oranda Aygaz'ın 1,15 Zorlu Enerji'nin ise 0,47 olması, Zorlu Enerji'de 0,3617 olan kısa vadeli borçların kaynaklar arasında ağırlığının düşük olması ve stok bulundurma ihtiyacı olmamasıyla açıklanabilir.

Sermaye yapısı Aygaz'a daha benzer olan Ayen Enerji firmasının aynı oranlarına Tablo 2'de yer verilmiştir.

Tablo 2: Aygaz ve Ayen Enerji Firmalarının Belirli Oranlarının Karşılaştırılması

Oran	AYGAZ	AYEN ENERJİ
Kısa vadeli yabancı kaynaklar/Toplam pasifler oranı (%)	0,2877	0,2200
Uzun vadeli yabancı kaynaklar/Toplam pasifler oranı (%)	0,1557	0,7200
Özkaynaklar/Toplam aktifler oranı (%)	0,5566	0,2300
Cari oran (%)	1,1527	0,4400
Stokların net çalışma sermayesine oranı (SNCSO)	0,1002	0,0000

Kaynak: Firmaların finansal verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 2’de Aygaz’ın ağırlıklı olarak özkaynaklarla finanse edildiği halde Ayen Enerji’nin borç sermaye ile finanse edildiği görülmektedir. Stok bulundurmayan Ayen Enerji daha az çalışma sermayesi ile çalışabilmekte ve bu nedenle borçlanma ihtiyacı duymamaktadır. Aygaz ise stok bulundurduğu için daha yüksek tutarda çalışma sermayesine ihtiyacı bulunmaktadır. Cari oranda Aygaz’ın 1,15 Ayen Enerji’nin ise 0,44 olması, Ayen Enerji’de 0,22 olan kısa süreli borçların kaynaklar arasında ağırlığının düşük olması ve stok bulundurma ihtiyacı olmamasıyla açıklanabilir.

Tablo 3: Aygaz-Zorlu Enerji Belirli Oranlarının Karşılaştırılması (2)

	AYGAZ	ZORLU ENERJİ
Net Kâr/Faaliyet Kârı	0.3874	1.5248
FVÖK/Faiz Gideri	2.5270	1.8043

Kaynak: Firmaların finansal verileri kullanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

Tablo 3’te stok bulunduran Aygaz ile stok bulundurmayan Zorlu Enerji’nin Net Kâr/Faaliyet Kârı oranı ile FVÖK/Faiz Gideri karşılaştırılmıştır. Buna göre stok bulunduran Aygaz firmasında Net Kâr/Faaliyet Kârı stok bulundurmayan Zorlu firmasına göre daha düşük olduğu görülmektedir. Bu oranlar makalemizde incelenen Net Kâr/Faaliyet Kârı oranının düşük çıkması öngörüsünü yansıtmaktadır. Sermaye yapıları da göz önünde bulundurulursa daha çok öz sermaye ile finanse edilen Aygaz firmasında faiz gideri daha az olacağı için FVÖK/Faiz Gideri oranı da daha yüksek görünmektedir.

LİTERATÜR TARAMASI

Çalışmanın amacı doğrultusunda, firma performansını etkileyen faktörlerin anlatıldığı çalışmalar aşağıda özetlenmiştir. Çalışmaların çoğunda firma performansını analiz ederken stok bulundurma etkisi göz ardı edilmiştir. Literatürde araştırma konusunu içeren çalışma sayısının oldukça az- olduğu görülmektedir. Literatürde yer alan çalışmalar üç ana başlık altında toplanmaktadır.

1.1. Finansal performansın oran analizi ile ölçülmeye çalışıldığı çalışmalar

Açıkgöz ve Kılıç (2021), Türkiye’de teknoloji sektöründe önde gelen şirketlerin finansal performans ve piyasa değeri belirleyicileri hakkında DuPont Analizi ile Çoklu Doğrusal Regresyon modeli kullandıkları çalışmada; kârlılık, kaldıraç ve varlık verimliliği unsurlarından hangilerinin teknoloji şirketlerinin finansal performans üzerinde ne ölçüde etkili olduğu incelemiştir. Yapılan analiz sonucunda; teknoloji şirketleri finansal performansına ilişkin esas ölçütlerinin; kârlılık ve varlık verimliliği olduğu saptanmıştır. Çalışmada aynı zamanda öz sermaye çarpanının ve varlık verimliliğinin teknoloji firmalarının piyasa değeri üzerinde pozitif yönde bir etkisi olduğu görülmüş,

ancak açıklama gücünün bu değişkenlerle çok düşük olduğu da saptanmıştır. Bu çalışmada ulaşılan verilere göre kârlılık teknoloji firmalarının piyasa değerini açıklamamaktadır.

Akyüz vd. (2017) yürüttükleri çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören kağıt ve kağıt ürünleri sanayi sektöründeki yedi firmanın finansal performanslarını finansal oranlar yardımı ile karşılaştırılmıştır. Yapılan analizler ve hesaplamalar sonucunda sanayi işletmeleri için likidite oranları, finansal oranlar ve faaliyet oranları hesaplanmıştır. Hesaplanan oranlar ile standart değerler karşılaştırmalı olarak yorumlanmıştır. Elde edilen yorumlarla oranların firma başarısını ne ölçüde yansıttığı irdelenmiştir.

Avcı ve Çınaroğlu (2018), Avrupa'nın önde gelen 5 havayolu işletmesinin 5 yıllık oranları kullanarak finansal performanslarını sıralamıştır. Analizde kullanılan oranlar; cari oran, nakit oran, finansal kaldıraç oranı, özsermaye çarpanı, aktif devir hızı, özsermaye devir hızı, özsermaye kârlılığı ve aktif kârlılığıdır. Bu kriterler esas alınarak yapılan değerlendirmede ilgili dönemde finansal performans açısından ilk sırada Rynair, son sırada ise Lufthansa Havayolları'nın yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Aydeniz (2009), işletmenin rekabet avantajını ve piyasadaki varlığını devam ettirebilmesi için kritik bir etkiye sahip olan makroekonomik faktörleri incelemiştir. Bu makroekonomik faktörler finansal performans göstergeleridir. Bu amaçla basit doğrusal regresyon analizi yapılmıştır. Çalışmada, İMKB'ye kote gıda ve içecek firmalarının oranları hesaplanarak kullanılmıştır. Yapılan analiz sonucunda finansal performans göstergelerinden olan kârlılık oranlarını en çok TUFİ ve UFE'nin etkilediği, EBIT ve EBITDA'yı ise en çok kapasite kullanım oranlarının etkilediği görülmüştür. NOPET'i ise en fazla faiz oranlarının etkilediği tespit edilmiştir.

Deran ve Erduru (2018), karayolu ve denizyolu yük taşımacılığı firmalarının 2013-2015 yılları arasında finansal performanslarını finansal oranlar vasıtası ile değerlendirmiştir. Analiz sonucunda likidite ve finansal yapısının, sektöre göre daha güçlü olduğu öte yandan kârlılıklarının daha düşük olduğu tespit edilmiştir.

Ege ve Bayrakdaroğlu (2021), lojistik regresyon tekniğiyle İMKB 30 hisse senetlerinin getiri performansını analiz ederek İMKB'de işlem gören firmaların getirilerini hangi oranların etkilediğini tespit etmiştir. Çalışmada, 2004 yılında İMKB'de işlem gören otuz firma incelenmiştir. Bu firmalara ait verilerle hesaplanan yirmi adet finansal oran ve nominal getirileri kullanılmıştır. İstatistiksel olarak anlamlı modellerin elde edilmesi için tahmini yapılacak modelde kullanılması planlanan oranlar, modele tek tek dahil edilmiştir. İlgili dönem çerçevesinde ulaşılan sonuçlara istinaden, hisse senedi getirilerini açıklamada toplam varlıkların devir hızı oranı (TVDH), nakit oranı (NO) ve fiyat/kazanç oranı (F/K) etkili birer bağımsız değişken olarak tespit edilmiştir. Literatürde oldukça fazla yer alan PD/DD oranı etkili bir bağımsız değişken olarak Logit Model'de görülmemiştir.

Hacievliyagil ve Şit (2016) yaptıkları çalışmada, imalat sektöründe yer alan alt sektörlerin finansal oranları arasında farklılık olup olmadığını incelemiştir. Finansal oranlardan likidite oranları, devir hızı oranları, mali yapı ve kârlılık oranları içerisinde 20 oran seçilmiştir. Yapılan çalışmada imalat

sektörüne ait alt sektörde faaliyet gösteren firmalarda finansal oranlarda nakit oran dışında diğer oranlarda anlamlı farklılık tespit edilememiştir.

Karadeniz vd. (2017) yaptıkları çalışmada Türk imalat sektörünün finansal performansını analiz etmiştir. Sektöre ait 21 alt sektörün 32 finansal oranı Gri İlişkisel Analiz yöntemi ile incelenmiştir. Çalışma sonucunda finansal performansa etki eden oranlar sırasıyla finansal yapı, kârlılık, likidite ve varlık kullanımı ile ilgili oranlardır.

Ertaş ve Peşmen (2020), BIST 100’de faaliyet gösteren inşaat sektörü firmalarının cari oran, borçlar rasyosu, likidite oranı, maddi duran varlık/UVYK, borçların vade yapısı oranını girdi değişkeni olarak; aktif kârlılık öz sermaye kârlılığı ve satışların getirisini çıktı değişkeni olarak kullandığı çalışmasında Gri İstatistiksel Analiz tekniğini kullanmıştır. Analizler sonucunda etkin olan ve etkin olmayan şirketler tespit edilmiştir.

Yalama ve Sayım (2008), İMKB’de işlem gören imalat sektöründeki şirketlerin Veri Zarflama Analizi (VZA) yöntemi kullanarak performanslarını karşılaştırmıştır. VZA’ da seçilen girdi ve çıktı değişkenleri finansal oranlardır. Çalışmada 2005 Aralık itibariyle ortalama etkinlik skoru %83,94 olarak hesaplanmıştır.

1.2. Enerji sektöründe finansal performansı inceleyen çalışmalar

Kavas vd. (2023) yaptıkları bu çalışmada, Borsa İstanbul Elektrik Gaz ve Buhar Sektöründe işlem gören firmaların finansal performanslarını ölçmüştür. Çalışmada 8 işletmenin 2017-2021 yılları arasındaki mali tablolarından elde edilen oranlar kullanılmıştır. Çalışmada Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden (ÇKKV) TOPSIS ve MOORA yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma ile işletmelerin finansal performans sıralaması TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile ayrı ayrı analiz edilmiştir. İki analiz yöntemine göre farklı performans sıralaması sonuçlarına varılmıştır. TOPSIS ve MOORA yöntemleri ile elde edilen bulgularda önemli benzerliklerin tespit edildiği ancak yöntemlerin farklı şekilde hesaplanmalarından ötürü sıralamalarda değişiklikler tespit edilmiştir.

İslamoğlu ve Çankaya (2018), Borsa İstanbul Elektrik endeksinde yer alan firmaların 2012 ile 2016 yılları bilanço ve gelir tablosundan elde edilen finansal oranlar yardımı ile finansal performans ve finansal başarısızlık arasındaki ilişkiyi panel veri regresyon analiz yöntemi kullanarak incelemiştir. Çalışmada, finansal başarısızlık Fulmer H skoru ile, finansal performans ise Tobin’s Q oranı ile ölçülmüştür. Analizde kontrol değişkeni olarak, finansal performansta etkisi olduğu düşünülen fiyat/kazanç oranı ve satışların logaritması dahil edilen bu analiz sonucuna istinaden iki ilişki olduğu sonucuna varılmıştır. Bu sonuca göre, Fulmer H skoru ve Fiyat/Kazanç oranı ile karşılaştırılan Tobin’s Q oranı arasındaki ilişki pozitif ve anlamlıyken, satışların logaritması ile negatif ve anlamlıdır.

1.3. Stok ve finansal performansa etkisini inceleyen çalışmalar

Anantadjava (2023), faktoring endüstrisinde envanter yönetiminin etkinliğini ve finansal performans üzerindeki etkisini belirlemek amacı ile Endonezya ve Almanya'daki seçilmiş halka açık imalat şirketlerine ait 2013-2017 finansal verilerini kullanmıştır. Envanter-finansal performans ve değer analizi çözümlemesi için Yapısal Eşitlik Modellemesine dayalı olarak Microsoft Excel, SPSS ve AMOS gibi birçok yazılım programı kullanılmıştır. Çalışmadan elde edilen verilere göre, envanter performansının finansal performansı önemli ölçüde etkilediği görülmektedir. Envanter performansı, finansal performans için %30,6'lık bir açıklayıcı güce sahiptir. Envanter performansındaki bir birimlik artış, finansal performansı da yükseltmektedir.

Onikoyi vd. (2017), Nijerya'da faaliyet gösteren Larfage Wapco firmasının finansal performansı üzerinde stok yönetimi uygulamalarının etkisini incelemiş, stok yönetiminin firmanın maliyet ve kârlılığı üzerindeki etkisini analiz etmiştir. Çalışmada, stok yönetiminin ve kullanılan envanter politikalarının satılan mal maliyeti ve kârlılık üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Bu çalışma için anket yöntemi kullanılmış ve yıllık denetlenen mali raporlardan faydalanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, 2005-2013 yılları arasında stok değeri ile satılan mal maliyeti arasında önemli bir ilişki olduğu görülmüştür. Larfage Wapco firmasında stok yönetimi ve kontrol politikası ile kârlılık arasında pozitif bir ilişki olduğu bulunmuştur.

Nawaz (2016), 2010-2014 yılları arasında Pakistan'da KSE-100 endeksine kayıtlı olmayan finansal firmalar için stok performansının firma performansı üzerindeki etkisini panel veri analizi ile incelemiştir. Panel verilerini değerlendirmek için Korelasyon, OLS (En Küçük Kareler), GLM (Genelleştirilmiş Doğrusal Model) ve Hausman Testi kullanılmıştır. Aktif kârlılığın stok devir hızı ile zayıf pozitif bir ilişkisi olduğu korelasyon analizi ile tespit edilmiştir. Aktif kârlılığın stok devir hızı, toplam varlıklar ve kaldıraç oranı ile pozitif zayıf bir ilişkisi olduğu görülmüştür. Toplam hıvarlıklar, aktif kârlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahipken ve finansal kaldıraç, aktif kârlılık üzerinde anlamlı ve negatif bir etkiye sahiptir. Stok performansı, aktif kârlılık üzerinde anlamlı bir pozitif etkiye sahiptir. Toplam varlıklar, aktif kârlılık üzerinde pozitif bir etkiye sahip ve FLR üzerinde anlamlı negatif bir etkiye sahiptir. GLM testi, yukarıdaki sonuçlarla OLS tarafından işaret edilen sonuçları tekrarlamaktadır.

Yapılan çalışmalarda; Doğrusal Regresyon, Logit Model, Gri İstatistiksel Analiz, Veri Zarflama Yöntemi, Çok Kriterli Karar Verme Yöntemlerinden (ÇKKV) TOPSIS ve MOORA, Panel Veri Regresyon Analiz yöntemleri kullanılmıştır. Çalışmalarda enerji sektöründe stok ve kârlılık arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmanın bulunmaması bu yönde çalışmamızı yürütmemize dayanak olmuştur.

ANALİZ ÇALIŞMASI

Aygaz ve Zorlu Enerji'nin 2005-2022 yılları arasındaki verileri analizde kullanılmıştır. Zaman serileri analizlerinin ve modellerinin uygulanmasındaki temel varsayım durağanlıktır. Seride yapısal kırılma varsa durağanlık sağlanamaz. Bu durumdan ötürü zaman serisi analizleri gerçekleştirilirken yapısal kırılmaların var olup olmadığının göz önünde bulundurulmalıdır. Yapısal kırılma serilerde oluştuğunda yapılan tahminlerde sapmanın olması durumunda elde edilen sonuçlara güvenilmez (Yonar, 2012). Seride 2005 ve 2013 arasında kırılmalar olması sebebi ile 2013/1 ile 2022/1 arası dönem alınmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenler Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 4: Çalışmada Kullanılan Bağımlı ve Bağımsız Değişkenler

Bağımlı Değişken	
Kodu	Değişken
FK	Faaliyet Kârlılığı
Bağımsız Değişkenler	
Kodu	Değişken
AKDH	Aktif devir hızı
BDH	Borç devir hızı
UVYBSO	Uzun vadeli yabancı kaynaklar/Devamlı sermaye oranı
CSDH	Çalışma sermayesi devir hızı
UVYKP	Uzun vadeli yabancı kaynaklar/Toplam pasifler
DVDH	Duran varlık devir hızı
MDVH	Maddi duran varlık devir hızı
OKAK	Öz kaynak/Toplam aktifler
OKDH	Öz kaynak devir hızı
OKYKT	Öz kaynaklar/Yabancı kaynaklar
SDH	Stok devir hızı
SDVO	Stoklar/Dönen varlıklar
SNCSO	Stoklar/Net çalışma sermayesi oranı
VGO	Varlıkların getiri oranı: FVÖK/Toplam varlıklar

Bağımlı değişken olarak Faaliyet Kârlılığı kullanılırken, bağımsız değişken olarak yukarıdaki tabloda yer alan 14 geleneksel oran kullanılmıştır.

1. Hipotez

Stok bulunduran işletmelerin stok bulundurmeyen işletmelere göre daha yüksek finansman gideri olacağı için sermaye yapıları aynı veya benzer olan firmalardan stok bulunduran firmaların net kârları bulundurmeyen firmaların net kârına göre daha düşüktür. Bu hipoteze bağlı olarak; faaliyet kârlılığının (Faaliyet kârı/Satışlar) küçük olması beklenmektedir.

2. Verilerin Analizi

Çalışmada kullanılan oranların bağımlı değişkenle ilişkisini bulmak amacıyla regresyon yöntemi uygulanmıştır,

Bağımsız değişken ya da değişkenler tarafından açıklanmaya çalışılan bağımlı değişken olarak faaliyet kârlılığı alınmıştır. Bağımlı değişken olarak y ve bağımsız değişken olarak x alınarak regresyon modeli aşağıdaki gibi ifade edilmiştir,

Çoklu regresyon modeli aşağıdaki eşitlikte gösterilmektedir;

$$y_t = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 \dots + \beta_n X_n + \varepsilon_t$$

Modelde y_t ; bağımlı değişkeni,

β_0 ; regresyon katsayısını,

β_n modelin parametresini,

ε_t ise modele dahil edilemeyen değişkenlerin hata terimlerini ifade etmektedir,

3. Bulgular

3.1. Augmented Dickey-Fuller Birim Kök Test Sonuçları

Zaman serilerinin durağanlıkları Augmented Dickey Fuller (ADF), KPSS, Phillips-Perron (PP) vb. çeşitli yöntemlerle test edilmektedir (Dönmez vd., 2021). Çalışmada Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile değişkenlere ait serilerin durağanlığı incelenmiştir. İlk aşamada, bağımlı ve bağımsız değişkenlere birim kök testi uygulayarak modeldeki değişkenlerin durağan olup olmadığına bakılmıştır. Analizi yapılacak olan modeldeki değişkenlerin birim kök içermesi (durağan olmaması) durumunda t istatistiği sonucu normal dağılmış standart hatalar elde edilemeyeceği için geçerli olmayacaktır. Bu nedenle öncelikle modelde kullanılacak değişkenlerin durağan olup olmadığının incelenmesi gerekmektedir. Değişken serilere şok verilmesi durumunda serilerin ortalaması ve varyansı değişmiyorsa serilerin birim kök içermediği yani durağan oldukları varsayılmaktadır (Mert ve Çağlar, 2019). Akbal, Birim kök içeren yani durağan olmayan serilerde sahte regresyon problemi ile karşılaşacağını ifade etmiştir. Sahte regresyon olmaması için zaman serilerinin durağan olması, diğer bir ifadeyle varyansı, kovaryansı ve ortalamalarının zaman içinde değişmemesi gerektiğini ileri sürmüştür (Akbal, 2021). Serilerin durağan olabilmesi için olasılık değerinin 0,05'ten küçük olması gerekmektedir. Çalışmada kullanılan değişkenlerin durağanlık durumları Augmented Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi ile incelenmiş ve test sonuçları Tablo 4 ve Tablo 5'te yer almaktadır.

Tablo 5: Zorlu Enerji Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri (p value)
OKT	-3,0679	0,0338
OKYKT	-4,5036	0,0005
SDH	-3,7658	0,0059
FK	-8,7078	0,0000

*D(UVYKP)	-6,9710	0,0000
*D(UVYBSO)	-8,5250	0,0000
VGO	-18,4670	0,0001

* D farkları ifade etmektedir

Serilere birim kök testi uygulandığında Zorlu Enerji firmasında OKT, OKYKT, SDH ve FK olasılık değeri 0,5'ten küçük ve seri durağanken; UVYKP, UVYBSO birinci farkları alınarak durağan hale gelmiştir.

Tablo 6: Aygaz Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Test İstatistiği	Olasılık Değeri (p value)
AKDH	-3,1549	0,0272
BDH	-3,8419	0,0041
*D(CSDH)	-8,6599	0,0000
*DVDH	-3,4974	0,0110
KO	-5,2597	0,0000
*D(OKYKT)	-13,7354	0,0000
SDH	-2,9998	0,0400
FK	-5,0112	0,0001

* D farkları ifade etmektedir

Aygaz firmasında ise AKDH, BDH, KO, SDH ve FK seride durağan iken; CSDH ve OKYKT birinci farkı alınarak durağan hale gelmiştir. Verilerin durağanlığı sağlandıktan sonra oluşturulan regresyon modellerinin sonuçları aşağıda verilmiştir. Aygaz için oluşturulan regresyon modelinin sonuçları Tablo 6'da verilmiştir.

Tablo 7: Aygaz Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları (En Küçük Kareler Yöntemi)

Bağımlı Değişken: FK				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-istatistik	Olasılık
DAKDH	0,4838	0,1891	2,5584	0,0155
BDH	-0,1404	0,0413	-3,4020	0,0018
DSNCSO	1,2798	0,6390	2,0027	0,0537
SDH	0,0150	0,0073	2,0559	0,048
Sabit	0,1731	0,0875	1,9775	0,0567
R ²	0,4903			
N	37			

$$FK = 0,173121 + 0,483826DAKDH - 0,140400BDH - 0,140400DSNCSO + 0,015002SDH$$

Stok bulunduran Aygaz firmasında aktif devir hızı (DAKDH), borç devir hızı (BDH), stokların net çalışma sermayesine oranı (SNCSO) ve stok devir hızı (SDH) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Borç devir hızı değişim faaliyet kârlılığı (FK) üzerinde negatif ve anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre borç devir hızının artması Aygaz'da faaliyet kârlılığını azaltıcı etki etmektedir.

Aktif devir hızı, stokların net çalışma sermayesine oranı ve stok devir hızındaki artış faaliyet kârlılığı üzerinde anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Bu değişkenlerin artması Aygaz'ın faaliyet kârlılığını azaltıcı etki etmektedir. Modelde bağımsız değişkenlerdeki değişim sabitken faaliyet kârının (FK) 17,31 düzeyinde olduğu görülmektedir.

Zorlu Enerji için oluşturulan regresyon modelinin sonuçları Tablo 7'de verilmiştir.

Tablo 8: Zorlu Enerji Çoklu Regresyon Analizi Sonuçları (En Küçük Kareler Yöntemi)

Bağımlı Değişken: FK				
Bağımsız Değişkenler	Katsayı	Standart Hata	t-İstatistik	Olasılık
VGO	8,5560	1,0535	8,1214	0,0000
Sabit	0,0375	0,0154	2,4305	0,0203
R ²	0,6533			
N	37			

$$FK = 0,0375 + 8,5560VGO$$

Stok bulundurmeyen Zorlu Enerji A.Ş.'de Varlık Getiri Oranı (VGO) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Varlık getiri oranındaki değişim faaliyet kârlılığını (FK) pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir şekilde etkilemektedir. Başka ifadeyle, varlık getiri oranının artması Zorlu Enerji şirketinde faaliyet kârlılığını arttırıcı etki etmektedir, Modelde bağımsız değişkenlerdeki değişim sabitken faaliyet kârının (FK) 0,037 düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır.

3.2. Otokorelasyon Testi

Otokorelasyon, “Birbirini takip eden hata terimleri (u_t) arasındaki korelasyonun sıfıra eşit olması varsayımının ihlali” şeklinde ifade edilmektedir. (U_t) ile (u_{t-1}) arasında otokorelasyon olmaması durumunda kovaryansların ve beklenen değerlerin sıfıra denk olduğu görülmektedir (Yıldırta, 2017). Otokorelasyonun varlığının tespitinde kullanılan Breusch-Godfrey LM sınaması sonuçları aşağıdaki Tablo 8'de tabloda yer almaktadır.

Tablo 9: Breusch-Godfrey Seri Korelasyon LM Testi

Zorlu Enerji	F-istatistiği	0,001606	Olasılık F (2,30)	0,9984
	Gözlem*R ²	0,003961	Olasılık Ki-kare (8)	0,9980
Aygaz	F-istatistiği	0,208897	Olasılık F (2,29)	0,8127
	Gözlem*R ²	0,525477	Olasılık Ki-kare (2)	0,7689

Yapılan testler sonucunda Zorlu Enerji'de ve Aygaz firmasında 2 gecikme ile otokorelasyon olmadığı tespit edilmiştir.

3.3. Değişen Varyans Testi

Breusch-Pagan-Godfrey test bulgularına istinaden istatistik değeri 0,05'ten büyük olduğu için sabit varyans varsayımı geçerlidir (Yıkılmaz, 2022). Test sonuçları Tablo 9'da verilmiştir.

Tablo 10: Breusch-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi

Zorlu Enerji	F-istatistiği	0,174909	Olasılık F (5,31)	0,9700
Aygaz	F- istatistiği	0,869374	Olasılık F (4,63)	0,4874

Değişen varyans testine göre, Breusch-Pagan-Godfrey LM olasılık değeri %5'lik anlamlılık değerinden yüksektir. Bu durumda H_0 hipotezi kabul edilmektedir. Bu sonuca göre modelde değişen varyans söz konusu değildir.

SONUÇ

Bu çalışmada Borsa İstanbul'da işlem gören enerji sektörüne ait firmalar arasından stok bulundurup bulundurmama durumuna göre seçilen iki firmanın finansal tabloları analiz edilmiştir. Analizde incelenecek firmalar seçilirken firmaların finansal oranlarından elde edilecek istatistiki verilerin anlamlı olmasına dikkat edilmiştir. Yapılan otokorelasyon ve değişen varyans testleri sonucunda anlamlı çıkan stok bulunduran Aygaz ve stok bulundurmayan Zorlu Enerji firmaları seçilmiştir. Çalışmanın sonucunda stok bulundurma özelliğine göre firmalarda faaliyet kârlılığını etkileyen oranların ve Net Kâr / Faaliyet Kârı oranlarının farklılık gösterdiği tespit edilmiştir.

Stok bulunduran Aygaz firmasında, aktif devir hızı (DAKDH), borç devir hızı (BDH), stokların net çalışma sermayesine oranı (SNCSO) ve stok devir hızı (SDH) istatistiksel olarak anlamlı bulunmuştur. Borç devir hızındaki değişim faaliyet kârlılığı (FK) üzerinde negatif ve istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahiptir. Buna göre borç devir hızının artması Aygaz firmasında faaliyet kârlılığını azaltıcı etki etmektedir. Aktif devir hızı, stokların net çalışma sermayesine oranı ve stok devir hızındaki artış faaliyet kârlılığı üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Bu değişkenlerdeki artış Aygaz firmasında faaliyet kârlılığını arttırıcı etkide bulunmaktadır. Modelde bağımsız değişkenlerdeki değişim sabitken faaliyet kârının (FK) 31,72 düzeyinde olduğu anlaşılmaktadır,

Stok bulundurmayan Zorlu Enerji firmasında istatistiksel olarak anlamlı bulunan tek oran varlık getiri oranıdır (VGO). Varlık getiri oranındaki değişim faaliyet kârlılığı (FK) üzerinde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir. Varlık getiri oranının artması Zorlu Enerji şirketinde faaliyet kârlılığını arttırıcı etki göstermektedir. Modelde bağımsız değişkenlerdeki değişim sabitken faaliyet kârının (FK) 0,037 düzeyinde olduğu görülmektedir.

Stok bulunduran Aygaz'ın faaliyet kârlılığı stok bulundurmayan Zorlu Enerji'nin faaliyet kârlılığından düşük olduğu gözlenmiştir. Bu bulgu hipoteze uygun olmakla beraber, benzer sermaye yapıları olan firmalara ulaşamadığı için hipotezdeki bu koşul yerine gelmemiştir. Firmalar tamamen özkaynakları ile finanse edilseler bile stok nedeniyle kaybettikleri bir fırsat maliyeti ve stok yeri kirası vb. maliyetleri olacaktır.

Stok bulundurmayan Zorlu Enerji ağırlıklı olarak borç sermaye ile çalışmakta ve %13 olan faaliyet kârlılığına karşın özkaynak kârlılığı -%9 çıkmaktadır. Varlıklarının getiri oranı olan %1 den daha yüksek bir faaliyet kârlılığı olduğu görülmektedir. Bu duruma duran varlıklarının aktif toplamlarına oranının yüksek olmasına (%81) neden olmaktadır.

Stok bulunduran Aygaz'ın dönen varlıklarının aktif toplamı içindeki payının (%33) Zorlu Enerji'nin dönen varlıklarının aktif toplamı içindeki payından (%19) yüksek olması stok bulundurma ihtiyacından doğmaktadır.

Bugüne kadar yapılan çalışmalar incelendiğinde enerji sektöründe stok bulundurma durumu ile performans analizi arasındaki ilişkiyi irdeleyen çalışmaya rastlanmamıştır. Stok bulunduran işletmenin stok bulundurmayan işletmeye göre daha yüksek finansman gideri ihtiyacı olacağı için sermaye yapıları aynı veya benzer olan firmalardan stok bulunduranın faaliyet kârlılığının bulundurmaya göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Bu noktada, stokla çalışan enerji firmaları performansı arttırmak amacı ile uygun finansman kaynakları bulması borç/öz sermaye yapısında dengeyi sağlaması önemlidir. Bu şekilde faaliyet kârlılığını arttırabilecekleri düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, T. ve Kılıç, G. (2021). Teknoloji firmalarının finansal performansının ve piyasa değerinin Dupont Analizi ile incelenmesi. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (90), 209-226.
- Akyüz, K.C., Yıldırım, İ. ve Tugay, T. (2017). Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren kağıt ve kağıt ürünleri sektöründe yer alan firmaların finansal performanslarının incelenmesi. *İleri Teknoloji Bilimleri Dergisi*, 6 (3), 102 – 114.
- Akbal, F. (2021). Türkiye'de cari sağlık harcaması, ekonomik büyüme ve doğumda beklenen yaşam süresinin ADRL sınır testi ile analizi. *Medeniyet Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 179-203.
- Anantadjava, S.P.D. (2023). Inventory and Financial Performance selected Publicly listed Manufacturing Indonesian and German Companies. *Finance: Theory and Practice*, (27), 5, 78-89.
- Arat, M. E. (2005). Finansal analiz aracı olarak oranlar. İstanbul: *Marmara Üniversitesi Nihat Sayar Eğitim Vakfı Yayınları*.
- Avcı, T. ve Çınaroğlu, E. (2018). AHP temelli TOPSIS yaklaşımı ile havayolu işletmelerinin finansal performans değerlendirilmesi. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19 (1).
- Aydeniz, E. (2009). Makroekonomik göstergelerin firmaların finansal performans ölçütleri üzerindeki etkisinin ölçülmesine yönelik bir araştırma: IMKB'ye kote gıda ve içecek işletmeleri üzerine bir uygulama. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(2), 263-278.
- Aytekin, S. ve Erol, A.F. (2018). Finansal performans kurumsal sürdürülebilirlik performansının temel belirleyicisi midir? BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde ARAS yöntemi ile bir uygulama. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, 869-886.
- Deran, A. ve Erduru, İ. (2018). Karayolu ve denizyolu yük taşımacılığı sektörlerinin finansal performans analizi: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası sektör bilançoları üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Dergisi*, 11 (3), 479-503.
- Donmez, C. Ç., Şen, D., & Hazır, U. (2021). Kriptopara dinamikleri: Bitcoin Cash, Ethereum, Litecoin ve Ripple. *International Journal of Advances in Engineering and Pure Sciences*, 33(4), 636-650.
- Durmuş, A.H. (2015). Finansal tablolar analizi. İstanbul: İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları.
- Ege, İ. ve Bayraktaroğlu, A. (2012). İMKB şirketlerinin hisse senedi getiri başarılarının lojistik regresyon tekniği ile analizi. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 5(10), 139-158.
- Ertaş, F.C. ve Peşmen, S. (2020). İnşaat sektöründe finansal performansın ölçümüne yönelik bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 34(4), 1333-1350.
- Hacıevliyagil, N. ve Ahmet, Ş. İ. T. (2016). İmalat sanayi alt sektörlerinde sektör farklılıklarının finansal oranlar açısından karşılaştırılması. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 7(1), 107-122.
- İslamoğlu, M. ve Çankaya, S. (2018). Finansal başarının tahmininde finansal başarısızlık modellerinin kullanılması: BIST XELKT Endeksine dahil firmalar üzerine bir uygulama. *Maliye ve Finans Yazıları*, (110), 111-134.
- Kavas, Y. B., Medetoğlu, B. ve Öztürk, M. (2023). Finansal performans analizi: TOPSIS ve MOORA yöntemleriyle BİST elektrik gaz ve buhar sektörü üzerine bir uygulama. *EKEV Akademi Dergisi*, (94), 330-344.
- Mert, M. ve Çağlar, A. E. (2019). Eviews ve Gauss uygulamalı zaman serileri analizi. İstanbul: *Detay Yayıncılık*.
- Nawaz, A., Hamid, K., Khurram, M. U. & Nawaz, M. A. (2020). Impact of inventory performance on industrial financial performance of Pakistan. SSRN.

- Onikoyi, I. A., Babafemi, E. A., Ojo, S. O. L. O. M. O. N., & Aje, C. O. (2017). Effect of inventory management practices on financial performance of Larfage Wapco Plc. Nigeria. *European Journal of Business and Management*, 9(8), 113-122.
- Özer, M.A. (2009). Performans yönetimi uygulamalarında performansın ölçümü ve değerlendirilmesi. *Sayıştay Dergisi*, (73), 3-29.
- Şensoy, N. (2023). Basılmamış finansal tablolar analizi ders notları. İstanbul: *İstanbul Ticaret Üniversitesi Yayınları*.
- Kamu Gözetim Kurumu (2024). *Türkiye Muhasebe Standartları 2 (Stoklar)* [Veri Seti]. Erişim adresi: https://kgk.gov.tr/Portalv2Uploads/files/DynamicContentFiles/T%C3%BCrkiye%20Muhasebe%20Standartlar%C4%B1/TMSTFRS2017Seti/3-TMS/TMS_2_2017.pdf.
- Yalama, A. ve Sayım, M. (2008). Veri zarflama analizi ile imalat sektörünün performans değerlendirmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23 (1), 89-107.
- Yalçın, Z. (2021). Enerji üretimi, su üretimi, insan kaynakları ve kalite maliyetleri üzerine araştırmalar: Uygulama örnekleri ve muhasebeleştirme. Konya: *Eğitim Yayınevi*.
- Yıkılmaz, A. (2022). Yatırım kararları, kârlılık ve koşulsuz ihtiyatlılık: BIST 100 imalat sanayi firmaları ve ticari bankalar üzerine panel regresyon analizi. *Turkish Business Journal*, 3(6), 140-153.
- Yıldırta, D.Ç. (2017). E-views uygulamalı temel ekonometri. İstanbul: *Türkmen Kitapevi*.
- Yonar, H. (2012). *Yapısal kırılmalı zaman serileri analizi ile durağanlığın incelenmesi ve bir uygulama* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Fırat Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü İstatistik Anabilim Dalı, Elazığ.

Geliş Tarihi:
24.04.2024
Kabul Tarihi:
13.05.2024
Yayımlanma Tarihi:
28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Erdoğan, B. S. (2024). ESG performance and corporate default risk: Do countries' shareholder protection levels affect this relationship? *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1544-1570. doi: 10.46928/iticusbe.1472876

ESG PERFORMANCE AND CORPORATE DEFAULT RISK:

DO COUNTRIES' SHAREHOLDER PROTECTION LEVELS AFFECT THIS RELATIONSHIP?

Research

Seda Bilyay Erdoğan

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Kadir Has Üniversitesi
seda.erdogan@khas.edu.tr

Seda BİLYAY ERDOĞAN, Kadir Has Üniversitesi, İktisadi İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Uluslararası Ticaret ve Finansman Anabilim dalında Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Temel çalışma alanları, kurumsal finansman, sermaye yapısı, sürdürülebilirlik ve çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim performansı üzerinedir.

**ESG PERFORMANCE AND CORPORATE DEFAULT RISK:
DO COUNTRIES' SHAREHOLDER PROTECTION LEVELS AFFECT THIS
RELATIONSHIP?**

Seda Bilyay Erdoğan
seda.erdogan@khas.edu.tr

Abstract

This paper explores the nexus between environmental, social, and governance (ESG) performance and corporate default risk. Employing a panel dataset from 1,094 non-financial companies in 21 European nations, corresponding to 9,522 firm-year observations, and using fixed effects estimations, we empirically demonstrate that corporations with higher ESG scores tend to have lower firm default risk. Among the three categories of the ESG score, both the social and the environmental categories participate in this significant association. Moreover, our study presents novel evidence that within ESGs' ten subcategories, resource use, product responsibility, emissions, human rights, workforce, and CSR strategy significantly reduce firm default risk. Furthermore, country-level shareholder protection moderates the linkage between default risk and ESG performance, such that the negative impact of ESG on default risk is lower for corporations located in nations with higher shareholder protection. Hence, if the countries' shareholder protection levels are high, stronger ESG would decrease firm default risk by less than countries with lower shareholder protection levels. Our findings are robust to alternate variable measurements and alternate methodologies, capturing endogeneity issues.

Keywords: ESG Performance, Firm Default Risk, Country-level Shareholder Protection, European Countries

JEL codes: G34, G32, G30

ÇSY PERFORMANSI VE KURUMSAL TEMERRÜT RISKİ: ÜLKELERİN HISSEDAR KORUMA DÜZEYLERİ BU İLİŞKIYI ETKILER MI?

Özet

Bu makale çevresel, sosyal ve kurumsal yönetim (ÇSY) performansı ile firma temerrüt riski arasındaki ilişkiyi incelemektedir. 21 ülkede yer alan 1,094 finansal olmayan firmadan alınan 9,522 firma yılı gözlemini içeren bir panel veri setini kullanarak, daha güçlü ÇSY performansına sahip olan firmaların daha düşük firma temerrüt riskine sahi olma eğiliminde olduklarını ampirik olarak göstermekteyiz. ÇSY skorunun üç ayrı bölümünden çevresel ve sosyal skorlar bu anlamlı ilişkiye katkıda bulunmaktadır. Çalışmamız, ÇSY puanının on alt kategorisi içinde emisyonlar, kaynak kullanımı, ürün sorumluluğu, insan hakları, işgücü ve kurumsal sosyal sorumluluk stratejisinin firma temerrüt riskini önemli ölçüde azalttığına dair yeni kanıtlar sunmaktadır. Ayrıca, ülkelerin hissedarlarını koruma seviyesi, ÇSY performansı ile temerrüt riski arasındaki bağlantıda moderatör rolü üstlenir; öyle ki, ÇSY performansının temerrüt riski üzerindeki azaltıcı etkisi, daha yüksek hissedar korumasına sahip ülkelerde bulunan firmalar için daha düşüktür. Dolayısıyla, eğer ülkelerin hissedar koruma seviyeleri yüksekse, daha güçlü ÇSY performansı firma temerrüt riskini hissedar koruma seviyeleri düşük olan ülkelere göre daha az miktarda azaltacaktır. Alternatif değişken ölçümleri ve içsellik sorunlarını da yakalayan alternatif metodolojiler kullanıldığında da bulgularımızın sağlam olduğu gözlemlenmektedir.

Anahtar kelimeler: ÇSY Performansı, Firma Temerrüt Riski, Ülke Düzeyinde Yatırımcı Koruması, Avrupa Ülkeleri

JEL codes: G34, G32, G30

1. INTRODUCTION

In the last decades, environmental, social, and governance (ESG) has captured the interests of the business world, such that it has developed as a vital tool for corporations to draw potential investors' interest and connect with different stakeholders (Yang et al., 2019). Along with practitioners, ESG has also grabbed the attention of academic researchers, who have previously investigated its impact on corporate performance (Bilyay-Erdogan & Öztürkkal, 2023), cost of equity (El Ghouli et al., 2011), market value (Jo & Harjoto, 2011), information asymmetry (Dhaliwal et al., 2012) and credit ratings (Jiraporn et al., 2014). Examining ESG is still a concern in finance research due to its significant implications for policymakers, investors, and market players.

On the other hand, firm risk is described as the likelihood of losing firm value stemming from ambiguity about future events or outcomes (Chang et al., 2014). Moreover, firm default risk is described as a firm that is unsuccessful in making its contractual settlements with creditors on time (Valta, 2016), which may result in destructive results for the shareholders and related stakeholders (e.g., employees, customers, investors, etc.) (Atif & Ali, 2021). Firm default risk is a significant indicator of a company's financial health (Rego et al., 2009). During the last decades, finance researchers have tried to comprehend firm default risk (Boubaker et al., 2020). Altman (1968) is one of the first to employ market and accounting-based models to predict firm distress risk. Firm default is expected to rise when firms suffer from a reduction or volatility in their cash flows (Atif & Ali, 2021). In line with the importance of firm default risk for shareholders and related stakeholders, examining the nexus between ESG performance and firm default risk becomes very noteworthy.

This paper investigates whether and how corporate ESG performance affects firm default risk for European corporations. Covering a dataset encompassing 1,094 publicly listed nonfinancial companies from 21 countries for the period between 2002 and 2019, and by executing fixed effects estimations, we present empirical output that corporate ESG performance reduces corporate default risk, proxied with two separate variables: Altman Z-score and earnings volatility. This finding suggests that corporations that are better in ESG activities exhibit less default risk thanks to being considered more creditworthy with higher levels of access to finance. Our findings are robust when we employ alternate proxies for the dependent and the independent variables and alternate methodologies for estimating our models, including instrumental variable approaches and alternate samples. Furthermore, we demonstrate that among the three groupings of the ESG score, social and environmental categories contribute to this association, with the impact of the governance pillar being insignificant. Moreover, within the ten subsections of the

ESG scores, workforce, human rights, emissions, resource use, CSR strategy, and product responsibility significantly reduce firm default risk. We further analyze whether shareholder protection levels in different countries moderate the ESG performance–firm default risk association. We empirically provide novel evidence that countries’ shareholder protection levels moderate this link: Companies in nations with stronger shareholder protection tend to see a smaller effect from ESG performance on default risk.

Our research adds to the body of literature in a few ways. Based on the available information, this paper is the initial exploration of whether the connection between corporate default risk and ESG is shaped by shareholder protection at the national level. We present novel empirical findings that in countries where shareholders are protected more, the negative effect of ESG performance on firm default risk is lower. Hence, the findings of this cross-country analysis have significant implications, such that if the countries’ shareholder protection levels are high, stronger ESG performance would decrease firm default risk by a lesser amount compared to countries with lower shareholder protection levels. Second, in prior papers, the link between corporate default and ESG risk has been analyzed in single-country settings, especially focusing on the USA (Bousslah et al., 2013; Chang et al., 2014; Jo & Harjoto, 2014;), with limited studies conducted in a cross-country setting, especially in Europe (Sassen et al., 2016). Analyzing this topic for Europe is very important since European countries are considered to be influential in ESG in contrast to firms in other countries (Ho et al., 2012). Concentrating on ESG coverage, the European Union (EU) started promoting corporate nonfinancial disclosures with several directives starting in 2014. These directives demonstrate how much value the EU exerts on this topic. Hence, Europe, with its cross-country setting, provides an excellent market for study. Finally, ESG performance is a multifaceted concept with many layers. Accordingly, our study is the first to demonstrate which exact category and subcategory within the ESG score significantly impacts firm default risk in Europe. Hence, this paper also has significant managerial suggestions, such that we guide managers on which area to concentrate on if they want to reduce their firm default risk.

Five sections comprise this paper. The literature review is presented in the second section. Then, the methodological framework is presented, including the sample, variables, and estimations. The fourth section displays and discusses the main results and a battery of robustness tests. We conclude our paper by presenting our findings and discussing their implications.

2. LITERATURE REVIEW

Default risk is considered one of the most important corporate risks that affect firms' survival. Investors and debtholders consider firm default risk when evaluating firms in the investing selection process (Atif & Ali, 2021; Campbell et al., 2008). Capital markets are the biggest resource for external financing. Hence, managers aim to maintain their default risk as low as possible to find enough financing at relevant costs (Anderson & Mansi, 2009). Besides, corporations with lower default risk are likely to have higher market confidence and lower capital costs.

Prior studies demonstrate that several aspects are directly or indirectly associated with projected cash flows, corporate performance, and default risk. These are uncertainties in cash flows (Chava & Purnanandam, 2010), customer satisfaction (Anderson & Mansi, 2009), a firm's efficiency in its production and operations (Becchetti & Sierra, 2003), brand loyalty (Rego et al., 2009) and asymmetric information (Bhojraj & Sengupta, 2003). Hence, default risk shows a firm's power and market confidence to reduce the risk related to several factors, including economic, social, and business-related indicators.

On the other hand, ESG performance demonstrates what kinds of actions companies undertake regarding environmental, social, and governance initiatives. These initiatives supply non-financial information, including various aspects such as employee welfare, human rights, product responsibility, emissions, etc. All these environmental, social, and governance initiatives help enhance society's welfare (Atif & Ali, 2021) by establishing a firm's integrity and linking with stakeholders. Accordingly, ESG performance helps companies boost their reputation and benefit from this internal power in their financial risk management.

In this context, the nexus between default risk and ESG performance may be described with the resource-based theory (RBT) (Barney, 1991). RBT conjectures companies can manage their internal dynamic resources, impacting their success and survival. Accordingly, companies with stronger dynamic resources may merge their ESG strengths with other corporate schemes to successfully take advantage of their risk management (Teece et al., 1997). A superior ESG performance may also be regarded as an indicator of better management expertise (Waddock & Graves, 1997). Even if a firm is faced with negative events, the firm will not get hurt from these negative events in terms of a reduction in cash inflows due to the moral capital among customers (Atif & Ali, 2021).

Corporate ESG performance helps companies decrease default risk in several ways. For example, stronger ESG is expected to enhance customer satisfaction and brand value and enhance the image of products among potential customers (Sassen et al., 2016), resulting in higher revenue,

consistent cash inflows, and, accordingly, higher profitability and lower financial distress (Luo & Bhattacharya, 2006). Prior studies demonstrate that the probability of default and incoming cash flows are directly associated with a steady stream of liquidity, which supports firms' operations and avoids possible outcomes of financial difficulties (Atif & Ali, 2021). As corporations with higher ESG incur more cash inflows, default risk is also likely to be reduced.

Second, companies may face volatility in cash flows stemming from infrequent income flows, which may create cash shortfalls (Chava & Purnanandam, 2010). Firms with better performance in ESG activities tend to reach stable financial performance due to enhanced reputation and corporate image and improved relationships with the financial markets and the government (Carter, 2005). Companies with upper ESG scores have more customer trust and loyalty, leading to less volatile income and profitability streams (Godfrey et al., 2009). Hence, ESG performance, which ensures stable cash flows, is like insurance for companies, keeping them away from default.

Third, stronger ESG performance and disclosure are expected to reduce asymmetric information (Bilyay-Erdogan, 2022), which mitigates regulatory, managerial, controversy, and reputational risks. When businesses reveal non-financial information to the public, investors' loyalty and trust are enhanced, resulting in cheaper funding costs and a fall in the total cost of capital (El Ghoul et al., 2011).

Overall, corporate ESG performance creates significant initiatives regarding enhanced corporate image and brand loyalty, which increases cash flows and reduces volatility. Firms with stronger ESG performance become more appealing to lenders. Hence, these firms benefit from lower costs of debt and have better credit ratings. These actions are expected to ease the availability of funds at low cost, reducing default risk. Consequently, the primary hypothesis is constructed as follows:

H₁: Firms with higher ESG scores are likely to have lower default risk.

On the other hand, La Porta et al. (1998) argue that the separation of control and ownership lets controlling investors obtain benefits from the firm at the expense of external investors, with the magnitude of these advantages depending on the extent of stockholder protection, which is expected to protect the outside investors that ultimately affects firm value. Besides firm value, the level of investor protection in different countries also affects asset returns, welfare costs, corporate investments, as well as firm risk (Albuquerque & Wang, 2008). Accordingly, Albuquerque & Wang (2008) show that in countries with weaker investor protection; higher risk, and larger volatility are observed. When shareholder protection is low in a country, conflicts of interest are

born between the controlling and outside shareholders. Moreover, the controlling investors value the benefits they will obtain from the firm more (Jensen, 1986). Hence, the controlling investors are more likely to invest when there is weaker stockholder protection. Nonetheless, a higher level of investment leads to higher volatility, taking into consideration the shocks to the investment's marginal efficiency (Albuquerque & Wang, 2008). Hence, firms in countries with stronger shareholder protection are likely to be less volatile, i.e., have less firm default risk. Based on the prediction that ESG and firm risk have a negative association, shareholder protection and firm default risk are also negatively related, we hypothesize country-level shareholder protection to moderate the ESG–firm default risk link. Since the corporations in countries with more shareholder protection are already protected in terms of having less firm default risk, we expect the additional impact of ESG performance to be trivial for corporations in countries with stronger shareholder protection. Thus, the second hypothesis is constructed as follows:

H2. Country-level shareholder protection has a moderating impact on the association between corporate ESG performance and firm default risk.

3. METHODOLOGICAL FRAMEWORK

3.1 Data

In this paper, we use a sample that covers 21 countries from Europe for the years between 2002 and 2019. We employ several sources to extract our data. Primarily, the accounting and financial variables are downloaded from Thomson Reuters Datastream. Second, we extract the environmental, social, and governance variables from the Refinitiv Eikon Database. We download the country-level control variables from the World Bank. Finally, we obtain anti-director-rights-index (ADRI) and ADRI revised index data from La Porta et al. (1998) and Spamann (2010), respectively. In this study, the pivotal variable is the ESG score, extracted from Refinitiv, which started to publish ESG scores beginning in 2002. Therefore, the sample employed in this analysis also starts with 2002. On the other hand, evidence shows that the pandemic crises increase firm default risk (Ho et al., 2023). As the main purpose of this study is to investigate the impact of ESG performance on firm default risk, we exclude the years in which the pandemic occurred. Accordingly, our sample period ends in 2019.

In our sample, we only include the manufacturing and service sector companies, excluding the financial firms, i.e., corporations with “standard industrial classification (SIC) codes” between 6,000 and 6,999. Moreover, only the corporations with ESG scores are incorporated in our sample,

excluding companies without ESG scores. Our sample contains 9,522 firm-year observations extracted from 1,094 corporations. Please refer to Table 1 – Panels A and B for the allocation of companies in the sample across the 21 countries and eight sectors. As can be depicted from Table 1 – Panel I, the largest number of company-year observations comes from the UK (28.2%). Moreover, Table 1 – Panel B displays that the manufacturing sector has the biggest portion, corresponding to 43.8% of the sample as a whole.

Table 1. Dissemination of the Sample

Panel I. Dissemination of the Sample Across Nations		
Countries	Number of Obs.	%
Austria	176	1.9%
Belgium	235	2.5%
Czech	25	0.3%
Denmark	314	3.3%
Finland	319	3.4%
France	1018	10.7%
Germany	972	10.2%
Greece	121	1.3%
Hungary	35	0.4%
Ireland	118	1.2%
Italy	405	4.3%
Netherlands	331	3.5%
Norway	367	3.9%
Poland	143	1.5%
Portugal	120	1.3%
Russia	316	3.3%
Spain	459	4.8%
Sweden	576	6.1%
Switzerland	593	6.2%
Turkey	193	2.0%
UK	2686	28.2%
TOTAL	9,522	100.0%
Panel II. Dissemination of the Sample Across Sectors		
Sectors	Number of Obs.	%
Agriculture, Forestry & Fishing	12	0.13%
Construction	588	6.18%
Manufacturing	4172	43.81%
Mining	671	7.05%
Retails Trade	838	8.80%
Service	1062	11.15%
Public Utilities & Transportation	1888	19.83%
Wholesale Trade	291	3.06%
TOTAL	9,522	100.00%

Table 1 – Panels I and II display the number of observations and their percentage across nations and sectors, respectively.

3.2 Variables

This paper analyses how corporate ESG performance affects firm default risk. Accordingly, our dependent variable is firm default risk. We employ two separate proxies for this variable: Altman Z Score and ROA volatility. Scholars frequently utilize ROA volatility and Z-score to gauge corporate default risk (Boubaker et al., 2020; Hu et al., 2020; Maquieira et al., 2024).

The primary independent variable is ESG combined scores extracted from Refinitiv. The effect of the three categories of ESG, i.e., environmental, social, and governance categories, on firm default risk is also examined to comprehend which exact category has a significant impact. Furthermore, we examine the effect of the ten sub-categories on firm default risk. The ten subcategories are community, resource use, human rights, workforce, environment product innovativeness, emission, shareholders, corporate social responsibility, management scores, and product responsibility.

Moreover, how countries' shareholder protection levels moderate the nexus between firm default risk and ESG performance is also analyzed. The "anti-director-rights-index" (ADRI) and ADRI revised index are two different proxies for country-level shareholder protection. The initial developers of ADRI were La Porta et al. (1998). ADRI utilizes six items to evaluate "the ease with which investors can exercise their rights in response to opportunistic behavior." ADRI scales from 0 to 6, where 6 means minority shareholders are protected legally at the highest level, and 0 indicates at the lowest level. On the other hand, Spamann (2010) has re-examined the legal data for shareholder protection, creating a revised index. This revised index captures corrections for 33 of the 45 countries analyzed. As robustness tests, we also employ the revised ADRI to observe whether our findings remain the same.

Finally, several firm-specific and country-specific control variables are included to ensure our findings are unbiased. Following the relevant literature, we include firm size, leverage, and market-to-book ratio (MTB) as our firm-specific control variables, following relevant literature (Maquieira et al., 2024; Sassen et al., 2016). Finally, we include inflation and GDP per capita growth as the country-specific control variables. Table 2 presents the variables and their descriptions.

3.3 Methodological Framework

To investigate the effect of ESG performance on firm default risk, the following specification is employed:

$$\begin{aligned} \text{Firm default risk}_{i,t} = & \alpha_0 \\ & + \beta_1 \text{ESG perf}_{i,t-1} + \beta_2 X_{i,t-1} + \beta_3 Y_{i,t-1} + \eta_i + \eta_c + \eta_t + v_{it} \end{aligned} \quad (1)$$

where the Altman Z-score and earnings (ROA) volatility are used to represent firm default risk. Our primary indicator of how well corporations perform on ESG is the ESG combined score. v_{it} represents the error term and α_0 is the intercept. The subscripts i and t indicate firm i and year t . In addition, we replace the independent variable with the environmental, social, and governance pillars. Furthermore, we incorporate firm size, leverage, and MTB ratios as firm-specific control variables and GDP as country-specific control variables. $X_{i,t-1}$ represents the firm-level control variables, whereas $Y_{i,t-1}$ represents the country-level control variables. We winsorize all continuous variables at a 1% level to alleviate potential outliers' impact on the results.

Next, to explore the impact of country-level shareholder protection on the link between ESG performance and firm default risk, we employ Model 2, stated below:

$$\begin{aligned} \text{Firm default risk}_{i,t} = & \alpha_0 + \beta_1 \text{ESG perf}_{i,t-1} + \beta_2 \text{ADRI}_{c,t-1} \\ & + \beta_3 \text{ESG} \times \text{ADRI}_{i,t-1} + \beta_4 X_{i,t-1} + \beta_5 Y_{i,t-1} + \eta_j + \eta_c + \eta_t + v_{it} \end{aligned} \quad (2)$$

Utilizing panel data analysis with fixed effects supported by Hausman tests, we estimate both models using the ordinary least squares estimation methodology. The sectoral, country and time-fixed effects are denoted by η_j , η_c , η_t . We add sectoral fixed effects to capture the sector-specific features, which are constant over time but may also impact firm default risk. To incorporate omitted country-level variables, we incorporate country-fixed effects. Finally, we add years-fixed effects to address the effect of the shifting macro-level events. To adjust for heteroscedasticity, the robust standard errors are clustered at the firm level (Petersen, 2009).

3.4 Descriptive Statistics

The summary statistics for the variables included in the analysis are displayed in Table 2. The mean ESG combined score for firms in our sample is 47.6. As can be seen from Table 2, the social pillar takes the highest score (51.582), with the environmental pillar possessing the lowest score for this sample (46.417).

We report the Pearson correlation coefficients for all the variables in Table 3. The findings in Table 3 demonstrate that multicollinearity problems do not exist within the variables.

Table 2. Definitions and Summary Statistics of Variables

	Description	Obs.	Mean	min	p25	Median	p75	max	Std. Dev.
Independent variables									
ESG Combined score	Varying from 0 to 100, extracted from Refinitiv	9522	47.614	8.26	33.12	47.88	61.98	86.38	19.049
Environmental Pillar	Shows firms' environmental performance varying from 0 to 100, and extracted from Refinitiv	9514	46.417	0	23.97	47.64	70.19	95.17	27.899
Social Pillar	Shows firms' social performance, varying from 0 to 100, extracted from Refinitiv	9514	51.582	4.31	31.64	51.66	72.2	95.39	24.386
Governance Pillar	Shows firms' governance performance, varying from 0 to 100, extracted from Refinitiv	9520	50.462	6.1	32.555	50.84	68.64	92.93	22.307
Dependent variables									
Altman Z-Score	“Z-Score= 0.012*Y1 + 0.014* Y2 + 0.033* Y3 + 0.006* Y4 + 0.999* Y5” “where Y1: working capital / total assets, Y2: retained earnings / total assets, Y3: earnings before interest and taxes / total assets, Y4: market value of equity/book value of total debt, Y5: sales / total assets.”	9045	1.659	-1.334	.533	1.583	1.160	4.756	.99
ROA volatility	The standard deviation of ROA	9432	.0506	.002	.0195	.035	.0629	.301	.050
Firm-level controls									
Firm Size	Ln (Total assets)	9503	15.6	7.428	14.273	15.515	16.872	19.289	1.834
Leverage	Total liabilities over total assets	9501	.585	.012	.4586	.589	.707	1.954	.207
MTB	The market value of equity over the book value of equity	9328	.003	-.004	.00125	.002	.0034	.023	.003
Country level controls									
Inflation	Annual consumer price index	9522	2.061	-5.21	.9479	1.774	2.284	24.46	2.518
GDP per capita growth	Annual growth of Gross Domestic Product per capita	9522	1.089	-10.02	.6412	1.325	1.832	23.99	2.143
Moderating variables									
Anti directors Rights Index (ADRI)	Ranging from zero to six, ADRI uses six items to assess “the ease with which investors can exercise their rights in response to opportunistic behavior” (La Porta et al., 98)	9522	3.818	2	3.5	3.5	5	5	.973
ADRI Revised	ADRI Index altered by Spamann (2010)	9003	4.382	2	4	4	5	6	.808

Table 2 exhibits the definitions of the variables and the summary statistics.

Table 3. Correlation Table

Variables	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)	(8)	(9)	(10)	(11)	(12)
(1) ESG Combined Scores	1.000											
(2) Env. Pillars	0.813*	1.000										
(3) Soc. Pillars	0.846*	0.741*	1.000									
(4) Gov. Pillars	0.606*	0.372*	0.397*	1.000								
(5) Altman Z-Score	-0.068*	-0.085*	-0.085*	-0.055*	1.000							
(6) ROA volatility	-0.174*	-0.189*	-0.172*	-0.059*	-0.151*	1.000						
(7) Firm Size	0.380*	0.473*	0.389*	0.284*	-0.184*	-0.179*	1.000					
(8) Lev	0.122*	0.140*	0.135*	0.056*	-0.275*	-0.075*	0.084*	1.000				
(9) MTB	-0.075*	-0.119*	-0.069*	-0.053*	0.241*	0.071*	-0.245*	0.055*	1.000			
(10) GDP per Capita growth	-0.035*	-0.067*	-0.032*	0.003	0.067*	-0.019	0.018	-0.055*	0.053*	1.000		
(11) Inflation	-0.117*	-0.113*	-0.151*	0.000	0.048*	0.029*	0.209*	-0.073*	0.004	0.200*	1.000	
(12) ADRI	-0.041*	-0.049*	-0.054*	0.056*	0.103*	0.111*	-0.217*	-0.014	0.100*	-0.009	0.042*	1.000

Table 3 exhibits the correlation coefficients between the main variables.

4. Results and Discussion

4.1 Baseline Results: The Relationship Between ESG Performance and Default Risk

The main goal of this study is to determine whether and how firm default risk is impacted by ESG performance. Two separate variables are used to measure firm default risk: Altman Z-score and ROA volatility, for which we present our findings in Table 4 and Table 5, respectively.

Table 4. Corporate ESG Performance and Firm Default Risk (Z-Score)

	(1) Z Score	(2) Z Score	(3) Z Score	(4) Z Score
ESG Combined Score (t-1)	0.004*** (6.85)			
Env. Pillar (t-1)		0.004*** (8.883)		
Social Pillar (t-1)			0.004*** (7.292)	
Government Pillar (t-1)				0.0002 (0.473)
Firm Size (t-1)	-0.065*** (-7.032)	-0.081*** (-8.393)	-0.07*** (-7.466)	-0.041*** (-4.48)
Leverage (t-1)	-1.074*** (-14.961)	-1.079*** (-15.048)	-1.077*** (-15.01)	-1.066*** (-14.788)
MTB (t-1)	57.077*** (12.791)	56.377*** (12.662)	56.662*** (12.682)	58.013*** (12.922)
GDP p.c. growth	0.005 (0.764)	0.004 (0.721)	0.005 (0.805)	0.005 (0.854)
Inflation	-0.004 (-0.829)	-0.004 (-0.85)	-0.004 (-0.86)	-0.004 (-0.833)
Constant	2.936*** (21.533)	3.198*** (22.494)	3.044*** (21.649)	2.74*** (19.906)
Observations	8014	8013	8013	8014
R-squared	0.311	0.314	0.312	0.308

This table exhibits the outcomes of the regressions estimating the effect of ESG performance on the Altman Z-score. Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

Column 1 in Table 4 shows that ESG performance has a significantly positive impact on the Altman Z-score. Since higher Z-scores denote less default risk, this finding suggests that companies with better ESG scores tend to encounter lower firm default risk, in line with our prediction in Hypothesis 1. This result implies that corporations with more effective ESG initiatives tend to be more creditworthy, reach better access to finance, and accordingly encounter less default risk. Our results support the findings of Sassen et al. (2016), Boubaker et al. (2020), and Atif & Ali (2021).

Next, we re-estimate the same model while including one ESG pillar at a time. The effects of social and environmental categories are significantly positive (columns 2 and 3), with the effect of the governance pillar being insignificant (column 4). These findings imply that corporations with more robust social and environmental performance tend to possess lower default risk. Our findings align with the findings of Maqueira et al. (2024).

Then, we explore the influence of the control variables on firm default risk. Firm size and leverage negatively and significantly affect the Z-score in all four estimations. This suggests that larger firms and firms with higher leverage are likely to have higher firm default risk. On the other hand, MTB has a positive and significant impact on the Z-score, implying that companies possessing higher MTB ratios are likely to have lower default rates. Neither the GDP per capita growth nor inflation has a significant influence on the Z score.

Next, we employ ROA volatility as our second proxy for firm default risk. We present the findings in Table 5. ESG performance negatively impacts ROA volatility (column 1), indicating that superior ESG companies tend to possess lower volatility in ROA, i.e., lower default risk, supporting Hypothesis 1. Like our findings with the Z-score, within the three pillars, both the environmental and social scores significantly and negatively impact ROA volatility. These findings suggest that firms that invest in their environmental and social activities and hence reach stronger levels in these areas are likely also to have lower volatility in ROA. These findings align with the findings of Maquieira et al. (2024). Finally, the impact of the governance pillar on ROA volatility is significantly positive.

Table 5. Corporate ESG Performance and Firm Default Risk (ROA-Volatility)

	(1) ROA-Volatility	(2) ROA-Volatility	(3) ROA-Volatility	(4) ROA-Volatility
ESG Combined Score (t-1)	-0.0001*** (-2.759)			
Environmental Pillar(t-1)		-0.0001** (-2.2)		
Social Pillar(t-1)			-0.0001** (-2.232)	
Government Pillar(t-1)				0.0001** (2.258)
Firm Size(t-1)	-0.008*** (-15.492)	-0.008*** (-14.273)	-0.008*** (-14.903)	-0.008*** (-17.142)
Leverage(t-1)	0.005 (1.339)	0.006 (1.504)	0.006 (1.508)	0.005 (1.286)
MTB(t-1)	-0.007 (-0.037)	-0.015 (-0.077)	-0.012 (-0.063)	-0.043 (-0.215)
GDP p.c. growth	-0.0003 (-0.868)	-0.0003 (-0.784)	-0.0003 (-0.81)	-0.0003 (-0.931)
Inflation	-0.0002 (-0.527)	-0.0002 (-0.533)	-0.0002 (-0.536)	-0.0002 (-0.54)
Constant	0.171*** (22.767)	0.169*** (20.952)	0.17*** (21.978)	0.178*** (23.524)
Obs.	8250	8247	8247	8250
R-squared	0.21	0.211	0.211	0.209

This table exhibits the regressions' outcomes estimating corporate ESG performance's effect on ROA volatility. Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

Within the firm-level control variables, firm size significantly and negatively impacts ROA volatility, implying that as firms get larger, the volatility in ROA is reduced. Hence, larger firms are likely to have more stable earnings, i.e., less default risk. As opposed to this finding, leverage significantly and positively influences ROA volatility, signifying that companies possessing higher leverage tend to have more volatility earnings, i.e., more default risk. The impact of MTB on ROA volatility is insignificant. Neither GDP per capita growth nor inflation significantly impacts earnings volatility.

4.2 The Moderation Effect of Country-Level Shareholder Protection

Next, we investigate how shareholder protection in different countries moderates the nexus between firm default risk and corporate ESG performance. Two proxies are employed to measure countries' respective shareholder protection levels: ADRI (La Porta et al., 1998) and revised ADRI (Spamann, 2010). We display the findings in Table 6. Columns 1 and 2 present the findings with Z-score as our dependent variable, while columns 3 and 4 present the findings with ROA volatility as our dependent variable. As seen in Columns 1 and 2, ESG performance, ADRI, and revised ADRI significantly and positively affect the Z-score. This finding suggests that corporations domiciled in nations with higher shareholder protection tend to have higher Z-scores, i.e., lower default risk. Moreover, the interaction between ADRI and ESG (Column 1) and between revised ADRI and ESG (Column 2) significantly and negatively impacts the Z-score. These findings suggest that the positive effect of ESG performance on Z-score tends to be less for corporations in countries with superior ADRI. We observe the same pattern in Columns 3 and 4, where both ADRI and revised ADRI positively and significantly moderate the negative linkage between ESG and ROA volatility. These findings support our predictions stated in Hypothesis 2.

4.3 Additional Analysis

ESG score comprises three categories, i.e., environmental, social, and governance. Moreover, among these categories, the ESG score is constructed from ten sub-categories. In further analysis, we investigate which exact sub-category impacts firm default risk. This analysis is crucial to consider the probability that our findings are determined by more than one of the categories or by more than one of the sub-categories. We present the findings in Tables 7 and 8, with Z-score and ROA volatility as the dependent variables, respectively. As can be depicted from Table 7, all ten subcategories, except for shareholders and management score, positively and significantly impact the Z-score. This finding suggests that within the three sub-categories, the subcategories that belong to the environmental (emissions, environmental product innovation, and resource use) and to the

social pillars (human rights, workforce, and community) have a more robust impact on Z-score than governance sub-categories (shareholders and management scores). As opposed to these findings, Table 8 shows that community and environment product innovation scores do not significantly impact ROA volatility within the ten subcategories. These findings suggest that product responsibility, emission, resource use, CSR strategy, workforce, and human rights significantly reduce firm default risk for both proxies.

**Table 6. Corporate ESG Performance and Firm Default Risk (Z-Score & ROA Volatility):
The Moderating Effect of Shareholder Protection**

	(1) Z Score	(2) Z Score	(3) ROA- Volatility	(4) ROA-Volatility
ESG Combined Score (t-1)	0.012*** (5.781)	0.022*** (6.621)	-0.001*** (-5.8)	-0.001*** (-4.753)
ADRI(t-1)	0.164*** (5.223)		-0.003* (-1.732)	
ESG Combined Score(t-1) x ADRI	-0.003*** (-5.348)		0.0001*** (3.564)	
Spamann ADRI(t-1)		0.114*** (2.629)		-0.008*** (-3.794)
ESG Comb. Score(t-1) x Spamann ADRI		-0.004*** (-5.932)		0.0001*** (3.686)
Firm Size(t-1)	-0.033*** (-4.567)	-0.062*** (-7.677)	-0.004*** (-10.651)	-0.005*** (-11.89)
Leverage(t-1)	-1.228*** (-17.562)	-1.155*** (-15.478)	-0.005 (-1.1)	-0.011** (-2.397)
MTB(t-1)	60.974*** (13.641)	59.245*** (13.101)	0.65*** (3.287)	0.752*** (3.784)
GDP p.c. growth	0.025*** (3.952)	0.034*** (4.895)	-0.001** (-2.382)	-0.001** (-2.519)
Inflation	0.02*** (5.311)	0.015*** (2.736)	0.001*** (2.797)	0.0003 (0.858)
Constant	1.958*** (10.227)	2.429*** (9.496)	0.141*** (13.525)	0.175*** (13.928)
Obs.	8014	7579	8250	7800
R-squared	0.264	0.273	0.148	0.148

This table exhibits the outcomes from the regressions estimating the effects of corporate ESG performance on firm default risk and analyzing the moderating effect of countries' shareholder protection levels. Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

Table 7. Additional Tests: Impact of 10 Subcategories of the ESG Score on Altman Z Score

	(1) Z Score	(2) Z Score	(3) Z Score	(4) Z Score	(5) Z Score	(6) Z Score	(7) Z Score	(8) Z Score	(9) Z Score	(10) Z Score
Env. Product Innovation(t-1)	0.002*** (6.031)									
Emission(t-1)		0.004*** (11.311)								
Resources Use(t-1)			0.003*** (8.308)							
Products Responsibility(t-1)				0.0004 (1.17)						
Human Rights(t-1)					0.003*** (9.35)					
Workforce(t-1)						0.004*** (9.079)				
Community(t-1)							0.002*** (4.237)			
CSR Strategy(t-1)								0.003*** (7.92)		
Shareholders(t-1)									0.00002 (.05)	
Management(t-1)										-0.0001 (-.309)
Constant	2.872*** (21.138)	3.248*** (23.07)	3.092*** (22.555)	2.748*** (20.711)	3.094*** (21.918)	2.912*** (21.737)	2.865*** (20.809)	3.115*** (21.138)	2.722*** (20.514)	2.717*** (19.957)
Firm and Country-level controls	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Observation	7980	7980	7980	7980	7980	7980	7980	7981	7981	7981
R-squared	0.31	0.318	0.313	0.307	0.314	0.314	0.309	0.312	0.307	0.307

This table exhibits the outcomes of the estimations analyzing the impact of the ten sub-categories on firm default risk. The independent variables are the ten sub-dimensions. The dependent variable is firm default risk, proxied with Altman Z-score. Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

Table 8. Additional Estimations: Effect of 10 Sub-categories of the ESG Score on ROA Volatility

	(1) ROA- Volatility	(2) ROA- Volatility	(3) ROA- Volatility	(4) ROA- Volatility	(5) ROA- Volatility	(6) ROA- Volatility	(7) ROA- Volatility	(8) ROA- Volatility	(9) ROA- Volatility	(10) ROA- Volatility
Env. Product Innovation(t-1)	-0.00003 (-1.6)									
Emissions(t-1)		-0.0001** (-2.302)								
Resource Use(t-1)			-0.0001*** (-3.178)							
Product Responsibility(t-1)				-0.00004** (-2.21)						
Human Rights(t-1)					-0.00003* (-1.692)					
Workforce(t-1)						-0.0001*** (-4.07)				
Community(t-1)							0.00002 (.782)			
CSR_Strategy(t-1)								-0.00004** (-1.995)		
Shareholder(t-1)									0.00005*** (2.853)	
Management(t-1)										0.00004** (2.344)
Constant	0.175*** (22.642)	0.171*** (21.534)	0.17*** (21.647)	0.175*** (23.48)	0.174*** (21.878)	0.173*** (23.525)	0.179*** (23.275)	0.172*** (20.95)	0.177*** (23.721)	0.18*** (23.732)
Firm and Country-level controls	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Observation	8113	8113	8113	8113	8113	8113	8113	8116	8116	8116
R-squared	0.212	0.212	0.212	0.212	0.212	0.213	0.212	0.21	0.211	0.21

This table exhibits the results from estimating the effect of the ten subcategories on firm default risk. The independent variables are the ten sub-dimensions. The dependent variable is firm default risk, proxied with ROA volatility. Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

4.4 Robustness Analysis

We perform several robustness checks to ensure our conclusions are robust when changing certain parameters. Table 9 displays all the robustness tests. First, we employ an alternate proxy for firm default risk: LOSS 2, defined as a dummy variable that gets the value one if the firm makes a loss at the net income level for two consecutive periods and 0 otherwise. Column 1 in Table 9 shows the estimation of Model 1 when we use LOSS 2 as our dependent variable. The effect of ESG combined on LOSS2 is negative, indicating that firms with superior performance in ESG are likely to enjoy less firm default risk.

Second, we utilize an alternate proxy for ESG performance. In the main regressions, the combined ESG score is used, calculated by Refinitiv by summing up the scores the firm gets from environmental, social, and governance categories and then by reducing it by the ESG controversies score. To observe how the baseline result changes in case the ESG controversies score is excluded, the overall ESG score is employed, composed of environmental, social, and governance scores, but does not include the ESG controversy score. Column 2 displays the findings. Overall ESG score positively and significantly influences the Z-score, implying that corporations with upper overall ESG scores tend to possess less firm default risk.

Third, we use an alternate sample. As can be depicted from Table 1 – Panel A, the UK occupies 28% of the total sample. To ensure that our findings are not biased due to the UK Sample, we exclude the UK and re-estimate our main model. Column 3 in Table 9 confirms our baseline findings. In addition to excluding the UK from our sample, we exclude France and Germany, which occupy 10.7% and 10.2% of the sample, respectively. The findings in Column 4 in Table 9 confirm our baseline findings.

Fifth, we use additional control variables to ensure our results do not result from the control variables employed in the main mode. Hence, alternate firm-level control variables are added, including tangibility (“the ratio of net property plant and equipment by total assets”), dividend payout ratio (“the ratio of dividends by net sales”), and RD to assets (“the ratio of research and development expenses to total assets”), following Boubaker et al. (2020). Next, we add different control variables, which could potentially impact ESG performance and default risk, including the free cash flow ratio (free cash flow to net sales), Tobin’s Q (Market value of common equity + preferred stock + book value of total liabilities) / Book value of total assets), and institutional ownership. The findings in Columns 5 and 6 show that ESG performance positively affects the Z-score, which aligns with our baseline findings.

Finally, instrumental variable methodology should be employed to address potential endogeneity issues, which could be born from omitted variables, reverse causality, or simultaneities. Accordingly, we implement a two-stage least squares methodology. We employ two instruments: the ESG-Initial and ESG-Industry variables, following Bilyay-Erdoğan et al. (2024). ESG initial is the ESG score the firm gets initially. ESG Industry is the mean of the sector-year ESG score. Both instruments are exogenous to the ESG score, a requirement for estimating 2SLS. First, ESG scores are regressed on the two instruments.

The year, country, and industry fixed effects, as well as the control variables, are included in the regression. Second, the predicted values of ESG are the independent variable, with Z-score being the dependent variable. The findings in Column 5 show that ESG performance reduces firm default risk, even when we consider potential endogeneity issues. All of the robustness tests demonstrate the robustness of our main findings.

Table 9. Robustness Analysis

	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)	(6)	(7)
	Alternate proxy for Firm Default Risk	Alternate proxy for ESG Performance:	Alternate Sample (Exclude UK)	Alternate Sample (Exclude UK, France & Germany)	Additional Control Variables I	Additional Control Variables II	Alternate Estimation Methodology (2SLS)
	LOSS2	Overall ESG Score	Z-Score	Z-Score	Z-Score	Z-Score	Z-Score
ESG Combined Score(t-1)	-0.001*** (-4.728)		0.003*** (5.461)	.004*** (5.185)	0.004*** (5.069)	.004*** (7.781)	0.003** (2.57)
Overall ESG Score		0.004*** (7.621)					
Firm Size(t-1)	-0.018*** (-6.467)	-0.077*** (-7.534)	-0.023** (-1.965)	.022 (1.385)	-0.057*** (-5.606)	-.085*** (-11.138)	-0.061*** (-5.255)
Leverage(t-1)	0.091*** (4.728)	-1.074*** (-14.93)	-1.227*** (-13.041)	-1.373*** (-15.236)	-1.337*** (-14.944)	.279*** (3.38)	-0.95*** (-12.355)
MTB(t-1)	-5.054*** (-4.709)	56.493*** (12.618)	58.107*** (9.558)	60.202*** (9.694)	43.906*** (7.765)	44.221*** (12.905)	53.69*** (12.232)
GDP p.c. Growth	0.0002 (0.088)	0.004 (0.702)	0.007 (1.092)	.005 (.676)	-0.005 (-0.713)	-.0003 (-.062)	
Inflation	-0.003 (-1.51)	-0.004 (-0.848)	-0.005 (-0.895)	-0.009 (-1.578)	0.006 (0.775)	-.006 (-1.34)	
Tangibility					0.047 (0.62)		
Dividend Payout					0.063*** (4.945)		
RD / Assets					-2.745*** (-5.87)		
Free cash flow ratio						3.927*** (9.765)	
Tobin's Q						-2.116*** (-26.118)	
Institutional Ownership						-.003*** (-5.842)	
Constant	0.349*** (8.943)	3.097*** (21.1)	2.331*** (13.194)	1.694*** (6.726)	3.038*** (19.602)	3.078*** (27.033)	2.494*** (14.254)
Observation	7613	7980	5683	4041	4220	7906	8014
R-squared	0.061	0.312	0.352	.367	0.325	.466	0.392

Sectoral, year, and country fixed effects are incorporated. In the brackets, we provide robust t-statistics. Statistical significance at 1%, 5%, and 10% is denoted by ***, **, and *, respectively.

5. CONCLUSION

Corporate ESG performance has developed as a significant factor for assessing significant corporate decisions. On the other hand, with its severe consequences, firm default risk is one of the significant indicators for demonstrating firms' financial health. This study aims to analyze the relationship between corporate ESG performance and firm default risk and investigate whether country-level shareholder protection has a moderating role in this relationship. Our study utilizes a European panel dataset of 9,522 firm-year observations from 21 countries between 2002 and 2019. We use two proxies to measure firm default risk: Altman Z-score and earnings volatility. Our findings indicate that corporations with superior ESG tend to encounter lower default risk. Our findings remain unchanged when we run a battery of robustness checks. Our findings suggest that a stronger ESG performance will likely make companies more creditworthy, giving them better access to financing and, thus, less default risk. Overall, we provide evidence that corporations with higher ESG scores enjoy lower default risk, implying that better ESG implementations are rewarded with fewer financial defaults.

Within the three pillars of ESG performance, we demonstrate that while environmental and social performance significantly contribute to reducing firm default risk, firms' governance performance does not have a significant impact. Our deeper analysis of the sub-categories of ESG performance presents new evidence that the significant effect of ESG on default risk is mainly determined by resource use, human rights, emissions, workforce, and CSR strategy for both proxies (i.e., Altman Z-score and earnings volatility). Furthermore, we present novel evidence that country-level shareholder protection moderates the relation between default risk and ESG, such that the influence of ESG performance on default risk is less for corporations in nations where shareholders are more protected.

Our study has several contributions to the literature. Primarily, we extend the literature examining the ESG performance–default risk by presenting robust evidence of the essential role ESG performance plays for nonfinancial firms in the European context. Analyzing the European market for this topic is very important since European countries are considered to be influential in ESG in contrast to corporations in other countries (Ho et al., 2012). Moreover, concentrating on ESG disclosures, the European Union (EU) started promoting several directives in 2014, demonstrating how much value is being exerted on this topic. Hence, Europe, with its cross-country setting, provides an excellent market to study. Moreover, to our knowledge, our study is the first to examine the moderating effect of country-level shareholder protection. Thus, we present robust novel proof that in countries where investor protection is higher, the negative effect of ESG performance on firm default risk tends to be lower. Hence, if the countries' shareholder protection levels are high, stronger ESG would decrease firm default risk by less than countries with lower shareholder protection levels. Furthermore, ESG performance is a multifaceted concept with many layers. Accordingly, to our knowledge, our study is the first one to demonstrate which exact pillar and subcategory within the ESG score significantly impacts firm default risk in a cross-country setting.

Our findings have significant managerial and policy implications. Our results imply that integrating ESG initiatives into companies' corporate strategies decreases firm default risk. Environmental and social performance, in general, emissions, resource use, human rights, workforce, and CSR strategy, to be specific, are the significant factors contributing to reducing firm default risk. Hence, this study also has significant managerial implications, such that we guide managers on which areas to concentrate on if they want to reduce their firm default risk. Moreover, adopting ESG initiatives and, specifically, the areas mentioned above within ESG are likely to bring less default risk, resulting in a more desirable corporate environment, enhanced financial stability, and consequently more robust economies. Hence, policymakers should continue encouraging firms to adopt ESG initiatives.

The findings of this study also present insights to debtholders and shareholders in terms of giving attention to corporate non-financial disclosure on ESG performance before initiating an investment. Moreover, managers should consider the value-enhancing impact of ESG activities in terms of integrating them into their organizational structure. Hence, firms benefit economically from adopting these ESG initiatives and their societal benefits. Moreover, firms should also be aware that the influence of ESG performance on default risk is higher for nations where shareholders are less protected. This result implies that if a firm is located in a country with lower shareholder protection, firms are likely to get an advantage from improving their ESG initiatives in terms of greater risk reduction. On the other hand, policymakers could surge regulatory requirements through mandatory ESG disclosure, which could inspire companies to incorporate ESG initiatives into their operations and strategies and hence contribute to reducing their firm default risk.

REFERENCES

- Albuquerque, R., & Wang, N. (2008). Agency conflicts, investment, and asset pricing. *The Journal of Finance*, 63(1), 1-40. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01309.x>
- Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6261.1968.tb00843.x>
- Anderson, E. W., & Mansi, S. A. (2009). Does customer satisfaction matter to investors? Findings from the bond market. *Journal of Marketing Research*, 46(5), 703-714. <http://dx.doi.org/10.1509/jmkr.46.5.703>
- Atif, M., & Ali, S. (2021). Environmental, social and governance disclosure and default risk. *Business Strategy and the Environment*, 30(8), 3937-3959. <http://dx.doi.org/10.1002/bse.2850>
- Barney, J. (1991). Firm resources and sustained competitive advantage. *Journal of Management*, 17(1), 99-120. <http://dx.doi.org/10.1177/014920639101700108>
- Becchetti, L., & Sierra, J. (2003). Bankruptcy risk and productive efficiency in manufacturing firms. *Journal of Banking & Finance*, 27(11), 2099-2120. [http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4266\(02\)00319-9](http://dx.doi.org/10.1016/S0378-4266(02)00319-9)
- Bhojraj, S., & Sengupta, P. (2003). Effect of corporate governance on bond ratings and yields: The role of institutional investors and outside directors. *The Journal of Business*, 76(3), 455-475. <http://dx.doi.org/10.1086/344114>
- Bilyay-Erdogan, S. (2022). Corporate ESG engagement and information asymmetry: The moderating role of country-level institutional differences. *Journal of Sustainable Finance & Investment*, 1-37. <http://dx.doi.org/10.1080/20430795.2022.2128710>
- Bilyay-Erdogan, S., & Öztürkkal, B. (2023). The role of environmental, social, governance (ESG) practices and ownership on firm performance in emerging markets. *Emerging Markets Finance and Trade*, 59(12), 3776-3797. <http://dx.doi.org/10.1080/1540496X.2023.2223930>
- Bilyay-Erdogan, S., Danisman, G. O., & Demir, E. (2024). ESG performance and investment efficiency: The impact of information asymmetry. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 91, 101919. <http://dx.doi.org/10.1016/j.intfin.2023.101919>
- Boubaker, S., Cellier, A., Manita, R., & Saeed, A. (2020). Does corporate social responsibility reduce financial distress risk?. *Economic Modelling*, 91, 835-851. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2020.05.012>
- Bouslah, K., Kryzanowski, L., & M'zali, B. (2013). The impact of the dimensions of social performance on firm risk. *Journal of Banking & Finance*, 37(4), 1258-1273. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2012.12.004>
- Campbell, J. Y., Hilscher, J., & Szilagyi, J. (2008). In search of distress risk. *The Journal of Finance*, 63(6), 2899-2939. <http://dx.doi.org/10.1111/j.1540-6261.2008.01416.x>
- Carter, C. R. (2005). Purchasing social responsibility and firm performance: The key mediating roles of organizational learning and supplier performance. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 35(3), 177-194. <http://dx.doi.org/10.1108/09600030510594567>
- Chang, K., Kim, I., & Li, Y. (2014). The heterogeneous impact of corporate social responsibility activities that target different stakeholders. *Journal of Business Ethics*, 125, 211-234. <http://dx.doi.org/10.1007/s10551-013-1895-8>
- Chava, S., & Purnanandam, A. (2010). CEOs versus CFOs: Incentives and corporate policies. *Journal of Financial Economics*, 97(2), 263-278. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jfineco.2010.03.018>

- Dhaliwal, D. S., Radhakrishnan, S., Tsang, A., & Yang, Y. G. (2012). Nonfinancial disclosure and analyst forecast accuracy: International evidence on corporate social responsibility disclosure. *The Accounting Review*, 87(3), 723-759. <http://dx.doi.org/10.2308/accr-10218>
- El Ghoul, S., Guedhami, O., Kwok, C. C. Y., & Mishra, D. R. (2011). Does corporate social responsibility affect the cost of capital? *Journal of Banking & Finance*, 35 (9), 2388–2406. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2011.02.007>
- Godfrey, P. C., Merrill, C. B., & Hansen, J. M. (2009). The relationship between corporate social responsibility and shareholder value: An empirical test of the risk management hypothesis. *Strategic Management Journal*, 30(4), 425-445. <http://dx.doi.org/10.1002/smj.750>
- Ho, F. N., Wang, H. M. D., & Vitell, S. J. (2012). A global analysis of corporate social performance: The effects of cultural and geographic environments. *Journal of Business Ethics*, 107, 423-433. <http://dx.doi.org/10.1007/s10551-011-1047-y>
- Ho, K. C., Huang, H. Y., Pan, Z., & Gu, Y. (2023). Modern pandemic crises and default risk: Worldwide evidence. *Journal of International Financial Management & Accounting*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.4336932>
- Hu, X., Shi, J., Wang, L., & Yu, J. (2020). Foreign ownership in Chinese credit ratings industry: Information revelation or certification?. *Journal of Banking & Finance*, 118, 105891. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jbankfin.2020.105891>
- Jensen, M. C. (1986). Agency costs of free cash flow, corporate finance, and takeovers. *The American Economic Review*, 76(2), 323-329.
- Jiraporn, P., Jiraporn, N., Boeprasert, A., & Chang, K. (2014). Does corporate social responsibility (CSR) improve credit ratings? Evidence from geographic identification. *Financial Management*, 43 (3), 505–531. <http://dx.doi.org/10.1111/fima.12044>
- Jo, H., & Harjoto, M. A. (2011). Corporate governance and firm value: The impact of corporate social responsibility. *Journal of Business Ethics*, 103, 351-383. <http://dx.doi.org/10.1007/s10551-011-0869-y>
- Jo, H., & Harjoto, M. (2014). Analyst coverage, corporate social responsibility, and firm risk. *Business Ethics: A European Review*, 23(3), 272-292. <http://dx.doi.org/10.1111/beer.12051>
- La Porta, R. L., Lopez-de-Silanes, F., Shleifer, A., & Vishny, R. W. (1998). Law and finance. *Journal of Political Economy*, 106(6), 1113-1155. <http://dx.doi.org/10.1086/250042>
- Luo, X., & Bhattacharya, C. B. (2006). Corporate social responsibility, customer satisfaction, and market value. *Journal of Marketing*, 70(4), 1-18. <http://dx.doi.org/10.1509/jmkg.70.4.001>
- Maquieira, C. P., Arias, J. T., & Espinosa-Méndez, C. (2024). The impact of ESG on the default risk of family firms: International evidence. *Research in International Business and Finance*, 67, 102136. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ribaf.2023.102136>
- Petersen, M. A. (2009). Estimating standard errors in finance panel data sets: Comparing approaches. *The Review of Financial Studies*, 22(1), 435-480. <http://dx.doi.org/10.1093/rfs/hhn053>
- Rego, L. L., Billett, M. T., & Morgan, N. A. (2009). Consumer-based brand equity and firm risk. *Journal of Marketing*, 73(6), 47-60. <http://dx.doi.org/10.1509/jmkg.73.6.47>
- Sassen, R., Hinze, A. K., & Hardeck, I. (2016). Impact of ESG factors on firm risk in Europe. *Journal of Business Economics*, 86, 867-904. <http://dx.doi.org/10.1007/s11573-016-0819-3>
- Spamann, H. (2010). The “antidirector rights index” revisited. *The Review of Financial Studies*, 23(2), 467-486. <http://dx.doi.org/10.1093/rfs/hhp067>
- Teece, D. J., Pisano, G., & Shuen, A. (1997). Dynamic capabilities and strategic management. *Strategic Management Journal*, 18(7), 509-533. [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199708\)18:7%3C509::AID-SMJ882%3E3.0.CO;2-Z](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199708)18:7%3C509::AID-SMJ882%3E3.0.CO;2-Z)

- Valta, P. (2016). Strategic default, debt structure, and stock returns. *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, 51(1), 197-229. <http://dx.doi.org/10.1017/S002210901600003X>
- Waddock, S. A., & Graves, S. B. (1997). The corporate social performance–financial performance link. *Strategic Management Journal*, 18(4), 303-319. [http://dx.doi.org/10.1002/\(SICI\)1097-0266\(199704\)18:4<3C303::AID-SMJ869%3E3.0.CO;2-G](http://dx.doi.org/10.1002/(SICI)1097-0266(199704)18:4<3C303::AID-SMJ869%3E3.0.CO;2-G)
- Yang, S. L., Chang, A., Chen, Y. H., & Shiu, Y. M. (2019). Can country trade flows benefit from improved corporate social responsibility ratings? *Economic Modelling*, 80, 192–201. <http://dx.doi.org/10.1016/j.econmod.2018.11.007>

Geliş Tarihi:

10.01.2024

Kabul Tarihi:

23.05.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Sarı, B. & Fidan, Y. (2024). İşletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki etkisinde dijitalleşmenin aracılık rolü: konaklama sektöründe bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1571-1598. doi:10.46928/iticusbe.1416676

İŞLETME REKABET STRATEJİLERİNİN İŞLETME PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTALLEŞMENİN ARACILIK ROLÜ: KONAKLAMA SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Araştırma

Burçak Sarı

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

burcaksari@yahoo.com

Yahya Fidan

İstanbul Ticaret Üniversitesi

yfidan@ticaret.edu.tr

Burçak SARI, İstanbul Ticaret Üniversitesi Doktora Programı öğrencisidir. İşletme ve insan kaynakları üzerine araştırmalar yapmaktadır.

Yahya FİDAN, yönetim ve strateji profesörüdür. İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde İşletme Bölümü Öğretim Üyesidir.

İŞLETME REKABET STRATEJİLERİNİN İŞLETME PERFORMANSI ÜZERİNDEKİ ETKİSİNDE DİJİTALLEŞMENİN ARACILIK ROLÜ: KONAKLAMA SEKTÖRÜNDE BİR ARAŞTIRMA

Burçak Sarı
burcaksari@yahoo.com
Yahya Fidan
yfidan@ticaret.edu.tr

Özet

Amaç: Bu araştırma, işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki etkisinde dijitalleşmenin aracılık rolünü konaklama sektörü üzerinde incelenmesi amaçlamaktadır.

Yöntem: Çalışma, kesitsel ve nicel araştırma yöntemleri temelinde planlanmıştır. Araştırmaya ait örneklem grubunu Türkiye genelindeki zincir otellerde görev yapan 525 kişi oluşturmuştur. Çalışmaya ait veriler anket yöntemi ile toplanmıştır. Anket formunda kavramsal verilere ait yedi ve beş dereceli üç farklı ölçek ile çalışanlara ait demografik sorular yer almıştır. Veri analizi için güvenilirlik ve geçerlilik analizleri, keşfedici ve doğrulayıcı faktör analizi, değişkenler arası korelasyon analizi uygulanmıştır. Araştırmaya ait modelin geçerliliği, aracılık ve hipotez testlerini yapabilmek için yapısal eşitlik modeli uygulanmıştır. İstatistiksel analiz için AMOS.24 ve SPSS.24'ten yararlanılmıştır.

Bulgular: Korelasyon analizinde, çalışmada bulunan modeldeki tüm değişkenler arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki vardır. Regresyon analizi veri sonuçlarına göre işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı ve dijitalleşme değişkenlerindeki farklılığı; dijitalleşmenin işletme performansındaki değişimi pozitif ve anlamlı bir biçimde yordadığı görülmüştür. Aracı değişken analizinde ise; dijitalleşmenin işletme rekabet stratejileri ile işletme performansı arasındaki ilişikide güçlü düzeyde aracılık etkisi olduğu görülmüştür.

Özgünlük: Kavramsal bölümde, konaklama sektöründe işletme rekabet stratejileri ile işletme performansı ilişkisinde dijitalleşmenin aracı etkisini ortaya koyan bir çalışma bulunmamaktadır. Çalışmanın bu yönüyle hem araştırmacılara hem de uygulayıcılara katkı sağlayacağını düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İşletme Rekabet Stratejileri, İşletme Performansı, Dijitalleşme

JEL Sınıflandırması: M10, M30, O20, O30, O40

THE MEDIATING ROLE OF DIGITIZATION IN THE IMPACT OF BUSINESS COMPETITIVE STRATEGIES ON BUSINESS PERFORMANCE: A STUDY ON ACCOMMODATION SECTOR

Abstract

Aim: The objective of this research is to examine the mediating role of digitization in the impact of business competition strategies on business performance within the hospitality sector.

Methodology: The study has been designed based on cross-sectional and quantitative research methods. The sample group for the research consisted of 525 individuals working in chain hotels across Türkiye. Data for the study were collected through a survey method. The survey instrument included demographic questions related to employees, as well as three different scales with seven and five-point Likert scales for conceptual variables. Data examination encompassed assessments of reliability and validity, exploratory and confirmatory factor analyses, and analysis of inter-variable correlations. To assess the validity of the model, mediation, and hypothesis testing, a structural equation model was applied. Statistical analysis utilized AMOS 24 and SPSS 24.

Results: In the correlation analysis, it was found that there is a positive and significant relationship among all variables in the model employed in the study. According to the results of regression analysis, the variation in business competition strategies, business performance, and digitization variables was observed. It was noted that digitization significantly and positively predicted the change in business performance. In the mediation analysis, a strong mediating effect of digitization on the relationship between business competition strategies and business performance was observed.

Originality: In the conceptual section, there is no existing study that elucidates the mediating effect of digitalization on the relationship between competitive strategies in the hospitality sector and business performance. We believe that this aspect of the study will contribute both to researchers and practitioners by filling this gap in the literature.

Keywords: Business Competitive Strategies, Business Performance, Digitalization

JEL Classification: M10, M30, O20, O30, O40

GİRİŞ

İşletme rekabet stratejileri, işletme performansı ve dijitalleşme, araştırmanın modelinde birbirine bağlı kavramsal yapılar olarak yer almaktadır. İşletme performansı, bir işletmenin faaliyetlerinin etkinliğini ve verimliliğini değerlendiren önemli bir metrik olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda, finansal ve operasyonel göstergeler kullanılarak elde edilen sonuçlar, işletmenin karlılık, büyüme ve sürdürülebilirlik gibi kritik unsurlarını yansıtarak genel başarı düzeyini ölçmektedir. Finansal performans, gelir, gider, kar marjları, likidite oranları gibi mali göstergelerle değerlendirilirken, operasyonel performans, süreç verimliliği, müşteri memnuniyeti ve kalite standartları gibi faktörlere odaklanarak işletmenin iç işleyişini değerlendirir. İşletme performansının etkin bir şekilde yönetilmesi, işletmelerin rekabet avantajı elde etmelerine, sürdürülebilir büyüme sağlamalarına ve uzun vadeli başarıya ulaşmalarına önemli katkılarda bulunur. İşletme performansının takip edilmesi, aynı zamanda yöneticilere stratejik kararlar konusunda rehberlik eder ve paydaş memnuniyetini etkileyerek işletmenin genel itibarını şekillendirir (Porter, 2008, s.81).

Literatür incelemesi yapıldığında, işletme rekabet stratejileri, işletme performansı ve dijitalleşme değişkenlerinin genellikle yabancı araştırmalarda özel sektör ve hastane çalışanları üzerinde yapıldığını göstermektedir. Bahsedilen değişkenleri bir arada değerlendiren çalışmalar Türkiye’de gerçekleştirilmemiştir. Bu nedenle, işletme rekabet stratejileri, işletme performansı ve dijitalleşme değişkenlerini bir arada ele alan ve genel olarak konaklama sektöründe çalışan beyaz yakalılar üzerinde saha araştırması yaparak hem literatüre hem de istatistiki anlamda katkı sağlaması beklenmektedir (Şenoğlu ve Altındağ, 2022, s.7). Bazı çalışmalar, işletme rekabet stratejileri ile örgütsel performans arasındaki ilişkiyi test etmektedir. Fakat bu araştırmada görüldüğü gibi Türkiye’de işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki etkisinde dijitalleşmenin aracılık rolünü test eden hiçbir çalışma bulunmamaktadır (Bakoğlu, 2001, s.41).

Konaklama işletmelerinde yer alan dijitalleşme altyapısı, işletme rekabet stratejileri için önemli fırsatlar sunmaktadır. Emek yoğun bir işletme olan turizm sektörü her geçen gün yeniliğe açıktır. Dijitalleşme ile birlikte güncel yaklaşımlar konaklama sektörü içinde önem arz etmektedir. Bu sebepten dolayı, araştırmamızın konaklama sektöründe yapılmasının bilimsel katkı açısından değer kazandıracağını düşünülmektedir. Araştırma bulgularının iş dünyası açısından literatüre katkı sağlamasını ve konaklama sektöründeki profesyonellere de yönlendirici öneriler sunacağı düşünülmektedir.

Literatür Taraması ve Hipotez Oluşturma

Bu bölümde, işletme rekabet stratejileri, dijitalleşme ve işletme performansı arasındaki mevcut deneysel kanıtlar ve teori gözden geçirilmiş olup, işletme rekabet stratejilerinin verimliliği nasıl etkilediğini anlamak için işletme performansının çeşitli bileşenlerini genel olarak anlamak önemi üzerinde durulmuştur. Literatür taraması ise; geliştirilen hipotezlerin temelini oluşturmaktadır.

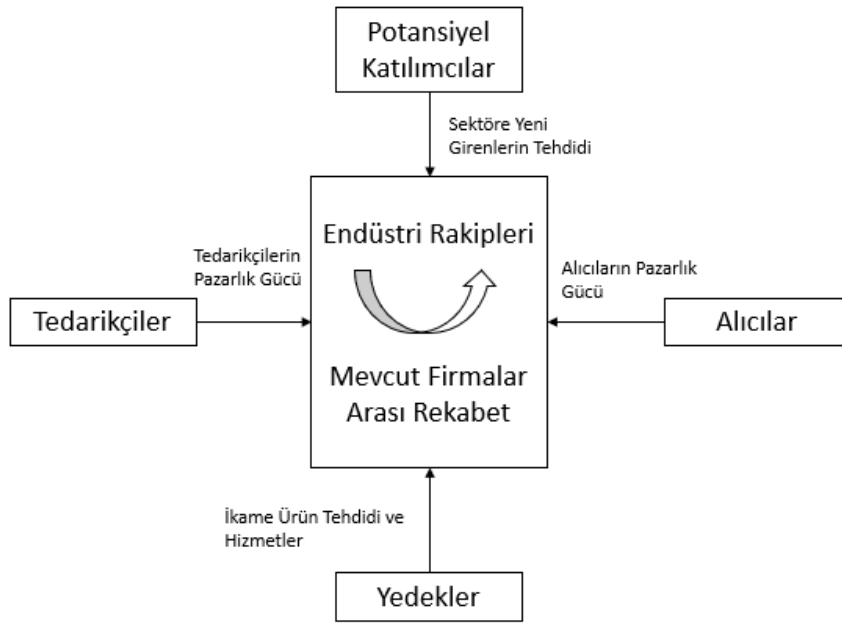
KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE/LİTERATÜR

Çalışmanın bu kısmında alanyazın ile ilgili bilgi verilmiştir.

İşletme Rekabet Stratejileri

Rekabet stratejileri işletmeler açısından önem arz etmektedir. İşletmeler arasındaki üstünlük mücadelesi, rekabetin temelini oluşturur. Aynı sektörde faaliyet gösteren işletmeler, benzer ürün veya hizmetleri sunmaları nedeniyle rekabetle baş etmek adına çeşitli rekabet stratejilerine başvurmak zorundadırlar (Porter, 1998a, s.23).

Hem yerel hem de uluslararası düzeyde faaliyet gösteren tüm işletmeler, ürettikleri mal veya hizmetlerde karşılaştıkları rekabet ortamını beş ana etkenle değerlendirmektedirler. Michael Porter, Beş Güç Modeli'ni kullanarak sektörel rekabetin sadece belirgin endüstri aktörleri arasında değil, aynı zamanda "rakipler" olarak nitelendirdiğimiz diğer işletmelerle de ilgili olduğunu ve bu rekabetin belirli beş güç unsuru tarafından şekillendiğini göstermiştir.

Şekil 1. Endüstri karlılığını belirleyen beş rekabet gücü

Kaynak: (Porter, 1998a, s.5)

Rekabet stratejileri ile ilgili en geniş kabul gören terimler, rekabet stratejisinin öncülerinden biri olarak bilinen Porter tarafından öne sürülen pozisyon stratejileridir. Porter'ın rekabet stratejileri, şirketlerin stratejik avantajlarını ve hedeflerini analiz etmeye odaklanmaktadır (Szilagyı ve Schweiger, 1984, s.629). Bu analiz, temelinde, belirli bir sektörde korunaklı bir konum oluşturmayı ve rakiplere karşı üstün bir performans sergilemeyi amaçlayan potansiyel olarak üç mükemmel pozisyon stratejisini geliştirmiştir (Segev, 1989, s.497-498).

Bu stratejiler arasında toplam maliyet liderliği ön plandadır ve rakiplere göre düşük maliyeti vurgular, bunun yanı sıra kalite, hizmet ve diğer alanlarda eksiksiz bir performans sunar. Farklılaştırma

stratejisi, bir üründe, hizmette veya endüstri genelinde benzersiz kabul edilen özellikleri yaratmayı gerektirir. Odaklama stratejisi, şirketin belirli bir müşteri kitlesine, coğrafi pazarına veya ürün hattı segmentine yönelmesini içerir (Dess ve Davis, 1984, s.472). Porter (1998)'a göre, bu stratejilere ek olarak düşük kârlılık stratejisi de bulunmaktadır. Maliyet liderliği ve farklılaştırma arasında bir tercih yapmada başarısızlık, performans düşüklüğüne yol açabilir (Campbell-Hunt, 2000, s.133). Bu üç strateji, diğer taraftan işletme rekabet avantajı sağlama anlamında belirli bir tercihi yansıtırken, diğer taraftan pazar ele alımının kapsam belirleme konusunda bir seçimi ifade etmektedir. Bu detaylar Şekil 2'de daha geniş bir biçimde açıklanmıştır.

Şekil 2. İşletme Rekabet Strateji Türleri

Kaynak: (Hill ve Jones, 2012, s.126)

İşletmeler, başarılı olabilmek için maliyet liderliği hedefine odaklanmalı ya da farklılaştırmaya yönelik adımlar atmalıdırlar. Aynı zamanda, işletmeler odaklanma stratejisini benimseyerek niş pazarlarda maliyet lideri veya farklılaştırma stratejilerini uygulayarak da başarı elde edebilirler (Helms ve Wright, 1997, s.694).

Beş rekabet gücüyle etkileşime geçmek, sektördeki diğer işletmeler karşısında üstün performans göstermek ve sürdürülebilir bir işletme rekabet avantajı kazanmak amacıyla işletmenin benimseyebileceği üç farklı işletme rekabet stratejisi tanımlanmıştır. Bu stratejiler ise şunlardır:

- Farklılaştırma Stratejisi
- Maliyet Liderliği Stratejisi
- Odaklanma Stratejisi

Maliyet Liderliği Stratejisi

Bu üç stratejiden biri olan maliyet liderliği, her işletme tarafından kullanılması gereken stratejilerin başında gelmektedir. Maliyet liderliği stratejisi, işletmelerin faaliyetlerin tüm unsurlarını kullanarak, maliyetlerini azaltmaya odaklanarak, rakiplerine karşı düşük fiyatların üzerinde ortalama bir gelir elde etmeyi ve işletmelerde rekabet gücü kazanmayı amaçlamaktadır (Prajojo, 2007, s.71). Maliyet

liderliği her sektörde önemli oldu kadar turizm sektöründe de oldukça önemlidir. Maliyet liderliği stratejisinde, odak noktası satılan ürünün fiyatını düşürmek değil, tamamen faaliyetlerde maliyetlerin düşürülmesidir. Bu şekilde, sektörel fiyatlarla işletmenin maliyetleri arasındaki makasın açılması, firma için daha yüksek bir kar elde etme ve rakiplerine karşı maliyet avantajı sağlama olasılığını artıracaktır.

Farklılaştırma Stratejisi

Farklılaştırma stratejisinin temel hedefi, şirketin sunduğu ürün veya hizmeti benzersiz kılarak genel sektörde eşsiz bir konum oluşturmaktır. Farklılaştırma yaklaşımları çeşitli biçimlerde bulunmakla birlikte, en uygun olan, işletmenin kendisini çeşitli yönlerde özelleştirmesidir (Akbolat ve Işık, 2012, s.405). İşletmeler, ürün ve hizmetlerini rakiplerden ayırmak için farklılaştırma stratejileri belirlemeden önce, seçtikleri farklılaştırma yaklaşımının hedef müşteriler açısından ne kadar önemli olduğunu ve bu farklılaştırmanın müşteriler tarafından olumlu bir şekilde algılanıp algılanmayacağını göz önünde bulundurmalıdır. Aynı zamanda, müşterilerin bu farklılaştırmaya ne kadar yüksek bir fark bedeli ödemeye razı olacaklarına dikkat etmelidirler. Müşteri beklentilerini karşılamayan ve değer katmayan farklılıklar müşteri tarafından kabul görmez ve yüksek fiyatları ödemeye istekli olmaz. İşletmeler ayrıca, planladıkları farklılaştırmayı gerçekleştirmek için yeterli yetenek ve kaynaklara sahip olduklarından emin olmalıdır; aksi takdirde, yüksek maliyetli stratejik bir yaklaşım başarısız olabilir. Farklılaştırma stratejisinin temel amacı, yenilikçilik, prestij, kalite ve yüksek teknolojik adaptasyon gibi belirgin unsurları vurgulayarak elde ettikleri özgün ürün ve hizmetler aracılığıyla rekabet üstünlüğü sağlamaktır (Porter, 1998b, s.37). Uygulanan farklılaştırma stratejisi sayesinde şu avantajlar elde edilebilir:

- Güçlü bir müşteri bağlılığı oluşturmak,
- Müşteri devir oranını düşürmek,

Odaklanma Stratejisi

Üçüncü kapsayıcı strateji, geniş pazarın tamamına değer, daha dar bir alana odaklanan odaklanma stratejisidir. Diğer bir ifadeyle, odaklanma stratejisi, belirli bir pazar kesimine, belirli bir tüketici kitlesine veya üretim hattının belirli bir kesimine yönelmeyi hedeflemektedir.

Dijitalleşme

Dijitalleşme, teknolojinin insan hayatındaki en önemli ilerlemelerden biridir. Bu evrimle birlikte, geleneksel yöntemler, gelişen teknolojiye adapte olarak verileri analogdan sayısal yani dijital formata dönüştürme imkanı sağlamıştır. Bu sayede veriler, güvenli bir şekilde depolanabilir, korunabilir ve istenildiği zaman, istenilen yerde kullanılabilir hale getirilebilir.

"Dijital" terimi, kelime anlamıyla sayısal anlamına gelmektedir. Dijitalleşme, fiziksel verilerin bilgisayar ortamında sayısal formata dönüştürülerek depolanmasını ve ihtiyaç duyulduğunda üzerinde işlem yapılarak kullanılmasını ifade eder (Acun, 2020, s.71).

Teknoloji sayesinde bir mektup içeriği, sayısal verilere dönüştürülerek kodlanabilir, sanal ortama aktarılabilir, güvenli bir biçimde depolanabilir, korunabilir, zaman ve mekândan bağımsız bir şekilde paylaşılabilir ve çoğaltılabilir. Bu gelişmeler, dijitalleşmenin insan hayatına sağladığı önemli ilerlemeler arasında öne çıkmaktadır.

Özçağlayan'a (2014) göre, bilgi ve iletişim teknolojilerinin temeli, dijitalleşme sayesinde atılmıştır. Ses, görüntü ve metin biçimindeki veriler dijitalleştirildiğinde, bir araya getirilebilir ve birlikte işlenebilir hale gelmektedir. Bu dijital ortamlarda güvenli bir şekilde saklanabilir, gerektiğinde paylaşılabilir ve çoğaltılabilir. Bu durum, bilginin entegrasyonunu ve transferini oldukça kolaylaştırmaktadır (Ormanlı, 2012, s.32-33).

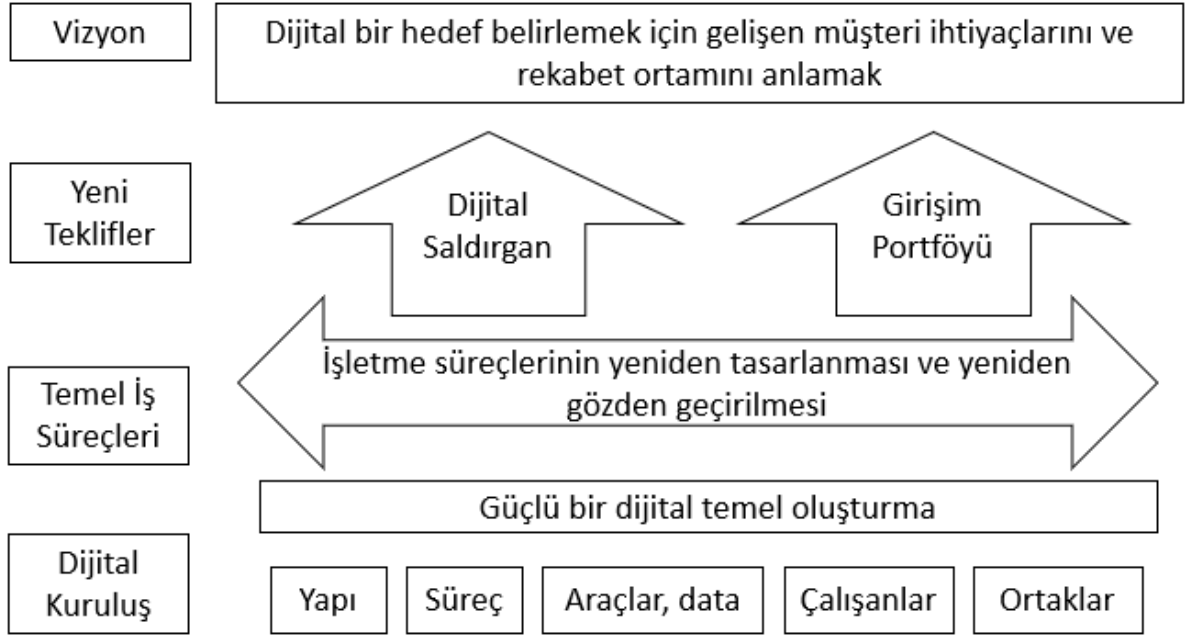
Bu bağlamda, dijitalleşme insanların bilgiye ulaşma konusunda belirgin bir kolaylık sağlamaktadır. "Dijitalleşme" veya "dijitalleştirme" terimi, bilgi ve iletişim teknolojilerinin gelişiminde önemli bir role sahiptir. Bu kavram, bilginin farklı iletişim araçlarında, zaman ve mekân engeline takılmadan özgürce dolaşımını mümkün kılar ve geleneksel iletişim uygulamalarının dönüşümünü destekler (Değirmencioğlu, 2016, s.592-601). Aktaş'a (2012) göre, dijitalleşmenin başlangıcını telgrafın icadı olarak tanımlamaktadır (Yayla, 2015, s.48).

Teknolojinin hızla gelişmesi, toplumda dijitalleşmenin başlangıcını beraberinde getirmiştir. Bu süreç, 1946'lı yıllardan sonra icat edilen bilgisayarların kullanılmaya başlamasıyla önemli bir evrim kaydetti. Daha da önemlisi, 1990'lı yıllarda internetin doğuşu ve network sistemlerinin gelişimi sayesinde, dijitalleşme alanında önemli bir sıçrama yaşanmıştır (Topaktaş, 2021, s.27).

Yazının ve matbaanın ortaya çıkması, bilgi ve iletişimin sınırlarını genişletmiştir, ancak kitle iletişim araçlarının ve bilgi iletişim teknolojilerinin gelişimi ve yaygınlaşmasıyla birlikte birçok yaşam alanında dijital dönüşüm çağına geçilmiştir.

Telgraf, radyo, televizyon, telefon, bilgisayar, uydu ve internet gibi teknolojik gelişmeler, dijitalleşme sürecinin başlangıcından günümüze kadar geçirdiği değişim ve gelişim aşamalarını temsil etmektedir. Dijitalleşmenin ilerlemesiyle birlikte elektronik cihazların boyutları küçülmüş, bilginin ulaşılabilirliği ve hareketliliği yaygınlaşmıştır. Telekomünikasyon ve bilgi iletişim teknolojilerinin entegrasyonu, internet aracılığıyla sözcüklerden, seslerden ve görsellerden oluşan tüm verilerin dolaşıma girmesini sağlamıştır. Bu aynı zamanda uluslararası bilgi değişimi ve dolaşımında diğer geleneksel yöntemlere göre daha ucuz ve hızlı ve devrim niteliğinde bir gelişmedir (Değirmencioğlu, 2016, s.595).

Dijitalleşme, hayatımızın her alanında yaygın ve sürekli olarak evrim geçiren bir olgudur. Bireyler, çağın ihtiyaçlarına hızla adapte olabilmek için dijital teknolojilere ve değişimlere uyum sağlamaya çalışmaktadırlar. Şekil 3'te dijital dönüşüme ait gerçekleşme sürecine yer verilmektedir.

Şekil 3. Dijital Dönüşümün Gerçekleşme Süreci
Kaynak: (Sağlam, 2021, s.402)

İşletme Performansı

Akademik kaynaklara bakıldığında, performans kavramına dair çeşitli tanımlamalar bulunmaktadır. İşletme performansı, belirlenen hedeflere ulaşma sürecinde elde edilen çıktılarının ve kullanılan girdilerin ölçülmesinde, belirlenen bir hedefe ulaşma seviyesindeki, planlı bir çabanın etkinliği ve verimliliği olarak tanımlanır (Elitaş ve Ağca, 2006, s.362). İşletme performansı, bir şirketin belirlenen hedeflere ulaşma derecesini ve seviyesini belirleyen çok yönlü bir terimi içermektedir (Karaman, 2009, s.414). İşverenler ve çalışanlar için performans kavramı, günümüze kadar sürekli evrim geçirerek değişen bir dinamizme sahiptir. Bu gelişim ve değişim sürecinde önemini yitiren veya yeniden tanımlanan performans perspektifleri ortaya çıkmıştır. Akal (2000)'e göre bu gelişim, geleneksel yaklaşımın en az maliyetle yüksek kar elde etme hedefinden, günümüzde serbest piyasa koşullarında müşteri memnuniyetini vurgulayarak yenilikçi ve kaliteli ürünler elde etme anlayışına doğru çeşitli performans ölçütlerine yönelmiştir (Zerenler, 2005, s.28). Bugün işletmelerde, performansın tanımı ve ölçümü konusunda genel bir görüş birliği oluşturulamayan temel meselelerden biridir (Bilginer ve Kayabaşı, 2007, s.641). Herhangi bir iş sisteminde performans, belirli bir zaman diliminin sonunda tamamlanan görevin sonucudur. Bu sonuç, belirlenen iş hedefleri ve amaçlarının ne kadar başarıldığına dair değerlendirilmelidir.

İşletme Performans Ölçümü ve Önemi

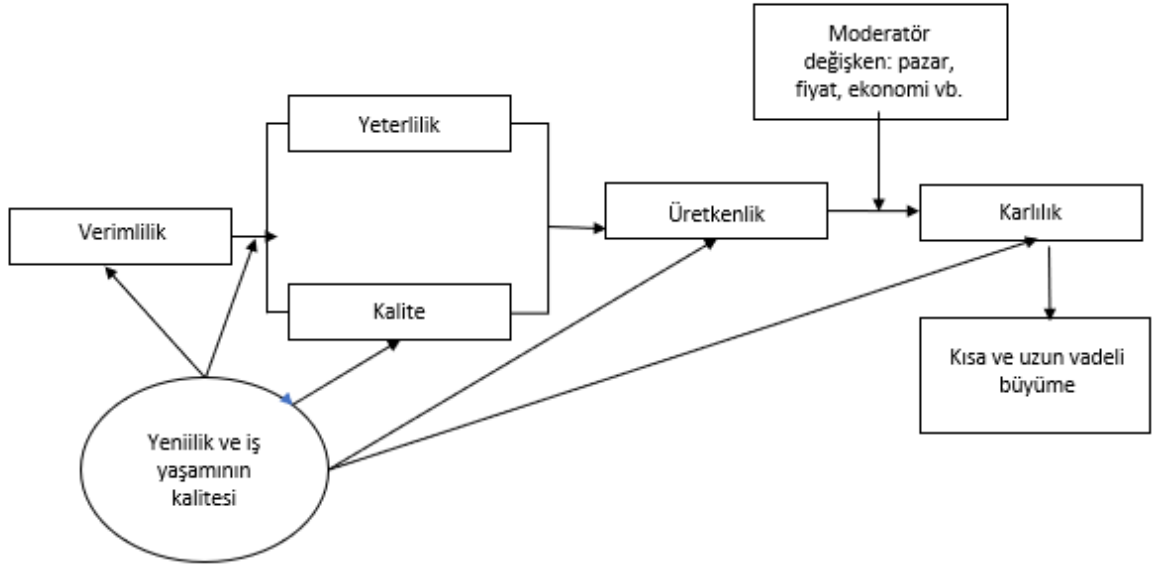
Günümüzde, kâr amacı güden veya amacı olmayan birçok kamu ve özel işletme, büyüklüklerine bakılmaksızın çeşitli ölçümlere tabi tutulmaktadır. Akal (2000)'e göre, elde edilen bu ölçümler, işlenerek bilgi ve veri olarak değerlendirilmektedir (Zerenler, 2005, s.32). Performansın değerlendirilmesi için aşağıda sıralanan unsurlardan yararlanmak mümkündür;

- Müşteri tatmini seviyeleri
- Ürün kalite standartları
- İç müşteri memnuniyet oranları
- Stratejik işletme başarı performansı

İşletme performansı, örgütlerin belirledikleri hedeflere ne ölçüde ulaştığını belirlemek amacıyla kullanılan temel bir göstergedir (Bakoğlu, 2001, s.41).

İşletme Performansının Ölçülmesinin Hedefleri

İşletmelerde etkili bir performans değerlendirmesi, işletmenin geniş bir bakış açısıyla değerlendirilmesine, incelenmesine ve ardından geliştirmelere olanak tanımaktadır. Kurumsal performans ölçümü, dinamik ve aynı zamanda dengeleyici bir yapıyla gerçekleştirilir (Kurien ve Qureshi, 2012, s.3154).

Şekil 4. Yedi Temel Performans Kriteri Arasındaki Nedensel İlişkiler

Kaynak: (Sink, 1984, s.268)

İşletmelerde performans unsurları, işletmenin yapısına ve faaliyet gösterdiği sektöre bağlı olarak değişebilir; fakat genel anlamda belirli unsurlardan oluşurlar. Bu unsurları ana hatlarıyla bazı maddeler altında özetlemek mümkündür: etkinlik ve etkililik, verimlilik, kalite, kârlılık ve bütçe uygunluğudur.

Etkililik ve Etkinlik

Etkililik, bir üretim sürecinde, işletme faaliyetlerinin ve görevlerinin doğru bir şekilde yerine getirilmesine odaklanılırken, etkililik kavramı, işletmenin belirlediği hedeflere ulaşma düzeyiyle açıklanabilir (Yükçü ve Atağan, 2009, s.11).

Verimlilik

İşletme, mevcut kısıtlı kaynakları herhangi bir zaman diliminde nasıl kullandığını gösterir. Bu aşamada kullanılan girdiler, mal veya hizmet üretimi için gereken kaynakları temsil ederken, çıktılar üretilen mal veya hizmetin toplam değerini ifade eder (Akdeniz ve Durmaz, 1998, s.87).

Kalite

İşletmelerin ürettikleri mal veya hizmetler, belirlenmiş standartlara uygun, eksiksiz, zamanında, kullanıma uygun, müşteri talep ve beklentilerini karşılayacak düzeyde olup olmadığını değerlendirmek için kalite göstergeleri kullanılmaktadır (Yenice, 2006, s.61). Candan (2007)'a göre hedeflere varma, kaynakların etkili ve yasal düzenlemelere uygun bir biçimde kullanılması, bütçe kontrolü ve denetimleriyle ilgili mali yönü içermektedir (Çiftçi, 2023, s.40).

İşletmelerde Performansının Avantajları

Şirketler için performans yönetim sisteminin bireysel ve kurumsal seviyede çeşitli avantajları vardır ve bu kazanımlar birbirleriyle uyumlu niteliktedir. Uyargil (2013)'e göre, verimli bir şekilde yönetilen ve düzenli bir şekilde işleyen performans yönetimi sisteminin işletmelere sağladığı avantajları; yöneticiler, çalışanlar ve organizasyonlar perspektifinden değerlendirmek mümkündür, performans yönetimi sisteminin sunduğu bu faydalar aşağıda sıralanmıştır (Uysal, 2015, s.32):

Yöneticilerin bakış açısından;

- İş planlaması ve denetiminde etkili olan yöneticiler, çalışanların performanslarını geliştirmektedirler.
- Yöneticilerin işgörenlerle ilişkileri ve iletişimi olumlu bir etki yaratmaktadır.
- Yöneticiler, çalışanları daha iyi anlama imkanı bulmaktadır ve bu şekilde onlara daha kapsamlı destek sunmaktadırlar.
- Çalışanları değerlendiren yöneticiler, kendi bilinçlerini daha yakından keşfetme fırsatı bulmaktadırlar.
- Yetki süreci, işgörelere daha sorunsuz bir şekilde transfer edilmektedir.
- Yöneticilerin liderlik yetenekleri olumlu bir şekilde etkilenmektedir.
- Yöneticiler, sürekli düşük performans gösteren çalışanları tespit etmede yardımcı olmaktadır.

Çalışanların bakış açısından;

- Yöneticiler, kendi talep ve beklentilerinin yanı sıra performans durumları hakkında da bilgi edinmektedirler.
- Bireysel güçlü ve zayıf yönlerini anlama fırsatı bulmaktadırlar.
- Görev ve sorumluluklarının farkında olmakta ve buna uygun şekilde hareket etmektedirler.

- Pozitif geri bildirim aldıklarında, işlerinden daha fazla keyif almakta ve motivasyonları artmaktadır.

İşletme perspektifinden;

- İşletmenin etkililik ve kârlılık düzeyi artmaktadır.
- Hazırlanan hizmet veya malların kalitesi yükselmektedir.
- Firma, eğitim gereksinimleri ve eğitim bütçesi konusunda doğru bir şekilde planlama yapmaktadır
- Personel planlamasında gereken veriler, daha sağlam ve güvenilir bir biçimde temin edilmektedir.
- Her personelin kabiliyeti doğru bir şekilde tanımlanmaktadır.
- Şirketin kısa dönemdeki eleman taleplerine esnek bir çözüm sunulmaktadır.

İşletmelerde Performans Alt Boyutları

İşletme performansı, finansal olmayan ve finansal kategoriler altında değerlendirilebilir. Finansal olmayan performanslar, müşteri bağlılığı, rekabet avantajı, inovasyon, kalite, çalışan memnuniyeti, verimlilik, ve iş süreç iyileştirmeleri gibi finansal yapıya doğrudan etki etmeyen alanlara odaklanırken, finansal performanslar ise; işletmenin finansal alt yapısı ve bu yapının çalışma şekli üzerinde durarak, işletmeye ait ekonomik durumu somut veriler ile sunmaktadır.

Finansal Olmayan Performans

Günümüz işletmeleri, sadece finansal performans analizi değil, aynı zamanda finansal olmayan unsurları da çeşitli ölçümler ve değerlendirmelere tabi tutmaktadır. Çünkü finansal ölçütlerle yapılan analizler, geçmişte alınan kararların sonuçlarından hareketle, günümüz işletme performansını gösterirken; finansal olmayan performans analizleri, işletmenin mevcut durumu hakkında bilgi sağlamaktadır. Üretilen mal veya hizmetlerin kalitesi, işletmenin pazar payı, müşteri memnuniyeti ve sadakati, sosyal sorumluluk faaliyetleri ve çevresel performans gibi somut olmayan işletme kaynakları ve yetenekleri, finansal olmayan performans göstergeleri arasında yer almaktadır. Bu kaynaklar ve yetenekler, finansal performans göstergeleriyle birlikte kullanıldığında, işletme performansının daha doğru bir şekilde belirlenmesine katkıda bulunmaktadır (Güner ve Memiş, 2007, s.301). Finansal olmayan performans ölçütlerinin sayısal değerlerle ifade edilmesi performans ölçme modelleri içinde zorlu bir süreçtir, bu da söz konusu göstergelerin model içindeki kullanımını güçleştirmektedir. Yöneticiler, performans değerlendirme sistemine ilişkin bu sınırlama nedeniyle, finansal olmayan performans ölçümünü yeterince anlamamakta ve hatta seçim yapmamaktadır (Perçin ve Karakaya, 2012, s.244). Ancak, düzenli olarak oluşturulmuş ve uygulanmış bir performans yönetimi sistemi içinde, işletmenin finansal performans kriterlerine ek olarak finansal olmayan performans göstergelerini de birleştirmek mümkün kılmaktadır.

Finansal Performans

Finansal performans, şirketlerin yatırım ve kârlılık hedefi doğrultusundaki riski alabilme kapasitesi ile işletme rekabet avantajının bir araya gelmesini ifade eder. Topluları etkilemeyen ve onlara fayda sağlamayan örgütlerin varlığını sürdürmesi mümkün değildir. Tüm paydaşlarıyla karar süreçlerini yöneten örgütler, kârlılığın yanı sıra verimlilik artışıyla hedefledikleri amaçlara ulaşma konusunda başarılı olacaktırlar. Günümüzde karar verenler, sadece finansal performansa değil, aynı zamanda sosyal performansa da önem atfetmektedirler. Şirketler, finansal performanslarını en üst düzeye çıkarmak için sosyal sorumluluk faaliyetlerine odaklanmanın önemini anlamışlardır. Bu yaklaşım, rekabet avantajı elde etmelerine katkı sağlayarak maliyetleri azaltmaktadır. Bir şirketin mali yapısı ve bu yapıdaki başarısı, sadece şirketi değil, aynı zamanda iştirakleri, potansiyel yatırımcılar, resmi kurumlar ve kredi veren kuruluşları da etkiler. İşletmenin faaliyet gösterdiği pazar içindeki konumu, ürün veya hizmetlerinin pazar payı, finansman sağlamak amacıyla ilişki kurduğu kredi veren kuruluşlar ve diğer işletmeler gibi çeşitli faktörler, işletmenin finansal performansını etkileyebilir. İç ve dış etkenlere bağlı olarak değişen işletmenin mali durumu, potansiyel yatırımcıların veya kredi sağlayan kuruluşların vereceği kararlara doğrudan yansımaktadır (Aktan ve Bodur, 2006, s.52). Özetle, işletme tarafından gerçekleştirilen finansal analiz, sadece mevcut durumu değil, işletmenin iç ve dış çevresini etkileyerek geleceğini şekillendirmektedir. İşletmelerin finansal performanslarını doğru bir şekilde değerlendirebilmek için mali tabloların anlaşılır, şeffaf, karşılaştırılabilir ve yorumlanabilir olması oldukça önemlidir. Düzenli aralıklarla yapılan finansal performans analizi, işletmenin alacağı kararlara sağlam bir temel sağlar ve aynı zamanda planlama ile denetim faaliyetlerinin etkinliğini arttırmaktadır. Bu analizler, işletmenin mali sağlığını izlemek, varlık ve borçları doğru bir şekilde değerlendirmek, kârlılık oranlarını belirlemek ve gelecekteki finansal durumu tahmin etmek için kullanılmaktadır. Bu sayede işletmeler, stratejik planlarını oluştururken ve uygularken daha bilinçli ve güvenilir kararlar alabilmektedirler. Yöneticiler, gerekli finansal verileri doğru bir şekilde tespit ederek ve işletmenin mali başarısını değerlendirerek, mali yapının detaylarını gözden geçirirler ve düzeltici önlemler alırlar (Acar, 2003, s.24).

Hipotezlerin Oluşturulması

İşletme Rekabet Stratejileri ile Dijitalleşme Arasındaki İlişki

Birçok araştırma farklılaşma ve maliyet üzerine odaklanmıştır. Ancak rekabet stratejileri sadece sadece finansal ve rakiplere odaklanmamalı, aynı zamanda değişen dünya ile birlikte dijitalleşme ve dijital dönüşüm gibi konuları ıyeleştirmeye odaklanmalıdır. Dijitalleşmeyi kullanan uygulayıcıların rakiplerine göre nihai rekabet çıktılarının da yüksek olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H₁: *İşletme rekabet stratejileri dijitalleşmeye pozitif yönde etki etmektedir.*

Dijitalleşme ile İşletme Performansı Arasındaki İlişki

Dijitalleşme, verimlilik ve işletme performansı için önemli bir yapı taşıdır. Dijitalleşme ile işletme performansı arasında pozitif bir korelasyon bulunmaktadır. Dijitalleşme ile birlikte organizasyon yapısı değişir bu da işletmenin performansına yansımaktadır. Bu sebeple birlikte aşağıdaki hipotez oluşturulmuştur:

H₂: *Dijitalleşmenin işletme performansı üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.*

İşletme Rekabet Stratejileri ile İşletme Performansı Arasındaki İlişki

İşletme rekabet stratejilerinin işletme performansını olumlu bir şekilde etkilediğini ve daha yüksek iş performansına neden olduğunu belirtmiştir. İşletme rekabet stratejileri, rakiplerin önüne geçmeyi kolaylaştırır ve daha yüksek iş performansını elde etmeye katkı sağlar. Rekabet ederken stratejilerini geliştiren işletmelerin daha başarılı olduğu ve verimlilik anlamında da performanslarının arttığı görülmüştür (Güner ve Memiş, 2007, s.301). Böylelikle, işletmenin karlılık ve verimlilik düzeyi artmaktadır. Maliyet liderliği ve farklılaşma stratejisi uygulayan şirketlerin performans ölçümüne yüksek öncelik vermeleri gerekmektedir. Yönetim açısından çıkarılan sonuçlar, bu stratejilerin iş performansı üzerinde olumlu bir etkisi olacağını göstermektedir. Rekabetin yoğunluğunun genel stratejiler ve ihracat kombinasyonu üzerinde düzenleyici bir etkiye sahip olduğunu söyleyerek, bu kombinasyonun performans ilişkisi üzerinde belirleyici bir rol oynamaktadır. Maliyet liderliği, farklılaşma stratejisi ve odaklanma stratejisinin, iş performansını önemli ölçüde etkilediğini göstermiştir. Bu stratejilerin olumlu bir etkisi olduğu ve işletme rekabet stratejisi ile iş performansı arasında pozitif bir ilişki bulunduğu sonucuna varılmıştır. Porter'ın genel stratejilerinin iş performansını artırdığı tespit edilmiştir. Araştırmacılar, Porter'ın genel stratejilerini uygulamanın işletmelerin hayatta kalmak, karlılık elde etmek ve pazar payını artırmak gibi temel hedeflerine başarıyla ulaşmalarını sağlamak için gerekli olduğu sonucu çıkmıştır. Aşağıdaki hipotez şu şekilde formüle edilmiştir:

H₃: *İşletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerinde pozitif yönlü etkisi vardır.*

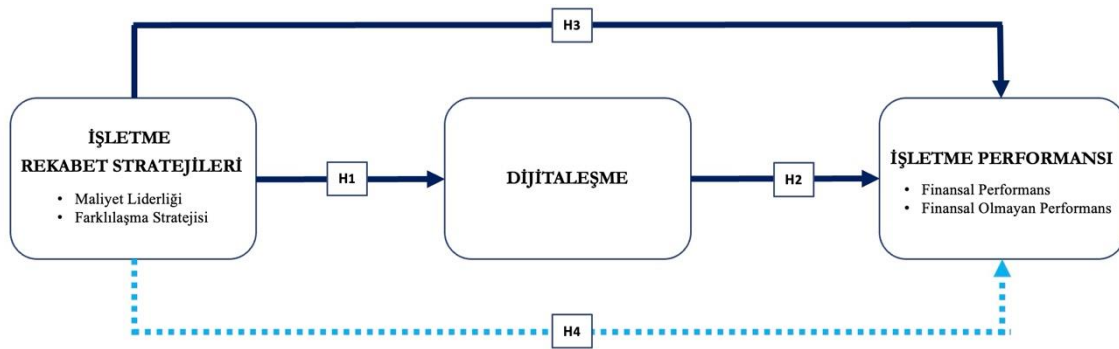
Dijitalleşmenin Aracılık Etkisi

İncelenen literatürden elde edilen bulgular, işletmelerin stratejik bir perspektiften dijitalleşmeye yönelmeleri durumunda, bu yeteneklerin işletme içinde rekabet avantajı elde etmek için etkili bir şekilde kullanılabileceğini ortaya koymaktadır. Dijital dönüşümün işletmenin yönetim becerilerini artırması ve esnek bir yapı sunması durumunda, piyasada daha rekabetçi hale gelebileceği gözlemlenmiştir. Bu bağlamda, dijitalleşmenin bir işletmeye rekabet avantajı sağlama potansiyeli olduğu ve aynı zamanda iş performansını olumlu yönde etkileyebileceği vurgulanabilir. Araştırma sonuçları, işletme rekabet stratejilerinin iş performansı üzerindeki etkisini test ederken, dijital dönüşümün aracılık rolünün modele dahil edilmesinin önemli olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, bu yaklaşımın konuya farklı bir bakış açısı getirebileceği düşünülmektedir. Araştırma, marka zincir otellerde yönetici ve beyaz yakalı personel üzerinde uygulanmıştır. Dolayısıyla, farklı sektörlerde,

farklı bölümlerde veya hizmet sektöründeki diğer alanlarda yapılan araştırmaların benzer sonuçlar elde etme olasılığının yüksek olduğu düşünölmektedir. Bu durumda, araştırmanın farklı sektörlerde veya iş alanlarında gerçekleştirilen çalışmalara yeni perspektifler sunabileceğı düşünölmektedir. Bu sebeple aşağıdaki hipotez geliştirilmiştir:

H4: İşletme rekabet stratejilerinin, işletme performansı üzerindeki etkisinde dijitalleşmenin aracılık rolü vardır.

Yukarıda verilen teorik açıklamalara dayanarak; araştırmanın modeli Şekil 5'te gösterildiğı gibi oluşturulmuştur:

Şekil 5. Araştırmanın Modeli

YÖNTEM

Araştırma verileri, Türkiye'de faaliyet gösteren zincir markaya ait otellerde çalışan beyaz yakalılardan toplanmıştır. %95 güven aralığına göre örneklem büyüklüğü 382 olmalıdır. Bazı kaynaklarda da 38.748 olan örneklem evreninden anlamlı sonuçlar çıkarmak için, %95 güven aralığında 381 anketin yeterli olacağı görüşü bulunmaktadır (Gürbüz, 2019). İlgili otellerin insan kaynakları müdürleri ile görüşmeler yaparak bir anket uygulaması planlanmıştır. 536 anket, 207 adet yüz yüze, kısmen Google Forms Anketi aracılığıyla toplanmış ve 11 anketin yanıtları yetersiz olduğı için 525 anket çalışmaya dahil edilmiştir. 11 adet yetersiz anket çalışmadan çıkartılarak 525 anket ile araştırma tamamlanmıştır.

Araştırmada Kullanılan Ölçekler

Araştırma, nicel araştırma yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiş olup, veri toplama aracı olarak anketler tercih edilmiştir. Veri toplama süreci başarıyla tamamlanmıştır. Araştırmaya katılan bireylere e-posta veya sosyal medya bildirimleri gönderilmiş, ulaşılabilen bir online anket platformu üzerinde anket oluşturulmuş ve katılımcılara anketin linki iletilmiş, kısmen de yüz yüze görüşme yapılmıştır. Ankette toplamda dört farklı bölüm bulunmaktadır. Anket formunda; katılımcıların demografik özelliklerine ilişkin 5 soru ve araştırma modelinde yer alan değışkenlere ilişkin de üç ölçek

bulunmaktadır. Üç ölçek toplam 30 ifade içermektedir.

Demografik Soru Formu

Kişisel bilgi formunda, katılımcıların cinsiyetleri, yaşları, eğitim düzeyleri, kurumlarındaki çalışma yılları, kurumda bulunan çalışan sayısı ile ilgili beş soru bulunmaktadır.

İşletme Rekabet Strateji Ölçeği

Çalışmada, Porter'ın rekabet stratejileri esas alınarak, (Acquaah ve Yasai-Ardekani, 2008). Sekiz maddelik ölçek kullanılmıştır. Anketin içinde bulunan ilk dört soru, maliyet liderliği stratejisine odaklanırken, son dört soru farklılaştırma stratejisi ile ilişkilidir. Bu çalışma ile birlikte ölçek, otelcilik sektörüne yönelik olarak düzenlenmiştir. Toplamda 694 adet anket toplanmış 24 anketin yanıtları yetersiz olduğu için 670 anket çalışmaya dahil edilmiştir. Ölçeğin Türkçe'ye uyarlanması ve geçerlik ile güvenilirlik analizleri, (Konak, 2018, s.58) tarafından gerçekleştirilmiştir.

Dijitalleşme Ölçeği

Araştırmada, (Gudergan ve Mugge, 2017, s.12) tarafından geliştirilmiş ve daha sonra dijital dönüşüm ölçeği Türkçe'ye çevrilerek kullanılmıştır. Bu ölçek, yalnızca tek bir boyuttan oluşmaktadır ve toplamda 12 soruyu içermektedir. Toplamda 756 adet anket toplanmış 12 anketin yanıtları yetersiz olduğu için 744 anket çalışmaya dahil edilmiştir. Ölçeğin Türkçe'ye çevrilmesi ve güvenilirlik testleri, (Sağlam, 2021, s.398) tarafından yapılmıştır.

İşletme Performans Ölçeği

Araştırmada; işletme performansı iki boyutta ölçülmektedir. Bunlar; finansal performans ve finansal olmayan performansdır. Ölçüm aracı olarak (Laitinen, 2002, s.66) tarafından geliştirilen ve daha sonra (Özer, 2011, s.152) tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olan işletme performans ölçeği kullanılmıştır. Toplamda 598 adet anket toplanmış 4 anketin yanıtları yetersiz olduğu için 594 anket çalışmaya dahil edilmiştir. Aynı zamanda yazar tarafından güvenilirlik ve geçerlilik analizleri yapılmıştır. Finansal performansı ölçmek için beş farklı ifade kullanılmıştır. Bunlar; işletmenin doluluk, satışlar, pazar payı, kâr ve maliyet konularını içermektedir. Aynı şekilde finansal olmayan performans da beş ifade kullanılarak ölçüm yapılmıştır. Bunlar; müşteri sadakati, rekabet avantajı, yenilik, kalite, iş tatminidir.

Etik Kurul Onayı

23 Haziran 2023 tarihinde, ölçekler için etik kurul onayı E-65836846-044-290359 numarası ile birlikte İstanbul Ticaret Üniversitesi Etik Kurulu'ndan alınmıştır.

İstatistik Analiz Yöntemleri

Araştırma kapsamında SPSS 24 (Statistical Package for the Social Sciences) yazılımı, elde edilen verilerin analizi için kullanılmıştır. Örneklem durumunu belirlemek amacıyla yüzde, frekans, standart ve ortalama sapma gibi istatistiksel ölçütler kullanılmıştır. Kullanılan ölçeklerin güvenilirliğini değerlendirmek için Cronbach's Alpha katsayısı (iç tutarlık için) hesaplanmıştır. Ölçeklerin dağılımını incelemek için standart sapma, aritmetik ortalama, basıklık ve çarpıklık gibi betimsel analiz verilerine başvurulmuştur. Ölçeğe ait puanların normal dağılım gösterdiği zamanlar için gruplar içerisindeki farkları değerlendirmek üzere tek yönlü ANOVA ve bağımsız örneklem t testi kullanılmıştır. Normallik göstermeyen durumlar için ise parametrik olmayan Kruskal-Wallis testi tercih edilmiştir. Parselleme işlemi için düzeltilmiş madde toplam korelasyon değerleri hesaplanmış ve bu değerler sıralanarak üç parsel ayrıştırılmıştır, bu parsellerin toplam korelasyon değerleri dengeli bir şekilde dağıtılmıştır. Aracılık etkisinin anlamlılığını değerlendirmek amacıyla, 5000 örneklemlilik kalibrasyon kullanılarak SPSS programında PROCESS v4.1 makrosuyla bootstrap analizi gerçekleştirilmiştir.

Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizleri

Ölçeklere ait faktörlerin güvenilirliği için Cronbach Alpha ve CR (composite reliability) kullanılmıştır. Cronbach Alpha değerleri, tablo 1'de gösterilmektedir. Hem ana değişkenlerin hem de alt değişkenlerin Cronbach Alpha değerleri 0.90'ın üzerindedir.

Tablo 1. Cronbach's Alpha Verileri

Ölçek	Madde Sayısı	Cronbach's Alpha
Dijitalleşme Ölçeği	12	0,97
İşletme Rekabet Stratejileri Ölçeği	8	0,98
Maliyet Liderliği Stratejisi	4	0,95
Faahılaştırma Stratejisi	4	0,97
İşletme Performans Ölçeği	10	0,98
Finansal Performans	5	0,97
Finansal Olmayan Performans	5	0,96

Alfaya ait katsayının hesaplanabileceği aralıklar ve bu durumla ilişkilendirilmiş olarak ölçeğin güvenilirliği aşağıda ifade edilmiştir. $0,00 \leq \alpha < 0,40$ ise ölçek güvenilir değildir. $0,40 \leq \alpha < 0,60$ ise ölçek düşük güvenilirliktedir. $0,60 \leq \alpha < 0,80$ ise ölçek oldukça güvenilirdir. $0,80 \leq \alpha < 1,00$ ise ölçek yüksek derecede güvenilir bir ölçektir

Araştırmada dijitalleşme ölçeği Cronbach's Alpha değeri 0,97 olarak hesaplanmıştır. Araştırmada işletme rekabet strateji ölçeği Cronbach's Alpha değeri 0,98 ve bu ölçeğe ait alt boyutların iç tutarlılık katsayısı Cronbach's Alpha maliyet liderliği boyutu için 0,95; faahılaştırma stratejisi boyutu için 0,97 olarak analiz edilmiştir. Araştırmada işletme performans ölçeği Cronbach's Alpha değeri 0,98 ve bu

ölçeğe ait alt boyutların iç tutarlılık katsayısı Cronbach's Alpha finansal performans boyutu 0,97; finansal olmayan performans boyutu için 0,96 olarak hesaplanmıştır.

Cronbach Alpha ve CR (composite reliability) tercih edilerek ölçek faktörlerinin güvenilirliği değerlendirilmiştir. Cronbach Alpha değerleri, uygulanan ölçeklerin güvenilirlik analizi tablosunda ayrıntılı olarak sunulmuştur. Ana ve alt değişkenlerin Cronbach Alpha değerleri, 0.90'ın üzerindedir. Her bir değişken için faktör yükü, birleşim ve ayrışım geçerliliği için 0.40'tan büyük olmalıdır, ayrıca CR değeri 0.70'ten büyük olmalıdır (Hair ve diğerleri, 2010). Tablo 2'de görüldüğü üzere; madde bazlı standartlaştırılmış faktör yükleri, 0,615 ile 0,954 arasında değişen bir yayılım göstermektedir. Bu bulgular, birleşim geçerliliğinin memnuniyet verici bir düzeyde olduğunu göstermektedir.

Tablo 2. Değişkenlere Ait Faktör Yükü

Değişken	Maddeler	KFA	1.Düzye DFA	2.Düzye DFA	Varyans Açıklama %	
Maliyet Liderliği	1	0,691	0,873	0,892	31,457	CR= 0.948
	2	0,753	0,917	0,919		AVE= 0.722
	3	0,760	0,915	0,888		
	4	0,740	0,832	0,787		
Faklılaştırma	5	0,668	0,673	0,674	29,274	CR= 0.969
	6	0,664	0,846	0,845		AVE= 0.787
	7	0,822	0,912	0,912		
	8	0,832	0,921	0,921		
Finansal Olmayan Performans	1	0,720	0,904	0,907	23,714	CR= 0.984
	2	0,812	0,952	0,952		AVE= 0.808
	3	0,832	0,955	0,956		
	4	0,843	0,954	0,954		
	5	0,842	0,954	0,954		
Finansal Olmayan Performans	6	0,825	0,953	0,953	46,116	CR= 0.932
	7	0,806	0,938	0,939		AVE= 0.689
	8	0,688	0,896	0,900		
	9	0,714	0,917	0,918		
	10	0,871	0,809	0,823		
Dijitalleşme	1	0,938	0,934	0,898	80,223	CR= 0.964
	2	0,938	0,934	0,879		AVE= 0.758
	3	0,879	0,921	0,891		
	4	0,933	0,875	0,96		
	5	0,910	0,939	0,943		
	6	0,886	0,913	0,886		
	7	0,882	0,877	0,842		
	8	0,842	0,854	0,743		
	9	0,856	0,795	0,764		
	10	0,859	0,812	0,756		
	11	0,815	0,839	0,751		
	12	0,846	0,845	0,771		
1. Düzey Uyum Değerleri: $\chi^2=3.415$, $RMSEA=0,079$, $SRMR=0,061$, $CFI=0,920$						
2. Düzey Uyum Değerleri: $\chi^2=3.416$, $RMSEA=0,079$, $SRMR=0,066$, $CFI=0,919$						

Tanımlar: KFA: Keşfedici Faktör Analizi, DFA: Doğrulayıcı Faktör Analizi

Genel bir kural olarak, her bir değişkenin faktör yükü 0.32 ve üzerinde olmalıdır. Değişkenlere ait faktör yükleri bu durumda 0.74 ile 0.96 arasında değişmektedir. Bu bulgulara göre, tüm değişkenlerin faktör yükü değerleri, maddelerin faktörlerle olan ilişkilerini yeterince açıklamaktadır. Ana değişkenlerin ilişkisini temsil eden birinci düzey uyum değerleri, araştırma modelindeki temel faktörler arasındaki bağlantıyı ifade etmektedir. Diğer yandan, ikinci düzey uyum değerleri, modelde yer alan değişkenlerin alt boyutlarla birlikte olan ilişkilerini göstermektedir. Hem birinci düzey hem de ikinci düzey uyum değerleri, literatürde kabul edilen aralıklar içinde bulunmaktadır (Gürbüz, 2019, s.37).

BULGULAR

Demografik Bulgular

Ankete katılanların demografik özelliklerine ait analiz sonuçları Tablo 3'te gösterilmiştir. Ankete katılanların %85'i erkek (n= 44) ve %15'i (n= 81) kadınlardan oluşmaktadır. Yaş itibariyle katılımcıların 31-40 yaş aralığında yoğunlaştıkları görülmektedir; %59 (n= 311). Araştırmaya katılanların, %46'sının (n= 241) çalışma kıdemi 11-15 yıl aralığındadır. Eğitim itibariyle bakıldığında katılımcıların yaklaşık %77'sinin (n= 402) lisans mezunu olduğu görülmektedir. Katılımcıların %43'ü (n= 225)'ünün çalıştığı oteller 1000 ve üzerinde personel istihdam etmektedirler.

Tablo 3. Katılımcılara Ait Sosyodemografik Özelliklerin Frekans Analizi

Cinsiyet	Frekans	Yüzde (%)
Erkek	444	84,57
Kadın	81	15,43
Toplam	525	100
Yaş		
18-30 yaş arası	16	3,05
31-40 yaş arası	311	59,24
41-50 yaş arası	123	23,43
51-60 yaş arası	57	10,86
61 yaş ve üzeri	18	3,43
Toplam	525	100
Eğitim Durumu		
Lise	0	0,00
Ön Lisans	24	4,57
Lisans	402	76,57
Yüksek Lisans	84	16,00
Doktora	15	2,86
Toplam	525	100
Çalışma Süresi		
0-5 yıl arası	54	10,29
6-10 yıl arası	106	20,19
11-15 yıl arası	241	45,90
16-20 yıl arası	91	17,33
21 yıl ve üzeri	33	6,29
Toplam	525	100
Otelde çalışan personel sayısı		
0-249 kişi	71	13,52
250-499 kişi	89	16,95
500-999 kişi	140	26,67
1000-4999 kişi	169	32,19
5000 kişi ve üzeri	56	10,67
Toplam	525	100

Korelasyon Analiz Değerleri

Eğer korelasyon katsayısı 0,00 ile 0,30 arasında ise, bu değer çok düşük olarak değerlendirilir. 0,30 ile 0,50 arasında olan bir korelasyon katsayısı düşük olarak kabul edilir. 0,50 ile 0,70 değerleri arasındaki korelasyon orta seviyede olarak yorumlanır. Eğer korelasyon katsayısı 0,70 ile 0,90 arasında ise, bu değer yüksek olarak nitelendirilir. Hinkle ve diğerlerine (1979) göre, 0,90 ile 1,00 arasındaki korelasyon katsayısı çok yüksek olarak değerlendirilir (Özsoy, 2013, s.339). Literatürde belirtilmiş olan bir yöntem, iki değişken arasındaki doğrusal ilişkinin varlığını ve bu ilişkinin gücünü değerlendirmek için korelasyon analizi kullanmaktır. Bu analizlerle, değişkenler arasındaki ilişkiyi belirlemek mümkündür.

Bulunan iki değişken arasında doğrusal ilişkiyi ifade eden korelasyon katsayısı, -1 ile +1 aralığında bir değer alıyorsa, bu durumda iki farklı değişken arasında bir ilişkinin varlığı anlaşılabilir. Aynı

zamanda, Korelasyonun mutlak değeri ne kadar yüksekse, değişkenler arasındaki bağlantı da o kadar kuvvetlidir.

Belirtilen bağlamda, anketin içinde bulunan tüm faktörler arasında bulunan korelasyon ilişkisi incelenmiş ve gerçekleştirilen korelasyon analizi ned elde edilen veriler, aşağıda yer alan tablolarda gösterilmiştir. Ayırışım geçerliliği için AVE'nin kare kökünün, değişkenin korelasyon değerlerinden büyük olması gerekmektedir. Tablo 4 incelendiğinde bütün değişkenlere ait AVE karekökü değerlerinin, değişkenin korelasyon değerlerinden büyük olduğu görülmektedir. Bu durumda ölçeklerin ayırışım geçerliliği koşulu sağlanmış olmaktadır.

Tablo 4. Ölçekler ve Alt Ölçekler Arası Korelasyon

Ölçekler	1	2	3	4	5	6	7
1. DÖ	0,574**						
2. İRSÖ	0,746**	0,641**					
3. MLSÖ	0,723**	0,943**	0,758**				
4. FÖ	0,725**	0,961**	0,863**	0,685**			
5. İPÖ	0,652**	0,934**	0,792**	0,842**	0,799**		
6. FPÖ	0,727**	0,637**	0,591**	0,647**	0,553**	0,697**	
7. FOPÖ	0,713**	0,616**	0,574**	0,625**	0,532**	0,991**	0,788**
*p<0,01							
Tanımlar; DÖ=Dijitalleşme Ölçeği, İRSÖ=İşl.Rekabet Strateji Ölçeği, MLSÖ=Maliyet Liderliği							
Ölçeği, FÖ=Farklılaştırma Strateji Ölçeği, İPÖ=İşl.Performans Ölçeği, FPÖ=Finansal Performans Ölçeği,							
FOPÖ=Finansal Olmayan Performans Ölçeği							

Dijitalleşme ölçeği ile işletme rekabet stratejileri ölçeği arasında güçlü, pozitif ve istatistiki veri anlamında bir ilişki belirlenmiştir ($r=0,74$; $p<0,01$). Ayrıca, işletme rekabet stratejileri ölçeğinin maliyet liderliği alt boyutu arasında güçlü, pozitif ve istatistiki veri anlamında bir ilişki gözlemlenmiştir ($r=0,72$; $p<0,01$). İşletme rekabet stratejileri ölçeğinin farklılaşma alt boyutu ile de güçlü, pozitif ve istatistiki veri anlamında bir ilişki saptanmıştır ($r=0,72$; $p<0,01$). İşletme performans ölçeğine ait de pozitif, güçlü ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r=0,65$; $p<0,01$). İşletme performansı ölçeğinin finansal performans boyutu ile de güçlü, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r=0,72$; $p<0,01$). Son olarak, işletme performansı ölçeğinin finansal olmayan performans alt boyutu ile de güçlü, pozitif ve istatistiki anlamda bir ilişki bulunmaktadır ($r=0,71$; $p<0,01$).

İşletme rekabet stratejileri ölçeği ile maliyet liderliği alt boyutu arasında çok büyük, pozitif ve istatistiki anlamda bir ilişki tespit edilmiştir ($r=0,94$; $p<0,01$). Aynı şekilde, farklılaştırma boyutu ile de oldukça yüksek, olumlu ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir ($r=0,96$; $p<0,01$).

İşletme rekabet strateji ölçeğinin maliyet liderliği ve farklılaştırma boyutu arasında yüksek düzeyde, pozitif ve istatistiki anlamda bir ilişki belirlenmiştir ($r=0,86$; $p<0,01$).

İşletme performansı ölçeği ile finansalperformans boyutu arasında oldukça yüksek düzeyde, güçlü, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki belirlenmiştir ($r=0,99$; $p<0,01$). Aynı şekilde, işletme

performansı ölçeğinin finansal olmayan performans alt boyutu ile yapılan analizde de oldukça yüksek düzeyde, pozitif ve istatistiki anlamda bir ilişki gözlemlenmiştir ($r=0,99$; $p<0,01$).

İşletme performansı ölçeğinin finansal performans alt boyutu ile iş performansı ölçeğinin finansal olmayan performans alt boyutu arasında çok yüksek düzeyde, pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($r=0,99$; $p<0,01$). Bütün değişkenler arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir.

Hipotezlerle İlgili Bulgular

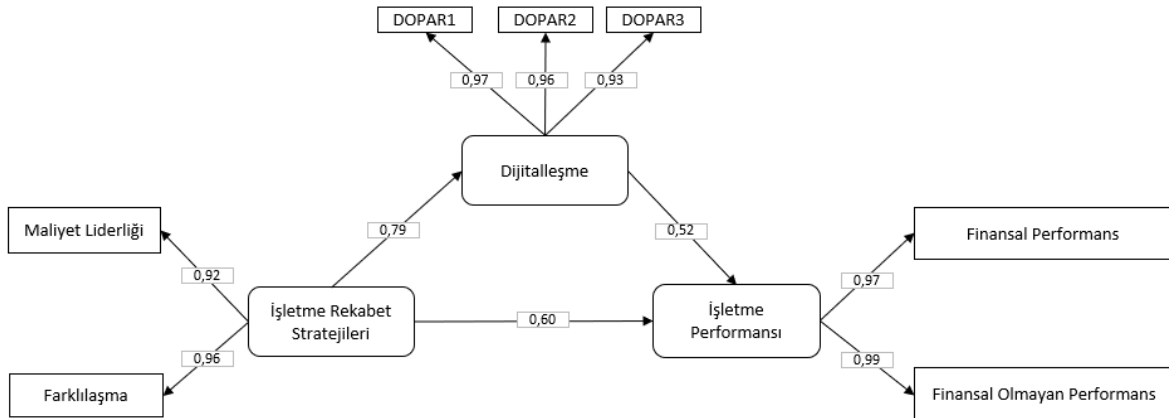
Araştırmaya air diğer hipotezleri de test edebilmek adına dijitalleşmenin aracılık eden değişken olduğu yeni model oluşturulmuştur. Aracılık eden değişken yapısal model sonuçlarına göre işletme stratejileri, dijitalleşmeyi yordamaktadır ($\beta= 0.231$; $p<.01$). Yine aracı değişken olan dijitalleşme işletme performansı üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğu görülmektedir ($\beta= 0.253$ $p<.01$). Bu sonuçlara göre H_1 ve H_2 hipotezleri desteklenmiştir. Dijitalleşme, işletme stratejileri ile birlikte işletme performansındaki değişimin %41'ini açıklamaktadır. Yol analizi sonucunda elde edilen değerlerin literatürdeki eşik değerlerle kabul edilebilir ve uyumlu olduğunu göstermektedir ($X^2=3.577$; $P<0.01$; $X^2/df=3.59$; CFI= .904; SRMR= .062).

Ölçüm modelinin doğrulandıktan sonra, örtük değişkenli yapısal model aracılığıyla araştırma hipotezleri test edilmiştir. Başta H_1 (İşletme rekabet stratejileri → İşletme performansı) hipotezini test etmek amacıyla işletme rekabet stratejilerinin dışsal, işletme performansının ise içsel değişken olduğu örtük değişkenli yapısal model oluşturulmuştur. Analiz sonuçları, işletme rekabet stratejilerinin, işletme performansını yordadığını göstermektedir ($\beta= 0.323$; $p<.01$). Bu sonuca göre H_3 hipotezi desteklenmiştir. Dijitalleşmenin işletme stratejilerinin işletme performansına etkisinde dijitalleşmenin aracılık rolünün bulunup bulunmadığını teste tabi tutmak için bootstrap yöntemini öncelik veren yol analizi uygulanmıştır. Bootstrap yöntemi, pratik istatistikte oldukça yaygın bir şekilde kullanılmaktadır. Bu teknik, mevcut veri setinden büyük veri setleri üretmek için tekrar örnekleme yaparak temellendirilir. Bu sayede, sınırlı veri setleriyle bile çeşitli istatistikler elde etmek mümkün olur. Bootstrap analizinde 5000 yeniden örnekleme tercih edilmiştir. Bootstrap analizi ile test edilen aracı etki analizinde çalışmaya ait hipotezin desteklenmesi için analiz sonucunda elde edilen değerlerin sıfır içermemesi gerekmektedir. Bootstrap sonuçlarına göre, işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki dolaylı etkisinin, güven aralığı değerlerinin sıfır içermemesi nedeniyle anlamlı olduğu görülmektedir $\beta= 0.061$, %95 Güven Aralığı (Gürbüz, 2019, s.41). Bu sonuca göre; dijitalleşmenin, işletme rekabet stratejileri ile işletme performansı arasında aracılık rolü bulunmaktadır. Bu durumda H_4 hipotezi desteklenmiştir. Hipotezlere ait analiz verileri tablo 5'te gösterilmiştir.

Tablo 5. Parametre Değerleri

Gözlenen Değişkenler	Standardize Edilmemiş Faktör Yükleri	Standart Hata	Standardize Edilmemiş Faktör Yükleri	t değeri	R2
İşletme Rekabet Stratejileri					
Maliyet Liderliği Stratejisi	10,27	0,45	0,92	23,21	0,83
Farklılaştırma Stratejisi	11,54	0,47	0,96	25,21	0,91
Dijitalleşme Ölçeği					
DOPAR1	4,93	0,21	0,97	25,97	0,93
DOPAR2	5,14	0,20	0,96	25,38	0,91
DOPAR3	4,57	0,20	0,93	23,92	0,85
İşletme Performans Ölçeği					
Finansal Performans	11,14	0,45	0,97	25,92	0,92
Finansal Olmayan Performans	7,09	0,28	0,99	26,74	0,98
*p<0,001					
Tanımlar; DOPAR1, DOPAR2 ve DOPAR3=Dijitalleşme ölçeğinin parselleridir					

Araştırmada işletme rekabet stratejilerinin işletme performansına ilişkin etkisinin altında dijitalleşmenin rolü yarmaktadır. Bunun sebebi de değişen dünya standartlarıyla birlikte teknolojiye yönelim olmuştur. Bu iki değişkenin ilişkisinde dijitalleşme olan aracı değişkene rastlanmamıştır. Bu sebepten ötürü “İşletme Rekabet Stratejileri ile İşletme Performansı Arasındaki İlişkide Dijitalleşmenin Aracı Rolü” tezin konusu olarak karşımıza çıkmıştır. Dolayısıyla çalışmanın bu yönü ile dijital dönüşüm literatürüne de katkı sağlayacağı öngörülmektedir.

Şekil 6. İşletme Rekabet Stratejileri, İşletme Performansı ve Dijitalleşme Değişkenlerine Ait Yapısal Eşitlik Modeli

Şekil 6’da yer alan yapısal eşitlik modeli incelendiğinde işletme rekabet stratejilerinin işletme performansını üzerine etkisinde dijitalleşmenin aracı olarak modele eklendiği zaman işletme rekabet stratejilerinin işletme performansını üzerine olan etkisi azalmakta olduğu görülmüş fakat tamamen ortadan kaybolmadığı saptanmıştır. İşletme rekabet stratejilerinin dijitalleşme üzerine etkisi 0,60 iken yani işletme rekabet stratejilerinin 1 standart sapmalı artış işletme performansında 0,60 standart sapmalı artışa sebep olurken, dijitalleşme aracı değişkeni modele girince bu etki 0,29’a düşmüştür.

İşletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerine etkisine dijitalleşme kısmi aracılık etmektedir. Modelin açıkladığı toplam varyans %60'dır. Bir diğer anlatımla, işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerine etkisinin %60'ı dijitalleşme ile açıklanmaktadır.

SONUÇLAR, TARTIŞMA ve ÖNERİLER

Bu çalışma, işletme rekabet stratejileri, işletme performansı ve dijitalleşme arasındaki ilişkiyi anlamayı ve işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki etkisinde dijitalleşmenin aracılık etkisini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Araştırmadan elde edilen bulgular, işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı ve dijitalleşme değişkenleri ile orta düzeyde ilişkili olduğunu göstermektedir. Araştırmanın diğer bir sonucu olarak, ölçeklerin ortalaması incelendiğinde, işletmelerde stratejik olarak dijitalleşme kullanımının arttığı görülmüştür. Dijitalleşmenin işletme performansını arttırdığı görülmektedir. Bu durumun nedeninin, dijitalleşme ile birlikte iş yapış şekillerinde kolaylık sağladığı, bu durumla birlikte verimliliğinde arttığı düşünülmektedir. Araştırmaya göre, işletme rekabet stratejileri ile işletme performansı arasında anlamlı ve önemli ilişkinin varlığı tespit belirlenmiştir. Bulgular, işletme rekabet stratejilerinin dijitalleşme üzerinde etkili bir faktör olduğunu göstermektedir. Bu sonuca göre, çalışanların işletme rekabet strateji algıları arttıkça, dijitalleşme düzeyinin de arttığı söylenebilir. Bu sonuç, Rich ve diğerleri (2001) tarafından yapılan çalışmaların bulguları tarafından desteklenmektedir. Bu durumda, dijital dönüşüm isteğine sahip çalışanların daha yüksek iş performansı gösterebileceği değerlendirilebilir (Bakoğlu, 2001, s.41). Çalışmanın sadece Türkiye'deki tek bir zincir marka otelinde ve sadece beyaz yakalı çalışanlar üzerinde yürütülmüş olması, çalışma bulgularını genelleştirmeyi zorlaştıran bir sınırlama olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı ülkelerde ve/veya diğer marka zincir otellerde çalışan yönetici ve beyaz yakalı üzerine gelecekte yapılacak olan çalışmalar, bu konudaki bulguların genelleştirilmesini mümkün kılacaktır. Çalışma, kullanılan değişkenler arasındaki ilişki ve yapısal eşitlik modelini kullanarak konaklama sektöründeki uygulayıcılara etki eden aracılık etkisi açısından bir ilk niteliğindedir. Çalışmanın konaklama sektörüne uygulanması, otelde çalışanların dijitalleşme ile birlikte performanslarının nasıl artacağı konusunda bir fikir vermesi önemlidir. Dijitalleşme ile birlikte iletişimde kolaylık, verimlilikte artış, maliyet azalımı, esnek çalışma modelleri, bilgilerin yönetimi ve depolanmasında kolaylık ve çevresel sürdürülebilirlik açısından gelişmeler olacaktır. Uygulayıcılar dijital dönüşüm yaparken bu anlamda rakiplerinin de güçlü ve zayıf yönlerini göz önünde bulundurmalıdırlar. Dijitalleşme, işletme performansını olumlu bir şekilde etkileyebilir. İlk olarak, dijitalleşme sayesinde iş süreçlerinin otomatikleştirilmesi ve verimliliğin artırılması mümkündür. Dijital araçlar ve yazılımlar, rutin görevleri hızlandırabilir, veri analizi ve raporlama süreçlerini optimize edebilir, böylece çalışanların daha fazla odaklanması gereken stratejik görevlere zaman ayırmasına olanak tanır. Bu, genel işletme verimliliğini artırabilir ve maliyetleri düşürebilir. Ayrıca, dijitalleşme müşteri deneyimini iyileştirme ve pazarlama stratejilerini güçlendirme konusunda da etkilidir. Dijital platformlar, müşterilerle daha etkileşimli iletişim kurmayı sağlar,

özelleştirilmiş hizmetler sunabilir ve müşteri geri bildirimlerini anında değerlendirme imkanı sağlar (Acquaah ve Yasai-Ardekani, 2008). Bu, müşteri memnuniyetini artırabilir ve müşteri sadakatini güçlendirebilir. Aynı zamanda dijital pazarlama araçları, hedef kitleye daha etkili bir şekilde ulaşmayı, pazarlama kampanyalarını ölçümlenir hale getirmeyi ve rekabet avantajı elde etmeyi destekleyebilir. Bu nedenle, dijitalleşme işletmelerin rekabet gücünü artırabilir ve performanslarını olumlu yönde etkileyebilir. Literatürde, sağlık sektörü çalışanları, öğrenciler, öğretmenler ve eğitimde akademisyenler vb. birçok meslek üzerine birçok çalışma bulunmaktadır. Ancak ülkenin ekonomik canlılığının lokomotifi olan endüstri işçileri üzerine daha az çalışma yapıldığı gözlemlenmiştir (Uysal, 2015, s.32). Üretim endüstrisi üzerine yapılan çalışmalar, dijital dönüşümün değerini göstermek açısından önemli olacaktır. Bu nedenle, gelecekteki çalışmalarda, işletme rekabet stratejilerinin işletme performansı üzerindeki etkisinin farklı ölçekler, farklı örnek grupları ve farklı analiz yöntemleri ile incelenmesi, dijitalleşmenin üzerinde tam aracılık etkisinin olup olmadığının araştırılması teorik bir katkı sağlayabilir. Bu araştırma, Türkiye’de işletme rekabet stratejileri, işletme performansı ve dijitalleşme arasındaki ilişkiyi ölçen ilk araştırma olma özelliği taşımaktadır. Bu yönüyle de literatüre katkıda bulunacağını düşünülmektedir.

Gelecek Araştırmacılar İçin Öneriler. Teknolojik gelişmelerle birlikte iş yapış şekilleri ve bu şekillerle birlikte işletmelerin performansları da değişkenlik göstermektedir. İşletmelerin birbiriyle rakabet edebilmeleri açısından da dijitalleşmeleri ve yeniliklere açık olmaları stratejik açıdan oldukça önemlidir. Gelecekteki araştırmalarda işletme performansını nasıl etkilediğini anlamak için bu dinamiklere odaklanan bir değişken daha eklenmesi, araştırmaya daha da değer katabilir.

Uygulayıcılar İçin Öneriler. İşletme performansının artması, işletmelerin verimliliği ve maliyetleri açısından oldukça önemlidir. İşletmelerin rakiplerine karşı strateji geliştirirken aynı zamanda güncel gelişmeleri takip etmeleri gerekir. Bu nedenle dijital gelişmeleri ve dijital dönüşüm ile verimliliği arttırmayı göz önünde bulundurmaları gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. (2003). Tarımsal işletmelerde finansal performans analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 21-37.
- Acquaah, M., & Yasai-Ardekani, M. (2008). Does the implementation of a combination competitive strategy yield incremental performance benefits? A new perspective from a transition economy in sub-saharan Africa. *Journal of Business Research*, 346-354.
- Acun, F. (2020). Dijital tarih ve dijital tarihçiliğin tarihyazımına etkisi üzerine. *Tarihyazımı*, 66-90.
- Akal, Z. (2000). *İşletmelerde performans ölçüm ve denetimi: çok yönlü performans göstergeleri*. Ankara: Milli Prodüktivite Merkezi Yayınları.
- Akbolat, M., & Işık, O. (2012). Hastanelerde rekabet stratejileri ve performans. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 401-424.
- Akdeniz, H., & Durmaz, F. (2009). Verimliliğin genel performans üzerindeki yansımalarının uygulaması. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 85-99.
- Aktan, B., & Bodur, B. (2006). Oranlar aracılığı ile finansal durumunuzu nasıl çözümlersiniz? Küçük işletmeler için bir rehber. *Journal of Yasar University*, 49-67.
- Bakoğlu, R. (2001). Örgütsel performans kavramı ve gelişimi. *Öneri Dergisi*, 39-45.
- Bilginer, N., & Kayabaşı, A. (2007). İşletmelerin lojistik faaliyetlerinin rekabetçi perspektifte değerlendirilmesi: Üretim işletmeleri üzerine bir uygulama. *Ege Academic Review*, 637-652.
- Campbell-Hunt, C. (2000). What have we learned about generic competitive strategy? A meta-analysis. *Strategic Management Journal*, 127-154.
- Candan, E. (2007). *Türk bütçe sisteminde performans denetimi*. Ankara: Maliye Bakanlığı.
- Çiftçi, H. (2023). Yeni kamu mali yönetim sistemi çerçevesinde Türkiye’de performans denetiminin uygulanabilirliği. *Denetim Dergisi*, 32-54.
- Değirmencioğlu, G. (2016). Dijitalleşme çağında gazeteciliğin geleceği ve inovasyon haberciliği. *TRT Akademi*, 590-606.
- Dess, G., & Davis, P. (2001). Porter’s generic strategies as determinants of strategic group membership and organizational performance. *The Academy of Management Journal*, 467-488.
- Elitaş, C., & Ağca, V. (2006). Firmalarda çok boyutlu performans değerlendirme yaklaşımları: Kavramsal bir çerçeve. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 343-370.
- Gudergan, G., & Mugge, P. (2017). The gap between practice and theory of digital transformation. *Proceeding Hawaii International Conference of System Science*, 1-15.
- Güner, M., & Memiş, M. (2007). Kurumsal performans değerlendirme yöntemlerinin gelişim süreci: 1850’lerden 2000’lere bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 299-310.
- Gürbüz, S. (2019). *Amos ile yapısal eşitlik modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Hair, J., Black, W., Babin, B., Anderson, R., & Tatham, R. (2013). *Multivariate data analysis*. London: Pearson Educational International.
- Helms, M., & C. Wright, P. (2004). Competitive strategies and business performance: Evidence from the adhesives and sealants industry. *Management Decision*, 689-703.
- Hill, C., & Jones, G. (2012). *Essentials of strategic management*. Ohio: Cengage Learning.

- Karaman, R. (2009). İşletmelerde performans ölçümünün önemi ve modern bir performans ölçme aracı olarak balanced scorecard. *Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 410-427.
- Konak, S. (2018). Dışsal sosyal sermayenin işletme performansına etkisinde rekabet stratejilerinin aracılık rolü: Otel işletmelerinde bir araştırma. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Doktora Tezi*, 1-120.
- Kurien, G., & Qureshi, M. (2012). Performance measurement systems for green supply chains using modified balanced scorecard and analytical hierarchical process. *Scientific Research and Essays*, 3149-3161.
- Laitinen, E. (2002). A dynamic performance measurement system: Evidence from small finish technology companies. *Scandinavian Journal of Management*, 65-69.
- Ormanlı, O. (2012). Dijitalleşme ve Türk sineması. *The Turkish Online Journal of Design, Art and Communication*, 32-38.
- Özer, Ö. (2011). Kurumsal girişimcilik ve işletme performansı ilişkisi: Dört ve beş yıldızlı otel işletmelerinde uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Turizm İşletmeciliği Anabilim Dalı Turizm İşletmeciliği Programı Doktora Tezi*, 1-176.
- Özsoy, S., & Özsoy, G. (2013). Eğitim araştırmalarında etki büyüklüğü raporlanması. *World Conference on Educational Sciences* (s. 335-346). Roma: Elementary Education Online.
- Perçin, S., & Karakaya, A. (2012). Bulanık karar verme yöntemleriyle Türkiye'de bilişim teknolojisi firmalarının finansal performanslarının değerlendirilmesi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 241-266.
- Porter, M. (1998a). *Competitive advantage: Creating and sustaining superior performance*. New York: The Free Press.
- Porter, M. (1998b). *Competitive strategy: Techniques for analyzing industries and competitors*. New York: The Free Press.
- Porter, M. (2008). The five competitive forces that shape strategy. *Harvard Business Review*, 79-93.
- Prajogo, I. (2007). The relationship between competitive strategies and product quality. *Industrial Management & Data Systems*, 69-83.
- Rose, J., Lukic, V., Milon, T., & Cappuzzo, A. (2016). *Sprinting to value in industry 4.0*. Boston: Boston Consulting Company Report.
- Sağlam, M. (2021). İşletmelerde geleceğin vizyonu olarak dijital dönüşümün gerçekleştirilmesi ve dijital dönüşüm ölçeğinin Türkçe uyarlaması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 395-420.
- Sağlam, M. (2021). İşletmelerde geleceğin vizyonu olarak dijital dönüşümün gerçekleştirilmesi ve dijital dönüşüm ölçeğinin Türkçe uyarlaması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 395-420.
- Segev, E. (2005). A systematic comparative analysis and synthesis of two business level strategic typologies. *Strategic Management Journal*, 487-505.
- Sink, D. (2002). *Productivity measurement and evaluation: What is available?* Ohio: The Ohio State University ProQuest Dissertations Publishing.
- Szilagyi, A. J., & Schweiger, D. (2007). Matching managersto strategies: A review and suggested framework. *The Academy of Management Review*, 626-637.
- Şendoğdu, A., & Altındağ, İ. (2022). A research on determining the factors affecting job involvement for bank employee. *Trends in Business and Economics*, 1-9.
- Thussu, D. (2012). *International communication continuity and change*. London: Arnold Publishers.

- Topaktaş, S. (2021). Dijitalleşme sürecinde bilgi ve bilgiyi kullanma biçimleri: Kuşaklar arası bir kıyaslama. *Karabük Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Sosyoloji Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi*, 50-62.
- Uyargil, C. (2013). *İşletmelerde performans yönetimi sistemi: Performansın planlanması değerlendirilmesi ve geliştirilmesi*. İstanbul: Arıkan Basım Yayım Dağıtım.2. Baskı.
- Uysal, Ş. (2015). Performans yönetimi sisteminin tanımı, tarihçesi, amaç ve temel unsurlarına genel bir bakış. *Electronic Journal of Vocational Colleges*, 32-39.
- Wiersma, W., Jurs, S., & Hinkle, D. (2001). *Applied statistics for the behavioral sciences*. Chicago: Rand McNally College Publishing.
- Yayla, O. (2015). Dijitalleşme çağında eşitsizlik ve ayrımcılık. *Liberal Düşünce Dergisi*, 43-53.
- Yenice, E. (2006). Kamu kesiminde performans ölçümü ve bütçe ilişkisi. *Sayıştay Dergisi*, 57-68.
- Yükçü, S., & Atağan, G. (2009). Etkinlik, etkililik ve verimlilik kavramlarının yarattığı karışıklık. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 1-13.
- Zerenler, M. (2005). Performans ölçüm sistemleri tasarımı ve üretim sistemlerinin performansının ölçümüne yönelik bir araştırma. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1-36.

Geliş Tarihi:

28.08.2023

Kabul Tarihi:

29.05.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.08.2024

Kaynakça Gösterimi: Yüce, P. & Özdemir A. (2024). Özel okullarda veli memnuniyeti: Bir ölçek geliştirme çalışması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1599-1621. doi: 10.46928/iticusbe.1351029

ÖZEL OKULLARDA VELİ MEMNUNİYETİ: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Araştırma

Pelin Yüce

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Orta Doğu Teknik Üniversitesi

pelinyuce95@gmail.com

Ali Özdemir

Marmara Üniversitesi

aozdemir@marmara.edu.tr

Pelin YÜCE İngilizce Öğretmeni, Orta Doğu Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Eğitim Yönetimi ve Planlaması Doktora Öğrencisi.

Ali ÖZDEMİR Marmara Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Anabilim Dalı Öğretim Üyesidir.

*Bu çalışma, Doç.Dr. Ali ÖZDEMİR danışmanlığında Pelin YÜCE'nin yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

ÖZEL OKULLARDA VELİ MEMNUNİYETİ: BİR ÖLÇEK GELİŞTİRME ÇALIŞMASI

Pelin Yüce
pelinyuce95@gmail.com
Ali Özdemir
aozdemir@marmara.edu.tr

Özet

Amaç: Bu çalışma, farklı istek ve beklentileri ile tercih yapan özel okul velilerinin, çocuklarının okullarından memnuniyetlerini ölçmek için kullanılabilir ve güvenilir bir ölçme aracı geliştirmeyi amaçlamaktadır.

Yöntem: Bu ölçek geliştirme çalışmasında öncelikle detaylı bir literatür taramasıyla memnuniyet kavramının boyutları keşfedilmiştir. Daha sonra uzman görüşlerine başvurularak, özel okul velileri için okul memnuniyetini etkileyen boyutlar belirlenmiştir. Belirlenen boyutları ölçecek nitelikte 81 ifadeli madde havuzu oluşturulmuştur. Kapsam geçerliği Lawshe tekniği ile irdelenmiştir. Düzenlenen ölçek formuyla İstanbul ilindeki özel okul velilerinden oluşan örnekleme (n=300) veri toplanmış ve Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) uygulanmıştır. AFA neticesinde belirlenen yedi faktörlü yapı Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) ile test edilmiştir (n=387). Daha sonra güvenilirlik, Cronbach Alfa katsayısı, Omega, madde toplam korelasyonları, AVE ve CR değerleri hesaplanarak değerlendirilmiştir.

Bulgular: AFA sonucunda, yedi faktörden oluşan toplam 26 maddeli 5’li Likert tipi bir ölçek geliştirilmiştir. Ölçeğe ait açıklanan toplam varyans %87,80, maddelerin faktör yükleri 0,50 ile 0,83 arasında hesaplanmıştır. Faktörler; iletişim ve ulaşılabilirlik, güven/güvenlik, eğitim/öğretim, rehberlik, fiziki koşullar, sosyal ve sportif imkanlar ve ücret olarak adlandırılmıştır. Doğrulayıcı Faktör Analizi (DFA) yedi faktörlü yapıyı onaylamaktadır. Güvenirlik analizi, Cronbach Alfa katsayısı (0,95), Omega (0,95), madde toplam korelasyonları (0,66–0,84), AVE (0,54) ve CR (0,80) değerleri hesaplanarak gerçekleştirilmiştir.

Özgünlük: Bu çalışmada geliştirilen ölçek, özel okul velilerinin çocuklarının okullarından duydukları okul memnuniyeti anlayışımızı destekleyecektir. Çalışma bulguları, ebeveynlerin okul memnuniyetini anlaması, öncelikleri belirlemesi ve velilerin okul memnuniyetini artırmak için harekete geçmesi yönünde okul yöneticilerine pratik çıkarımlar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Özel Okul, Veli, Memnuniyet, Ölçek Geliştirme

JEL Sınıflandırması: I21

PARENTAL SATISFACTION IN PRIVATE SCHOOLS: A SCALE DEVELOPMENT STUDY

Abstract

Purpose: This study aims to develop a valid and reliable scale to assess parental satisfaction in private schools.

Method: The initial phase of the study involved item generation in the light of an extensive literature review and consultation with experts. Subsequently, the dimensions influencing parental satisfaction in private schools were identified, and the item pool consisting of 81 statements was developed to assess each dimension. The Lawshe method was used to assess the content validity. The draft scale form was applied to the sample of 300 private school parents in Istanbul. Exploratory factor analysis (EFA) and reliability analysis showed that the scale with 26 items and seven factors was appropriate to evaluate the level of private school parents' satisfaction. Each factor was interpreted and titled as communication and accessibility, trust and security, education and training, guidance, physical conditions, social and sportive opportunities, and price, respectively. To assess the seven-factor structure of the scale, Confirmatory Factor Analysis (CFA) was employed on a sample of 387 parents from private schools in Istanbul. The analysis confirmed that the seven-factor structure was valid.

Findings: As a result of the principal axis factoring (PAF) extraction technique and Varimax rotation method, a seven-factor structure which explained 87.80% of the total variance was developed. The construct validity of the scale was confirmed as it satisfied the fit criteria of RMSEA:0.08, CFI:0.95, and Chi-square/df:3.9. In the reliability analysis, the Cronbach α value for each factor was calculated, and the values were found to be between 0.92–0.97. As a result, it was determined that the Parental Satisfaction in Private Schools Scale, consisting of 7 sub-dimensions and 26 items, was valid and reliable.

Originality: The scale developed in this study will help us comprehend private school parents' school satisfaction. The study's findings can help private school administrators understand, prioritize, and improve school satisfaction for parents.

Keywords: Private School, Parents, Satisfaction, Scale Development

JEL Classification: I21

GİRİŞ

Neoliberalizm'e göre, devlet tarafından finanse edilen kamusal hizmetler rekabete kapalı ve dolayısıyla düşük kaliteli hizmetlerdir. Bu düşünceden yola çıkarak, eğitim hizmetlerinin de neoliberal politikaların etkisi ile piyasaya açılması ve tüzel ve gerçek kişiler tarafından gelen teşebbüslerle özel okullaşma sayısal anlamda artış göstermiştir. Bu sayede; sayısı artan özel okullar, farklı gelir seviyelerindeki aileler için ulaşılabilir olmaya başladıkça, kamu okullarına bir alternatif olmuş ve aileler alternatifler arasından seçme özgürlüğünü elde etmişlerdir (Altun Aslan, 2019). Ailelerin alternatifler arasında seçim yapma özgürlüğüne sahip olmaları hem özel okullar arasında rekabeti hem de memnuniyet kavramının önemini büyük ölçüde arttırmıştır.

Memnuniyet kelimesi, ürün veya hizmeti alan kişilerin ifade edilmiş ya da edilmemiş tüm beklenti, istek ve ihtiyaçlarının karşılanması ve hatta beklentilerin üstüne geçilmesi şeklinde tanımlanmaktadır (Ersen, 1997). Müşteri memnuniyeti kavramı ve memnuniyet ölçümleri son yıllarda eğitim ortamında daha sık kullanılmaya başlanmıştır (Freidman vd., 2007; Johnson vd., 2001; Salisbury vd., 1997); ancak bu durum, uygulanabilirlikleri ve eğitim kurumlarının kendine has yapısına uygunluğu konusunda bazı eleştirileri de beraberinde getirmiştir (Argandoña, 2011; Bruni ve Zamagni, 2007).

Öte yandan, etkili ve kaliteli bir eğitim ancak eğitim hizmetinin alıcılarının beklenti ve memnuniyet düzeylerini göz önünde bulundurarak ulaşılabilecek bir durumdur. Okullarda sunulan eğitim hizmetinin doğrudan muhatabı öğrenciler olmakla birlikte; K-12 düzeyinde eğitim gören öğrencilerin yaşları göz önünde bulundurulduğunda, eğitim gibi önemli bir konuda çocukları ile ilgili söz sahibi ve karar verici kişilerin büyük ölçüde veliler olduğu söylenebilir.

Öğrenci velileri, çeşitli beklentilerle alternatifler arasında değerlendirme yaparak çocuklarının eğitim alacağı okulu seçerler. Özel okullar, öğrencilerinin ebeveynlerinin tercihi için rekabet eder. Çünkü, ebeveynlerin bugün, geçmiş on yıla göre daha fazla seçeneği vardır: çocuklarını, buldukları konuma göre kendilerine otomatik olarak atanan devlet okuluna gönderebilir veya özel bir okul tercih edebilirler. Pazar paylarını sürdürebilmek ve büyütme için, tercih edilen tüm okullar, özellikle ücretsiz veya daha uygun alternatiflerden vazgeçerek onları seçen aileleri memnun etmelidir (Cheng ve Peterson, 2017). Bu nedenle, eğitim hizmetinin alıcısı olan öğrenci velilerinin beklentilerinin ne ölçüde karşılandığını yani memnuniyetlerini belirlemek, özel okul işletmelerinin sundukları eğitim hizmetinin kalitesini arttırabilmeleri, dolayısıyla, varlıklarını sürdürebilmeleri ve alternatifler arasından tercih edilen olmaları noktasında büyük önem taşımaktadır.

Yurt içi ve yurt dışında verilen eğitim hizmetlerinin kalitesinin değerlendirilmesinin yanı sıra velilerin memnuniyet düzeyini belirleyen unsurları anlamak amacıyla yapılan araştırmalar mevcuttur. İlk ve ortaokul düzeyinde olan öğrenci velilerinin okuldan memnuniyetlerinin direkt olarak çocuklarının akademik başarısı ile ilgili olmadığını, akademik başarısı düşük çocukların velilerinin de okuldan memnun olabileceklerini ve İspanyol velilerin okul memnuniyetlerini yordayan etmenlerin arasında çocuklarının okuldan memnun olma durumları olduğu keşfedilmiştir (Falbo vd., 2003). Rätty, Jaukka

ve Kasanen (2004), yaptıkları araştırmada 486 üniversiteli ve mesleki eğitim almış veliden oluşan bir grubun çocuklarının okula başladıkları ilk yılından memnuniyetini irdelemiştir. Araştırma sonucunda anneler ve özellikle üniversite mezunu ebeveynlerin en yüksek düzeyde tatmin oldukları belirtilmiştir. Freidman, Bobrowski ve Geraci (2006) ise veli memnuniyetini farklı etnik kökenden gelen veliler özelinde araştırmıştır. Farklılığın en çok okul güvenliği, okul bütçesi ve öğretmen etkililiği faktörlerinde ortaya çıktığı belirlenmiştir. Chambers ve Michelson (2020) tarafından gerçekleştirilen çalışmada ise şehirde yaşayan düşük gelirli velilerin mahalle okullarına yönelik memnuniyetleri incelenmiştir. Tikkanen ise (2019) Finlandiya'da temel eğitimin ayrılmasına katkıda bulunan okul seçimi politikasının sonuçlarını ve okul nüfusunun sosyoekonomik durumu (SES) ile ebeveynlerin çocuklarının okullarından memnuniyetleri arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Anket sonuçları, ebeveyn memnuniyetini etkileyen üç yönü ortaya çıkarmıştır: okul kültürü, ev-okul iş birliği ve çocuğun okul memnuniyeti ve öğrenmesi.

Yurt içi çalışmalar incelendiğinde ise; Karadağ (2010), velilerin ilköğretim hizmet kalitesi algılarının özellikle fiziksel görünüm ve güvenilirlik açısından belirgin düzeyde düşük olduğunu, velilerin maddi kaynaklar, sosyal olanaklar, teknolojik altyapı, temizlik anlamında okuldan memnun olmadıklarını bulmuştur. Çalışmasında ebeveyn iletişim noktasında birkaç kusurun olduğuna inandıklarını bildirdiler. Parmaksız (2013) yaptığı araştırmada, veli memnuniyetinin nelerden etkilendiğini ve etkileyen faktörler arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla özel okullarda sunulan çeşitli hizmetleri içeren bir anket düzenlenmiş ve özel bir ilköğretim-lise kurumunun velilerine bu anketi uygulamıştır. Sonuç olarak, yüksek veli memnuniyetini; “Tercih”, “Öğretmen”, “Bilgilendirme-İletişim”, “Yönetim-Yenilik”, “Eğitim”, “Öğrenme ortamı” faktörlerinin yordadığı görülmüştür. Araştırma sonucunda veli memnuniyetine etki eden faktörler şu şekilde sıralanmıştır: okul atmosferi, eğitim öğretim ortamı, öğrenciler arası iletişim niteliği, öğretim kadrosunun kalitesi, veli bilgilendirme ve iletişimi. Akbulut (2013) ise, Tuzla Orhanlı Lisesi’nde “Velilerin Okuldan Beklentileri” adlı çalışmada velilerin beklenti düzeylerini belirlemek amacı ile Akbıyıkoglu (2011) tarafından geliştirilen Beklentilerin Karşılama Düzeyi Ölçeği’ni (BKDÖ) uygulamıştır. Sonuç olarak, okulun veli beklentilerini “yeterli” düzeyde karşıladığı tespit edilmiştir.

Literatür incelendiğinde, velilerin özel okul tercihleri, seçim kriterleri ve beklentileri üzerine yapılan çalışmaların arttığı gözlemlenmiştir (Bozyiğit, 2017; Chubb ve Moe, 1990; Chumacero vd., 2011; Karakurt, 2021; Kırmızı, 2014; Schneider ve vd., 1998; Tedin ve Weiher, 2004). Fakat; yapılan okul seçimleri sonucunda, beklentilerin ne ölçüde karşılandığını belirlemek adına, velilerin tercih ettikleri özel okullardan memnuniyet düzeylerini belirlemek amacıyla kullanılacak güncel bir ölçme aracına rastlanmamıştır. Ebeveynlerin okul seçimlerine ilişkin çalışmaların aksine, ebeveyn memnuniyeti üzerine kısıtlı sayıda araştırma bulunduğu belirlenmiştir. Bu sebeple, araştırmanın amacı özel okul veli memnuniyet düzeylerini belirlemek için geçerli ve güvenilir bir ölçek geliştirmektir.

YÖNTEM

Bu araştırma, özel okul velilerinin, çocukları için tercih ettikleri okullardan memnuniyet düzeylerini belirlemeye yönelik bir ölçek geliştirme çalışmasıdır. Ölçek geliştirme sürecinde; öncelikle literatür ışığında madde havuzu oluşturulmuştur. Oluşturulan taslak form ile toplanan verilerle sırasıyla, örneklemin faktör analizine uygunluğu test edilmiş, ardından açımlayıcı faktör analizi, doğrulayıcı faktör analizi ve güvenilirlik testleri aşamaları tamamlanmıştır. Ölçek geliştirme aşamaları aşağıda açıklanmıştır.

Literatür Taraması ve Veri Havuzunun Oluşturulması

Veli memnuniyeti ile ilgili ulusal ve uluslararası araştırmalar taranmış ve benzer ölçme araçları incelenmiştir. Literatür taraması göz önünde bulundurularak özel okul velilerinin tercih ettikleri okuldan aldıkları hizmete yönelik memnuniyeti açığa çıkaracak nitelikte ifadelerle madde havuzu hazırlanmıştır. Madde havuzu, literatür taraması sonucu elde edilen bilgilerden araştırmacı ve danışman deneyimlerinden, hedef grup olan özel okul velilerinin ve yöneticilerinin görüşleri doğrultusunda oluşturulan taslak ifadelerden oluşmaktadır. Kullanılan ifadelerin anlaşılabilirliğinin test edilmesi amacıyla, ifadeler 10 veliye sunulmuş ve velilerin maddelerden ne anladığı ile ilgili geri dönüşler alınmıştır ve bu geri dönüşler alınarak gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Yapılan düzeltme ve elemelerle toplam 81 ifade içeren madde havuzu oluşturulmuştur.

Kapsam Geçerliliğinin Belirlenmesi

Ölçeğin geçerlik düzeyinin belirlenebilmesi, ölçek maddelerinin amaca uygun ve anlaşılır olduğunun test edilmesi amacı ile kapsam geçerliliği Lawshe tekniği ile incelenmiştir. Bu noktada hazırlanan 81 maddelik taslak ölçek, veli memnuniyeti konusunda çalışmalar yapmış 5 akademisyen, 4 doktoralı eğitimci ve 2 özel okul kurucu yöneticisine uzaman görüşü almak amacıyla sunulmuştur. Uzmanların değerlendirmeleri doğrultusunda, ölçek maddelerinin Lawshe metodu ile kapsam geçerlilik oranları hesaplanmıştır. Ölçek maddelerine ait kapsam geçerlilik oranları (KGO) aşağıdaki formül kullanılarak hesaplanmıştır:

$$\text{Her maddeye ait KGO} = (NG - N/2) / N/2$$

KGO: kapsam geçerlik oranı

NG: madde için gerekli diyen uzman sayısı

N: toplam uzman sayısı

Lawshe' ye göre (1975) 0.05 anlamlılık düzeyinde, uzman sayısının 11 olduğu durumlarda, kritik değer 0.59 olarak belirlenmiştir. Kapsam geçerlilik oranı negatif değerde çıkan maddeler ilk aşamada çıkarılmıştır. KGO değeri pozitif çıkan maddeler üzerinde gerekli revizeler yapıp, 0.59 değerinin altında kalan maddeler ölçekten çıkartılmıştır. Uzman görüşleri doğrultusunda benzer bulunan 4 madde birleştirilmiş ve eklenmesi tavsiye edilen 5 yeni madde eklenmiştir.

Gerekli revizeler yapıldıktan sonra kalan 49 maddelik ölçek formu, aynı zamanda öğretmen olan 15 özel okul velisine uygulanmıştır. Yapılan pilot uygulama sonucu, ölçek maddelerinin dilbilgisi kurallarına uygun, anlaşılır ve memnuniyet düzeyini belirleyici maddeler içerdiği ile ilgili geri dönüşler alınmıştır.

Ölçek Formatının Oluşturulması

Kapsam geçerlik oranları uygun olan bu 49 madde uygun ölçek ifadeleri şekline çevrilmiştir. Yanıtlama kolaylığı göz önüne alınarak ölçek 5'li likert tipinde oluşturulmuştur. Katılımcılardan her bir maddeyi 5 “Çok Güçlü”, 4 “Güçlü”, 3 “Orta”, 2 “Zayıf” ve 1 “Çok Zayıf” olacak şekilde değerlendirmeleri istenmiştir. Formda özel okul velilerine, bilimsel araştırmalarda sıklıkla yer alan bağımsız değişkenlerden; cinsiyet, eğitim durumu, çocuklarının devam ettiği sınıf düzeyi, seçtikleri okuldan hizmet alma süreleri, okul hakkında bilgi toplama kanalları, okulun bulunduğu ilçe ve toplam hane gelir aralıklarına yönelik 8 soru yer almaktadır. Böylelikle oluşturulan 8 adet tanımlayıcı değişkene 49 adet memnuniyet ifadesi ölçek maddesi eklenmiştir ve 57 sorudan oluşan nihai ölçek formu elde edilmiştir.

Verilerin Toplanması

Demografik bilgi formu ile toplam 57 sorudan oluşan ölçek Google Forms kullanılarak elektronik anket formatına çevrilmiştir. Gerekli izinlerin alınmasının ardından oluşturulan elektronik ölçek formu, çevrimiçi ortamda, İstanbul’da, ilk ve ortaokul düzeyinde öğrencisi bulunan 300 özel okul velisine gönüllülük esasına göre uygulanmıştır (EK 1).

Bu aşamada, elektronik formata dönüştürülen ölçeğin linki gerekli açıklama metniyle birlikte öncelikle araştırmacının yakın çevresinde bulunan özel okul velilerine iletilmiş ve ölçek formu doldurulduktan sonra üye oldukları veli gruplarından paylaşımları istenmiştir. Daha sonra araştırmacının İstanbul’un çeşitli ilçelerindeki özel okullarda ilk ve ortaokul düzeyinde görev yapan öğretmen arkadaşlarından veli gruplarında ölçek formunun paylaşılması sağlanmıştır.

Verilerin Analizi

Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği’ne ait güvenilirlik ve yapı geçerliği analizleri Jamovi (versiyon 2.3.12.0) programında yapılmış ve bulgular kısmında sunulmuştur.

Yapı geçerliliğine ilişkin Açıklayıcı Faktör Analizi (AFA) uygulanmıştır. Özel okul velilerinden elde edilen veri setinin faktör analizine uygunluğunu belirlemek amacıyla KMO ve Bartlett analizleri uygulanmıştır. Ölçme aracının faktör yapısını saptamak için Açıklayıcı Faktör Analizinden (AFA) ve oluşan faktör yapısının doğruluğunun tespiti için Doğrulayıcı Faktör Analizinden (DFA) faydalanılmıştır. Faktör yapıları test edildikten sonra ölçme aracının geneli ve belirlenen alt boyutlarına ilişkin Cronbach Alpha ve Omega güvenilirlik analizleri uygulanmıştır.

Faktör analizi aşamasında “Temel Bileşenler Analizi” modeli kullanılmıştır. Öncelikle faktörlerin öz değerleri ve madde faktör yükleri incelenmiş ve bu doğrultuda faktör yapısı ve sayısı belirlenmiştir. Bu çalışmada açığa çıkan faktörlerin birbirinden bağımsız olduğu varsayıldığından, dik döndürme yöntemlerinden Varimax tekniğinden faydalanılmıştır. Son olarak maddelerin faktör yükleri ve binişliği incelenmiş ve buna göre madde elemesi yapılmıştır.

Çalışma Grubu

Literatürde tatmin edici bir örneklem büyüklüğüne ilişkin çeşitli bakış açıları bulunmaktadır. Madde başına cevap oranı, yaygın olarak kullanılan yaklaşımlardan biridir. Cevap oranının madde başına en az 5:1 oranında olması önerilir, yani her madde için en az beş gözlem olmalıdır (Costello ve Osborne, 2005; Hair vd., 2010). Bu araştırmanın çalışma grubu, 2021–2022 Eğitim-Öğretim yılında İstanbul’daki özel okullara devam eden ilk ve ortaokul düzeyinde öğrencisi bulunan 300 özel okul velisidir. Ölçek formunda bulunan madde sayısının 49 olduğu göz önünde bulundurularak, literatürden elde edilen bilgiler ışığında, toplam madde sayısının yaklaşık 7 katı kadar katılımcıya ulaşılmıştır. Katılımcıların demografik özellikleri Tablo 1’de görüldüğü gibidir.

Tablo 1. Çalışma Grubuna Ait Tanımlayıcı İstatistikler

Değişken	Grup	<i>f</i>	<i>n</i>	%
Cinsiyet	Kadın	225	296	76.0
	Erkek	71	296	24.0
Yaş	24-37	95	300	31.7
	38-50	185	300	61.7
	51 ve üzeri	20	300	6.7
Eğitim Durumu	İlk/ortaöğretim	29	300	9.7
	Lisans	186	300	62.0
	Lisansüstü	85	300	28.3
Aylık Hane Geliri (TL)	Asgari-15.000	10	300	03.3
	15.001-30.000	96	300	32.0
	30.001-40.000	65	300	21.7
	40.001-50.000	53	300	17.7
	50.001 ve üzeri	76	300	25.3

Tablo 1'e göre çalışmaya katılan özel okul velilerinin %76'sı kadın (anne), %24'ü ise erkeklerden (baba) oluşmaktadır. Katılımcıların %31.7'si 24-37 yaş, %61.7'i 38-50 yaş ve %6.7'si 51 yaş ve üstü aralıklarında bulunmaktadır. Ölçeği cevaplandıran özel okul velilerinin önemli bir kısmının 38-50 yaş arası velilerden oluştuğu gözlemlenmektedir. Katılımcıların %9.7'si ilköğretim, %62'si lisans ve %28.3'ü ise lisansüstü eğitim düzeyine sahiptir. Katılımcı özel okul velilerin %3'ünü temsil eden bir grubun toplam aylık hane geliri asgari ücret-15.000 TL aralığındadır. Velilerin %32'si 15.001-30.000 TL, %21.7'si 30.001-40.000 TL, %17.7'si 40.001-50.000 ve %25.3'ü ise 50.001 TL ve üstü aylık hane geliri aralığındadır.

BULGULAR

Açımlayıcı Faktör Analizi

Öncelikle, veri setinin faktör analizine uygun olup olmadığını belirlemek için KMO ve Bartlett's Sphericity testleri uygulanmış ve sonuçlar Tablo 2'de sunulmuştur. Tabachnick ve Fidell (2013) tarafından da belirtildiği gibi etkili faktörleşme için KMO değerinin 0,60 ve üzerinde olması gerekmektedir. Araştırmanın veri setinin KMO değeri Tablo 2'de görüldüğü gibi, kabul edilebilir değerin üstünde, 0,96 olarak hesaplanmıştır (Tabachnick ve Fidell, 2013).

Faktör analizi yapmadan önceki ikinci aşama veri seti büyüklüğünü kontrol etmektir. Faktör analizinin güvenilirliği, örneklem büyüklüğünden önemli ölçüde etkilenir. Veri seti büyüklüğünü test etmek için en popüler yöntem Kaiser-Meyer-Olkin metriğidir. KMO değeri 0 ile 1 arasında değişmektedir (Kaiser, 1970). KMO değeri 0 ise faktör analizi yapmak uygun değildir. 1'e yakın değerler, faktör analizinin anlamlı sonuçlar üretmesi için örneklem boyutunun yeterli olduğunu gösterir. 0,5'ten büyük değerler kabul edilebilir. 0,5 ile 0,7 arasındaki değerler vasat, 0,7 ile 0,8 arası iyi, 0,8 ile 0,9 arası harika ve 0,9 ile 1 arası mükemmel değerlerdir (Hutcheson ve Sofroniou, 1999).

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) ve Bartlett testlerinin uygulanması ile veri setinin faktör analizine uygun olup olmadığı test edilmiş olur. Bu nedenle KMO ve Bartlett's testleri uygulanmış ve test sonuçları aşağıdaki Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2. KMO ve Bartlett's Test İstatistikleri

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Ölçüsü	0.96	
	Yaklaşık Ki-Kare Değeri	23981
Bartlett's Küresellik Testi	Serbestlik Derecesi	1176
	Anlamlılık Düzeyi (Sig.)	.001

*p<.05

Ayrıca Bartlett Testi sonucu, maddelerin korelasyon matrisi ile birim matrisi arasında anlamlı bir fark olduğunu göstermektedir ($\chi^2(1176) = 23981, p < .05$). Bu sonuca göre küresellik varsayımının sağlandığı söylenebilir. KMO ve Bartlett's analizleri sonucunda veri setinin faktör analizine uygun olduğuna karar verilmiştir.

Ölçme aracının yapı geçerliğini saptayabilmek amacıyla toplanan veri seti üzerinden, faktör sayısını sınırlandırmadan Temel Eksen Faktör Çıkarma (Principal Axis Factoring) yöntemi (Fabrigar vd., 1999), dik eksen döndürme tekniklerinden en yaygın kullanılan Varimax döndürme tekniği ile uygulanmıştır.

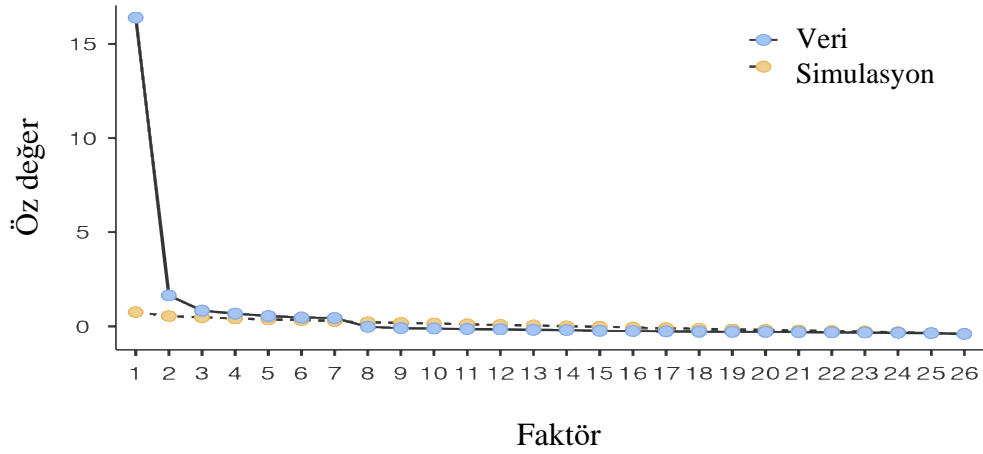
Bazı araştırmacılar, 0.30'dan büyük değerleri önemli bir faktör yüklemesi olarak görmektedir (Stevens, 2002). Öte yandan, diğer çalışmalar, 0.40'luk bir ilgili faktör yüklemesinin kullanılmasını önermektedir (Pedhazur ve Schmelkin, 1991). Ölçekteki maddelere ait yük değerlerinin, .40 veya üzerinde olması seçim için iyi bir ölçüt olarak değerlendirilmektedir. Bu doğrultuda, AFA sonucunda faktör yükü .40'ın altında kalan ve birden fazla faktörde yüksek yük aldığı saptanan 23 madde gözden geçirilerek ölçek formundan çıkarılmıştır. Bu çıkarma işlemi, analizlerin yinelenmesiyle kademeli olarak gerçekleştirilmiştir.

Tablo 3. Açıklanan Toplam Varyans Değerleri

Faktör	Toplam Faktör Yüğü	Açıklanan Varyans (%)	Birikimli Açıklanan Varyans (%)
1	4.00	15.40	15.40
2	3.65	14.03	29.40
3	3.61	13.87	43.30
4	3.55	13.65	56.90
5	2.86	10.98	67.90
6	2.64	10.15	78.10
7	2.54	9.76	87.80

Tablo 3'te görüldüğü üzere, yinelenen analizlerden elde edilen sonuçlara göre, ölçekte yer alan 26 ifadenin öz değeri 1'den yüksek yedi faktör altında biriktiği gözlemlenmiştir. Aynı faktör altında yer alan maddeler incelenmiş ve ifadelerin birbirleri ile kavramsal olarak uyumlu oldukları ve her maddenin tek bir faktörde yüksek yük değerine ulaştığı tespit edilmiştir. Hair, Black, Babin ve Anderson'a (2010) göre toplam varyansın %60'ını oluşturan bir yapı sosyal bilimler alanında yeterli kabul edilmektedir. Yedi faktörlü yapı, toplam varyansın %87.80'ini açıklamıştır. Ayrıca yamaç birikinti grafiği de ölçeğin yedi faktörlü yapıda olduğunu destekler bulgular sunmuştur.

Şekil 1'e göre dikey eksen öz değeri (eigenvalue), yatay eksen ise faktör sayısını (component number) ifade etmektedir. Eğrinin ilk düzleşmeye başladığı nokta maksimum faktör sayısı olarak yorumlanır (Hair vd., 2010). Şekil 1'de görülmektedir ki ölçek yedinci faktörden itibaren 1'den daha düşük değer almaya başlamıştır. Bu bağlamda, yedi faktörlü yapının uygun olduğu yorumu yapılabilir. Tablo 4'te her bir faktörle ilişkili maddeler ve her bir maddenin faktör yükü gösterilmektedir.

Şekil 1. Yamaç Birikinti Grafiği (Scree Plot)

Tablo 4. Faktör Yükleri ve Alt Boyutların İsimlendirilmesi

Maddeler	Boyutlara Göre Faktör Yükleri						
	Güven/ Güvenlik	Sosyal/ Sportif İmkanlar	İletişim/ Ulaşılabilirlik	Eğitim/ Öğretim	Rehberlik	Ücret	Fiziki Koşullar
12. Okul servisleri güvenlidir.	.84						
9. Okulun öğretmen dışı personeline güvenirim.	.80						
8.Okul yönetimine güvenirim.	.80						
11. Okulda, yabancı kişilere karşı yeterli güvenlik önlemleri alınmaktadır.	.76						
37. Okulda yeterli miktarda sosyal ve kültürel faaliyetler düzenlenmektedir.		.78					
38. Okulda yeterli miktarda sportif faaliyetler düzenlenmektedir.		.77					
39. Düzenlenen bu faaliyetlere katılımda herkese eşit fırsat tanınmaktadır.		.75					
40. Okulda düzenlenen tören ve kutlama (milli ve resmi bayramlar ve tarihi günler) etkinliklerini beğenerek izliyorum.		.65					
1.Okulda ilgili birimlere (idare, öğretmen, diğer personel) ihtiyaç duyduğum an rahatlıkla ulaşabilirim.			.81				
2.Okul yönetimi ile sağlıklı iletişim kurabilirim.			.78				
3.Öğretmenler ile sağlıklı iletişim kurabilirim.			.77				
4.Velileri ilgilendiren bilgiler zamanında duyurulur.			.66				
15. Okul, nitelikli bir öğretmen kadrosuna sahiptir.				.72			

13. Derslerin içeriği, öğrencinin ilgisini çekecek şekilde düzenlenmiştir.	.72
14. Okul, öğrencilerin düşünme becerilerini (eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme vb.) geliştirme konusunda başarılıdır.	.71
16. Okulda, öğrenciler modern teknolojiyi (örneğin, bilgisayarlar ve video ekipmanı) kullanma konusunda desteklenmektedir.	.67
10. Okulda, nitelikli bir İngilizce eğitimi verilmektedir.	.53
26. Öğrenciler yeterli rehberlik hizmeti alabilmektedir.	.78
27. Öğrencilerin gelişim süreci ile ilgili düzenli bilgilendirme yapılır.	.74
28. Rehberlik biriminin çocuklara yaklaşımı olumludur.	.70
47. Okulun burs politikası adil ve kapsayıcıdır.	.75
48. Okulun, eğitim-öğretime yönelik ücret politikasından memnunuz.	.73
46. Okulda sunulan yan hizmetlere yönelik (yemek, servis, üniforma vs.) ücret politikasından memnunuz.	.70
33. Sınıflar fiziksel olarak eğitim-öğretime uygundur.	.76
34. Okul genel olarak temizdir.	.74
35. Okul bahçesi, spor salonu vb. alanları çocuklarımızın yararlanabileceği şekilde düzenlenmiştir.	.69

Tablo 4'e göre madde 1, 2, 3 ve 4'ün birinci boyutu oluşturdukları gözlemlenmektedir. Birinci alt boyut altındaki ifadeler incelendiğinde okula ulaşılabilirlik ve veli ile okulun ilgili bölümleri arasındaki iletişim ile ilgili oldukları belirlenmiştir. Bu sebeple birinci alt boyuta "İletişim ve Ulaşılabilirlik" ismi verilmiştir. 8, 9, 10, 11 ve 12. ifadelerin ikinci boyutu oluşturdukları belirlenmiştir. Bu ifadelerin okuldaki personele duyulan güven ve okulun genel güvenlik tedbirleri ile alakalı olduğu tespit edilmiştir. Dolayısıyla bu alt boyuta "Güven/Güvenlik" adı konulmuştur. Madde 10, 13, 14, 15 ve 16'nın aynı faktör altında kümelendikleri görülmektedir. Üçüncü alt boyutu oluşturan bu ifadelerin okuldaki eğitim ve öğretim süreçlerini kapsadığı saptanmış; bu sebeple de 5 maddeden oluşan üçüncü alt boyuta "Eğitim/Öğretim" ismi verilmiştir. Madde 26, 27 ve 28 dördüncü alt boyutu oluşturmaktadır. Bu ifadelerin okulda sunulan rehberlik hizmeti ile ilgili olduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda ölçeğin dördüncü alt boyutu "Rehberlik" olarak adlandırılmıştır. 33, 34 ve 35 numaralı Üç maddeden oluşan beşinci alt boyutun okuldaki fiziki koşullardan duyulan memnuniyeti ölçtüğü tespit edilmiştir. Bu nedenle beşinci alt boyuta "Fiziki Koşullar" adı verilmiştir.

Madde 37, 38, 39 ve 40'ın ölçeğin altıncı alt boyutunu oluşturduğu gözlemlenmektedir. Bu maddeler incelendiğinde, ortak temanın okulda öğrencilere sunulan sosyal ve sportif aktiviteler olduğundan beşinci alt boyuta “Sosyal/Sportif Faaliyetler” adı verilmiştir. Ölçeğin yedinci ve son alt boyutunu oluşturan 46, 47 ve 48. maddeler ise özel okullarda uygulanan eğitim-öğretim ve/veya yan hizmetlere yönelik ücret ve bursluluk politikaları ile ilgilidir. Bundan yola çıkılarak, ölçeğin yedinci alt boyutu “Ücret” olarak isimlendirilmiştir.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Geliştirilen Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği'nin 7 faktörlü model için uygun olup olmadığını test etmek amacıyla 387 özel okul velisinden toplanan veriler ile doğrulayıcı faktör analizi (DFA) uygulanmış ve model uyumları incelenmiştir. Mevcut DFA, RStudio Versiyon 2023.12.1+402 kullanılarak yürütülmüştür. Doğrulan modelin uyum indekslerinin Tablo 5'te sunulmuştur.

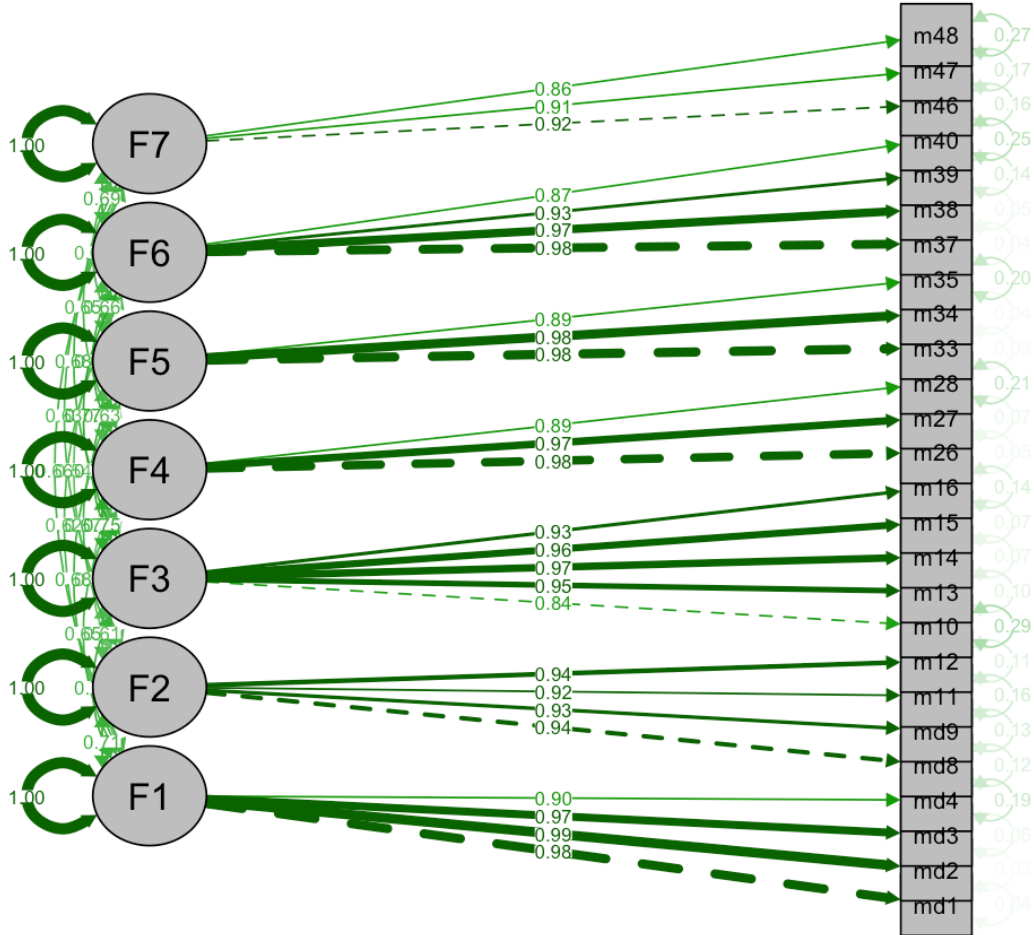
Tablo 5. Elde Edilen Uyum Değerleri ve Karşılıkları

Uyum Değerleri	Sonuçlar
RMSEA	0,08
CFI	0,95
SRMR	0,03
RMR	0,03
TLI	0,94
GFI	0,81
NNFI	0,94
χ^2/ sd	3,9

DFA'nın model uyumunu tartışmak için çeşitli model uyum indeksleri dikkate alınmaktadır. 0,05'ten küçük RMSEA değerlerinin iyi, 0,05 ile 0,1 arasındaki değerlerin kabul edilebilir ve 0,1'den büyük değerlerin zayıf olduğu öne sürülmüştür (Fabrigar vd., 1999). Bu nedenle, bu örnekteki 0,08'lik RMSEA değeri kabul edilebilir bir uyumu göstermektedir. CFI değeri 0,95'tir ve bu da kabul edilebilir bir uyumu gösterir. Elde edilen CFI değeri kabul edilebilir uyum aralığındadır (0,95). Literatürde, iyi bir uyum için SRMR'nin 0,05'ten küçük olması gerektiği belirtilir (Hu ve Bentler, 1995). Elde edilen SRMR değeri 0,03 olduğundan, iyi bir uyuma işaret ettiği yorumu yapılabilir. Diğer uyum indeksi TLI, iyi bir uyum için 0,90'ın üzerinde olmalıdır. Bu örnekte TLI değeri 0,94'tür yani iyi bir uyum göstermektedir. RMR için ise iyi uyum yorumu sıfıra en yakın değerler için yapılır (Schermelleh-Engel vd., 2003). Bu çalışmada elde edilen RMR değeri 0,03 ile iyi uyum olarak yorumlanabilir. GFI için ise kabul edilebilir değer 0,85 ve üstü olarak belirtilir (Schermelleh-Engel vd., 2003). Elde edilen 0,81 GFI değeri kabul edilebilir değerlerin altında kalmaktadır. Fakat, çalışmalarını GFI'nin örneklem büyüklüğünden bağımsız olmadığını göstermektedir (Hu ve Bentler, 1995; 1998; 1999). Schermelleh-Engel, Moosbrugger ve Müller'e (2003) göre, NNFI indeksi için 0,95'ten büyük değerler kabul edilebilir uyumu işaret etmektedir. Elde edilen NNFI değeri (0,94) bu değere oldukça yakındır. Son olarak, Ki Kare değerinin serbestlik derecesine bölünmesi sonucu elde edilen değer 3,9

olarak hesaplanmıştır. Dolayısıyla indekslerinin çoğu iyi ve kabul edilebilir referans aralıklarında gözlemlenmiştir. Elde edilen bulgular Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği'nin yapı geçerliğini doğrular nitelikte olduğundan, bu ölçek 7 alt boyut ve 26 maddeden oluşmaktadır.

Doğrulayıcı faktör analizi sonucunda elde edilen faktöriyel yapıya ilişkin yol diyagramı aşağıda Şekil 2'de verilmiştir.

Şekil 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Yol Diagramı (Lavaan ve semPlot kullanılarak RStudio ile oluşturulmuştur).

Güvenirlilik

Yedi faktörlü ölçeğin tüm alt boyutlarına ait güvenirlilik katsayıları Cronbach Alpha yöntemi ile hesaplanmıştır. Ayrıca ölçeğin güvenirliliğini başka bir değerle desteklemek için McDonald Omega değeri de hesaplanmıştır. Bu yöntem ile ölçek maddelerinin arasındaki uyumun ölçülmesi ve birbirleri ile olan uyum düzeyinin saptanması amaçlanmaktadır. Cronbach Alpha Katsayısı likert tipi ölçeklerde sıkça kullanılmaktadır. Cronbach Alpha ve McDonald Omega istatistik değerleri Tablo 6'da karşılaştırmalı olarak sunulmuştur.

Tablo 6. ÖÖVMÖ Güvenirlik Değerleri

Faktörler	Cronbach Alpha (α)	McDonald Omega ω
1.	.95	.95
2.	.96	.96
3.	.97	.97
4.	.97	.97
5.	.95	.95
6.	.92	.92
7.	.96	.96

İç tutarlılığı değerlendirmek için, her bir faktör için Cronbach'ın Alfa güvenilirlik katsayılarını hesaplanmış ve değerlerin .92 ile .97 arasında değiştiği gözlemlenmiştir (Tablo 6). Bu değerlerin, literatürde yaygın olarak kabul edilen minimum .70 değerini aştığı göz önüne alındığında, keşfedilen 7 faktörün iç tutarlılığının uygun olduğu çıkarımı yapılabilir ($\alpha > .70$, Hair vd., 2010).

Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği'nde yer alan ifadelerin tümünün Madde-Toplam korelasyonu hesaplanmıştır (Tablo 7). Madde toplam test korelasyonu, her bir ölçek maddesinden elde edilen puanlar ile toplam ölçek puanı arasındaki ilişkiyi açıklamaktadır (Büyüköztürk, 2002).

Ölçeğin madde analizi sürecinde madde-toplam korelasyonu .30 ve altında olan maddelerin çıkarılması önerilmektedir (Ekici vd., 2012). Elde edilen sonuçlar, ölçek maddelerinin madde-toplam korelasyon değerlerinin .66 ile .84 arasında değiştiğini göstermektedir. Bu parametrelerin yüksek değeri ölçme aracının yapı geçerliliğinin yüksek olduğunu gösterir.

Standardize edilmiş faktör yüklerinin ve güvenilirlik analizlerinin yanı sıra ölçek faktörlerinin yakınsama geçerliğinin bir diğer göstergesi olan Ortalama Açıklanan Varyans (OAV- Average Variance Extracted [AVE]) ve Bileşik Güvenirlik (BG-Composite Reliability [CR]) değerleri aşağıdaki formül kullanılarak Microsoft Office Excel programında hesaplanmıştır. Formülün uygulanabilmesi için gerekli olan standardize faktör yükü değerleri Jamovi programından elde edilmiştir.

AVE'den hareketle yakınsama geçerliğinin sağlanabilmesi için kritik değerler şu şekildedir; alt boyutlara (faktör) ait AVE değerleri $> .50$; CR değerlerinin ise $> .70$ olmalıdır (Fornell ve Larcker, 1981). Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği için hesaplanan AVE ve CR değerleri Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 8 incelendiğinde, Eğitim/Öğretim boyutunun AVE değerinin olması beklenen değerlerin altında kaldığı görülmektedir. Fornell ve Larcker'a (1981) göre, CR .70'in üzerindeyse, .50'nin altında bir AVE değeri kabul edilebilir. Bu faktöre ait değerler incelendiğinde, CR değerlerinin belirlenen kritik değerin üzerinde olduğu ve CR değerlerinin AVE değerlerinden yüksek olduğu gözükmektedir. Ayrıca ortalama AVE ve CR değerlerinin de asgari düzeylerin üzerinde hesaplanmış olması sebebiyle modelin geçerli ve güvenilir olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 7. ÖÖVMÖ Maddeleri Toplam Korelasyon Değerleri

Maddeler	Düzeltilmiş Madde-Toplam Korelasyonu
md1	.80
md2	.83
md3	.82
md4	.80
md8	.73
md9	.69
md10	.84
md11	.75
md12	.70
md13	.84
md14	.85
md15	.84
md16	.83
md26	.78
md27	.78
md28	.74
md33	.80
md34	.81
md35	.73
md37	.81
md38	.81
md39	.77
md40	.77
md46	.76
md47	.72
md48	.66

Tablo 8. Ölçeğin Ortalama Açıklanan Varyans (OAV) ve Bileşik Güvenirlilik (BG) Değerleri

Faktörler	Maddeler	Faktör Yüğü	OAV (AVE)	BG (CR)
Güven/Güvenlik	md12	.84	0,64	0,87
	md9	.80		
	md8	.80		
	md11	.76		
Sosyal/Sportif İmkanlar	md37	.78	0,54	0,82
	md38	.77		
	md39	.75		
	md40	.65		
İletişim ve Ulaşılabilirlik	md1	.81	0,57	0,84
	md2	.78		
	md3	.77		
	md4	.66		
Eğitim/Öğretim	md15	.72	0,45	0,80
	md13	.72		
	md14	.71		
	md16	.67		
	md10	.53		
Rehberlik	md26	.78	0,54	0,78
	md27	.74		
	md28	.70		
Ücret	md47	.75	0,52	0,77
	md48	.73		
	md46	.70		
Fiziki Koşullar	md33	.76	0,53	0,77
	md34	.74		
	md35	.69		
Ortalama			0,54	0,80

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Özel okulların sunduğu hizmetler karşılığında, bu hizmetin alıcısı konumunda olan velilerin memnuniyetlerinin ölçülmesinin ve en üst düzeyde tutulmasının hem kurum için bireysel fayda hem de eğitim kalitesi açısından toplumsal fayda sağlayacağı kuşkusuzdur. Özellikle ilk ve ortaokul düzeyinde hem okul seçiminde hem de eğitim-öğretim sürecinde rolü kritik olan velilerin memnuniyet düzeylerinin belirlenmesi ve takip edilmesi önemli bir unsurdur. Teknolojinin hızla geliştiği, rekabetin hızla arttığı günümüz dünyasında, değişen eğitim politikaları, aile dinamikleri ve kamu okullarındaki kaynakların yeterli görülmemesi gibi sebeplerden dolayı veliler çocuklarının eğitimi için özel okullara yönelmeye başlamıştır (Altun, 2019). Bu doğrultuda, veliler maddi manevi fedakarlıkları göze alarak çocuklarının daha kaliteli eğitim almalarını istemektedir (Bosetti ve Pyryt, 2007).

Bu çalışmada amaç, ailelerin çocuklarının eğitim görmesini tercih ettiği özel okullardan memnuniyetini ölçecek geçerli ve güvenilir bir “Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği” geliştirmektir. Çalışmanın amacına yönelik olarak İstanbul’da faaliyet gösteren özel okullarda (ilkokul/ortaokul) okumakta olan 387 öğrencinin velisine uygulanarak “Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği” (ÖOVMÖ) geliştirilmiştir.

Başlangıçta, özel okul velilerinin çocuklarını okullarından memnuniyetlerini ölçebilecek 81 ifade ile madde havuzu oluşturulmuştur. Hazırlanan madde havuzu uzman görüşüne sunulmuş ve uzmanlar tarafında bazı maddeler özel okullarla ilgili memnuniyeti ölçmediği, birden fazla yargı belirttiği ve benzer ifadeler bulunduğu gerekçeleriyle elenmiştir. Uzman görüşlerinden sonra 49 maddeli taslak ölçek formu tasarlanmıştır. Ölçeğin yapı geçerliliğini kanıtlamak amacıyla Açımlayıcı Faktör Analizi (AFA) uygulanmıştır. 300 özel okul velisinden toplanan veriler ile yapılan AFA sonucunda, ölçeğin 7 faktörlü bir yapıya sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Yük değerleri 0,40’ın altında kalan ve 0,10 ve altında faktör yük değerlerine sahip iki faktörlü (örtüşen/kontamine) maddeler ölçekten çıkarılmıştır. AFA sonucunda 26 maddeden oluşan 7 alt boyutlu yapı varyansın %87,8’ini açıklamıştır. Ardından, doğrulayıcı faktör analizi (DFA) ile AFA sonucu oluşan yedi faktörlü yapı doğrulanmıştır. Çalışma sonuçları, özel okulda veli memnuniyetinin yedi boyuttan oluştuğunu göstermiştir: İletişim ve Ulaşılabilirlik, Güven/Güvenlik, Eğitim/Öğretim, Rehberlik, Fiziki Koşullar, Sosyal/Sportif İmkanlar, ve Ücret. Keşfedilen bu boyutlar, Karakurt (2021)’un özel okul velilerinin beklentilerine yönelik çalışmasının bulgularıyla örtüşmektedir. Ayrıca, Çelikten (2010) çalışmasında bu boyutları destekler bir bulguya yer vermiştir; velilerin özel okullarda akademik niteliğe, güvenlik hizmetlerine ve fiziki koşullara önem verdikleri sonucuna ulaşılmıştır. Alan yazın incelendiğinde, özel okullarda veli beklentisine veya memnuniyetine yönelik yapılan benzer çalışmaların ücret faktörünü değerlendirmede gözlemlenmiştir. Freidman, Bobrowski ve Geraci (2006) etnik kökenler özelinde veli memnuniyetini değerlendirdikleri çalışmalarında ulaştıkları sonuca göre ise tüm etnik gruplar arasında, ebeveynlerin okul memnuniyeti en çok okul güvenliği, okul bütçesi ve öğretmen niteliği gibi unsurlardan etkilenmektedir (Kosunen ve Seppanen, 2015). Dolayısıyla, özel okullar kapsamında memnuniyetin bir boyutu olarak ücret faktörünün etkili olduğu söylenebilir.

Ölçeğin güvenilirliğini incelemek için Cronbach Alfa ve McDonald güvenirlilik katsayıları incelenmiştir. Ayrıca, her madde için Madde Toplam Korelasyonu hesaplanmış ve analiz edilmiştir. Tüm bu analizler, ölçeğin geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğu sonucunu ortaya koymuştur. Geçerliliği ve güvenilirliği kanıtlanan Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği 26 madde ve 7 boyuttan oluşmaktadır.

Velilerin çocukları için tercih ettikleri özel okullardan ne düzeyde memnun olduklarını belirlemek amacıyla geçerli ve güvenilir bir memnuniyet ölçeği geliştirilen bu çalışmada bazı kısıtlar vardır. Bu kısıtlardan en önemlileri zaman ve örnekleme ulaşma zorluğu olmuştur. Dolayısıyla bu çalışma sadece ilk ve ortaokul düzeyinde bir özel okula devam öğrencilerin velilerini kapsamaktadır. Gelecekte yapılacak araştırmalarda,

- Uygulama yapılacak illerin sayısı artırılarak benzer bir çalışma yapılabilir.
- İlkokul ve ortaokul kademesindeki öğrenci velilerinin yanı sıra, lise öğrencilerinin aileleri de dahil edilerek, örneklemin hacmi genişletilebilir.

Bu çalışmada, özel okullardan memnuniyeti veli perspektifinden ölçmeye yönelik bir ölçek geliştirilmiştir. Veliler, okulun önemli bir paydaşı, özellikle ilk ve ortaokul düzeyindeki öğrencilerin okul seçiminde önemli bir aktör ve eğitim hizmetinin dolaylı yoldan alıcı konumunda olsalar da bir özel okullardan genel memnuniyeti ölçmek için tüm paydaşların memnuniyet algılarını belirlemek daha detaylı sonuçlar verecektir. Bu nedenle, geliştirilen bu ölçeğe benzer şekilde özel okul öğrenci, öğretmen, personel ve yönetici memnuniyetini belirleyecek ölçme araçları geliştirilebilir.

Bu çalışmada, geçerli ve güvenilir Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği geliştirmek amaçlanmıştır. Daha sonraki çalışmalarda bu ölçek kullanılarak özel okul velilerinin memnuniyet düzeyleri ile örgüt iklimi, öğrenci akademik başarı arasındaki ilişki vb. ilişkiler incelenebilir.

Bu çalışma sonucunda geliştirilen Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği ile velilerin sunulan mevcut hizmetlerden memnuniyet düzeyleri belirlenebilir. Bu sonuç, özel okul yöneticilerine velilerin beklentilerinin ne ölçüde karşılanıyor olduğunu gösterecektir. Elde edilen sonuçlara göre okulda veli memnuniyetini artırmaya yönelik çalışmalar başlatılabilir. Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği ile gerçekleştirilecek çalışmalarda velilerin memnuniyet düzeylerinin düşük olduğu zamanlarda bu sonuçların kaynağı araştırılarak kurum içi kaliteyi düşüren unsurlar belirlenebilir.

KAYNAKÇA

- Akbıykoğlu, F. (2011). *İlköğretim birinci kademe öğrenci velilerinin okuldan beklentilerinin karşılanma düzeylerinin incelenmesi*. (Yüksek Lisans Tezi. Uşak Üniversitesi, Uşak). Erişim adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/691735>.
- Akbulut, E. (2013). *Velilerin okuldan beklentileri: Tuzla Orhanlı Lisesi örneği*. (Yüksek Lisans Tezi. Maltepe Üniversitesi, İstanbul). Erişim adresi: <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/664448>.
- Altun Aslan, E. (2019). Türkiye’de özel okullaşma. *Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), 263-276.
- Argandoña, A. (2011). *Stakeholder Theory and Value Creation*. IESE Business School Working, 922. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1947317>.
- Bosetti, L. ve Pyryt, M. C. (2007). Parental motivation in school choice: Seeking the competitive edge. *Journal of School Choice*, 1(4), 89–108. <https://doi.org/10.1300/15582150802098795>.
- Bozyiğit, S. (2017). Özel Okulların Eğitim Hizmetlerine İlişkin Veli Beklentisi ve Algısı: Nitel Bir Araştırma. *2nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*, Mersin.
- Bruni, L. ve Zamagni, S. (2007). Economía çivil. Eficiencia, equidad, felicidad pública, Prometeo Libros, Buenos Aires. *Revista Empresa Y Humanismo*, 12(1), 251–256. <https://doi.org/10.15581/015.12.33486>.
- Büyüköztürk, Ş. (2002). Faktör analizi: Temel kavramlar ve ölçek geliştirmede kullanımı. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32, 470–483.
- Chambers, S. ve Michelson, M. R. (2020). School satisfaction among low-income urban parents. *Urban education*, 55(2), 299–321. <https://doi.org/10.1177/0042085916652190>.
- Cheng, A. ve Peterson, P. E. (2017). How Satisfied are Parents with Their Children's Schools? *Education Next*, 17(2).
- Chubb, J. E. ve Moe, T. M. (1990). *Politics, markets, and America's schools*. Washington, D.C: Brookings Institution.
- Chumacero, R. A., Gómez, D. ve Paredez, R. (2011). I would walk 500 miles (if it paid): Vouchers and school choice in Chile. *Economics of Education Review*, 30(5), 1103–1114. DOI: 10.1016/j.econedurev.2011.05.015.
- Costello, A. B. ve Osborne, J. (2005). Best practices in exploratory factor analysis: Four recommendations for getting the most from your analysis. *Practical Assessment Research & Evaluation*, 10, 1–9.
- Çelikten, B. (2010). *Özel okul velilerinin okul tercihlerini etkileyen faktörler*. (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Ekici, E., Ekici, F. ve Kara İ. (2012). Öğretmenlere yönelik bilişim teknolojileri öz-yeterlik algısı ölçeğinin geçerlik ve güvenilirlik çalışması. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 31(1), 53–65.
- Ersen, H. (1997). *Toplam Kalite ve İnsan Kaynakları İlişkisi*. İstanbul: Sim Matbaacılık.
- Fabrigar, L. R., Wegener, D. T., MacCallum, R. C. ve Strahan, E. J. (1999). Evaluating the use of exploratory factor analysis in psychological research. *Psychological Methods*, 4(3), 272–299. <https://doi.org/10.1037/1082-989X.4.3.272>.
- Falbo, T., Glover, R. W., Stokes, S. L., Holcombe, W. L., Lee, W. N., Inchauste, V., Provost, O. ve Schexnayder, D. T. (2003). Parent satisfaction with school quality: Evidence from one Texas district. <http://dx.doi.org/10.26153/tsw/26483>.

- Fornell, C. ve Larcker, D. F. (1981). Evaluating structural equation models with unobservable variables and measurement error. *Journal of Marketing Research*, 18(1), 39–50. <https://doi.org/10.2307/3151312>.
- Freidman, B. A., Bobrowski, P. E. ve Geraci, J. (2006). Parents' school satisfaction: Ethnic similarities and differences. *Journal of Educational Administration*, 44(5), 471–486. DOI:10.1108/09578230610683769.
- Freidman, B. A., Bobrowski, P. E. ve Markow, D. (2007). Predictors of parents' satisfaction with their children's school. *Journal of Educational Administration*, 45(3), 278–288. DOI:10.1108/09578230710747811.
- Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2010). *Multivariate data analysis* (7. bs.). Pearson College Division.
- Hu, L. ve Bentler, P. (1995). *Structural equation modeling. Concepts, issues, and applications*. London: Sage.
- Hu, L. ve Bentler, P. M. (1998). Fit indices in covariance structure analysis: Sensitivity to underparameterized model misspecification. *Psychological Methods*, 3, 424–453.
- Hu, L. ve Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling*, 6, 1–55.
- Hutcheson, G. ve Sofroniou, N. (1999). *The multivariate social scientist: introductory statistics using generalized linear models*. London: Sage Publication.
- Johnson, M., Gustafsson, A., Andreassen, T. W., Lervik, L. ve Cha, J. (2001). The Evolution and Future of National Customer Satisfaction Index Models. *Journal of Economic Psychology*, 22, 217–245. [https://doi.org/10.1016/S0167-4870\(01\)00030-7](https://doi.org/10.1016/S0167-4870(01)00030-7).
- Kaiser, H. F. (1970). A second generation little jiffy. *Psychometrika*, 35(4), 401–415. <https://doi.org/10.1007/BF02291817>.
- Karadağ, E. (2010). İlköğretim Okullarında Hizmet Kalitesi: Veli Algılarına Dayalı Bir Araştırma. *Eğitim ve İnsani Bilimler Dergisi: Teori ve Uygulama*, (1), 19–52.
- Karakurt, H. D. (2021). *Velilerin Özel Okul Seçim Kriterleri ve Bu Kriterlerin Dayandığı Kişisel Değerleri: Bir Karma Yöntem Araştırması*. Yüksek Lisans Tezi. Marmara Üniversitesi.
- Kırmızı, R. (2014). *Özel Liselerin Türk Eğitim Sistemindeki Yerinin İktisadi ve Mali Açından Değerlendirilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi).
- Kosunen, S. ve Seppanen, P. (2015). The transmission of capital and a feel for the game: Upper-class school choice in Finland. *Acta Sociologica*; 58(4), 329–342. <https://doi.org/10.1177/00016993156079>.
- Lawshe, C. H. (1975). A quantitative approach to content validity. *Personnel Psychology*, 28(4), 563–575. <https://doi.org/10.1111/j.1744-6570.1975.tb01393.x>.
- Parmaksız, A. (2013). Özel Bir Okulun Veli Memnuniyetinin Yapısal Eşitlik Modeliyle İncelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 32(2), 355–368. <https://doi.org/10.24988/deuibf.2017322661>.
- Pedhazur, E. J. ve Schmelkin, R. P. (1991). *Measurement, design and analysis: An integrated approach*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Räty, H., Jaukka, P. ve Kasanen, K. (2004). Parents' Satisfaction with their child's first year of school. *Social Psychology of Education*, 7(4), 463–479.
- Räty, H., Ruokolainen, S. ve Kasanen, K. (2012). “We the parents were actually more nervous about the change” – How parents experience their child's schooling in upper primary education. *Scandinavian Journal of Educational Research*, 56(3), 229–241.
- RStudio Team. (2020). RStudio: Integrated Development for R. RStudio, PBC, Boston, MA. <http://www.rstudio.com/>.

- Salisbury, D. F., Branson, R. K., Altreche, W. I., Funk, F. F. ve Broetzmann, S. M. (1997). Applying customer dissatisfaction measures to schools: You better know what's wrong before you try to fix it. *Education Policy*, 11(3), 286–308. doi: 10.1177/0895904897011003002.
- Schermelleh-Engel, K., Moosbrugger, H. ve Müller, H. (2003). Evaluating the fit of structural equation models: Tests of significance and descriptive goodness-of-fit measures. *Methods of Psychological Research Online*, 8(2), 23–74.
- Schneider, M., Marschall, M., Teske, P. ve Roch, C. (1998). School choice and culture wars in the classroom: what different parents seek from education. *Social Science Quarterly*, 79(3):489-501.
- Stevens, J. P. (2002). *Applied multivariate statistics for the social sciences* (4. bs.) Hillsdale, NJ: Erlbaum.
- Tabachnick, B. G. ve Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics* (6. bs.). Boston, MA: Pearson.
- Tedin, K. L. ve Weiher, G. R. (2004). Racial/ethnic diversity and academic quality as components of school choice. *Journal of Politics*, 66(4), 1109–1133.
- Tikkanen, J. (2019). Parental school satisfaction in the context of segregation of basic education in urban Finland. *Nordic Journal of Studies in Educational Policy*, 5(3), 165–179.

EKLER

Ek-1: Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği

Özel Okul Veli Memnuniyet Ölçeği	Çok Zayıf	Zayıf	Orta	Güçlü	Çok Güçlü
1. Okulda ilgili birimlere (idare, öğretmen, diğer personel) ihtiyaç duyduğum an rahatlıkla ulaşabilirim.					
2. Okul yönetimi ile sağlıklı iletişim kurabilirim.					
3. Öğretmenler ile sağlıklı iletişim kurabilirim.					
4. Velileri ilgilendiren bilgiler zamanında duyurulur.					
5. Okul yönetimine güvenirim.					
6. Okulun öğretmen dışı personeline güvenirim.					
7. Okulda, yabancı kişilere karşı yeterli güvenlik önlemleri alınmaktadır.					
8. Okul servisleri güvenlidir.					
9. Okul, nitelikli bir öğretmen kadrosuna sahiptir.					
10. Derslerin içeriği, öğrencinin ilgisini çekecek şekilde düzenlenmiştir.					
11. Okul, öğrencilerin düşünme becerilerini (eleştirel düşünme, yaratıcı düşünme vb.) geliştirme konusunda başarılıdır.					
12. Okulda, öğrenciler modern teknolojiyi (örneğin, bilgisayarlar ve video ekipmanı) kullanma konusunda desteklenmektedir.					
13. Okulda, nitelikli bir İngilizce eğitimi verilmektedir.					
14. Öğrenciler yeterli rehberlik hizmeti alabilmektedir.					
15. Öğrencilerin gelişim süreci ile ilgili düzenli bilgilendirme yapılır.					
16. Rehberlik biriminin çocuklara yaklaşımı olumudur.					
17. Sınıflar fiziksel olarak eğitim-öğretime uygundur.					
18. Okul genel olarak temizdir.					
19. Okul bahçesi, spor salonu vb. alanları çocuklarımızın yararlanabileceği şekilde düzenlenmiştir.					
20. Okulda yeterli miktarda sosyal ve kültürel faaliyetler düzenlenmektedir.					
21. Okulda yeterli miktarda sportif faaliyetler düzenlenmektedir.					
22. Düzenlenen bu faaliyetlere katılımı herkese eşit fırsat tanınmaktadır.					
23. Okulda düzenlenen tören ve kutlama (milli ve resmi bayramlar ve tarihi günler) etkinliklerini beğenerek izliyorum.					
24. Okulun burs politikası adil ve kapsayıcıdır.					
25. Okulun, eğitim-öğretime yönelik ücret politikasından memnunum.					
26. Okulda sunulan yan hizmetlere yönelik (yemek, servis, üniforma vs.) ücret politikasından memnunum.					

Geliş Tarihi:

19.05.2024

Kabul Tarihi:

03.06.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Topak, Z. (2024). Bursalı Rahmî Divanı'nda şiir ve şair algısı. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1622-1648. doi: 10.46928/iticusbe.1486458

BURSALI RAHMÎ DİVANI'NDA ŞİİR VE ŞAİR ALGISI

Araştırma

Zafer Topak

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Karabük Üniversitesi

z.topak@karabuk.edu.tr

Zafer TOPAK, Karabük Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde doktor öğretim olarak çalışmaktadır. Eski Türk Edebiyatı anabilim dalı kapsamında lisans ve yüksek dersleri vermekte, çalışmalarını da bu alanda sürdürmekte ve yayınlamaktadır.

BURSALI RAHMÎ DİVANI'NDA ŞİİR VE ŞAİR ALGISI

Zafer Topak
z.topak@karabuk.edu.tr

Özet

Bu çalışmada, 16. yüzyıl klasik Türk şiiri şairlerinden Bursalı Rahmî'nin Divan'ında yer alan şiir ve şairle ilgili ifadelerden hareketle onun şiir ve şair algısını belirlemeye çalışmak ve bu sayede klasik Türk şiirinin poetikasının bir bütün hâlinde tespitine yönelik çalışmalara materyal sunmak amaçlanmıştır. Hedeflenen amaç doğrultusunda Bursalı Rahmî Divanı, poetik kelime, terim ve tamlamalar bağlamında baştan sona tahlil edilmiş, elde edilen veriler şiir, şair ve sanatsal çevre çerçevesinde tasnif edilmiş ve incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda Rahmî'nin, poetik görüşlerini Divan'ında büyük çoğunlukla gazellerinin mahlas beyitlerinde, çok az da kasidelerinin fahriye bölümlerinde ve diğer bazı manzumelerinde dağınık bir şekilde dile getirdiği görülmüştür. Onun poetik ifadelerinden hareketle şiirde “gönle ferahlık vermek, değerini anlayanlara sunmak, sihir gibi söyleyip herkesi etkilemek, güzel, hoş, zarif olmak, güzelliğini her zaman korumak, ilahi bir yardımla yazılmak, yenilik ve tazelik içermek” vb. özellikleri aradığı; şairde ise “doğuştan şairlik yeteneğine sahip olmak, benzersiz ve özgün şiirler söylemek, şiir ilminde ve belâgatte usta olmak” gibi özellikleri aradığı söylenebilir. Rahmî Divanı'nın incelenmesi sonucu elde edilen bu özgünlük içeren sonuçların, özelde şairin, genelde ise klasik şiirin şiir ve şair anlayışına yönelik yapılacak çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bursalı Rahmî, Bursalı Rahmî'nin Şiir ve Şair Anlayışı, Klasik Türk Şiiri Poetikası, Klasik Türk Edebiyatı.

JEL Sınıflandırması:

UNDERSTANDING OF POETRY AND POET IN BURSALI RAHMI DIVAN

Abstract

In this study, it is aimed to try to determine the perception of poetry and poets based on the expressions about poetry and poets in the Divan of Bursalı Rahmî, one of the 16th century classical Turkish poetry poets, and thus to provide material for studies aimed at determining the poetics of Classical Turkish poetry as a whole. In line with the targeted purpose, Bursalı Rahmî's Divan has been analyzed thoroughly in the context of poetic words, terms and phrases, and the obtained data has been classified and examined within the framework of poetry, poet and artistic environment. As a result of this examination, it has been seen that Rahmî expressed his poetic views in his Divan, mostly in the pseudonym couplets of his ghazals, and rarely in the fahriye sections of his odes and in some other poems. Based on his poetic expressions, poetry includes "to give relief to the heart, to present it to those who understand its value, to impress everyone by saying it like magic, to be beautiful, pleasant, elegant, to always preserve its beauty, to be written with divine help, to contain innovation and freshness" etc. the features he is looking for; It can be said that he looks for qualities such as "having a natural poetic talent, singing unique and original poems, being a master in poetry science and rhetoric" in a poet. It is thought that these original results obtained as a result of the examination of Rahmî's Divan will contribute to the studies on the understanding of poetry and poet in particular and classical poetry in general.

Keywords: Bursalı Rahmî, Bursalı Rahmî's Understanding of Poetry and Poet, Classical Turkish Poetry Poetics, Classical Turkish Literature.

JEL Classification:

GİRİŞ

16. yüzyıl klasik Türk şiirinin doğuştan yetenekli, genç yaşta şöhrete kavuşmuş, **zeki** şairi Rahmî'nin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Onun, Rahmî mahlasını almasının sebebi âşıklara duyduğu merhamet olarak kaynaklarda gösterilmiştir. Babası, kendisi gibi birçok öğrenci yetiştiren meşhur Nakkaş Bâlî'dir. Rahmî, iyi bir medrese tahsili ile devrinde revaçta olan ilimleri tahsil ettiği gibi me'ânî, beyân, bedî gibi edebî ilimlerde de söz sahibi olacak düzeye gelmiştir. Gençliğinin ilk yıllarından başlayarak söylediği güzel şiirlerle dikkatleri üzerine çeken Rahmî, İstanbul'a geldikten sonra **Kanuni** Sultan Süleyman, İskender Çelebi, İbrahim Paşa gibi devlet adamlarının da ilgi, iltifat ve caizelerine mazhar olmuştur. Babasından öğrendiği nakkaşlığıyla da tanınan Rahmî, kendini himaye edip destekleyen devlet adamlarının vefatıyla Bursa-Yenişehir'deki medreseye müderris olarak tayin edilmeyi istemiştir. Bu medresede birkaç yıl görev yapan Rahmî, 1567-68 yıllarında Yenişehir'de vefat etmiştir. Şairin bir Divan'ı ve Gül-i Sad-berg, Şâh u Gedâ, Yenişehir Şehrengizi adlı üç de mesnevisi vardır (Erişen, 1990, s. 1-15; Erdoğan, 2017, s. 4-24; Tıgılı, 2006, s. 4-9).

Tezkirelerde onun şairlik özelliklerine dair “tab’-ı selîm, selîka-i selîm, nev-niyâz-ı kâbil, nazma mâil, ser-efrâz” vb. **ifadelerle** onun doğuştan yetenekli, şiir söylemeye yatkın, genç yaşta yeteneğini sergilediğine; “şâ’ir-i sihr-âferîn, şâ’ir-i pesendîde güftâr, şâ’ir-i güzîn, şâ’ir-i zarîf, mümtâz, kâmil” vb. ifadelerle şiirleri beğenilen, okuyucu üzerinde sihir etkisi bırakan sihirbaz gibi şair, seçkin, olgun, ince ruhlu bir şair oluşuna; “vezn-i tab’-ı belâgat-şîâr, belâgat kişverinin şîr-i gurrîni, güftâra belâgat-nisâb, fesâhat meydânının merd-i güzîni” gibi ifadelerle onun belâgat ve fesâhat gibi edebî ilimlerdeki yetkinliğine; “teshîr-i ebkâr-ı ma’ânîde sâhir, şâ’ir-i bârik-hayâl” ifadeleriyle onun özgün ve görülmedik mânâ ve hayalleriyle herkesi etkileyip büyülediğine; “mesnevîde pey-rev-i Hilâlî, gazelde tevemân-ı Hayâlî, usûl-i kasîdede Selmân-ı sâni” gibi ifadelerde mesnevi, gazel ve kasidede etkilendiği ve beğendiği şairlerin kimler olduğuna; “bûlbül-i gülşen-i sühan, tûtî-i şeken-şiken” vb. ifadelerle de onun tatlı dilli, âşıkane sözlü bir şair oluşuna vurgu yapılmıştır (Erişen, 1990, s. 28-32).

Şiirlerinin özelliklerine dair tezkirelerde öne çıkan “rengîn elfâz, letâfet-i ma’nâ, selâset-i edâ, nâzük-edâ, istimâ’ u pesende kâbil eş’âr-ı dilgüşâ, gazelleri zîb ü zîver-i her defter ü dîvân, şî’ri hasb-i hâl-i uşşâk” vb. ifadelerle Rahmî'nin şiirlerinin hoş anlamlar içeren, zarif ve akıcı bir üslupla söylenmiş, gönle ferahlık veren, rengârenk kelime kadrosuyla her defterde örnekleri görülen, âşıkların duygularına tercüman olan şiirler olduğu anlatılmak istenmiştir (Erişen, 1990, s. 28-32).

Rahmî, Divan’ında dağınık bir şekilde de olsa her fırsatta şiirlerinin ve şairliğinin hangi özellikleri taşıdığına dair poetik veriler sunmuştur. Onun, bu ifadelerine bakarak şiirinin, şairliğinin ve sanatının vasıflarını görmek mümkündür. Şairin, kendi şiir ve şairliğine dair tespit ve değerlendirmeleriyle onun sanatı ve şairliği hakkında yukarıda özet hâlinde verilen tezkirecilerin söyledikleri arasında büyük oranda bir benzerlik olduğu görülecektir.

A. ŞİİRLERİNİN BELLİ BAŞLI ÖZELLİKLERİ

1. Âb-dârdır

“Âb-dâr, sözlüklerde ‘sulu, ıslak; kaliteli su; parlak, latif, taze, güzel, hoş, tarâvetli, şâdâb, halâvetli, revnaklı, hayat verici öz, yeşil ve bereketli bitki; akıcı (mısra, şiir)...’ gibi sıfatlarla ifade edilmiştir. Âb-dârın gerçek ve mecazî anlamları birleştiğinde, âb-dâr olarak nitelendirilen şiirin yeni, taze, parlak, güzel, çarpıcı nitelikte olduğu anlaşılmaktadır. Böyle bir şiirin diğer şiirlerden ayrıldığı nokta ise orijinal (özgün) olma iddiasıdır” (Açıkgöz, 2000, s. 151, 159-160).

İçerdiği yeni anlamlarla âb-dâr şiirlerinin bir suret kazandığını söyleyen Rahmî, bu durumu denizin, sahip olduğu varlıklarla bir süs ve güzellik kazanması örneği ile açıklar. Bununla şairin âb-dâr özellik ile şiirin daha çok dış özelliklerini kastettiği anlaşılmaktadır. Şiirin taşıdığı yeni anlamlar ise bu dış özelliklerin güzelliğine güzellik katmaktadır:

“Bu nazm-ı âb-dâra virdi sûret tâze ma’nîler

Deñiz mâlikleriyle buldı gûyâ zîb ü fer deryâ” (K. 6/24)¹

2. Mücevher kıymetinde olup değerinden dolayı ülke ülke dolaşır

Rahmî, şiirlerinin mücevher kıymetinde olduğunu ve bu sebeple de bir ticaret kervanındaki mallar gibi ülke ülke dolaştığını, bir başka ifadeyle değeri sebebiyle her tarafa götürülmek istendiğini söyleyerek şiirlerinin kazandığı yaygınlığa ve taşıdığı değere işaret eder.

“Metâ’-ı kelâmum şu gevher misâli

Gider kârbân ile kişver-be-kişver” (K. 2/35)

Onun şiirleri öylesine kıymetlidir ki âdeta ipe dizilmiş inciler misalidir ve bu yönüyle sevgilinin sıra sıra dizilmiş inci misali dişlerini andırır. Bu ipteki inciler ise sıradan inciler değildir. Herkesin erişemeyeceği, her dalgıcın çıkaramayacağı saklı, gizli incilerdir. Rahmî’nin işte dürr-i meknûn misali şiirleri elbette ki kıymetinden dolayı ülke ülke, şehir şehir gezdirilecektir; zira böylesi şiirlerin her yerde taliplisi olacaktır:

“Vasf-ı dendânıyla yâruñ Rahmiyâ eş’ârumuz

Riştedür gûyâ dizilmiş dürr-i meknûn üstine” (G. 197/5)

3. Cana can katar, gönle ferahlık verir

Kendisinden “Allah’tan bir rûh” olarak bahsedilen Hz. İsa’nın mucizeleri arasında çamurdan yaptığı kuş şekline üfleyip canlandırması ve ölüleri diriltmesi hadiseleri de vardır (Harman, 2000, s. 473-

¹ Bu çalışma kapsamında seçilen beyitler “Erdoğan, M. (2017). *Bursalı Rahmî Divânı*, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>” eserinden alınmıştır. Beyitlerden sonra parantez içinde verilen kısaltmalardan, “K” kasideyi, “G” gazeli, eğik çizgiden önceki sayı manzumenin, sonrasındaki ise beytin numarasını karşılamaktadır. Ele alınan konu kapsamında beyitler ilgili paragraflarda anlamca açıklandığından beyitlerin ayrıca nesre çevirileri verilmemiştir.

475). Klasik Türk şiirinde şairler, şiirlerinin etkili olduğunu anlatırken Hz. İsa'nın bu mucizelerinden çokça yararlanırlar. Rahmî, aşağıdaki dizelerde şiirlerindeki cana can katan, gönle ferahlık veren vasfa dikkat çekmek için bu mucizelere telmihte bulunur. Mesih bile onun cân-fezâ şiirlerini görmüş olsa “onun şiirlerine binlerce ruh feda olsun” demekten kendini alamayacaktır:

“Bu şi'r-i cân-fezâ-yı görürse Mesîh dir

Olsun kelâm-ı Rahmiye biñ biñ fedâ-yı rûh” (G. 27/5)

4. Ehil olmayanlar yerine değerini anlayanlara sunulmalıdır

Klasik şiirde şairlerin sıklıkla bahsettikleri sanattan anlamayan, güzellikten zevk duymayan, güzeli çirkinden ayıramayan, ehil olmayan, cahil, bilgisiz, hatta şiire ve şaire düşmanlık eden bazı kişi ve tipler vardır. Buna mukabil şiirden ve sanattan anlayan bazı tipler de vardır ki onlar daha çok “dost, ehl-i derd, ehl-i eş'âr, ehl-i kemâl, yârân, zihn-i pâk” vb. ifadelerle belirtilirler (Tolasa, 1982, s. 42; Kaya, 2012, s. 190).

Birçok şair gibi Rahmî de şiirin ehil olmayanlara sunulmasına karşıdır. Aşağıdaki beyitte şiirden anlamayanların kendi şiirini beğenmemesini dert etmeye değer görmeyen şair, bu durumu “mücevher bazen toprağa düşer” ifadesini örnek vererek açıklar:

“Gam degül nazmuñ görüp nâ-ehl kılmazsa pesend

Gâh olur kim hâk-i râha Rahmiyâ gevher düşer” (G. 74/7)

Onun şiirlerindeki niteliği ve değeri şairin de dediği gibi Molla Câmî ve Kemâl-i Hucendî gibi ancak şiirin büyük ustaları anlayabilir. Bu sebeple Rahmî, şiirin şiir ve sanat zevki gelişmiş kişilere sunulmasından yanadır; zira onun şiirindeki keyfiyeti anlayıp zevk alanlar şiir meclisinde şarabın zevkinden bahis bile açmayacaklardır:

“Sühan bezminde Câmîdür bilen keyfiyyet-i şi'rüm

Hayâlât-ı kelâmum Rahmiyâ ancak Kemâl anlar” (G. 70/7)

“Keyfiyyet-i kelâmumı zevk itse Rahmiyâ

Bezm-i sühanda eylemeye şeyh-i câm bahs” (G. 23/5)

5. Gök sayfasına yazılsa yeridir

Rahmî, şiirlerinin yücelik ve yüksekliğine işaret etmek için onların gökyüzü sayfasına yazılmaya değer nitelikte olduğunu belirtir; hatta bu şiirlerin yazılırken altın mürekkebiyle yazılmalarını daha uygun görür:

“Hâme-i zerle yazarsa yiridür kâtib-i sun‘

Rahmiyâ bu gazelüñ safha-i devrân üzre” (G. 207/5)

6. Görülmemiş bir sihir gibi olup herkesi etkiler

Klasik Türk şiiri kaynaklarından olan Arap şiirinde, cahiliye devrinde şair sihirbazlıkla, şiir ise sihirle birlikte düşünülmüş, bazen şiirle sihir arasındaki fark ayırt edilememiştir. Şiirin metafizik bir güçle yani sihir, mucize veya **ilahi** bir ilhamla yazıldığı yönünde güçlü bir inanış vardır. Bu sebeple Hz. Peygamber (s.a.v.), sihirbazlıkla itham edilmiştir. Arap şiirindeki bu yaklaşım klasik şiiri de etkilemiş, birçok şair kendini sihirbaz, şiirlerini ise sihir bağlamında tanımlamıştır (Öztoprak, 2005, s. 117-118).

Rahmî, aşağıdaki dizelerde sevgilinin ellerinin vasıflarına benzettiği beş beyitlik gazelinin sihir gibi bir etkisi olduğunu söyler ve Hz. Musa'nın "beyaz el" mucizesini hatırlatarak bu şiirlerinin gören herkesi şaşırttığını vurgulamak ister:

“Nigârûn pençesi vasfı ile Rahmî bu beş beytün

Yed-i beyzâ-yı Mûsî-veş ‘acâyib sihrdür el-hak” (G. 113/5)

7. Güzel, hoş ve zariftir; her zaman güzelliğini korur

Klasik şairler, şiirlerini yazarken her zaman en güzeli yakalamanın ve onu en hoş bir tarzda dile getirmenin arzusunda olmuşlardır. Şiirlerini hangi unsurlarla güzelleştirebilecekleri hususuna kafa yoran şairler, bu uğurda ne gerekiyorsa uygulamaya çalışmışlardır. Edebî sanatlar, özgün mazmunlar, ahenk öğeleri, yeni mânâ ve hayaller vb. unsurların hepsi onlar için güzel ve hoş, zarif şiire ulaşma yolunda birer araç olmuştur (Erkal, 2009, s. 288).

Bir beytinde “Ey Rahmî, senin çok güzel gazellerini kim işitse her şeyi yerli yerinde olan şairlik kabiliyetini her bakımdan beğenir.” diyen şair, şiirlerinin güzellik ve hoşluğunu vurgularken böyle şiirler yazabilmenin her bakımdan kusursuz şairlik kabiliyetiyle mümkün olabileceğine işaret eder:

“Tab‘-ı mevzûnuña her vech ile tahsîn eyler

Rahmiyâ her kim işitse gazel-i ahsenüñi” (G. 231/5)

Rahmî bir başka beytinde şiirlerinin güzellik ve zarafette bir akar su gibi olduğunu söyleyecek ve böyle şiirlerin çer çöp kabilinden unsurlarla bir olmasının düşünülemediğine vurgu yapacaktır:

“Şi‘r-i Rahmî ki letâfetde akar su gibidür

Hâşe li‘llah ki berâber ola hâşâk ü hasa” (G. 194/6)

Şiirlerinin özelliklerini anlatırken her fırsatta sevgiliden ve sevgilinin güzellik unsurlarından söz eden Rahmî, aşağıdaki dizelerde şiirlerinin güzelliğini sevgilinin güzelliğinden hareketle açıklamıştır. Nasıl ki sevgilinin güzelliği en güzel mevsim olan ilk bahar gibi her zaman taze ve canlıdır, kendi şiirleri de böylesine her daim güzel kalmayı başarmıştır:

“Gülşen-i tab‘u’nda açılmış ma‘ânî gülleri

Hüsn-i dil-ber gibi şi‘rüh Rahmiyâ her dem bahâr” (G. 42/7)

8. İlahî bir lütufla yazılmıştır

16. yüzyıl tezkire yazarlarından Latîfi, tezkiresinde şairleri Allah vergisi ve sonradan kazanılan yeteneğe sahip olanlar yani vehbî ve kesbî olarak tanımlarken bu tasnifini şiire de uygular. Şiiri, şi‘r-i vehbî ve şi‘r-i kesbî diye iki kısma ayırırken vehbî şiiri Allah’tan gelen bir feyiz ve lütufla yazılan şiirler olarak görür ve bu şiirleri güzelliği ve cazibesi olan bir güzele teşbih eder. Latîfi, tettebbu ve taklide dayanan şiirler olarak gördüğü kesbî şiirleri ise güzellik ve cazibeden yoksun, sade yüzlü bir güzel olarak nitelemiştir (Gür, 2009, s. 47, 56).

Şiirlerini **ilâhi** bir lütufla yazılan şiirler olarak niteleyen Rahmî, onları gerçeklikten uzak, mecazî olarak niteleyen kişilerin bu ithamlarına karşı çıkar. Onların bu yaklaşımları bir iddiadan ibaret gören şair, şiirlerinin iyi tetkik edildiğinde hakikatte vehbî şiirler olduğunu herkesin göreceğinden emindir:

“Mecâzî dirler imiş müdde‘îler şi‘r-i Rahmîyi

Hakikatde anuñ şi‘ri velî lutf-ı İlâhîdür” (G. 82/5)

9. Kısa ve öz bir şekilde söylenmelidir

Klasik şiirde şairlerin genellikle kısa ve öz söylemeyi amaçladıkları görülür. Kısa sözün akılda kalacağını ve daha çok etki edeceğini düşünen şairler, şiirin ve sözün uzaması hâlinde dinleyenin veya okuyucunun dikkatinin dağılacağı, böylece beklenen etkiyi yapamayacağı anlayışındadırlar. Onlar, ıtınab denilen, sözün gereksiz yere uzatılmasına karşı çıkmışlar, şiirin kısa ve öz bir şekilde söylenmesinden yana olmuşlardır (Öztoprak, 2005, s. 113; Kaya, 2012, s. 184).

Rahmî, şiirin kısa ve öz bir şekilde söylenmesinden yanadır. Bir beytinde şiiri uzun uzadıya söylemek suretiyle gereksiz uzunluktan kurtarmayı kendine telkin eden şair, şiirin süslenip bezenmek suretiyle öz bir şekilde söylenebileceğini dile getirir:

“Uzatma kelâmuñ mutavvel kıluban

Sözi muhtasar kıl virüp zîb ü zîver” (K. 2/45)

Rahmî’ye göre, “şiir veya nesirde kulağa hoş gelen, ses tonu yüksek olan tesirli kelimelere yer verme, anlamından çok söylenişi parlak olan kelimeleri seçip kullanma” anlamına gelen tumturak, göze hitap eden güzel sözlerle gerçekleştiğinde şairin şerefini, kıymetini artırır ancak ihtiyaç miktarınca ya da maksat hâsil olacak kadar söyleyip devamında sükût etmek ise şairlikte daha akıllıca bir tutum olacaktır:

“Tumturak-ı mehâsin-i elfâz

Virür insâna çok şeref ammâ” (Kıt’a-2/1)

“Kadr-i hâcette söyleyüp de sükût

Eylemek ‘âkılânedür ammâ” (Kıt’a-2/2)

10. Rengîndir, renkli üslup ve hayallerle doludur

Klasik şiirde rengîn, şiirin bir niteleyicisi olarak kullanılmakla birlikte “mânâ, hayal, edâ” gibi diğer poetik unsurlar için de kullanılır. Kelimeye sözlükte “renkli, rengârenk, parlak renkli; güzel, hoş, zevki okşayan; süslü” vb. karşılıklar verilir. Tezkire yazarlarının kullanımlarına bakıldığında onlar, rengîni bir eleştiri terimi olarak kullanmışlar ve bununla “taze, kıymetli, ince mânâlı, çok yönlü, çeşitli, etkili, öğüt verici” gibi vasıflara dikkat çekmişlerdir (Türkyılmaz, 2018, s. 1021).

Şiirindeki rengîn vasfa dikkat çeken Rahmî, her bir şiirini renkli bir mektuba benzetir ki bu mektupta şair, sevgilinin yanaklarından söz etmiştir. Eğer bu şiirleri gülün okuması mümkün olsa, onları kiskandığınan yakasını parçalamaktan kendini alamayacaktır:

“Gûş itse şi’r-i Rahmî[y]i gül yaka çâk ider

Vasf-ı ruhuñla her sözi rengîn risâledür” (G. 54/5)

Şair, sadece şiirlerinin rengîn olmadığını üslubunun da rengîn olduğunu aşağıdaki beytinde dile getirir ve bunu sağlayan unsur olarak yine sevgilinin dudağı ve yanağı gibi rengiyle âşıkların akıllarını başlarından alan güzellik unsurlarından bahsetmeyi gösterir:

“Rahmî lebüñle ruhlaruñuñ vasfin eyleyüp

Rengîn edâyile gazelin pür-hayâl ider” (G. 35/5)

11. Selîstir

Selîs ve selâset kelimelerinin sözlük anlamlarına bakıldığında “düzgün, akıcı ibare veya anlatış; sözün akıcı ve kolay anlaşılma hâli; anlamca apaçık ve pürüzsüz olup sözcüklerinde ve cümlelerinde en ufak bir ses kakışması bulunmayan ve hiçbir engele uğramadan akıp giden anlatım, söz veya yazı; ibarenin hiçbir ses pürüzü olmadan akar gibi söylenebilir olma hâli” vd. anlamlara geldiği görülür (Gencan ve diğerleri, 1974, s. 13; Devellioğlu, 1993, s. 932, 933; Karaalioğlu, 1978, s. 30).

Rahmî, aşağıdaki beytinde şiirinde güzel bir üslubun varlığına dikkat çekerken bu vasfın akıcılık özelliğiyle bir arada olması durumunda şiirin daha zevkli bir hâl alacağı görüşündedir. Sevgiliden ve onun dudağı, yanağı gibi güzellik unsurlarından bahsetmenin, şiirin akıcılığına katkı sağlanacağı hatırlatılmıştır:

“Gazelde Rahmiyâ la’liyle yârüñ ruhların yâd it

Dimişlerdür selâsetle olur hüsn-i edâdan haz” (G. 106/5)

12. Sûz-nâktır

Sûz-nâk terkibi sözlükte “yakan, yakıcı” vb. anlamlara gelmektedir. Klasik şairlerin ve tezkirecilerin sûz-nâk şiir ile ilgili yaptıkları değerlendirmelere bakıldığında onların “gönüldeki aşkı, aşk ateşini, gönülleri aşkla yanmış âşıkların dertlerini, sıkıntılarını, âh’larını anlatan; âşıkane üslupla söylenen; sevgiliyi ve onun ateş gibi, güneş gibi yakıcı özellikteki güzellik unsurlarını anlatan; şevkle söylenen; ayrılık ve hasreti anlatan; dertlilerin dertleri, âşıkların aşklarını artıran; acı ve ıstırap çekenlerin gönüllerindeki sızıyı anlatan; **manevi** bir feyizle söylenen; dinleyen ve okuyanların ciğerlerini ve gönüllerini yakan” şiirlere sûz-nâk dedikleri anlaşılacaktır (Topak, 2023, s. 425).

Rahmî, aşağıdaki beytinde şiirlerinin sûz-nâk olduğunu ifade ederken bununla âşıkların, dertlilerin hâllerini anlatan şiirleri kastettiğini ve kendi şiirinin de bu içerikte olduğunu vurgular. Şair, aynı beyitte sazende/hanendeye seslenerek neyin bağrında delikler açtıktan sonra kendi yakıcı şiirlerini terennüm etmesini ister:

“Neyûnı bagrın delüp mutrıb terâne kıl ki Rahmînün

Bu şi’r-i sûz-nâki ehl-i derdün hasb-ı hâlidür” (G. 59/5)

13. Şairin adını ve düşüncesini unutulmaz kılar

Aşağıdaki dizelerde Rahmî, derdini bir başka ifadeyle duygu ve düşüncesini dünyada unutulmaz kılmak istediğinde yazdığı şiirin bir kıssa okuyucu tarafından okunmasının yeterli olacağını ifade eder. Ona göre, şairin etkili bir şiirle adını dünyada duyurması, bir destan gibi kalıcı hâle getirmesi mümkündür:

“Dilerseñ Rahmiyâ gussañ cihânda dâsitân itmek

Bu şi’rüh okusun hengâmede her kıssa-hân yir yir” (G. 56/5)

Rahmî, aşağıdaki beytinde ise şiir için “şairlerin oğlu” benzetmesi yaparak şiirlerin şairlerinin adlarını yaşatan en önemli unsurlar olduğuna vurgu yapar:

“Ölmez oğludur sühan erbâb-ı nazmuñ Rahmiyâ

Devlet anuñ kim soñunda gevher-i eş’âr kor” (G. 10/5)

14. Şeker gibi tatlıdır, görenlerin ilgisini çeker

Avrupa’da “Hint tuzu” denilen şekerin elde edildiği kamyş, Hindistan’da doğal bitki örtüsü olup oradan Çin, İran ve Orta Doğu’ya yayılmıştır. İran ve Türkistan coğrafyasında 9. asırdan itibaren şeker kamyşından şeker elde edilmesi, şekerin helva ile yazılı kültürde 11. yüzyıldan itibaren görülmesi, Türklerin şekeri kullanmasının eskiye dayandığını gösteren işaretlerdir. Bununla birlikte şekerin, Türkler için genellikle dışarıdan satın alınan ve lüks ürünlerden olduğu söylenebilir. Örneğin Selçuklu ve Beylikler döneminde şeker, saray ve çevresinde düzenlenen çeşitli tören ve etkinliklerde kullanılıyor olsa da ithal bir üründür ve sadece bu çevrede kullanılmaktadır (Kara, 2019, s. 79-80).

İskender Pala ise kand yani şekerle ilgili olarak “Şeker, şeker kamışının donmuş özü. **Divan** şiirinde bir yiyecek maddesi olarak pek rağbet edilen bir nesne ise de asıl kullanımını sevgilinin dudağı yerine olanıdır. Sevgilinin dudağı tatlı sözler söylemesi, tadı, güzelliği vs. yönlerden şekerini andırır. Bazan bu iki dudak yerine kand-ı mükerrer tamlaması dahi kullanılır.” şeklinde açıklamada bulunur (1995, s. 311).

Rahmî, şiirinin şeker gibi olduğunu söyler ve onu gören, okuyan diğer şairlerin ona meyletmekten, ilgi göstermekten âdeta kendilerini alamadıklarını vurgular. Onun şiirleri şeker gibi olduğundan şekerin üstüne bal arılarının üşüşmeleri normal bir durumdur:

“Kand-i nazmum ki göre mâylil olurlar şu‘arâ

Şeker üstüne üşer nite ki zenbûr-ı ‘asel” (K. 4/33)

Şair, bir başka beytinde “Ey Rahmî, sen tatlı sözlü bir papağan olduğun için şeker gibi tatlı şiirlerin sebebiyle yanakları ayna gibi parlak olan güzeller konuşmaya başlar.” diyerek şiirlerinin şeker gibi tatlı olduğuna ve onu okuyan, işiten herkesin aynı şekilde tatlı tatlı konuşmaya başlayacağına dikkat çeker:

“Olur her ruhları âyîne gûyâ kand-i şi‘rûnle

Meger kim Rahmiyâ bir tûti-i şîrîn-sühansın sen” (G. 145/5)

Rahmî, bir başka beytinde ise “şeker kamışına sineklerin üşüşmesi” imajından hareketle şiirinin şeker gibi tatlı olduğunu, onu okuyan şiir ve sanat erbabının ona meylettiğini belirtir, bu ilginin oluşmasında şiirin tadı kadar sevgilinin şeker kadar tatlı dudaklarının vâf edilmiş olmasını gerekçe gösterir:

“Meyl ider vâsf-ı lebûnle görse şi‘rüm ehl-i kâl

Rahmiyâ kand-i nebâta nitekim üşer meges” (G. 98/5)

15. Şöhreti her yere yayılmıştır

Rahmî, şiirinin gücünü ve şöhretinin ulaştığı noktayı ifade etmek için şiirinin çıkardığı sesin bütün ufukları doldurduğunu söyler. Onun şiirinin sesi öylesine her tarafı kaplamıştır ki etkisinden İran edebiyatının meşhur şairleri Hüsrev ve Hakânî’nin şiir davulları artık çalınmaz olmuştur:

“Hevâ-yı sît-ı nazmum şöyle pür itmîşdür âfâkı

Çalınmaz oldu tabl-ı nazm-ı Hüsrev kûs-ı Hâkânî” (K. 1/33)

16. Yenilik ve tazelik içerir

Klasik Türk şiirinin temsilcisi şairlerin şiir anlayışları belirlendikçe yenilik, farklılık, özgünlük gibi düşüncelerin onların birçoğunun ulaşmak istediği bir konu olduğu görülecektir. Şairler, divanlarında bu konu hakkındaki düşüncelerini de sıklıkla dile getirmişlerdir. Bu değişiklik düşüncesi şiirin şekil özelliklerinden çok muhtevaya yönelik olarak uygulamaya geçmiştir (Topak, 2020, s. 150).

Rahmî, şiirlerindeki yenilik ve tazelik vasfını “ter ve tâze” kelimeleriyle dile getirmiştir. Bir beytinde kendini bahçıvan olarak gören şair, şiirin gül bahçesinden daima taze güller topladığını söyleyerek şiirlerinin tazelik özelliğine vurgu yapmıştır:

“Ben ol bâgbânem bu bâg içre dâyim

Sühan gülşeninden dirüp tâze güller” (K. 2/39)

Bir beytinde ise şiirini devrin padişahına arz etmeyi cennete taze bir gül iletmek gibi gören Rahmî, bu benzetmesiyle padişah katını yüceltirken aynı zamanda kendi şiirlerinin tazelik ve yeniliğine dikkat çekmiştir:

“Kelâmum şehenşâha ‘arz eylemeklik

Cinâna iletmek gibidür gül-i ter” (K. 2/40)

Onun tazelik ve yenilik içeren şiirlerinden oluşan divanını gören şiirden ve sanattan anlayan kimseler onu şiirin gül bahçesi içerisinde taze, açılmaya hazır bir goncaya benzetmişlerdir:

“Gülşen-i nazm içre teşbîh itdiler bir goncaya

Ehl-i diller Rahmiyâ bu tâze dîvânuş görüp” (G. 13/5)

B. ŞAİRLİĞİNİN BELLİ BAŞLI ÖZELLİKLERİ

1. Doğuştan gelen şairlik kabiliyetine sahiptir

Tab‘ kelimesi sözlükte “tabiat, huy, yaratılış; mühür, damga, basma; kitap basma” anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir. Poetik bağlamda ise bu ifadeyle “doğuştan gelen kabiliyet ve şairlik gücü” kastedilir. Tezkireciler de şairlerin yaratılış olarak sahip oldukları kabiliyet ve yetenekleri anlatmak için daha çok “tab‘, tabî‘at, selîka, selâkat, kâbiliyet, kuvvet, kudret, iktidar, kâdir” vb. kelime ve tabirleri kullanırlar. Bunların içerisinde tab‘ kelimesinin kullanım sıklığı dikkati çeker. Şairlerin penceresinden bakıldığında da şairlik doğuştan gelen, Allah vergisi bir meziyettir. Örneğin Fuzûlî’ye göre, şaire şiir söyleme yeteneği ezelde Allah tarafından bahşedilmiştir, dolayısıyla onun desteği olmaksızın kusursuz, olgun şiir söylemek mümkün değildir (Doğan, 1996, s. 50; Tolasa, 2002, s. 190-191; Güleç, 2008, s. 76).

Rahmî, aşağıdaki dizelerde sahip olduğu şairlik kabiliyetinin özellikleri ve boyutları hakkında bilgi verir. Onun kabiliyeti denizler misali engin, derin ve zenginliklerle doludur, coşmaya başladığında her tarafa inciler saçır:

“Tab‘-ı Rahmî yine cûş eyledi mânend-i bihâr

Hâk-i pâyüñe niçe gevher idüpdür isâr

Terbiyetle n’ola kılsañ anı dürr-i şeh-vâr

Ey tapuñ maksad-ı aksâ vü kapuñ dâr-ı sürûr” (Musammat-34/IX/1-4)

Aşağıdaki beytinde de “Ey Rahmî, aşk padişahı ol ve sevgilinin yüzüne bak, çünkü senin şairlik kabiliyetinin papağanı **gönlü** şen edecek bir ayna ister.” diyen şair, bu sözleriyle kabiliyetini harekete geçiren unsur olarak aşkı ve gönlünü hoş edecek sevgiliyi gösterir:

“Nazar kıl Rahmiyâ didâr-ı yâre hüsrev-i ‘ışk ol

Senüñ bebgâ-yı tab‘uñ çünkü mir‘ât-ı safâ ister” (G. 53/6)

Rahmî’nin şairlik kabiliyeti âdeta bir doğandır ve gül bahçesinde mânâ kuşlarını avlama konusunda ondan daha maharetlisi yoktur. Güzel mânâlar oluşturmakla şairlik kabiliyeti arasında doğrudan bir ilişki kuran şair, kabiliyetin başarı ölçütünü güzel mânâlar oluşturma koşuluna bağlamıştır:

“Kılmaga murg-ı ma‘ânî[y]i bu gülşende şikâr

Tab‘-ı Rahmî gibi sen sanma ki şeh-bâz gele” (G. 176/5)

2. Benzersizdir, özgün şiirler yazar

Rahmî, dünyayı bir harman yerine benzediği aşağıdaki beytinde yazdığı şiiri sevgilinin ben’ine teşbih eder ve şiirini bir tane, kendini de benzeri olmayan, tek olarak niteler:

“Ferîdem dirse lâyıık hırmen-i dehr içre Rahmînüñ

Bu şi‘ri vâsf-ı hâl-i yâr ile bir dânedür şimdi” (G. 209/5)

Şair, bir başka beytinde “Ey Rahmî, içinde bulunduğumuz zamanda çok şair var ama insanların gözleri senin benzerini görmedi.” diyerek devrindeki şairler içinde farklı bir yeri olduğunu vurgular:

“Çeşm-i zamâne görmedi Rahmî nazîrünü

Gerçi ki dehre niçe sühandân gelür geçer” (G. 44/7)

Şiiri denize, şairleri de dalgıca benzeten Rahmî, dünyada birçok şairin var olduğunu ancak kendinden başka hiçbirinin dürr-i meknûn denilen saklı inciye ulaşamadığını söyleyerek inci kıymetinde benzersiz şiirler yazdığını vurgular:

“Buhûr-ı nazma cihânda egerçi çok gavvâs

Kimesne irmedi Rahmî bu dürr-i meknûna” (G. 190/5)

3. Güzel mânâlar oluşturmada yeteneklidir

Klasik şiirde şairden sıradan mânâlar oluşturması değil; kelimelerin anlam derinliklerine gizlenmiş, ince ve akıllıca söylenmiş, okuyanı düşündüren, fahmedildiğinde ise hayranlık uyandıran, yani i‘câz derecesinde mânâlar yakalaması beklenir. Yaptığı çağrışımlarla, çok anlamlılığı, yani anlam katmanlarını oluşturan şair, bu becerisiyle nâzımdan ayrılır; zira kimi tezkirelerde şiirde mânâ derinliklerine inebilme başarısı iyi şair-kötü şair ayrımında da dikkate alınmıştır (Mengi, 2010, s. 121-124; Kılıç, 2011, s. 26-30).

Bir beytinde “Ey Rahmî, mânâ ülkesinin şimdi padişahı benim, bu konudaki olgunluğu Hâkânî görse şiir ülkesini terk eder.” diyen şair, mânâyı bir ülkeye benzetir ve bu ülkede istediği her şeyi yapabilecek olgunluk ve yetkinliğe sahip olduğunu belirtir:

“Ma‘ânî milketinüj hüsreviyem Rahmiyâ şimdi

Kemâlüm görse Hâkânî ider mülk-i sühan terkin” (G. 167/5)

Şair, mânâ oluşturmadaki maharetini bir başka beytinde dalgıç benzetmesi üzerinden anlatır. Mânâ denizinin dalgıç olan Rahmî, istediği zaman bu denizden inci kıymetinde mânâlar çıkartabilir:

“Çıkardı kenâra senâ dürlerinden

Olup bahr-i ma‘nîde Rahmî şînâver” (K. 2/33)

Rahmî’ye göre şiirdeki mânâlar birer kuştur ve o, bu kuşları düşünce doğanıya avlamaktadır. Bu sebeple de onun şiirlerinin doğruluğu herkesçe kabul edilmiştir. Metnini daha önce verdiğimiz bir beytinde mânâyı yine bir kuşa benzeten şair, onları doğana benzettiği şairlik kabiliyeti ile avladığını söylerken (G.176/5), bu dizelerde ise şiirde güzel mânâlar oluşturmada düşünce gücünün önemine dikkat çeker:

“Ma‘ânî murgını sayd eyledüj şeh-bâz-ı fikretle

Anuñçün Rahmiyâ şi‘rüy cihân içre müsellemdür” (G. 75/6)

4. Kalem ustası olup resim yapar gibi şiir yazar

İskender Pala, Mânî hakkında şunları söyler: “Meşhur Çinli bir nakkaş ve ressamın adıdır. Sasanîler zamanında, Şapur devrinde İran’a gelmiştir. Burada Zerdüştlük ile Hıristiyanlığı incelemiş ve bunların ikisini birleştirerek yeni bir mezhep kurmuştur. Buna Mânî dini (Maniheizm) denilir. Yaptığı resimler çok güzel olduğu için bu özelliğini müridlerine gökten inen bir mucize olarak göstermiştir. Nigaristan, Erteng veya Erjeng adlı resim mecmuası ile ünlüdür. Edebiyatta daima bu mecmuası ile anılır. Sevgilinin bahsinde çok sözü edilen bir imajdır” (1995, s. 297).

Rahmî, aşağıdaki beytinde kendini yaşadığı zamanın Mânî’si, şiirlerini de onun yaptığı resimler gibi görür. Onun, Mânî’nin tablolarını andıran şiirlerini görenler ise kalem işçiliğinin nasıl bir şey olduğunu herkese gösterdiği için ona aferin diyeceklerdir. Şair, bu ifadeleriyle şiirin usta bir nakkaşın elinden çıkan tablolar gibi ince ince işlenmesi, aynı zamanda gerekirse anlatılanların somutlaştırılıp tasvir edilmesi gerektiğine işaret eder:

“Mânî-i vaktî durur sûret-i şi‘rüy Rahmî

Âferin destine gösterdi kalem-kârlığı” (G. 222/8)

5. Kıymeti bilinmediğinde yazmak istemez

Klasik şiirde şairleri yazmaya teşvik eden veya isteksiz hâle getiren unsurların başında devlet büyüklerinin yaklaşımı gelmektedir. Örneğin bu konuda Fuzûlî, yetkili kişilerin ilgi ve talebinin şiire geçerlilik verdiğine ve onun değerini artırdığına inanır. Şiirin/şairin kıymetinin bilinmesi durumunda şairlerin nice nice gizli şiir hazineleri açığa çıkaracaklarını söyler (Doğan, 1996, s. 54). Bu konuda Rahmî de Fuzûlî gibi düşünür. O bir beytinde “Ey Rahmî, marifet denizine dalgıç olup şiir incileri çıkarmaya çalışma; zira şiir incilerinin kıymeti yoktur.” diyerek kendinin ve şiirlerinin kıymetinin bilinmemesi durumunda yazma isteğinin yok olduğunu ifade eder:

“Dürr-i nazmuñ kıymeti yokdur ma‘ârif bahrine
Rahmiyâ gavvâs olma gevher-i eş‘âr için” (G. 155/6)

6. Nâzik tabiatlıdır

Tezkireciler, şairlerle ilgili tanıtma ve değerlendirmelerinde ölçütleri mizaç ve karakter özellikleri üzerinde de dururlar. Onlar, şairlerin bu konudaki özelliklerini kimi zaman tanıtma maksatlı ele alırken kimi zaman da ayrıntılı bir değerlendirme havası içerisinde yer verirler. Tezkireciler kadar şairlerin kendileri de bu konuda birçok değerlendirmede bulunur. Örneğin Bağdatlı Rûhî’ye göre şairler, nazik mizaçlıdır. Onların kalpleri ayna gibi olduğundan çabuk kırılır. Kırılan aynanın eski hâle gelmesi nasıl mümkün olmazsa kırılan kalp de eski hâline gelmez (Tolasa, 2002, s. 124-125; Öztoprak, 2006, s. 101).

Rahmî, bir beytinde kendini “şâ‘ir-i nâzûk” şeklinde nitelendirmiş ve buluttan nem kapan bir yapısı olduğunu dile getirmiştir. Şair, buna gerekçe olarak da sevgilinin yaşadığı yerde onun kakülünü görmesiyle birlikte gözlerinden yaş gelmesini göstermiştir. O, bu ifadeleriyle nazik, hassas, alıngan ve kırılğan bir şair olduğuna işaret etmiştir:

“Kâkülün Rahmî görüp kûyuñda yaş dökse n’ola
Şâ‘ir-i nâzûk olan gökde bulutdan nem kapar” (G. 68/7)

7. Özgün, güzel ve renkli bir üslubu vardır

“Sanat ve edebiyat terimleri sözlüklerinde “edâ” sözcüğü karşılığında ‘tarz, üslup, biçem, tavır’ vb. karşılıklar verilerek üslup sözcüğünün içeriğiyle açıklanır. Bu açıdan değerlendirildiğinde edâ için şairin veya yazarın metnini oluştururken kullandığı kendine has söyleyiş biçimidir denilebilir. Aslına bakılırsa her şair eserini yazarken kullandığı üslupla kendi düşüncesini yansıtır. Bazı sanatçılar ise üsluplarına kişiliklerini katarak kendilerine has bir tarz oluştururlar” (Topak, 2021, s. 731).

Rahmî, aşağıdaki beyitte üslubu için “tarz-ı hâs” diyerek onun özgünlüğüne vurgu yapmış ve bu tarzı Hüsrev-i Dihlevî’nin görmesi hâlinde “Bu, şiir meclisinde mânâ kadehini içendir.” şeklinde bir ifade kullanacağından âdeta emindir:

“Bu tarz-ı hâsı görse Rahmiyâ el-hak diye Hüsrev

Ma‘ânî câmını bezm-i sühanda nûş idendür bu” (G. 169/7)

Şair, şiirinde güzel bir üslup sergilediğinden emindir ve onu Hüsrev-i Dihlevî gibi büyük şairlerin, kendi üslubunu beğenip güzel bulacağını düşünür:

“Bu hasen tarzuñ kemâl ile hayâlatın görüp

Rahmiyâ tahsîn idüp Hüsrev ide ahsen başa” (G. 1/7)

Rahmî, bir başka beytinde üslubundaki renkliliğe dikkat çekmiş ve sevgilinin güzellik unsurlarının anlatımının şairlik kabiliyeti, belâgat kuralları ve renkli bir üslupla olduğunda ancak güzel bir anlatıma erişilebileceğini vurgulamıştır:

“Belâgat bâğ [u] râğı içre tab‘-ı bülbül-i Rahmî

Lebüñ vasf eyleyüp rengîn-edâlarla beyân itmiş” (G. 103/5)

8. Sihir gibi söyleyerek diğer şairleri susturur

Şiir ve şairin gücü, etkisi söz konusu edildiğinde klasik şiirde başvurulan teşbih unsurları arasında sihir ve sihirbaz önemli bir yer tutar. Bunda sihrin güçlü ve etkili olduğu inancı var olmakla birlikte eski Türk kültüründe şamanların şiir yazmanın yanında büyü ile uğraştıkları inancı da etkili olmuştur. Bu sebeple şairler, şiirlerinin ve kendilerinin dinleyici/okuyucu üzerinde oluşturduğunu düşündükleri sıra dışı etki ve hayranlığı anlatırken şiirlerini sihre, kendilerini de bir sihirbaza benzetirler (Öztoprak, 2006, s. 111; Erkal, 2009, s. 153).

Rahmî, aşağıdaki beytinde sihir etkisi gösteren şiirleri sayesinde diğer şairleri susturduğunu, onları konuşamaz hâle getirdiğini söyleyerek şiirlerinin okuyucu üzerindeki etkisine işaret eder. O, şiirleriyle âdeta dil düğümü atar ve onu okuyan herkes -şair bile olsa- susmak zorunda kalacaktır:

“Her sühanver lâl olur görse kelâmuñ Rahmiyâ

Var mı bir sihr-âferîn hâmeñ gibi câdû dahı” (G. 217/5)

9. Şiir bahçesini süs ve ziynetle bezer

Rahmî, aşağıdaki beytinde “Şiir bahçesini öylesine süsledim ve bezedim ki Şeyh Sadi bu bahçeyi seyretse bülbülü olmak ister.” ifadeleriyle döneminin şiir ortamını bir gül bahçesine benzetirken kendisinin ise şiir süsleriyle bu bahçeye ayrı bir güzellik kazandırdığını söyler. Bu dizelerinde Câmî’nin Baharistan ve Sa’dî’nin Gülistan isimli meşhur eserlerine de telmihte bulunan şair, şiir sahasında onları bile özendirecek şiirler yazdığını söyleyerek yeteneğine ve şiirlerinin niteliğine işaret eder:

“Bahâristân-ı nazma şöyle virdüm zîb ü zînet kim

Ola bir bülbülü seyr itse Sa’dî bu gülistânı” (K. 1/32)

10. Şiir ilminde, belâgat ve fesâhata ustadır

Klasik şiirde şairler, ilim öğrenmeyi şairliğin olmazsa olmaz koşulları arasında sayarlar; hatta şiirin bir ilim işi olduğunu vurgulamak için “fenn-i şi‘r” tabirini kullanırlar. Şiirin kendine has bazı kurallarının olduğuna işaret eden şairler, bu ilmi her şairin tahsil etmesi gerektiğine inanırlar. Örneğin Fuzûlî’ye göre şiir başlı başına bir ilimdir ve insanın kemalinin bir sonucudur. O, ilimsiz şiiri temelsiz bir duvara ve ruhsuz bir bedene benzeterek ilimle desteklenmeden onun kalıcı ve güzel olamayacağına dikkat çekmiştir (Doğan, 1996, s. 52; Coşkun, 2011, s. 71).

Rahmî’nin, Gül-i Sad-berg mesnevisinde yer alan “Fenn-i me‘ânî vü bedî‘ ü beyân/Su gibi dil tıflı kılupdur beyân” (Erişen, 1990, s. 182) şeklindeki dizelerine bakarak devrinde revaçta olan, özellikle edebî ilimleri tahsil ettiği yargısına varılmıştır. Şair, aşağıdaki beytinde tahsil ettiği birçok ilim sayesinde cihanda şöhrete kavuştuğunu, bu ilimler içinde şiir ve inşanın düşük ilimler olarak kaldığını söyleyerek çok daha zor alanlarda kendini yetiştirdiğini vurgular ve bununla iftihar eder:

“Zû-fünûnam nazm ile buldum cihânda iştihâr

Fenn-i ednâdur yanumda şi‘r ile inşâ benüm” (G. 133/5)

“Belâgat sözlükte ‘sözün fasih ve açık seçik olması’ anlamında masdardır. Terim olarak ise biri ‘meleke’, diğeri ‘ilim’ olmak üzere iki mânâda kullanılmıştır. Meleke olarak belâgat, sözün, fasih olmakla beraber yer ve zamana da uygun olmasıdır. İlim olarak ise düzgün ve yerinde söz söyleme usul ve kaidelerini inceleyen belâgat, meânî, beyân ve bedî‘ olmak üzere üç fenne ayrılır.” (Kılıç, 1992, s. 384-387). Yukarıdaki beytinde de ifade ettiği gibi Rahmî, belâgat konusunda kendini geliştirmiş ve bu ilimde oldukça yetkinlik kazandığını her fırsatta dile getirmiştir.

Şair, bir beytinde kendini belâgat papağanı olarak görür ve şiir ülkesine şeker çiğneyen şairlik kabiliyeti ile geldiğini söyleyerek şiirde, şairlik kabiliyeti ile belâgat ilminin birbirini destekleyen unsurlar olduğunu vurgular:

“Rahmîye dinürse nola tûtî-i belâgat

Mısr-ı sühana tab‘-ı şeker-hâ[y]ile geldük” (G. 117/6)

Rahmî, aşağıdaki beytinde padişahın beğenisine sunmak için özenerek yazdığını söylediği şiirin özellik ve güzelliğini tanımlarken onu parlak bir güle benzetmiş ve belâgatın gül bahçesinden kopardığını söylemiştir. O, bu yaklaşımıyla sultana layık güzel bir şiirin, belâgatın ilkeleri doğrultusunda yazılmasını gerektiğini ileri sürer:

“Belâgat gülsitânından kopardum bir gül-i ra‘nâ

Fakîrâne tekellüf eyler isem şâha erzânî” (K. 1/35)

“Fesâhat ise sözlükte ‘açık seçik olma, havanın açık ve berrak olması, sütün yüzünü kaplayan köpükten arınıp saf ve halis olması’ mânâlarına gelir. Bundan hareketle sözün kusurlardan arınmış olmasına fesahat, böyle söze veya onu söyleyene de fasîh denilmiştir. Bir sözün fasih sayılabilmesi için fesahate engel olan kusurları taşımaması gerekir” (Çuhadar, 1995, s. 423-424).

Fesâhat sahibi olma düşüncesi, klasik şiirde bir şairin ulaşması gereken hedefler arasında çoğunlukla yer almıştır. Bu vasfa sahip olan şairleri de açık, anlaşılır, düzgün ve güzel bir şekilde konuşan, dilin inceliklerini bilen kişiler olarak tanımlamak mümkündür (Kaplan ve Kıyçak, 2014, s. 607). Rahmî, belâgat ilminde yeterli seviyeye gelindikten sonra fesâhatta başarılı olunabileceği görüşünü bir beytinde “Ey Rahmî, dil kılıcınla belâgat ülkesini fethylediğin için fesâhat ülkesi senin hizmetine verildi.” diyerek dile getirir. Bu ifadelerden belâgat ve fesâhatin evvela dili kullanma, dile hakimiyet meselesi olduğu da anlaşılmaktadır:

“Belâgat kişverin feth eyledüñ tîg-i zebânuñla

Yüri mülk-i fesâhat Rahmiyâ saña müsellemdür” (G. 51/7)

Aşağıdaki dizelerde “fesâhat ehlinin sözleri/şiirleri düzgün ve yerli yerinde olur” diyen Rahmî, aynı zamanda sevgili ve onun güzellik unsurları gibi özel konuları şiirde ifade ederken belâgat ve fesâhat kurallarına özellikle uyulması gerektiğine işaret eder:

“Rahmî hadîs-i la‘lûñi kılssa n’ola beyân

Zîrâ kelâm-ı ehl-i fesâhat olur belîg” (G. 107/5)

11. Şiirde mânâya daha çok önem verir

Her fırsatta şiirde güzel mânâlar oluşturan bir şair olduğuna dikkat çeker Rahmî, aşağıdaki beytinde şiirde anlamın sözden daha değerli olduğunu vurgular. Beyitte papağana seslenen şair, onun da söz söyleyebildiğini ancak ne anlama geldiğinden habersiz olduğunu belirterek kendisiyle arkadaş olamayacağını söylemek suretiyle şiirde sözden çok anlamın önemli olduğunu belirtir:

“Nice dem-sâz olasın tab‘-ı Rahmîyle ey bebgâ

Sühan-gûsın ma‘ânîden velîkin bî-habersin sen” (G. 146/6)

12. Tath bir dille söyler

Bal ve şeker gibi tatlılık içeren unsurlarla şiirleri arasında benzerlik ilgisi kuran şairler, aslında şiirlerinde var olduğunu düşündükleri tatlı ve şirinlik özelliklerine işaret ederler, ayrıca bu şiirlerin okunmasıyla hissedilecek güzel duygulara dikkat çekerler. Şairler, değerlendirmelerinde çoğunlukla tatlılık ve şirinliğin kaynağı hakkında da bilgi verirler ve bu hasiyetin sevgili ve onun güzellik unsurlarını anlatmaktan kaynaklandığını söylerler (Bayram, 2004, s. 39-40).

Rahmî, tatlı dilli bir şair oluşunu şirin sözlü papağan benzetmesi üzerinden anlatır. Sözleri tatlı olan bir şairin şiirleri de elbette ki şeker tadında olacaktır. Bu şiirleri okuyan veya dinleyen, ayna yanaklı güzeller de doğal olarak konuşmaya başlayacaklardır:

“Olur her ruhları âyîne gûyâ kand-i şi‘rûñle

Meger kim Rahmiyâ bir tûti-i şîrîn-sühansın sen” (G. 145/5)

Şair, bir diğer beytinde “Dudakları şeker, yanakları ayna gibi olan bir güzelin vasıflarını anlatmak için Rahmî'nin şairlik kabiliyeti gibi tatlı sözlü bir papağan yoktur.” Diyerek yine tatlı dilli oluşuna dikkat çekerken bu işin aynı zamanda kabiliyet işi olduğunu vurgular:

“Kand-i la'lûnle ruhuñ âyînesin vasf itmege

Tab‘-ı Rahmî gibi yokdur tûti-i şîrîn-makâl” (G. 124/5)

13. Taze ve yeni şiirler yazar

Rahmî bir beytinde “Ben o bahçivanım ki şiirin gül bahçesinden devamlı taze şiir gülleri toplarım.” demek suretiyle taze ve yeni şiirler yazdığını belirtir:

“Ben ol bâgbânem bu bâg içre dâyim

Sühan gülşeninden dirüp tâze güller” (K. 2/39)

C. ŞAİR VE ÇEVRESİ

Klasik Türk şiirinin gelişmesinde padişah sarayları ve yüksek devlet idarecilerinin konaklarından oluşan yüksek zümreden oluşan çevre oldukça etkili olmuştur. Bu çevrelerde padişahlar başta olmak üzere diğer yüksek rütbeli devlet adamları birçok şairi himaye etmişler, desteklemişler ve onlara imkânlar sunmuşlardır. Bu sebeple birçok şair, şiirlerinin olgunlaşması, güzelleşmesi, kabiliyetlerini sergileme vb. hususlarda başarı ya da başarısızlıklarını büyük oranda padişahın ve devlet adamlarının ilgi, iltifatlarıyla doğru orantılı görmüşlerdir (İpekten, 1996, s. 11; Kaya, 2012, s. 182).

1. Şairin Şikâyet Ettiği Hususlar

“Başta **divanlar** olmak üzere klasik şiir metinlerinde, bilhassa kasidelerde şairlerin sıkça değerlerinin bilinmediği, gerektiği gibi takdir edilmedikleri yönünde şikâyet ve serzenişlerine rastlanmakta, bunların büyük oranda gazel vb. diğer şiirlerde de devam ettirildiği görülür” (Kaya, 2016, s. 191).

Rahmî'nin şikâyet ettiği hususların başında kıymetinin yeterince bilinmemesi gelir. Marifet iltifata tabidir, sözü gereğince şair de gereken ilgi ve desteği göremeyince marifetini sergilemekten, sanatçı kabiliyetinin meziyetlerini sergilemekten geri durma kararı almıştır. Ona göre, Arap ve Acem toprakları gibi uzak memleketlerden gelen birçok şair muradına ererken kendine ise gereken değer verilmemiştir:

Kamu ber-murâd oldu ben nâ-murâdam

‘Arabdan ‘Acemden gelen her sühan-ver (K. 2/38)

Gerçek sanatkâra karşı ilgisizliğin olduğu ve yeteneğin desteklenmediği bir ortamda Rahmî, bir dalgıç misali şiir mücevherleri için marifet denizine dalıp oradan seçkin şiir incileri çıkarmayı gereksiz görmektedir; zira bunların hiçbiri artık kıymet görmemektedir:

Dürr-i nazmuñ kıymeti yokdur ma‘ârif bahrine

Rahmiyâ gavvâs olma gevher-i eş‘âr için (G. 155/6)

2. Şairi Yazdıran ve Teşvik Eden Unsurlar

Divanlarda ve daha başka birçok kaynakta şairleri şiir söylemeye ve yazmaya teşvik eden, şairlik yönlerine katkı sağlayan birçok unsurdan söz edilir. Bu unsurların başında padişah ve devlet adamlarının ilgi ve destekleri ön sıralarda yer alır (Kaya, 2016, s. 187).

Devlet Adamlarının Desteği

Rahmî’ye göre, ehl-i kemâl denilen şairler ve sanatkârların gelişimlerinde padişahın iltifat ve ihsanının katkısı büyüktür.

İltifâtuñla terakkîde bulur ehl-i kemâl

Gül-i gülzâra virür nitelikî zîver nevrûz (K. 7/23)

Şair, bir başka beytinde cihan padişahına seslenerek onun himmetlerinin kendi üzerinde olması hâlinde, Emîr Hüsrev-i Dihlevî gibi yaşadığı zamanın eşsiz bir şairi olabileceğini söyleyerek konunun önemine dikkat çeker:

Hüsrev gibi zamânede Rahmî ferîd olam

Himmet iderse hazret-i şâh-ı cihân başa (G. 3/5)

Sevgilinin Varlığı

Klasik şiirde sevgili ve onun güzellik unsurları şairi her zaman yazmaya teşvik eden unsurlardan olmuştur. Rahmî de her fırsatta sevgiliden ve onun güzellik unsurlarından söz etmek suretiyle şiirlerinin çeşitli vasıflarını belirtmiştir. Şair, şiir yazma kabiliyetinin harekete geçmesi için âşık olup sevgilinin yüzüne nazar etmeyi yeterli görür:

“Nazar kıl Rahmiyâ dîdâr-ı yâre hüsrev-i ‘ışk ol

Senüñ bebgâ-yı tab‘uñ çünkü mir‘ât-ı safâ ister” (G. 53/6)

Bir beytinde “O süslenmiş sevgilinin özelliklerini anlatmaya başladığından beri şiirlerin seçkin bir hâle gelmeye başladı.” diyen Rahmî, şiirde sevgiliyi ve onun güzelliklerini anlattığı için şiirlerinin seçkin düzeye ulaştığını vurgular:

“Vasf idelden o yâr-ı zîbâyı

Rahmiyâ oldu her sözüñ mümtâz” (G. 93/5)

Rahmî, metnini daha önce verdiğimiz bir başka beytinde ise “Ey Rahmî, sevgilinin ellerini vasfetmek ile bu beş beyitlik şiirin Musa’nın beyaz el mucizesi gibi adeta sihir hâline geldi.” (G.113/5) diyerek yine sevgiliden söz etmenin şairin şiirini nasıl olumlu etkilediğini gösterir.

3. İsimlerini Andığı, Beğendiği veya Kendini Üstün Gördüğü Şairler

Klasik şairlerin kendi şairlik vasıflarından söz ederken başvurdukları yollardan biri de dönemin sanat çevresinde tanınmış, yetkinliği herkesçe kabul görmüş şairler üzerinden görüş belirtmeleri ve karşılaştırmalar yapmalarıdır. Onlar, bu mukayese ile adından söz ettikleri şairin tarzında veya seviyesinde olduklarını, hatta onları geride bıraktıklarını anlatmak isterler (Tolasa, 1982, s. 45).

Rahmî, Divan'ında daha çok İran edebiyatının meşhur şairlerinin isimlerini zikretmiş, kimi zaman şiirlerini bu şairlerin şiirleriyle aynı seviye görmüş, kimi zaman onların üsluplarıyla benzerlik ilgisi kurmuş, kimi zaman da kendi yetkinlik ve başarısını onların dilinden söyletmiştir. Onun ismini andığı şairler şunlardır:

Nizâmî-i Gencevî

Gence'de dünyaya gelen Nizâmî, bu şehirde iyi bir eğitim görmüş, dil ve edebiyat, astronomi, felsefe, coğrafya, tıp ve matematik tahsili yapmış, mûsikiyle ilgilenmiş, Farsça ve Arapça başta olmak üzere başka dillerde de yetkinlik kazanmıştır. Şairin, M.1174-1217 yılları arasında yine Gence'de vefat ettiği tahmin edilmektedir. Nizâmî, Firdevsî'nin destansı şiirini zirveye taşımış, manzum aşk hikâyelerinin en büyük ustası kabul edilmiş, Fars edebiyatında hamse türünün kurucusu unvanı kendine verilmiş ve Fars şiirinin dahi şairi olarak kabul edilmiştir (Kanar, 2007, s. 183-185).

Rahmî, şiirlerinde Nizâmî ismini kendi şiirlerinin onun şiirleri seviyesinde ve tarzında olduğunu söylerken anar. Bir beytinde “Eğer güzel şiirlerim Selmân'ın kulağına gitmiş olsa ‘Nizâmî’nin şiirlerine benziyor’ derdi.” diyerek şiir tarzının onun şiirlerinin üslubuna benzediğini belirtir:

“Rahmiyâ nazm-ı Nizâmîye müşâbih dir idi

Gûş-ı Selmâna irişse kelimât-ı hasenüm” (G. 136/5)

Şair, bir başka beytinde de şiirlerindeki hayal dünyasının Nizâmî'nin hayal dünyasına benzediğini söylerken gerek üslup gerekse hayal dünyası bakımından Nizâmî'yi örnek aldığını, şiirlerini onun şiirleri seviyesine çıkartmayı hedeflediğini belirtmek ister:

“Kemâl ehli görüp hayâlât-ı nazmun

Didiler olupdur Nizâmîye hem-ser” (K. 2/21)

Hâkânî-i Şirvânî

M.1126'da Gence'de doğmuş ve M.1199'da Tebriz'de vefat etmiştir. Hâkânî, döneminin geçerli ilimlerini ve Arapçayı öğrendi. Hz. Peygamber'in şairi Hassân b. Sâbit'e benzetilerek kendisine “Hassânü'l-Acem” unvanı verildi. Daha sonra “melikü'ş-şuarâ”, “nedîmü'ş-şuarâ” unvanlarıyla da anıldı. İran edebiyatının en büyük şairi kabul edilen Hâkânî, ince zekâsı ve geniş hayal gücü sayesinde şiire yenilikler getirmiş, şiirlerini insanî duyguların yanı sıra döneminin ilmî verilerine yaptığı telmihlerle de süslemiştir (Yazıcı, 1997, s. 168-170).

Rahmî, Hâkânî'den söz ettiği iki beytinde kendi şiiirlerinin onun şiiirlerini geride bırakacak bir vasfa kavuştuğunu dile getirir. Kendini mânâ ülkesinin padişahı olarak gören şair, şiiirlerini Hâkânî'nin okuması hâlinde eriştiği şiiirsel olgunluktan ötürü onun, şiiir ülkesini terk edeceğini söyler:

“Ma‘ânî milketinüj hüsreviyem Rahmiyâ şimdi

Kemâlüm görse Hâkânî ider mülk-i sühan terkin” (G. 167/5)

Bir başka beytinde şiiirlerinin sesinin ufukları öylesine doldurduğunu söyleyen Rahmî, artık Hüsrev ve Hâkânî'nin şiiir davullarının çalınmaz olduğunu, herkesin kendi şiiirine kulak verdiğini belirtmek suretiyle şiiirlerinin nitelik ve yaygınlığına dikkat çeker:

“Hevâ-yı sît-ı nazmum şöyle pür itmişdür âfâkı

Çalınmaz oldu tabl-ı nazm-ı Hüsrev kûs-ı Hâkânî” (K. 1/33)

Sa‘dî-i Şîrâzî

“Şîraz’da dünyaya geldi. İlk dinî ve edebî bilgileri Şîraz’da aldıktan sonra öğrenimini tamamlamak için Bağdat’a gitti ve Nizâmiye Medresesi’nde ders gördü. Bağdat Medresesi’nde hocalık yapan İbnü’l-Cevzî ile Şehâbeddin es-Sühreverdî’den etkilendi. Ömrünün son yıllarını Şîraz’da riyâzet ve ibadetle geçiren Sa‘dî, M.1292’de vefat etti. Sa‘dî bütün şiiirlerinde bilinen ve yaygın olarak kullanılan kelimeleri tercih etmiştir. Sa‘dî, yaşadığı dönemde yaygın nazım şekli olan gazeli müstakil bir edebî tür olarak mükemmelliğe kavuşturmuştur. Divanında âşıkane gazeller çoğunluktadır. Bostan ve Gülistan adlı eserleri meşhurdur” (Çiçekler, 2008, s. 405-407).

Rahmî, şiiirin gül bahçesini süsleyip bezediğini söylediği bir beytinde, bu gül bahçesini Sa‘dî’nin görmesi hâlinde buranın bülbülü olmayı arzu edeceğini söyleyerek Sa‘dî’nin bile hayranlık duyacağı şiiirler yazdığını vurgulamak ister:

“Bahâristân-ı nazma şöyle virdüm zîb ü zînet kim

Ola bir bülbülü seyr itse Sa‘dî bu gülistânı” (K. 1/32)

Emîr Hüsrev-i Dihlevî

M.1253’te Delhi’de doğdu ve 1325’te yine bu şehirde vefat etmiştir. Edebî ve ilmî sohbetleri dinleyerek yetişti. Bu sohbetler Emîr Hüsrev’in musikiye ilgi duymasını sağladı. Çiştîyye şeyhi Nizâmeddin Evliyâ ile de bu dönemde tanışmıştır. Vefatına kadar ona bağlılığını sürdürdü. Hâkânî’nin kasideleri, Nizâmî’nin hamsesi gibi gelişmiş şiiir türlerinde eser veren Emîr Hüsrev, Hindistan’da az bilinen gazel türünün gelişmesine katkıda bulunmuştur (Kurtuluş, 1995, s. 135-137).

Rahmî, şiiirindeki güzel diye nitelediği üslubu ile olgunluğa eriştiğini söylediği hayal dünyasını Hüsrev’in görmesi durumunda beğenip onu takdir edeceğini düşünür. Şair, Emîr Hüsrev’in şairliğini çok beğeniyor ki beğeni ve takdir ifadelerini onun ağızından duymak istemiştir:

“Bu hasen tarzuñ kemâl ile hayâlatın görüp

Rahmiyâ tahsîn idüp Hüsrev ide ahsen başa” (G. 1/7)

Şair, bir başka beytinde “Ey Rahmî, senin bu kendine has üslubunu Hüsrev görse ‘bu kişi, şiir meclisinde mânâ kadehini içendir.’ diyecektir.” Sözleriyle bu sefer de üslubundaki özgünlük ve niteliği yine Hüsrev’in dilinden söyletmiştir:

“Bu tarz-ı hâsı görse Rahmiyâ el-hak diye Hüsrev

Ma‘ânî câmını bezm-i sühanda nûş idendür bu” (G. 169/7)

Selmân-ı Sâvecî

M. 1309’da Tahran’a bağlı Sâve şehrinde doğdu. “Selmân” mahlasını kullanan şair, İlhanlılar ve Celâyirli Devleti döneminde yöneticiler tarafından ilgi görmüştür. Şair, 1376’da Tebriz’de vefat etmiştir. Kasidede Senâî, Enverî, Hâkânî, Zahîr ve Kemâleddîn-i İsfahânî gibi şairleri örnek almış, ancak lafız ve mâna açısından kendi şiirine özellikler kazandırmıştır. Şiirlerinde özellikle Sa‘dî’nin tesiri belirgindir. Selmân ile Hâfız’ın gazellerindeki vezin, kafiye ve mazmun beraberliği aralarında yakın bir ilgi olduğunu gösterir (Karaismailoğlu, 2009, s. 446-447).

Rahmî, kendi şiirlerini okuyup tarzını ve şiirlerinin zevkini anlayan kişilerin doğal olarak onun tarzını Selmân’ın üslubuyla aynı olduğunu söyleyeceklerdir. Şair, şiir tarzının Selmân’ın tarzında olduğunu okuyucuların ağzından söyletmekten bir rahatsız duymaz bilakis bununla iftihar eder:

“Kemâl ile yaraşdı diyeler üslûb-ı Selmâna

Hayâlin zevk idenler Rahmiyâ bu tarz-ı eş‘ârûn” (G. 122/5)

Şair, bir başka beytinde “Eğer bu gazelim Selmân’ın eline ulaştığında benim şiir ülkesinin padişahı olduğumu haber verecektir.” demek suretiyle gazelleriyle şiir sahasında önde olduğunu Selmân’ın dilinden söyletmiştir, bir başka ifadeyle onu referans olarak görmüştür:

“Hüsrev-i mülk-i sühan olduğumu vire haber

Rahmiyâ bu gazelim ger ire Selmân eline” (G. 192/6)

Kemâl-i Hucendî

Mâverâünnehir bölgesinde bulunan Hucend’de doğdu, 1401 yılında Tebriz’de vefat etti. Birçok talebe ve müridi olan Kemâl-i Hucendî Celâyirli sultanları ile iyi münasebetler kurdu ve bu dönemde kendine tekke yaptırdı. Timurlular devrinde Timur’un oğlu ve Azerbaycan Valisi Mirân Şah Mirza’nın da ilgi ve ihsanına nail olan Hucendî, Genellikle aşk ve tasavvufa dair gazellerinde “Kemâl” mahlasını kullanan ve gazelde üstün başarı elde etmiştir (Şahinoğlu, 2022, s. 226).

Rahmî, aşağıdaki beytinde şiir meclisi içerisinde kendi şiirlerinin özelliğini Câmî’nin, şiirlerindeki hayal inceliklerini ise Kemâl-i Hucendî’nin en iyi şekilde bilebileceğini söyleyerek şiirlerinin seviyesinin yüksekliğine dikkat çeker:

“Sühan bezminde Câmîdür bilen keyfiyyet-i şi‘rüm

Hayâlât-ı kelâmum Rahmiyâ ancak Kemâl aňlar” (G. 70/7)

Molla Câmî

M. 1414’te Horasan’ın Câm şehrinde doğdu, 1492’de Herat’ta vefat etti. Asıl adı Abdurrahman olmasına rağmen Molla Câmî unvanıyla tanınmıştır. Herat ve Semerkant’ta iyi bir eğitim aldı. Nakşibendîliğe bağlı olan Câmî’nin kendi de şeyhlik yapmıştır. Hüseyin Baykara’nın kendisi için yaptırdığı medresede dersler verdi. Fars şiirinin en önemli temsilcilerinden Câmî, dinî, edebî ve akli ilimlerle tasavvuftaki derin bilgisinden şiirlerinde, mesnevilerinde geniş bir şekilde faydalanmış, işlediği konuları çok rahat ve sade bir dille anlatmayı bilmiştir (Okumuş, 1993, s. 94-99).

Rahmî, bir beytinde birçok Acem ile kendi şiirleri üzerine konuşunca kendisini zamanın Câmî’si zannettiklerini ifade ederek şiirlerini onunkiler seviyesinde görür:

“Rahmî[y]i sandı her biri Câmî-i rûzgâr

Bezm-i sühanda bahs idicek çok ‘Acemle ben” (G. 152/5)

Rahmî, aşağıdaki beyitlerinde ise şiir şarabının ve mazmunlarının verdiği keyfiyetin Câmî’ye erişmesi durumunda onun haşre dek kendinden geçmiş vaziyette kalacağını söyleyerek şiirlerinin Câmî gibi otoriteler tarafından beğenileceğinden emindir:

“Eger Câmî nûş ide şi‘rûñ şarâbın

Yata mest ü bî-hûş tâ rûz-ı mahşer” (K. 2/22)

“Bî-hûş ola tâ haşre degin bezm-i sühanda

Keyfiyyet-i mazmûn ki ire Câmîye cânâ” (K. 13/25)

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bursalı Rahmî'nin, Divan'ından hareketle şiir ve şair algısının bir başka ifadeyle şiirlerinin ve şairliğinin özelliklerinin tespitine yönelik yapılan bu çalışmada önemli veriler ve sonuçlar ortaya çıkmıştır. Rahmî, şiir ve şair özelliklerine yönelik görüş, düşünce ve tespitlerini çoğunlukla gazellerinin mahlas beyitlerinde dile getirirken biraz da kasidelerinin fahriye bölümlerinde ve diğer bazı manzumelerinde ifade etmiştir. O, şiir karşılığında yine çoğunlukla şi'r kelimesini kullanırken aynı zamanda "nazm, sühan, söz, kelâm, gazel, kelîmât" kelimelerini de kullanmıştır. Şair karşılığında daha çok şâ'ir kelimesini kullanan Rahmî, bununla birlikte "bebgâ-yı tab', tûtî-i şîrîn-makâl, tûtî-i şîrîn-sühân, tab'-ı şeker-hâ, kelâm-ı ehl-i fesâhat, kalem-kâr, ma'ânî milketinin hüsrevi, erbâb-ı nazm, mâ'ârif bahrının gavvâsı, sühan-dân, sühan-ver, sühan-gû" vb. kelime ve terkiplere de yer vermiştir.

Rahmî'nin poetik değerlendirmelerinden hareketle onun şiirinin özellikleri arasında "âb-dâr olmak, değerli olup şöhreti her yere yayılmak, gönle ferahlık vermek, cana can katmak, sihir gibi olup herkesi etkilemek, güzel, hoş ve zarif olmak, güzelliğini her zaman korumak, ilahî bir yardımla yazılmak, kısa ve öz bir şekilde söylenmek, akıcı olmak, şairin adını unutulmaz kılmak, ateş gibi yakıcı olmak, yenilik ve tazelik içermek" vasıflarını saymak mümkündür. Bir başka açıdan bakıldığında bu özelliklerin, şairin şiir algısını oluşturduğunu söylemek mümkündür.

Rahmî'nin kendi şairlik özellikleri üzerinden söylediği ve onun şairlik algısını oluşturan özellikler arasında "doğuştan şairlik kabiliyetine sahip olmak, benzersiz ve özgün şiirler yazmak, güzel anlamlar oluşturmada yetenekli olmak, resim yapar gibi şiir yazmak, sihir gibi söyleyip diğer şairleri susturmak, şiir ilminde, belâgat ve fesâhatte usta olmak, tatlı bir dille söylemek, tazelik ve yenilik içeren şiirler yazmak" vasıfları sayılabilir. O, bu özellikler içinde doğuştan sahip olunan kabiliyet, şiir ilminde, belâgat ve fesâhatte yetenekli olmak, güzel mânâlar oluşturmak özellikleri üzerinde daha çok durmuştur.

Rahmî, ilgili dizelerinde sanatsal çevresine, sanat dünyasına etki eden kişi ve unsurlara dair de görüş ve düşünceler ortaya koymuştur. Şiirlerinin yeterince kıymet görmediği durumlarda şiir yazmayı gereksiz gördüğünü söyleyen şair, özellikle devlet büyüklerinin ilgi, iltifat ve sundukları imkânların, bir de sevgilin varlığının ve onun güzellik unsurlarının kendini şiir yazmaya teşvik ettiğini belirtir. O, şiirlerinin geldiği düzeyi, onların niteliğini anlatırken diğer bazı büyük şairlerle kendini ve şiirini kıyaslayarak söylemeyi tercih etmiştir. Onun bu bağlamda adını andığı şairler arasında Nizâmî-i Gencevî, Hâkânî- Şîrvânî, Sa'dî-i Şîrâzî, Emîr Hüsrev-i Dihlevî, Selmân-ı Sâvecî, Kemâl-i Hucendî ve Molla Câmî'yi saymak mümkündür.

Yapılan bu çalışma göstermiştir ki Rahmî gibi klasik Türk şiirinin temsilcisi olan şairler, şiir ve şairliğe dair görüş ve düşüncelerini eserlerinde dağınık da olsa söylemişlerdir. Onların bu poetik görüşlerinin öncelikle bireysel olarak şair şair tespit edilmesi durumunda daha sonra klasik Türk şiirinin şiir ve şair anlayışlarını bir bütün olarak tespit edilmesi mümkün olabilecektir.

KAYNAKÇA

- Açıkgöz, N. (2000). Klâsik Türk şiiri tenkid terminolojisi ve “âb-dâr” örneği. *Türk Kültürü İncelemeleri*, 2, 149-160.
- Bayram, Y. (2004). 16. yüzyıldaki bazı divan şairlerinin şiiri nitelenmek üzere kullandıkları sıfatlar. *Türkbilig Dergisi*, 8, 36-53.
- Coşkun, M. (2011). Klasik Türk şairinin poetikası üzerine. *Bilig Dergisi*. 56, 57-80.
- Çiçekler, M. (2008). Sa‘dî-i Şîrâzî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 35, 405-407, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Çuhadar, M. (1995). Fesâhat. *TDV İslam ansiklopedisi*. 12, 423-424, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Devellioğlu, F. (1993). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- Doğan, M. N. (1996). Fuzulî’nin poetikası. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 2, 45-72.
- Erdoğan, M. (2017). *Bursalı Rahmî dîvânı*. Erişim tarihi: 20.03.2024, <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55910,bursali-rahmi-divanipdf.pdf?0>
- Erişen, G. (1990). *Bursalı Rahmî ve Gül-i sad-berg’i* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi SBE, Ankara.
- Erkal, A. (2009). *Divan şiiri poetikası (17. Yüzyıl)*. Ankara: Birleşik Yayınevi.
- Gencan, T. N, Ediskun, H. (1974). *Yazın terimleri sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güleç, İ. (2008). Osmanlı Müellifleri’nde şair ve şiir değerlendirmeleri. *İlmî Araştırmalar Dergisi*, 25, 69-83.
- Gür, N. (2009). *Latîfî’nin eleştirel perspektifinden Osmanlı divan şiirinin poetikası* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). Bilkent Üniversitesi SBE, Ankara.
- Harman, Ö. F. (2000). İsâ. *TDV İslam ansiklopedisi*, 22, 473-475, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İpekten, H. (1996). *Divan edebiyatında edebî muhitler*. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Kanar, M. (2007). Nizâmî-i Gencevî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 33, 183-185, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaplan, O. ve Kıyçak, Ö. (2014). Şeyhî divanı’nda şiir anlayışı. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 9/6, 601-619.
- Kara, Ç. (2019). Pekmez, bal ve şeker: helvaya statü veren tatlandırıcılar. *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 47, 74-88.
- Karaalioğlu, S. K. (1978). *Ansiklopedik edebiyat sözlüğü*. İstanbul: İnkılap ve Aka Kitabevleri.
- Karaismailoğlu, A. (2009). Selmân-ı Sâvecî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 36, 446-447, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kaya, B. A. (2012). Necâtî Bey’in şiir anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 27, 143-218.
- Kaya, B. A. (2016). Necâtî Bey’in şair anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 34, 149-214.
- Kılıç, H. (1992). Belâgat. *TDV İslam ansiklopedisi*, 5, 380-383, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Kılıç, M. E. (2011). *Sufî ve şiir-osmanlı tasavvuf şiirinin poetikası*. İstanbul: İnsan Yayınları.
- Kurtuluş, R. (1995). Emîr Hüsrev-i Dihlevî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 11, 135-137, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Mengi, M. (2010). *Divan şiirinin arka bahçesi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Okumuş, Ö. (1993). Câmî, Abdurrahmân. *TDV İslam ansiklopedisi*, 7, 94-99, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Öztoprak, N. (2005). Rûhî’nin şiir anlayışı. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*. 12, 101-136.
- Öztoprak, N. (2006). Ruhî’nin şair anlayışı. *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*. 28, 94-120.
- Pala, İ. (1995). *Ansiklopedik divan şiiri sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

- Şahinoğlu, M. N. (2022). Kemâl-i Hucendî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 25, 226, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.
- Tıǧlı, F. (2006). *Bursalı Rahmî çelebi ve divanı* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi SBE, İstanbul.
- Tolasa, H. (1982). Divan şairlerinin kendi şiirleri üzerine düşünce ve değerlendirmeleri. *Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, I, 15-46.
- Tolasa, H. (2002). *16. yüzyılda edebiyat araştırma ve eleştirisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Topak, Z. (2020). *18. yüzyıl divan şiiri poetikası*. İstanbul: Akademik Kitaplar Yayınevi.
- Topak, Z. (2021). Bâkî'nin şair anlayışı. *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, 7/3, 724-753.
- Topak, Z. (2023). Klasik Türk şiiri eleştiri terimlerine bir örnek: "sûz-nâk". *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 13, 412-427.
- Türkyılmaz, N. (2018). Klasik şiir üzerine yapılan tenkit terminolojisine bir örnek: rengin, *Turkish Studies*, 13/28, 1001-1021.
- Yazıcı, T. (1997). Hâkânî-i Şîrvânî. *TDV İslam ansiklopedisi*, 15, 168-170, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Geliş Tarihi:
16.05.2024
Kabul Tarihi:
04.06.2024
Yayımlanma Tarihi:
28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Ekren, N. & Çınar, M. A. (2024).
Ekonomik istihbarat sisteminin küresel kriz
dönemlerinde makroekonomik performans göstergeleri
üzerinden değerlendirilmesi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1649-1671.
doi:10.46928/iticusbe.1485398

EKONOMİK İSTİHBARAT SİSTEMİNİN KÜRESEL KRİZ DÖNEMLERİNDE MAKROEKONOMİK PERFORMANS GÖSTERGELERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMESİ

Araştırma

Nazım Ekren

İstanbul Ticaret Üniversitesi
nazimekren@ticaret.edu.tr

Muhammed Ali Çınar

Sorumlu Yazar (Correspondence)
İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi
muhammedalicinar.34@gmail.com

Nazım EKREN, İstanbul Ticaret Üniversitesi İktisat bölümünde profesördür ve İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde Düşünce ve Proje Üretim Akademisi başkanlığı görevini yürütmektedir. Uzmanlık alanları; makro ekonomi, ekonomi politikası, ekonomi politik ve uygulamalı ekonomidir. Lisans ve lisansüstü öğrencilere çeşitli dersler vermektedir.

Muhammed Ali ÇINAR, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler ve İktisat lisans bölümlerinde eğitim almıştır. İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde İktisat bölümü yüksek lisans öğrenciliğini tamamlamıştır. Siyaset bilimi, makroekonomi, krizler, ekonomi politik, güvenlik ve savunma stratejisi alanlarında çalışmaktadır.

EKONOMİK İSTİHBARAT SİSTEMİNİN KÜRESEL KRİZ DÖNEMLERİNDE MAKROEKONOMİK PERFORMANS GÖSTERGELERİ ÜZERİNDEN DEĞERLENDİRMESİ

Nazım Ekren
nazimekren@ticaret.edu.tr
Muhammed Ali Çınar
muhammedalicinar.34@gmail.com

Özet

Küreselleşme süreci, dünya genelinde ekonomik büyümeyi hızlandırırken aynı zamanda yeni risk ve zorlukları beraberinde getirmektedir. 2008 Finans Krizi ve COVID-19 krizi başta olmak üzere 21.yüzyıldaki küresel krizler, bu risklerin ve kırılganlıkların en somut örneklerini sunmaktadır. Küresel krizler; finansal dalgalanmalar, ekonomik durgunluklar ve tedarik zinciri bozulmaları gibi faktörlerle dünya ekonomisini sarsan karma olaylar bütünüdür. Krizlerin etkileri, ulusal ekonomilerden işletmelere ve bireylere kadar her düzeyde hissedilebilir. Yeni dönemde ulusal ekonomilerini veri ve bilgiyi derleme değerlendirme kapasitesine yönelik ekonomik istihbarat çalışmaları, krizlerin önlenmesi ve yönetilmesi açısından temel bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Ekonomik istihbarat sistemi, bu süreçte krizlerin değerlendirilmesi ve yönetilmesine dair öngörüler sağlayarak, bu tür krizlerin etkilerinin azaltılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Ekonomik istihbarat sistemi, kriz dönemlerinde ulusal ekonominin, güçlü ve zayıf yönlerini belirlemenin yanı sıra paydaşların ve politika yapıcıların, kriz yönetimi stratejileri oluşturmaya da yardımcı olmaktadır. Aynı zamanda, ekonomik krizlerin etkisini azaltmak ve ekonomik toparlanmayı hızlandırmak için politika önerileri sunma aşamasında da önemli bir rol ve fonksiyona sahiptir.

Amaç: 2000-2022 döneminde G20 ülkelerinin (Avrupa Birliği üyeleri dahil) verileri incelenerek kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ve sahip olmayan ülkelerin, ekonomik büyüme performansını ve kriz dönemindeki makroekonomik yönetim stratejilerini incelemektir.

Yöntem: 2000-2022 dönemi için G20 üyesi olan ülkelerin (Avrupa Birliği üyeleri dahil) cari işlemler dengesi, dışa açıklık derecesi, kamu nihai tüketim oranı/GSYH, sabit sermaye oluşumu, tüketici enflasyonu gibi makroekonomik performans verileri kullanılarak oluşturulan grafiklerle karşılaştırmalı statik analiz gerçekleştirilmiştir.

Bulgular: Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin, güçlü alanlarının sürdürülebilirliğini korurken, zayıf alanlarını belirleyip geliştirebildikleri tahmin edilmektedir. Buna karşılık, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin, güçlü ve zayıf yönlerini gerçekçi bir şekilde tespit etmekte zorluk yaşadığı, dolayısıyla bu alanların daha kırılgan hale gelme riskinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Özgün Değer: Çalışma iyi tasarlanmış bir ekonomik istihbarat sisteminin, ulusal ekonomik istikrarın sağlanmasına ve uluslararası ekonomik ilişkilerin dinamiklerini anlamaya yönelik önemli bir rehber niteliği olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Ekonomik İstihbarat, Büyüme, İstikrar, Küreselleşme, Ekonomi Politik

JEL Sınıflandırması: E6, E61, C01

EVALUATION OF THE ECONOMIC INTELLIGENCE SYSTEM ON MACROECONOMIC PERFORMANCE INDICATORS IN THE GLOBAL CRISIS PERIODS

Abstract

While the globalization process accelerates economic growth worldwide, it also creates new risks and challenges at the same time. The global crises of the 21st century, particularly the 2008 Financial Crisis and the COVID-19 pandemic, provide the most concrete examples of these risks and vulnerabilities. Global crises are a complex set of events that change the world economy through factors such as financial fluctuations, economic recessions and supply chain disruptions. The effects of crises can be felt at all levels, from national economies to businesses and individuals. In the new period, economic intelligence studies on the capacity of national economies to compile data and information stand out as a fundamental factor in preventing and managing crises. The economic intelligence system has an important role to play in mitigating the impact of such crises by providing insights into the assessment and management of crises in this process. Economic intelligence not only identifies the strengths and weaknesses of the national economy in times of crisis, but also helps stakeholders and policymakers formulate crisis management strategies. It also has an important role and function in providing policy recommendations to mitigate the impact of economic crises and accelerate economic recovery.

Purpose: Analyzing the economic growth performance and macroeconomic management strategies during crises in countries with and without institutionalized economic intelligence systems by analyzing the data of G20 countries (including European Union members) in the period 2000-2022.

Method: A comparative static analysis was carried out for the period 2000-2022 with graphs created using macroeconomic performance data such as current account balance, degree of openness, public final consumption ratio/GDP, fixed capital formation, consumer inflation of G20 member countries (including European Union members).

Results: It is estimated that countries that have an institutional economic intelligence system are able to identify and improve their weak areas while maintaining the sustainability of their strong areas. In addition, countries that do not have an institutionalized economic intelligence system have difficulty in realistically identifying their strengths and weaknesses, and thus run a high risk of becoming more vulnerable in these areas.

Originality: The study suggests that a well-designed economic intelligence system is an important guide to ensuring national economic stability and understanding the dynamics of international economic relations.

Key Words: Crisis, Economic Intelligence, Growth, Stability, Globalization, Political Economy

JEL Classification: E6, E61, C01

GİRİŞ

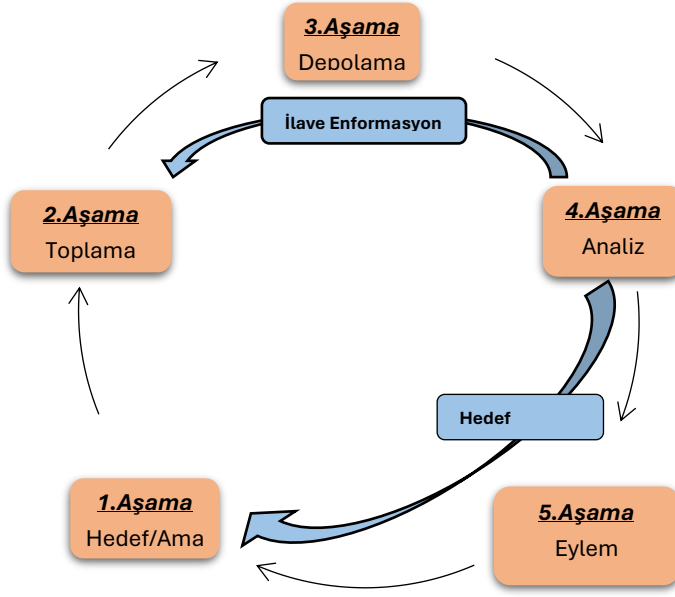
Küresel krizler; finansal istikrarsızlık, ekonomik durgunluklar, tedarik zinciri kesintileri ve politik kargaşa gibi faktörlerle dünya ekonomisini derinden etkileyen olaylar olarak ortaya çıkmaktadır. Bu krizler, ekonomik ve finansal piyasalarda keskin dalgalanmalar, küresel ticaretin yavaşlaması ve ulusal ekonomilerin gerilemesi gibi ciddi sonuçlar oluşturabilmektedir. 21.yüzyılda, 2008 Küresel Finans Krizi ve COVID-19 Krizi gibi çeşitli siyasi, ekonomik ve toplumsal krizler silsilesi gerçekleşmiştir. Bu krizler, ulusal ve uluslararası yapı ve ilişkiler sisteminde, kırılmalıklara neden olarak çözülmesi zor ve istikrarsız bir küresel görünüm oluşturmuştur. Küreselleşme kavramının sosyal, siyasal, finansal ve ekonomik boyutlar arasında ileri ve geri bağlantılar ile karşılıklı etkileşim oluşturması 21.yüzyıldaki kırılmalıklardan daha da derinleşme sebebidir. Aynı zamanda ulusal ve uluslararası paydaşların da sıkı yapılarla bağlantısı, krizlerin yaygınlaşmasına ya da derinleşmesine doğrudan katkıda bulunmaktadır. Küreselleşme ekseninde oluşan yeni makroekonomik görünümde, paydaşların güçlü ve zayıf yanlarının analizi, doğru ve yerinde yönetim kalitesi, ulusların rekabet kapasitesindeki avantajını ya da dezavantajını etkilemektedir. Olağan ve olağanüstü dönemlerde rekabet kapasitesinin doğru yönetimi için ise kurumsal ekonomik istihbarat sisteminin rol ve fonksiyonu ön planda tutulmaktadır. Ekonomik istihbarat sistemi, çeşitli veri kaynaklarından bilgi toplama, analiz etme ve karar vericilere doğru ve zamanında bilgi sağlama kapasitesi ile küresel krizlerin hem öncesinde hem de sonrasında paydaşların performans kalitesini artırmada kritik bir konuma sahiptir.

2008 Küresel Finans Krizi ve COVID-19, krizlerin farklı nedenlerle ve beklenmedik şekilde patlak verebileceğini gösteren iki çarpıcı örnektir. Ekonomik istihbarat sistemi, bu tür krizlerin belirtilerini erken dönemde tespit edebilme ve karar alıcıları potansiyel riskler konusunda doğru bilgilendirme kapasitesine sahiptir. Ekonomik istihbarat sistemi, ekonomik tehlikeleri tahmin edebilme kapasitesinden dolayı hükümetlere, şirketlere ve diğer paydaşlara erken dönem eylem planı oluşturma imkânı sağlamaktadır. Özellikle kriz anında ekonomik istihbarat sistemi, krizin boyutunu, etkilenen sektörleri ve ekonomik istikrar üzerindeki olası sonuçlarını değerlendirmek için kriz yönetimi ve müdahale stratejilerinin oluşturulmasında kritik bir konumdadır. Kriz sonrası dönemde, etkileri hafifletmek ve toparlanmayı hızlandırmak için bilgiye dayalı karar alma mekanizması ile paydaşların tercih ve önceliklerinin düzenlenmesi sağlanmaktadır. Kriz sonrası dönemde ekonomik istihbarat sistemi, ekonomik toparlanmanın izlenmesi ve sürdürülebilir büyüme stratejilerinin geliştirilmesi için paydaşların, yönlendirme sürecini oluşturmaktadır. Bu dönemde, krizden etkilenen sektörlerin performansını izleyerek ve gelecekteki büyüme alanlarını belirleyerek, hükümetlerin ve şirketlerin uzun vadeli istikrar programı oluşturmalarına da katkı sunmaktadır (Ekren & Çınar, 2023).

Ulusal ekonomik güvenlik ve savunma konsepti çerçevesinde uygulanan ekonomik istihbarat sistemi, ulusal düzeyde istikrarlı bir ekonomik ortam oluşturmaya yanı sıra uluslararası ilişkilerin dinamiklerini de etkileyebilecek bir rol ve fonksiyona da sahiptir. Özellikle yeni dönemde, değişen teknolojik koşullar

ve ekonomik kurallar, ulusal ekonomik güvenlik ve savunma konseptlerinin de yeniden şekillenmesine neden olmuştur. Bu gelişmeler, paydaşların minimum maliyetle maksimum fayda elde etme amacını desteklemektedir. Bu nedenle, ekonomik istihbarat sistemi, bireysel, kurumsal ve ulusal düzeyde ekonomik başarı ve refah için vazgeçilmez bir araç haline gelmiştir. Refah düzeyi ve kalitesinin, üretilen ve tüketilen mal, hizmet ve finans ürünlerinin bileşimine bağlı olduğu için ekonomik istihbarat modelinin kaliteli ve sistematik şekilde uygulanması bu noktada önemlidir. Bu sayede paydaşlar, ekonomik amaçlarını ve hedeflerini etkinlik, verimlilik ve alternatif maliyetlere uygun şekilde gerçekleştirme kapasitesine sahip olacaktır.

Ekonomik istihbaratın uygulanma sürecinde ise veri ve bilginin hiyerarşik yapısı merkezde yer almaktadır. Küreselleşme döneminde bilgi hiyerarşisi; veri, enformasyon, bilgi ve akıl şeklinde bir ilişkiler ağı olarak ortaya çıkmıştır. Bu hiyerarşi, verinin toplanmasından aklın oluşumuna kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır. Teknik ve bilişsel eylemler açısından toplama, düzenleme, özetleme, analiz, sentez ve karar alma adımlarını içerir. Bu süreçte, veriler düzenlenip anlamlı bir topluluk haline getirilir, ardından özetlenir, analiz edilir ve sentezlenerek bilgiye dönüştürülür. Son aşamada bilgi, karar alma aşamasında akla dönüşür (Gülseçen, 2013). Bilgi hiyerarşisinin bu basit fakat etkili yapısı, ekonomik istihbarat faaliyetlerinin temelini oluşturmaktadır. Ekonomik istihbaratın hiyerarşik düzeni en tepede devlet istihbaratını, ardından şirket istihbaratını ve en sonunda birey istihbaratını içermektedir. Bu hiyerarşik yapı, ulusal ekonomik güvenlik ve savunma konseptinin oluşturulması için gerekli bilgilerin toplanmasını sağlamaktadır (Zelikow, 1997). Ekonomik istihbarat faaliyetlerinin temel amacı, ekonomik güvenliği sağlamak ve ekonomik döngünün sorunsuz çalışmasını garanti etmektir. Bu döngü, ekonomik istihbarat çarkı olarak adlandırılabilir ve sürecin her aşamasında doğruluk ve güvenilirlik esas alınır. Bu nedenle, bilgi hiyerarşisinin doğru bir şekilde uygulanması, ekonomik istihbaratın başarıya ulaşmasında kritik rol oynamaktadır. Doğru istihbarat ve güçlü analiz, stratejik karar alma sürecini destekler ve ulusal ekonomik güvenlikten, şirketlerin rekabet kapasitesine kadar geniş bir yelpazede paydaşlara avantaj sağlar.

Şekil 1. Ekonomik İstihbarat Döngüsü
Kaynak. (Çınar, 2023)

Ekonomik istihbaratın uygulanmasında birkaç kritik aşama mevcuttur. İlk aşama, ekonomik istihbarat sürecinin hedeflerini veya amaçlarını belirlemektir. Bu, hangi bilgilerin ve verilerin toplanacağına dair genel bir çerçeve sağlamaktadır. İkinci aşama, bu hedefler doğrultusunda genel bilgileri keşfetme ve toplama sürecini içerir. Üçüncü aşama, benzer bilgilerin bir araya getirilip kıymetlendirilmesi yani paydaşların nasıl yönlendirileceğine ilişkin analizlerin yapılmasıdır. Bu kıymetlendirme sürecinde, haberlerin istihbarat değeri, kaynağın güvenilirliği ve haberin doğruluk derecesi değerlendirilir. Bu analizlerin ardından, dördüncü aşama olarak yorum ve analiz süreci gelmektedir. Bu aşamada, elde edilen bilgiler üzerinden gelişmelerin ve olayların anlamı ve önemi değerlendirilerek kesin bir sonuca varılmaya çalışılır (Clerc, 1998). Son aşamada, analizler sonucunda elde edilen bilgiler uygun birimlere dağıtılarak, doğru zamanda ve doğru formatta bu bilgiye ihtiyaç duyan kurumlara iletilir. Bu adımların tümü, ekonomik istihbarat sürecinin verimli ve etkili bir şekilde işleyebilmesi için önemlidir. Kurumsal ekonomik istihbarat, kesintisiz bir faaliyet olduğu için bu süreç bir çarka benzetilir. Çarkın bir safhasında, analiz yapan birimler devletin milli güvenlik politikaları doğrultusunda istihbarat ihtiyaçlarını belirleyerek operasyon birimlerine iletebilir. Son aşamada, bilginin paylaşımı tamamlandıktan sonra, bilgi verilen ilgili kurumlar sadece bu istihbaratı kullanmakla kalmaz, aynı zamanda sürekli olarak gözden geçirilip değerlendirilen öncelikler çerçevesinde yeni istihbarat ihtiyaçlarını tespit etmeyi ve bu süreci sürdürmeyi hedefler (Çınar, 2023).

Bir diğer önemli husus ise veri ve bilgi toplama sürecinde doğruluğun sağlanmasıdır. Veri ve bilgi karartma veya karşı istihbarat stratejileriyle yanılgıya düşme riski her zaman mevcuttur. Bu tür durumlarla karşılaşıldığında veya beklenen sonuçlara ulaşılamadığında, birinci aşama olan hedef veya amacın yeniden şekillenmesi ve yeni bir döngünün başlatılması gerekebilir. Bu, ekonomik istihbarat

sürecinin sürekli olarak geliştiğini ve uyum sağladığını gösterir. Bu nedenle, süreç boyunca esnek olmak ve doğruluk ile güvenilirliği ön planda tutmak hayati öneme sahiptir (Güldiken, 2006).

Bu çalışmada, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin sürdürülebilir ve istikrarlı bir ekonomik görünüm elde edebilmek için bir uyarı sistemine ihtiyaç duyduğu vurgulanmaktadır. Bu sistem, makroekonomik stratejik plana dayalı olarak, paydaşların izleyebileceği bir yol haritası rolünü üstlenecektir. Kurumsal ekonomik istihbarat konseptini temel alan bu çalışmada, ülkelerin ekonomik krizleri önceden tespit etmelerine ve istikrarı sürdürmek için gerekli adımları atmalarına yardımcı olabileceği görülmektedir. Bu bağlamda, çalışmada kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ve olmayan ülkelerin sürdürülebilir ekonomik ortamı oluşturma kapasiteleri incelenmektedir. Çalışmada, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip ülkelerin, sürdürülebilir ekonomik büyüme ve istikrar sağlama konusunda diğer ülkelere kıyasla daha avantajlı olabileceği öne sürülmektedir. Buna karşın, bu tür bir sisteme sahip olmayan ülkelerin, ekonomik belirsizlikler ve krizlere karşı daha savunmasız olabileceği de düşünülmektedir. Bu nedenle, makroekonomik stratejik planlamaya dayalı bir uyarı sisteminin, bu ülkeler için sürdürülebilir bir ekonomik ortam oluşturma yolunda kritik bir araç olması muhtemeldir. Çalışmada öncelikle 2000-2022 dönemi için G20 üyesi olan ülkelerin (Avrupa Birliği üyeleri dahil) cari işlemler dengesi, dışa açıklık derecesi, kamu nihai tüketim oranı/GSYH, sabit sermaye oluşumu, tüketici enflasyonu gibi makroekonomik performans verileri kullanılarak oluşturulan grafikler ile karşılaştırmalı statik bir analiz gerçekleştirilmektedir. Bu analizler doğrultusunda kriz öncesi, kriz anı ve kriz sonrası dönemlerde ekonomik istihbarat sisteminin performans analizi gerçekleştirilmektedir.

Literatür

Literatürde yer alan ekonomik istihbarat çalışmaları genel olarak kurumsal ekonomik istihbarat sisteminin rol ve fonksiyonunu yapı ve ilişkilerini dikkate alarak değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Clerc (1998) çalışmasında, Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve iki kutuplu sistemin çökmesiyle birlikte küreselleşmenin etkisiyle yeni bir ekonomik coğrafyanın oluştuğuna dikkat çekmektedir. Bu yeni ekonomik sistemde, çokuluslu şirketlerin birbirleriyle küresel ekonomik rekabet ortamında karşı karşıya geldiği belirtilmektedir. Bu rekabet ortamında, ticari alanda geri planda kalan yükselen ekonomilerin, gelişmiş ülkeler gibi rekabet kapasitelerini artırabilecek ekonomik istihbarat sistemlerini uygulaması gerektiği görüşüne yer verilmektedir.

Potter (1998) çalışmasında, Soğuk Savaş'ın sona ermesinden bu yana, devletler arasındaki rekabetin ideolojik veya askeri hatlardan çok ekonomik hatlarda sürdüğünü ve bu sürecin istihbarat servislerinin ulusal ekonomik güvenliği koruma ve geliştirmedeki rolünü artırdığını ele almaktadır. Bu değişen dinamik, ulusların ekonomik çıkarlarının korunmasında ve küresel rekabet ortamında avantaj elde

etmede istihbarat servislerinin yeni roller üstlenmesini gerektirmektedir. Çalışmada sürecin analizi ulusların yeni dönemde uyguladıkları ekonomik istihbarat modelleri dikkate alınarak yapılmaktadır.

Leijonhielm (2000) çalışmasında hızla değişen küresel ortamda yeni tehdit boyutlarının ortaya çıkması nedeniyle kapsamlı analiz ve karar alma süreçlerinin önemine dikkat çekmektedir. Bu yeni dönemde rekabetin sadece siyasi, sosyal ve askeri değil, aynı zamanda ekonomik bir yönünün de olduğu belirtilmektedir. Bu nedenle, devletlerin süreç yönetimi yaparken ekonomik istihbarat sistemine giderek daha fazla ihtiyaç duyacağı vurgulanmaktadır.

Briciu, Vrîncianu ve Mihai (2009) çalışmasında küresel ekonomide şirketlerin artan rekabet ortamına uyum sağlama ihtiyacına odaklanarak, bu bağlamda kuruluşların rekabette avantaj elde etmek için bilgi temelli sistemler geliştirmelerinin önemini vurgulamaktadır. Şirketlerin rekabet kapasitesini artıracak en kritik unsurun ekonomik istihbarat sistemi olduğuna dikkat çekilmektedir. Çalışmada, işletmelerin rekabet avantajını güçlendirmek için ekonomik istihbarat süreçlerini nasıl uygulamaları gerektiği, bu süreçlerin rol ve fonksiyonlarıyla birlikte incelenmektedir.

Levytskyi (2001) çalışmasında ekonomik istihbaratı, modern dönemde uygulamayı tercih eden ulusal ekonomilerin ekonomik istihbarat çalışmaları değerlendirilmektedir. Ekonomik istihbarat, modern dönemde ulusal ekonomilerin rekabet avantajı elde etmek ve ekonomik güvenliği sağlamak için kullandığı stratejik bir araç haline gelmiştir. Bu çalışmada, ekonomik istihbaratı uygulayan ulusal ekonomilerin gelişim süreçlerini ve ekonomik istihbarat çalışmalarının kavramsal çerçevesini dikkate alarak değerlendirme yapmaktadır.

Zelikow (1997) çalışmasında, Amerika Birleşik Devletleri'nin ekonomik istihbarat sisteminin rol ve fonksiyonunu, yapı ve ilişkiler sistemini ele almaktadır. Çalışmada, ABD'nin ekonomik istihbarat sisteminin tarihsel gelişimi incelenerek, veri ve bilgi üretme süreçleri ekonomik istihbaratın kavramsal çerçevesi içinde değerlendirilmektedir.

Duramaz ve Gökpinar (2017) çalışmasında, ekonomik faaliyetlerin yerel ve küresel düzeyde artmasıyla birlikte ekonominin geniş bir perspektiften ve farklı açılardan ele alınmasının önemine vurgu yapılmaktadır. Özellikle küresel ölçekte ülkeler arasındaki bağımlılığın artmasıyla, rekabet kapasitesini artıracak yol haritalarının gerekliliğine vurgu yapılmaktadır. Çalışmada, ekonomik istihbaratın tanımı ve önemi üzerinde durulurken Türkiye'de bu konuda yeterli bir sistem veya uygulama bulunmadığına işaret edilmektedir. Bu yüzden Türkiye'ye yönelik bir öneri olarak ekonomik istihbarat tasarımı yapılmaktadır.

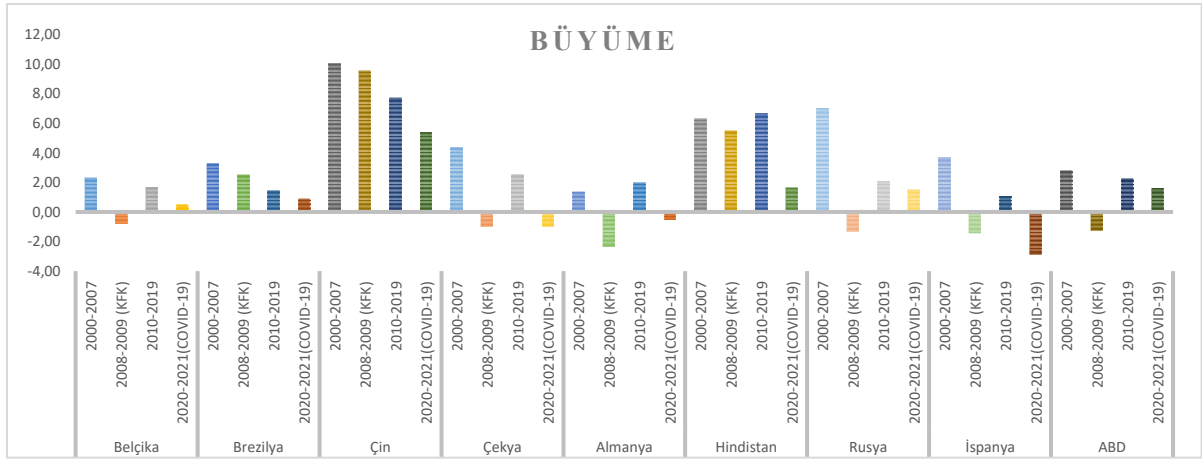
Seiglie, Coissard ve Echinard (2008) çalışmasında, Soğuk Savaş döneminden sonraki süreçte savaş stratejilerinin şekil değiştirmeye başladığı ve bu dönemde bilginin kilit bir unsur olduğu ekonomik çatışmaların, rekabet gücü ve aynı zamanda rakiplerin istikrarsızlaştırılmasının temel bir faktörü olarak

ekonomik istihbarat faaliyetlerinin uygulandığına dikkat çekilmektedir. Bu süreç incelenirken ekonomi politikalarının, siyasetten uzak dizayn edilmediği vurgulanmaktadır. Özellikle ABD'nin ekonomik istihbarat sisteminin Amerikan hükümetinin iradesine dayanması ve pek çok kamu kurumunun şirketlerin tercih ve önceliklerini yönetmesine de dikkat çekilmektedir. Değişen savaş stratejilerinde ekonomilerin ön planda olacağı ve bu süreçte de ekonomik istihbarat sisteminin önemli olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Doğan (2018) çalışmasında, ekonomik istihbarat sisteminin, jeoekonomik bir dönemin yaşanmasıyla birlikte ekonomik gücün ulusal güç, ekonomik güvenliğin ise ulusal güvenlik içindeki artan rolü üzerinden değerlendirilmesini ele almaktadır. Bu çerçevede, ekonomik istihbaratın ulusal refahın artırılmasındaki rolü ve öneminin giderek artması üzerinde durulmaktadır.

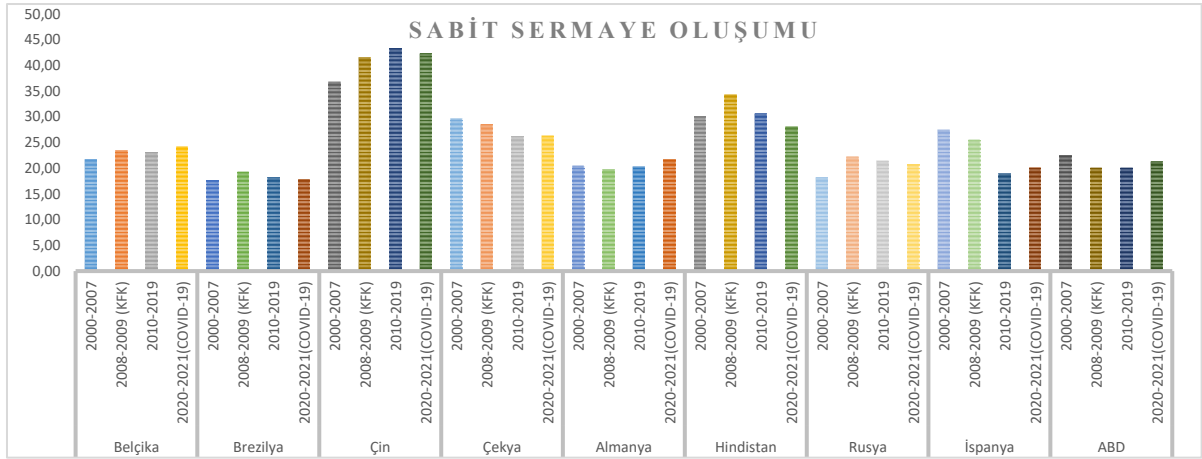
Veri ve Yöntem

Çalışmada ülkelerin iktisadi politikalarının; kriz öncesi, kriz anı ve kriz sonrası şeklinde değerlendirilmesi ile kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ve sahip olmayan ülkelerin makroekonomik performans göstergeleri karşılaştırmalı şekilde değerlendirilmektedir. Aynı zamanda kurumsal ekonomik istihbarat sisteminin, güçlü ve zayıf yanları kriz dönemleri çerçevesinde incelenmiştir. Grafikler doğrultusunda gerçekleştirilen değerlendirmelerde kurumsal ekonomik istihbarat mekanizmasını uygulayan ve uygulamayan seçilmiş 9 ülke bulunmaktadır. Ayrıca çalışmanın ek bölümünde seçilmiş 42 ülkenin de (Avrupa Birliği ülkeleri dahil) test edildiği veri tablosu bulunmaktadır. Makroekonomik göstergelerin değerlendirilmesinde krizin yapı ve şeklinin, ulusal ekonominin dönem içindeki siyasi konumunun, içsel ve dışsal faktörlerin de önemli olduğu ve göstergelerin uzun dönemde birbirini etkileyen unsurlar olduğu unutulmamalıdır. Özellikle her Avrupa Birliği ülkesi, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmamasına rağmen Fransa, Almanya gibi önde gelen Avrupa Birliği ülkelerinin ekonomik istihbarat faaliyetlerindeki çıktılardan yararlanabilmektedir. Bu yüzden Avrupa Birliği ülkeleri birbirinden farklılaşan ancak bir o kadar da birbirine benzeyen iktisadi politikalar uygulamaktadır.

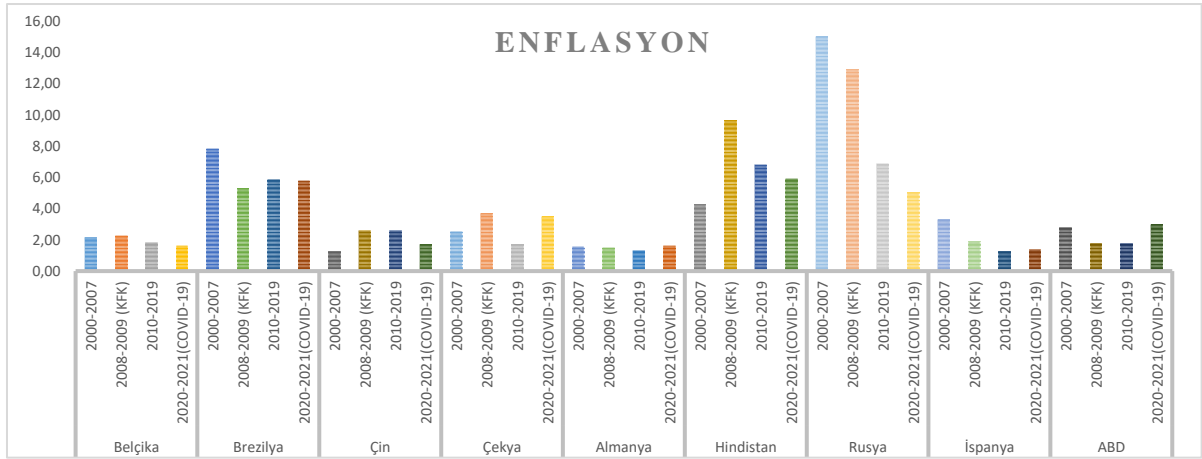
Şekil 2.Dönemlere Göre Büyüme Ortalaması

Kurumsal ekonomik istihbarat sistemini uygulayan (Çin, Rusya, ABD, Almanya) ve kurumsal ekonomik istihbarat sistemini uygulamayan (Belçika, Brezilya, Çekya, Hindistan, İspanya) ülkelerin kriz dönemlerindeki büyüme performansı değerlendirildiğinde, Çin ve Hindistan gibi Asya kıtasında yer alan ülkelerin, büyüme trendlerini pozitif görünümde devam ettirdiği ancak diğer ülkelerdeki, büyüme oranlarının aşağı yönlü olduğu görülmektedir. Kriz sürecinin yönetimi, ulusal ekonominin yönü ve şeklinin, paydaşların rol ve fonksiyonun, tercih ve önceliklerinin belirlenmesi ile sağlanmaktadır. Bu dönemde ulusal ekonomilerin, uygulamayı tercih ettikleri ekonomik istihbarat mekanizmasının odak noktasına göre büyüme performansı da farklılık göstermektedir. Grafiklerdeki hareketlenmeler doğrultusunda Almanya, Çin ve Rusya gibi kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin, kriz dönemlerinde büyümeden taviz vererek enflasyonu toparlamayı tercih ettiği düşünülebilir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan Çekya, İspanya gibi ülkelerin ise benzer bir yolu izlemek istemelerine rağmen sahip oldukları rol ve fonksiyondan dolayı kriz sonrası dönemlerdeki toparlanma performansının, önceki dönem büyüme performanslarından uzak olduğu görülmektedir. Ekonomik istihbarat sistemi uygulama sürecinde ulusal ekonomiler, iktisadi politikalarını oluştururken sahip oldukları artı ve eksi değerleri dikkate alarak, kriz dönemlerinde ekonomileri içindeki fırsat maliyetini belirlemektedir. Bu yüzden ekonomik istihbarat mekanizmasına sahip olmak aynı yön ve şekildeki politikaların standart bir düzeyde uygulanmasını ifade etmemektedir.

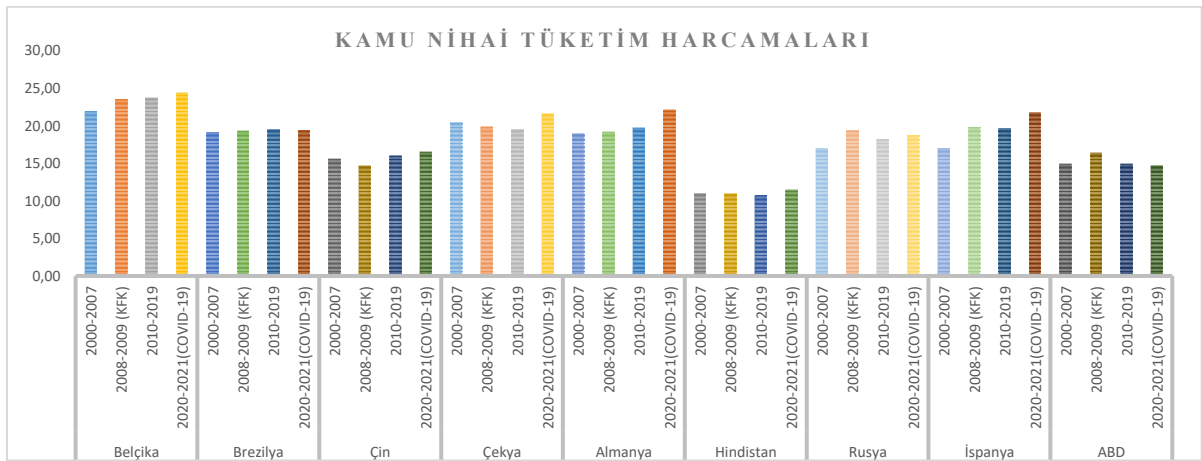
Şekil 3. Dönemlere Göre Sabit Sermaye Oluşum Ortalaması

Sabit sermaye oluşumu, bir ekonomide fabrikalar, makinalar, ekipmanlar, altyapılar gibi uzun ömürlü ve sürekli olarak ekonomik faaliyetlerde ve fiziksel varlıkların üretiminde kullanılan kaynakların yatırımını ifade eden iktisadi bir terimdir. Sabit sermaye oluşumu, ekonominin uzun vadeli büyüme performansı oluşturmasına ve kalkınma sürecine katkıda bulunmaktadır (Ugochukwu & Chinyere, 2013). Kurumsal ekonomik istihbarat mekanizmasına sahip olan (Çin, Rusya, ABD, Almanya) ve kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan (Belçika, Brezilya, Çekya, Hindistan, İspanya) ülkelerin kriz öncesi, kriz anı ve kriz sonrası dönemlerdeki sabit sermaye oluşum oranlarında keskin hareketlerin oluşmadığı görülmektedir. Genel grafikte ise pozitif yönlü ama dalgalı görünüm, ülkelerin uluslararası ekonomik iş birliği performanslarının yeterli düzeyde olduğu ve uluslararası ilişkilerde güven odaklı çalışmalarını sürdürebildiğini düşündürmektedir. Özellikle Avrupa kıtasında yer alan ülkelerin, Avrupa Birliği çatısı altında siyasi ve ekonomik ilişkilerini yürütmesi ve Asya ülkelerinin de BRICS çatısı altında uluslararası ilişkilerini yürütmesi, sabit sermaye oluşum oranlarındaki güven ve istikrar ortamını açıklar niteliktedir. Grafikte, kriz anı ve sonrası dönemde, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin sabit sermaye oluşumlarını, olağanüstü dalgalı görünümünden uzak şekilde istikrara kavuşturduğu görülmektedir. Örneğin Almanya'nın ve Rusya'nın sabit sermaye oluşum oranlarında dalgalı bir görünümün olmaması, kriz sonrası dönemdeki büyüme performansına da pozitif katkıda bulunmaktadır.

Şekil 4. Dönemlere Göre Enflasyon Ortalaması

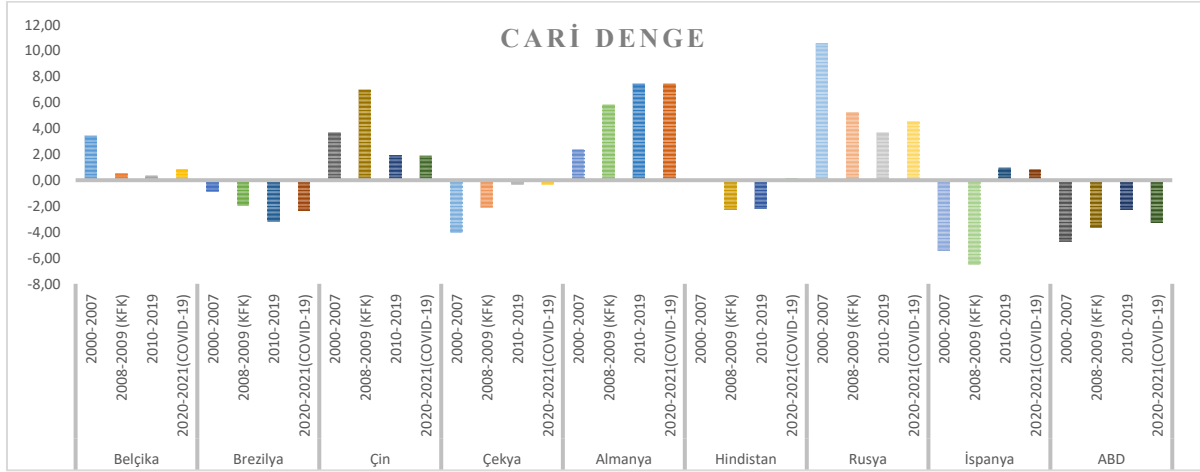
21.yüzyılda gerçekleşen Küresel Finans Krizi ve COVID-19 Krizi nedeniyle uluslararası tedarik zincirlerinde kırımlar, küresel ticari dengelerde bozulmalar, finansal ve ekonomik piyasalardaki dalgalanmalar nedeniyle küresel ölçekte enflasyon oranlarında yukarı yönlü bir ivmelenme gerçekleşmiştir. Ancak kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan Almanya ve Çin gibi ülkelerin, daha sürdürülebilir enflasyon oranlarına sahip olmaları uzun dönemde öngörülebilir bir ortamı oluşturmalarına katkı sağlamaktadır. Özellikle yükselen ekonomilerin önde gelen ülkelerinden biri olarak Çin, sahip olduğu nüfus yoğunluğuna rağmen enflasyon oranlarını istikrarlı bir görünümde tutmaya çalışmaktadır.

Şekil 5. Dönemlere Göre Kamu Nihai Tüketim Harcamaları Ortalaması

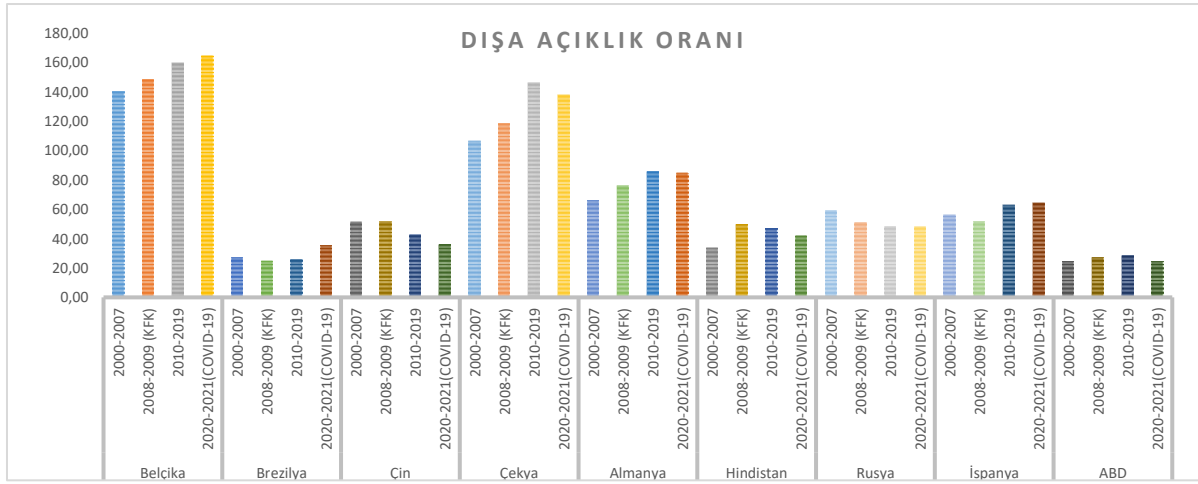
Küresel kriz dönemlerinde, paydaşlar üzerindeki baskının devlet tarafından subvanse edilmesi doğal bir durumdur. Lakin kamu harcamaları, büyüme, faiz ve enflasyon ilişkisinde kritik bir noktada yer almaktadır. Bu yüzden büyüme performansının istikrarı aynı zamanda kamu harcamalarının sürdürülebilir boyutta olması ile de ilişkilidir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin, kriz döneminde ulusal paydaşların tercih ve önceliklerinin sürdürülebilir olabilmesi adına kısa dönemli olmak şartı ile ekonomik büyümede uzun dönemde istikrarı sağlamak adına ekonomiye daha yoğun müdahalede bulunabilmektedir. Özellikle ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin,

paydaşlarının tercih ve önceliklerini yönlendirebilme adına uygulamayı tercih ettiği maliye politikasının bir sonucu olarak kamu harcamalarındaki artışın, kriz dönemlerinde daha yüksek ancak kriz sonrası dönemlerde daha sürdürülebilir oranlara getirildiği görülmektedir. İstisnalar dışında kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin ise kamu harcamalarını, enflasyonu dikkate alarak yönlendirmeyi tercih ettiği görülmektedir. Bunun temel nedeni ise enflasyon oranlarının uzun vadede kontrolünün kaybedilmesiyle ulusal ekonomideki güven ortamını zedeleyerek daha derin kırılganlıklar oluşturabilme ihtimalidir.

Şekil 6. Dönemlere Göre Cari Denge Ortalaması

Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan Çin, Almanya, Rusya gibi ülkelerde veri ve bilgiyi derleme değerlendirme kalitesiyle ulusal şirketlerini, doğru alanlara yönlendirebilmesi sayesinde cari denge performansı daha sürdürülebilirdir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin cari denge performansları ise daha dalgalı görülmektedir. Cari denge işlemleri, enflasyon ve faiz oranları gibi göstergelerle olan karşılıklı ilişkisi dikkate alındığında büyüme performansının istikrarını da belirlemektedir. Bu yüzden cari denge oranları hem enflasyon hem para politikası hem rezerv oranları gibi alanları etkileyebilecek makroekonomik performans göstergesi olarak dikkate alındığında kurumsal ekonomik istihbarat sistemini uygulayan ülkelerin, sahip oldukları rol ve fonksiyonları dikkate alarak sürdürülebilir cari denge ortamını oluşturdukları görülmektedir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemini uygulayan ülkelerin, diğer ülkelerden farklı olarak veri ve bilgiyi derleme değerlendirme kapasitesinin kalitesi ile diğer makroekonomik performans göstergelerini de etki altına alarak ulusal paydaşları, arzu edilen hedef ve amaçlar doğrultusunda yönlendirdiği düşünülmektedir. Genel grafikte ise ABD'nin kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmasına rağmen cari denge performansının negatif olduğu görülmektedir. Ancak dikkat edilmesi gereken husus ise kriz dönemlerinde ulusal ekonomilerin, fırsat maliyeti olarak hangi makroekonomik göstergedan feragat etmeyi tercih ettiği. Nitekim ABD, küresel ekonomideki konumu itibari ile cari denge oranları negatif yönlü olmasına rağmen sürdürülebilir pozisyonda tuttuğu ve daha çok işsizlik, enflasyon gibi performans göstergelerine odaklandığı görülmektedir.

Şekil 7. Dönemlere Göre Dışa Açıklık Ortalaması

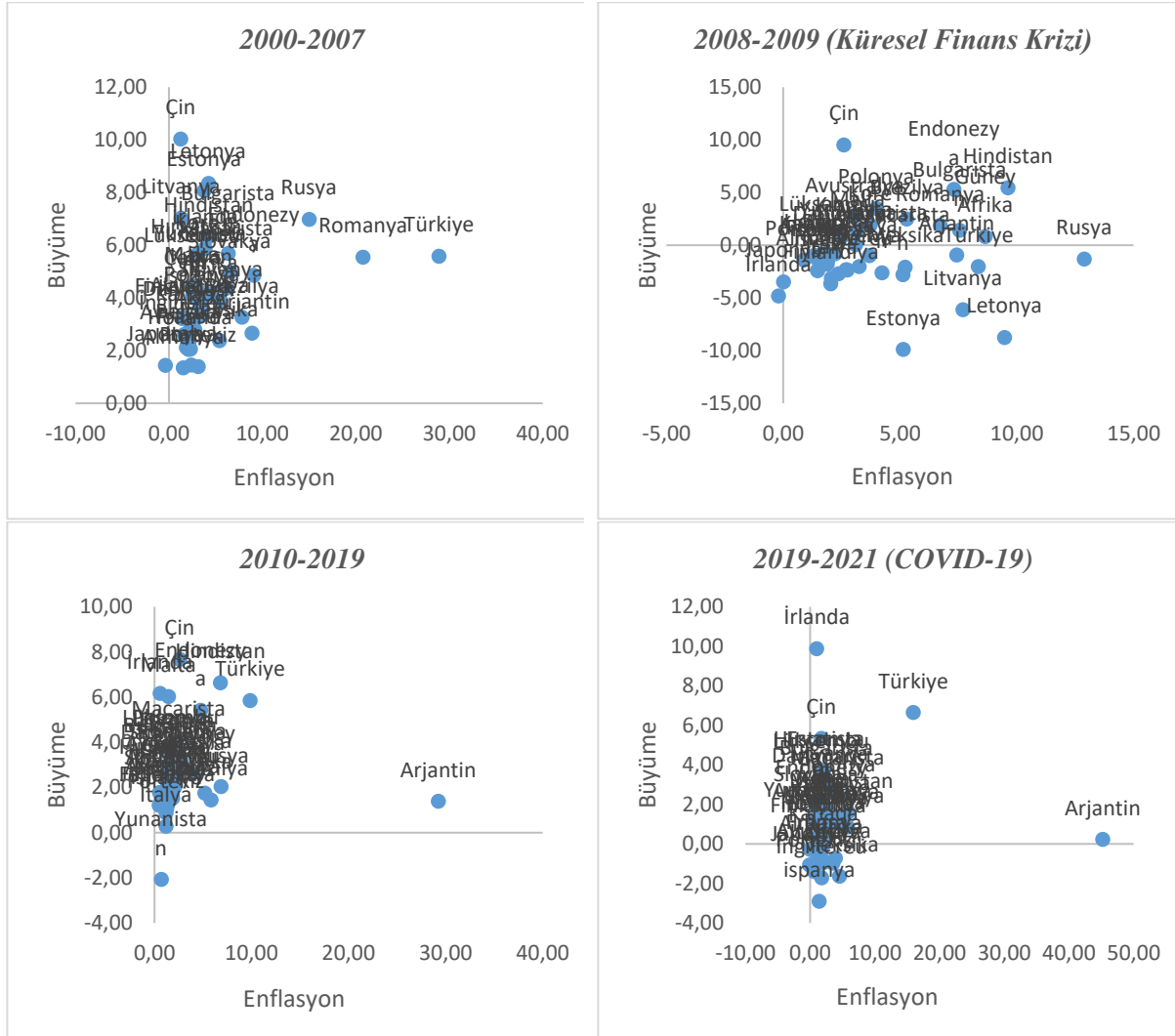
Dışa açıklık oranı, ulusal ekonominin hangi ölçekte uluslararası ticarete ve küresel ekonomiye entegre olduğunu gösteren makroekonomik göstergedir. Genellikle, toplam mal ve hizmet ihracatı ile toplam mal ve hizmet ithalatının, bir ülkenin gayri safi yurt içi hasılasına (GSYİH) oranı olarak hesaplanır. Yüksek dışa açıklık oranı, ekonominin ticarete ve dış dünyadaki ekonomik faaliyetlere daha fazla bağımlı olduğunu gösterirken düşük oran, daha içe dönük ve kendi kendine yeterli bir ekonomiyi işaret etmektedir. 21.yüzyıl küresel ekonomisinde, uluslararası üretim ve tüketim sınırlarının ortadan kalkması ile uluslararası ilişkilerdeki siyasi ve ekonomik bağlarda bir artış görülmektedir. Ulusal ekonomilerin, yeni dönemde dış ticaret açıklığının, yüksek oranda olması ve ulusal ekonomilerin büyüme performanslarının dış kaynaklara bağımlı hale gelmesi söz konusudur. Dışa açıklığı yüksek ülkelerin, küresel kriz dönemlerinde büyüme performansının negatif yönlü etkilenme olasılığı daha yüksektir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip ülkelerin, genel grafikte küresel krizlerin yaşandığı dönemlerde, korumacı yaklaşım sergilediği ve dışa açıklık oranının aşağı yönlü hareket ettiği görülmektedir. Ancak kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan Belçika, Çekya, Brezilya ve İspanya gibi ülkelerin kriz dönemlerinde dışa açıklık oranlarında ise artışın yaşandığı görülmektedir. Bu durum, özellikle kamu harcamaları ve cari denge oranları da dikkate alınarak incelendiğinde kurumsal ekonomik istihbarat mekanizmasına sahip olan ülkelerin kriz dönemlerinde paydaşlarının tercih ve önceliklerini yönlendirmeye yönelik iktisadi politikalar oluşturduğunu düşündürmektedir. Bir diğer husus ise kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerin, ulusal ekonomik istikrarı oluşturma hedeflerinde paydaşlarının tercih ve önceliklerini de şekillendirerek ekonomik yapı ve ilişkilerini çeşitlendirdiği ve tek bir iktisadi araca bağlı olmadığını da göstermektedir. Ayrıca küresel krizin, diğer sektör ve bileşenlere etki ettiği düşünüldüğünde kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin, veri ve bilgiyi derleme/değerlendirme kapasitesindeki yetersizlikten dolayı kriz dönemlerinde büyüme performanslarında daha sert düşüşler oluşmaktadır. Bu ülkeler, küresel kriz dönemlerinden sonraki toparlanma süreçlerinde ise daha düşük performans gösterebilmektedir.

Şekil 8. 2000-2021 Döneminde Büyüme ve Cari Denge Dağılımlı İlişkisi

2008 Küresel Finans Krizi öncesinde birçok ulusal ekonominin cari denge performansı düşük veya negatif yönlü olmasına rağmen aynı zamanda büyüme performanslarında pozitiflik söz konusudur. Ancak büyüme performansı üzerinden cari açık ilişkisi dikkate alındığında, bu sürecin sürdürülebilir olması önemlidir. Çünkü uzun dönemli cari açık verilmesi halinde ulusal ekonomilerin, dış finansmana bağımlılığı ile küresel krizlerden etkilenme kapasitesi artmaktadır. Nitekim kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin, cari denge performanslarını sürdürülebilir bir boyuta ulaştırmadaki yetersizliğinden dolayı dış finansmana bağımlılığının artış gösterdiği dolayısı ile küresel kriz dönemlerinde daha çok negatif etkiye maruz kaldığı görülmektedir. Nitekim 2008 Küresel Finans Kriz 'inde, uluslararası ekonomide içe dönük korumacı yaklaşımların artış göstermesi sonucunda Çin hariç, çoğu ülkenin büyüme oranları belirgin bir şekilde düşüş göstermektedir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkeler ise büyüme performanslarındaki düşüşü diğer ülkeler kadar keskin şekilde yaşamamaktadır. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ve cari açık veren ülkelerde ise büyüme oranları daha ciddi bir düşüş göstermektedir. Bu yüzden makroekonomik göstergelerdeki dalgalanmalar, kriz sonrası toparlanma döneminde de zorluklar oluşturmaktadır. 2008

Küresel Finans Krizi sonrasında, kurumsal ekonomik istihbarata sahip ülkeler ve AB ülkeleri daha dengeli bir toparlanma gösterirken, Hindistan, Endonezya ve Çin gibi Asya ülkeleri, cari denge durumlarından bağımsız olarak, daha yüksek büyüme performansı sergilemektedir.

Şekil 9. 2000-2021 Küresel Kriz Dönemlerinde Büyümenin ve Enflasyonun Dağılımlı İlişkisi

1990'lı yıllarda para arzı ve kredi miktarları ile enflasyon arasındaki kısa vadeli ilişki, istikrarsız bir hal almaya başlamıştır. Bunun sonucunda, bu büyüklüklerin ara hedefler olarak kullanılması güvenilirliğini yitirmiş ve daha az etkili hale gelmiştir. Bu noktada para arzını hedeflemenin başarısının, bu büyüklüklere olan talep ile enflasyon arasındaki ilişkinin gücüne bağlı olduğu düşünülmüştür. Ancak, finansal araçlardaki değişiklikler ve standardize edilmiş bir para tanımı yapmanın zorluğu nedeniyle, bu ilişki giderek zayıflamış ve parasal büyüklüklerin hedeflenmesine dayalı politikaların başarı olasılığı azalmıştır. 1970'lerdeki stagflasyon sürecinden sonra, ülkeler bu durumu yönetmekte farklılıklar göstermiştir. 2000-2007 döneminde, enflasyon ve ekonomik büyüme oranları ülkeler arasında belirgin bir şekilde farklılaşmıştır. 2008 Küresel Finans Krizi, ekonomiler arasındaki farklılıklara yeni bir boyut getirmektedir. Bu dönemde, farklı ülkeler, merkezden dağılmış bir şekilde, büyüme ve enflasyon arasındaki ilişkiyi farklı deneyimlemektedir. Ancak krizden sonra, enflasyon hedeflemesi küresel

düzeyde daha yaygın hale gelmiş ve ülkeler bu politika çerçevesinde daha benzer iktisadi politikaları uygulamayı tercih etmiştir. Genel grafikte de 2008-2021 döneminde, bu benzeşme sonucunda merkezde kümelenmeler görülmektedir. Genel olarak, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkeler ile sisteme sahip olmayan ülkelerin, enflasyon eğilimleri benzerlik göstermesine rağmen kriz sonrası toparlanma süreçlerinde farklılaşmalar söz konusudur. Özellikle Çin, Japonya, Almanya ve Rusya gibi kurumsal ekonomik istihbarat sistemlerine sahip olan ülkelerin kriz sonrası toparlanma performansının daha güçlü olduğu görülmektedir.

Şekil 10. 2000-2021 Küresel Kriz Dönemlerinde Büyümenin ve Dışa Açıklığın Dağılımlı İlişkisi

Dışa açıklık oranı, bir ülkenin ihracat ve ithalat hacimlerinin toplamının Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'ya (GSYİH) oranı olarak tanımlanır. Dışa açıklık oranları aynı zamanda ulusal ekonominin dış ticaret ve finansmana olan bağımlılığının düzeyini göstermektedir. Dışa açıklık oranlarının düzeyi ulusal ekonominin, küresel ekonomide yaşanan kırılganlıklardan etkilenme düzeyi ile de doğru orantılı olabilmektedir. Grafikte yer alan veriler doğrultusunda kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin, ekonomik büyümelerinin temel dayanağı olarak dış finansman kaynaklarını ve dış

ticareti merkeze aldıklarını göstermektedir. Bu nedenle dışa açıklık oranları, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerde genellikle yüksek olmaktadır. Bu ülkelerde dışa açıklık oranının yüksek olması uzun dönemde büyüme performansının kalitesine de yansımaktadır. Örneğin, Malta, Lüksemburg ve İrlanda gibi dışa açıklık oranları yüksek ülkelerde, 2008 Küresel Finans Krizi sırasında büyüme oranlarında sert düşüşlerin yaşandığı görülmektedir. Diğer yandan, Çin, ABD, Japonya, Rusya ve Fransa gibi kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip ülkeler, dış ticaret ve finansmana olan düşük bağımlılığından dolayı kriz dönemi büyüme performanslarında sert dalgalanmalar yaşamamaktadır. Özellikle bu ülkeler, ekonomik büyümeyi yalnızca dış ticaret üzerinden değil, iç tüketim, yatırımlar ve diğer ekonomik faaliyetler yoluyla sağladığı için büyüme performanslarının daha istikrarlı olduğu görülmektedir. Bu çeşitlendirilmiş ekonomik yapı, küresel krizlerin etkisini hafifletebilir ve kriz sonrası toparlanma sürecini hızlandırabilir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkelerde dışa açıklık oranının düşük olması, ekonomik yapının esnekliğine ve krizlerin derinleşmesini önleme kapasitesinin kalitesine de işaret etmektedir. Genel olarak, 2008 Finansal Krizi'nin ardından, birçok ülke dışa açıklık oranlarını düşürmeyi tercih etmiştir. Bu tercih, ülkelerin küresel ekonomik dalgalanmalara karşı daha dirençli olma isteğini yansıtmaktadır. Dışa açıklık oranlarını düşürmek, ekonominin istikrarını artırabilir ve krizlerin derin etkilerinden kaçınmak için bir stratejik yöntem olarak uygulanabilir. Bu eğilim, küresel ekonomiyle entegre olmanın risklerini ve faydalarını dengeleme çabasının bir parçası olarak görülmektedir. Kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ülkeler, ekonomik yapı ve ilişkiler sistemindeki çeşitlilik nedeniyle krizlere karşı daha kaliteli direnç göstermektedir. Bu, krizin uzun vadeli etkilerini sınırlayarak ekonomik toparlanmayı hızlandırmaktadır. Bu yüzden çeşitlendirilmiş bir ekonomi, büyümenin sürdürülebilirliği açısından da avantaj sağlamaktadır.

SONUÇ

Küreselleşme süreci, dünya genelinde ekonomik büyümeyi hızlandırırken aynı zamanda yeni risk ve zorlukları beraberinde getirmektedir. 2008 Finansal Krizi ve COVID-19 pandemisi başta olmak üzere 21.yüzyıldaki küresel krizler, bu risklerin ve kırılganlıkların en somut örneklerini sunmaktadır. Yeni dönemde ulusal ekonomilerini veri ve bilgiyi derleme değerlendirme kapasitesine yönelik çalışmaları, krizlerin önlenmesi ve yönetilmesi açısından temel bir faktör olarak öne çıkmaktadır. Ülkelerin ekonomi politikalarının yeni dönemde, Neo-klasik ekonomi kurallarından uzaklaşma eğilimi göstermesi, veri ve bilginin derleme ve değerlendirilmesinin önemini artırmaktadır. Yeni küresel ekonomik görünümde, ulusal ekonomilerin yapısal sorunların etkisi içerisinde bulunmasından dolayı karar alma ve uygulama süreçlerinde performans kalitesini arttırabilmek için kurumsal ekonomik istihbarata olan ihtiyacı giderek artmaktadır.

Ulusal ekonomilerin, küresel ölçekteki sıkı bağları nedeniyle kırılganlık alanlarının geniş bir yelpazede oluşması olağanüstü durumlarda ekonomilerin, güçlü ve zayıf yönlerini belirleme sürecindeki eksikliklerden kaynaklı olarak faiz, enflasyon ve döviz kuru döngüsünde problemlerin oluşmasını muhtemel kılmaktadır. Bu yüzden sürdürülebilir büyüme ve kalkınma ortamının oluşması zorlaşmaktadır. Ancak 21. yüzyılda, veri ve bilgiye dayalı karar alma ve uygulama süreçleri, rekabet avantajı elde etmede kritik bir hale geldiği için ulusal ekonomilerin, kurumsal ekonomik istihbarat faaliyetlerini sıklaştırması veya yapılandırması söz konusudur. Kurumsal ekonomik istihbarat çalışmaları, küreselleşme sürecinde krizlerin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini anlamak ve olumsuz etkileri hafifletmek için kritik bir araç olarak öne çıkmaktadır. 21. yüzyılda küreselleşmenin hızı ve kapsamı, ekonomik belirsizlikleri ve krizlere karşı kırılganlığı artırmasından dolayı ekonomik istihbarat sistemi, şirketler, hükümetler ve diğer paydaşlar için stratejik rehberlik sağlayarak ekonomik dayanıklılığı arttırmada kilit bir role sahip bulunmaktadır. Kurumsal ekonomik istihbarat, paydaşların tercih ve önceliklerini şekillendirerek ulusal ekonomideki risk yönetimi, stratejik karar alma, inovasyon gibi iktisadi politikaya konu olan düzenlemeler geliştirmektedir. Özellikle küresel krizlerin öngörülmesi ve bunlara karşı önlem alınması, büyüme performansını sürdürmek için kritik öneme sahiptir. Buna ek olarak ekonomik istihbarat çalışmaları, şirketlerin ve hükümetlerin rekabet avantajı elde etmesine yardımcı olurken, daha verimli kaynak kullanımı ve inovasyon yoluyla ekonomik büyümeyi destekleyerek istikrar ortamını oluşturmaktadır. Ayrıca kurumsal ekonomik istihbarat sistemi, ulusal ekonomide büyümenin sürdürülebilir ve adil olmasını sağlamak için gereken şeffaflık ve hesap verebilirliği de teşvik ederek küresel ölçekte öngörülebilir bir ortamı da sağlamaktadır.

Çalışmada, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin sürdürülebilir ve istikrarlı bir ekonomik görünüm elde edebilmesi için bir erken uyarı sistemine ihtiyaç duyduğu görülmektedir. Bu sistem, makroekonomik stratejik planlama temelinde şekillenen ve paydaşların şartlar ve koşullar doğrultusunda izleyebileceği bir yol haritası olarak işlev görecektir. Bu bağlamda çalışmada, kurumsal

ekonomik istihbarat sistemine sahip olan ve olmayan ülkelerin, sürdürülebilir bir ekonomik ortam oluşturma kapasitesi karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Doğru ve zamanında bilgiye dayalı stratejik kararlar hem şirketler hem de hükümetler için ekonomik başarı ve krize direnç açısından önemlidir. Bu nedenle, küreselleşme çağında sürdürülebilir ekonomik büyümeyi desteklemek ve krizlerin etkilerini hafifletmek için ekonomik istihbarat çalışmalarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması önerilmektedir.

Çalışmada ülkelerin ekonomik büyümeleri, temel izlenim olarak ele alınırken ülkelerin kurumsal istihbarat uygulaması, cari işlemler dengesi, dışa açıklık derecesi, kamu nihai tüketim harcamaları/GSYH, sabit sermaye oluşumu, tüketici enflasyon oranları bağımsız değişken olarak incelenmiştir. Çalışmada öncelikle 2000-2022 dönemi için G20 üyesi olan ülkelerin (Avrupa birliği üyeleri dahil) verileri kullanılarak karşılaştırmalı analiz gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizi doğrultusunda kurumsal ekonomik istihbarata sahip olmanın ekonomik büyümeye olumlu katkılar sunduğu tespit edilmiştir. Kurumsallaşmış bir ekonomik istihbarat sistemi, ülkelerin hem kriz hem de istikrar dönemlerinde uygun eylem planları oluşturmasını sağlamaktadır. Kriz dönemlerinde ekonomik müdahalelerin düzey ve bileşiminin artması, ekonomik paydaşların çıkarlarını korumada önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca istikrar dönemlerinde ise makroekonomik kırılmalıkların azaltılmasının krizlerin derinleşmesini önlediği ve toparlanma süresini hızlandırdığı görülmektedir. Çalışmada, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip ülkelerin, güçlü alanlarının sürdürülebilirliğini korurken zayıf alanlarını belirleyip geliştirebildikleri tahmin edilmektedir. Buna karşılık, kurumsal ekonomik istihbarat sistemine sahip olmayan ülkelerin, güçlü ve zayıf yönlerini gerçekçi bir şekilde tespit etmede zorluk yaşadığı, dolayısıyla bu alanların daha kırılmal hale gelme riskinin yüksek olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, çalışmada elde edilen bulgular, özellikle ekonomik büyüme ile ilişkilendirildiğinde, kurumsal ekonomik istihbaratın önemini daha belirgin hale getirmektedir.

Ek Tablo 1. Ülkelerin Veri Ortalamaları

		GSYH	CAB	Open	GFCE	SAV	GFCF	FDI	PRT	RES	INF	EMP
Arjantin	Kriz Öncesi(2000-07)	2.67	2.60	35.51	12.47	22.68	15.58	2.21	-0.14	20.19	8.89	52.51
	KFK (2008-09)	-0.93	1.84	37.23	14.77	22.20	17.30	1.95	-0.11	45.47	7.43	55.61
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.38	-2.24	29.57	16.70	17.44	15.65	1.83	0.06	40.90	29.24	55.00
	COVID-19 (2020-21)	0.23	1.09	31.60	16.37	21.29	15.57	1.34	-0.02	36.05	45.21	52.34
Avustralya	Kriz Öncesi(2000-07)	3.31	-5.02	40.67	18.34	24.39	25.86	2.78	0.55	31.45	3.31	60.03
	KFK (2008-09)	2.72	-5.10	44.31	18.19	26.86	27.91	3.68	2.79	34.82	3.06	62.25
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.59	-2.97	42.29	19.26	25.72	25.85	3.69	0.84	48.87	2.12	61.63
	COVID-19 (2020-21)	1.09	2.86	42.05	22.02	26.54	22.54	1.38	1.90	46.47	1.86	61.65
Avusturya	Kriz Öncesi(2000-07)	2.24	2.16	89.88	19.07	27.14	23.90	5.64	2.59	9.53	1.99	55.63
	KFK (2008-09)	-1.15	3.52	94.57	19.98	27.37	22.84	2.51	-0.75	8.51	1.86	57.46
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.53	1.95	104.10	19.77	27.40	23.08	-1.38	0.23	11.65	1.86	57.76
	COVID-19 (2020-21)	-0.95	1.65	105.72	21.38	28.60	25.74	-0.06	1.01	15.49	2.07	57.45
Belçika	Kriz Öncesi(2000-07)	2.29	3.41	140.23	21.89	26.98	21.72	18.26	0.59	10.21	2.13	48.20
	KFK (2008-09)	-0.79	0.49	148.25	23.43	25.52	23.45	26.40	0.51	12.61	2.22	49.59
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.63	0.31	159.67	23.67	24.69	23.05	4.00	0.34	17.12	1.82	49.64
	COVID-19 (2020-21)	0.46	0.79	164.89	24.31	26.53	24.17	-0.30	2.15	24.02	1.59	50.96
Brezilya	Kriz Öncesi(2000-07)	3.27	-0.90	26.88	19.06	19.00	17.55	2.92	0.51	49.31	7.81	58.64
	KFK (2008-09)	2.48	-1.93	24.68	19.25	19.91	19.24	2.44	0.89	215.10	5.28	59.90
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.44	-3.19	25.59	19.45	17.65	18.11	3.69	0.43	353.75	5.82	57.77
	COVID-19 (2020-21)	0.86	-2.36	35.24	19.38	18.54	17.73	2.69	0.05	353.07	5.76	52.49
Bulgaristan	Kriz Öncesi(2000-07)	5.70	-7.49	87.85	19.16	12.94	21.26	11.01	0.25	6.41	6.33	43.39
	KFK (2008-09)	1.42	-14.99	108.69	16.94	18.74	30.38	13.19	-0.09	16.97	7.55	50.10
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.08	0.88	123.76	16.24	21.81	20.13	3.25	-0.06	21.01	1.62	49.29
	COVID-19 (2020-21)	1.84	-0.92	115.63	19.17	22.52	17.70	4.04	-0.18	36.09	2.49	52.53
Kanada	Kriz Öncesi(2000-07)	2.96	1.85	73.52	19.43	25.60	20.76	3.46	1.23	34.52	2.33	62.09
	KFK (2008-09)	-0.96	-1.38	62.75	20.84	23.14	22.89	3.02	0.95	49.01	1.33	62.45
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.26	-2.91	64.13	20.86	22.08	23.46	2.68	1.13	75.57	1.74	61.56
	COVID-19 (2020-21)	-0.03	-1.21	61.74	22.33	21.87	23.76	2.54	0.62	98.52	2.06	59.09
Çin Halk Cumhuriyeti	Kriz Öncesi(2000-07)	10.03	3.68	51.24	15.55	41.90	36.72	3.80	0.61	512.52	1.24	71.99

	COVID-19 (2020-21)	2.41	0.53	106.38	18.93	24.64	17.68	4.33	-0.25	146.42	4.21	55.55
Portekiz	Kriz Öncesi(2000-07)	1.40	-9.15	64.38	19.93	16.54	24.87	3.90	2.69	6.62	3.11	58.16
	KFK (2008-09)	-1.40	-11.06	66.78	20.54	13.98	22.03	2.63	2.32	1.86	0.88	56.46
	Kriz Sonrası (2010-19)	0.87	-1.24	79.25	18.25	16.38	16.80	4.64	-0.94	5.83	1.16	52.60
	COVID-19 (2020-21)	-1.40	-1.09	81.18	18.88	17.37	19.75	2.42	0.27	8.17	0.63	54.03
Romanya	Kriz Öncesi(2000-07)	5.55	-6.58	56.00	15.77	14.91	22.38	5.08	0.14	11.87	20.77	53.78
	KFK (2008-09)	1.90	-8.19	61.82	15.99	20.50	31.64	4.52	0.01	38.81	6.72	51.03
	Kriz Sonrası (2010-19)	3.10	-3.06	81.48	15.00	22.20	24.35	2.34	0.05	39.76	2.79	51.32
	COVID-19 (2020-21)	1.06	-6.11	82.52	18.19	20.06	23.64	2.77	-0.20	45.85	3.84	50.25
Rusya	Kriz Öncesi(2000-07)	6.99	10.55	59.43	16.94	33.55	18.10	1.89	0.26	109.47	15.00	55.58
	KFK (2008-09)	-1.30	5.19	50.91	19.31	28.92	22.14	3.75	-0.31	414.20	12.88	58.01
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.04	3.64	48.32	18.13	29.77	21.39	1.92	-0.33	401.21	6.86	59.17
	COVID-19 (2020-21)	1.48	4.51	48.26	18.65	30.99	20.62	1.42	-0.80	477.29	5.04	58.69
Slovenya	Kriz Öncesi(2000-07)	3.89	-1.21	110.87	18.73	26.99	26.25	2.77	0.13	6.70	5.55	54.55
	KFK (2008-09)	-2.02	-3.18	123.93	19.16	27.82	26.79	0.63	-0.22	0.92	3.24	56.42
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.94	3.48	146.86	19.28	26.10	19.21	2.12	0.33	0.80	1.24	53.42
	COVID-19 (2020-21)	1.94	5.70	153.58	20.64	28.75	19.60	2.27	-0.03	1.60	0.93	55.30
Slovakya	Kriz Öncesi(2000-07)	4.97	-5.38	132.57	19.83	24.96	26.09	6.83	0.10	10.09	6.54	49.35
	KFK (2008-09)	0.06	-4.80	149.16	18.76	23.49	22.78	3.15	0.15	9.27	3.11	52.72
	Kriz Sonrası (2010-19)	3.06	-1.78	178.26	18.63	25.82	21.37	2.60	0.05	2.01	1.55	52.88
	COVID-19 (2020-21)	0.76	-0.90	176.61	21.03	21.81	19.34	-0.13	-0.06	7.59	2.54	55.78
İspanya	Kriz Öncesi(2000-07)	3.68	-5.42	56.02	16.93	24.56	27.42	3.95	0.52	21.11	3.29	48.84
	KFK (2008-09)	-1.44	-6.49	51.49	19.73	23.08	25.47	2.59	0.20	15.31	1.89	50.51
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.05	0.93	62.74	19.57	21.95	18.96	2.58	0.85	43.71	1.23	46.51
	COVID-19 (2020-21)	-2.90	0.79	64.26	21.73	22.09	20.06	2.97	1.10	69.95	1.39	48.25
İsveç	Kriz Öncesi(2000-07)	3.23	5.89	80.72	25.00	28.31	22.31	5.68	1.00	19.24	1.37	58.90
	KFK (2008-09)	-2.40	6.91	87.04	25.32	28.32	23.52	5.03	0.00	34.38	1.47	58.99
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.55	4.23	85.06	25.79	27.97	23.65	1.33	0.40	52.05	1.13	59.16
	COVID-19 (2020-21)	1.61	6.22	85.66	26.12	29.90	25.27	5.85	2.07	52.66	1.33	58.78
Türkiye	Kriz Öncesi(2000-07)	5.59	-2.52	47.17	12.49	23.18	22.91	1.33	0.32	35.65	28.89	43.48
	KFK (2008-09)	-2.00	-3.43	48.67	14.63	24.05	24.44	1.95	0.26	70.65	8.35	41.43
	Kriz Sonrası (2010-19)	5.85	-4.17	53.95	14.37	25.62	28.06	1.55	0.15	89.62	9.84	45.72
	COVID-19 (2020-21)	6.65	-2.66	65.90	14.12	29.85	27.77	1.35	-0.38	60.50	15.94	44.02
Birleşik Krallık	Kriz Öncesi(2000-07)	2.62	-2.16	52.34	18.57	16.06	17.63	5.87	1.27	51.97	1.65	58.91
	KFK (2008-09)	-2.33	-3.55	55.50	21.20	14.67	16.78	4.62	2.29	62.36	2.74	58.54
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.03	-3.90	61.15	19.80	15.69	16.87	2.74	0.23	121.54	2.06	59.00
	COVID-19 (2020-21)	-1.72	-2.38	58.50	22.45	17.32	17.34	2.54	1.10	168.61	1.75	59.58
Amerika Birleşik Devletleri	Kriz Öncesi(2000-07)	2.81	-4.75	24.29	14.87	18.07	22.42	1.72	0.87	63.13	2.77	61.86
	KFK (2008-09)	-1.24	-3.67	27.31	16.37	15.45	20.02	1.71	1.19	93.16	1.74	59.60
	Kriz Sonrası (2010-19)	2.25	-2.29	28.55	14.85	17.35	20.00	1.80	0.24	120.83	1.77	58.65
	COVID-19 (2020-21)	1.59	-3.29	24.43	14.64	17.74	21.25	1.39	1.52	187.02	2.97	57.16
Güney Afrika	Kriz Öncesi(2000-07)	4.14	-1.31	48.77	16.55	19.69	15.12	1.47	1.73	11.33	4.40	48.35
	KFK (2008-09)	0.83	-3.79	57.78	17.43	20.05	20.55	2.72	0.68	32.91	8.64	47.10
	Kriz Sonrası (2010-19)	1.75	-3.31	55.38	19.00	17.50	17.34	1.08	1.19	43.90	5.17	43.75
	COVID-19 (2020-21)	-0.71	2.86	53.51	20.22	17.68	13.43	5.32	-4.04	48.82	3.91	40.55

KAYNAKÇA

- Briciu, S., Vrîncianu, M., & Mihai, F. (2009). Towards a new approach of the economic intelligence process: Basic concepts, analysis methods and informational tools. *Theoretical and Applied Economics*, 4(4), s. 21-34.
- Clerc, P. (1998). Economic intelligence. *World Information Report*, 304-317. http://cv.uoc.edu/moduls/XW00_79010_00225/web/main/m2/v5.html adresinden alındı
- Clerc, P. (1998). *Economic intelligence*. Paris: UNESCO. http://cv.uoc.edu/moduls/XW00_79010_00225/web/main/m2/v5.html adresinden alındı
- Çınar, M. A. (2023). Ekonomik veri derleme ve değerlendirme sürecinde yeni yöntem: Ekonomik istihbaratın rol ve fonksiyonu. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*.
- Doğan, Y. (2018). Ulusal refahın sağlanması ve korunmasında ekonomik istihbaratın rolü ve önemi. *İnönü Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yüksek Lisans Tezi)*.
- Duramaz, S., & Gökpınar, A. R. (2017). Ekonomik istihbarat sisteminin oluşturulmasına yönelik Türkiye için yeni bir model önerisi. *Öneri Dergisi*, 12(47), s. 49-69.
- Ekren, N., & Çınar, M. A. (2023). Design of economic intelligence and comparative static analysis in advanced and emerging market economies. *Pressacademia*, 17(1), s. 124-128. <http://www.pressacademia.org/archives/pap/v17/19.pdf> adresinden alındı
- Güldiken, N. (2006). Bilginin elde edilmesi ve korunmasında ekonomik istihbarat sistemlerinin rolü. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(2), 169-182.
- Gülseçen, S. (2013). *Bilgi ve bilginin yönetimi* (1 b.). İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Leijonhielm, J. (2000). Need for economic intelligence. *National Security and The Future*, 1(3), s. 119-123.
- Levytskyi, V. (2001). Economic intelligence of the modern state. *Navy Postgraduate School (Master's Thesis)*, 1-73.
- Potter, E. H. (1998). *Economic intelligence and national security*. Canada: Carleton University Press.
- Seiglie, C., Coissard, S., & Echinard, Y. (2008). Economic intelligence and national security. C. Seiglie, S. Coissard, & Y. Echinard içinde, *War, Peace and security* (s. 235-248). Emerald Group Publishing Limited.
- Ugochukwu, U. S., & Chinyere, U. P. (2013). The impact of capital formation on the growth of Nigerian economy. *Research Journal of Finance and Accounting*, 4(9), 36-42.
- Zelikow, P. (1997). American economic intelligence: Past practice and and future principles. *Intelligence and National Security*, 12(1), 164-177.

Geliş Tarihi:
29.02.2024
Kabul Tarihi:
04.06.2024
Yayımlanma Tarihi:
28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Macar, D. O. & Şen, E. (2024).
Tek parti döneminin temel dinamikleri üzerine
tartışmalar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi
Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1672-1689.
doi:10.46928/iticusbe.1444633

TEK PARTİ DÖNEMİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Araştırma

Oya Dağlar Macar

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

oyadr@ticaret.edu.tr

Erdoğan Şen

İstanbul Ticaret Üniversitesi

sen.erdogan@ibb.gov.tr

Oya DAĞLAR MACAR, Lisans Eğitimini Marmara Üniversitesi Tarih Bölümünde, Yüksek Lisans ve Doktora eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde tamamladı. Uzmanlı alanları, siyasi tarih, 19. ve 20. yüzyıl savaş tarihi, tıp tarihidir.

Erdoğan ŞEN, lisans eğitimini Anadolu Üniversitesi İktisat Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nde tamamladı. Yüksek Lisans eğitimine İstanbul Ticaret Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde devam etmektedir.

TEK PARTİ DÖNEMİNİN TEMEL DİNAMİKLERİ ÜZERİNE TARTIŞMALAR

Oya Dağlar Macar
oyadr@ticaret.edu.tr

Erdoğan Şen
sen.erdogan@ibb.gov.tr

Özet

Amaç: Bu çalışma Türkiye’de tek parti dönemi olarak bilinen 1923-1945 yıllarındaki siyasi yapının temel dinamiklerini ve bu dönemin temel siyasi aktörü olan CHP’nin parti yapılanmasını, tek parti dönemine dair bugüne kadar yapılmış tartışmalar ışığı altında incelemektir.

Yöntem: Makalede nitel araştırma yöntemi kullanılarak, döneme ilişkin gelişmeler ve tartışmalar yorumlayıcı bir yaklaşımla ele alınmaya çalışılmıştır.

Bulgular: Tek parti dönemiyle ilgili tartışmaların odağında demokrasi konusu yer aldığı görülmektedir. Dönemin koşulları dikkate alındığında devletin yapılanması için gereken “asgari koşulları” sağlamadığı ve dolayısıyla demokratik olarak nitelendirmenin doğru olmayacağı anlaşılmaktadır. Yeni kurulan ve henüz devlet yapılanmasının temellerinin atıldığı bu dönemde, uzun süreçler gerektiren demokratik koşulları sağlaması pek mümkün de görünmemektedir. Demokrasi tartışmaları çerçevesinde tartışmaların yoğunlaştığı bir diğer konu çok partili hayata geçiş denemelerinin başarısızlığı üzerinedir. Her iki denemenin de kısa süre içinde başarısızlıkla sonuçlanmasında devletin güvenlik endişelerinin önemli olduğu, bu nedenle devletin varlığına zarar vereceği düşünülen her türlü muhalefete karşı aşırı hassas ve sert reflekslerin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Türkiye’nin çok partili hayata geçilmesinde, İkinci Dünya Savaşı’ndan sonraki yeni uluslararası düzenin yadsınamaz bir etkisi olduğu söylenebilir. Tek parti dönemindeki iç siyasi gelişmeler dönemin uluslararası gelişmelerinden ayrı değerlendirilemeyeceğinden, özellikle 1930’larda Avrupa’da gittikçe sertleşen siyasi atmosferi göz önünde bulundurmak gerekir. Bu çerçevede yapılan tartışmalarda 1930’ların dünyasında hızla yükselen faşizm ve komünizm gibi totaliter rejimlerle kıyaslandığında tek parti olmasına karşın, bu dönemin yapısal ve düşünsel olarak onlardan tamamen farklı olduğu da değerlendirmeleri ağır basmaktadır.

Özgünlük: bu makale Tek Parti dönemiyle ilgili günümüze kadar yapılan tartışma ve eleştirileri belli başlıklar altında toplayarak, dönemin farklı açılardan değerlendirmesini yapmaya çalışmaktadır. Bu dönem Türk siyasal hayatının altyapısını oluşturduğundan, söz konusu dinamiklerin ve parti yapılanmasının iyi analiz edilmesinin, günümüz siyasi sorunlarının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı düşünülmektedir. Tek parti dönemi ile ilgili tartışmaları ortaya koymak ve dönemin siyasi dinamiklerini, o günün koşullarında yeniden değerlendirmek, Türk demokrasi tarihi açısından da büyük önem taşımaktadır. Sadece kavramsal olarak dönemi isimlendirmek bile (“tek parti dönemi” veya “tek partili hayat”) döneme ilişkin farklı yaklaşımları görmemiz açısından değerlidir. Altı çizilmesi gereken önemli noktalardan biri, ister muhafazakar ister liberal düşüncede olsun, konuya yorum getiren çalışmalar, konu “demokrasi” olduğunda belli noktalarda benzer eleştirilerle birbirlerine yaklaşmakta, fakat farklı açıklamalarla bu dönemi yorumlamaktadır. Üzerinde durulması gereken diğer bir nokta da, bu dönemin siyasi dinamiklerinde hem yeni kurulmuş bir ülkenin kendine has koşulları hem de uluslararası sistemin etkileri belirleyici olduğudur. Özetle, bu çalışmada günümüz siyasi hayatındaki pek çok tartışmada yeri olan bu dönemin iyi anlaşılması ve çok boyutlu bir şekilde ele alınabilmesi için, döneme ilişkin

literatürün genel hatları ile gözden geçirilmesine, tartışmaların ve eleştirilerin kategorik olarak ortaya konmasına çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Tek Parti Dönemi, Cumhuriyet Halk Partisi, Milli Mücadele, Demokrasi, Türk Siyasi Hayatı.

JEL Sınıflandırması: R23

DISCUSSIONS ON THE BASIC DYNAMICS OF THE SINGLE PARTY PERIOD

Abstract

Purpose: This study aims to examine the basic dynamics of the political structure in the years 1923-1945, known as the single party period in Turkey, and the party organization of the CHP, the main political actor of this period, in the light of the debates on the single party period to date.

Method: In this article, the qualitative research method is used to analyze the developments and debates of the period with an interpretative approach.

Findings: It is seen that the issue of democracy is at the center of the debates on the single party period. Considering the conditions of the period, it is understood that it did not meet the "minimum conditions" required for the structuring of the state and therefore it would not be correct to characterize it as democratic. In this period, when the foundations of the newly established state were still being laid, it seems unlikely that democratic conditions, which require long processes, would be met. Another issue that has been intensified within the framework of democracy debates is the failure of the attempts to transition to multi-party life. It is understood that the security concerns of the state were important in the failure of both attempts in a short period of time, and that for this reason, overly sensitive and harsh reflexes emerged against any kind of opposition that was thought to harm the existence of the state. It can be said that the new international order after the Second World War had an undeniable impact on Turkey's transition to multi-party life. Since domestic political developments during the single party period cannot be evaluated separately from the international developments of the period, it is necessary to take into account the increasingly harsh political atmosphere in Europe, especially in the 1930s. In the discussions within this framework, it is predominantly argued that although the single-party period was a one-party period compared to totalitarian regimes such as fascism and communism, which rose rapidly in the world of the 1930s, this period was structurally and intellectually completely different from them.

Originality: This article attempts to evaluate the period from different perspectives by gathering the discussions and criticisms about the Single Party period under certain headings. Since this period constitutes the infrastructure of Turkish political life, it is thought that a good analysis of the dynamics and party structure in question will help to better understand today's political problems. Presenting the debates on the one-party period and re-evaluating the political dynamics of the period under the conditions of the time is of great importance for the history of Turkish democracy. Even just conceptually naming the period ("one-party era" or "one-party life") is valuable in order to see the different approaches to the period. One of the important points to underline is that studies, whether in conservative or liberal thought, approach each other with similar criticisms at certain points when it comes to "democracy", but interpret this period with different explanations. Another point that

needs to be emphasized is that the political dynamics of this period were determined by both the unique conditions of a newly established country and the effects of the international system. To summarize, this study has attempted to review the literature on the period in general terms and to categorically present the debates and criticisms in order to understand this period, which has a place in many debates in today's political life, and to address it in a multidimensional manner.

Keywords: Single Party Period, Republican People's Party,, National Struggle, Democracy, Turkish Political Life

JEL Classification: R23

GİRİŞ

Türkiye Cumhuriyeti siyasal hayatının başlangıcı olan tek parti dönemi (1923-1945), hem dünyanın o günkü koşulları hem de Türkiye'nin kendi dinamikleri içinde değerlendirilmesi gereken bir dönemdir. Bu nedenle öncelikli olarak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonraki sürece bakmamız ve savaş sonunda ortaya çıkan gelişmeleri incelememiz önemlidir. Türk siyasetinde Birinci Dünya Savaşı 1918 yılı ile bitmiş sayılmaz. Savaş sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'na (30 Ekim 1918) bağlı olarak başlayan işgaller, Osmanlı Devleti'nin fiilen sona erdiğini gösteriyordu. İtilaf Devletlerinin barış antlaşmasını imzalamaları için uzlaşmaya varmaları uzun süreceğinden ateşkes imzalanır imzalanmaz işgallere başlayarak Osmanlı mirası üzerinde hak sahibi olmaya çalışıyorlardı. Nitekim Sevr Barış Antlaşması savaşın bitmesinden iki yıl sonra 10 Ağustos 1920'de imzalanabildi. Fakat Sevr Osmanlı Mebusan Meclisi'nde onaylanmadığı için resmi geçerliliği olmayan bir antlaşmaydı. Zaten işgallere karşı Anadolu'nun çeşitli yerlerinde direniş hareketlerinin ortaya çıkması, her iki antlaşmanın toplumsal olarak da kabul görmediğinin açık bir göstergesiydi. Zaman içinde bu direniş hareketleri Mustafa Kemal ve arkadaşlarının liderliğinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti adı altında bir araya getirildi, Erzurum ve Sivas Kongrelerinin ardından da ulusal bir mücadeleye dönüştürüldü. 23 Nisan 1920 ise yeni devletin temellerini atan Büyük Millet Meclisi (BMM) kuruldu (Demirel, 1998). Alkan'a göre, "milli mücadelenin baş aktörü olan Büyük Millet Meclisi, başkomutan sıfatıyla hem savaşı, hem İstanbul Hükümeti'ne karşı olmak üzere siyasal mücadeleyi hem de diplomatik görüşmeleri yürüttü. Kurtuluş ve kuruluştaki bu başarı ve siyasal kültür çok dikkate değerdir" (Alkan, 2023, s. 14-15).

İlk meclis, güçler birliği ilkesini kabul etmiş olağanüstü yetkilerle donatılmış bir yapıdaydı. Meclisteki milletvekili profili de oldukça çeşitliydi. Meclis içinde yer alan farklı gruplar ve kutuplaşmalar bu ilk meclisin çok sesliliğini ve dinamizmini ortaya koyuyordu. Nitekim 1920-1923 yılları arasında görev yapan ilk meclisin içinde ciddi bir muhalefet yaşanmıştır (Demirel, 1998). Diğer yandan bu meclis öncelikli olarak savaşı merkeze aldığı ve bu doğrultuda hareket ettiği için, farklı sosyal yapılar ve anlayış farklılıklarına rağmen, savaş konusunda ortak hareket etmeyi de başarabilmiştir.

CUMHURİYET HALK FIRKASI'NIN KURULMASI

Mustafa Kemal, mecliste kendi fikirleri doğrultusunda hızla karar alabilmek amacıyla 10 Mayıs 1921'de kendi düşüncesinden olan mebuslardan Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu'nu oluşturarak, mecliste çoğunluğu elinde bulundurmaya çalışmıştır (Ertunç, 2010). Birinci grup olarak bilinen bu grup ileride Cumhuriyet Halk Fırkası adını alacak olan yapıdır. 1923 seçimlerine kadar mecliste iki grubun varlığı devam etmiştir: Mustafa Kemal Paşa'yı destekleyen birinci grup ile onun karşısında muhalefeti temsil eden ikinci grup. Uyar'a (2006) göre, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğindeki Birinci Grupta Devrimci/Reformcu, Jakoben bir dünya siyaseti hakim iken, ikinci Grup gelenekçi, muhafazakâr ve halkçı bir tutumu savunmaktadır. BMM'deki bu yapılanmanın Osmanlı

döneminde mutlakiyetten meşrutiyete geçen ve demokratikleşme yolunda adımlar atan bir sürecin devamı olduğu söylenebilir.

Milli Mücadele'nin kazanılmasının ardından yeni bir döneme girildi. İmparatorluktan ulus devlete geçen Türkiye, cumhuriyet rejimi üzerinden yapılandırıldı. 1923 yılına kadar adı telaffuz edilmese de, yapısı gereği monarşinin yokluğu üzerine kurulu bu yönetim şekli, imparatorluğu temsil eden saltanatı 1922'de kaldırdı. Fakat meclis hilafet makamının Şehzade Abdülmecid Efendi üzerinden devamına karar verdi (Demirel, 1998). Saltanatın kaldırılmasına bağlı olarak mecliste ciddi bir hareketlilik başladı. Yeni rejime eleştirel yaklaşan ve Mustafa Kemal'e muhalif olanlar seslerini yükseltmeye başladılar.

Mustafa Kemal yeni rejime ve yapmayı planladığı devrimlere karşı muhalefetin güçlü bir direniş göstereceğini anlamış ve bu nedenle meclisi yeniden yapılandırmayı kararlaştırmıştı. Bu çerçevede 1922 Aralık ayından itibaren basına verdiği demeçlerle Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunu yani birinci grubu partiye dönüştüreceğini haber vermiş, 8 Nisan 1923'te de Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubunun seçimlerde takip edeceği politikayı belirleyen bir seçim bildirgesi yayınlamıştı. "9 umde" adıyla yayınlanan bu bildiri, grubun partiye dönüştürüleceğinin resmi bir açıklamasıdır ve daha sonra Halk Fırkası'nın ilk programı olacaktır (Uzun, 2010).

Mustafa Kemal'in bir parti kurma düşüncesinin arkasında yeni rejimi güçlendirmek ve yapılacak devrimleri hayata geçirme amacının yattığı görülmektedir. Kemalistler toptan bir toplumsal, siyasi ve ekonomik dönüşüm istiyorlar ve bu noktada muhafazakar görüşten ciddi biçimde ayrılıyorlardı. Muhafazakar görüşte olanlar içinde Mustafa Kemal'in milli mücadeledeki yakın silah arkadaşları olan Rauf Orbay, Refet Bele, Ali Fuat Cebesoy, Kazım Karabekir gibi çok önemli isimler de vardı. Bu görüş ayrılığı halifelğin kaldırılması konusunda açıkça su yüzüne çıkacak ve adeta ideolojik bir savaşa dönüşecekti (Ahmad, 2014).

1923 seçimleri 3 Nisan 1923 tarih ve 320 sayılı kanun çerçevesinde yapılması kararlaştırılmış ve bu seçimlere birinci ve ikinci grup katılmıştır. Seçimlerden sonra 17 Ağustos 1923'te TBMM'nin ikinci dönemi başladı. Bu dönemde muhalefet büyük ölçüde tasfiye edilmiş ve mecliste birinci grup çoğunluk olarak yer almıştı. Fakat meclis içinde muhalefetin tamamen ortadan kaldırıldığı söylenemezdi. Mecliste örgütsüz ama canlı bir muhalefet devam ediyordu (Kaya, 2022). Meclisin açılışından kısa bir süre sonra 9 Eylül'de İzmir'in düşman işgalinden kurtuluş gününde Mustafa Kemal Cumhuriyet Halk Fırkası'nın kurulduğunu açıkladı ve partiyi "halkın müşterek menfaatlerini muhafaza eden bir parti ve bir ihtilal komitesi olmayıp, bir inkılâp komitesi olacağını..." söyleyerek tanıttı. Bu açıklamadan da anlaşıldığı üzere, Halk Fırkası¹ Cumhuriyetin önemli inkılaplarını TBMM'de gerçekleştirecek olan gücü temsil edecekti.

¹ Halk Fırkası adı 10 Kasım 1924'te Cumhuriyet halk Fırkası olarak değiştirilecektir.

Partinin kuruluşundan 13 gün sonra, 22 Eylül 1923'te Mustafa Kemal Paşa Wiener Neue Frei Presse muhabinine bir demeç vererek, Cumhuriyet kelimesini ilk kez kullandı ve Cumhuriyetin ilanı sürecini başlattı (Demirel, 1998). Cumhuriyetin ilanı öncesinde ve sonrasında muhalefetin ve bazı gazetelerin rejime karşı eleştirileri, mecliste ve kamuoyunda gerginliklere yol açtı. Cumhuriyetin ilanı sadece muhalefet çevrelerinde değil, parti içinde de eleştirilere neden olmuştur. Osmanlı hanedanına bağlılığı bilinen milletvekilleri Cumhuriyetin ilanıyla hilafetin de tartışmalı hale geldiğini düşünerek Mustafa Kemal'e karşı çıkmışlardı. Üstelik bu konuda muhalif tavrı olduğu bilinen Rauf Orbay, Refet Bele, Adnan Adıvar gibi isimlerin olmadığı bir dönemde, Cumhuriyet'in aceleyle ilan edilmesi de ayrı bir eleştiri konusu olmuştur (Zürcher, 2019).

Cumhuriyetin ilanından sonra beklenildiği üzere hilafetin geleceği konusu tartışmaya açıldı. Londra İslam Cemiyeti başkanı Seyit Emir Ali ile Ağa Han'ın Başvekil İsmet Paşa'ya hilafetin devamı konusunda gönderdikleri mektubun İkdam, Tanin ve Tevhid-i Efkâr gazetelerinde yayınlanmasının ardından basına yönelik İstanbul'da İstiklal Mahkemesi kurulması kararlaştırıldı. İstiklal mahkemeleri milli mücadele döneminde 11 Eylül 1920'de, asker kaçakları sorununu çözmek için kurulmuş, olağanüstü yetkilerle donatılmış bir mahkemeydi (Aybars, 1988). Cumhuriyetin ilanından sonra ilk kez hilafetin kaldırılması tartışmaları ile yeniden kurulmasına karar verilmiş ve 1923-1927 yılları arasında etkin olmuştur. Bu gelişme yeni rejime ve yapılacak inkılaplara yönelik eleştirilere siyasi tahammülün olmadığını açıkça ortaya koyuyordu. İstiklal mahkemesinde adı geçen gazetelerin başyazar ve sorumlu müdürleri ile konu ile ilgili eleştirel bir yazı yazan İstanbul Baro başkanı Lütfi Fikri Bey yargılandılar. Sonunda gazeteciler beraat etti, Lütfi Fikri Bey ise 5 yıl küreğe mahkum edilirken iki kişi de birer yıl hapis cezasına çarptırıldı. Fakat daha sonra af kanunu ile bu üç kişinin cezaları da kaldırıldı ve 30 Ocak 1924'te meclis kararıyla bu İstiklal mahkemesinin görevi sona erdirildi (Demirel, 1998). Ardından 3 Mart 1924'te 431 sayılı kanun ile hilafetin kaldırılmasına ve saltanat mensuplarının yurt dışına çıkarılmasına karar verildi. Aynı tarihte Şeriye ve Evkaf vekâleti de kaldırılarak yerine Diyanet İşleri Başkanlığı ve Vakıflar Umum Müdürlüğü kuruldu. Ayrıca Tevhid-i Tedrisat Kanunu çıkarılarak medreselerin kapatılması ve tüm okulların Maarif Vekaleti'ne bağlanması gerçekleşti (Demirel, 1998). Bundan sonraki süreçte ekonomik ve toplumsal inkılapların hayata geçirilmesi ve çok partili rejim denemeleri ile geçen yüksek tansiyonlu bir döneme geçildi.

TEK PARTİ DÖNEMİYLE İLGİLİ TARTIŞMALAR ÜZERİNDEN DÖNEMİN SİYASİ ÖZELLİKLERİ

Eric Hobsbawm, dünya tarihçilerinin “katastrofik” ve “kaotik” dünya koşullarında Türkiye'yi yeterince anlayamadıkları ya da fark edemediklerini belirterek, “Bunun nedenlerinden biri yanı başında bir başka devrimin, 1917 Rus Devrimi'nin dünyayı sarsmasıdır. Oysa Türk Devrimi'nin tarihsel sonuçları büyüktür... Cumhuriyet Türkiye'si dünya tarihi yazımında gölgede kalmayı hak etmemektedir.” değerlendirmesini yapmıştır.

Türk devriminin dünya ölçeğindeki etkisi sınırlı olsa da ülke içindeki etkisi büyüktü. 29 Ekim 1923'ten 7 Aralık 1945'e kadar Türkiye'deki siyasi hayata tek parti dönemi hakim oldu. Bu dönem devrimin temel dinamiklerinin, yeni rejimin ve ulus-inşa sürecinin yapılandırıldığı süreçtir. Tek parti dönemindeki gelişmeler ve dönüşümler hakkında bugüne kadar çok şey yazılmış, tartışılmış ve eleştirilmiştir. Tüm bu çalışmalar tek parti döneminin temel yapısını ve özelliklerini anlamamız açısından oldukça önemlidir.

Tek Parti dönemi üzerine yapılan tartışmaları iki açıdan ele almak mümkündür. Birincisi Türkiye'nin demokratikleşme süreci içinde tek parti döneminin yerini ele alan tartışmalar, ikincisi ise CHP'nin parti içindeki dinamikleri özelinde yapılan tartışmalar.

Tek Parti dönemiyle ilgili en önemli eleştirilerden biri, bu dönemin siyasi yapılanmasında demokrasinin ön koşulu olan çok partili bir düzenin olmaması yatar. Bu eleştiriler dönemin demokratik olmadığı ve otoriterliği üzerine odaklanmıştır. 1946'ya kadar Türkiye'de CHP'nin merkezde olduğu tek partili bir yapı söz konusudur ve TBMM tek partili bir meclis olarak varlığını devam ettirmiştir. Bu süreçte iki kez çok partili hayata geçiş denemesi olsa da başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Aslında bu denemeleri “çok partili hayata geçiş” değil, “çok partili hayata dönüş” olarak nitelendirmenin daha doğru olacağını savunan M. Asım Karaömerlioğlu'na (2006, s. 174) göre, “Türkiye siyasetinde anayasa ve parlamento için mücadele geleneğini 1870'lere kadar götürmek mümkündür. 1908'den sonra kısıtlı da olsa birçok partili seçim deneyimi yaşanmıştır.”

Erken Cumhuriyet döneminin ilk çok partili rejim denemesi 1924 yılında gerçekleşmiştir. Cumhuriyetin ilanı ile birlikte hem mecliste hem de ülke içinde siyasi yaşanan gerginlik ilk çok partili hayata geçiş denemesini ortaya çıkarmış ama bu deneme sadece 7 ay sürmüştür. Cumhuriyetin ilanı ve halifeliğin kaldırılması ile başlayan ve inkılaplarla devam eden dönüşüm süreci, Karpat'ın ifadesiyle İslamcı-monarşik bir devlet anlayışından kesin bir ayrılışı ve belirgin bir şekilde laikliğe yönelişi ifade ediyordu. Tüm bu değişimler ve ekonomideki hoşnutsuzluklar hem CHP içinde ayrılıklara neden olmuş hem de muhalefeti güçlendirmişti. Sonunda 17 Kasım 1924'te Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Adnan Adıvar ve Refet Bele, İsmail Canbulat gibi önemli isimler ve CHP'den istifa eden milletvekillerinin bir araya gelerek kurdukları Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ortaya çıkmıştı. Yeni parti cumhuriyet rejimi, liberalizm ve demokrasiyi kabul ediyor ama hükümetin laik politikalarına ve dine müdahalesine karşı çıkıyordu. Siyasi tartışmaların yönü Ocak- Mart 1925'te Şeyh Sait önderliğinde Güneydoğuda bir isyanının çıkması ile değişti. 4 Mart 1925'te Takrir-i Sükun kanununun kabulü ve İstiklal Mahkemelerinin kurulması (Zürcher, 2019) ve İstiklal mahkemesinin Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nı isyanla ilişkili bulması ile Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası hükümet tarafından 5 Haziran 1925'te kapatıldı. Çok partili rejim denemesinin ilki böylece sona ermiş oldu.

İkinci çok partili rejim denemesi ise 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası ile gerçekleşti. Parti gerçek bir muhalefet partisinden ziyade güdümlü bir parti girişimiydi. Alkan'ın (2023) ifadesiyle “evcil

muhalefet” idi. Bu dönemde 1929 dünya ekonomik bunalımının ülke ekonomisinde yarattığı tahribat azımsanmayacak ölçüde büyüktü.

Türkiye Cumhuriyeti 1929 yılına kadar mümkün olduğunca serbest bir piyasa yaratmaya çalışmıştı. Özel sektörün gücünün yetmediği yerde devlet devreye girecekti. Atatürk Cumhuriyet kurulmadan topladığı İzmir iktisat kongresinde çağdaş uygarlık seviyesine ulaşmak için batılı kurumları alıp ekonomik gelişmenin sağlanması gerektiğine inanıyordu (Eroğlu, 2007). Bu karma ekonomi dışı açık bir ekonomi politikasının izlenmesine olanak vermiştir. Türkiye ağırlıklı olarak bir tarım ülkesi olduğu için düşen tarım ürünü fiyatları ekonomiyi olumsuz etkilemiştir. 1929 yılındaki ekonomik buhran ortaya çıkınca özellikle batılı devletler daha önce tamamen serbest piyasanın (liberal ekonomi) hâkim olduğu bir ekonomi modelini savunurken artık devletlerin ekonomiye daha fazla müdahil olması gerektiğini savunmaya başlamışlardı. Buhran yıllarında özel teşebbüsün yetersiz kaldığı düşünülerek devletçi bir ekonomiye geçildi. Bu dönemde oluşan ekonomik kriz her ülkede millî refleksler geliştirmişti. 1929 Kriziyle birlikte dünya ticareti hızla daraldığından ülkeler birbiri ardına gümrük tarifelerini yükseltiyor, iç piyasalarını korumaya çalışıyorlardı (Yeşilay, 2005). 1923 yılından 1929 yılına kadar Türkiye cumhuriyeti devlet müdahalesinin ve devlet işletmeciliğinin asgari düzeyde tutulduğu bir dönemdi. Karma ekonomik sistem hâkimdi. Devlet özel sektörün olmadığı alanlarda devreye giriyordu. 1929 krizinden sonra yabancı sermayeye duyulan güven azalmıştı. 1931 yılında CHF Devletçilik ilkesini benimsedi. Devlet desteği ve özel teşebbüsün birlikte hareket edebileceği bu karma sistemde Mustafa Kemal, devletçiliği açıklarken liberalizm ve sosyalizmden farklı olduğunu kendine has bir yapısı olduğunu ifade etmekteydi. Serbest girişime karşı olmayan bu yapı planlı bir kalkınmayı öngörmekteydi. Ekonomik durumun buradaki önemi, o dönemde devletler ekonomik politikalarına göre kamplaşmaktaydılar. Bir anlamda ekonomik modelinize göre sosyalist yâda liberal kampta yer alınıyordu. Liberalizmi savunan ve devletin ekonomiye müdahalesine karşı olan devletler krizin etkisiyle yeni bir model geliştirmişlerdi. “Hükümetler iktisadi sorunları piyasanın uzun dönemde çözmesini beklemek yerine kısa dönemde piyasaya müdahale ederek çözmeliler” (Tomanbay, 2017). İngiliz iktisatçı John Maynard Keynes’e ait olan bu düşünce 1970’li yıllara kadar refah toplumu düşüncesinin ekonomik politikalarını belirlemiştir. Aslında Türkiye Cumhuriyeti bu düşünceye çok yakın olan bir karma ekonomik politika uygulamaktaydı fakat 1929 yılına kadar özel girişimcilerin ve yabancı sermayenin katkısı yeterli olmamıştır. Krizden sonra tam anlamıyla devletçiliğe geçen Türkiye Cumhuriyeti merkez bankasını kurmasının yanı sıra Sovyetlerle ortak olarak 5 yıllık kalkınma planı hazırlamıştı.

1930’da Serbest Cumhuriyet Halk Fırkasının kurulmasının arkasında, ekonomik bunalımın Türkiye’deki yansımalarını anlamak, ekonomik sorunlara farklı çözümler üretebilecek bir ses getirmek ve yapılan inkılapların halk üzerindeki etkilerini anlamak yatıyordu. Tek Parti yönetimi eleştiri ve denetimden yoksun olduğu için mevcut sorunlara çözüm bulma konusunda zayıf kalıyordu. Çünkü 3. TBMM’den (1927-1931) itibaren meclis muhalefetin olmadığı bir şekle dönüştürülmüştü. Atatürk muhalefet işlerini üstlenmek üzere kısıtlı ve denetim altında tutabilecek bir muhalefet

partisinin kurulmasının önemli olduğunu düşünüyordu. .Bu yeni partinin ismindeki “serbest” sözcüğü liberal olduğunu ortaya koyuyordu ve liberal ekonomi politikalarını tartışmaya açarak ekonomik sorunlara alternatif çözümler ortaya koyması bekleniyordu. Ayrıca hükümete yönelik tepkilerin bu parti üzerinden denetlenmesi ve emilmesi de mümkün olabilirdi (Alkan, 2023). Özellikle laik reformların yarattığı hoşnutsuzluğun giderilmesi ve var olan muhalefeti zaman içinde kontrollü bir şekilde geliştirerek yumuşak bir demokrasiye geçiş planlamıştı. Çok partili sisteme geçiş aynı zamanda Türkiye'nin batı kamuoyundaki prestijini de arttıracaktı (Gürkan, 2022).

Bu düşüncelerle Mustafa Kemal 12 Ağustos 1930'da Fethi Bey'e (Okyar) Serbest Cumhuriyet Fırkası'nı kurdurdu. Liberal esaslara dayalı olan parti ödev ve sorumluluğunu iyi biliyordu. Fakat beklemedikleri şey, kısa sürede çok sayıda farklı muhalif grupların ve kişilerin partinin etrafında toplanmasıydı. Bunlar açıkça iktidardaki partiyi ve üstü kapalı bir biçimde Atatürk'ü eleştiriyor ve meydan okuyorlardı. Halk Partisi rejim muhaliflerinin Serbest Fırka'yı kendi amaçları için bir kalkan gibi kullandığını iddia etti. Siyasi gerilimin giderek artması ve muhalefetin kontrol dışı kalması üzerine Serbest Fırka yöneticileri çareyi partiyi kapatmakta buldular. Sonunda 17 Kasım 1930'da partinin kapatılmasıyla çok partili hayata geçişin ikinci denemesi de başarısızla sonuçlandı (Karpat, 1996). Özet olarak, iç siyasetteki tüm bu gelişmeler çok partili hayata geçilemediğini ortaya koyuyordu.

Cumhuriyet'in kuruluşundan İkinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönemde Türkiye'de demokrasinin asgari koşullarının henüz tam olarak sağlanabildiğini söylemek güçtür. Demokrasiyi oluşturan ilkelerin birden fazla ve çeşitli unsurları içermesi, siyasetten ekonomiye, toplumsal yapıdan bireye kadar birçok alanda önemli değişimleri gerektiriyordu. Dahl'a (1993) göre bir devletin demokratik olarak nitelendirilebilmesi için gereken “asgari koşullar” seçme ve seçilme özgürlüğü, seçilmiş organlar tarafından yönetim, siyasal eşitlik, rekabetçi çok partili seçimler, ifade ve bilgi edinme özgürlüğü ve güçlü sivil toplumdur. Bunlar demokrasinin olmazsa olmaz koşullarıdır. Bunun yanı sıra sosyo-ekonomik istikrar ve toplumun eğitim seviyesi gibi gerekliliklerin de yerine getirilmiş olması gerekir. 1923 yılında kurulan bir devletin bu kadar kısa bir sürede söz konusu kurumları ve koşulları sağlayabilmesi pek mümkün görünmemektedir.

Diğer yandan bu dönemi demokratikleşme üzerinden değerlendirebilmek için sadece iç politikadaki karar süreçlerine bakmak yeterli olmayacaktır. Türkiye'deki siyasi durumun dönemin uluslararası yapısındaki gelişmeleriyle birlikte değerlendirilmesi önemlidir.

Tek parti rejiminin hakim olduğu dönem, dünyada demokrasinin en sıkı sorgulandığı dönemdir. Birinci Dünya Savaşı'ndan itibaren 1939 yılına kadar başta Avrupa olmak üzere tüm dünyada demokratik rejimler arka arkaya çökerken yerine otoriter ve totaliter rejimler gelmiştir. Bu keskin dönüşümün arkasındaki en önemli sebeplerden biri, yukarıda bahsedilen 1929 dünya ekonomik bunalımı olmuştur.

Tek parti döneminin Türkiye'deki demokratikleşme sürecine etkisi konusundaki tartışmalarda genel olarak iki farklı bakış açısı ortaya çıkmaktadır. Birinci görüş; tek parti döneminde CHP'nin çoğulcu bir karakterde olduğunu ve bunun daha milli mücadele döneminde başladığını iddia etmektedir. Bu görüşe göre CHP siyasi koşullar gereği otoriter görünse de bu çoğulcu karakterini 1940'lara kadar devam ettirmiş ve çok partili hayata sorunsuz geçilmesinin önünü açmıştır (Tanör, 1996).

Ergun Özbudun'a göre, Türkiye'de tek parti zorunlulukları nedeniyle başvuru ve zamanı geldiğinde yerini çoğulcu demokrasiye bırakacak bir rejim şeklinde düşünülmüştür. Çok partili siyasi demokrasi, çok partili rejim denemelerinin de ortaya koyduğu üzere, erişilmesi gereken bir ideal olarak muhafaza edilmiştir (Özbudun, 1989).

Bu yaklaşımın Kemalizm-Demokrasi ilişkisini açıklamakta çok kabul gören bir açıklama olduğunu belirten Levent Köker (2016), bu yaklaşımı benimseyenlerin Kemalizm'i esas olarak liberal demokrasiyi hedeflemiş ancak bu hedefe ulaşmak bakımından zorunlu olan reformları gerçekleştirebilmek amacıyla geçici bir otoriter sistem kurmuş bir ideoloji olarak açıkladıklarını belirtmiştir.

Maurice Duverger, Türkiye'de 1946'ya kadar iki kez çok partili hayata geçiş denemesi yapılmışsa da başarısız olduğunu ve demokrasiye erişilemediğini belirtmiştir. Duverger (1974), Kemalist rejimin, faşist olmamakla birlikte demokratik de sayılamayacağını vurgulayarak, Türkiye'de tek parti döneminde yaşanan gelişmeleri "demokrasiye ulaşmak için kararlı bir örnek" olarak nitelendirmektedir.

Eleştirel görüşe göre, CHP'nin çoğulculuğu tartışmalıdır. Tek parti döneminde parti içi gruplaşmalara hiçbir şekilde izin verilmemiş ve otoriter bir yapı kurulmuştur (Karaömeroğlu, 2006). Mete Tunçay (2002) bunu "oybirlikli demokrasi" olarak tanımlar ve bu kavramı hem oy verme kalıplarında hem de her türlü muhalif sesin dışlandığı veya susturulduğu bir meclisteki tek sesli görüşmeleri ifade etmek için kullanır. Mete Tunçay'a göre, bu şartlar altında meclis görüşmeleri hükümet politikalarına "törenselleştirme" mührü basmaktan öte bir anlam taşımamaktadır.

Öte yandan 1930'lardan itibaren görülen parti-devlet bütünleşmesi tek parti döneminin en belirgin özelliklerinden biridir ve demokrasi ile çelişmektedir. 1935'te IV. CHP kurultayında CHP parti ile devletin birleştirilmesini öngören tasarının kabul edilmesiyle tek parti egemenliğinin ülkede gittikçe yerleşmiştir. Bu dönemde parti hem meclisi, hem hükümeti hem de devleti temsil etmektedir ve tüm bu kurumlara hakim konumdadır. Bu hakimiyeti elinde tutan ise partinin değişmez genel başkanıdır. Parti-devlet bütünleşmesi çerçevesinde CHP genel sekreteri içişleri bakanlığı görevine getirilmiş, partinin vilayet örgütlerinin başkanları kendi vilayetlerine vali olarak atanmıştır (Mutlu, 2013).

Karatepe'nin (1997) değerlendirmesine göre, Halk Partisi 1930'lardan itibaren ülkede siyasi bir tekel kurmuş ama bu onun güçlü olmasına yetmemiştir. Parti hükümet teşkilatına değil, tersine, hükümet teşkilatı partiye egemen olmuştur. Parti ile hükümet o kadar iç içe girmiştir ki, artık partinin varlığı bile hissedilmeyecek ölçüde parti ile hükümet örgütü birleşmiştir (Karatepe, 1997).

Tek Parti döneminin demokrasi ile ilişkisini Cumhuriyet Halk Fırkası'nın halkçılık anlayışı çerçevesinde incelendiğinde bu ilkenin çoğulcu bir siyasal rejime izin verilmeyecek bir tarzda formüle edildiğini iddia edilmektedir. Köker, halkçılık anlayışının tek parti döneminde iki kez evrim geçirdiğini belirtmektedir. Kurtuluş Savaşı'nı ve Cumhuriyet'in ilk yıllarını kapsayan birinci aşamada halkçılık “hakimiyet kayıtsız şartsız milletindir” ve “halkın kendi mukadderatına bizzat ve bilfiil sahip olması” gibi formüllerle ifade edilmiş, 1930'daki ikinci aşamada ise “halk için halka rağmen” şekline dönüşmüştür. Bu çerçevede halkın mecliste var olması yeterli görülmüş, biçimsel olarak varlığı sürdürülen Meclis'te halkın dilek ve özlemlerini özgürce yansıtmasına izin verilmemiştir (Köker, 2016).

Siyasi uygulamalar ve çoğulculuk açısından değerlendirdiğimizde tek parti dönemiyle ilgili eleştiriler sertleşmektedir. Cumhuriyet Halk Partisinde baskıcı ve otoriter bir yapılanmanın varlığı sıkça eleştirilmiş ve Kemalistlerin her ne kadar demokratik ve liberal söylemlerde bulunsalar da giderek radikal ve otoriter bir çizgiye kaydıkları iddia edilmiştir. Eleştirilerin merkezinde muhalefete yönelik baskıcı tutum ve inkılapların jakoben bir anlayışla halk için halka rağmen yürütülmüş olduğu yönündeki değerlendirmeler sık sık vurgulanmıştır.

Örneğin Takrir-i Sükun Kanunu her türlü yasal siyasal muhalefeti yasaklayan bir kanundur (Zürcher, 2019). Ayrıca Hıyanet-i Vatan Kanunu ve kurulan İstiklal Mahkemeleri, iktidarın köklü dönüşüm konusundaki sert ve tavizsiz tutumu, inkılaplara uymayanlara İstiklal Mahkemesi kararıyla uygulanan idam cezaları ve siyasi tasfiyeler buna örnek olarak gösterilmektedir. 1927 yılına kadar İstiklal Mahkemeleri'nde muhalif parti yöneticileri, devrim karşıtları, muhalif basın, Osmanlı'dan kalma İttihatçılar ve isyancılar yargılanmıştır. Böylece ülkede Mustafa Kemal'e muhalefet edecek hiçbir güç kalmamıştır (Akyol, 2008).

Tüm bu süreçler Kemalistlerin modern devlet ve modern toplum yaratma konusundaki duruşlarıyla yakından ilgilidir. Kendine Fransa'yı örnek aldığından Kemalistlerin burjuva karakterli bir devrim modelinde hareket ettikleri söylenebilir. Bu yüzden hukuk, siyaset, kültür ve din gibi üst yapı değişikliklerini her türlü muhalefete rağmen gerçekleştirmek önemliydi. Diğer yandan mülkiyet ilişkilerine dayalı alt yapı değişikliklerine, örneğin toprak reformuna, gidilmedi. Alkan'ın (2023) da vurguladığı gibi, Mustafa Kemal Fransız Devrimi ve sonrasındaki tecrübeden o kadar etkilenmişti ki, meclise önce meclis-i müessin (kurucu meclis) ismini vermiş fakat daha sonra Kazım Karabekir'in önerisiyle, Fransa'daki meclisten esinlenerek “salahiyet-i fevkladeyi haiz meclis” olarak değiştirmişti.

Tek parti döneminde rejimin inkılaplara karşı hassasiyeti ve sertliği, dönemin totaliter yapılarıyla da çok defa kıyaslanmıştır. Ünlü Fransız siyaset bilimcisi ve anayasa hukukçusu Maurice Duverger'e (1974) göre, Türkiye'deki tek parti yönetimi felsefesi ve yapısı bakımından totaliter sayılmazdı. Tek partinin temsilcisi olan CHP'nin başta gelen özelliği, demokratik ideolojisindedir. Bu ideoloji o dönemin faşist ve komünist yönetimlerinden tamamen farklıdır.

Ahmad (2014) Atatürk'ün 1930'ların diktatörlerine benzemediğinin altını çizmektedir.

Nutuklar atıyordu ama bunlar asla Hitler veya Musolini'nin yaptıkları gibi önceden ayarlanmış geniş topluluklara karşı olmuyordu. İnsanları yönlendirme amacıyla hareketlendirmek veya bu amaçla onları güçlendirmek için değil, onları kalıba sokmak istiyordu. Kaybedilen toprakları geri almak veya fütuhata girişmek gibi bir amacı olmadığından, halkı reformlarını kabul etmeye iknaya çalışıyordu. Toplumunu ise hiçbir zaman örneğin General Franko'nun 1936 sonrasında İspanya'da yaptığı gibi geleneksel toplumsal kanaatler ve sembollerle yönetmedi. (s. 97)

Tek parti dönemini anayasal ve parlamento düzeyindeki yapılanma üzerinden ele alan görüşler de mevcuttur. Yeni devlet yapılanmasında egemenlik kayıtsız şartsız millete devredilmiş ve meclisin üstünlüğü 1924 anayasasında yer almıştır. Anayasaya göre milletin tek ve gerçek temsilcisi Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak tanımlanmıştır. Karpat'a göre, 1924 anayasası yasama, yürütme ve yargı kuvvetlerini Mecliste toplamıştı. Anayasada kişi hak ve hürriyetleri en geniş manada tarif edilmişti ama onu hak ve hürriyetlerini gerçekleştirme araçlarından yoksun bırakıyordu. Hükümet hürriyet tahditlerini rejimin siyasi ideolojisinin mantığı sonucu değil, bütün kuvvetlerin mecliste toplayıp devrim hareketinin yürütülebilmesi için acil, pratik zorunlulukların sonucu olarak savunuyordu (Karpat, 1996).

Demir'e göre ise, "1924 Anayasası, 1921 Anayasası'na egemen olan "güçler birliği" ilkesini ve "meclis hükümeti" sistemini yeniden benimseyen ve devam ettiren bir Anayasadır. Güçler birliği ilkesi uyarınca, özellikle yasama ve yürütme güçlerini bünyesinde toplayan meclis hükümeti sistemi, Yeni Türk devletini ve Cumhuriyeti kuran bir sistemdir. Bu nedenle güçler birliği ilkesinden ve meclis hükümeti sisteminden ayrışması düşünülemezdi. Buna karşılık, yürütme yetkisinin Cumhurbaşkanı ve Bakanlar Kurulu tarafından kullanılması, meclisin hükümeti denetleyip gerektiğinde düşürebilmesi, onu parlamenter sisteme yaklaştıran özellikler olmuştur (Demir, t.y.).

Tek parti dönemi demokrasi tartışmalarını Osmanlı'dan kopuş ve süreklilik üzerinden tartışmaya açan görüşler de mevcuttur. Örneğin Kemal Karpat (1996), Türk Demokrasi Tarihi isimli eserinde Türkiye'nin demokratikleşme çabalarının Osmanlı'nın son döneminde başlayan uzun bir sürecin devamı olduğunu ve Cumhuriyet döneminden itibaren demokratlaşma gayretlerinin daha kuvvetli ve sürekli olduğunu belirtmektedir. Fakat Karpat'a göre, bu dönemin iç siyasi dinamikleri çok partili hayata geçişi engellemiştir.

Feroz Ahmad'a (2014) göre ise, 1923 sonrası Kemalizmin baş döndürücü bir hızla modernliğe ilerlediğini, hükümetin demokratik değil ama en azından yeni-ataerki padişahlık da olmadığını vurgulamaktadır.

Şükrü Karatepe (1997), muhalefeti baskı yoluyla sindirme geleneğinin İttihatçılar tarafından başlatıldığını ve Cumhuriyetçiler tarafından da benimsendiğini iddia ederek, 1946'ya kadar Halk Partisi'nin siyasi hayata tek başına hakim olduğunu ve Terakki Perver Fırka ve Serbest Fırka gibi güçlü muhalefet girişimlerinin daha filizlenme aşamasındayken yok edildiğini belirtmektedir. Ayrıca 1946'da çok partili hayata geçilmesinin de dünya konjonktüründeki değişimlerin zorlaması olduğu yorumunu yaparak, muhalefete tahammülsüzlüğün Osmanlı dönemindeki İttihatçı zihniyetle başladığını ve cumhuriyet yöneticileri tarafından devralınarak sürdürüldüğünü iddia etmektedir.

Tek Parti döneminde parti örgütünün bağımsızlığını ölçmek açısından parti örgütü ve parti üyeleri, partinin programı, tüzüğü ve parti içi dinamikler de büyük önem taşır. Tek parti döneminde Cumhuriyet Halk Partisi'nin parti yapılanmasını bu unsurlar üzerinden değerlendirmek söz konusu tartışmalara derinlik kazandırmaktadır. Mairus Deeb (1979) bir partinin özelliklerini net olarak anlayabilmemiz için 3 temel belirleyiciye bakmak gerektiğini ileri sürer. Bunlar; parti programında yere alan ilkeler, örgüt ve toplumsal temeldir. Bu üç belirleyici doğrultusunda çözümleme yapmak CHP ile ilgili değerlendirmelerde oldukça önemlidir.

Parti kurulduğunda tüzüğün Genel esaslar bölümünün 1. Maddesine göre amacı ulusal egemenliğin 'halk için halk tarafından' uygulanmasını sağlamak ve ülkeyi çağdaş medeniyetler seviyesine çıkarmaktı. Yine aynı maddeye göre kanunun üstünlüğünün her türlü kuvvetin üstünde olmasını sağlamaktı. Ayata'ya göre; bu ilk tüzük Halkçılık kavramını ön plana çıkarmakla beraber halkı sınıfsal olarak değil daha çok "yurttaşlık" kavramına göre değerlendirmekteydi. Bu kavrama göre halkçılar; hiçbir aile, sınıf, cemaat veya kişinin ayrıcalığını kabul etmeyen kimselerdi. Ayrıca ne kadar topluma bir şekil vermeye çalışsa da parti programını ve tüzüğünü kabul ederek üye olanlar tüzük veya programda 'kendi düşüncelerine aykırı olan fikirleri' kongrelerde serbestçe savunup bu maddelere karşı çıkarak değiştirilmesini veya kaldırılmasını talep etmekteydi (Torun, 2003). Bu durum kâğıt üzerinde de olsa partinin yeniliklere ve yeni fikirlere açık olduğunu göstermekte ve parti içinden aşağıya yukarıya doğru bir değişim olabileceğini göstermektedir. Ancak Parti yapısı itibarı ile parti içi demokrasi yok denecek kadar azdı bunun en büyük sebebi ise yönetici üst kadrolarının (Parti meclisi ve Milletvekilleri) liderin kesin oluru ile seçilmesiydi. Ayata (2010) bu durumun 1931 yılından sonra değişmeye başladığını ve bu tarihten itibaren CHP formal örgütlenmeyle modern parti olduğunu iddia etmektedir. Fiiliyatta ise kurulduğu günden beri parti içinde program, tüzük ve uygulamalardan daha farklı düşünen oluşumlar olmuştur. Çok partili sisteme geçerken kurulan partilerin hemen hemen hepsi Parti içindeki farklı görüşler sonucu ortaya çıkmıştı. Mecliste ise kendi hükümetini denetleyen ve zaman zaman zorlayan bir milletvekili gurubu bulunmaktaydı. Zaman zaman mecliste denetleme çalışmalarının aksadığı hissedildiğinde parti yönetimi çeşitli çözümler geliştirmişti. Yine de tüm gücü elinde bulunduran üst yönetim partiyi kendi düşüncelerini meşrulaştırdıkları bir yapı haline getirmişti. Parti yönetimi laik bir ulus devlet yaratma iddiasına engel gördüğü görüşleri bir rejim sorunu olarak üzerine gidiyor ve sert önlemler alıyordu. Bunun yanı sıra ekonomik konularda oldukça serbestliğe sahipti. Ekonomi üzerinde en rahat konuşulup tartışılan

konuların başında gelmekteydi. Ayrıca Atatürk sistem her dönem kısıtlı sayıda da olsa bağımsız milletvekili çıkarılmasını sağlamaktaydı. Ekonomik konularda oldukça özgür olmakla beraber toplumsal yapıyı değiştirmek için yapılan devrimlere karşı konularda üst yönetim daha sert ve uzlaşmadan uzak bir yaklaşım sergiliyordu. İlkeleri gereği ise CHP bulunduğu toplumu muhafazakârlaştırıcı değil özgürleştirici bir anlayışa sahipti. Laiklik kavramı, toplumu her türlü düşünsel ve sosyal yaşam anlamında dinin baskısından kurtarmak olarak görünüyordu. Halkçılık kavramı ile seçme seçilme hakkı sağlanıyordu. Milliyetçilik kavramı ise temelini milli egemenlik savaşından almaktaydı.

Duverger (t.y.), Cumhuriyet Halk Fırkası'nın yapısında tek parti olmasına karşın totaliter bir yön görülmediğini belirterek, bunu şöyle açıklamaktadır:

Üyelik isteğe bağlı ve herkese açıktır. İhraç ve tasfiye mekanizması mevcut değildi. Üniformalar, geçit resimleri ve sert bir disiplin yoktu. Parti içi demokrasi oldukça ileri görünmekteydi. Resmen, her kademedeki yöneticiler seçimle iş başına geliyorlardı. Uygulamada da bu seçimler, plüralist sistemlerdeki partilerde olduğundan daha yolsuz cereyan eder görünmüyordu. Parti içinde muhalefet gelişebilmektedir. Böylece tek parti siyasal rekabeti ortadan kaldırmaksızın sınırlamış olmaktadır. Cumhuriyet Halk Fırkası dışında yasaklanan çoğulculuk, parti içinde serbesttir ve orada muhalefet benzeri işlev görmektedir. (s. 361)

Halk Fırkasından Cumhuriyet Halk Partisine kadar parti içi demokrasi her dönem değişim göstermekle beraber partide güçlü genel sekreterlik anlayışı hakim olmuştur. Parti içi hegemon güç devrimleri hızlı kanunla ve sert biçimde yaparken, parti içinde bu devrimlerin zamana yayılmasını savunan başka bir anlayış da mevcuttu. Parti içindeki güç mücadelesi daha çok bu iki gurup arasında geçmekteydi. Çeşitli zamanlarda ülke politik süreciyle paralel olarak sertlik yanlılarının yerine daha ılımlı olan bu guruba hükümet kurma yetkisi verilmiştir. Ayrıca yıllarca Adnan Menderes ve İnönü arasında görüş ayrılıkları olmasına rağmen bu karşıt görüşler parti içinde yıllarca birlikte yer almışlardır.

Frey (1965) ve Tunçay (2002), CHP'nin meclis grup toplantılarında farklı görüşlere yer verildiğini, politikalar hakkındaki gerçek tartışmaların burada gerçekleştiğini, fakat mecliste durumun farklı olduğunu, milletvekillerinin evet efendimcilerden ibaret olduğunu ve kararların hep oybirliği ile alındığının altını çizmektedirler. Kara'ya (1985) göre ise, tek partili dönemde CHP'de parti içi gruplaşmalara hiçbir şekilde izin verilmemiştir. Bu da onun çoğulcu bir karakterde olmadığını açık bir göstergesidir.

SONUÇ

Tek Parti dönemi Türkiye siyasi tarihinde önemli bir dönüşümü simgeler. Bu dönüşüm siyasi olarak imparatorluktan ulus-devlete, yönetim şekli olarak monarşiden Cumhuriyete ve toplumsal olarak da cemaatten vatandaşlığa geçiştir. Bu Osmanlı döneminden hem keskin bir kopuş hem de belli alanlarda sürekliliği de getirmiştir. Cumhuriyetin yeni devlet yapılanmasını gerçekleştiren siyasi aktörler ise Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliğinde Kemalist kadro ve Cumhuriyet Halk Partisidir.

Tek parti dönemi konusunda yapılan araştırmaların bir kısmı bu döneme olumlu eleştiriler getirirken bir kısmı ise özellikle demokrasi, siyasi işleyiş ve laiklik açısından olumsuz yönde eleştirmiştir. Tek parti döneminin sağlıklı değerlendirmesinin yapılabilmesi için tüm bu eleştirileri iyi anlamak günümüz siyasal tartışmalarını doğru bir zemine oturtmak açısından oldukça önemlidir. Ayrıca bu konuda yapılacak değerlendirme ve yorumların öncelikle o günün iç ve dış politikaları göz önünde bulundurularak yapılması büyük önem taşır. Yapılan eleştirilerin birleştikleri ortak nokta, dönemin koşulları dikkate alındığında tek parti döneminde devletin demokratik olarak nitelendirilebilmesi için gereken “asgari koşulları” karşılamadığı ve dolayısıyla demokratik olarak nitelendirilmesinin doğru olamayacağı yönündedir. Henüz çok yeni kurulmuş olan bir devletin uzun süreçler gerektiren bu koşulları sağlamasını beklemek de pek gerçekçi görünmemektedir. Öte yandan 1930'ların dünyasında hızla yükselen faşizm ve komünizm gibi totaliter rejimlerle kıyaslandığında tek parti olmasına karşın, bu dönemin yapısal ve düşünsel olarak onlardan tamamen farklı olduğu da açıkça görülmektedir. İki kez başarısızlıkla sonuçlanan çok partili hayata geçiş denemesinin yaşanması Türk demokrasi tarihi açısından önemli tecrübelerdir. Diğer taraftan bu süreçte tepeden inmece reformlar ve muhalefete yönelik baskıcı tutumlar en çok eleştirilen konular olmuştur. Bu dönemde Ulusal egemenlik kavramı ekseninde bir ulusal devlet oluşturulurken rejim kendini Batılı /modern ve rasyonalist (akılcı) bir temele oturtmaya çalışmıştır. Bir tarafta modernleşme ve demokratikleşme alanında atılan adımlar diğer yanda çok sesliliğe ve muhalefete yönelik sert ve baskıcı bir tutum dönemin iki farklı yüzünü ortaya koymaktadır. Yaşanan tüm bu gelişmeler ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkan yeni uluslararası düzen, tek parti döneminin sonunu getirip, çok partili hayata geçişi sağlamıştır.

KAYNAKÇA

- Ahmad, F. (2014). *Bir kimlik peşinde Türkiye*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Akyol, T. (2008). *Ama hangi Atatürk*. Doğan Kitap Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2023). *Cumhuriyet asırlık bir muhasebe*. İletişim Yayınları.
- Ayata, A.G. (2010). *CHP (örgüt ve ideoloji)*. Gündoğan Yayınları.
- Aybars, E. (1988). *İstiklal mahkemeleri*. Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.
- Dahl, R. A. (1993). *Demokrasi ve eleştirileri*. Yetkin Yayıncılık.
- Debb, M. (1979). *Party politics in Egypt: The waft and it's rivals 1919-1935*. Ithaka.
- Demir, F. (tarih yok). *Cumhuriyet dönemleri Türk Anayasaları ve Hükümet Sistemleri*. <https://hukuk.deu.edu.tr> > Fevzi-Demir3.
- Demirel, A. (1998). Birinci meclis. C Koçak (Ed.), *Birinci meclis, birinci ve ikinci Anadolu müdafaa-i hukuk gurupları* (s. 109). Sabancı Üniversitesi.
- Demirel, A. (2014). *Tek partinin iktidarı Türkiye'de seçimler ve siyaset (1923-1946)*. İletişim Yayınları.
- Duverger, M. (1974). *Siyasi partiler*. (E. Özbudun, Çev.). Bilgi Yayınevi.
- Eroğlu, N. (2007). Atatürk dönemi iktisat politikaları (1923-1938). *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), 63-73.
- Ertunç, A. C. (2010). *Cumhuriyetin tarihi*. Pınar Yayınları.
- Frey, F. W. (1965). *The Turkish political elite*. MIT Press.
- Gürkan, U. (2022). *Dünden bugüne TBMM*. ulucgurkan.net. <https://ulucgurkan.net/2022/03/dunden-bugune-tbmm/>.
- Kara, N. (1984). Türkiye'de çok partili sisteme geçiş kararının nedenleri. *Yapıt- Toplumsal Araştırmalar Dergisi*, (8), 70.
- Karaömeroğlu, M. A. (2006). Türkiye'de çok partili demokrasiye dönüşün toplumsal dinamikleri. *Toplum ve Bilim*, (106), 174-191.
- Karatepe, Ş. (1997). *Tek parti dönemi*. İz yayıncılık.
- Karpat, K. H. (1996). *Türk demokrasi tarihi, sosyal, ekonomik, kültürel temeller*. Afa Yayınları.
- Kaya, Y. (2022). Birinci meclis'ten sonra muhalefet: Tek partili büyük millet meclisi'nde toprak mülkiyeti üzerine tartışmalar, *tek parti dönemini yeniden düşünmek*. S Adak ve A Lamprou (Eds.). İstanbul Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Köker, L. (2016). *Modernleşme, Kemalizm ve demokrasi*. İletişim Yayınları.
- Mutlu, S. (2013). Tek parti döneminde parti-devlet bütünleşmesine bir örnek: "Dilek Sistemi". *Atatürk Araştırma Dergisi*, XXIX(86), 53-102.
- Özbudun, E. (1989). Atatürk ve demokrasi. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 5(14), 293.
- Tanör, B. (1996). *Osmanlı - Türk anayasal gelişmeleri*. Afa yayınları.
- Timur, T. (2003). *Çok partili hayata geçiş*. İmge Yayınevi.
- Tomanbay, M. (2017). Maynard Keynes'in yaşamı ve iktisadi düşüncesinin gelişimi. *Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(11), 12.
- Torun, E. (2003). *Sivas'dan büyük kongreye cumhuriyet halk partisi*. Kocaeli Üniversitesi Yayınları.
- Tunçay, M. (2002). CHP grup toplantısı tutanakları, 1923-1924. Y Demirel ve O.Z. Konur (Eds.), *Önsöz*. İstanbul Bilgi Üniversitesi.

- Uyar, H. (2006). "Atatürk Dönemi İç Politikası 1920-1938", *Yakın Dönem Türk Politik Tarihi*. Ankara:AnıYayıncılık.
- Uzun, H. (2010). Tek parti döneminde yapılan cumhuriyet halk partisi kongreleri temelinde değişmez genel başkanlık, Kemalizm ve milli şef kavramları. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 9(20-21), 234-235.
- Yeşilay, R. B. (2005). Devletçiliğin Türkiye ekonomisindeki izdüşümleri. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(1), 121.
- Zürcher, E. J. (2019). *Cumhuriyetin ilk yıllarında siyasal muhalefet terakkiperver cumhuriyet fırkası (1924-1925)*. İletişim yayınları.

Geliş Tarihi:

20.04.2024

Kabul Tarihi:

10.06.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Üzüm, B., Elçiçek, M. & Pesen, A. (2024). Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisi: bir meta-analiz çalışması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1690-1713. doi: 10.46928/iticusbe.1469733

PROGRAMLAMA ÖĞRETİMİNİN BİLGİ İŞLEMSEL DÜŞÜNME BECERİSİNE ETKİSİ: BİR META-ANALİZ ÇALIŞMASI

Araştırma

Burhan Üzüm

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Siirt Üniversitesi

uzum_b@siirt.edu.tr

Mithat Elçiçek

Siirt Üniversitesi

mithateliccek@gmail.com

Ata Pesen

Siirt Üniversitesi

atapesen@siirt.edu.tr

Burhan ÜZÜM, Siirt Üniversitesi Eğitim Programları ve Öğretim alanında Dr. Öğr. Üyesidir. Eğitimde program geliştirme ve değerlendirme ile ilgili yayınları bulunmaktadır.

Mithat ELÇİÇEK, Siirt Üniversitesi Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri alanında Doçenttir. Uzaktan eğitim, mobil öğrenme bilgisayar teknolojileri ile ilgili yayınları bulunmaktadır.

Ata PESEN, Siirt Üniversitesi Eğitim Programları ve Öğretim alanında Doçenttir. Eğitimde program geliştirme ve değerlendirme ile ilgili yayınları bulunmaktadır.

PROGRAMLAMA ÖĞRETİMİNİN BİLGİ İŞLEMSEL DÜŞÜNME BECERİSİNE ETKİSİ: BİR META-ANALİZ ÇALIŞMASI

Burhan Üzüm
uzum_b@siirt.edu.tr
Mithat Elçiçek
mithatelcicek@gmail.com
Ata Pesen
atapesen@siirt.edu.tr

Özet

Amaç: Bu araştırmada amaç programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki genel etkisinin incelenmesidir.

Yöntem: Programlama öğretimin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisinin incelendiği bağımsız deneysel çalışmalarda elde edilen sonuçları bütünleştirerek genel durumu ortaya koymayı amaçlayan mevcut araştırmada grup karşılaştırması meta-analiz türü olan işlem etkililiği meta-analiz yöntemi kullanılmıştır.

Bulgular: Araştırmanın alt problemlerine ilişkin bulgular programlama öğretiminin öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde pozitif yönde geniş bir etkisi olduğunu göstermektedir ($g=0.708$, %95 Güven Aralığı [0.555-0.861], $p<0.000$). Araştırmada, uygulanan programlama türünün, etki büyüklüklerini anlamlı bir şekilde farklılaştırmada etkili olmadığı bulgulanmış olsa da öğrenenlerin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde etkisi araştırılan dört programlama türünden metin tabanlı programlamanın diğer üç programlama türüne göre daha etkili olduğu ortaya çıkmıştır. Çalışmaların, deneysel uygulamanın yürütüldüğü yıla göre genel etki büyüklükleri incelendiğinde etki büyüklüğünün zaman ilerledikçe arttığı ve 2024 yılında yapılmış olan çalışmaların en büyük etki büyüklüğüne ve çok geniş bir etkiye sahip oldukları görülmüştür. Yayımlı türüne göre doktora tezlerinin küçük, yüksek lisans tezlerinin ise geniş bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Sınıf düzeyi açısından etki büyüklüğü incelendiğinde, okulöncesi kademesinde muazzam, ilkokul kademesinde çok geniş, ortaokul ve lise kademesinde orta, yükseköğretim kademesinde ise düşük olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bulgulardan hareketle öğretim kademesi üst seviyeye çıktıkça programlama öğretimin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisinin azaldığını ifade etmek mümkündür. Bununla birlikte öğretim kademesinin etki büyüklüklerini farklılaştırmada önemli bir moderatör olduğu savunulabilir. Çalışmada, etki büyüklüğünün en az olduğu örneklem grubu *orta* bir etki büyüklüğü ile 26-50 katılımcılı örneklem grubu iken etki büyüklüğünün en yüksek olduğu örneklem grubu *geniş* bir etki büyüklüğü ile 0-25 katılımcının olduğu örneklem grubudur. Araştırmaya dâhil edilen çalışmaların uygulama süresinin üç hafta ile 18 hafta arasında değiştiği, en çok deneysel uygulamanın ($k=25$) 7-10 haftalık zaman diliminde gerçekleştirildiği ve 3-6 hafta arasında yürütülen çalışmaların etki büyüklüğünün en büyük ve geniş düzeyde olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca çalışmada, deneysel işlem uygulama süresinin etki büyüklüklerini anlamlı bir şekilde farklılaştırmada etkili olmadığı görülmüştür.

Özgünlük: Bu araştırma, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisini inceleyen çalışmaları meta-analiz yöntemiyle bir bütün olarak ele alması açısından özgün bir çalışmadır.

Anahtar Kelimeler: Programlama öğretimi, bilgi işlemsel düşünme, blok tabanlı programlama, robotik kodlama tabanlı programlama, metin tabanlı programlama, bilgisayarsız programlama, meta-analiz

JEL Sınıflandırması:

THE EFFECT OF PROGRAMMING TEACHING ON COMPUTATIONAL THINKING SKILL: A META-ANALYSIS STUDY

Abstract

Aim: The present paper seeks the overall effect of programming teaching on computational thinking skill.

Method: The present study used meta-analysis method that intends to demonstrate the whole picture by combining the results of experimental studies examining the effect of programming teaching on computational thinking skill. Treatment effectiveness meta-analysis, a type of group comparison meta-analysis, was used in the present meta-analysis study.

Findings: Findings regarding sub-problems show that the overall effect of programming teaching is a large and positive effect on students' computational thinking skill ($g=0.708$, %95 CI [0.555-0.861], $p<0.000$). Although the applied programming was determined not to be an effective moderator in meaningfully differentiating the effect sizes, of the four programming types whose effects were examined on the computational thinking skill of learners, text-based programming was more effective than the other three programming types. The general effect sizes of studies on computational thinking skill by the years in which the experimental application was carried out demonstrate that the effect size increases over time and that the studies in 2024 have the largest effect size with a very wide effect level. Type of publication moderator reveals that doctoral dissertations has a small effect size and master's theses a large effect size. Educational level moderator presents a huge effect size at pre-school, a very large effect at primary school, a medium effect size at secondary and high school, and a low effect at higher education. Based on these findings, it can be argued that as the educational level increases, the effect of programming teaching on computational thinking skill decreases. However, it can be stated that educational level is an important moderator in differentiating effect sizes. In the study, the sample group with the smallest effect size was the sample group with 26-50 participants with a medium effect, while the highest effect size was the sample group with 0-25 participants with a large effect. The experimental application duration in the independent studies in the present meta-analysis is between three weeks and 18 weeks. It is determined that the most experimental applications ($k = 25$) are carried out in the 7-10 week period, and the studies carried out between 3-6 weeks have the largest effect size with a large effect size level. It shows that the duration of experimental application is not effective in significantly differentiating the effect sizes of programming teaching on computational thinking skill.

Originality: This study is original in that it as a whole examines the effect of studies examining the direct effects of programming types on computational thinking skill.

Keywords: Computational thinking, programming teaching, text-based programming, block-based programming, robotic coding-based programming, unplugged programming, meta-analysis.

JEL Classification:

GİRİŞ

Günlük hayatta karşılaşılan problem durumları önceki yıllara göre daha karmaşık bir hal almış ve 21. yüzyıl becerilerinin önemi giderek artırmıştır. Bu becerilerden biri de son yıllarda araştırmacı ve eğitimcilerin önemle altını çizdiği bilgi işlemsel düşünme becerisidir (Saavedra & Opfer, 2012). Papert (1980) tarafından ilk kez ortaya atılan bu kavram, karmaşık olarak görünen problemlerin küçük parçalara bölünerek ayrıştırılması, önemsiz bilgilerin göz ardı edilerek önemli parçaların her biri için basit kuralların tasarlanması ve bu kuralların benzer problemlerin çözümünde kullanılmasını ifade etmektedir (Wing, 2006). Diğer bir ifadeyle, bilişim teknolojileri yoluyla problemlerin formüle edilerek modellenmesi ve bu çözüm sürecinin farklı durumlara transfer edilebilmesidir (Pulimood, Pearson, & Bates, 2016). Bu bağlamda bilgi işlemsel düşünme; tıpkı bilgisayarlar gibi verileri organize etme, modeller yoluyla soyutlayabilme, algoritmik yapı ile çözümü otomatikleştirme, analiz etme ve genelleyebilme adımlarını kapsayan bir problem çözme sürecidir (Barr, Harrison & Conery, 2011).

Bilgi işlemsel düşünme, karmaşık ve zor olan programlama süreciyle benzerlikler içermektedir. Sadece kod yazabilme ile sınırlı olmayan programlama, sebep-sonuç ilişkisi yoluyla problemlere farklı açılardan bakabilmeyi ve çözümler üretebilmeyi de içinde barındıran, problem çözmeye götürecekt algoritmaların tasarlanıp uygulanması sürecidir (Akçay & Çoklar, 2016; Yıldız, Çiftçi & Karal, 2017). Dolayısıyla bilgisayar veya başka araçlara başvurarak problemi çözebilir hale getirme, verileri düzenleme, çözümlenme, çözümleri otomatikleştirme, farklı problemlere transfer ederek genelleştirme süreçlerini içermektedir (Doleck, Bazalais, Lemay, Saxena & Basnet, 2017). Bu bağlamda programlama öğretimi bilgi işlemsel düşünme için bir gereklilik olarak değil, ancak seçilebilecek bir yol olarak görülmektedir (Voogt, Fisser, Good, Mishra & Yadav, 2015). Bu nedenle, alanyazında programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisinin geliştirilmesine katkı sağladığı ifade edilmektedir.

Hem yurt içinde hem de yurtdışında yapılan araştırmalar, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine olumlu yönde etkisinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bu çalışmaların bazılarında metin tabanlı (Elçiçek, 2022; Öztürk, 2021; Sırakaya, 2019) ya da blok tabanlı programlamanın (Moreno-León, Robles & Román-González, 2015; Oluk, Korkmaz & Oluk, 2018), bazılarında ise robotik kodlamanın (Kaya, Korkmaz & Çakır, 2020; Strawhacker & Bers, 2015) bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisinin incelendiği görülmektedir. Bununla birlikte, ulusal alanyazında programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisini inceleyen çok sınırlı sayıda meta-analiz çalışmasına rastlanmıştır. Bu çalışmalardan biri Gürbüz Türk ve Yılmaz Tanataş (2024) tarafından yapılan ve blok-tabanlı kodlamada kullanılan araçların bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisini incelendiği meta analiz çalışmasıdır. 2014–2021 yılları arasındaki 25 çalışmayı kapsayan araştırmada, yapılan analizler sonucunda blok-tabanlı kodlamada kullanılan araçların bilgi işlemsel düşünme becerisine genel etkisinin orta düzeyde olduğu tespit edilmiştir.

Bu çalışmaların her birinin kendi içinde ulaştığı bulgu ve sonuçları vardır. Ancak ülkemizde doğrudan programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisini ele alan lisansüstü tezleri bir araya getirerek analiz eden bir çalışmaya rastlanmamıştır. Dolayısıyla bu çalışma, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisini inceleyen lisansüstü tezlerin bulgularını bütünleştirme ihtiyacından doğmuştur. Böyle bir çalışma programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etki gücünü ortaya koyması ve gelecekte bu konuda yapılacak araştırmalara ışık tutması açısından önemlidir. Öte yandan sınırlı sayıda çalışma grupları ile yapılmış deneysel lisansüstü tezlerin, meta-analiz çalışmasıyla daha geniş grupları temsil etmesi ve sonuçlarının daha bütüncül bir açıdan değerlendirilmesi araştırmacılar için de faydalı olacağı düşünülmektedir. Bu bağlamda bu meta-analiz çalışmasında, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisi, yayımlanmış lisansüstü tezlerde ortaya konulan istatistiksel verilerin birleştirilip elde edilecek etki büyüklüğü ile genel bir sonuca ulaşılmasını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda aşağıda yer alan araştırma sorularına cevap aranmıştır.

- 1) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisi hangi düzeydedir?
- 2) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi yayım yılına göre farklılaşmakta mıdır?
- 3) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi yayım türüne göre farklılaşmakta mıdır?
- 4) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi programlama türüne göre farklılaşmakta mıdır?
- 5) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi öğretim kademesine göre farklılaşmakta mıdır?
- 6) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi örneklem büyüklüğüne göre farklılaşmakta mıdır?
- 7) Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililik düzeyi uygulama süresine göre farklılaşmakta mıdır?

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmada kullanılan model, kullanılan meta-analiz türü, etki büyüklüğü ve yorumlanması, istatistiksel model, verilerin toplanması, kodlama ve kodlama güvenilirliğine yönelik bilgiler yer almaktadır.

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisinin incelendiği deneysel araştırmalarda ulaşılan sonuçların bir araya getirilip bütünleştirilmesi yoluyla genel durumun ortaya konulması istendiği için meta-analiz yöntemi kullanılmıştır. Glass (1976, s. 4), meta-analizi

sistemantik bir yöntem olarak tanımlanmaktadır. Dempfle (2006) ise meta-analizi bireysel çalışmaların tekrar değerlendirilmesi olarak ifade etmektedir. Başka bir ifadeyle, herhangi bir konuyla ilgili birbirinden ayrı gerçekleştirilen, benzer ve farklı sonuçlara sahip birden fazla çalışmanın bulguları meta-analizle karşılaştırılabilir ve yorumlanabilir, böylelikle gelecekte yapılması düşünülen araştırmalara yön vermek amacıyla daha geniş, daha ayrıntılı bir sentezleme yapılabilmektedir (Büyüköztürk, Kılıç-Çakmak, Akgün, Karadeniz & Demirel, 2013, s.18; Lipsey & Wilson, 2001; Schulze, 2007). Bu noktadan hareketle, meta-analiz araştırmaları kapsamında yürütülen çalışmaların tekil araştırmalarda elde edilen sonuçların nesnelliliğinin, tekrarlanabilirliğinin ve sistemantikliğinin sağlanmasına yardımcı olduğu söylenebilir (Sanchez-Meca & Marin-Martinez, 2010).

Alanyazın iki tür meta-analiz olduğunu göstermektedir. Bunlar meta-analiz türleri grup karşılaştırması meta-analizi ve korelasyonel meta-analizdir. Grup karşılaştırması meta-analizi türünde grup ortalamaları arasındaki fark karşılaştırılır. Bu gruplar doğal olarak (kız-erkek gibi) ortaya çıkmışsa *grup farklılığına dayanan* meta-analiz, deney ve kontrol grupları gibi yapay bir şekilde meydana getirilmişlerse *işlem etkililiğine dayanan (treatment effectiveness)* meta-analiz olarak adlandırılmaktadır (Durlak & Lipsey, 1991). Korelasyonel meta-analiz türü *test geçerliliği (test validity)* ve *değişken kovaryans (variable covariance)* şeklinde iki alt meta-analiz türünden oluşmaktadır. Test geçerliliği meta-analizinde bir ölçüt değişken ile bir ölçü değişken arasında fark olup olmadığına bakılır (Bakioğlu & Özcan, 2016). Değişken kovaryans meta-analizinde değişkenler iki veya ikiden fazladır ve bu değişkenler arasındaki kovaryansa odaklanılır (Camnalbur, 2008). Bu doğrultuda, araştırma sorularına bağlı olarak grup karşılaştırması meta-analiz türü olan işlem etkililiği bu çalışmada kullanılan meta-analiz türüdür.

Kullanılan İstatistik Modeli

Etki büyüklüğü meta-analiz çalışmalarında kullanılan temel analiz birimidir. Her bireysel çalışmanın etki büyüklüğü hesaplanıp ortak etki büyüklüğü belirlenir. Bu noktada “kesinlik, isabet derecesi ya da doğruluk (precision)” kavramı önemlidir. Standart hata, örneklem homojenliği, varyans, örneklem grubunun büyüklüğü, güven aralığı ve araştırmalarda kullanılan model kesinliği etkileyen faktörlerdir (Borenstein, Hedges, Higgins & Rothstein, 2013). Alanyazına bakıldığında meta-analiz yönteminde istatistiksel model olarak sabit etkiler modeli (Fixed Effects Model) ve rassal/rastgele etkiler modeli (Random Effects Model) görülmektedir. Bu iki modelden hangisinin kullanılacağı yapılan meta-analiz çalışmasında yer alan varsayımlara ve araştırmacının yapacağı çıkarımlara göre değişebilmektedir (Field & Gillett, 2010). Meta-analiz kapsamında kullanılacak istatistiksel model seçiminden önce eldeki çalışmaların ortak etki büyüklüğü belirlenir ve bu büyüklüklerin homojenliğine bakılır. Bu sonuçlara göre kullanılacak model belirlenir (Göçmen, 2004). Bu meta-analiz çalışmasında rassa/rastgele etkiler istatistiksel modeli uygulanmıştır.

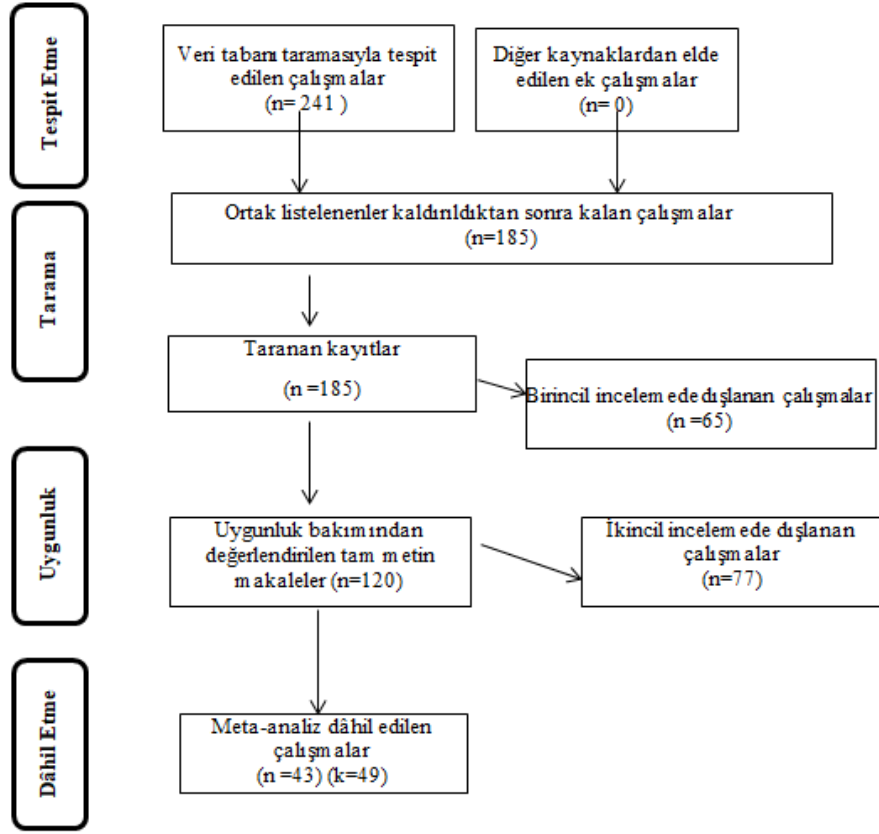
Kullanılan Etki Büyüklüğüne İlişkin Sınıflama ve Yorumlama

Programlama öğretimin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkililiğini araştıran bu çalışmada etki büyüklüklerinin yorumlanması için Thalheimer ve Cook (2002)'un 6 kategoriden oluşan etki büyüklüğü sınıflaması kullanılmıştır. Bu sınıflamaya göre etki büyüklükleri şu şekilde yorumlanmaktadır: (-)0,15-0,14 aralığında önemsiz; 0,15- 0,39 aralığında küçük; 0,40-0,74 aralığında orta; 0,75-1,09 aralığında geniş; 1,10-1,44 aralığında çok geniş; 1,45 ve üzerinde muazzam.

Veri Toplanma Süreci

YÖK Ulusal Tez Veri Merkezinde olan bilgi işlemsel düşünme becerisiyle ilgili olan lisansüstü tezler araştırma kapsamında yer almaktadır. Bundan dolayı tarih aralığı sınırlaması yapılmamış ve araştırmanın yapıldığı 2024'e (Nisan) kadar yayımlanmış olan lisansüstü tezlerin hepsi çalışma kapsamına alınmıştır. Tarama yapılırken alanyazın göz önünde bulundurularak bilgi işlemsel düşünme kavramına yönelik anahtar kelimeler kullanılmıştır. Araştırma konusuyla ilgili alanyazın incelemesi sonucunda kompütasyonel düşünme, bilgisayarca düşünme, bilişimsel düşünme, bilgisayarlı düşünme ve hesaplamalı düşünme (Çınar & Tüzün, 2017; Özçınar, 2017; Özkeş, 2016; Şahiner & Kert, 2016) ifadelerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu anahtar kelimeler ulusal tez veri merkezinde her biri için tarih ve alan sınırlaması o l m a d a n ayrı taramalar yapılmış ve ilgili çalışmalar elde edilmiştir. Taramalarda bilgi işlemsel düşünme için 177, kompütasyonel düşünme için 0, bilgisayarca düşünme için 44, bilişimsel düşünme için 5, bilgisayarlı düşünme için 3 ve hesaplamalı düşünme için 12 olmak üzere toplamda 241 çalışma listelenmiştir. Ulaşılan çalışmalardan deneysel uygulamada öntest-sontest uygulayan ve bu testlerle ilgili veriler (ortalama, t ve p-değeri, standart sapma) sunan yüksek lisans ve doktora tezleri araştırmaya dâhil edilmiştir.

Taramalar sonucunda elde edilen çalışmalar, dâhil edilme-hariç tutulma kriterlerine göre incelendikten sonra elde kalan ve son olarak detaylı incelemeden sonra meta-analize alınan çalışma sayıları Şekil 1 üzerinde gösterilmektedir. Şekil 1'deki PRISMA akış şeması Moher, Liberati, Tetzlaff, Altman ve The PRISMA Group (2009) PRISMA rehberinden uyarlanmıştır.

Şekil 1. Araştırma Sürecine Ait PRISMA Akış Şeması

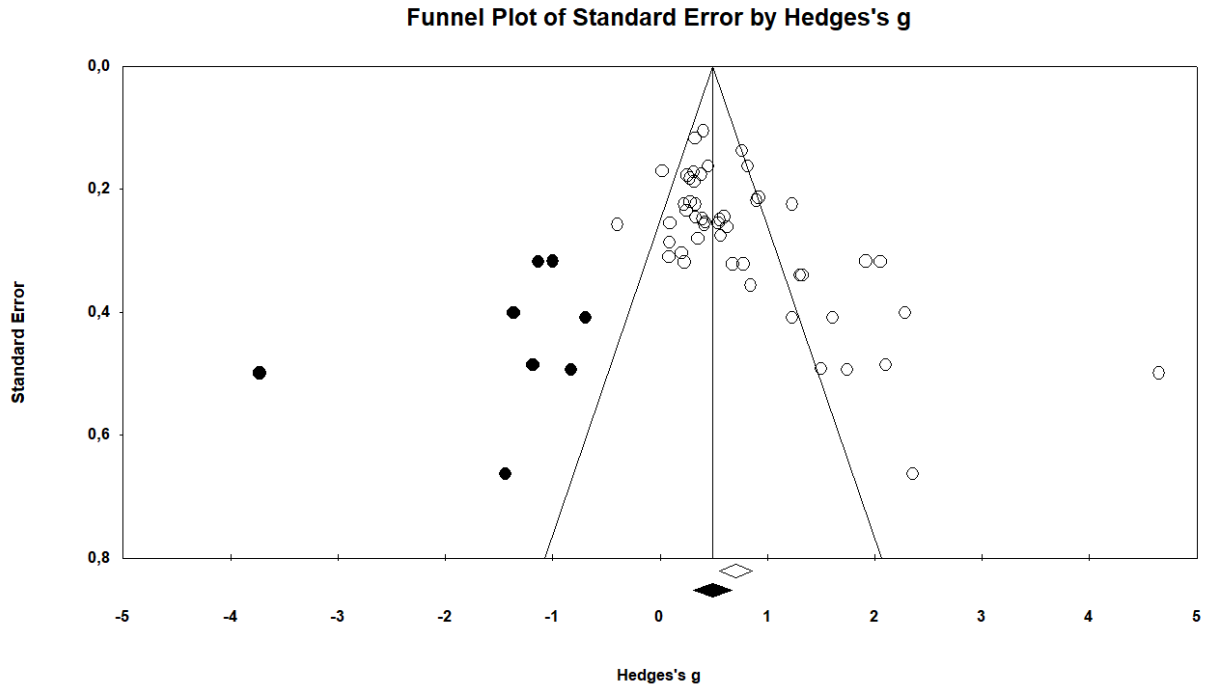
Kodlama ve Kodlama Güvenirliği

Meta-analiz çalışmalarında kodlama güvenliğinin sağlanması önemli bir husustur ve bunun sağlanması için çalışmaların en az iki kodlayıcı tarafından kodlanması önerilmektedir (Açıkel, 2009; Cooper, 2017; Temel & Karaağaoğlu, 2001; Wilson, 2009). Alanyazına bakıldığında küçük örnekleme sahip meta-analiz çalışmalarında örnekleme yer alan çalışmaların hepsi araştırmacı dışında başka kodlayıcılar tarafından kodlandığı görülmektedir. Öte yandan, büyük örneklemler meta-analiz çalışmalarında ise analize dâhil edilen çalışmalar arasından rastgele bir örneklem seçilir ve bunlar araştırmacı dışında başka kodlayıcılar tarafından da kodlanır. Bu araştırmada tarama sonucunda elde edilen tüm çalışmalar Eğitim programları ve öğretim alanında biri Doçent diğeri ise Dr. Öğr. Üyesi unvanına sahip iki kodlayıcı ve Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri alanında Doçent unvanına sahip bir kodlayıcı olmak üzere 3 kodlayıcı tarafından kodlanmıştır. Şen ve Yıldırım (2020, s.24) üç veya üçün üstünde kodlayıcı arasındaki uyum katsayısının hesaplanmasında Fleiss Kappa katsayısına başvurulabileceğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda, bu çalışmada kodlayıcılar arasındaki uyum için Fleiss Kappa katsayısı 0.973 olarak hesaplanmıştır.

BULGULAR

Yayım Yanlılığına Yönelik Bulgular

Bu meta-analiz çalışmasında huni grafiği yayım yanlılığının olup olmadığını görsel olarak ortaya koymak için kullanılmıştır. 43 bireysel çalışmadan elde edilen 49 etki büyüklüğü Şekil 2'deki huni grafiğinde sunulmuştur.

Şekil 2. Huni Grafiği

Şekil 2 yatay eksen etki büyüklüklerini, dikey eksen standart hata değerlerini göstermektedir. Büyük örneklemler çalışmaları huni grafiğinin üst tarafında olduğu ve bu çalışmalardan elde edilen etki büyüklüklerinin genel etki büyüklüğü değerine yakın bir yerde toplandığı görülmektedir. Başka bir deyişle, çalışmaların huni grafiğinde bulunan dikey çizginin iki tarafına da yayıldığı ortaya çıkmaktadır. Huni çizgisinin dışında, sağda da solda da bazı çalışmaların yayıldığı görülmektedir. Grafiğin solunda, negatif etki büyüklükleri çalışmalarda uygulanan yöntemin kontrol grubu lehine sonuçlar ortaya çıkardığına işaret etmektedir. Fakat, çoğu çalışma grafiğin sınırları içindedir. Koyu siyahla içi dolu sekiz yuvarlağın huni grafiğinin solunda olduğu görülmektedir. Huni grafiği araştırmacılara yayım yanlılığı olasılığını görsel olarak yorumlama imkanı sağladığı için yayım yanlılığının gerçek anlamda olup olmadığını ileri istatistiksel analizlerle ortaya konmasının daha doğru bir yöntem olacağı belirtilmektedir. Bundan dolayı bu çalışmada yayım yanlılığının olup olmadığı Rosenthal ve Orwin'in Hata Koruma Sayısı testleri istatistiksel olarak test edilmiştir. Tablo 1 bu istatistiklerin bulgularından oluşmaktadır.

Tablo 1.Yayım Yanlılığı Bulguları

Rosenthal Classic fail –safe N (Rosenthal Hata Koruma Sayısı)	
Z-değeri	18.66981
p-değeri	0.0000
Alfa	0.05
Kuyruk(Tails)	2
Alfa için Z-değeri	1.95996
Gözlenen çalışma sayısı	49
P> alfa için gerekli çalışma sayısı	4398
Orwin fail –safe N (Orwin Hata Koruma Sayısı)	
Gözlenen çalışmalardaki Hedges' değeri	0.54588
Çalışmayı anlamsız kıllacak Hedges' g için kriter	0.00001
Eksik çalışmalarda ortalama Hedges' g	0.00000
Hedges' g değerini 0,01'in altına düşürecek eksik çalışma sayısı	4745

Tablo 1 Rosenthal Hata Koruma Sayısına ait bulgular 49 etki büyüklüğüne ait z değerinin 18.66981 ve p değerinin 0.000 olduğunu göstermektedir. Hata Koruma Sayısı 4398'dir. Bunun anlamı, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisini geçersiz kılmak için 0 (sıfır) veya negatif yönlü 4398 çalışmaya daha ulaşılması gerekir. Mevcut çalışmada Hata Koruma Sayısının meta-analize dahil edilen toplam çalışma sayısından oldukça büyük olması yayım yanlılığı olmadığına işaret etmektedir. Orwin'in Hata Koruma Sayısı yayım yanlılığı olasılığının test edilmesinde kullanılan diğer istatistiksel yöntemdir. Orwin'in Hata Koruma Sayısı (Orwin fail-safe N) çalışmanın gözlemlenen ortalama etki büyüklüğü olan 0.54588 değerinin 0.0001'e düşürülmesi için gereken sıfır (0) veya negatif (-) yönlü etki büyüklüğüne sahip çalışma sayısının 4745 olduğu göstermektedir. Hata Koruma Sayısı mevcut meta-analiz çalışmasındaki toplam 49 olan etki büyüklüğünün yaklaşık olarak 100 katıdır.

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Genel Etkisine Yönelik Bulgular

Bilgi işlemsel düşünme becerisine yönelik yapılan bireysel çalışmalara ait veriler genel etki büyüklüğünün hesaplanmak üzere analiz edilmiş Tablo 2'de sabit etkiler ve rastgele etkiler modeline göre ulaşılan etki büyüklükleri, % 95 güven aralığı ile Q ve p değerleri sunulmuştur.

Tablo 2. Ortalama Etki Büyüklükleri ve Güven Aralığı Alt ve Üst Sınır Değerleri (Genel Etki Büyüklüğü)

Model	k	Hedges' g	% 95 Güven Aralığı		Q	P
			Alt Sınır	Üst Sınır		
Sabit Etkiler Modeli (SEM)	49	0.546	0.482	0.609	252.105	0.000
Rastgele Etkiler Modeli (REM)	49	0.708	0.555	0.861		

Tablo 2'de sabit etki modeli dikkate alındığında %95 güven aralığının üst sınırının 0.609 ve alt sınırının 0.482 arasında olduğu ve ortalama etki büyüklüğü değerinin (Hedges' g) 0.546 olarak hesaplandığını göstermektedir. Fakat, sabit etkiler modelinin bu meta-analiz çalışmasına uygunluğunu tespit etmek amacıyla heterojenlik testinden elde edilen sonuç incelenmiş ve dağılımın heterojen olduğu (Q=252.105; p<.05) tespit edilmiştir. Bundan dolayı, analizlerde sabit etkiler modeli yerine rastgele

etkiler modeli kullanılmıştır. Rastgele etkiler modeli dikkate alındığında %95 güven aralığının üst sınırının 0.861, alt sınırının 0.555 ve genel etki büyüklüğünün 0.708 olduğu ortaya çıkmaktadır. Thalheimer ve Cook (2002) etki büyüklüğü sınıflamasına dayanarak programlama öğretimin bilgi işlemsel düşünme becerisini geniş ve pozitif yönde etkilediği söylenebilir.

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Yayım Yılına Göre Bulgular

Bu meta-analiz çalışmasında n2017-2024 yılları arasında yapılan çalışmalar dâhil edilmiştir. 2017 yılında bu alanda sadece bir çalışmaya ulaşıldığı için moderatör analizi yapılırken kapsam dışı bırakılmıştır (bkz. Altun, 2017). Deneysel uygulamanın yapıldığı yıla göre etki büyüklüğünün farklılık gösterip göstermediği test edilmiş olup bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Yayım Yılına Göre Çalışmaların Etki Düzeyleri

Yayım Yılı	k	Hedges' g	%95 Güven Aralığı		Heterojenlik Testi		
			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
2018	3	0.277	0.025	0.530			
2019	7	0.655	0.194	1.117			
2020	11	0.600	0.348	0.851			
2021	5	0.512	0.031	0.993			
2022	8	0.653	0.183	1.122			
2023	11	0.993	0.668	1.318			
2024	3	1.382	0.527	2.237			
Gruplar arası					15.341	6	0.018*

Tablo 3 bilgi işlemsel düşünme becerisine yönelik çalışmaların, deneysel uygulamanın gerçekleştirildiği yıla göre genel etki büyüklüklerine ait bulguları içermektedir. Tabloda görüldüğü üzere en büyük etki büyüklüğüne sahip çalışmaların 2024 yılına ait çalışmaların olduğu söylenebilir ($g=1.382$). Bu etki büyüklüğü *çok geniş* etki büyüklüğü anlamına gelmektedir. İkinci sırada en büyük etki büyüklüğüne sahip çalışmalar 2023 yılında yapılan çalışmalardır. Etki büyüklüğü en düşük olan çalışmalar ise $g=0.277$ etki büyüklüğü ile 2018 yılında yürütülen çalışmalardır. Bu etki büyüklüğü ise küçük bir etki büyüklüğüdür. Yayım yılına göre 2019, 2020, 2021 ve 2022 yılında yapılan çalışmaların etki büyüklükleri ise *orta* etki büyüklüğü olarak ifade edilebilir. $Q=15.341$ değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 6 serbestlik derecesiyle 12.592 kritik değerinin üstünde olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra tablodaki p değerinin .05'ten küçük olduğu dolayısıyla yayım yılı moderatörü bakımından etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir ($Q=15.341; p<.05$).

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Yayım Türüne Göre Bulgular

Yayım türüne göre etki büyüklüğünün farklılığa neden olup olmadığı test edilmiş olup bulgular Tablo 4’de sunulmuştur.

Tablo 4. Yayım Türü Moderatörüne Göre Çalışmaların Etki Düzeyleri

Yayım Türü	k	Hedges’ g	%95 Güven Aralığı		Heterojenlik Testi		
			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
DR Tezi	9	0.359	0.101	0.618			
YL Tezi	40	0.791	0.615	0.967			
Gruplar arası					7.332	1	0.007*

Tablo 4 meta-analize alınan çalışmaların Doktora (DR) tezi ve Yüksek (YL) tezi olarak yayım türüne göre toplamda iki kategoriye ayrıldığını göstermektedir. Tabloda yayım türüne göre ulaşılan genel etki büyüklükleri incelendiğinde Doktora Tezlerinin $g=0.359$ etki büyüklüğü değeri ile küçük bir etkiye sahip oldukları söylenebilir. Yüksek Lisans Tezlerinin ise $g=0.791$ değeriyle geniş etki büyüklüğüne sahip olduğu ortaya çıkmaktadır. Bütün bunların yanında, tablodaki $Q=7.332$ değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 1 serbestlik derecesiyle 3.841 kritik değerinin oldukça üstünde olduğu görülmektedir. Dahası tablodaki p değerinin .05’ten küçük olduğu dolayısıyla yayım türüne moderatörüne göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir ($Q=7.332$; $p<.05$). Bu bulgudan hareketle yayım yılının etki büyüklüklerini farklılaştırmada önemli bir moderatör olduğu ifade edilebilir.

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Programlama Türüne Göre Bulgular

Bu meta-analiz çalışmasına dâhil edilen bireysel çalışmalar incelendiğinde bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde blok tabanlı, robotik kodlama, metin tabanlı programlama ve bilgisayarsız programlama türlerinin etkisinin araştırıldığı görülmektedir. Bir çalışmada ise (Avcu, 2019) blok tabanlı ve metin tabanlı programlamanın birlikte kullanıldığı tespit edilmiştir. Tek bir çalışma sadece mevcut durumu yansıtacağından moderatör analizi yapılırken bu çalışma analize dâhil edilmemiştir. Bilgi işlemsel düşünme üzerinde etkisi araştırılan programlama türüne göre etki büyüklüğüne ilişkin bulgular Tablo 5’te sunulmuştur.

Tablo 5. Programlama Türüne Göre Çalışmaların Etki Düzeyleri

Programlama Türü	k	Hedges’ g	%95 Güven Aralığı	Heterojenlik Testi
------------------	---	-----------	-------------------	--------------------

			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
Blok Tabanlı	26	0.570	0.394	0.745			
Robotik Kodlama	12	0.881	0.508	1.253			
Metin Tabanlı	6	0.993	0.247	1.739			
Bilgisayarsız Programlama	4	0.949	0.590	1.309			
Gruplar arası					5.439	3	0.142

Tablo 5 incelendiğinde meta-analize blok tabanlı, robotik kodlama, metin tabanlı programlama ve bilgisayarsız programlama türlerinin dâhil edildiği görülmektedir. Yapılan analiz sonucunda öğrenenlerin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde metin tabanlı programlamanın diğer üç programlama türüne göre daha etkili olduğu görülmektedir ($g=0.993$). Bunun geniş bir etki büyüklüğü olduğu söylenebilir. Blok tabanlı programlamanın ($g=0.570$) etki büyüklüğü ise orta düzeyde olup bilgi işlemsel düşünme üzerinde en az etkiye sahip olan programlama olduğu ortaya çıkmaktadır. Programlama tütü moderatöründen elde edilen etki büyüklüğü değerlerinin anlamlı bir farklılık taşıyıp taşımadığının ortaya konulması için heterojenlik testi değerlendirilmiştir. $Q=5.439$ değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 3 serbestlik derecesiyle 7.815 kritik değerinin oldukça altında olduğu görülmektedir. Bunun yanısıra tablodaki p değerinin .05'ten büyük olduğu, dolayısıyla programlama türüne göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık bulunmadığı söylenebilir ($Q=5.439;p>.05$).

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Öğretim Kademesine Göre Bulgular

Bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde yapılan bireysel çalışmalar deneysel uygulamanın yapıldığı öğretim kademesine göre okulöncesi, ilkökul, ortaokul, lise ve yükseköğretim olarak toplamda beş ayrı kategoriye ayrılmıştır. Bir adet çalışma (bkz. Avşar, 2023) ise öğretmenlerle gerçekleştirilmiştir. Bir çalışma ile karşılaştırma yapılamayacağı ve bu çalışma sadece mevcut durumu yansıtacağı için moderatör analizine dâhil edilmemiştir. Öğretim kademesine göre etki büyüklüğünün farklılık gösterip göstermediği test edilmiş olup bulgulara ait bilgiler Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Öğretim Kademesine Göre Çalışmaların Etki Düzeyleri

Öğretim Kademesi	k	Hedges' g	%95 Güven Aralığı		Heterojenlik Testi		
			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
Okul öncesi	2	1.815	1.202	2.429			
İlkökul	5	1.317	0.650	1.983			
Ortaokul	32	0.676	0.482	0.871			
Lise	4	0.464	0.233	0.696			
Yükseköğretim	5	0.344	0.120	0.569			
Gruplar arası					26.396	4	0.000*

Tablo 6 programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde en yüksek etki değeri ile okulöncesi kademesinde etkili sonuçlar ortaya çıkardığını göstermektedir ($g=1.815$). Bu etki büyüklüğü *muazzam* etki büyüklüğüdür. Öte yandan programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi

üzerinde ilkökul kademesinde ($g=1.317$) çok geniş, ortaokul kademesinde ise ($g=0.676$) orta bir etki büyüklüğüne sahip olduğunu söylemek mümkündür. Programlama öğretiminin en düşük etkiye sahip olduğu öğretim kademesi ise yükseköğretimdir ($g=0.344$). Bu bulgulardan hareketle öğretim kademesi üst seviyeye çıktıkça programlama öğretimin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisinin azaldığını ifade etmek mümkündür. Tablodaki $Q=26.396$ değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 4 serbestlik derecesiyle 9.488 kritik değerinin oldukça üstünde olduğu görülmektedir. Dahası tablodaki p değerinin .05'ten küçük olduğu dolayısıyla öğretim kademesine göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir ($Q=26.396$; $p<.05$). Sonuç olarak, öğretim kademesinin etki büyüklüklerini farklılaştırmada önemli bir moderatör olduğu savunulabilir.

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Örneklem Büyüklüğüne Göre Bulgular

Bilgi işlemsel düşünme becerisine yönelik bireysel çalışmalardaki katılımcı sayıları veri setinde bütünlük olması ve moderatör analizini kullanışlı kılmak için gruplandırılmıştır. Bunun için örnekleme yer alan katılımcıların sayısı dört grup olacak şekilde ayrılmıştır. Örneklem büyüklüğüne göre etki büyüklüğünün farklılık gösterip göstermediği test edilmiş olup bulgulara ait veriler Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Örneklem Büyüklüğüne Göre Çalışmaların Etkililik Düzeyleri

Örneklem Büyüklüğü	k	Hedges' g	%95 Güven Aralığı		Heterojenlik Testi		
			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
0-25 arası kişi	16	1.002	0.641	1.363			
26-50 arası kişi	16	0.493	0.283	0.703			
51-75 arası kişi	10	0.551	0.247	0.855			
76 ve üstü kişi	7	0.963	0.534	1.391			
Gruplar arası					8.244	3	0.041*

Tablo 7 programlama öğretiminin etki büyüklüğü değeri bakımından 26-50 katılımcılı örneklem grubunda $g=0.493$ değeri ile en az etkili olduğu görülmektedir. Bu etki büyüklüğü orta düzeyde bir etki büyüklüğü olduğu söylenebilir. 0-25 katılımcının olduğu örneklem grubunun en yüksek etki büyüklüğü değerine sahip olduğu ($g=1.002$) ve bu etki büyüklüğünün geniş bir etki büyüklüğü olduğu görülmektedir. 51-75 katılımcılı örneklem grubunun $g=0.551$ etki büyüklüğü değeri ile orta düzeyde bir etki büyüklüğüne sahip olduğu söylenebilir. Tablodaki $Q=8.244$ değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 3 serbestlik derecesiyle 7.815 kritik değerinin üstünde olduğu görülmektedir. Dahası tablodaki p değerinin .05'ten küçük olduğu dolayısıyla çalışmaların örneklem grubunun büyüklüğüne göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık olduğu söylenebilir ($Q=8.244$; $p<.05$).

Programlama Öğretiminin Bilgi İşlemsel Düşünme Becerisi Üzerindeki Etkililik Düzeyinin Uygulama Süresine Göre Bulgular

Uygulama süresine göre etki büyüklüğünün farklılık gösterip göstermediği test edilmiş olup bulgulara ait veriler Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Uygulama Sürelerine Göre Çalışmaların Etkililik Düzeyleri

Deneysel Süresi	Uygulama k	g	%95 Güven Aralığı		Heterojenlik Testi		
			Alt Sınır	Üst Sınır	Q	sd	p
3-6 hafta	12	0.917	0.490	1.344			
7-10 hafta	25	0.513	0.360	0.667			
11-18 hafta	12	0.879	0.520	1.238			
Gruplar arası					5.668	2	0.059

Tablo 8 uygulama sürelerinin üç gruba ayrıldığını göstermektedir. Tabloya göre en kısa deneysel uygulama süresi üç hafta, en uzun deneysel uygulama süresi ise 18 haftadır. Deneysel uygulamanın en çok (k=25) 7-10 haftalık zaman diliminde yapıldığı görülmektedir. En büyük etki büyüklüğü değerine (g=0.917) 3-6 hafta arasında yürütülen çalışmalar (g=0.917) sahiptir ve bu etki büyüklüğü *geniş* bir etki büyüklüğü olarak yorumlanabilir. En düşük etki büyüklüğüne (g=0.513) sahip çalışmalar 7-10 hafta arasında yapılan çalışmalardır. Tablodaki Q=5.668 değerinin X^2 tablosunda %95 güven aralığı ve 2 serbestlik derecesiyle 5.991 kritik değerinin altında olduğu görülmektedir. Dahası tablodaki p değerinin .05'ten büyük olduğu dolayısıyla çalışmaların deneysel uygulama süresine göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir farklılık olmadığı söylenebilir (Q=5.668; p>.05). Bu bulgudan hareketle, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde den uygulama süresi bakımından etki büyüklüklerini anlamlı bir şekilde farklılaştırmada etkili bir moderatör olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Tek bir çalışmada elde edilen bulguların tüm evrene genellenmesi araştırma sonuçlarının etki büyüklüğü açısından yeterli olmadığı için meta-analiz çalışmaları sayesinde birçok çalışma bir araya getirilip bütünleştirilerek genel etki büyüklüğü hesaplanabilmektedir. Bu doğrultuda programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisinin belirlenmesi amacıyla Türkiye Ulusal Tez Veri Merkezi taranmış ve 2024'e (Nisan ayına kadar) kadar bilgi işlemsel düşünme becerisiyle ilgili yayımlanmış yüksek lisans ve doktora tezlerine ulaşılmaya çalışılmıştır. Yapılan taramalar sonucunda 43 bireysel çalışmaya ulaşılmış ve bu çalışmalardan 49 etki büyüklüğü elde edilmiştir.

Araştırmada öncelikle bireysel çalışmalara ait etki büyüklükleri sabit etkiler modeli kullanılarak birleştirilmiş ve genel etki büyüklüğünün g=0.546 olduğu tespit edilmiştir. Ancak çalışmaların heterojen olduğu tespit edilmiş ve hesaplamaların REM'e göre yapılması kararlaştırılmıştır. Genel etki büyüklüğünün rastgele etkiler modelinde g=0.708 olduğu ortaya çıkmıştır. Bu sonuca göre bu meta-analiz çalışması, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde geniş bir etki büyüklüğüne sahip olduğunu ve bu etkilerin farklı değişkenler tarafından yönetildiğini ortaya koymuştur. Bu sonuç bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde programlama öğretiminin etkisini meta-analiz yöntemiyle inceleyen araştırma sonuçlarıyla benzerlik göstermektedir (Fidai, Capraro & Capraro,

2020; Gürbüzürk & Yılmaz Tanataş, 2024; Li, Wang, He, Cheng & Wang, 2022; Sun & Zhou, 2023; Zhang, Liang, Tian & Yu, 2024).

Programlama türü temel alınarak yapılan analiz sonucunda bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde metin tabanlı programlamanın diğer üç programlama türüne (robotik kodlama, blok tabanlı kodlama, bilgisayarsız kodlama) göre daha etkili olduğu görülmüştür. Blok tabanlı, robotik ve bilgisayarsız kodlamanın ise orta büyüklükte bir etkiye sahip olduğu ortaya çıkmıştır. Bu bulgu, Sun ve Zhou (2023) tarafından yapılan meta-analiz çalışması sonuçlarıyla örtüşmektedir. Ancak etki büyüklüklerinin uygulanan programlama türüne göre anlamlı bir farklılık göstermediği belirlenmiştir. Bu sonuca dayanarak, etkisi araştırılan dört programlama türünün de bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde etkili olduğu söylenebilir. Bu bulgu, Sun ve Zhou (2023) tarafından yapılan meta-analiz çalışması sonuçlarıyla örtüşmektedir. Xu, Wang & Wang (2023) da programlama araçlarının kullanımının bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olabileceğini ancak bu etkilerin eşdeğer olduğunu ve önemli farklılıklar göstermediğini ifade etmektedir. Bu araştırmada da programlara türüne göre etki büyüklüklerinde anlamlı bir farklılık tespit edilmemiş olsa da metin tabanlı, bilgisayarsız ve robotik kodlama programlarının bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde geniş bir etkiye sahip olması uygulayıcıların hangi programlama türünü öğretim süreçlerinde kullanacağına dair fikir verebilir. Ayrıca araştırmacılar açısından programlama türünü bilgi işlemsel düşünme becerisini hangi yönleri ile etkilediğini araştırması noktasında da yönlendirebilir.

Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki en yüksek etki değerinin okulöncesi kademesinde, en düşük etki değerinin ise yükseköğretim kademesinde olduğu görülmüştür. Diğer taraftan ilkokul kademesinde çok geniş, ortaokul kademesinde orta, lise kademesinde ise düşük bir etki büyüklüğü tespit edilmiştir. Çalışmaların öğretim kademesine göre etki büyüklükleri arasında anlamlı bir fark olduğu, dolayısıyla öğretim kademesinin etki büyüklüklerini farklılaştırmada etkili olduğu söylenebilir. Bu sonuçtan hareketle öğretim kademesinin üst seviyelere çıkması, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisini azalttığı şeklinde yorumlanabilir. Xu, Wang & Wang (2023) bilgi işlemsel düşünme becerisinin programlama öğretiminin etkililiğine ilişkin meta analiz çalışmasında ilkokul ve lise düzeyinde geniş etki ortaokul düzeyinden ise orta düzeyde bir etki tespit etmiştir. Araştırmaya dahil edilen okul öncesi çalışmalar sınırlı sayıda olsa da Martins, Silva ve Almeida Neris (2023) okul öncesi çocuklarla yapılan bilgi işlemsel öğrenmeye yönelik araştırmaların artış gösterdiğini ve bilgi işlemsel becerileri okul öncesi eğitim programlarına entegre edildiğini ifade etmektedir. Bunun yanında Bers (2017) okul öncesi eğitimde programa ve bilgi işlemsel düşünme becerisi arasındaki bağı kurmak için pedagojik olarak “oyun alanı olarak kodlama” ve “başka bir dil olarak kodlamayı” önermiştir.

Çalışmalar örneklem büyüklüğü bakımından incelendiğinde, en yüksek etki büyüklüğü değerinin 0-25 katılımcının olduğu örnekleme sahip çalışmalarda, en az olduğu örneklem grubunun ise 26-50 katılımcının olduğu çalışmalarda olduğu tespit edilmiştir. Ancak çalışmaların örneklem grubunun

büyüküğü bakımından etki büyüklükleri arasında anlamlı bir fark çıkmamış olması, örneklem büyüklüğünün etki büyüklüklerini farklılaştırmada etkili olmadığını göstermektedir.

Son olarak uygulama süresi temel alınarak yapılan analizlere göre en yüksek etki 3-6 hafta arasında yürütülen çalışmalarda, en düşük etki ise 7-10 hafta arasında yürütülen çalışmalarda olmasına karşın etki büyüklükleri uygulama süresine göre anlamlı bir farklılık göstermemiştir. Bu sonuca göre, programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde uygulama süresi moderatörü bakımından etki büyüklüklerini anlamlı bir şekilde farklılaştırmadığı söylenebilir. Xu, Wang & Wang (2023) uygulama süresinin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerinde anlamlı bir etkiye sahip olduğunu ve müdahale süresi arttıkça etki büyüklüğünün arttığını tespit etmiştir.

KAYNAKÇA

(*) İşaretli olan çalışmalar meta-analize dâhil edilen çalışmalardır.

Açıklı, C. (2009). Meta analiz ve kanıta dayalı tıptaki yeri. *Klinik Psikofarmakoloji Bülteni*, 19 (2), 164-172. http://pcp.psikofarmakoloji.org/pdf/TR/19_2_12.pdf.

Akçay, A. ve Çoklar, A. N. (2016). Bilişsel becerilerin gelişimine yönelik bir öneri: Programlama eğitimi. A. İşman, H. F. Odabaşı ve B. Akkoyunlu (Ed.), *Eğitim teknolojileri okumaları 2016* (ss. 121- 140) içinde. TOJET-Sakarya Üniversitesi.

*Altun, H. (2017). *Teknolojik Pedagojik Alan Bilgisi (TPAC) Çerçevesi ile oluşturulmuş programlama eğitiminin öğrenme çıktıları üzerine etkileri* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.

*Arslan Namlı, N.(2021). *Blok tabanlı programlama ve bilgisayarsız bilgisayar bilimi öğretim etkinliklerinin 5. sınıf öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerileri, öz yeterlilikleri ve akademik başarıları üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.

*Atiker, B. (2019). *Programlama öğretiminde ortaokul öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerilerinin başarıya etkileri* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

*Avcu, Y.E. (2019). *Özel yetenekli öğrenciler için bilişim teknolojileri ve yazılım alanına yönelik bir öğretim tasarımının geliştirilmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Balıkesir.

*Avşar, M.(2023). *Okul öncesi öğretmenlerinin bilgi işlemsel düşünme becerilerinin desteklenmesi: tasarım temelli hizmet içi eğitimin etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ankara.

*Bakır, E. E. (2023). *Blok tabanlı Scratch eğitimi ve uygulamalarının okul öncesi öğretmen adaylarının bilimsel yaratıcılık ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü, Kastamonu.

Bakioğlu, A., & Özcan, Ş. (2016). *Meta-analiz*. Nobel Akademik Yayıncılık.

Barr, D., Harrison, J. & Conery, L.(2011). Computational thinking: a digital age skill for everyone. *Learning & Leading with Technology*, 38 (6), 20-23. <http://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ918910.pdf>

Bers, M. U. (2017). *Coding as a playground: Programming and computational thinking in the early childhood classroom*. Routledge.

*Bilgiç, K. (2021). *Blok tabanlı programlama etkinlikleri ile zenginleştirilmiş öğrenme süreçlerinin öğrencilerin bilgi- işlemsel düşünme becerilerine etkisinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Mersin

Borenstein, M., Hedges, L.V., Higgins, J.P.T., & Rothstein, H.R. (2013). *Meta-analize giriş*. Serkan Dinçer (Çev.). Anı Yayıncılık.

*Bozal, M. (2022). *Matematik destekli temel programlama eğitiminin bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Samsun.

Büyüköztürk, Ş., Kılıç-Çakmak, E., Akgün, Ö. A., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri*. Pegem Akademi Yayıncılık.

- Camnalbur, M. (2008). *Bilgisayar destekli öğretimin etkililiği üzerine bir meta analiz çalışması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- *Ceylan, V. K. (2020). *Senaryo temelli Scratch öğretim programının öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerilerine, problem çözme ve programlama ünitesi erişilerine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Cooper, H. (2017). *Research synthesis and meta-analysis*. Sage Publications.
- *Çelik Kırçalı, B. (2019). *K12 düzeyinde algoritma öğretiminde kullanılan bilgisayarlı ve bilgisayarsız araçların çeşitli değişkenler açısından değerlendirilmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- *Çetinkaya, H. N. (2019). *Bilişim teknolojileri ve yazılım dersindeki etkinliklerin bilgi işlemsel düşünme ve bazı değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Malatya.
- Çınar, M. ve Tüzün, H. (2017). Bir alanyazın incelemesi ile ilgili eğitimde bilgisayarlı düşünme uygulamaları. 11. *Uluslararası Bilgisayar ve Öğretim Teknolojileri Eğitimi Sempozyumunda sunulan bildiri*. İnönü Üniversitesi, Malatya.
- *Çil Bilgin, E. (2022). *Video konferans aracılığıyla sunulan bilgisayarsız ve blok temelli etkinliklerin ortaokul öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerilerini geliştirmek için kullanımı* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Dempfle, A. (2006). *Evaluation of methods for meta analysis of genetic linkage studies for complex diseases and application to genome scans for asthma and adult height* (Unpublished Doctoral Dissertation). Philipps-Universität Marburg, Germany.
- Doleck, T., Bazalais, P., Lemay, D. J., Saxena, A., & Basnet, R. B. (2017). Algorithmic thinking, cooperativity, creativity, critical thinking, and problem solving: exploring the relationship between computational thinking skills and academic performance. *Journal of Computers in Education*, 4(4), 355-369. <https://doi.org/10.1007/s40692-017-0090-9>
- *Doğruluk, S.(2022). *Disiplinlerarası öğretim yaklaşımına dayalı olarak geliştirilen algoritma ve programlama dersi öğretim programının öğrencilerin akademik başarısına, bilgi işlemsel düşünme algısına ve becerisine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Adana.
- Durlak, J. A., & Lipsey, M. W. (1991). A practitioner's guide to meta-analysis. *American Journal of Community Psychology*, 19 (3), 291–332. <https://doi.org/10.1007/BF00938026>.
- Elçiçek, M. (2022). Does teaching programming have an effect on computational thinking skill? A longitudinal study. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 12(1), 40-50. 10. <https://doi.org/5961/higheredusci.936833>.
- *Erdem, E. (2018). *Blog tabanlı ortamlarda programlama öğretimi sürecinde farklı öğretim stratejilerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- *Erdel, M.(2024). *İlkokul öğrencilerine uygulanan bilgisayarsız bilgisayar bilimi, blok tabanlı ve robotik kodlama eğitiminin, öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme ve kodlama becerilerine etkilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bolu.
- *Ersöz, Ö.(2024). *Makine öğrenimi bağlamında bilgisayarsız etkinliklerle bilgi işlemsel düşünme becerisinin kazandırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

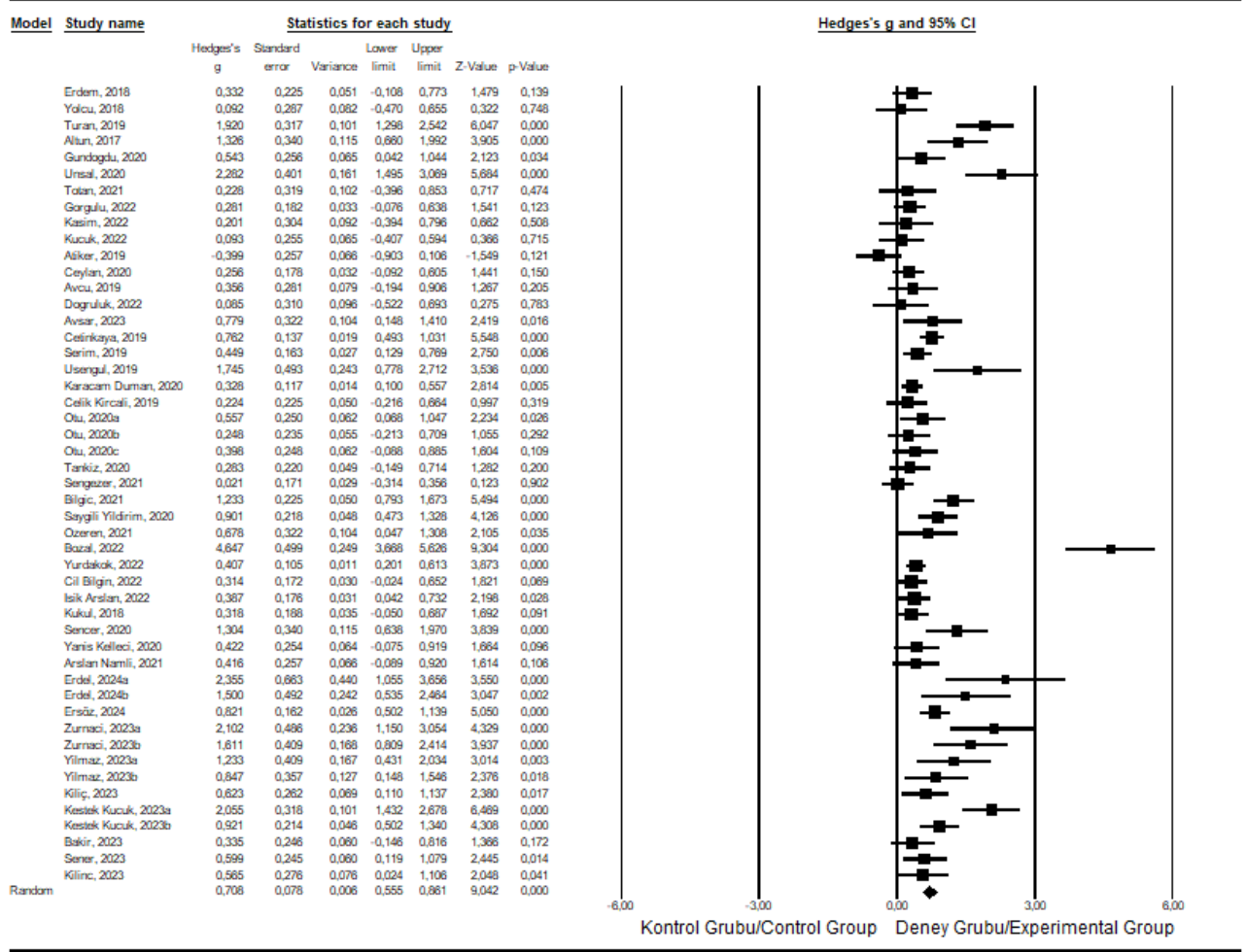
- Fidai, A., Capraro, M. M., & Capraro, R. M. (2020). "Scratch"-ing computational thinking with Arduino: A meta-analysis. *Thinking Skills and Creativity*, 38, (100726), 1-24. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2020.100726>
- Field, A. P., & Gillett, R. (2010). How to do a meta-analysis. *British Journal of Mathematical and Statistical Psychology*, 63(3), 665-694. <https://doi.org/10.1348/000711010X502733>.
- Glass, G.V. (1976). Primary, secondary, and meta-analysis of research. *Educational Researcher*, 5 (10), 3-8. <https://www.jstor.org/stable/1174772?seq=1>.
- Göçmen, G. (2004). Meta analizin genel bir değerlendirmesi. *Sakarya Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 7, 186–192. <https://dergipark.org.tr/pub/sakaefd/issue/11208/133852>.
- *Görgülü, T. A. (2022). *Lise düzeyi programlama eğitiminde probleme dayalı öğrenmeye yönelik minimumo robotik programlama etkinliklerinin öğrencilerin yaratıcı düşünme ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- *Gündoğdu, B. (2020). *Meslek lisesi öğrencilerine Lego robotikle algoritma öğretiminin bilgisayarca düşünme, bilişsel yük ve başarıya etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- Gürbütürk, O., & Yılmaz Tanataş D. (2024). Blok tabanlı kodlama araçlarının akademik başarı, tutum ve bilgi işlemsel düşünme becerisi üzerindeki etkisi: Meta-analiz çalışması. *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 11 (21), 58-69. <https://doi.org/10.29129/inujse.1425193>
- *Işık Arslan, İ. (2022). *Katılımcı tasarımla oluşturulmuş arttırılmış gerçeklik destekli programlama eğitiminin analizi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- *Karaçam Duman, B. F. (2020). *Metin temelli programlama öğretimi: Ortaokul öğrencilerinin bilgisayarca düşünme becerileri ve akademik başarılarının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- *Kasım, B. (2022). *Programlama eğitiminde kullanılan eğitsel robotik uygulamalarının ortaokul öğrencilerinin akademik başarı, bilgi işlemsel düşünme becerileri, ders motivasyonları ve robotik tutumlarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bahçeşehir Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.
- Kaya, M., Korkmaz, Ö. ve Çakır, R. (2020). Oyunlaştırılmış robot etkinliklerinin ortaokul öğrencilerinin problem çözme ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi. *Ege Eğitim Dergisi*, 21(1), 54-70. <https://doi.org/10.12984/eggeefd.588512>.
- *Kestek Küçük, D.(2023). *Kodlama eğitiminde eğitsel robot kullanımının özel yetenekli öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi*(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- *Kılıç, M. Z.(2023). *Deneyimsel öğrenmeye dayalı algoritma etkinliklerinin BİLSEM öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme, kodlamaya yönelik tutum ve başarılarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.
- *Kılınç, K. (2023). *Nörodidaktik programlama öğretimi verimliliğinin, beyin baskınlığı ve öğrenme stili değişkenleri bağlamında incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul
- *Kukul, V. (2018). *Programlama öğretiminde farklı yapılandırılan süreçlerin öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerilerine, öz yeterliliklerine ve programlama başarılarına etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.

- *Küçük, M. (2022). *Blok kodlarla 3 boyutlu nesne oluşturma'nın uzamsal ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- Li, F., Wang, X., He, X., Cheng, L., & Wang, Y. (2022). The effectiveness of unplugged activities and programming exercises in computational thinking education: A Meta-analysis. *Education and Information Technologies*, 27(6), 7993-8013. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-10915-x>
- Lipsey, M.W. & Wilson, D.B. (2001). *Practical meta-analysis*. Sage Publications.
- Martins, E. C., da Silva, L. G. Z., & de Almeida Neris, V. P. (2023). Systematic mapping of computational thinking in preschool children. *International Journal of Child-Computer Interaction*, 36, 100566. <https://doi.org/10.1016/j.ijcci.2023.100566>.
- Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, DG., & The PRISMA Group (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta analyses: The PRISMA Statement. *PLoS Med* 6 (7), e1000097. <https://doi:10.1371/journal.pmed1000097>.
- Moreno-León, J., Robles, G., & Román-González, M. (2015). Dr. Scratch: Automatic analysis of scratch projects to assess and foster computational thinking. *Revista de Educación a Distancia*, (46), 1-23. https://www.um.es/ead/red/46/moreno_robles.pdf
- Oluk, A., Korkmaz, Ö., & Oluk, H. A. (2018). Scratch'ın 5. sınıf öğrencilerinin algoritma geliştirme ve bilgi-işlemsel düşünme becerilerine etkisi. *Turkish Journal of Computer and Mathematics Education (TURCOMAT)*, 9(1), 54-71. <https://doi.org/10.16949/turkbilmat.399588>.
- *Otu, T. (2020). *Kodlama ortamlarının ortaokul öğrencilerinin başarı, tutum ve bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Bolu.
- Özçınar, H. (2017). Hesaplamalı düşünme araştırmalarının bibliyometrik analizi. *Eğitim Teknolojisi Kuram ve Uygulama*, 7(2), 149-171. <https://doi.org/10.17943/etku.288610>
- *Özeren, E. (2021). *Proje tabanlı öğrenmede sabit ve paylaşılan liderlik uygulamaları ile desteklenmiş blok tabanlı kodlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünmeye, güdülenmeye ve kodlama eğitime yönelik tutuma etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Bartın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Bartın.
- Özkeş, B. (2016). *Bilişimsel düşünme temelli ders etkinliklerinin öğrencilerin eleştirel düşünme becerileri ve problem çözme becerilerine yönelik alguları üzerine etkisinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Mevlana Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Öztürk, M. (2021). Otantik programlama etkinlikleri: Öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme ve programlama öz-yeterlilik inançlarına etkisi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(2), 1611-1640. <https://doi.org/10.17679/inuefd.773764>.
- Papert, S. (1980). *Mindstorms: Children, computers, and powerful ideas*. New York Basic Books.
- Pulimood, S. M., Pearson, K., & Bates, D. C. (2016). *A study on the impact of multidisciplinary collaboration on computational thinking*. Proceedings of the 47th ACM Technical Symposium on Computing Science Education (pp. 30-35). ACM.
- Saavedra, A. R., & Opfer, V. D. (2012). Learning 21st-century skills requires 21st-century teaching. *Phi Delta Kappan*, 94(2), 8-13. <https://doi.org/10.1177/003172171209400203>
- Sanchez-Meca, J., & Marin-Martinez, F. (2010). Meta-analysis in psychological research. *International Journal of Psychological Research*, 3 (1), 150-162. <http://dx.doi.org/10.21500/20112084.860>.
- *Saygılı Yıldırım, T. (2020). *Robotik kodlama öğretiminde probleme dayalı öğrenme yaklaşımının başarı, pozitif duygu ve bilgi işlemsel düşünmeye etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Çanakkale.

- Schulze, R. (2007). The state and the art of meta-analysis [Editorial]. *Zeitschrift für Psychologie/Journal of Psychology*, 215 (2), 87–89. <https://doi.org/10.1027/0044-3409.215.2.87>.
- *Sencer, M. (2020). *Bilişim teknolojileri ve yazılım dersinde Arduino kodlama ile kâğıt-kalem kodlama uygulamalarının öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerileri, problem çözme becerileri ve STEM tutumları üzerine etkisi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Mersin Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- *Serim, E. (2019). *Oyunlaştırma yöntemiyle tasarlanan kodlama eğitimi ile öğrencilerin hesaplamalı düşünme becerileri ve kodlamaya ilişkin öz-yeterlik algularının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Balıkesir Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Balıkesir.
- Sırakaya, D. A. (2019). Programlama öğretiminin bilgi işlemsel düşünme becerisine etkisi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23(2), 575-590. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/779583>.
- Strawhacker, A., & Bers, M. U. (2015). I want my robot to look for food: Comparing kindergartner's programming comprehension using tangible, graphic, and hybrid user interfaces. *International Journal of Technology and Design Education*, 25(3), 293-320. <https://doi.org/10.1007/s10798-014-9287-7>.
- Sun, L., & Zhou, L. (2023). Does text-based programming improve K-12 students' CT skills? Evidence from a meta-analysis and synthesis of qualitative data in educational contexts. *Thinking Skills and Creativity*, 49, 101340. <https://doi.org/10.1016/j.tsc.2023.101340>
- Şahiner, A. ve Kert, SB (2016). Kompütasyonel düşünme terimleri ile ilgili 2006-2015 yılları arasındaki karakterlerin incelenmesi. *Avrupa Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 5 (9), 38-43. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ejosat/issue/45153/565045>
- Şen, S., & Yıldırım, İ. (2020). *CMA ile meta-analiz uygulamaları*. Anı Yayıncılık.
- *Şener, K. (2023). *Metin tabanlı programlama öğretiminde oyunlaştırmanın öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerilerine ve motivasyonlarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- *Şengezer, M. U. (2021). *Kodlama öğretiminde yüz yüze ve karma öğrenme ortamlarının öğrencilerin bilgi işlemsel düşünme becerileri üzerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yeditepe Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- *Tankız, E. (2020). *Öğretmen adaylarının bilgisayarlı düşünme becerileri ve öğretimine ilişkin öz yeterlik algularının incelenmesi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa.
- Temel, M.A., ve Karağaoğlu, E. (2001). Tıpta meta-analizi. *Hacettepe Tıp Dergisi*, 32 (2), 184-190. <https://actamedica.org/index.php/actamedica/article/view/255/222>.
- Thalheimer, W. & Cook, S. (2002). How to calculate effect size from published research: A simplified methodology. http://www.bwgriffin.com/gsu/courses/edur9131/content/Effect_Sizes_pdf5.pdf.
- *Totan, H. N. (2021). *Blok tabanlı kodlama eğitiminin ortaokul öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerileri ve kodlama öğrenimine yönelik tutumlarına etkisi: Blocky örneği* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Necmettin Erbakan Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- *Turan, B. (2019). *Ortaokul öğrencilerinin geliştirdiği oyun ve robot projelerinde probleme dayalı öğrenmenin problem çözme ve bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Van.
- *Uşengül, L. (2019). *Lego wedo 2.0 eğitiminin öğrenenlerin Fen Bilimlerine yönelik akademik başarı ve tutumları ile bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Elazığ.

- *Ünsal, İ. (2020). *Blok tabanlı programlama etkinliklerinin ilkokul 2.sınıf öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Sakarya Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Sakarya.
- Voogt, J., Fisser, P., Good, J., Mishra, P.& Yadav, A. (2015). Computational thinking in compulsory education: Towards an agenda for research and practice. *Education and Information Technologies*, 20(4), 715-728. <https://doi.org/10.1007/s10639-015-9412-6>.
- Wilson, D. B. (2009). Systematic coding. In H. Cooper, L. V. Hedges & J. C. Valentine (Ed.), *The handbook of research synthesis and meta-analysis*, (2. bs., s. 159-176). Russell Sage Foundation.
- Wing, J. M. (2006). Computational thinking. *Communications of the ACM*, 49(3), 33–35. <https://doi.org/10.1145/1118178.1118215>.
- Xu, E., Wang, W., & Wang, Q. (2023). A meta-analysis of the effectiveness of programming teaching in promoting K-12 students' computational thinking. *Education and Information Technologies*, 28(6), 6619-6644. <https://doi.org/10.1007/s10639-022-11445-2>
- *Yanış Kelleci, H.(2020). *Eğitsel robotik uygulamalarına dayalı STEM eğitimi kapsamında öğretmen adaylarının eğitsel robotik TPAB öz-yeterlik inançlarının bilimsel yaratıcılık ve bilgi işlemsel düşünme becerilerinin incelenmesi* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Yıldız M., Çiftçi E. & Karal H. (2017). Bilişimsel düşünme ve programlama. H. F. Odabaşı, B. Akkoyunlu ve A. İşman (Ed). *Eğitim teknolojileri okumaları 2017*, (5. Bölüm, ss. 75-86). TOJET ve Sakarya Üniversitesi.
- *Yılmaz, T.(2023). *Bilgisayarsız ve bilgisayarlı kodlama etkinliklerinin ortaokul öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerilerine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Çanakkale
- *Yolcu, V. (2018). *Programlama eğitiminde robotik kullanımının akademik başarı, bilgi-işlemsel düşünme becerisi ve öğrenme transferine etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Isparta.
- *Yurdakök, E. A. (2022). *Fiziksel programlama aracı destekli programlama öğretiminin ortaokul öğrencilerinin bilgi işlemsel düşünme becerilerine ve özyeterlik algılarına etkisi* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Başkent Üniversitesi Eğitim Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Zhang, Y., Liang, Y., Tian, X., & Yu, X. (2024). The effects of unplugged programming activities on K-9 students' computational thinking: meta-analysis. *Educational technology research and development*, 1-26. <https://doi.org/10.1007/s11423-023-10339-5>
- *Zurnacı, B.(2023). *Robotik ve bilgisayarsız kodlamanın okul öncesi çocuklarının bilgi işlemsel düşünme ve yürütücü işlevlerine etkilerinin karşılaştırılması* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Erzurum.

Ek-1 Orman Grafiği

Geliş Tarihi:

03.05.2024

Kabul Tarihi:

20.06.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Yiğit Özüdoğru, H. (2024). Cumhuriyet dönemi coğrafya dersi öğretim programları (1924-2024). *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1714-1737. doi:10.46928/iticusbe.1477944

CUMHURİYET DÖNEMİ COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARI (1924-2024)

Araştırma

Hülya Yiğit Özüdoğru

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

hulya.yigit@hbv.edu.tr

Hülya YİĞİT ÖZÜDOĞRU, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümünde görev yapmaktadır. Sosyal politika, göç, coğrafi sorgulama becerisi ve coğrafya öğretim programları ile ilgili çalışmaları bulunmaktadır.

CUMHURİYET DÖNEMİ COĞRAFYA DERSİ ÖĞRETİM PROGRAMLARI (1924-2024)

Hülya Yiğit Özudoğru
hulya.yigit@hbv.edu.tr

Özet

Öğretim programları, milli eğitimin amaçlarının gerçekleşmesi ve istenilen niteliklere sahip bireyler yetiştirebilmek için cumhuriyetin kuruluşundan itibaren pek çok defa değiştirilmiştir. Bu çalışma cumhuriyetin ilanı ile birlikte liselerde uygulanan coğrafya dersi öğretim programlarının değiştirilmesinin gerekçelerini belirlemek amacıyla yapılmıştır. Bu gerekçelere bağlı olarak coğrafya dersi öğretim programlarının nasıl oluşturulduğu, öğrenciler için hangi konuların daha önemli hale geldiği, coğrafyanın ders saatlerine nasıl yansıdığı belirlenmiştir. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden tarihsel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB) kararları, doküman incelemesi tekniği ile analiz edilmiştir. 1924 tarihli ilk coğrafya programından itibaren 2024 yılında uygulamaya konulan son programa kadar otuz bir program belirlenmiştir. Bu programlara TTKB Kurul Kararları ve Tebliğler Dergisinden erişilmiştir. Bu kapsamda ilk olarak 1924 tarihli programdan edinilen üç yıllık deneyim sonrasında 1927 tarihinde ek program hazırlanmıştır. Bu programda, derslerin yoğunluğundan dolayı öğretmenlerin öğrenciyi derslerde aktifleştiremediği belirtilerek coğrafya ders saatleri artırılmıştır. İkinci önemli gerekçe, 1971 tarihli programda öğrencileri yükseköğretime hazırlamak olarak gösterilmiştir. Üçüncüsü 1982 yılında uygulamaya konulan program gerekçesinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'yi tanıtmak ve vatani sevdirmek önemli görülmüş, bunun için Türkiye coğrafyası konuları artırılmış, Türkiye coğrafyası derslerinin okutulduğu sınıfların ders saati ikiye çıkarılmıştır. Dördüncüsü 2005 yılında uygulamaya konulan program gerekçesinde belirlenmiştir. Kendinden önceki programların genel olarak program yaklaşımından uzak ve bilgi aktarmaya yönelik yalnızca konu sıralamasından ibaret olması, coğrafya biliminin güncelliğinin programlara yansıtılması gerektiği üzerinde durulmuştur. Sonuç olarak coğrafya dersi öğretim programları hazırlanırken edinilmiş tecrübeler, programların yoğunluğu, yükseköğretime hazırlık, vatan sevgisi, güncel gelişmeler ve bireylerin istenen niteliklere sahip olması göz önünde bulundurulmuştur. Çözüm olarak ders saatlerini artırma, konu yoğunluğunu azaltmak için belirli konuları programdan çıkarma, öğretim süresini üç yıldan dört yıla yükseltme gibi yöntemler bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ortaöğretim, Coğrafya, Öğretim Programı, Kurul Kararı, Ders.

JEL Sınıflandırması: I280

GEOGRAPHY CURRICULA IN THE REPUBLICAN PERIOD (1924-2024)

Abstract

Curricula, have been changed many times since the foundation of the Republic in order to raise individuals with desired qualifications. This study was conducted to determine the reasons for changing the geography curricula that started to be implemented in high schools with the proclamation of the Republic. Depending on these reasons, it was determined how the geography curricula were formed, which subjects became more important for students, and how geography was reflected in the course hours. Historical research method, one of the qualitative research methods, was used in the study. The decisions of the Board of Education were analyzed by document analysis method. thirty curricula were determined starting from the first geography curriculum dated 1924 to the last curriculum implemented in 2024. First, after three years of experience with the 1924 curriculum, an additional curriculum was prepared in 1927. In this curriculum, it was stated that teachers could not activate students during class due to the intensity of the course and geography course hours were increased. The second important step emerged in the rationale of the curriculum implemented in 1982. Introducing Turkey and making students love their homeland were considered important, and for this reason, the subjects of Turkish geography were increased, where Turkish geography courses were taught, were increased to two. The third important development was identified in the justification of the curriculum implemented in 2005. It has been emphasized that the previous curriculum were primarily focused on simply listing topics and were far removed from a comprehensive programmatic approach and curriculum should reflect the contemporary relevance of the science of geography. As a result, while preparing the geography curriculum, the experiences gained, the intensity of the curricula, patriotism, current developments and the desired qualifications of individuals were taken into consideration. As a solution, methods such as increasing course hours, removing certain subjects from the curriculum to reduce the intensity of the course, and increasing the teaching period from three to four years were found.

Keywords: Secondary Education, Geography, Curriculum, Board Decision, Course

JEL Classification: I280

GİRİŞ

Eğitim bireyin hayatı boyunca devam eden, kendisi için gerekli olan davranışların oluşmasında rol aldığı ve bu esnada davranış kazandığı bir süreç olarak kabul edilir (Taşpınar, 2016). Bu süreç içerisinde bireyin eğitimi formel ve enformel şekilde devam edebilmektedir. Formel eğitim yaygın ve örgün olarak bireylerin davranışlarının değiştirilmesine katkı sağlamaktadır. Örgün eğitim, birbirine dayalı ve hiyerarşik bir yapıda eğitim kademelerinden oluşan amaçları ve zorunlu olup olmadığı yasalarca belirlenmiş eğitimidir (Görgeç, 2019). Türkiye’de eğitim sistemi örgün eğitim kapsamında ana okuldan başlayarak ilk, orta, lise ve yükseköğretim şeklinde kademelenir. Örgün eğitimin ilk, orta ve lise kademesinde dört yıllık eğitim zorunludur. Bu kademelerin her birinin eğitim sisteminin hedeflerine ulaşmasında farklı görevleri bulunmaktadır. Bu kademelerde bulunan okullar, kendi niteliklerine göre eğitimin genel ve özel hedeflerine hizmet etmektedir. Bu hedeflerin gerçekleşmesinde kullanılan temel araçlardan biri öğretim programlarıdır. Milli eğitimin hedefleri doğrultusunda öğrencilere uygulanan öğretim programları, okulların özelliklerine göre çeşitlilik göstermektedir. Bu çeşitlilikten dolayı da öğrenciler ilgi ve kabiliyetleri doğrultusunda belirledikleri okullarda öğrenimlerine devam etmektedirler.

Eğitim programı, milli eğitimin amaçlarının gerçekleşmesi için öğrenme ve öğretme süreçlerini kapsayan öğretim programları ile bu programların dışındaki eğitim faaliyetlerinin tümüdür (Küçükahmet, 2009). Öğretim programı ise eğitim programları kapsamında olup çeşitli sınıflarda ve derslerde öğrencilerin kazanması istenen bir dersin içerik, beceri ve değerlerinin öğretimiyle ilgili tüm etkinlikleri kapsayan kılavuzlardır (Demirel, 2010; Dirik 2015; Taşpınar, 2016). Öğretim, öğrenmenin belirli amaca yönelik olarak okullarda planlı bir şekilde yürütülen boyutudur ve öğretim süreci ile hayata geçer (Şahin, 2015; Taşpınar, 2016). Demirel’e (2010) göre öğretim programı derslerde öğretilecekleri gösteren bir plan, öğretim de bu planın uygulanmasıdır.

Öğretim programlarının hazırlanmasında pek çok değişken etkilidir. Bu değişkenler ekonomik, politik, toplumsal, doğal, düşünsel, sanatsal, bilimsel ve teknik gelişmeler ile bireysel özellikler altında ele alınabilir (Sönmez ve Alacapınar, 2015). Bir öğretim programının zaman içinde mutlaka değiştirilme veya yenilenme ihtiyacı ortaya çıkmaktadır. Bundan dolayı ülkede yaşanan sosyal, siyasal, bilimsel, kültürel, teknolojik ve ekonomik gelişmeler, öğretim programlarının düzenli olarak gözden geçirilmesini gerektirmektedir. Bu gözden geçirmeleri öğretim programların iyileştirilmesi ve milli eğitimin hedeflerine ulaşma çabası olarak görmek mümkündür. Öğretim programları hazırlanırken yeni eğitim ihtiyaçları, pedagojik gelişmeler, toplumsal değer yargılarında ortaya çıkan değişimler, bireylerin ihtiyaçları, araştırma sonuçları, ulusal ve uluslararası standartlar gibi pek çok faktör göz önünde bulundurulmaktadır (Özçelik, 2016). Görgeç’e (2019, s. 16) göre bunlar; “toplum, birey ve konu alanı kaynaklarıdır”. Bu üç alanı da kapsayan haliyle öğretim programlarının hazırlanması, güncellenmesi ve değiştirilmesi devam eden karmaşık bir süreçtir.

Öğretim programı geliştirme başlıca üç aşamadan oluşur: Bunlar; planlama, uygulama ve değerlendirmedir. Program geliştirmenin ilk aşaması programın planlanmasıdır. Programa ilişkin düşünme ve tasarlama aşaması olan planlama aşamasında programcılar, öğretmenler ve öğrenciler için bir karar alırlar. Programın uygulama aşaması, planların uygulamaya geçirilme aşamasıdır. Değerlendirme aşamasında sonuçlar belirlenmekte, istenilen başarıya ulaşılamaması durumunda program değiştirilmekte ya da revize edilmektedir. Dolayısıyla programın değerlendirme sonuçları, programa süreklilik kazandırmak ve yaygınlaştırmak için izlenmektedir (Görgeç, 2019). Bu üç aşamanın öncesinde ise ihtiyaç belirleme aşaması gelmektedir. İhtiyaç belirleme aşamasında “Bireyin, toplumun, doğanın ve öğretim programı hazırlanacak olan bilim alanının ihtiyacı nedir?” sorusuna cevap aranır (Tuncel, 2021). Esasında bir öğretim programı geliştirme çalışmasında, değerlendirme ve ihtiyaç belirleme aşaması birbirlerini besleyerek devam eden bir süreçtir. Bu beslenme sonucunda öğretim programında ihtiyaca uygun olmayan yönler tespit edilirken aynı zamanda ihtiyacın ne olduğu anlaşılmasına çalışılır.

Her bir eğitim programının mutlaka bir eğitim felsefesi olmalıdır. Türkiye’de hazırlanan programların felsefi ve toplumsal temelleri de başta, Atatürk ilkeleri olmak üzere anayasa ve yasalar, kalkınma planları, hükümet programları, milli eğitim şuraları doğrultusunda yapılandırılmaktadır (Demirel, 2010). Öğretim programlarının temel ilkeleri belirlendikten sonra, 2017’de diğer programlarla birlikte coğrafya programında bir ilk olarak eğitim konusunda paydaş kurum ve kuruluşların hedefleri de göz önünde bulundurulmuştur. 2017 ve 2024 yılında taslak programların askıya çıkarılma uygulaması ile kamuoyunun görüşü alınmıştır. Ayrıca 2018 coğrafya programının hazırlık aşamasında hükümetin 2023 eğitim vizyonu, Avrupa Birliği Müktesebatı ve İlerleme Raporu, UNESCO, TÜBİTAK vb. kurumların raporları, Türkiye Yeterlilikler Çerçevesi, farklı ülkelerin öğretim programları ile Türkiye’deki eğitim konusunda uzmanlaşan yabancı bilim insanlarının raporlarına da başvurulmuştur (Kırkkeser, 2021).

Türkiye Cumhuriyeti’nde Tevhidi-i Tedrisat yasasının çıkarılmasıyla birlikte eğitim öğretim faaliyetlerinin tümü, Millî Eğitim Bakanlığının çatısı altında toplanmıştır. Halen bu Bakanlık bünyesinde bulunan Talim ve Terbiye Kurulu Başkanlığı (TTKB), eğitim ve öğretim plan ve programları ve ders kitapları üzerine çalışmalar yürütmek amacıyla 1926 yılında Millî Talim ve Terbiye Dairesi adıyla kurulmuştur (TTKB, 2022). Bu tarihten itibaren TTKB tarafından alınan kararlarla, okulların öğretim programları hazırlanmakta, değiştirilmekte veya güncellenmektedir. Türkiye’de milli eğitimin yöneleceği eğitim hedefleri, TTKB tarafından alınan bu kararlar sonrasında uygulamaya konulmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşundan itibaren değişen toplumsal ihtiyaçlar ve gelişmeler doğrultusunda öğretim programları TTKB kararlarıyla, dönemin ihtiyaçlarına uygun bireyleri yetiştirmek için pek çok kez değişikliğe uğramıştır. TTKB’nin program geliştirme çalışmalarından coğrafya dersi de payına düşeni almış ve cumhuriyetin kuruluşundan itibaren toplam otuz bir defa coğrafya dersi öğretim programlarında (CDÖP) değişiklik yapılmıştır.

Araştırmanın Amacı ve Önemi

Alan yazında geçmiş ve güncel CDÖP'yi pek çok yönüyle ele alan çalışmalar mevcuttur (Çomak ve Güncegörü, 2012; Girgin, 2010; Gülersoy, 2007; Kızılcıoğlu, 2006; Sekin ve Özel, 2003; Karabağ ve Şahin, 2007; Taş, 2005; Turoğlu, 2006; Üçışık ve Sekin, 2001; Öner, 2021; Yılmaz ve Zeybek, 1997). CDÖP üzerine yapılan ilk yayın Doğanay'a (1989) aittir. Bu çalışmada, 1982 ve sonrasındaki programları eleştirel bir yaklaşımla ele alınmıştır.

Öner (2021) Türkiye'de CDÖP'yi konu alarak yapılan araştırmaların 2005'ten sonra arttığı ve coğrafya eğitiminde yapılan tüm çalışmaların yaklaşık olarak %10'luk dilimini kapsadığını belirtmektedir. Ayrıca çalışmaların 2008 ve 2019'da en yüksek sayıya ulaştığı bulgusuna yer vermiştir. 2005 yılından sonra güncel programları, eleştiri, öneri, değerlendirme ya da coğrafi bir özelliği barındırıp barındırmaması gibi oldukça farklı yönleri ile inceleyen çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu çalışmaların çoğunluğunda, programların içerik kısmını oluşturan konu başlıkları, ders saatleri ve sınıflara göre dersin adının programlara göre nasıl bir değişim gösterdiği ön plana çıkmıştır. Alan yazındaki CDÖP araştırmalarında, programlarda konuların ve ders saatlerinin değiştirildiğine değinilmiş ancak bu değişimin nedenleri ile ilgili çok fazla bilgi verilmemiştir.

Tarihsel süreçte coğrafya programlarının özellikleri, benzerlikleri ve farklılıkları ve kültürel coğrafya, sosyal politika, afetler gibi tematik konuların incelendiği çalışmalar bu konudaki çalışmalardan bazılarıdır (Geçit, 2008'a; Geçit, 2008b; Karabağ, 2010; Şahin Kaplan, 2005; Özudoğru, 2015).

Geçmişten günümüze CDÖP'yi bütüncül bir şekilde inceleyen çalışma ise Karabağ, Şahin ve Şahin'in (2021) editörlüğünü yaptığı dokuz bölümden oluşan Coğrafya Dersi Öğretim Programları adlı kapsamlı bir kitaptır. Bu kitapta Osmanlı döneminden itibaren 2018 yılında uygulamaya konulan programa kadar hazırlanan programlar yaklaşım, içerik ve ders saatleri açısından incelenerek detaylıca analiz edilmiştir.

Bu çalışma diğer çalışmalardan farklı olarak, CDÖP'lerin geliştirme gerekçelerini bütüncül bir şekilde sunması açısından da önemlidir. CDÖP'nin hazırlanma gerekçelerinin arkasında yatan düşünce sistemini ortaya koyması açısından alan yazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca cumhuriyetin kuruluşundan itibaren TTKB tarafından kabul edilerek liselerde uygulanan genel lise CDÖP'nin tüm listesini sunmasından dolayı da alan yazına katkı sağlamaktadır. 100 yıllık bir zaman diliminde CDÖP geliştirme çalışmalarının sürecini anlama, nedenlerini ortaya koyma ve çözümlerin sonuçlarını analiz etmenin gelecek nesillerin daha iyi eğitim almasına hizmet etmesi beklenmektedir.

Çalışmanın kapsamına giren programların tamamı, genel lise CDÖP'den oluşmuştur. Ticaret liseleri, imam hatip liseleri, özel okullar, meslek liseleri ve öğretmen okullarının programları araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Tüm liselerin CDÖP'nin birlikte incelenmesi, verinin sunulması ve tartışılması açısından karmaşık olacağı düşünüldüğünden; çalışmanın kapsamı dönem dönem üç, dönem dönem de dört yıla çıkarılan ve genel lise olarak adlandırılan okulların, CDÖP ile

sınırlandırılmıştır.

Bu çalışma genel liselerde okutulan ortaöğretim CDÖP'lerin geliştirilme sürecine etki eden faktörlerin tespit edilmesi amacıyla yapılmıştır. Bu kapsamda CDÖP'lerin, program hazırlama gerekçelerinin belirlenmesi ve programlar arasında gözlenen değişimin incelenmesi amacıyla aşağıdaki araştırma sorusu belirlenmiştir.

1924'ten başlayarak 2024 yılında kabul edilerek uygulamaya konulan CDÖP'lerin değiştirilme gerekçeleri nelerdir? Bu gerekçelere bağlı olarak programlar nasıl şekillenmiştir?

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırmalardan biri olan tarihi araştırma yöntemi kullanılmıştır (Büyüköztürk, Çakmak, Akgün, Karadeniz ve Demirel, 2020). Tarihi araştırma için gerekli olan veriler resmî belge niteliğindeki dokümanlardan elde edilmiştir. Doküman incelemesi, olay veya olgular hakkında bilgi içeren materyallerin analizini kapsar. Belgeler birbiriyle ilişkilendirilerek, bütüncül bir yapı elde edilmeye çalışılır (Şimşek, 2009). Araştırmacı "Geçmişte ne oldu?" sorusuna cevap ararken o dönemde ne yaşandığını ve bunun niçin yaşandığını açıklamaya çalışır (Büyüköztürk vd., 2020, s.19). Nitel araştırmalarda amaç betimsel bir resim sunmak olduğundan bulgular, betimleyici açıklamalar şeklinde olabilirler (Merriam, 2018, s. 168).

Bu araştırmada kullanılan dokümanlar, cumhuriyetin kuruluşundan itibaren günümüze kadar geçen sürede ortaöğretimde uygulanmış olan CDÖP'lerdir. Bu dokümanlara TTKB'nin internet sitesinden, tebliğler dergilerinden ve Millî Eğitim Bakanlığının kütüphanesinden ulaşılmıştır. Araştırmada kullanılan TTKB ve şura kararları ile tebliğler dergisi genel ağ üzerinden tüm kullanıcıların erişimine açıktır.

Araştırmada ilk olarak tüm kurul kararları fihristi taranmış ve bunlar arasından ortaöğretimle ilgili olanlar ayırt edilmiştir. Daha sonra alan yazında CDÖP'leri konu alan araştırmalara ulaşılmış ve bu çalışmalarda incelenen programların tarih, karar no, tebliğler dergisi sayısı gibi kayıtları alınmıştır. Ardından kurul kararları fihristinden, tebliğler dergisinin ilgili sayılarında bahsedilen programlar kontrol edilmiştir. Bu esnada birbirini tekrar eden, meslek liseleri, öğretmen okulları, ilk ve ortaokulların coğrafya derslerini kapsayan programlar çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Ortaöğretim coğrafya dersi kapsamında olup, aralarında ders saati değişiklikleri, revizyon veya hiçbir değişiklik yapılmadığına dair bilgilerin de olduğu tüm kararlar çalışmaya dahil edilmiştir. Kararın ekinde veya devamında CDÖP bulunmuyor ise bu programlara tebliğler dergisinden erişilmiştir. Kararlara ulaşıldıkça varsa bir önceki karar sayısı da diğer kararlara ulaşmak için kullanılmıştır. Ayrıca şura kararları, MEB tarafından yayınlanmış program kitapları, TTKB ve MEB tarafından yapılan basın açıklamaları gerekli durumlarda değerlendirme amacıyla kullanılmıştır. Bu kapsamda otuz bir adet CDÖP kabul kararından bazılarının değiştirilme gerekçelerine ulaşılmıştır. Bazı programlarda kendinden öncekinin aynen kabulü olduğu için gerekçeye yer verilmediği tespit

edilmiştir.

Nitel araştırmalarda araştırmanın özelliğine göre amaçlı örneklem yöntemi kullanılabilir (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 217). Çalışmada kullanılan örnekleme yöntemi, amaçlı örneklem olarak belirlenmiştir. Araştırmanın amacı doğrultusunda tüm programlara ulaşılmıştır. Dolayısıyla araştırmanın evreni örneklemini kapsamaktadır. Araştırmanın iç geçerliğini artırmak için zengin veri ve çeşitleme yöntemleri kullanılmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013, s. 299). Buna bağlı olarak, veri kaynağı çeşitlemesi yapılmıştır. Kurul kararları, şura kararları, tebliğler dergisi, program kitapları ve MEB'in program hakkında yaptığı basın açıklamaları incelenmiştir. Böylece liselerde okutulan coğrafya dersleri için cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar hangi kararlar alınmış ve hangi programlar hazırlanmıştır sorusunun cevabına ulaşılmıştır. Bu programların karar tarihleri ve sayılarına Tablo 1'de yer verilmiştir.

Tablo 1. Coğrafya Dersi Öğretim Programları, 1924-2024

Sıra No	Karar /Genelge Tarihi	Karar/Genelge No
1.	Hicri 1340 (1924)	Bilinmiyor (15.09.1927 / 2544 değişiklik)
2.	03.09.1937	67
3.	13.09.1938	104
4.	17.10.1940	191 (Lise Klasik Şube 1)
5.	29.09.1941	131 (Lise Klasik Şube 2)
6.	02.11.1942	336 (Lise Klasik Şube 1-2-3)
7.	27.02.1942	31
8.	17.09.1949	912
9.	13.09.1954	1739-42
10.	21.09.1957	215
11.	22.03.1971	110
12.	29.12.1973	541
13.	19.11.1982	156
14.	08.07.1983	107
15.	08.07.1987	119
16.	29.08 1991	131 Kredili sistem
17.	16.09.1991	182
18.	27.03.1992	79
19.	08.07.1992	190 Kredili sistem
20.	07.09.1992	271 Kredili sistem
21.	09.09.1992	277 Kredili sistem
22.	15.03.1993	78
23.	14.07.2005	198 (2010/5, 2011/131, 2014/85 değişiklik)
24.	05.02.2017	28 (2017/84 değişiklik)
25.	19.01.2018	26
26.	23.05.2024	20

Kaynak: Özüdoğru, H. (2015)'dan faydalanılarak oluşturulmuştur.

Tablo 1'den de anlaşılacağı gibi, TTKB tarafından toplam yirmi altı defa coğrafya dersi programı için karar alınmıştır. Ayrıca beş defa da revizyon (değişiklik) veya ek olduğu belirtilerek program değişikliği kararı alınmıştır. Böylece cumhuriyetin kuruluşundan günümüze CDÖP ile ilgili toplamda otuz bir defa program değiştirilmiştir. Birbirlerine oldukça yakın tarihli kararların alınmasında, ufak çaplı olarak görülebilecek değişiklikler, diğer dersler için alınan kararlar ile programların önce liselerin birinci sınıfları, ardından iki ve üçüncü sınıflarının her biri için ayrı ayrı uygulamaya konulmak istenmesi etkili olmuştur.

BULGULAR

Bu bölümde coğrafya programlarının geliştirilme süreci ve gerekçeleri Tablo 1’de yapılan sıralamaya uygun olarak açıklanmıştır. Bazı programlarda yapılan değişiklikler ders saati ve güncelleme gibi özellikler taşıdığı için program hazırlama gerekçelerinin de bulunmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla program hazırlama gerekçesine erişilen programlar geçmişten günümüze doğru sırasıyla analiz edilmiştir. Okuyucular açısından anlaşılır olması için programlar üç başlık altında gruplandırılarak aktarılmıştır. Bu başlıkların belirlenmesinde ilk defa amaç, açıklama ve tavsiyeler bölümüne 1971 yılı programı ile yer vermeye başlanması ve 2005 yılından itibaren eğitimde yaklaşım değişimi ve yapılandırmacı yaklaşımın benimsenmesi etkili olmuştur.

1924-1971 Yılları Arası Lise Coğrafya Dersi Öğretim Programları

1340 (Hicri) tarihli liselerin 1. ve 2. devresi (öğretim kademesi) için hazırlanmış müfredat (öğretim) programı Osmanlıca yazılmıştır. Meclisin kurulmasından sonraya denk gelen bu program Maarif Vekâleti tarafından kabul edilmiş ve Matbaa-i Amire ’de 1340 (Hicri) yılında basılmıştır. Ancak kitapta programın kabul tarihine ait bir bilgiye rastlanmamıştır. 1924 tarihli program bu özelliğinden dolayı, cumhuriyet dönemi coğrafya dersinin ilk müfredat programı kabul edilebilir. Bu programın bir diğer özelliği de oldukça uzun bir dönem boyunca liselerde uygulanmasıdır. Bu programda iki devreye ayrılan liselerin 2. devresi günümüz liselerine tekabül etmektedir. Her iki devrede de eğitim-öğretim süresi üç seneden oluşmakta ve kız-erkek şubelerine ayrılmaktadır.

“1924 tarihli programın lise programlarının neden gerekli olduğunu açıklayan bölümünde, coğrafyanın önemi ve diğer bilimlerden farklı olarak coğrafyanın, ülkelerin ve özelliklerinin değişkenlik göstermesinden dolayı her ülke için ayrı önem arz ettiği üzerinde durulmuştur” (Özudoğru, 2015). 1927 yılına gelindiğinde *orta mektep ve lise programlarının zeyli* (ek, revizyon) konulu bir olur ile 1924 tarihli program güncellenmiştir. 15.09.1927 yılında hazırlanan 2544 sayılı bu olur, Milli Talim ve Terbiye Reisi Muhammed Emin’in imzasıyla kabul edilmiştir. Kurul kararının ilk sayfasında bu kararın, üç yıllık tecrübe ve yapılan incelemeler sonucunda alındığı ifade edilmiştir. Osmanlıca olarak yazılan bu ek kararda, öğretmenin konu yoğunluğundan dolayı dersleri sadece anlatarak yürütmek zorunda kaldığı belirtilmiştir. Ayrıca öğrencilerin kendi kendine öğrenmesi ve yeteneklerini geliştirmesinde zorluklar yaşandığı hususu üzerinde durulmuştur. Bu sebeple de aralarında coğrafya programının da bulunduğu bir program revizyonuna ihtiyaç duyulduğu aktarılmıştır. 1927 tarihli zeyilde, müfettişlerin raporları ve öğretmenlerin görüşlerinden yola çıkarak İstanbul’da ders öğretmenleri ile yapılan bir toplantıdan bahsedilmektedir. Toplantı sonucu müfredatın oldukça geniş olduğu ve ders saatlerinin yetersizliği üzerinde mutabık kalındığı aktarılmaktadır. Bu durum, coğrafya müfredatının değiştirilmesine sebep olarak gösterilmiştir. Bu nedenle de 1927 yılında alınan kararda, 1924 tarihli programdaki konuların sınıflar arası dağılımında değişiklik yapıldığı belirtilmiştir. Bu kararla eğitim öğretim faaliyetinde kalıcı öğrenmeyi sağlamak amaçlanmıştır. Öğrencinin kendi çalışmalarına zaman ayırması, gözlem ve incelemelerin öğrencinin

kendi tarafından yapılmasının gerekliliğinden söz edilmiştir. Öğrencilerin eğitimin bu şekilde yapılmasının özellikle eğitimin temelini oluşturulduğu ilk sınıfta, daha önemli olduğu vurgulanmıştır. 1927 tarihli bu zeylle, 1924 tarihli programda öğrencilere öğretimi yapılan konular aynen kalmış ancak sınıflar arasında konuların dağılımı yeniden belirlenmiştir. 1924 tarihli programda dersler sırasıyla umumi “Coğrafya”, “Avrupa”, “Türkiye ve Büyük Devletler Coğrafyası” adlarıyla okutulmuştur (Maarif Vekâleti [MV], 1340; 1927).

1924 tarihli programda her sınıf kademesi için haftada bir saat olan coğrafyanın ders saati 1927 yılında yapılan revizyon sonrasında lise 1 ve 2. sınıfta ikişer saate çıkarılmıştır. Lise 3. sınıfta bir saat olarak devam etmiştir. Lise 2. sınıftaki Avrupa coğrafyası dersi 3. sınıftaki Büyük Devletler Coğrafyası dersi ile birleştirilerek, lise 2. sınıfta, “Büyük ve Komşu Memleketler Coğrafyası” adını almıştır. 1927 yılında yapılan zeyl’in en önemli özelliği programdaki yoğunluğu gidermek ve istenilen eğitim öğretim ortamını yakalamak amacıyla ders saatindeki değişiklikler olmuştur (MV, 1340; 1927).

TTKB’nin 1934-935 yılından itibaren liselerde okutulacak derslerin saatlerinde değişiklik yapılması konulu 21.7.1934 tarih ve 157 sayılı kararında, coğrafya ders saatleri, 1927 yılında yapılan zeylde alınan kararın aynısı olarak kalmıştır (MV, 1934).

1934 yılında devlet matbaasında Türkiye Cumhuriyeti Maarif Vekâleti adına “*lise müfredat programı*” adıyla bir kitap basılmıştır. Kitabın iç kapağında “*şimdiye kadar yapılan tüm değişmelere göre düzeltilerek basılmıştır*” ibaresi bulunmaktadır. Bu kitabın coğrafya ile ilgili bölümleri incelendiğinde coğrafya 1. sınıfta Umumi Coğrafya adıyla haftada 2 saattir. 2. sınıfta Komşu ve Büyük Memleketler adıyla 2 ders saati; 3. sınıfta Türkiye Coğrafyası adıyla bir ders saati okutulacaktır (MV,1934). Programın konu başlıkları incelendiğinde ise 1340 (Hicri) yılına ait basılmış program kitabında bulunan ve 1927 yılında zeyli yapılan ilk program olduğu anlaşılmaktadır.

1935 yılında görülen lüzum üzerine 21.9.1935 tarih ve 177 sayılı kararla, aralarında coğrafya dersinin de bulunduğu lise 2. devre derslerinin sınıflara göre dağılımı yeniden yapılmıştır (TTKB,1935). Ancak 1935 yılında kabul edilen ders tevzi cetvelindeki coğrafya ders saatleri, bu haliyle 1927 yılında uygulanan ders dağılımının aynısı olarak kalmıştır.

TTKB tarafından 03.09.1937 tarih ve 67 sayı ile yeni bir karar alınmıştır. 1937-1938 eğitim öğretim yılında liselerde okutulacak dersler hakkında alınan bu kararın ilk maddesinde “*ders saatlerinde değişiklik yapılmayacaktır*”. 2. maddesinde ise “*aralarında coğrafyanın da bulunduğu sekiz dersin müfredatında değişiklik yoktur.*” olarak yazılmıştır (TTKB,1937). Dolayısıyla 1937 yılında liselerde okutulacak derslerle ilgili alınan karardan anlaşılacağı gibi 1927 yılında son şekli verilen programın, okullarda uygulanmaya devam ettiği anlaşılmaktadır.

1938 yılına gelindiğinde, 13.09.1938 tarih ve 104 sayılı yeni bir karar ile lise programlarında değişiklik yapılmıştır. Bu karar, 1938-1939 eğitim-öğretim yılından itibaren uygulanmaya

başlamıştır. 1937 yılında kabul edilen kararda derslerde “*herhangi bir değişiklik yoktur*” şeklinde programda değişiklik yapılmadığı ifade edilmekte iken 1938 yılında kabul edilen kararın detayında coğrafya programı bulunmaktadır (TTKB,1938). Ancak bu program incelendiğinde 1924’ten sonra 1927’de yapılan zeyl ile kabul edilen program olduğu tespit edilmiştir.

İki ders saati değişikliği kararı, 1934 yılında basılmış bir program kitabı, 1937 ve 1938 yıllarına ait program değişikliği kararlarının tümü birlikte değerlendirildiğinde, 1924 tarihli programının 1940’a kadar şeklen devam ettiğini söylemek yerinde olacaktır.

1938 yılında yapılan program değişikliğinden iki yıl sonra TTKB tarafından 17.10.1940 tarihinde 191 sayılı bir karar ile liselerin klasik şubelerinin 1. sınıfları için coğrafya müfredat programı kabul edilmiştir (TTKB, 1940). Bundan yaklaşık bir yıl sonra TTKB’nin 29.9.1941 tarih ve 131 sayılı kararıyla liselerin klasik şubelerinin 2. sınıfları için coğrafya müfredat programı kabul edilmiştir. Liselerin klâsik şubelerinin 2. sınıflarında coğrafya dersi Büyük Devletler Coğrafyası adı altında haftada bir saat okutulacaktır (TTKB,1941). 1941 yılında hazırlanan lise 2. sınıf programından yaklaşık bir yıl sonra TTKB’nin 02.11.1942 tarih ve 336 sayılı kararıyla birlikte liselerin klasik şubelerinin 3. sınıflarının coğrafya müfredat programı düzenlenmiştir. Böylece bu son kararla birlikte lise klasik şubelerinin üç sınıfının da coğrafya müfredatı tamamlanmıştır. TTKB’nin 336 sayılı bu kararında liselerin klasik şubelerinin her üç sınıfında okutulacak coğrafya ders programının tamamı bir arada verilmiştir (TTKB,1942).

TTKB tarafından 27.02.1942 tarihinde 31 sayılı bir karar, liseler için umumi lise coğrafya müfredatı adıyla kabul edilmiştir. Bu karar öncesinde coğrafya programı, Birinci Türk Coğrafya Kongresi okul kitapları ve ders programları komisyonunca incelenerek gözden geçirilmiştir (TTKB,1942). 1942 yılında Umumi Lise ve Klasik Liseler için iki ayrı kararla kabul edilen her iki program birbirinin aynısıdır. Bu iki programın tek farkı haftalık ders saatidir. Ders saatleri liselerin klasik şubelerinde bir saat, umumi liselerde ise 1927’de kabul edilen ders saatlerinin aynısıdır. 1942 yılında hazırlanan bu iki programın kendisinden önceki programlardan tek farkı ise yedi coğrafi bölgeyi kapsamasıdır. 1942 yılında hazırlanan programda lise 3. sınıfta okutulmakta olan Türkiye coğrafyası dersine, Türkiye’nin Coğrafi Bölgeleri başlığıyla bir ünite eklenmiştir. Ayrıca 1940-941 ve 1942-943 programlarında zaman zaman konu içeriğinin sınırlarını belirlemek için öğretmenlere uyarılarda bulunulmuştur. Dersler sırasıyla Genel Coğrafya, Devletler Coğrafyası ve Türkiye Coğrafyası adlarıyla verilmiştir (TTKB, 1942).

23-31 Ağustos 1949 tarihinde yapılan 4. Milli Eğitim Şurası’nın 3. gündem maddesi doğrultusunda liseler dört yıla çıkarılmıştır. TTKB, 17.09.1949 tarih ve 912 sayılı bir genelge yayınlarak liselerin dört yıla çıkarıldığını ilan etmiştir. Bu genelgenin valiliklere duyurusu 26 Eylül 1949 tarihinde tebliğler dergisinden yapılmıştır. Liselerin dört yıla çıkmasıyla birlikte diğer ders programlarının yanı sıra coğrafya programı da yeniden yapılandırılmıştır. 1949 yılında kabul edilen bu yeni programda aralarında coğrafyanın da bulunduğu ders cetvelleri ile lise 1. sınıf programları yer almaktadır. Lise

1. sınıflar için hazırlanan programların devamında 2 Ocak 1950 yılında yayınlanan tebliğler dergisinin 571. sayısında, lise 2. sınıfların coğrafya dersi için Ülkeler Coğrafyası programı yayınlanmıştır. Ardından 10 Nisan 1950 yılında yayınlanan tebliğler dergisinin 585. sayısında, lise 3. sınıflar Türkiye Coğrafyası dersi programı yayınlanmıştır (TTKB,1949,1950). 1949 yılında kabul edilen bu program, Milli Eğitim Basımevi tarafından 1952 yılında Lise Müfredat Programı adıyla kitaplaştırılarak basılmıştır (MEB,1952).

1949 yılında yayınlanan genelgede ve Lise Müfredat Programı adıyla basılan kitabın ilk sayfasında bir ders cetveli bulunmaktadır. Bu cetvelde liselerin öğrenim süresi dört yıldır. Bu cetvele göre coğrafya dersi ise ilk üç yılda okutulmaktadır. Daha önce üçüncü yılda ayrılan fen ve edebiyat alanları dördüncü sınıfa kaydırılmıştır (MEB,1952). 1949 yılında hazırlanan programa ait ders saatleri kendinden önce hazırlanan programlarda olduğu gibi 1927 yılından beri aynen devam etmektedir. Liselerin öğrenim süresi dört yıla çıkarılsa da coğrafya ilk üç sınıfta okutulmaya devam etmiştir. Bu programda, Lise 2. sınıfta verilen Devletler Coğrafyası dersinin adının Ülkeler Coğrafyası olması dışında bir değişiklik yapılmamıştır.

1949'dan sonra 1954 yılına kadar programda bir düzenlemeye gidilmemiştir. 1949 programı, 1954-1955 yılından itibaren uygulanacak şekilde yerini, 1954 yılında tebliğler dergisinde yayınlanan liselerin eğitim süresinin üç yıla düşürülmesi ve bu uygulama sonucunda üç yıllık liselerde okutulacak derslerin müfredatlarının belirlendiği yeni bir programa bırakmıştır. 1954 yılında TTKB'nin 1739-42 sayılı genelgesiyle yayınlanan bu programda coğrafya dersinin liselerin üç sınıfında da okutulma kararı alınmıştır (TTKB,1954). 1927 yılından sonra ilk defa lise coğrafya programının ders saatlerinde değişiklik yapılmıştır. Bu programın ders cetveline göre, lise 3. sınıfın fen ve edebiyat alanında birer saat okutulan coğrafya, edebiyat alanında haftalık iki ders saatine çıkarılmıştır. Bununla birlikte Maarif Basımevi tarafından Ankara'da 1956 yılında bir program kitabı basılmıştır (MEB,1956). Bu kitapta bulunan coğrafya programı, 13 Eylül 1954 tarihli tebliğler dergisinde liselerin üç yıla indirilmesi kararıyla birlikte kabul edilen programdır. Dolayısıyla 1954 yılında yapılan değişikliğin kitaplaştırılarak basıldığı anlaşılmaktadır. 1956 yılında basımı yapılan program kitabında coğrafyanın dışında kalan tüm derslerin amaçlarına yer verilmesine rağmen coğrafya dersinin amaçları belirlenmemiştir.

TTKB tarafından 21.09.1957 tarih ve 215 sayılı bir karar ile coğrafya programında değişiklik yapılmıştır (TTKB,1957). Ancak bu program tüm yönleriyle kendinden önceki programın aynısıdır. Bu karardan sonra 1971 yılına kadar uzun bir dönem yeni karar alınmamıştır.

1971-2005 Yılları Arası Lise Coğrafya Dersi Öğretim Programları

8. Millî Eğitim Şurası kararlarının gereğini yapmak üzere, TTKB tarafından 22. 03. 1971 tarihinde 110 sayılı bir karar ile lise 1. sınıflar için taslak olduğu belirtilerek bir program kabul edilmiştir. Bu kararda coğrafya dersinin lise 1. sınıfta, haftada iki saat okutulacağına yer verilmiştir (TTKB, 1971). Programın hazırlanmasına ortaöğretim sisteminin kurulması ve yükseköğretime geçişin yeniden

düzenlenmesi konusunda yapılan çalışmalar gerekçe olarak gösterilmiştir. Sekizinci şura kararlarında öğrencilerin ezbere bilgi yerine araştırma ve bilimsel düşünmeye yönlendiren yetenekleri kazanması, öğrencilerin bu kazandığı yetenekler ile kendilerini yükseköğretime ve mesleki hayatlarına hazırlamaları ön plana çıkmıştır (MEB,1970).

TTKB tarafından 29.12.1973 tarih ve 541 sayılı bir karar ile liselerin 2 ve 3. sınıfları için coğrafya programı kabul edilmiştir. Böylece 1971 yılı lise 1. sınıf coğrafya programına lise 2 ve 3. sınıf programları eklenerek liselerin programı tamamlanmıştır. 1973 yılında kabul edilen liselerin 2 ve 3. sınıf programında ders saatleri ile ilgili bilgiye rastlanılmamıştır. Dolayısıyla lise coğrafya dersinin üç yıllık programının 110 ve 541 sayılı kararlarla belirlendiği anlaşılmaktadır. 1954 yılında alınan kararla başlayan lise 1. sınıflarda iki, lise 2. sınıflarda iki ve lise 3. sınıfların fen alanında bir, edebiyat alanında iki ders saati olan uygulama devam etmektedir (TTKB,1973).

Bu programların ders işlenirken kullanılacak olan araç-gereçlerin belirlendiği on üç maddeden oluşan bölümünde coğrafya dershanesinden yerküreye, ders kitaplarından kum masası ve havuzuna kadar pek çok araç-gerecin derslerde öğretmen tarafından kullanımı önerilmiştir (TTKB, 1973). Bu araç-gereçler coğrafya dersleri için halen önemini korumaya devam eden materyallerdir.1973 programı, günümüz coğrafya eğitimine ilişkin materyal temellerin atıldığı program olarak nitelendirilebilir. Bu yönüyle de 8. Milli Eğitim Şurası'nda programın değiştirilmesi için ileri sürülen gerekçelerin programın amaç ve içeriklerine yansıtıldığını söylemek mümkündür.

TTKB tarafından 19.11.1982 tarih ve 156 sayılı bir karar alınarak coğrafya dersi için geçici bir öğretim programı kabul edilmiştir. Programın kabulünün hemen ardından okullara ulaşır ulaşmaz uygulanması, TTKB heyetince uygun görülmüştür. Programın değiştirilmesinin amacı, ülkemizi daha iyi tanıtmak ve sevdirmek olarak belirtilmiştir. Programın değiştirilme amacından yola çıkıldığında 1982 programının ilk amacının öğrencilerde vatan sevgisini geliştirmek olduğu anlaşılmaktadır. Bu programda coğrafya ders saatleri 1927 ve 1954'ten sonra üçüncü defa artırılarak lise 3. sınıfta iki ders saatine çıkarılmıştır. Program değişikliğinde de açıkça belirtildiği gibi vatanı sevdirmek için ders saatlerinde bir artış gerçekleştirilmiştir. Böylece daha önceki programlarda lise 3. sınıf edebiyat alanı için iki saat olan süre tüm lise 3. sınıflar için iki ders saatine çıkarılmıştır (TTKB, 1982). Bu programın değiştirilme gerekçesinin gereği olarak Türkiye ile ilgili bilgiler ağırlıktadır. Dolayısıyla program çıktısında, öğrencilere Türkiye'nin fiziki, beşerî, ekonomik özelliklerine ek olarak komşu ülkelerin de tüm yönleriyle öğretilmesi beklenmektedir.

TTKB'nin 08.07.1983 yılında aldığı 107 sayılı kararıyla coğrafya programı yeniden düzenlenmiştir. 1983 yılında hazırlanan bu program aynı yıl okutulmaya başlamıştır. Bu programda öğrencilere öğretilen konularda bazı değişiklikler yapılmıştır (TTKB,1983).

TTKB'nin 08. 07. 1987 tarih ve 119 sayılı kararında ülkemizdeki teknolojik ve sosyo-ekonomik gelişmeler ve değişmeler çerçevesinde haftalık ders çizelgelerinin düzenlenmesine ihtiyaç duyulduğu belirtilmiştir. Bu doğrultuda her üç sınıfta ikişer saat okutulan coğrafya dersleri, lise 2. ve 3. sınıfların

edebiyat-sosyal alanları için üç saate çıkarılmıştır. Diğer alanlardaki coğrafya dersi ise kaldırılmıştır (TTKB,1987). 1924'ten 1987 yılına kadar öğrencilerin tümü coğrafya dersi alırken, bu ders saati değişikliği kararı sonrasında diğer alanlarda okuyan öğrenciler coğrafya dersi alamamıştır. Sadece edebiyat-sosyal alanı öğrencileri için uzmanlaşmaya gidilmiş, ders saati üçe yükseltilerek daha fazla coğrafya öğrenmelerinin önü açılmıştır.

1988 yılında toplanan on ikinci şura sonrasında, TTKB tarafından 1991 yılında 130 sayılı bir karar alınarak ders geçme ve kredili sistem yönetmeliği ilan edilmiştir. Ardından 29.08 1991 tarihinde 131 sayılı bir kararla, bu yönetmeliğe uygun olarak liselerde okutulacak dersleri ve haftalık kredi saatlerini kabul etmiştir. Coğrafya tüm liselerin birinci sınıflarında, coğrafya 1- 2 olarak (4 kredi saatlik) ortak ders, üst sınıflarda ise sosyal ve yabancı dil alanda seçmeli dersler grubunda kabul edilmiştir. Seçmeli dersler Türkiye Coğrafyası 1 (6 kredi), Türkiye'nin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası 1-2 (4+4, 8 kredi) ve Ülkeler Coğrafyası 1 (6 kredi) olarak belirlenmiştir. Türkiye 1 ve Ülkeler 1 dersleri yabancı dil ağırlıklı okumak isteyen öğrenciler için seçmeli dersler grubunda belirlenmiştir (TTKB, 1991'a).

TTKB'nin 16.09.1991 tarihli ve 182 sayılı lise haftalık ders çizelgesinin kabulü kararı ile bir önceki kararla düzenlenen ders saatlerinden vazgeçilmiştir. Bu kararla 1991-1992 yılından itibaren coğrafya dersi lise 1. sınıfta iki saat, lise 2. sınıfta sosyal bilimler-edebiyat ile matematik alanlarında iki saat ve lise 3. sınıf sosyal bilimler-edebiyat ile matematik alanlarında iki saat zorunlu okutulacaktır. Kendinden önceki karardan farklı olarak bu kararla, matematik alanını seçen öğrencilerin de zorunlu olarak iki ders saati coğrafya almaları gerekmiştir. Ayrıca sosyal bilimler-edebiyat alanı öğrencilerinin aldığı ders saati ikiye indirilmiştir (TTKB,1991b).

Sınıf geçme sistemine göre eğitim veren okullar için TTKB tarafından 27.03.1992 tarih ve 79 sayılı bir karar alınmıştır. Bu kararda, programın değiştirilme gerekçesi olarak öğrencilerin üzerindeki ders yükü gösterilmiştir. Ders yükünün fazlalığından dolayı da 1982'den beri okutulmakta olan ve 1983 yılında konularında değişiklik yapılan programdan bazı konular çıkarılarak sadeleştirilmiş, yeni konu ise eklenmemiştir (TTKB,1992'a).

TTKB tarafından 08.07.1992 tarih ve 190 sayılı karar ile lise seçmeli dersler grubunda Türkiye Coğrafyası 1 (6 kredi), Türkiye'nin Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası 1-2 (8 kredi) ve Ülkeler Coğrafyası 1 (6 kredi) derslerine ait konu başlıklarının belirlendiği programlar, 1992-1993 yılından itibaren denenmek üzere kabul edilmiştir (TTKB,1992b).

TTKB'nin 07. 09. 1992 tarih ve 271 sayılı kararıyla da 29.08.1991 tarihinde 131 sayılı karar yürürlükten kaldırılmış ve aralarında coğrafyanın da olduğu dersler için ders adları ve kredileri yeniden belirlenmiştir. TTKB'nin 07.09.1992 tarih ve 271 sayılı kararında yeni programın hazırlanma gerekçesi olarak 1991-1992 yılından itibaren kademeli olarak uygulanan ders geçme ve kredi sistemine ait öğretim programının yapılan araştırmalar ve edinilen tecrübelerin ışığında kurumca incelendiğine ve inceleme sonucunda bir karar verildiğine yer verilmiştir. Bu yeni kararda coğrafya derslerinin adlarında ve ders saati kredilerinde bir değişiklik yapılmamıştır (TTKB,1992c).

TTKB'nin 09.09.1992 tarih ve 277 sayılı kararıyla ortaöğretimde okutulacak olan ortak dersler grubu içerisinde yer alan Coğrafya 1-2 (4 kredi) programı kabul edilmiştir. 1991 yılında kabul edilen dersler ile kredilerinin belirlendiği karara ek olarak bu kararda derslerde işlenecek konuların başlıklarına yer verilmiştir. Böylece 1992-1993 yılından itibaren uygulanmak üzere kabul edilen Coğrafya 1-2 dersinin programı tamamlanmıştır. Bu kararda Coğrafya 1 genel coğrafi bilgilere, Coğrafya 2 Türkiye bölgeler coğrafyasına ayrılmıştır (TTKB,1992d).

TTKB tarafından 15.03.1993 tarihinde 78 sayılı bir karar alınmıştır. Bu kararın amacı 1992 tarih ve 79 sayılı sınıf geçme sistemi için alınan kararla kabul edilen programda, yapılan değişikliklerinin kabulüdür. Sınıf sistemi uygulayan liselerin coğrafya derslerinde değişiklik yapan bu programın, 1993-1994 yılından itibaren uygulanması kararı alınmıştır. Ders saatlerinde herhangi bir değişikliğin yapılmadığı karara dönemin güncel kavramları ve siyasi ortamında yaşanan gelişmeler yansıtılmıştır (TTKB,1993).

2005-2024 Yılları Arası Coğrafya Dersi Öğretim Programları

1993 yılında alınan karardan sonra uzun bir dönem Türkiye'de yeni bir program değişikliği kararı alınmamıştır. 2004 yılına gelindiğinde program değişikliği çalışmalarına tekrar başlanmıştır. TTKB'nin 14.07.2005 tarihli 198 sayılı kararıyla yeni bir program kabul edilmiştir. Programın değiştirilme gerekçesi olarak gelecek nesillere daha iyi imkânlar sunmak ve bilinçli vatandaşlar olarak yetiştirilmelerini sağlamak gerektiği ifade edilmiştir. Özellikle coğrafi bilginin güncel olmasının önemli olduğu bu yüzden de programın güncellik açısından değiştirilmesi gerektiği ileri sürülmüştür (MEB, 2005, s.17).

TTKB'nin 10.02.2010 tarihli 5 sayılı kararı ile 2005 yılında kabul edilen coğrafya dersi öğretim programının revizyonu yapılmıştır. Revizyonu yapılan programın 9. sınıflarda 2010-2011, diğer sınıflarda ise 2011-2012 öğretim yılından itibaren uygulanması kabul edilmiştir (TTKB, 2010).

2005 yılında kabul edilen program, TTKB tarafından 26.08.2011 tarih ve 131 sayılı ve 04. 09. 2014 tarih ve 85 sayılı kararla 3. kez değişikliğe uğramıştır. 2010 ve 2011'de yapılan değişikliklerle bazı kazanım ifadeleri, öğrenme alanları, 2014 yılında ise 10. sınıf seviyesinde zorunlu okutulacak kazanımlarda değişiklik gerçekleştirilmiştir. 2014 yılında yapılan revizyonun gerekçesi ise 10. sınıflarda okutulan seçmeli coğrafya dersinin kaldırılması olarak gösterilmiştir. Program değişikliğinin gerekçesi olarak 10. sınıf programların uygulanması sırasında yaşanan sorunlar ileri sürülmüştür. Bunun sonucunda kazanımlar tüm öğrenciler için iki ders saati ortak olacak şekilde yeniden belirlenmiştir. 2011 yılında revize edilen programda 147 olan kazanım sayısı 140'a düşmüştür (TTKB, 2011, 2014). İki saatlik zorunlu coğrafya dersindeki kazanım sayısı 24'ten 33'e yükselmiştir (Şahin, 2019).

Liselerde uygulanmak üzere 2005 yılında kabul edilen CDÖP birçok açıdan daha önceki programlardan farklılık taşımaktadır. Bunlardan birisi daha önce Genel Coğrafya, Türkiye ve Ülkeler

Coğrafyası olarak üç yıla yayılan, genel ve bölgesel coğrafya anlayışı terk edilmiştir. Kendinden önceki tüm programlarda kullanılan konu ifadesi yerini kazanımlara bırakmıştır. Üniteler, öğrenme alanı olarak adlandırılmıştır. Program içeriği her sınıf düzeyinde altı ana öğrenme alanından oluşturulmuştur. Dersin adı tüm sınıflar için “coğrafya” olarak belirlenmiştir. Dersin kazanımları zorunlu ve seçmeli olarak ikiye ayrılmıştır. 2014 yılında alınan kararla 10. sınıfta haftada iki saat olan seçmeli coğrafya dersi kaldırılmıştır. Böylece 9 ve 10. sınıfta iki saat zorunlu, 11 ve 12. sınıfta haftada iki veya dört saat seçmeli ders olarak okutulması kararlaştırılmıştır (MEB, 2005; TTKB, 2011, 2014).

TTKB'nin 02.05.2017 tarih ve 28 sayılı ve 17.07.2017 tarih 84 sayılı kararı ile yeni bir CDÖP liseler okutulmak üzere kabul edilmiştir. TTKB'nin 17.07.2017 tarih 84 sayılı son kararı, 19.01.2018 tarih ve 26 sayılı kararla tekrar değiştirilmiştir. Böylece 2005 yılında hazırlanan ve üç defa revizyon geçiren program, uygulamadan kaldırılarak, 9. sınıflarda 2017-2018, tüm sınıflarda 2018-2019 eğitim ve öğretim yılından itibaren yerini yeni bir CDÖP'ye bırakmıştır (TTKB, 2017b; 2017c; 2018). Programın değiştirilme gerekçesi olarak gelecek nesillerin daha donanımlı bir şekilde yetişmesinin gerekliliği öne çıkarılmıştır. Yenileme çalışmalarında ise kalkınma planları, hükümetin eylem planı, uluslararası sınavların sonuçları, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, kurum ve kuruluşlar tarafından hazırlanan raporların sonuçları gerekçe olarak gösterilmiştir (TTKB, 2017a).

2005'te programının orta düzeyli bir revizyonu niteliğinde olan 2018 programının felsefesi aynı kalmış, kazanımlarla ilgili çalışmalar yapılmıştır. Yenilenen programda kazanım sayısı azaltma, kazanım ifadelerini birleştirme, kazanım ifadelerinin anlaşılabilirliğini sağlamak için açıklamalar ekleme, 2005'te bulunan ve 2018 programında da varlığını koruyan sekiz coğrafi becerinin kazanım- beceri eşleştirmesini sadeleştirme, değerleri kazanımlarla eşleştirme, öğrenme alanı yerine ünite ifadesini kullanma gibi bazı diğer değişikliklere gidilmiştir. Ayrıca diğer orta öğretim derslerinin programlarında da bulunan sekiz temel yetkinlik alanı belirlenmiştir. İlk defa bu programda yer alan yetkinliklerin öğrencileri çağın gereklerine uygun olarak yetiştirme ihtiyacından ortaya çıktığı belirtilmiştir (TTKB, 2018). Programa son şekli verilmeden önce program taslağı askıya çıkarılarak paydaşların görüşüne sunulmuş, kamu kurum ve kuruluşlarından resmi yazı ile programa ilişkin görüş ve öneriler alınmıştır. Program ocak ayında askıya alınarak öğretmen, öğrenci, veli ve kurumların görüşlerine açılmıştır (TTKB, 2017'a). Pek çok kurumla birlikte Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı 'da program geliştirme sürecine katkı sağlamıştır. Bu kapsamda Bakanlığın ülkemizde hali hazırda faaliyet gösterdiği ve önemsendiği konularla ilgili görüşleri, programa yansımıştır. Bakanlık, aile, kadın, toplumsal cinsiyet, mahremiyet gibi toplumun bilinç düzeyini artırmak istedikleri temaların coğrafya programında yer almasını talep etmişlerdir. Program geliştirme sürecinde bu Bakanlığın yanı sıra pek çok kurum öneri de bulunmuştur. Tüm bu öneriler CDÖP'nin öğretmenler ve kitap yazarları için hazırlanan uyarılar bölümünde kendine yer bulmuştur (MEB, 2018). 2018 yılında uygulamaya konulacak olan programın askıda paydaşların görüşlerine sunulmasını, 1924 tarihli programın 1927 yılında yapılan zeyli sırasında paydaş görüşlerine dayandırılarak program geliştirme çalışması yapma anlayışının ikincisi olarak görmek mümkündür.

2018 programında, TTKB'nin 14.07.2005 tarih ve 198 sayılı kararıyla kabul edilen programda kazanım sayılarında azalma görülmekle birlikte kazanımların konu içeriği bakımından ünite ve sınıflara göre dağılımı da kendinden önceki programın aynısı olarak kalmıştır (MEB, 2005; TTKB, 2018).

23.05.2024 tarih ve 20 sayılı kararla hazırlanan programa son şekli verilmeden önce program taslağı askıya çıkarılarak paydaşların görüşüne sunulmuş, toplumun tüm kesimlerinin programa ilişkin görüş ve önerileri alınmıştır. . Buna göre programda; 9 ve 10. sınıflarda iki ders saati, 11 ve 12. sınıflarda ise hem iki hem de dört ders saati uygulanabilecek şekilde seçmeli olarak düzenlenmiştir. Ders saati ve dersin seçmeli zorunlu olması konusunda kendisinden önceki programla ortak özelliğe sahiptir. Ünite temelli yaklaşımla hazırlanan programda her sınıf düzeyinde aynı isme sahip yedi ünite yer almaktadır. Böylece ünite sayısı 4'ten 7'ye yükseltilmiştir. Türkiye coğrafyasına ait konuların öğretimindeki yaklaşım devam etmiştir. Harita bilgisi konuları ilk defa Mekânsal Bilgi Teknolojileri adıyla verilmiştir (MEB, 2024).

Bu programın temel felsefesi ve özel amaçları bölümünde 2018 yılından beri uygulanmakta olan CDÖP'nin değiştirilme gerekçesine açık bir şekilde yer verilmiştir. Buna göre değişen ve çeşitlenen ihtiyaçlar, bilimler üzerinde baskı oluşturarak paradigma değişimine neden olmaktadır. Bu değişimin öğretim programlarına yansımaları bir gerekliliktir. Disiplindeki paradigma değişimi ve coğrafyanın multi disiplinler özelliği, ders programının da güncellenmesini gerektirmiştir. “*Coğrafya herkes içindir*” bakış açısıyla Türkiye ve dünya gündeminde öne çıkan temel sorunların aşılmasında coğrafya programının güncel olmasının önemli olduğuna değinilmektedir. Güçlü bir toplum oluşturma sürecine katkı sunma, toplum ve devletlerin standartlarının yükseltilmesi için coğrafi bilgi ve beceri edinimi bir araç olarak kabul edilmektedir (MEB, 2024).

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Bu çalışmanın amacı 1924ten itibaren 2024 yılında hazırlanan dahil genel liselerde uygulanmak üzere kabul edilmiş CDÖP'nin geliştirme gerekçelerinin incelenmesi ve bu gerekçelerin değiştirilen programlara nasıl yansıtıldığı belirlenmesidir. Bu amacı gerçekleştirmek için programlar 1924-1971 arası, 1971-2005 arası ve 2005-2024 arası olarak ayrılmıştır. Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze kadar geçen 100 yıllık sürede CDÖP'de otuz bir defa değişiklik yapıldığı tespit edilmiştir. Bu değişikliklerin bazılarında, zeyl veya revizyon olduğu belirtilmiştir. 1927 yılından itibaren uygulanan programlarda karar kabul tarih ve sayılarına yer verilmiştir. Kabul tarihi tam olarak bilinmeyen program 1340 (Hicri) tarihinde Osmanlıca yazılmış ve bir kitapta basılmış olan programdır. Bazı programlar karar alınmadan şura kararlarının hemen sonrasında doğrudan tebliğler dergisinde yayınlanmıştır. Programların çoğunda değiştirilme gerekçesine yer verilmemiştir.

Genel olarak program geliştirme çalışmalarına, öğretmen ve öğrenci üzerindeki yük ve eğitimin kalitesinin artırılması gerekçe gösterilmiştir. Programda bulunan konuların çok fazla olmasından dolayı öğrencilerin istenen öğrenmeyi gerçekleştirememiş olduğuna değinilmiştir. Programlardaki konuların yoğunluğuyla ortaya çıkan eğitim ve öğretim sorunu, ders saatleri değişikliği ile çözülmeye çalışılmıştır. Bunun yanı sıra ders saatleri ile uyumlu olarak konuların sınıflara göre dağılımını değiştirmek ve konu azaltmakta bir çözüm olarak görülmüştür. Bundan dolayı çoğu program değişikliği liselerin öğrenim süresinin uzatılması ve ders saatlerinin derslere göre dağılımının yeniden belirlenmesi amacıyla yapılmıştır. CDÖP hazırlama gerekçelerinde Türkiye'de ve dünyada yaşanan gelişmelerin programa yansıtılma ihtiyacının ortaya çıkmasının da etkili olduğu belirlenmiştir. Dönemin güncel meseleleri ve gelişmeleri programlarda yerini almıştır. Kalıcı ve anlamlı öğrenme deneyimine duyulan ihtiyaç, öğrencinin yükseköğretime ve iş hayatına atılabilecek nitelikte olmaması da program geliştirme gerekçeleri arasında gösterilmiştir.

1924-1971 arasındaki en önemli gelişme, 1927 yılı zeyli ile coğrafya ders saatlerinin artırılması ve şura kararları doğrultusunda Türkiye'nin coğrafi bölgelerinin programa yerleştirilmesidir. 1924 tarihli ilk Osmanlıca yazılmış programda coğrafyanın neden okullarda okutulması gerektiği açıklanmıştır. 1927 yılındaki zeyilde ise neden coğrafya programlarının değiştirilmesine ihtiyaç duyulduğu gerekçeleri ile kurul kararlarında belirtilmiştir. Bu gerekçede öğretmenin üzerindeki yükten dolayı öğrencilerin yaparak ve yaşayarak öğrenme deneyimi geçirmediklerine değinilmiştir.

1970'ler şehirleşme ve sanayileşmenin etkisiyle ortaya çıkan göçler ve beraberinde birtakım sorunların yaşanmaya başladığı dönem olma özelliği taşımaktadır. "İç göçlerin demografik, toplumsal, kültürel ve ekonomik bağlamda etkileri ve önemi büyük olmuştur" (Sirkeci ve Yüceşahin, 2014, s.2). Dolayısıyla 1971 döneminde program felsefesinde değişiklik olduğu, coğrafyanın toplumsal konu ve sorunlara, ülkede ve dünyada yaşanan gelişmelere odaklandığı dönem olarak kabul edilmelidir. Ayrıca amaçların belirlendiği, öğrencilerin yeteneklerinin geliştirilmesinin istendiği, uygulamaların nasıl yapılması gerektiği ve ders araç-gereçleri konusunda tavsiyelerin yer aldığı

programlardır. Bu programın şekillenmesinde etkili olan faktörün yükseköğretime ve iş dünyasına hazırlık olduğu söylenebilir. Dolayısıyla 1971 ve 1973 yılında hazırlanan CDÖP'den yola çıkarak, içeriğinin yanı sıra programların felsefesine ve öğelerine de şuralarda alınan kararların yansıtıldığını söylemek mümkündür. 1971 programından itibaren coğrafyanın öneminin yanı sıra amaçlarına da değinilmiş ve haritaların öğretilmesi coğrafyanın temellerinden birini oluşturmuştur. Ayrıca öğrencilerin sorgulamalar yapması gerektiği üzerinde durulmuştur. Programın değiştirilme gerekçesinin, tüm yönleri ile programın amaçlarına, açıklamalarına ve içeriğine yansıtıldığı tespit edilmiştir.

12 Eylül 1980 darbesinin ardından askeri bakış açısı CDÖP'e yansımıştır (Kaya ve Önal, 2019). Darbe sonrasında 1982 yılında hazırlanan programın gerekçesi vatani sevmeye ve ülkeyi tanıma olarak gösterilmiştir. Buna bağlı olarak Türkiye coğrafyasına verilen önem artmış, coğrafyanın ders saatlerinde halen bile karşılaşmadığımız bir şekilde üç yıllık programın üç yılında da ikişer saat tüm öğrencilere zorunlu olarak okutulmuştur. Bu cumhuriyet tarihinde coğrafya dersinin görmüş olabileceği en büyük ders saati kazanımlardan biridir.

1983 yılında hazırlanan programın, öğrenci ve öğretmenler üzerinde oluşturduğu yoğunluktan dolayı kendinden sonraki programlarda konuların azaltılması için çalışmalar yapılmıştır. Bu kapsamda 1982'de hazırlanan programın konuları 1983 ve 1992 yıllarında yapılan program değişikliklerinde azaltılmış, ardından 1993 yılında uygulamaya konulan programda ise yalnızca güncel gelişmeler yansıtılmış, konu azaltma ya da artırma gibi bir çalışma yapılmamıştır.

1987 yılında hazırlanan programın gerekçesi teknolojik gelişmelerdir. Buna bağlı olarak genel liselerin edebiyat-sosyal bölümlerinde coğrafya ders saati üçe yükseltilmiştir. Bununla birlikte coğrafya dersi, matematik ve fen alanlarında öğrenimlerine devam eden öğrencilerin programından tamamen çıkarılmıştır. Coğrafyanın 1924 tarihinden itibaren başlayan 1982 yılında en yüksek noktaya ulaşan ders saati kazanımı, 1987 programı ile özellikle fen ve matematik alanı öğrencileri için sona ermiştir. 1991 yılında yapılan değişiklikle hatadan kısmen dönülmesine rağmen günümüzde liselerde 11 ve 12. sınıflarda coğrafya dersi hala seçmeli olarak okutulmaya devam etmektedir.

2005-2024 döneminde programın değiştirilme gerekçesi gelecek nesillere iyi imkânlar sunmak ve coğrafyanın güncellik ilkesinin gereğini yapmak olarak belirlenmiştir. Öğretim programları değiştirilirken öğrencilerin ulusal ve uluslararası sınav sonuçları, bilimsel ve teknolojik gelişmeler, kurum ve kuruluşların raporları dikkate alınmıştır. Bu programlarda yeni olan bir unsur, programda doğanın ihtiyacı nedir sorusunun cevabının verilmiş olmasıdır. Son yıllarda doğal dengenin bozulmaya başlamasıyla birlikte doğanın istekleri, insanların ihtiyaçlarını belirlemeye başlamış, bu yüzden de doğada meydana gelen değişimler CDÖP'de kendine yer bulmuştur (Karabağ, 2020). Dolayısıyla 2005-2018 CDÖP'de bulunan "çevre ve toplum" ünitesi ile 2024 programında "afetler ve sürdürülebilir çevre" ünitesi sadece toplumsal değişimlerin değil çevresel sorunların toplumsal

sonuçlarının programa yansıdığı göstermesi açısından önemli bir gelişmedir. Ayrıca program geliştirme felsefesinde bir değişimin yaşandığının göstergesidir.

Sonuç olarak CDÖP'nin değiştirilme gerekçeleri arasında edinilmiş tecrübeler, programların yoğunluğu, vatan sevgisi, güncel gelişmeler, teknolojik gelişmeler ve bireylerin istenen niteliklere sahip olması göz önünde bulundurulmuştur. Çözüm olarak ders saatlerini artırma, konu yoğunluğunu azaltmak için belirli konuları programdan çıkarma, üç yıllık öğretim süresini dört yıla yükseltme gibi yöntemler bulunmuştur. Programların değiştirilmesi kararında ve değiştirilmesi sırasında paydaş görüşlerine, araştırma sonuçlarına ve ulusal ve uluslararası raporların sonuçlarına önem verilmiştir.

Genel anlamda CDÖP geliştirilirken 1927'den itibaren benzer sorunlar ve gerekçeler ileri sürülmesine ve bu gerekçelere bağlı olarak çözüm üretme çabalarına rağmen, coğrafya eğitiminin sorunlarının aşılmasının nedenlerinin araştırılması önerilir. Neden çözüme yönelik yapılan program geliştirme çalışmaları, coğrafya ders ve sınav başarısının düşmesine engel olamamıştır? Program geliştirmenin dışında çağın ihtiyacı olan bilgi, beceri, değer ve tutuma sahip bireylerin yetişmesi için nasıl çalışmalar yapılmalıdır? sorularının cevaplanması önemlidir.

Bu soruların yanı sıra;

- Milli Eğitimin Şuralarının CDÖP'nin geliştirilme sürecine ve sonrasına nasıl yansıdığı belirlenmesi,
- Coğrafya program geliştirme gerekçelerinin CDÖP'lerin içeriklerine etkisinin tematik olarak incelenmesi önerilir.

KAYNAKÇA

- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2020). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (29. Basım). Ankara: Pegem.
- Çomak, N ve Güncegörü, B. (2012). Coğrafya dersi öğretim programının kazanım saatlerine göre değerlendirilmesi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (26), 287 - 301. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/marucog/issue/473/3887>
- Demirel, Ö. (2010). *Eğitimde program geliştirme: kuramdan uygulamaya*. (14. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Dirik, M. Z. (2015). *Eğitim programları ve öğretim: öğretim ilke ve yöntemleri*. (2. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Doğanay, H. (1989). Coğrafya ve liselerimizde coğrafya öğretim programları. *Coğrafya Araştırmaları, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu*, 1(1), 7-24. http://tucaum.ankara.edu.tr/wp-content/uploads/sites/280/2015/08/cadata1_2.pdf
- Geçit, Y. (2008a). Cumhuriyet dönemi lise coğrafya öğretim programları üzerinde bir çalışma. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 18,149 – 178.
- Geçit, Y. (2008b). Liselerde coğrafya öğretim amaçlarına yönelik tarihsel bir analiz. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 17, 111-137.
- Girgin, M. (2010). Coğrafya programının (2005) kavramsal yapısı. *Doğu Coğrafya Dergisi*,15 (23), 145-156. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ataunidcd/issue/2438/31207>
- Görgeç, İ. (2015). Program geliştirmede temel kavramlar. H. Şeker (Ed.). *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımlar* içinde (ss.1-18). Ankara: Anı Yayıncılık.
- Gülersoy, A. E. (2007). Eski ve yeni 9-10. sınıf coğrafya öğretim programlarının değerlendirilmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21, 163-173. <https://dergipark.org.tr/en/pub/deubefd/issue/25429/268268>
- Karabağ, S. & Şahin, S. (2007). Coğrafya dersi öğretim programı (2005). S. Karabağ ve S. Şahin (Ed.). *Kuram ve Uygulamada Coğrafya Eğitimi* içinde (ss.55-74). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Karabağ, S. (2010). Tarihsel süreçte coğrafya dersi öğretim programlarının gelişimi. R. Özey ve S. İncekara (Ed.). *Coğrafya Eğitiminde Kavram ve Değişimler* içinde (s.77-98). Ankara: PegemA.
- Karabağ, S.(2020). *Risk jeopolitiği*. Ankara: Pegem Akademi.
- Karabağ, S., Şahin, S. ve Şahin, B. (ed.) (2021). *Coğrafya Dersi Öğretim Programları*. Ankara: Pegem Akademi.
- Kaya, N. & Önal, H. (2019). 12 Eylül 1980 askeri darbesinin coğrafya öğretim programı ve ders kitaplarına yansımaları. *Milli Eğitim Dergisi*, 48 (223), 283-298.
- Kırkköser, S. (2021). Türkiye’de öğretim programları geliştirme çalışmaları. (1. Baskı). Karabağ, S., Şahin, S. ve Şahin, B. (ed.). *Coğrafya Dersi Öğretim Programları* içinde (ss.1-23.) Ankara: Pegem Akademi.
- Kızılcıoğlu, A., (2006). Coğrafya dersi öğretim programı hakkında düşünceler. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*. 9(16), s.1-19. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/baunsobed/issue/50334/651805>
- Küçükahmet, L. (2009). *Program geliştirme ve öğretim* (24. baskı). Ankara: Nobel.
- Maarif Vekâleti (1340) *1340 Liselerin ikinci devre müfredat programı*. İstanbul: Matbaa-i Amire
- Maarif Vekâleti (1934). *Lise müfredat programı*. İstanbul: Devlet matbaası
- Maarif Vekâleti (1927). *Orta mektep ve liselerin ikinci devre müfredat programlarına zeyl*, İstanbul: Devlet Matbaası.
- MEB (1952). *Lise Müfredat Programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (1956). *Lise Müfredat Programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB (2005). *Coğrafya dersi öğretim programı*. Ankara: Milli Eğitim Basımevi.
- MEB, (1949). *Geçmişten günümüze millî eğitim şûraları*. http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164715_4_sura.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- MEB, (1970). *Geçmişten günümüze millî eğitim şûraları*. http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165001_8_sura.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).

- MEB, (1988). *Geçmişten günümüze millî eğitim şûraları*. http://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29165252_12_sura.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- MEB, (2024). *Türkiye yüzyılı yeni maarif modeli*. <https://mufredat.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 13.06.2024).
- Merriam, S. B. (2018). *Nitel araştırma: desen ve uygulama için bir rehber*. S. Turan (Çev. Ed). Ankara: Nobel.
- Öner, S. (2021). Coğrafya dersi öğretim programları ile ilgili yayınların analizi (2000 sonrası). (1. Baskı). Karabağ, S., Şahin, S. ve Şahin, B. (Ed.). *Coğrafya Dersi Öğretim Programları* içinde (ss. 194-221) Ankara: Pegem Akademi.
- Özçelik, D. A. (2016). *Eğitim programları ve öğretim* (4. Baskı). Ankara: Pegem Akademi.
- Özüdoğru, H. (2015). *Cumhuriyetten günümüze coğrafya dersi öğretim programlarında sosyal politika konularının yeri*, (Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Sekin, S. ve Özel, A. (2003). 9. sınıf (lise 1) coğrafya öğretim programlarının incelenmesi ve karşılaştırması. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 7, 45-52.
- Sirkeci, İ. ve Yüceşahin, M. M. (2014). Türkiye’de göç çalışmaları. *Göç Dergisi*,1(1) 1 – 10.
- Sönmez, V. ve Alacapınar, F. G. (2015). *Örnekleriyle eğitimde program değerlendirme*. Ankara: Anı Yayıncılık.
- Şahin Kaplan, G. (2005). *Cumhuriyetten günümüze ortaöğretim coğrafya dersi öğretim programındaki değişmelerin karşılaştırılması olarak değerlendirilmesi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Şahin, M. (2021). Eğitim ve öğretimle ilgili temel kavramlar. (1. Baskı). M. Şahin ve T. Aytaç (Ed.). *Eğitime Giriş* içinde (ss. 2-20.) Ankara: Pegem Akademi.
- Şahin, B. (2019). 2005 ve 2018 coğrafya dersi öğretim programlarına yönelik karşılaştırmalı bir değerlendirme. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 17(1), 81-102.
- Şimşek, H. (2009). Methodical problem in the researches of educational history. *Ankara University, Journal of Faculty of Educational Sciences*, 42(1), 33-51.
- Taş, H. İ. (2005). Cumhuriyetin kuruluşundan günümüze ilköğretim II. kademe ve liselerde coğrafya dersi ve müfredatının değişimi. *Doğu Coğrafya Dergisi*, 10 (14), 311-330. <https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunidcd/issue/2435/30947>
- Taşpınar, M. (2016). *Kuramdan uygulamaya öğretim ilke ve yöntemleri* (9. Baskı). Ankara: Edge Akademi.
- TTKB (1934). *21.7.1934 tarih ve 157 sayılı kararı*. <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari-fihrist-arsivi/icerik/371> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1935). *21.9.1935 tarih ve 177 sayılı karar*. <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari-fihrist-arsivi/icerik/371> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1937). *03. 09. 1937 tarih ve 67 sayılı karar*. <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-kurul-kararlari-fihrist-arsivi/icerik/371> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1938). *13.09.1938 tarih ve 104 sayılı karar*. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1940). *17.10. 1940 tarih ve 191 sayılı karar*. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1941) *29.9.1941 tarih ve 131 sayılı karar*. http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgibin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%C4%9Fler (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1942a). *27.02. 1942 tarih ve 31 sayılı karar*. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1942b). *02.11.1942 tarih ve 336 sayılı karar*. <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1949). 4. milli eğitim şûra kararları. <https://ttkb.meb.gov.tr/www/gecmisten-gunumuze-mill-egitim-sralari/icerik/328> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1949,1950) *17.09.1949 tarih ve 912 sayılı genelge*. *Tebliğler Dergisi*, http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgibin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%C4%9Fler (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1954). *1739-42 sayılı genelge*.
1735

- http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgi-bin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%C4%9Fler (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1957). *21.09.1957 tarih ve 215 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1971a). *22.03.1971 tarih ve 110 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1971b). *04.05.1971 tarih ve 173 sayılı karar.* http://kutuphanem.meb.gov.tr/cgi-bin/koha/opacdetail.pl?biblionumber=53582&query_desc=kw%2Cwrdl%3A%20tebli%C4%9Fler (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1973). *29.12.1973 tarih ve 541 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi:10.08.2023).
- TTKB (1982). *19.11.1982 tarih ve 156 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1983). *08.07.1983 tarih ve 107 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1987). *08. 07. 1987 tarih ve 119 sayılı karar. Tebliğler Dergisi,* <http://dhgm.meb.gov.tr/www/tum-sayilar/icerik/814> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1991a). *29.08 1991 tarih ve 131 sayılı karar. Tebliğler Dergisi,* <http://dhgm.meb.gov.tr/www/tum-sayilar/icerik/814> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1991b). *16.09.1991 ve 182 sayılı karar* (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1992a). *27.03.1992 tarihli 79 sayılı kararı.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1992b). *08.07.1992 tarih ve 190 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/>. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1992c). *07. 09. 1992 tarih ve 271 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1992d). *09.09.1992 ve 277 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (1993). *15.03.1993 tarih ve 78 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2005). *14.07.2005 tarih ve 198 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2010). *10.02.2010 tarih ve 5 sayılı karar.* <http://ttkb.meb.gov.tr/> (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2011). *26.08.2011 tarih ve 131 sayılı ortaöğretim coğrafya dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programlarında değişiklik yapılması kararı* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170710_fihrist_2011.pdf. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2014). *04. 09. 2014 tarih ve 85 sayılı ortaöğretim coğrafya dersi (10. Sınıf) öğretim programında değişiklik yapılması kararı* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170710_fihrist_2011.pdf. (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2017a). *Müfredatta yenileme ve değişiklik çalışmalarımız üzerine. Ankara, 18 Temmuz 2017.* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_07/18160003_basin_aciklamasi-program.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2017b). *02.05.2017 tarih ve 28 sayılı kararı ortaöğretim coğrafya dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı kararı.* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2017.pdf(Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2017c). *17.07.2017 tarih 84 sayılı ortaöğretim coğrafya dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) öğretim programı kararı.* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2017.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2018). *19.01.2018 tarih ve 26 sayılı Ortaöğretim Coğrafya Dersi (9, 10, 11 ve 12. sınıflar) Öğretim Programı kararı* https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2020_02/21170711_fihrist_2018.pdf (Erişim Tarihi: 30.08.2023).
- TTKB (2022). *Faaliyet raporu 2022. İzleme ve Değerlendirme Başkanlığı. Ankara: MEB.*

- Tuncel, İ. (2021). Program geliştirmenin kuramsal temelleri. H. Şeker (Ed.). *Eğitimde Program Geliştirme Kavramlar Yaklaşımlar* içinde (ss. 19-67) Ankara: Anı Yayıncılık.
- Turoğlu, H. (2006). Orta öğretim coğrafya müfredatında yapılandırıcı öğrenme. *Türk Coğrafya Dergisi*, 0 (47), 147-156. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tcd/issue/21234/227856>
- Üçışık, S. & Sekin, S. (2001). Lise coğrafya dersi öğretim programının amaçlarına yönelik eleştirel bir yaklaşım. *Marmara Coğrafya Dergisi*, (4), 49-59. <https://dergipark.org.tr/en/pub/marucog/issue/451/567275>
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (6. Baskı) Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yılmaz, C. ve Zeybek, H. İ. (1997). Ders geçme ve kredili sisteme göre liselerimizde coğrafya öğretimini yeri ve bazı sorunları. *Ondokuz Mayıs University Journal of Education Faculty*, 10 (1), 309-320. <https://dergipark.org.tr/en/pub/omuefd/issue/20258/215224>

Geliş Tarihi:

19.10.2023

Kabul Tarihi:

26.06.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Yücel, E. (2024). GIG ekonomi çalışanlarının bağlantıcılık öğrenme teorisi bağlamında değerlendirilmesi: bir karma yöntem araştırması. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23(49), 1738-1759. doi: 10.46928/iticusbe.1378282

GIG EKONOMİ ÇALIŞANLARININ BAĞLANTICILIK ÖĞRENME TEORİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: BİR KARMA YÖNTEM ARAŞTIRMASI

Araştırma

Esin Yücel

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Altınbaş Üniversitesi

esin.karamustafa@altinbas.edu.tr

Esin YÜCEL, Altınbaş Üniversitesi'nde Yönetim Organizasyon alanında Doktor Öğretim Üyesi olarak görev yapmaktadır. Örgütsel davranış, örgüt teorisi, döngüsel ekonomi alanlarında ders vermekte olup, ilgili alanlarda araştırmalar yayımlanmaktadır.

GIG EKONOMİ ÇALIŞANLARININ BAĞLANTICILIK ÖĞRENME TEORİSİ BAĞLAMINDA DEĞERLENDİRİLMESİ: BİR KARMA YÖNTEM ARAŞTIRMASI

Esin Yücel
esin.karamustafa@altinbas.edu.tr

Özet

Dijitalleşmenin hızlı etkisi ile geleneksel iş dünyasının istihdam modelleri de dönüşüm geçirmek durumunda kalmıştır. Özellikle uzaktan çalışma modellerinin ortaya çıkması ile birlikte tüm dünyada freelance (serbest çalışan) çalışanlar olarak nitelendirilen çalışanlar gig ekonomisi çalışma modelini oluşturmuşlardır. Fakat ilgili çalışanlar bir kuruma bağlı olarak çalışmanın avantajlarından olan eğitim ve geliştirme faaliyetlerinden yoksun kalmaktadırlar. Bu bağlamda öğrenme sürecinin videolar, bloglar, forumlar, ya da diğer dijital kanallar aracılığı ile de etkin bir şekilde gerçekleşeceğini öne süren Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi gündeme gelmektedir. Zira bu şekilde freelance çalışanlar kurumlara bağlı olmaksızın kendilerini geliştirebilir ve rekabet yoğun ortamda varlıklarını sürdürebilirler.

Amaç: Bu araştırma gig ekonomisi çalışma modelinin bir parçası olan freelance çalışanların eğitim ve öğrenme süreçlerinin nasıl desteklenebileceğine odaklanmış olup, öncelikli olarak ilgili kavramlara dair sistematik literatür taraması gerçekleştirmiştir.

Yöntem/Tasarım / Metodoloji / Yaklaşım: Sonrasında freelance çalışanlarla gerçekleştirilen yapılandırılmış mülakatlar aracılığı ile, odaklanılması gereken dört ana tema belirlenerek MAXQDA 22 paket programı ile analiz edilmiştir. Bu ana temalar, eğitime karşı tutum (e-öğrenme), mesleki gelişim, Gig ekonomisi çalışma modeli, freelance çalışma olarak sıralanmaktadır.

Bulgular: Yapılandırılmış mülakatlar sırasında toplamda 11 ana başlık, 39 alt başlık ortaya çıkmıştır. Eğitime karşı tutum temasında; mesleki eğitimlerin yüz yüze olması gerekliliği freelance çalışanlarca en çok vurgulanan başlık olmuştur. İletişim yeteneğinin önemi ise, rekabet temasında en çok vurgulanan alt başlık olmuştur. Araştırmanın bir diğer bulgusu ise, freelance çalışanların büyük bir bölümü, yeni müşterilerin piyasada bilinirliklerine göre kulaktan kulağa isimlerini duyurarak kendilerine ulaştığı yönündedir.

Özgünlük: Gig ekonomi modelinde çalışmakta olan freelancerların kurumlarca sağlanmakta olan eğitim fonksiyonunda mahrum kaldıkları belirlenmiş olup, ilgili hususta yapılan literatür taramasında eksiklik fark edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: GİG, GİG Ekonomisi Çalışma Modeli, Serbest Çalışma, Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi

JEL Sınıflandırması: M54, I20, M50

EVALUATION OF GIG ECONOMY EMPLOYEES IN THE CONTEXT OF CONNECTIVISM LEARNING THEORY: A MIXED METHOD RESEARCH

Abstract

With the rapid impact of digitalization, the employment models of the traditional business world have also had to transform. Especially with the emergence of remote working models, employees who are described as freelance workers all over the world have formed the gig economy working model. However, these employees are deprived of training and development activities, such as the advantages of working under an organization. In this context, the Connectivism Learning Theory, which suggests that the learning process can also take place effectively through videos, blogs, forums, or other digital channels, comes to the fore.

Purpose: In this way, freelancers can develop themselves without being dependent on organizations and survive in a competitive environment. This research focuses on how to support the freelancers' training and learning processes, who are part of the gig economy working model and initially conducted a systematic literature review on main concepts.

Method/Design/Methodology/Approach: Then, through structured interviews with freelancers, four main themes to be focused on were identified and analyzed with MAXQDA 22. These main themes are attitude towards education (e-learning), professional development, Gig economy working model, and freelancing.

Findings: A total of 11 main headings and 39 subheadings emerged in the structured interviews. In the theme of attitude towards education; the necessity of face-to-face vocational training has been the most emphasized topic by freelancers. The importance of communication skills was the most emphasized subheading in the theme of competition. Another finding of the research is that a large portion of freelancers reach out to new customers through word of mouth based on their reputation in the market.

Originality: It has been determined that freelancers working in the gig economy model are deprived of the training function provided by institutions, and a deficiency was noticed in the literature review on the relevant subject.

Keywords: GIG, GIG Economy Work Model, Freelancing, Connectivism Learning Theory

JEL Classification: M54, I20, M50

GİRİŞ

Hızla dijitalleşen dünya, emek sürecini ve üretim faktörlerini ve en nihayetinde tüketici davranışlarını temelden değiştirmiştir. Teknolojinin yoğun etkisi ile değişim geçiren iş dünyası, istihdam şekillerini de etkilemiştir. Bu süreçte ortaya çıkan ve hızla kendisine yer bulan gig ekonomi, dijital iş dünyasında yer arayan freelance (serbest çalışan) çalışanlar tarafından büyük rağbet görmüştür.

Gig ekonomisi freelance çalışan talep eden müşterileri, yine freelance çalışanlarla bir araya getiren aracı platformları bünyesinde barındıran bir ekonomik model olarak tanımlanmaktadır (Ertürk, 2022). İlgili ekonomik modeli tanımlamak için; platform ekonomisi, talep ekonomisi ve paylaşım ekonomisi gibi tanımlamalar da yapılmaktadır. Gig çalışma modeli; ulusal ve uluslararası olan süre temelli işleri planlamaktadır. Bu modelde istihdam edilen freelance çalışanlar için gig çalışanı, yapılan iş için gig işi gibi ifadeler kullanılmakta olup, işler farklı dijital çalışma ve iş bulma platformları üzerinden devamlılığını sağlamaktadır.

İnsan kaynaklarının önemli fonksiyonlarından biri olan eğitim ve geliştirme süreçlerinin bu sistem dâhilindeki çalışanlar için nasıl sağlanabileceği de akıllara bazı soru işaretleri getirmektedir. Bu soruların en başında; “Hızla dijitalleşen ve rekabet koşullarının da günden güne ağırlaştığı bir ortamda, özellikle bağımsız olarak dijital temelli çalışanların kurumsal eğitim ve gelişim fonksiyonundan yoksun olmaları, uzun vadede geride kalmaları anlamına mı gelecektir?” bulunmaktadır.

Gig ekonomisi gibi dijital ağlar üzerinde kurgulanan iş dünyasının öğrenme modeli olarak Bağlantıcılık Öğrenme Modeli verimli olarak değerlendirilmektedir. Zira bağlantıcılık, içinde bulunduğumuz dijital dönemin öğrenme kuramı olarak (Siemens, 2004) tanımlanarak, sanal ağlar üzerinden öğrenmeyi tanımlayan bir kuramdır (Downes, 2012). İlgili kuram, bilginin sahipliğinin bireyde ya kurumlarda değil, dış dünyada bulunduğunu ileri sürmektedir. Bağlantıcılık, konsept olarak mevcut bulunan ağlar üzerinde bağlantılar kurarak bilginin anlamlandırılması süreci olarak açıklanmaktadır (Siemens, 2005).

Bu çalışmanın ilk aşamasında sistematik olarak daha önce ilgili konseptlere değinen araştırmalar incelenmiş olup, ikinci aşamada ise; belirli dijital platformlarda freelance olarak çalışan gig çalışanları ile mülakatlar yapılmıştır. Böylelikle eğitim ve geliştirme bağlamında çalışanların kendilerini nasıl geliştirme amacıyla oldukları ortaya konarak, bağlantıcılık teorisi temelinde durum değerlendirmesi yapılarak modeldeki açıklar ortaya konmuş ve öneriler geliştirilmiştir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Gig Ekonomisi Kavramı

Günümüzde hızla yaşanmakta olan, teknolojik ve bilimsel değişim ve gelişmeler, ekonomik ve toplumsal yapıyı ve böylelikle iş dünyasını da doğrudan etkilemektedir. Bu değişimlerin neticesinde, çalışanlar sadece temel ihtiyaçları karşılığında iş hayatında mevcudiyetini sürdüren "homo economicus" olmaktan uzaklaşmış, psikolojik ve sosyal ihtiyaçları ile de varlık göstermeye başlamışlardır. Dolayısı ile ilgili çalışanların bireysel gelişimleri, kaliteli iş-yaşam dengesi ve kurumsal-sosyal tanınmışlık gibi bireysel ihtiyaçlarının da karşılanması gerekliliği ön plana çıkmıştır. Böylelikle istihdam yönünde talepleri yoğun, vasıflı çalışanlar, dijitalleşen ekonomi çağının kıt kaynakları olarak tanımlanmışlardır (Smith, 2016. s. 6). "Gig ekonomisi", mevcut iş modellerine, işgücü yönetimi uygulamalarına ve düzenlemelere meydan okuyan bir hizmet sunum biçimi olarak hızla ortaya çıkmıştır. Gig ekonomisi, şirketlerin kısa vadeli bir proje veya hizmet taahhüdü için bağımsız çalışanlarla sözleşme yaptığı bir serbest piyasa sistemi olarak tanımlanabilmektedir (Techtarget, 2020, s.14).

Gig ekonomisi ile, aynı anda birden fazla yarı zamanlı işte çalışmakta olan; vasıflı ve iyi eğitilmiş çalışanların geçici iş araçları tarafından istihdam edilerek serbest olarak çalıştıkları yeni iş modeli ifade edilmektedir (Kuhn ve Galloway, 2019. s. 189). Kalıcı işlerin azalması, bireyleri "bağımsız işçiler", "gig işçileri" veya "freelancer" olarak adlandırılan sözleşmeli işlere bağımsız bir işçi olarak katılmaya teşvik etmektedir. Hatta, gelişmiş ülkelerde yaşamakta olan genç işgücü, kalıcı işlerin bağlayıcılığı yüksek düzenleme ve kurallarından kaçınmak amacı ile bu tarz çalışmayı yaşam tarzı olarak belirlemektedir. Öte yandan, birçok ülkede gig ekonomisi çalışma modeli, kalıcı iş arayışı sürecinde "köprü istihdamı" sağlamaktadır (Friedman, 2014, s.15).

Gig ekonomisi istatistikleri değerlendirildiğinde, bağımsız çalışanların ve kurumların kısa süreli çalışma düzenlemelerine odaklandığı bir serbest piyasa sistemini göstermektedir. Amerika Birleşik Devletleri İşçi İstatistikleri Bürosu (BLS) verileri, 2017 senesinde ABD'de gig ekonomisinin 55 milyon katılımcıya ulaşacağını göstermektedir. ABD'de çalışanların %36'sının gig ekonomide yer aldığı ve şirketlerin %33'ünün yaygın olarak freelance çalışanları tercih ettiği görülmektedir (Torpey ve Hogan, 2016).

Gig çalışanları yüksek düzeyde esnekliğe, özerkliğe, görev çeşitliliğine ve buna bağlı olarak da karmaşıklığa sahiptir (Woodcock ve Graham, 2019). İlgili çalışma modelinin doğası gereği sahip olduğu karmaşıklık ve belirsizlik bazı dezavantajları da beraberinde getirmektedir. İlk olarak, bu işler genellikle işveren tarafından belirlenen fiyat üzerinden sağlanmaktadır ve çok az işyeri işin devamlılığı anlamında bir koruma sağlamaktadır. Öte yandan düşük ücret, sosyal izolasyon, sosyal olmayan ve düzensiz çalışma saatleri, fazla çalışma, uyku yoksunluğu ve

bitkinlik de söz konusu çalışma modelinin yaratmakta olduğu dezavantajlar olarak sıralanabilmektedir (Wood, 2018).

Gig Tabanlı Çalışma ve Dijital Çalışma Platformları

Gig ekonomisi çalışma modeli, birden fazla tarafın varlık gösterdiği etkileşimler etrafında yapılandırılmaktadır. Platform şirketleri, kullanıcıların çeşitli hizmetleri almak için indirdiği tescilli uygulamalar geliştirmektedir. İnternetin kitlesel düzeyde benimsenmesi ve akıllı cihazların yaygınlaşması, tüm dünyada çevrimiçi kullanıcıları dijital platformlar üzerinden birbirine bağlamaktadır. Bu durum, organizasyonların yetenek arayışlarını paylaşımlarına ve dijital platformlardan uzak mesafedeki çevrimiçi çalışanlara ulaşmalarına olanak sağlamaktadır (Healy vd., 2017, s.14). Günümüzde pek çok çalışan internet ve uygulamalar aracılığı ile hizmet pazarlamakta ya da ürünlerini satmaktadır. Örneğin, reklamcılar, metin yazarları, çevirmenler, çocuk bakıcıları, danışmanlar ve yazılımcılar gig ekonomisinin en temel bileşenleri arasında kabul edilmektedir.

2015 senesinde Manyika ve meslektaşları tarafından yürütölen araştırma, 2025 yılına kadar 540 milyona yakın bireyin çevrimiçi platformlarından yararlanarak iş bulacağını öne sürmektedir. Böylelikle, 230 milyona yakın birey daha hızlı yeni işler bulabilecek; işsizlik süresi azalırken, aktif olmayan veya yarı zamanlı çalışan 200 milyon kişi de freelance çalışma platformları aracılığıyla ek istihdam bulabilecektir (Manyika vd., 2015).

İnternet aracılı serbest çalışma platformları, 1999'da Elance'in kuruluşundan itibaren hızla gelişmiştir. Fakat son on yılda uygulama tabanlı platformlar ortaya çıkmıştır. Başta Lyft ve Uber olmak üzere 2012'den sonra ortaya çıkan araç paylaşım uygulamaları, 2018'de ABD'de bir milyondan fazla sürücüye ulaşmıştır. Uber ve Lyft, uygulamaları aracılığı ile hizmetlerini satın almak isteyen müşterilere en yakın sürücüleri atamaktadır. Öte yandan TaskRabbit, Upwork ve Fiverr gibi görevlendirme yerine, alıcı ve satıcıyı bir araya getiren uygulamalar da hızla ortaya çıkmıştır. Örneğin, mobilyalarını monte ettirmek, çevirisini yaptırmak isteyen veya bilgisayar programlamasına ihtiyaç duyan birine, ilgili hizmetin birçok olası sağlayıcısı uygulamalar aracılığı ile sunulmaktadır (Oyer, 2020). Türkiye'deki gig ekonomi platformlarına örnek olarak, Armut.com ve sanalisci.com gösterilebilir. Dolayısıyla gig ekonomi platformları Türkiye'de de hızla yaygınlaşmaya başlamıştır.

Gig Ekonomisinde Eğitim ve Geliştirme

Geleneksel örgütlerde eğitim ve geliştirme sorumluluğu insan kaynakları departmanlarına aittir. Lakin gig ekonomisi çalışma modelinde freelance olarak çalışan bireyler, mesleki eğitim ihtiyaçlarını kendileri karşılamak durumundadır. Gig ekonomisi çalışma modelinde çalışanın bir bireyin, bilgi ve becerilerine geleneksel örgütlerde çalışan biri seviyesinde yatırım yapmadığı düşünülmektedir (Rousseau ve Wade-Benzoni, 1994, s. 109). Ayrıca beceri ve bilgi yönünde sektörde meydana gelen gelişmeleri takip etmek ve bu doğrultuda eğitim ve geliştirme masraflarını karşılamak da bireyin kendi sorumluluğunda olup, zafiyet yaşamaya çok açıktır (Peel ve Inkson, 2004. s.110). Freelance çalışanlar bazı ülkelerde, eğitim ve geliştirme süreçleri bağlamında ortak hareket ederek birbirlerine destek olmaktadır (Waldkirch vd., 2021, s. 266).

Değişen çalışma modelleri ile birlikte şirketler de çalışanlarına sundukları eğitim faaliyetlerinde dönüşüme gitmelidirler. Zira geleneksel çalışma düzeninde, kurumlara freelance olarak destek veren çalışanlar, yıllık olarak planlanan eğitimlerin dışında tutulmaktadır (Phillips, 2019, s.111). Gig ekonomisi çalışma modelinin kapsamı dışında kalan, kariyer gelişimi ve sürekli eğitim faaliyetleri freelance çalışan bireylerin sorumluluğu haline gelmiştir. İlgili çalışma modeli içerisinde varlık göstermek isteyen bireyler de hedefledikleri iş ve kurumlar için kendilerini, kendi olanakları ile geliştirmek zorunda kalmaktadır (Balakrishnan, 2022, s.68).

Açıkgöz ve Latham'ın 2022 senesinde Uber sürücülerini üzerine gerçekleştirmiş oldukları araştırma, bireylerin kendileri için koydukları öğrenme hedefleri ve gösterdikleri hizmetin performansı arasında anlamlı ve olumlu bir ilişki olduğunu ortaya koymaktadır (Açıkgöz ve Latham, 2022). Bu bağlamda gig ekonomik çalışma modeli dâhilinde istihdam edilen freelance çalışanlar kendi performanslarını olumlu yönde etkilemesi muhtemel, gelişim ve eğitim faaliyetlerinin tüm maliyetini kendileri yüklenmiş durumdadırlar.

Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi

Bağlantıcılık öğrenme teorisi, teknolojiyi öğrenme sürecimizde önemli bir faktör olarak kabul etmektedir. İlgili teori özünde, öğrenmenin forumlar, sosyal medya, bloglar ve videolar gibi dijital kanallar aracılığıyla başarılı bir şekilde gerçekleşebileceği fikrini desteklemektedir. İlk defa, George Siemens (2004) ve Stephen Downes (2008), bağlantıcılık öğrenme teorisinin, bireyin bir sorunu çözmek için dijital teknolojilere yönelmesiyle başladığını söylemişlerdir. Bu sorun bireyin Google'da bir şeyi araması, bir arkadaşına bir uygulama aracılığı ile mesaj atması ya da güncel bir sosyal medya içeriği için arama yapması olarak gerçekleşebilmektedir.

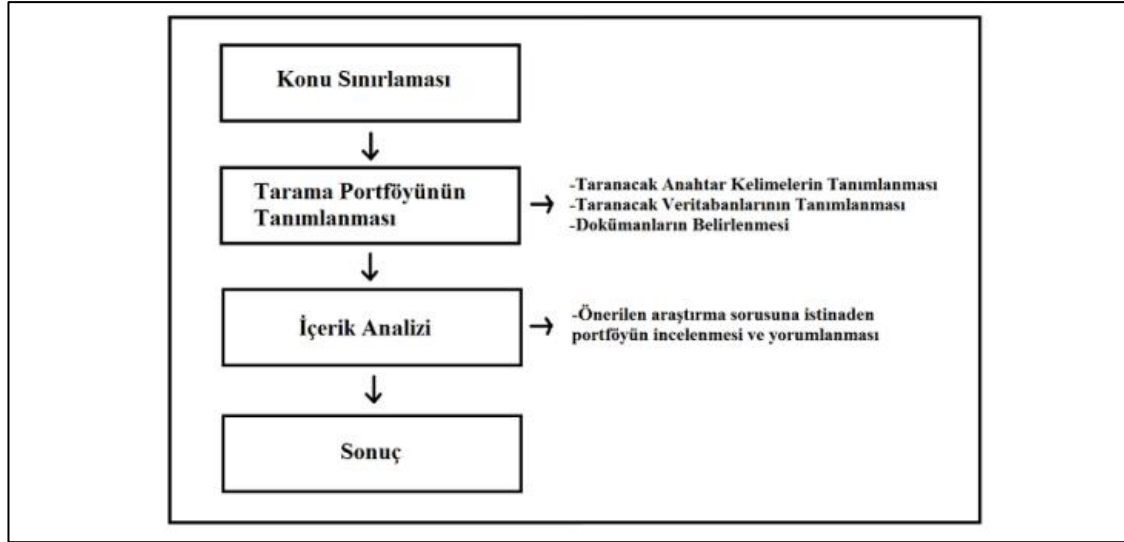
Bağlantıcılık öğrenme teorisi, hızla gelişen dijital teknolojilerin kullanımının bir sorunu çözmeye yardımcı olduğunu ve dolayısıyla bir konunun anlaşılmasını kolaylaştırdığını ve sağlaştırdığını öne sürmektedir. Bağlantıcılık öğrenme teorisine göre öğrenme süreci, kendi içsel bilgi yapılandırmasından daha fazlasıdır. İlgili teoride, belirli bir ağda bilgiyi nasıl elde ettiğimizi ve birleştirdiğimizi tanımlamak için yaygın olarak iki terim olan düğümler ve bağlantılar kullanılmaktadır (Downes, 2008). Bağlantıcılık öğrenme teorisinde, öğrenme süreci düğümler arasında kurduğumuz bağlantılar aracılığı ile gerçekleşmektedir. Bu düğümler, blog yazısı, Google araması, forum, ya da bir sosyal medya sayfası aracılığı ile oluşabilmektedir.

Downes ve Siemens tarafından ortaya atılan bağlantıcılığın ilkeleri; (1) Öğrenme ve bilgi, görüşlerin çeşitliliğine dayanmaktadır. (2) Öğrenme bir bağlantı kurma sürecidir. (3) Öğrenme, insan olmayan cihazlarda bulunabilmektedir. (4) Öğrenmek, bilmekten daha önemlidir. (5) Alanlar, fikirler ve kavramlar arasındaki bağlantıları görme yeteneği temel bir beceridir. (6) Doğru, güncel bilgi, tüm bağlantıcı öğrenmenin amacıdır.

YÖNTEM

Bu araştırma hem nicel hem de nitel yöntemlerden faydalanılarak yürütülmüştür. Araştırmanın nitel bağlamında, GIG Ekonomik Çalışma Modelinde, freelance olarak çalışmakta olan bireyler ile yapılandırılmış mülakatlar gerçekleştirilmiş olup, ilgili veriler MAXQDA-22 paket programı aracılığıyla analiz edilmiştir. İlgili yapılandırılmış mülakatlar sonrasında gerçekleştirilen deşifre sonrası öncelikli olarak “kelime trendleri analizi” ile “frekans-sıklık ölçüm” analizleri gerçekleştirilmiştir. Devamında MAXMaps analiz yöntemlerinden olan “Kod-Teori Modeli” ile her bir alt tema analiz edilmiş olup, betimleyici modellerden “kelime bulutu” analizi ile de model detaylı olarak açıklanmıştır. Araştırmanın nitel boyutu 7 GIG Ekonomisi çalışma modeli çalışanından oluşmaktadır.

Öte yandan, araştırmanın nicel bağlamında, GIG Ekonomisi çalışma modelinde freelance çalışanların, Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi açısından değerlendirmesini yapmak için; mevcut literatürde, GIG Ekonomisi Çalışma Modeli, Freelance Çalışma, Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi kavramları ve aynı zamanda kavramlara ait anahtar kelimeler farklı veri tabanları üzerinden, Barros ve meslektaşları (2019) tarafından tasarlanan sistematik literatür taraması (SLT) modeli ile incelenmiştir. İlgili sistematik tarama metodu, Barros ve meslektaşlarının tasarladığı şekilde birebir uygulanmıştır. Figür 1 aracılığı ile araştırmanın tarama modeli ve uygulanan adımlar paylaşılmaktadır.

Şekil 1. Literatür Taraması Metodolojisi

Kaynak: Barros et al, (2019)

Araştırmanın portföyüne, faktörü 3’ün üzerinde olan, 9 yayınevine ait 36 dergide, 2018-2023 seneleri arasında yayınlanmış 43 makale dâhil edilmiştir.

Modele ait adımlar konu sınırlaması ile başlayacak olup, sistematik literatür taraması portföyüne dahil edilecek makaleler GIG Ekonomisi çalışma modelinde freelance olarak çalışan bireylerin Bağlantıcılık Öğrenme teorisi açısından değerlendirmesini sağlayacaktır. Araştırmaya sadece İngilizce dilinde yayınlanan makaleler dâhil edilmiş olup, tarama süreci 2023 yılı mayıs ayında gerçekleştirilmiştir. SLT modelinin ilk aşaması olan konu sınırlamasının ertesinde, taranacak portföy belirlenmiş olup, devamında üç adımdan oluşmakta olan tanımlama süreci aşağıda ayrıntılı olarak açıklanmıştır.

Tarama Portföyünün tanımlanmasının (Adım 1) ilk aşaması olan “Taranacak Anahtar Kelimelerin Belirlenmesi” aşamasında GIG Ekonomik Çalışma Modeli, Freelance Çalışanlar ve Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi arasındaki bağıntıya odaklanmış çalışmalar ele alınmıştır. İlgili bağıntıya ait toplam yedi adet anahtar kelime veri tabanları aracılığı ile aratılmıştır. İlgili veri tabanları aracılığı ile tarama işlemi gerçekleştirilirken “GIG economy”, “GIG Economy Working Model”, “GIG”, “Freelancers”, “FreelanceWorking Model”, “Connectivism Learning Theory”, “E-Learning” anahtar kelimelerden faydalanılmıştır.

Adım 2 olarak taranacak veri tabanının tanımlanması aşamasında; Web of Science, Scopus ve Ebsco veri tabanları diğer veri tabanları ile karşılaştırıldıklarında kapsamlılıkları gereğince seçilmişlerdir. Adım 3’te ise, incelenecek dokümanlar belirlenmiştir. İlgili dokümanlar veri tabanları aracılığı ile anahtar kelimeler taratılarak belirlenmiş olup, sonrasında elektronik tablolara aktarılarak düzenlenmiştir. SLT modelini son adımı olan içerik taraması sırasından ise, çalışmaya dâhil edilen tüm makaleler incelenerek, GIG ekonomik modelinde freelance olarak çalışan bireylerin Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi açısından değerlendirmesi yapılmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın ilgili bölümünde uygulanan nicel ve nitel analizler aracılığı ile edinilen bulgulara yönelik yapılan yorumlara yer verilmiştir.

Araştırmanın Nicel Verilerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın nicel bağlamına yönelik bulgulara Barros ve meslektaşları (2019) tarafından tasarlanan sistematik literatür taraması (SLT) modeli ile yapılan inceleme doğrultusunda ulaşılmıştır. İlgili modelde bulunan dört adımlık prosedür takip edilmiş olup, sırası ile araştırma portföyü incelenmiştir.

Tablo 1.Gig Ekonomi Çalışma Modeli ve Bağlantıcılık Öğrenme Teorisi Kavramlarının Yayınevi ve Yıllara Göre Kullanım Sıklığı

Yayınevi	Etki Faktörü Aralığı	Dergi Sayısı	Yayınlandıkları Yıl Aralığı
SAGE Publications	3.189- 7.313	9	2019-2023
JSTOR	5.231	1	2018
Emerald	4.043- 4.052	9	2019-2023
Springer	3.280- 4.767	6	2018-2021
Elsevier	3.871- 10.969	3	2018-2023
Taylor & Francis	4.277- 6.026	4	2018-2021
Science Direct	9.308	1	2020
Wiley Online Library	3.536- 5.667	2	2019-2022
ProQuest	3.458	1	2021

Tablo 1’de yapılandırılan sistematik literatür taramasına dahil edilen dokuz yayınevine ait 43 makale ayrıntılı olarak gösterilmektedir. Yöntem bölümünde detaylı şekilde paylaşılan tarama protokolü ve 3 aşamadan oluşan inceleme adımlarının gerçekleştirilmesinden sonra araştırmaya 43 makale dâhil edilmiştir. Tarama sonucunda araştırmanın portföyüne eklenen 8 makale belirli sebepler ile hariç tutulmuştur. Devamında kesinleşen araştırma portföyü aracılığı ile yayın eğilimleri incelemesi ve içerik analizi gerçekleştirilmiştir.

Yapılan inceleme sonucunda, 2018-2023 yılları arasında Gig ekonomi ve öğrenme kavramlarını bir arada inceleyen çok az sayıda makaleye rastlanmıştır.

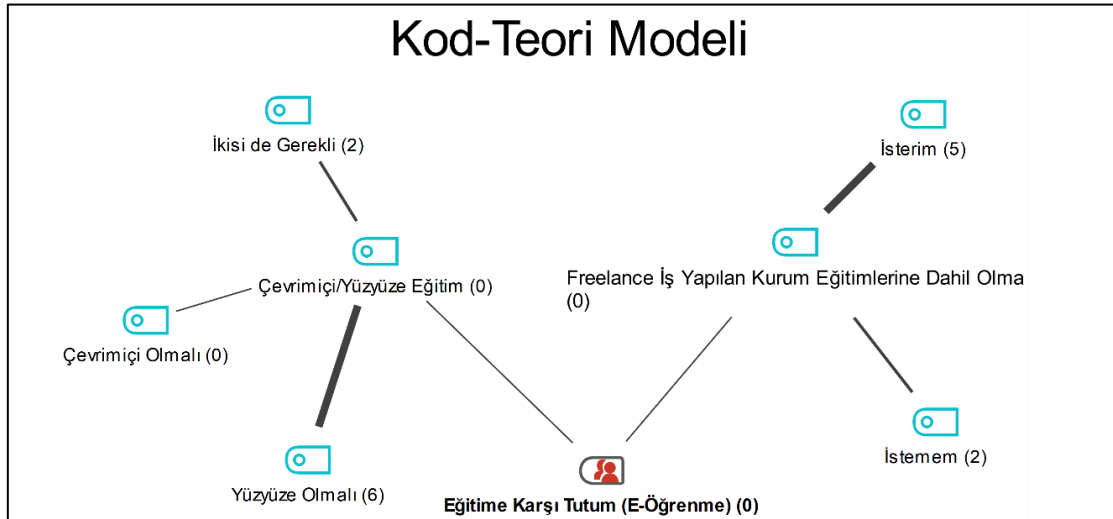
Araştırmanın Nitel Verilerine İlişkin Bulgular

Araştırmaya ait nitel bağlamdaki bulgular, dört ana başlık içerisinde analiz edilmiştir. Bunlar, eğitime karşı tutum (e-öğrenme), mesleki gelişim, Gig ekonomisi çalışma modeli, freelance çalışma olarak sıralanmaktadır.

Eğitime Karşı Tutum (e-Öğrenme) Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

Gig ekonomisi çalışma modeli bağlamında freelance çalışanların eğitime karşı tutum (e-öğrenme) açısından ilettikleri görüşler Figür 2’de paylaşılmaktadır. MAXQDA 2022 paket programı aracılığı ile oluşturulan Kod-Teori modeli altında birden fazla temanın ve alt temanın şekillendiği görülmektedir.

Örneğin, çevrimiçi ve yüz yüze eğitim gerekliliği, freelance olarak iş yapılan kurumların mesleki eğitimlerine katılım olanağı gibi alt temalar öne çıkmaktadır.

Şekil 2. Eğitime Karşı Tutum (e-Öğrenme) Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

Bu noktada araştırmaya katkı sağlayan freelance çalışan 1 (FLÇ1): “...Yüz yüze eğitim daha verimli. Çevrimiçi olduğunda herkes için fırsatlar eşit olamayabiliyor ve odak kopması daha fazla yaşanıyor. Yüz yüze eğitimin eğitim ve öğretimden de ziyade kişiye sağladığı sosyal gelişimler ve kişisel kazanımlar da kesinlikle göz önünde bulundurulmalı.” şeklindeki fikirlerini paylaşmıştır. Devamında FLÇ1; iş yaptığı kurumların eğitimlerine dahil olma konusunda; “...Tabii çeşitli alanlarda ilgimi çeken eğitimlere katılmak isterdim.” yorumunu yapmıştır.

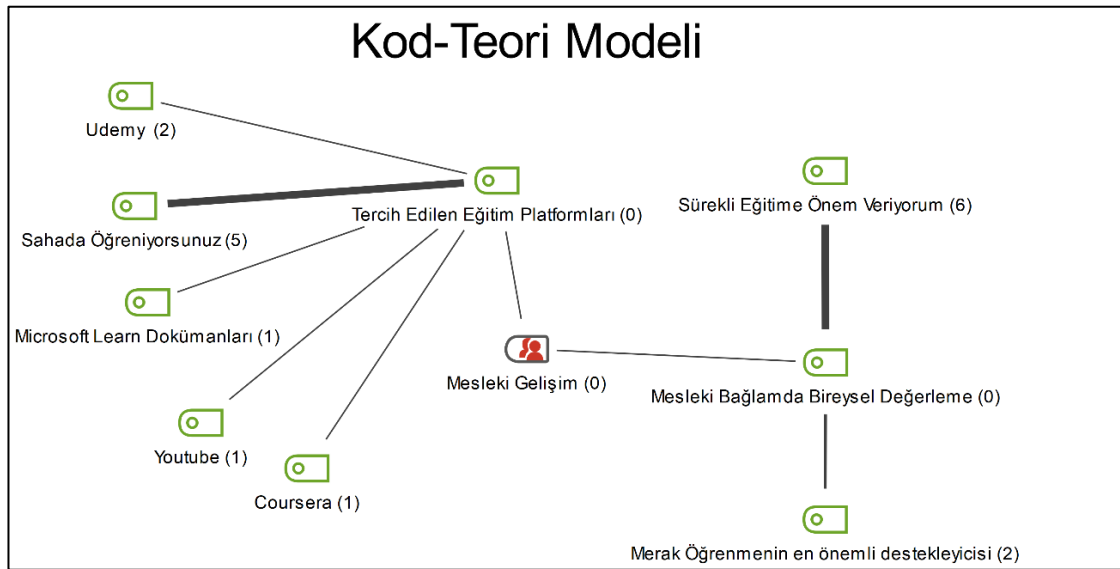
FLÇ2 ise aynı konuda, “Kesinlikle isterdim. Öğrendiğimiz her şeyin bize tecrübe, fikir ve gelir olarak geri döndüğünü düşünüyorum.” şeklindeki yorumlarını bizlerle paylaşmıştır. Son olarak; FLÇ7; iş yaptığı kurumların eğitimlerine katılım sağlama hususunu, “...Tabi ki, böylelikle hem

kendimi geliştirmiş olacağım hem de çalıştığım kurumun perspektifini öğreneceğim. Bu da özellikle o kurumla olan ortak çalışmalarımızda daha faydalı olmamı sağlayacaktır.” şeklinde yorumlamıştır.

Mesleki Gelişim zerine Freelance alışanların Katkıları

Gig ekonomisi çalışma modeli bağlamında freelance çalışanların mesleki açısından iletikleri rrüşler Figür 3’te paylaşılmaktadır.

Örneğin, tercih edilen eğitim platformları, bireylerin mesleki anlamda nasıl geliştikleri gibi alt temalar öne çıkmaktadır.

şekil 3. Eğitime Karşı Tutum (e-Öğrenme) zerine Freelance alışanların Katkıları

Araştırmanın 2. Ana temasına katkı sağlayan FL 3 tercih ettiği eğitim platformu hakkında, “...Türkiye’de reklamcılık eğitimi veren üniversiteler var, ama sayıları yeterli mi tartışılır. Dolayısıyla Türkiye’deki reklamcılık ekolü biraz daha alaylı tarafta. Yani işi yaparken öğreniyorsunuz. Aynı anda hem bir ğrenci hem de bir alışansınız. Yeni reklam verenlerle toplantı masasına oturduğıa işi başında geçirdiğiniz her an aslında sizin için bir eğitim saatini dönüşmüş oluyor. Benim şahsi olarak bu işe başladığımdan beri takip ettiğim dergiler, makaleler, internet siteleri, newsletter’lar, sektörden örnekler ve video içerikler dışında dâhil olduğum herhangi bir eğitim programı olmadı.” yorumunda bulunmuştur.

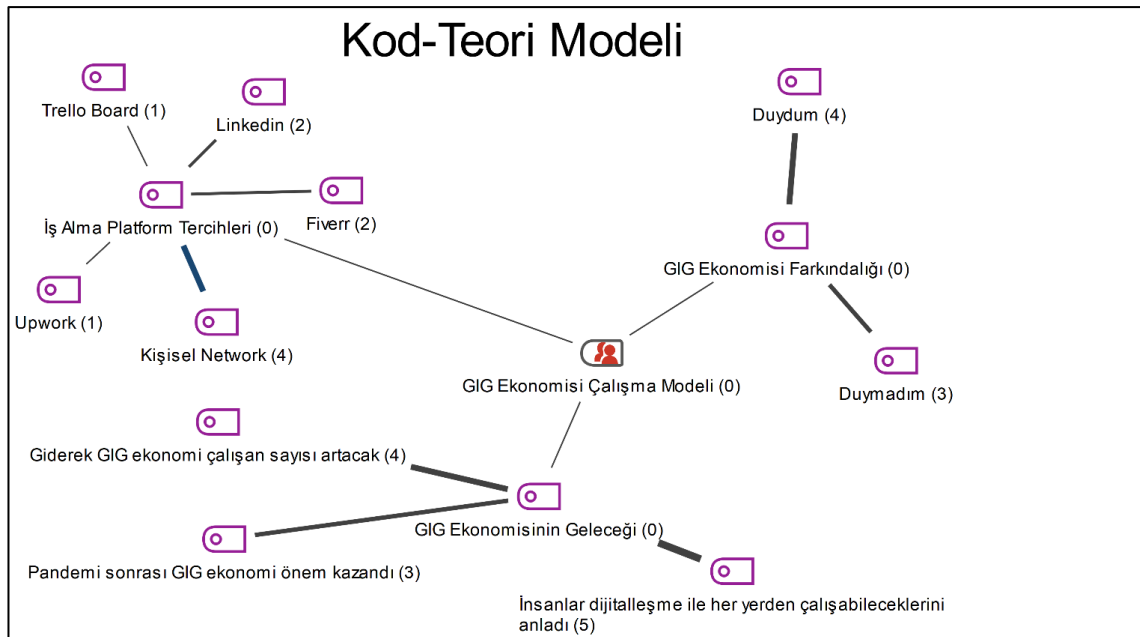
Devamında yine FÇL 3, mesleki yetkinlikleri hususunda bireysel değerlemesini, “...Bunun sonucunda çoğu işin bitmesi gereken sürenin devamına sarktığını, yeteri kadar iyi yapılamadığını ya da müşteri ve yaratıcı ekip arasında doğru iletişimin kurtulmadığını çok defa gördüm. Benim freelance işe bakış açım; relationship management dediğimiz ilişki ve itibar yönetiminden geçiyor. Yani yalnızca işin kalitesi değil, reklam verenin burada ne ya da nasıl bir süreç istediğini anlamak çok önemli. Temelde siz karşınızdaki kişiye doğru çalışma prensiplerini ve doğru iş birliği yaklaşımını sunarsanız bu sizi standart iş ortamındaki kaos ve karmaşaya almış ve buna paralel şekilde hizmet sunan diğer freelancer’ların önüne geçilir. Sonuç olarak freelance de olsa bu profesyonel bir iş ve bir işi ne kadar profesyonel şekilde yaparsanız rakiplerinizden o kadar ayırırız.” şeklinde paylaşmıştır.

Son olarak, tercih edilen eğitim platformları konusunda FÇL 6, “Eğitim olarak da en aktif olarak kullandığım platform Udemy diyebilirim. Yeni teknolojiler üzerine birçok eğitimini deneyimledim.” şeklinde düşüncesini dile getirmiştir.

Gig Ekonomisi Çalışma Modeli Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

Gig ekonomisi çalışma modeli bağlamında freelance çalışanların gig ekonomisi çalışma modeli üzerine ilettikleri görüşler Figür 4’de paylaşılmaktadır. MAXQDA 2022 paket programı aracılığı ile şekillenen Kod-Teori modeli altında birden fazla temanın ve alt temanın oluştuğu belirlenmiştir.

Örneğin, iş alma platform tercihleri, gig ekonomisi farkındalığı, gig ekonomisinin geleceği gibi alt temalar öne çıkmaktadır.

Şekil 4. Gig Ekonomisi Çalışma Modeli Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

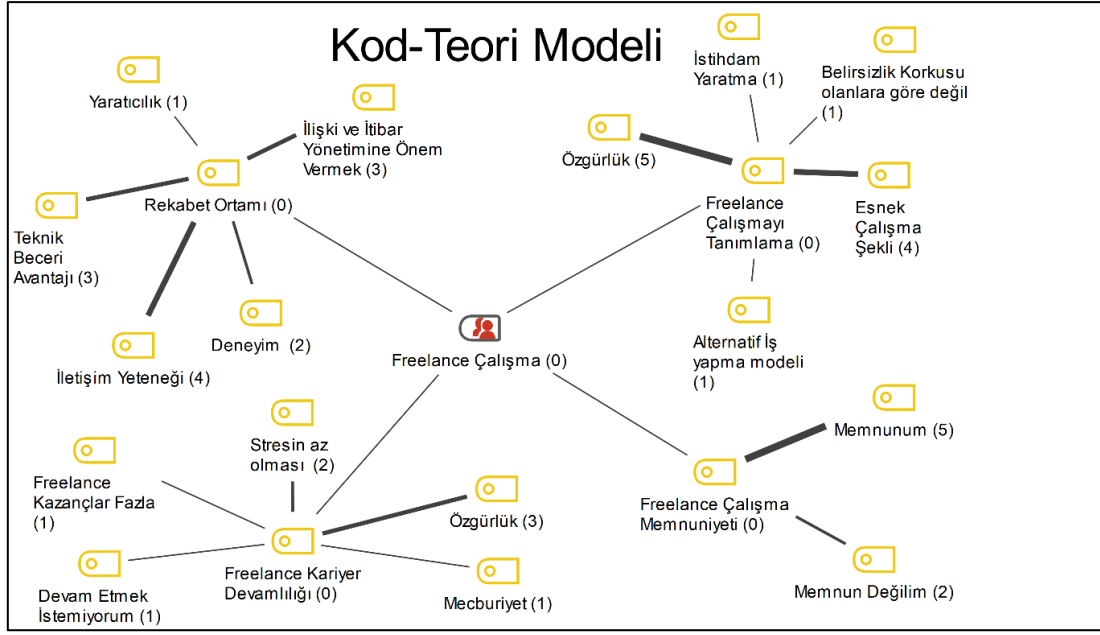
FLÇ 4, iş alma platformları hakkında yorumlarını; “Açıkçası bir iş alma platformuna ihtiyaç duymadım. Kariyer anlamında geçen yıllar boyunca bir çevrem olduğu için o çevrem ile işlerim doğal akışında bana gelmeye başladı.” şeklinde iletmiştir. FÇL 2 ise aynı konuda, “...Türkiye’de reklam sektörü “network” dediğimiz ilişki ağı üzerinden ilerliyor. İyi bir network iyi bir müşteri portföyü yaratmanıza, iyi bir müşteri portföyü de iyi bir freelance kariyeri ve kazanç seviyesini elde etmenizi sağlıyor.” yorumunda bulunmuştur.

Öte yanda, FÇL 2 gig ekonomisinin geleceği hakkında yaptığı yorumlar, “..2018 yılının sonbaharında freelance çalışmaya karar verdiğimde Türkiye reklam sektöründe freelance çalışma alışkanlıkları üzerine bazı gözlemler yapmıştım. Yaptığım gözlemlerde freelance çalışan reklamcıların bir kısmının düzenli olarak başka bir yerde kadrolu çalıştığını, bir kısmının iki iş arasında geçici olarak bunu yaptığını, bir kısmının da artık yüksek tempolu reklam ajanslarında kendine yer edinmekte zorlandığı için serbest ya da yarı zamanlı biçimde freelance çalıştığını gördüm. O yıllarda kariyerinin en iyi döneminde ya da İngilizce ifadesiyle prime’ında olan bir kişinin freelance olması biraz daha ilginç karşılanıyordu. Ben de bu kararı verdiğimde çevremden ilginç reaksiyonlar almıştım. Fakat covid-19 ve uzaktan çalışma trendinin hayatımıza girmesiyle freelance çalışmanın ne çalışan ne de işveren için korkunç bir yöntem olduğu anlaşılmış oldu. Dolayısıyla önümüzdeki yıllarda hem uzaktan kadrolu çalışma oranlarında hem de freelance çalışma oranlarında bir artış olacağını düşünüyorum. Şu anda bile baktığımda son 3 yılda prime’ında olup freelance olan reklamcı sayısında ciddi bir artış var.” şeklinde paylaşmıştır.

Freelance Çalışma Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

Gig ekonomisi çalışma modeli bağlamında freelance çalışanların ilgili çalışma metodu üzerine ilettikleri görüşler Şekil 4’de paylaşılmaktadır.

Örneğin, gig ekonomideki rekabet ortamı, freelance çalışmayı tanımlama, freelance olarak çalışmadan memnuniyet ve freelance kariyer devamlılığı gibi alt temalar öne çıkmaktadır.

Şekil 5. Freelance Çalışma Üzerine Freelance Çalışanların Katkıları

FLÇ 1 sektördeki yoğun rekabet ortamında nasıl öne çıktığına dair yorumlarını, “...Sektörüm gereği teknik becerilerimle daha çok ön plana çıkıyordum. Bu alanda kendime yaptığım yatırımlar sayesinde çok fazla network sahibi olmasam da aldığım işlerde teknik yönümle ön plana çıkmayı başarmış ve övgüler almıştım.” şeklinde paylaşmıştır. Aynı şekilde FLÇ 2’de, “Güvenilir olmak. Teslim tarihlerini kaçırmamak ve muhatabınız olan ilgili kişiyle iletişim halinde kalabilmek bizim sektörümüz için oldukça önemli. İş takvimini kendi belirleyen insanlar olarak belirli bir düzen tutturamadığınız takdirde kimse sizinle doğal olarak çalışmak istemiyor. Çevirmen ya da editör olarak metni vaat ettiğiniz tarihte teslim etmemeniz tüm matbaa ve satış sürecini değiştireceğinden en önemli şey güvenilir olmak diyebilirim.” yorumlarını iletmiştir.

Öte yandan katılımcılar yöneltilen freelance çalışmaktan memnuniyet hali alt temasında ise öne çıkan bazı yanıtlar; FLÇ 3, “...Evet memnunum, elbette zorlukları var ancak saatlerimi ve çalışma biçimimi kendim belirleyebilmek benim için en önemli etken.” ve “...Hem kendime hem de çevreme zaman ayırabiliyorum. Kendimi geliştirmeye gerekecek zamana ve tabi kazanç olarak çok daha yukarılara çıkardığı için freelance tercihten çok doğal bir geçiş oldu benim için.” şeklinde sıralanmıştır.

Son olarak freelance çalışmanın geleceğinin ne yönde şekilleneceğine yönelik çalışanların yorumları, FLÇ 4; “...Kesinlikle daha çok tercih edilecek. Yayıncılık sektörü için zaten belki yarı yarıya böyle diyebiliriz. Freelance çalışan çevirmenler, editörler, grafikerler, tasarımcılar çok fazla. Şirketler, çalışma politikalarını değiştirmedikleri sürece freelance tarafa daha çok insanın kayacağını düşünüyorum.” şeklinde olmuştur.

Şekil 6. Kelime Bulutu Analizi

Şekil 5'te freelance çalışan bireyler ile gerçekleştirilen mülakatlar neticesinde edinilen deşifre metinlerde öne çıkan etiketlerin görselleştirilmiş hali paylaşılmaktadır. Analiz sonuçlarına göre, deşifre metinlerde en çok yinelenen kelime eğitim olarak belirlenmiştir.

Tablo 2. Deşifre Metinlerinin Alt Modellerin Dağılımı

Alt Tema	n	Yüzde (%)
Eğitime Karşı Tutum (e-öğrenme) Boyutu		
*Çevrimiçi / Yüzyüze Eğitim		
Çevrimiçi Olmalı	0	0
Yüzyüze Olmalı	6	75
İkisi de Gerekli	2	25
*Freelance İş Yapılan Kurum		
Eğitimlerine Dahil Olma		
İsterim	5	71,4
İstemem	5	28,6
Freelance Çalışma		
*Rekabet Ortamı		
Yaratıcılık	1	6
Teknik Beceri Avantajı	3	18
İletişim Yeteneği	4	24
Deneyim	2	12
İlişki ve İtibar Yönetimine	3	18
Önem Vermek		
*Freelance Çalışmayı Tanımlama		
İstihdam Yaratma	1	6
Özgürlük	5	31
Alternatif İş Yapma Modeli	1	6
Esnek Çalışma Şekli	4	25
Kendi İşinin Patronu Olmak	4	25
*Freelance Kariyer Devamlılığı		
Stresin Az Olması	2	25
Freelance Kazancın Fazla Olması	1	13
Devam Etmek İstemiyorum	1	13
Özgürlük	3	38
Mecburiyet	1	13
*Freelance Çalışma Memnuniyeti		
Memnunum	5	71
Memnun Değilim	2	29
Mesleki Gelişim		
* Tercih Edilen Eğitim Platformları		
Udemy	2	20
Sahada Öğrenim	5	50
Microsoft Learn Dokümanları	1	10
Youtube	1	10

Coursera	1	10
* Mesleki Bağlamda Bireysel Değerleme		
Sürekli Eğitime Önem Veriyorum	6	75
Merak Öğrenmenin En Önemli Destek	2	25
Gig Ekonomisi Çalışma Modeli		
*İş Alma Platform Tercihleri		
Trello Board	1	9
Upwork	1	9
Kişisel Network	4	36
Fiverr	2	18
LinkedIn	2	18
*Gig Ekonomisinin Geleceği		
Giderek Gig ekonomisi çalışan sayısı artacak	4	33
Pandemi Sonrasında gig ekonomi önem kazandı	3	25
İnsanlar Dijitalleşme ile her yerde çalışabileceklerini fark ettiler	5	42
*Gig Ekonomisi Farkındalığı		
Duydum	4	57
Duymadım	3	43

Araştırmaya ait deşifre metinlerinin alt model dağılımları Tablo 2’de paylaşılmaktadır. Toplamda 11 ana dağılım oluşmuş olup, freelance çalışanların değindiği her bir alt model tabloda paylaşılmıştır. 11 ana başlığın altında 39 adet de alt başlık dağılmıştır. Eğitime Karşı Tutum (e-learning) boyutu altında değinilen, eğitim tercihi temasında, mesleki eğitimlerin yüz yüze olması gerekliliği freelance çalışanlar tarafından en çok vurgulanan başlık olmuştur. Yine aynı tema altında, freelance iş yapılan kurumların mesleki eğitimlerine dâhil olmak isteme bir diğer vurgulanan başlıktır.

Freelance çalışma boyutu altında bulunan rekabet ortamı temasında freelance çalışanlarca en çok vurgulanan alt tema iletişim yeteneğinin önemi olmuştur. Sonrasında katılımcılardan freelance çalışmayı tanımlamaları istendiğinde 7 Katılımcıdan 5’i özgürlük olarak tanımlamıştır. Aynı şekilde kendi işinin patronu olmak ve esnek çalışma saatleri de öne çıkmaktadır.

Mesleki gelişim boyutu altında katılımcılara yöneltilen mesleki gelişim temasında, tercih edilen eğitim platformları sorusuna çoğunluk sahada eğitimi benimsediklerini belirtmişlerdir.

Son olarak, gig ekonomisi çalışma modeli boyutuna yönelik, iş alma tercihleri teması altında araştırmaya katkı sağlayan freelance çalışanların çoğunluğu kişisel networkleri aracılığı ile işleri aldıklarını belirtmişlerdir. Gig ekonomisi çalışma modelinin geleceğinin nasıl şekilleneceğine yönelik soruda ise, dijitalleşme sayesinde bireylerin uzaktan çalışma modelinin varlığını öğrendiğini ve giderek ilgili çalışma modeline rağbetin artacağını vurgulamışlardır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Teknolojinin hızla gelişmesi ile birlikte, gün geçtikçe yoğunlaşan rekabet ortamında varlık gösterebilmek adına eğitim ve kariyer gelişimi anlamında farkındalıklarını yüksek seviyede tutmaları freelance çalışanların performansları ve bilinirlikleri için büyük önem taşımaktadır. Öte yandan freelance çalışanlarla iş yapmakta olan kurumların da ilgili çalışanların eğitimlerine dâhil olmaları adına daha kapsayıcı ve yapıcı bir strateji sergilemeleri iki tarafında alacağı sonucun verimini arttıracaktır.

Literatür taraması sırasında gig ekonomisi çalışanlarının kendi eğitim ve geliştirme faaliyetlerini kendilerinin sorumluluğuna almaları gerekliliğine değinilen pek çok araştırmaya rastlanmıştır. Lakin kurumların da bu hususta kendisini ne şekilde geliştirebileceğine değinen çalışma sayısı oldukça azdır. Araştırmanın yapılandırılmış mülakat sorularından biri olan, “Freelance olarak iş yaptığınız kurumların eğitimlerine dâhil olmak ister misiniz?” sorusu bu probleme odaklanmayı amaçlamaktadır. Keza, araştırmanın mülakat sürecine destek veren 7 freelance çalışandan 5’i kurumların eğitimlerine dâhil edilmekten büyük memnuniyet duyacaklarını belirtmişlerdir.

İlgili kurumsal eğitimleri freelance olarak çalışan bireyleri de kapsayacak şekilde planlayan insan kaynakları departmanları stratejik olarak kendi kurumlarına da değer yaratmayı amaçlamalıdır. Zira, kuruma hizmet sağlayan bir paydaş olarak değerlendirilmesi gereken freelance çalışanların vizyon ve yetkinliği yine aynı kuruma fayda sağlayacaktır. M.I.T. (2022)'de yapılan bir araştırmaya göre sürekli eğitimi bir kültür olarak stratejik olarak benimsemeyen kuruluşlar çoğunluğu freelance çalışanlardan oluşan Z kuşağını kaybetmektedir. Dijital yerliler olarak da adlandırılan yeni nesil, kendisine değer katmayan kuruluşlara kendini bağlı hissetmemektedirler.

Bu araştırmanın değindiği bir diğer konu olan, tercih ettikleri eğitim platformu başlığından freelance çalışanlar sahada, iş üstünde eğitimin çok daha etkin olduğundan bahsetmektedirler. Lakin sahada eğitimi benimsemelerinin sebebinin bir tercihten ziyade zorunluluktan

kaynaklandığı düşünölmektedir. Zira katılımcıların çoğunluğu kurumların mesleki eğitimlerine katılım olanakları olduğunda tercihleri sorulduğunda olumlu cevap vermişlerdir.

Öte yandan araştırmanın bir diğer dikkat çeken bulgusu ise, neredeyse tamamı uzaktan çalışma modelini benimsemiş olan freelance çalışanların 7’de 6’sının kurumsal eğitimlerin ancak yüz yüze yapıldığında verimli olacağına inandıklarını belirtmeleridir. Global Market Insight (GMI) araştırmacısı Kharrati tarafından 2021 senesinde yürütölen araştırmaya istinaden, dünya çapında büyük umutlarla gelişmesi beklenen e-öğrenme pazarının önünde engeller bulunmaktadır. Bunlardan bazıları, internet bağlantısının yavaşlığı, meslektaşlar arasında yaşanacak etkileşimin azalması, ekran süresinin uzaması ile oluşan odaklanma sorunları ve son olarak bireylerin ev ortamlarında öğrenmeye yönelik istekliliğinin azalmasıdır. Öte yandan GMI aynı zamanda bireylerin evde öğrenme sürecinin kendilerini ancak teorik anlamda destekleyeceğinden ve pratik anlamda gereken uygulamalı eğitimlerin yetersiz kaldığını da belirtmektedir.

Araştırmanın bir diğer bulgusu ise, freelance çalışanların büyük bir bölümü, yeni müşterilerin piyasada bilinirliklerine göre kulaktan kulağı isimlerini duyurarak kendilerine ulaştığı yönündedir. Fiverr, Upwork, Armut, TaskRabbit, Sanalişçi gibi dijital iş platformlarının günümüzde hala geliştirmeleri gereken birçok yönlerinin olduğu düşünölmektedir. Öte yandan belirtilen platformların sıklıkla tercih edilmemesinin en önemli sebeplerinden birinin kullanıcıların ya da hizmet alanların kendilerini güvende hissetmeleri olduğu düşünölmektedir.

KAYNAKÇA

- Açıkgoz, A. & Latham, G. P. (2022). Self-Set learning goals and service performance in a gig economy: A Moderated-Mediation role of improvisation and mindful meta cognition. *Journal of Business Research*, 139, 1553-1563.
- Balakrishnan, J. (2022). Building capabilities for future of work in the gigeconomy. *NHRD Network Journal*, 15 (1), 56-70.
- Barros, M.V., Salvador, R., Piekarski, C.M., & Francisco, A.C., (2019). Mapping of main research lines concerning life cycle studies on packaging systems in Brazil and in the world. *Int. J. Life Cycle Assess* 24, 1429–1443.
- Downes, S. (2008). An introduction to connective knowledge.
- Downes, S. (2012). Connectivism and connective knowledge: Essays on meaning and learning networks. *National Research Council, Canada*.
- Ertürk, M. (2022). Gig ekonomisi ile insan kaynakları yönetimi ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *ETÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. S.14, Nisan.
- Friedman, G. (2014). Workers without employers: Shadow corporations and the rise of the gig economy. *Review of Keynesian Economics*, 2(2), pp.171-188.
- Healy, J., Nicholson, D., & Pekarek, A. (2017). Should we take the gig economy seriously?. *Labour & Industry: a journal of the social and economic relations of work*, 27(3), 232-248.
- Kharrati, K (2022). *Global E-Learning Market Share Likely to Grow At a CAGR of 17.53 % By 2033*. Global Market Insight. <https://www.custommarketinsights.com/press-releases/e-learning-market-size/>
- Kuhn, K. & Galloway, T. (2019). Expanding perspectives on gig work and gig workers. *Journal of Managerial Psychology*. 34. 186-191. 10.1108/JMP-05-2019-507.
- Manyika, J., Lund, S., Robinson, K., Valentino, J. & Dobbs, R. (2015). *Connecting talent with opportunity in th edigital age*. McKinsey & Company.
- MIT Professional Education Department (2022). *Continuing education, over the years and across borders*. <https://professional.mit.edu/news/articles/continuing-education-over-years-and-across-borders>
- Oyer, P. (2020). The gig economy. *IZA World of Labor 2020: 471* doi: 10.15185/izawol.471
- Peel, S. & Inkson, K. (2004). Contracting and careers: Choosing between self and organizational employment. *Career Development International*, 9 (6),542- 558.
- Phillips, P. (2019). The Evolving Role of HR in a Gig Economy. <https://www.forbes.com/sites/forbeshumanresourcescouncil/2019/10/16/the-evolving-role-of-hr-in-a-gig-economy/>
- Rousseau, D. M. & Wade-Benzoni, K. A. (1994). Linking strategy and human resource practices: How employee and customer contracts are created. *Human Resource Management*, 33 (3), 463-489.
- Siemens, G. (2004). Connectivism: A learning theory for the digital age. *International Journal of Instructional Technology and Distance Learning*.

- Siemens, G. (2005). Connectivism: Learning as network-creation. *Creative Education*, Vol.3 No.6, October 9.
- Smith, A.W. (2016). Gigwork, online selling, and home sharing.
- Techtarget, (2020). Gigeconomy. <https://www.techtarget.com/whatis/definition/gig-economy>
- Torpey, E., & Hogan, A. (2016). Working in a gig economy. Career outlook.
- Waldkirch, M., Bucher, E., Schou, P. K., & Grünwald, E. (2021). Controlled by the algorithm, coached by the crowd—how HRM activities take shape on digital work platforms in the gig economy.*The International Journal of Human Resource Management*, 32 (12), 2643-2682.
- Wood, A & Graham, M. (2018). Good gig, bad gig: autonomy and algorithmic control in the global gig economy. *Work, Employment and Society*. 33 (1): 56–75.
- Woodcock, J. & Graham, M. (2019). *The gig economy : a critical introduction*. London: Polity Press.

Geliş Tarihi:

08.05.2023

Kabul Tarihi:

22.01.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Kısacık, İ.Ç & Malkoç, Ş. E. (2024). Sigorta uyuşmazlıklarında arabuluculuk ve tahkim kurumlarının karşılaştırılması ve uyuşmazlıkların çözümüne etkisi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49). 1760-1778. doi: 10.46928/iticusbe.1287620

SİGORTA UYUŞMAZLIKLARINDA ARABULUCULUK VE TAHKİM KURUMLARININ KARŞILAŞTIRILMASI VE UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNE ETKİSİ

Derleme

İlknur Çavdar Kısacık

Sorumlu Yazar (Correspondence)

av_ilknur2010@hotmail.com

Ebru Şensöz Malkoç

İstanbul Ticaret Üniversitesi

esensoz@ticaret.edu.tr

İlknur ÇAVDAR KISACIK, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunu olup, aktif olarak uzman arabuluculuk ve avukatlık yapmaktadır.

SİGORTA UYUŞMAZLIKLARINDA ARABULUCULUK VE TAHKİM KURUMLARININ KARŞILATIRILMASI VE UYUŞMAZLIKLARIN ÇÖZÜMÜNE ETKİSİ

İlknur Çavdar Kısacık
av_ilknur2010@hotmail.com
Ebru Şensöz Malkoç
esensoz@ticaret.edu.tr

Özet

Teknolojide meydana gelen gelişmeler insanlar arasındaki etkileşimi artırırken diğer yandan kişiler arasında yaşanan uyuşmazlıkların sayısında da artış meydana gelmiştir. Söz konusu uyuşmazlıkların çözümünde klasik yöntem olan dava yolunun yanı sıra çeşitli nedenlerle alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin tercih edilmesi gündeme gelmektedir. Bu sebeplerden ilki mahkemelerdeki iş yükünün artmış olmasıdır. İş yükünde meydana gelen artış yargılama sürecinin de uzamasına neden olmakta ve birçok masrafı da beraberinde getirmektedir.

Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri yargı yoluna nazaran tarafların arasındaki uyuşmazlığın daha hızlı ve ekonomik yoldan çözüme kavuşmasını sağlamaktadır. Sigorta uyuşmazlıkları bakımından da yargı yolunun uzun sürmesi, hak sahibinin hakkına uzun sürede kavuşması gibi nedenlerle alternatif çözüm yollarının tercih edilmesi gündeme gelmiştir.

Sigorta uyuşmazlıklarının alternatif yollar ile çözülmesinde önemli olan iki kurumdan biri arabuluculuk diğeri ise tahkimdir. Temelde aynı mantık üzerinden her iki kurumun da amacı daha hızlı ve ekonomik yolla uyuşmazlıkların çözüme kavuşmasını sağlamaktır. Fakat uyuşmazlığın çözülmesindeki süreç her iki kurumda da farklı şekilde seyretmektedir. Her iki kurumun da birbirlerinden ayrılan bu yönleri çalışmamızda mukayese edilmiş ve sigorta uyuşmazlıklarının çözümüne etkisi incelenmiştir.

Amaç: Sigorta uyuşmazlıklarının çözümünde kullanılan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinden arabuluculuk ve tahkim süreçlerinin işleyişi ile bu çözüm yöntemlerinin sigorta uyuşmazlıklarının çözüme kavuşmasına sunmuş olduğu katkının incelenmesidir.

Yöntem: Çalışma yazılı ve veri tabanlı kaynakların incelenmesi ile hazırlanmıştır.

Bulgular: Mahkemelerdeki iş yükünün artması nedeniyle sigorta uyuşmazlıklarında alternatif çözüm yöntemleri tercih edilmektedir. Bu çözüm yöntemlerinden biri arabuluculuk diğeri ise tahkimdir. Her ne kadar alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi başlığı altında değerlendirilmekte olsa da ülkemizde bir kısım uyuşmazlıklar bakımından dava açmadan önce arabuluculuğa başvuru yapılması dava şartıdır. Sigorta uyuşmazlıklarının bir kısmı tüketici ilişkisinden kaynaklanan bir kısmı ise ticari ilişkiden kaynaklanan uyuşmazlıklardan olduğundan dava açmadan önce arabulucuya başvurulması dava şartıdır. Bu nedenle taraflar zorunlu olarak arabuluculuğa başvurmuş olsalar da kendi iradeleri ile anlaşarak uyuşmazlığı son erdirebilecektir.

Ülkemizde sigorta uyuşmazlıklarının çözümünde tahkim sisteminin alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri içinde tercih edilmesinin nedenlerinden biri Sigorta Tahkim Komisyonu tarafından uyuşmazlıkların çözüme kavuşturulmasıdır.

Her iki yöntem de uyuşmazlığı çözüme kavuşturmayı hedeflese de bu yöntemlerin kullanılması ile uyuşmazlıkların çözüme nasıl kavuşturulduğu ve iki yöntemin işleyişi arasındaki farklar hususi olarak incelenmelidir.

Özgünlük: Çalışmanın özgün yanı alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinden arabuluculuk ve tahkim ile sigorta uyuşmazlıklarının nasıl çözüme kavuşturulduğu ve kullanılan yöntemlerin çözüme sağladıkları etkinin mukayese edilerek incelenmesidir.

Anahtar Kelimeler: Uyuşmazlık, Çözüm Yöntemleri, Arabuluculuk, Tahkim

JEL Sınıflandırması: K 40

THE PROVISION OF MEDIATION AND ARBITRATION INSTITUTIONS IN INSURANCE DISPUTES AND THEIR IMPACT ON THE RESOLUTION OF DISPUTES

Abstract

While the developments in technology have increased the interaction between people, on the other hand, there has been an increase in the number of disputes between people. In addition to the lawsuit method, which is the classic method of resolving these disputes, the preference of alternative dispute resolution methods is being raised for various reasons. The first of these reasons is that the workload in the courts has increased. The increase in workload also causes the trial process to be prolonged and brings with it many expenses.

Alternative dispute resolution methods enable the dispute between the parties to be resolved more quickly and economically than the judicial way. Dec. In terms of insurance disputes, it has also been brought to the agenda to prefer alternative solutions for reasons such as the long duration of the judicial route and the fact that the rightholder has achieved his right in a long time.

One of the two institutions that are important in resolving insurance disputes by alternative means is mediation and the other is arbitration. Basically, the purpose of both institutions based on the same logic is to ensure that disputes are resolved more quickly and economically. However, the process of resolving the dispute proceeds differently in both institutions. These aspects of both institutions that differ from each other have been compared in our study and their impact on the resolution of insurance disputes has been examined.

Purpose: It is the study of the functioning of mediation and arbitration processes, one of the alternative dispute resolution methods used in the resolution of insurance disputes, and the contribution of these resolution methods to the resolution of insurance disputes.

Method: The research was prepared by scanning written and data-based sources.

Findings: Due to the increasing workload in the courts, alternative resolution methods are preferred in insurance disputes. One of these methods of settlement is mediation and the other is arbitration. Although it is being evaluated under the title of alternative dispute resolution method, it is a condition of the case to apply to mediation before filing a lawsuit in respect of some disputes in our country. Since some of the insurance disputes arise from the consumer relationship and some of them are disputes arising from the commercial relationship,

contacting an intermediary before filing a lawsuit is a prerequisite for litigation. For this reason, although the parties have necessarily applied for mediation, they will be able to put an end to the dispute by agreeing of their own volition.

One of the reasons why the arbitration system is preferred among alternative dispute resolution methods in the resolution of insurance disputes in our country is the settlement of disputes by the Insurance Arbitration Commission.

Although both methods aim to Decipher the dispute, the differences between the use of these methods and how the disputes are resolved and the functioning of the two methods should be examined specifically..

Originality: The original aspect of the study is to examine how insurance disputes are resolved through mediation and arbitration, one of the alternative dispute resolution methods, and by comparing the impact of the methods used on the solution.

Keywords: Dispute, Resolution Methods, Mediation, Arbitration

JEL Classification: K 40

GİRİŞ

Sigorta uyuşmazlıklarında dava yolunun yanı sıra alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerinin tercih edilme oranı her geçen gün artmaktadır. Yargı yolunun taraflar bakımından uzayan bir süreç olması, uzayan süreç içinde birçok masrafın yapılması, özel ihtisas mahkemelerinin mevcut olmaması gibi nedenler tarafları alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerini tercih etme yoluna yaklaştırmaktadır.

Sigorta uyuşmazlıkları çoğu zaman araç değer kaybı, uğranılan zararın giderilmesi gibi taleplere konu olmaktadır. Bu nitelikteki uyuşmazlıkların çözümünde mahkemelerdeki iş yükü nedeniyle alternatif uyuşmazlık çözüm yollarının mevcut olması bir anlamda ihtiyaçtır.

Sigorta uyuşmazlıklarının çözümünde ise bu ihtiyaca cevap vermek için Sigortacılık Kanunu'nda Sigorta Tahkim Komisyonu oluşturulmuştur.

Arabuluculuk hukukumuzda öncelikle işçi işveren uyuşmazlıkları bakımından dava şartı olarak girmiş fakat daha sonrasında hem ticari hem de tüketici uyuşmazlıklarında dava şartı haline gelmiştir. Bu bakımdan sigorta uyuşmazlıklarının ticari ya da tüketici uyuşmazlığı olarak değerlendirilmesi ve arabulucuya başvuru yapılmadan dava açılması halinde dava şartı eksikliği gündeme gelecektir.

Çalışmamızda ise arabuluculuk dava şartı olmasının yanı sıra ihtiyari bir alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemi olarak ele alınırken sigorta uyuşmazlıkları bakımından önemli kurumlardan biri olan tahkim kurumu da incelenmiştir. Çalışma içinde her iki kurum bakımından da ayrı ayrı inceleme yapıldıktan sonra bu iki kurumun farklı yönleri ve uyuşmazlıkların çözümüne etkisi değerlendirilmiştir.

I. Türk Hukukunda Alternatif Uyuşmazlık Çözüm Yolu Olarak Arabuluculuk ve Tahkim

A. Genel Olarak

Günümüzde teknolojinin de gelişmesi ile birlikte insanlar arasındaki etkileşim artmış ve iletişim farklı bir boyut kazanmıştır. İnsanların hayatın birçok alanında birbirleri ile daha kolay iletişim kurması ile birlikte ise yaşanan uyuşmazlıkların da sayısı artmış ve bu uyuşmazlıkların türü de değişmeye başlamıştır (Pekcanitez, 2017, s. 2806). Taraflar arasındaki uyuşmazlık, hukuk düzeni tarafından korunan bir hakkın ihlali ile doğabileceği gibi hukuki konum bakımından iki eşit süje arasındaki menfaat ve hak dengesinin bozulması ile de meydana gelebilir. Meydana gelen uyuşmazlığın ise toplum içinde karmaşa ortamının hâkim olmaması, ailevi, ekonomik ve ticari ilişkiler gibi birçok ilişkinin sağlıklı şekilde devam edebilmesi için çözülmesi gerekir. Zira hukuk sisteminin amaçladığı da karmaşanın egemen olmadığı bir toplum düzeninin mevcudiyetini sağlamaktır (Gökso, 2022, s. 15-16).

Uyuşmazlıkların çözümünde taraflar yargı yoluna giderek geleneksel yöntemleri tercih edebilecekleri gibi yargı yoluna alternatif oluşturan çözüm yöntemlerini de tercih edebilirler. Uluslararası hukuk terminolojisinde Alternative Dispute Resolution olarak ifade edilen (ADR) çözüm yöntemleri tarafsız üçüncü bir kişinin uyuşmazlığın çözümünde rol aldığı, yargı yolunun yanında işleyen seçimlik bir yoldur (Özbay, 2006, s. 460). Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri ile uyuşmazlığın çözümü; objektif ve tarafsız üçüncü bir kişinin tarafların uyuşmazlığın çözümü için iletişim kurmayı sağlaması ya da bizzat kendisinin somut olay özelliklerine göre taraflara çözüm önerisinde bulunması ile sağlanmaktadır (Pekcanitez, 2017, s. 2807; Tanrıverdi, 2006, s. 151). Alternatif çözüm yolları bu bakımdan uyuşmazlıkların çözümünde seçimlik yolları oluşturmaktadır (Tanrıverdi, 2006, s. 151; Özbay, 2006, s. 460).

Uyuşmazlığın çözümünde tarafların tercih etmiş oldukları yollar: mahkeme- dava yolu ile çözüm, tahkim ile çözüm, üçüncü bir kişinin eşliğinde çözüm ve müzakere ile çözüm olarak sınıflandırılabilir (Pekcanitez, 2017, s. 2809; Gökso, 2022, s. 16). Uyuşmazlığın çözümünde yapılan sınıflandırmaya yargı yoluna alternatif yolların tercih edilmesinin nedenleri ise mahkemelerdeki iş yükünün fazlalaşması, alternatif yolların taraf iradesini temele alması, çoğu zaman kullanılan yöntemlerin dava yoluna göre ekonomik olması gibi sebeplerdir (Pekcanitez, 2017, s. 2806; Atalı, Ermenek, Erdoğan, 2018, 763; Gökso, 2022, s. 20).

B. Arabuluculuk

1. Genel Olarak

Arabuluculuk, taraflar arasında meydana gelen uyuşmazlığın gönüllü olarak başvurmaları üzerine tarafsız ve bağımsız üçüncü bir kişinin yardımı ile anlaşmış oldukları esaslar gereğince çözümlenmesidir (Pekcanitez, 2017, s. 2813). 6325 sayılı Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu'nun (HUAK) 2. maddesinde arabuluculuk, sistematik teknikler uygulayarak, görüşmek ve müzakerelerde bulunmak amacıyla tarafları bir araya getiren, onların birbirlerini anlamalarını ve bu suretle çözümlerini kendilerinin üretmesini sağlamak için aralarında iletişim sürecinin kurulmasını gerçekleştiren, uzmanlık eğitimi almış olan tarafsız ve bağımsız bir üçüncü kişinin katılımı ile ve ihtiyari olarak yürütülen uyuşmazlık çözüm yöntemi şeklinde tanımlanmıştır.

Uyuşmazlığın arabuluculuk yoluyla çözülmesi için uyuşmazlık konusunun tarafların üzerinde serbestçe tasarrufta bulunabilecekleri özel hukuk uyuşmazlığı olması gerekir (Kuru, 2020, s. 1109). Arabuluculukta yargılama yapılarak haklılık temelinde uyuşmazlığın çözülmesi yerine tarafların menfaatleri nazara alınarak menfaat temelinde uyuşmazlığın çözümü sağlanır (Budak, Karaaslan, 2019, s. 444; Ermenek, Atalı, Erdoğan, 2018, s. 764).

Arabuluculuk kurumunun en temel özellikleri ise sürecin iradi ilerlemesi ve sürece gizlilik esasının hâkim olmasıdır. Dava şartı arabuluculuk uygulaması bir yana arabuluculukta esas olan sürecin başlatılmasının, sürdürülmesinin ve sona erdirilmesinin tarafların iradesine bırakılmış olmasıdır. Gizlilik esası gereğince de sürecin gizli yürütülmesi, müzakere hususların gizli kalması gerekir. Bu bakımdan gizlilik esası ile tarafların sürece güven duyması sağlanmaktadır (Kuru, 2020, s. 1110-1112; Atalı, Ermenek, Erdoğan, 2018, s. 766; Budak, Karaaslan, 2019, s. 447- 448).

Arabuluculuk, yargısal çözüm yoluna nazaran birçok sebeple uyuşmazlık taraflarınca tercih edilebilir. Bu tercihin başlıca sebepleri:

- Yargılamanın sonuçlanması uzun zaman alabileceken arabuluculuk sürecinin daha kısa sürede tamamlanması,
- Arabuluculukta varılan sonuçta tarafların iradesi önemli olup, sonucun üçüncü kişinin kararına bırakılması söz konusu olmadığından ortaya çıkan sonucun taraflar bakımından beklenmedik olmaması,
- Dava yolunda yargılama yapılırken tarafların geçmişte yaptıkları üzerinden hareket edilirken arabuluculukta ise tarafların gelecekteki menfaatlerinin esas alınması,
- Dava yoluna göre arabuluculuğun daha esnek olup, kesin ve şekli kurallarla bağlı olmaması,
- Yargısal çözümde tarafların doğrudan iletişimi çok sınırlı olması ve bu nedenle tarafların arasındaki uyuşmazlığın derinleşmesi,

Arabuluculukta genellikle psikolojik ve sosyal maliyetin yargısal çözüm yoluna göre daha az olması şeklinde sayılabilir (Pekcamitez, 2017, s. 2823).

2. Arabuluculuğun Dava Şartı Olarak Düzenlenmesi

Arabuluculuğa başvuruda esas olan iradilik olsa da ülkemizde arabuluculuk, bazı uyuşmazlıklar bakımından dava şartı olarak düzenlenmiştir. Hukuk Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk Kanunu'nun m. 18/A hükmüne göre davacı dava açarken anlaşma sağlanamadığına ilişkin arabuluculuk tutanağını ya da onaylanmış olan bir suretini dava dilekçesine eklemek zorundadır. Davacı arabuluculuk tutanağını sunmadan dava açmış olursa kendisinden bir haftalık kesin süre içinde tutanağı sunması istenecek, belirtilen süre sonunda tutanağı sunmamış olan davacının davası dava şartı yokluğu nedeni ile usulden reddedilecektir (Kuru, 2020, s. 1131; Budak, Karaaslan, 2019, s. 451- 452).

Hukukumuzda Arabuluculuk Kanunu m. 18/A haricinde özel kanunlarda da dava şartı arabuluculuk düzenlemelerine yer verilmiştir.

7036 sayılı İş Mahkemeleri Kanunu'nun 3. maddesinde kanuna, bireysel ya da toplu iş sözleşmelerine dayanan işçi veya işveren alacağı ve tazminat davaları ile işe iade talebiyle açılan davalarda arabuluculuğa başvurulacağı düzenlenmiştir. 7155 sayılı Kanun ile eklenen 5/A maddesinde 28/03/2023 tarihli ve 7445 sayılı İcra ve İflas Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile 7036 sayılı İş Mahkemeleri Kanunu'nun 3. maddesine “ *Bu alacak ve tazminatla ilgili itirazın iptali, menfi tespit ve istirdat davaları hakkında birinci cümle hükmü uygulanır.*” Hükmü eklenmiştir. Yapılan değişiklik ile birlikte itirazın iptali, menfi tespit ve istirdat davaları bakımından da arabuluculuğa başvuru yapılması dava şartı olarak düzenlenmiştir.

6102 sayılı Türk Ticaret Kanunu'nun (TTK) 7155 sayılı Kanun ile eklenen 5/A maddesinde 28/03/2023 tarihli ve 7445 sayılı İcra ve İflas Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun ile önemli değişiklik yapılmıştır. Yapılan değişiklikten önce TTK m. 5/A hükmünde “*Bu Kanunun 4 üncü maddesinde ve diğer kanunlarda belirtilen ticari davalardan, konusu bir miktar para olan alacak, tazminat davalarında dava açılmadan önce arabulucuya başvurulmuş olması dava şartıdır.*” Düzenlemesine yer verilirken aynı madde “*Bu Kanunun 4 üncü maddesinde ve diğer kanunlarda belirtilen ticari davalardan, konusu bir miktar para olan alacak, tazminat, itirazın iptali, menfi tespit ve istirdat davalarında, dava açılmadan önce arabulucuya başvurulmuş olması dava şartıdır.*” Şeklinde değiştirilmiştir. Şu halde ticari uyuşmazlıklar bakımından artık konusu bir miktar paranın ödenmesi olan sadece alacak yahut tazminat davası değil aynı zamanda itirazın iptali, menfi tespit ve istirdat davalarında da dava açmadan önce arabuluculuğa başvurulmuş olması dava şartıdır. Kanun metninde yapılan değişiklik uygulamada menfi tespit ve istirdat davalarında arabuluculuğun dava şartı olup olmadığı hususundaki tartışmaları sona erdirecek netliğe sahip oldu.

7251 sayılı Kanun m. 59 ile 6502 sayılı Tüketicinin Korunması Hakkında Kanun'a (TKHK) eklenen m. 73/A ile tüketici işlemleri ile tüketiciye yönelik uygulamalardan kaynaklanan uyuşmazlıklar ile tüketici mahkemelerinin görev alanına giren uyuşmazlıklarda arabuluculuk dava şartı haline gelmiştir (Koçyiğit, Yeşilkaya, 2020, s. 527).

İşçi- işveren arasındaki uyuşmazlıklar, ticari uyuşmazlıklar ve tüketici uyuşmazlıklarının yanı sıra 7445 sayılı Kanun ile farklı uyuşmazlık türleri bakımından da dava açmadan önce arabuluculuğa başvurulması dava şartı olarak düzenlendi. Buna göre;

- Kiralanan taşınmazın 2004 sayılı İcra ve İflas Kanunu'na göre ilamsız icra yoluyla tahliyesine ilişkin hükümler hariç olmak üzere kira ilişkisinden kaynaklanan uyuşmazlıklar,
- Taşınır ve taşınmazların paylaşılmasına veya ortaklığın giderilmesine ilişkin uyuşmazlıklar,
- 23/06/1965 tarihli ve 634 sayılı Kat Mülkiyeti Kanunu'ndan kaynaklanan uyuşmazlıklar,
- Komşu hakkından kaynaklanan uyuşmazlıklarda arabulucuya başvuru yapmak dava şartı haline gelmiştir.

C. Tahkim

Uyuşmazlık yaşayan iki tarafın uyuşmazlığın çözümünü devlet mahkemelerine götürmek yerine anlaşma sureti ile uyuşmazlığın çözümünü özel kişi ya da kişilere bırakması ve uyuşmazlığın bu kişilerin dahil ile çözüme kavuşmasına tahkim denilmektedir (Kuru, 2020 s. 1857; Pekcanitez, 2017, s. 2593- 2594; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, 2020, s. 801; Budak, Karaaslan, 2019, s. 423). Ayrıca uyuşmazlığın tahkim yolu ile çözülebilmesi için tarafların üzerinde serbestçe tasarruf edebilecekleri bir uyuşmazlık mevcut olmalıdır. Bu nedenle taşınmaz mallar üzerindeki aynı haklar veya iki tarafın iradesine bağlı olmayacak uyuşmazlıklar tahkim ile çözülemeyecektir. (Kuru, 2020, s. 1872- 1873; Pekcanitez, 2017, s. 2631; Atalı, Ermenek, Erdoğan, 2018, s.721).

Tahkimde uyuşmazlığın çözülmesi kendisine bırakılmış olan kişilere hakem ya da hakem kurulu denilmektedir. Hakem, uyuşmazlığı tıpkı mahkeme gibi yargılama yaparak karara bağlamaktadır. Bu nedenle hakem mahkemesi ifadesi de kullanılmaktadır (Kuru, 2020, s. 1857; Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, 2020, s. 801).

Tahkim, mecburi tahkim ve isteğe bağlı tahkim olarak sınıflandırılabilir. (Kuru, 2020, s. 1857; Ekşi, 2019, s. 15). Tahkim düzenlemesine hukukumuzda iç tahkim olarak 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu'nda (HMK) ve uluslararası tahkim olarak 4686 sayılı Milletlerarası Tahkim Kanunu'nda yer verilmiştir (Arslan, Yılmaz, Taşpınar Ayvaz, Hanağası, 2020, s. 800; Budak, Karaaslan, 2019, s. 424). Her iki kanunda da düzenlenen tahkim ihtiyari yani isteğe bağlı tahkimdir (Kuru, 2020, s. 1858). Bu nedenle tarafların uyuşmazlığın çözümü için tahkime başvurma zorunluluğu yoktur. Ancak

taraf lar anlaş ırlarsa tahkim yolunu kullanabilirler. Fakat kanun koyucu bazı uyuşmazlıklar için özel kanunlarda tahkime başvuruda bulunmayı zorunlu hale getirmiştir. Buna ise mecburi tahkim denilmektedir (Kuru, 2020, s. 1858).

Tahkim sözleşmesinin tanımı HMK’de yapılan tanım gereğince tarafların sözleşme ya da sözleşme dış ı bir hukuki ilişkiden doğmuş ya da doğabilecek uyuşmazlıkların tamamını ya da bir kısmının çözümünü hakem ya da hakem kuruluna bırakılması hususunda yapmış oldukları anlaşmadır (Kuru, 2020, s. 1869- 1870; Ekşi, 2019, s. 71). Yapılan tanımdan hareketle tarafların sadece sözleşmeden kaynaklanan uyuşmazlıklarda değil aynı zamanda haksız fiil ve sebepsiz zenginleşmeden kaynaklanan uyuşmazlıklar için de tahkime başvurabileceğ i kabul edilir. Tahkim sözleşmesi uyuşmazlık çıktıktan sonra yapılabileceğ i gibi uyuşmazlık çıkmadan önce de yapılabilir (Ekşi, 2019, s. 71, 72). Bu kapsamda tarafların uyuşmazlık çıktıktan sonra o uyuşmazlığ ı çözmek için tahkime gitme hususunda anlaşmaya varmaları halinde taraflar arasında bir tahkim sözleşmesi bulunmaktadır. Bununla birlikte taraflar arasında henüz bir uyuşmazlık çıkmadan önce örneğ in taraflar aralarındaki sözleşmede bu sözleşmeden kaynaklanan uyuşmazlıklarda tahkime gidileceğ ini kararlaşt ırmış larsa tahkim şart ı mevcut olacaktır.(Kuru, 2020, s. 1871).

Tahkim, taraflar arasında belirli bir hukuki ilişkiyi konu almalıdır. Uyuşmazlığ ın kaynağ ı olan hukuki ilişkinin belirli ya da belirlenebilir olmamas ı halinde tahkim sözleşmesi geçersiz olur. Ayrıca tahkim sözleşmesinin yazılı olarak yapılması da bir geçerlilik şart ıdır (Kuru, 2020, s. 1871; Atalı, Ermenek, Erdoğan, 2018, s. 728; Ekşi, 2019, s. 76- 77; Budak, Karaaslan, 2019, s. 427).

Uyuşmazlık taraf ı tahkim sözleşmesine rağmen uyuşmazlığ ı çözmek için mahkemeye taş ırsa, mahkeme tahkim sözleşmesini kendiliğ inden gözeterek görevsizlik kararı veremeyecektir. Bu nedenle uyuşmazlığ ın tahkim yoluyla çözüleceğ inin ilk itiraz şeklinde mahkemede ileri sürülmesi gerekir (Kuru, 2020, s. 1874; Atalı, Ermenek, Erdoğan, 2018, s. 730; Budak, Karaaslan, 430).

II. Sigorta Uyuşmazlıkları Özelinde Arabuluculuk ve Tahkim

A. Sigorta Uyuşmazlıklarında Arabuluculuk

TTK’nin 5/A maddesinde 7445 sayılı İcra ve İflas Kanunu ve Bazı Kanunlarda Değ iş iklik Yapılmasına Dair Kanun ile yapılan değ iş iklik nedeniyle TTK m. 4 ve diğ er özel kanunlarda belirtilen ticari davalardan konusu bir miktar para olan alacak, tazminat, itirazın iptali, menfi tespit ve istirdat davalarında, dava açılmadan önce arabulucuya başvurulması dava şart ıdır.

Ticari uyuşmazlıkların hangilerinde dava şart ı olarak arabuluculuğ a başvuru yapılması gerektiğ i TTK m. 4’te yer alan ticari dava kavramından hareketle tespit edilecektir (Kuru, 2020, s. 1141). Mutlak ticari davalar, tarafların tacir sıfatını haiz olup olmamasından ya da uyuşmazlığ ın ticari iş letme ile

ilgisi bulunup bulunmadığından bağımsız olarak kanun gereği ticari dava sayılan davalardır (Kayıhan, 2021, s. 111). Nisbi ticari davalar ise her iki tarafın da ticari işletmesi ile ilgili uyuşmazlıklardan doğan davalardır (Kayıhan, 2020, s. 115). Nisbi ticari davalarda da mutlak ticari davalarda olduğu gibi arabulucuya başvuruda bulunmak dava şartıdır. TTK m.4 ve m. 5/A hükmünden hareketle TTK içinde ayrıca düzenlenen sigorta uyuşmazlıklarından kaynaklanan ve konusu bir miktar paranın ödenmesi olan davalarda da arabulucuya başvuru yapılması dava şartıdır (Kuru, 2020, s. 1142- 1144).

Sigortadan kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümünde TTK hükümleri gereği arabuluculuğa başvuru dava şartı olarak kabul edilse de uyuşmazlığın nitelikleri, taraflar arasındaki ilişki, talepler bakımından ayrıca değerlendirme yapılmalıdır. Zira TKHK m. 3 hükmünde tüketici işlemi “*mal ya da hizmet piyasalarında kamu özel kişileri de dâhil olmak üzere ticari ya da mesleki amaçlarla hareket eden gerçek ya da tüzel kişiler ile tüketiciler arasında kurulan eser, taşıma, simsarlık, sigorta, vekâlet ve bankacılık ve benzeri sözleşmeler de dâhil olmak üzere her türlü sözleşme ve hukuki işlemidir.*” Şeklinde tanımlanmıştır. Yapılan tanım gereği uyuşmazlığın ticari uyuşmazlık ya da tüketici uyuşmazlığı olarak kabul edilmesine göre dava şartı arabuluculuğa başvuru yapılacaktır. Bu değerlendirme yapılırken özel kanun- genel kanun değerlendirmesinden hareket edilebileceği gibi TKHK m. 83/2 hükmünden de hareket edilebilir. Söz konusu hüküm gereği taraflardan birinin tüketici olduğu işlemler diğer kanunlarda da düzenlenmiş olsa da bu işlemin tüketici işlemi sayılmasını ve TKHK hükümlerinin görev ve yetkiye ilişkin hükümlerinin uygulanacağı gerçeğini değiştirmez. Bu nedenle sigortacıya karşı açılan davada, davacı mesleki ve ticari bir amaçla hareket etmiyorsa davada tüketici işlemi olması nedeniyle arabuluculuğa başvuru yapılacak fakat mesleki ve ticari bir amaçla hareket ediyorsa dava ticari dava sayılarak ticari arabuluculuk başvurusu yapılacaktır (Kocamaz, Kurtuluş, 2020, s. 112-113).

Sigorta uyuşmazlıklarında uyuşmazlığın ticari nitelikte olduğunun kabul edilmesi halinde TTK m. 5/A hükmü gereğince azami süre altı hafta her halükarda sekiz hafta olarak düzenlenmiştir. TKHK’de ise süreye ilişkin herhangi bir düzenleme yapılmamış olması nedeniyle bu hususta HUAK hükümlerinin uygulanması gündeme gelir.

Arbuluculuk başvurusunun yetkili arabuluculuk bürosuna yapılması ile arabuluculuk süreci başlamış olmaktadır. Arabulucu, uyuşmazlığın taraflarına ulaşır ve süreç taraf ya da taraf vekillerinin de katılım sağladığı toplantılar ile devam eder. Arabulucu taraflara ulaşamazsa bunun nedenlerine hazırladığı tutanakta yer verir ve süreci sonlandırır.

Yapılan toplantılar neticesinde tarafların anlaştıkları ya da kısmen anlaştıkları hususlara anlaşma tutanağında yer verilir. Arabuluculuk anlaşma belgesi taraflar ve vekilleri tarafından imzalandığında ilam niteliğinde belgeye dönüşür. Bunun yanı sıra icra edilebilirlik şerhinin alınması ile de söz konusu belge ilam niteliğinde belgeye dönüşecektir.

Arabuluculuk toplantıları bağlamında yürütülen müzakerelerin sonucunda taraflar arasında anlaşma sağlanamaması da söz konusu olabilir. Bu halde de arabulucu tarafından bir tutanak hazırlanmakta ve süreç sona erdirilmektedir (Özgen, 2020, s. 69- 72).

B. Sigorta Tahkimi

Sigorta uyuşmazlıklarının zamanla artış göstermesi bu nedenle mahkemelerdeki iş yükünün artması, yargılamanın uzun sürmesi özellikle de sigorta uyuşmazlıklarına bakan özel ihtisas mahkemelerinin olmaması gibi nedenlerle dava yoluna alternatif olarak sigorta tahkim kurumu düzenlemesi yapılmıştır (Kayıhan, Bağcı, 2018, s. 277; Kayıhan, Selanik, 2022, s. 63; Erdemir, 2017, s. 13). Sigortacılık Kanunu m.30 hükmünün gerekçesinde “*Sigorta ettiren veya sigorta sözleşmesinden menfaat sağlayan kişiler ile riski üstlenen taraf arasındaki uyuşmazlıklar adli yargı mekanizmaları ile çözülmektedir. Anacak sigortacılık alanında ihtisas mahkemelerinin olmaması, yargı sürecinin uzun zaman alması ve masraflı olması, sigortalıların mağduriyetine neden olmakta ve zararın telafisi uzun zaman aldığından sigortanın var olma amacına aykırılık teşkil eder.*” Şeklinde tahkim kurumunun amacı açıklanmıştır.

5684 sayılı Sigortacılık Kanunu’nun 03/06/2007 tarihi ile düzenlenen tahkim usulü zorunlu olmayan isteğe bağlı tahkim usulüdür (Kayıhan, Bağcı, 2018, s. 277). Zira tahkime başvurudan sonra taraflara adli yargı yolu kapanmamıştır. Taraflar uyuşmazlığın çözümünde adli yargı merciine başvurma ya da tahkim yoluna gitme konusunda özgürdür (Yıldız, 2022, s. 619).

Sigorta ettiren veya sigorta sözleşmesinden menfaat sağlayan kişiler ile sigorta şirketi arasında sözleşmesinden kaynaklanan uyuşmazlıkların çözümü amacıyla Türkiye Sigorta ve Reasürans Şirketleri Birliği bünyesinde Sigorta Tahkim Komisyonu kurulmuştur. Aynı zamanda Sigorta Tahkim Komisyonu Güvence Hesabından faydalanacak kişiler ile Güvence Hesabı arasında doğan uyuşmazlıkların çözümünü de sağlamaktadır (Kayıhan, Selanik, 2022, s. 65).

Sigorta tahkim sisteminin işleyişi için sigorta kuruluşunun sigorta tahkim sistemine üye olması gerekmektedir. Sigorta kuruluşları üye olmak istediklerini yazılı olarak Sigorta Tahkim Komisyonu’na bildirmelidir. Üyelik ile birlikte tahkim sisteminin yargı yetkisi kabul edilmiş olacaktır (Kayıhan, Selanik, 2022, s. 65; Yaşar, 2018, s. 220, 221). Sigorta tahkimine başvurmak için sigorta sözleşmesinde tahkim şartının bulunmasına gerek yoktur. Sigorta şirketi komisyona üye değilse bu halde tahkim yargılamasına tabi olmayacaktır. Zorunlu sigortalarda sigorta kuruluşu komisyona üye olmasa dahi hak sahibi tahkim sisteminden faydalanabilecektir (Kayıhan, Selanik, 2020, s. 65; Kayıhan, Bağcı, 2018, s. 278). Sigorta tahkimi HMK kapsamında düzenlemiş olan tahkim düzenlemesinden farklıdır. Zira sigorta tahkimine başvuru yapılması için taraflar arasında yapılmış yazılı bir sözleşme ya da sözleşme içinde geçen bir tahkim şartına ihtiyaç yoktur. Sigorta şirketinin komisyona üye olması yeterlidir. Bu

bakımdan sigorta tahkimi HMK’de düzenlenmiş tahkimden ayrılmaktadır. Sigorta tahkim sistemi düzenlemesinde hem ombusmanlık hem de HMK tahkim hükümlerinden yararlanıldığı için sigorta tahkim sistemi kendisine has bir yapıya sahip olmuştur (Yıldız, 2022, s. 621).

Sigorta tahkimine başvuruda bulunulabilmesi için öncelikle sigorta şirketine başvuru yapılmış olması gerekir. Başvuruda bulunacak olan sigorta ettiren, sigortalı ya da lehtarın öncelikle sigorta şirketine başvurmuş olması fakat yapmış olduğu başvurunun 15 iş günü içinde kısmen ya da tamamen reddedilmiş ya da cevapsız bırakılmış olması gerekir. Bunun yanı sıra sigorta tahkimine başvurulurken daha önce söz konusu uyuşmazlıkla ilgili dava açılmamış olması ya da tüketici ilişkisi nedeniyle tüketici hakem heyetine başvuru yapılmamış olması gerekir (Özdamar, Doğan, 2020, s. 36- 37).

Sigorta Tahkim Komisyonu’nda sigorta raportörü, sigorta hakemi/ hakem heyeti ve itiraz yetkilisi ile itiraz hakem heyeti bulunur. Sigorta raportörü yapılan başvurudan sonra ön inceleme yapan kişiyken hakem ya hakem heyeti ise uyuşmazlığı tıpkı hâkimler gibi yapmış olduğu yargılama sonucunda çözüme kavuşturan kişi ya da kişilerdir. Hakemler Sigorta Komisyonu tarafından atanmakla birlikte uzmanlık alanlarına göre seçilirler.

Sigorta tahkimine başvurulması için Komisyon tarafından hazırlanmış olan başvuru formunun doldurulması gerekir. Başvuru sahibinin kimlik belgesi, başvuru vekil aracılığı ile yapılıyorsa vekâletname, başvuru ücretinin ödendiğine ilişkin makbuz, başvuru sahibinin başvurusunun sigorta şirketi tarafından reddedildiğine ilişkin belge yahut başvuruya süresi içinde cevap verilmediğine ilişkin belgelerin de eklenmesi gerekir (Yazıcıoğlu, Şeker Öğüz, 2022, s. 206; Ulaş, 2022, s. 19).

Komisyonuna yapılmış olan başvurular öncelikle raportör tarafından incelenir. Raportörün incelemesini tamamlaması için 15 gün süresi bulunur. Bu incelemenin amacı uyuşmazlığın sigorta hakemleri önüne taşınıp taşınmayacağı ile ilgilidir (Bozkurt, 2022, s. 102; Günay, 2021, s. 50; Yazıcıoğlu, Şeker Öğüz, 2022, s. 206). Raportörlerin ilk olarak inceleyeceği husus sigorta şirketinin Sigorta Tahkim Komisyonuna üye olup olmadığı hususudur (Bozkurt, 2022, s. 102; Ulaş, 2022, s. 20). Bu hususta önemli olan mesele uyuşmazlığın sigorta şirketinin komisyona üye olmasından sonra doğmuş olmasıdır (Yaşar, 2018, s. 227). Raportör daha sonra sigortacı kuruluşa başvuru yapıp yapılmadığını, başvurunun kısmen ya da tamamen olumsuz sonuçlanıp sonuçlanmadığını yahut cevapsız bırakılıp bırakılmadığını inceler.

Ön inceleme aşamasında raportör tarafından incelenmesi gereken başka bir konu da uyuşmazlığın mahkemeye, HMK’ye göre genel tahkim yoluna yahut tüketici hakem heyeti huzuruna taşınmış olup olmadığıdır. Zira bu yollardan birine başvurulmuş olması halinde sigorta tahkimine başvuru yapılamayacaktır (Bozkurt, 2022, s. 102; Ulaş, 2022, s. 20-21).

Raportörler tarafından yapılan incelemenin tamamlanmasının ardından dosya hakem yahut hakem heyetine tevdi edilir. Dosyaya bakacak olan hakemler ise Komisyon tarafından hakem listesinden seçilir.

Hakemler ve raportörler tarafsız olmak zorundadır. 5684 sayılı Sigortacılık Kanunu (SK) m. 30/20 hükmü gereğince hakemler öğrendikleri bilgi ve sırları ilgililerin rızası olmaksızın açıklayamaz fakat suç teşkil eden haller saklıdır (Bozkurt, 2022, s. 106).

Hakemler gerekli gördükleri hallerde tanık dinleyerek, keşif yaparak, bilirkişi incelmeleri yaparak karar vermektedir. Hakemler görevlendirildikleri tarihten itibaren 4 ay içinde uyuşmazlığı çözüme kavuştururlar. Bu süre ise tarafların açık ve yazılı onayı ile uzatılabilir (Kayıhan, Bağcı, 2018, s. 282; Özadamar, Doğan, 2020, s. 37).

Hakem kararlarında başlık bölümünde olması gereken taraflara ve hakem heyetine ilişkin bilgilerin yanı sıra uyuşmazlığın nelerden ibaret olduğu, kararın oluşmasına esas olan maddi ve hukuki gerekçeler, davanın esası ve yargılama giderlerine yer verilmelidir (Ulaş, 2022, s. 36).

Hakem kararının tebliğinden itibaren 5. 000,00 TL'nin üzerinde kalan uyuşmazlıklar için on gün içinde itiraz yoluna başvurulabilir. İtiraz hakem heyeti ise başvuru tarihinden itibaren iki ay içinde karar verir. Uyuşmazlık miktarının 40.000,00 TL'nin üzerinde kalması halinde itiraz hakem heyetinin vermiş olduğu karar temyiz kanun yoluna taşınabilir (Kayıhan, Bağcı, 2018, s. 287- 288).Bu bakımdan öğreti ve uygulamada söz konusu düzenlemenin istinaf mahkemelerinin göreve başlamasından önce yapıldığı bu nedenle kararların istinaf kanun yoluna taşınabileceği hususunda tartışmalar yaşanmıştır. Yaşanan tartışmalara ise 19/06/2020 tarih, 2019/4 esas, 2020/1 karar sayılı Yargıtay İçtihadı Birleştirme Kararı ile 20/07/2016 tarihinden sonra verilen Sigorta Tahkim Komisyonu İtiraz Hakem Heyeti Kararlarına karşı temyiz kanun yoluna başvurulacağı belirtilerek son verilmiştir (Çakan, 2020, s. 115).

III. Arabuluculuk ve Tahkim Yöntemlerinin Değerlendirilmesi

Kanaatimizce arabuluculuk ve tahkim kurumları yargıdaki iş yükünü azaltma hususunda etkin alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemlerindedir. Yargıda meydana gelen yoğunluk nedeni ile davaların sonuçlanmasının uzun yıllara yayılması dava yolunu seçen taraflar bakımından da yargıya olan güvenin azalmasına neden olmaktadır. Ayrıca bu süreçte her iki taraf da zaman kaybının yanı sıra maddi kayba da uğrar. Uyuşmazlığın çözüm süreci ise her iki taraf için de psikolojik açıdan olumsuz sonuçlar yaratmaktadır. Davacının zararının tazmini çok geç yapılmakta, sigorta kuruluşları bakımından da uzayan bu süreç belirsizlik yaratmaktadır. Yargılama neticesinde ise çoğu zaman kazanan taraf dahi sonuçtan memnun kalmamaktadır. Tüm bu olumsuz durumların bertaraf edilmesi sigorta sözleşmesine taraf olan sigortalı, sigorta ettiren ya da lehtarın hakkına daha kolay ve hızlı

şekilde ulaşmasını sağlamak amaç edinilmiştir. Bu nedenle tercih edilen arabuluculuk ve tahkim yöntemleri en temel düzeyde bu amacı gerçekleştirmeyi hedef alan fakat farklı usul ve esaslara tabi olan alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleridir.

Arbuluculuk yoluna başvurma hususunda taraflar arasındaki uyuşmazlık ticari nitelikte de olsa tüketici işlemi niteliğinde de olsa dava açmadan önce arabulucuya başvurmak dava şartıdır. Fakat tarafların dava açmadan önce tahkime başvurması ise bir dava şartı değildir. Bu hususta dava açmadan önce arabulucuya başvurulması taraf iradesinde bırakılmamış fakat tahkime başvuru sigorta kuruluşunun tahkim sistemine kayıtlı olması şartıyla hak sahibinin iradesine bırakılmıştır (Özgen, 2020, 115).

Arbuluculukta, arabulucu tarafları bağlayıcı karar vermezken tahkimde ise hakem tıpkı mahkeme gibi yargılama yaparak tarafları bağlayan kararlar vermektedir (Gökyayla, 2019, s. 581). Kanaatimizce de arabuluculuk daha çok tarafların merkezde olduğu, onların iradesi üzerinden şekillenen bir yapıya sahiptir. Arabuluculuk yoluyla sonuca gidilirken daha çok tarafların kendisi ön planda olup, arabulucu ise taraflara destek veren yardımcı statüsündedir. Tahkimde ise arabuluculukta olduğu gibi taraf iradesi ön planda değildir. Çünkü arabuluculukta bir yargılama faaliyeti değil müzakere yapılır. Tahkimde ise aksine yargılama faaliyetine girilmektedir. Bunun dolaylı bir sonucu olarak tahkimin kendi içinde bir denetim sistemi vardır. Arabuluculukta uyuşmazlığı çözen karar, taraf iradeleri ile ortak olarak şekillendirilir. Taraflar arasında belirli noktalarda sağlanan fikir birliği bir anlaşma metni haline gelir. Bu nedenle karar her iki taraf için de sürpriz değildir. Tahkimde ise aksine karar tarafların katılımı olmadan yargılama neticesinde hakem ya da hakem heyeti tarafından verilmektedir. Bu nedenle kararın doğru olmadığına inan taraf bu kararı itiraz hakem heyetine ve daha sonrasında şartları varsa temyiz kanun yoluna taşıyabilmektedir. Uyuşmazlıkların çözümü noktasında arabuluculukta menfaat temelli, tahkimde ise hak temelli bir yaklaşım mevcuttur.

Önceki dönemlerde arabulucunun sadece arabulucu olma hususunda müzakerede bulunma ve iletişim yolu açma gibi temel becerilere sahip olması yeterli olup, uyuşmazlık konusu hakkında teknik bilgiye sahip olması aranmazken son zamanlarda sigorta uyuşmazlıkları ile ilgili dosyalar uyuşmazlık konusu ile ilgili uzmanlık eğitimi bulunan arabuluculara atanmaktadır. Tahkimde ise uyuşmazlığı çözüme kavuşturacak olan hakem bu hususta uzmanlığı bulunan kişiler arasından seçilmektedir (Özgen, 2020, s.114). Bu bakımdan arabulucunun uyuşmazlık çözmek gibi bir yükümlülüğü olmadığı bu nedenle de uyuşmazlık hakkında teknik bilgiye sahip olmasının gerekmediği ileri sürülebilir fakat kanaatimizce arabulucunun teknik bilgiye sahip olması uyuşmazlığın çözümünde tarafları yönlendirmesine, müzakerelerin devam etmesine büyük oranda katkı sağlamaktadır.

Arbuluculuğun sigorta ilişkisinden kaynaklanan uyuşmazlıklar bakımından dava şartı olarak kabul edilmesi ve dava açılmadan önce arabulucuya başvuru yapılmasının zorunlu olması sadece başvuru bakımındandır. Yani başvuru zorunlu olsa da anlaşma sağlanıp sağlanmayacağı tarafların özgür

iradesine bırakılmıştır. Fakat arabuluculuk uygulamasında sigorta uyuşmazlıkları ile ilgili başvurularda yapılan müzakere kanaatimizce kısıtlı şekilde gerçekleşmekte çoğu zaman bir müzakere ortamı dahi oluşmamaktadır. Zira bu tür uyuşmazlıklar olasılık, matematik ve istatistik gibi alanlar ile de iç içedir. Bu nedenle de taleplere konu olan rakamlar genellikle nitelikli hesaplamaların ürünüdür. Başvuru yapan tarafın talebini netleştirebilmesi ve taraflar arasında müzakere ortamının oluşması için öncelikle bu hesaplamaların yapılması gerekir. Taraflardan birinin sigorta şirketi olduğu arabuluculuk dosyalarında sigorta şirketleri içlerindeki birimler vasıtasıyla bu nitelikli hesaplamaları yapabilecek olsa da diğer tarafta yer alan gerçek ya da tüzel kişilerin bu hesaplamalara vakıf olması çoğunlukla mümkün olmayacaktır. Uygulamada bu sebeple sigorta şirketine karşı başvuru yapan gerçek ya da tüzel kişiler net rakamsal talepler ileri sürememekte sadece uyuşmazlıktan bahsetmekte ve sigorta şirketleri ise değerlendirilecek net bir teklif sunulmadığından anlaşmama yönünde irade açıklamaktadır. Kanaatimizce taraflar arasında gerçek bir müzakere ortamının oluşması için arabuluculuk aşamasında alanında uzman bir bilirkişiden yararlanılması süreç bakımından faydalı olacaktır. Bilirkişi masrafı başvuruyu yapan taraftan başvuru yapılması ile birlikte alındıktan sonra taraflar arasında anlaşma sağlanamaması halinde yargılama gideri kalemi içinde aleyhine karar verilen taraftan tahsil edilebilecektir. Arabuluculuk aşamasında alının bilirkişi raporu ise gizlilik kapsamında değerlendirilecek ve yargılamada taraflarca söz konusu bilirkişi raporundan taraflarca yararlanılamayacaktır. Arabuluculuk başvurusunun dava açılmadan önce yapılmasının zorunlu olduğu nazara alındığında başvuruda bulunan taraf bakımından ödenecek bilirkişi ücreti başvuruda bulunulmasını zorlaştıracak miktarda olmamalıdır.

Uygulamada arabuluculuk aşamasında karşılaşılan sorunlardan biri de taraf olan sigorta şirketlerinin ödeme yapma ihtimalini erteleme gayesidir. Sigorta şirketleri yapılan başvuru neticesinde ödeme yapmakla yükümlü olsalar dahi bunu mümkün olduğunca erteleme eylemi içine girdiğinden hiç müzakere aşamasına geçmeden peşinen anlaşmama şeklinde irade açıklamaktadır. Bu durum ise arabuluculuktan beklenen faydanın gerçekleşmesine engel olmaktadır. Bu halde arabuluculuk sadece dava öncesinde tüketilmesi gereken bir yoldan öteye gitmemektedir.

Tarafların her ikisinin de müzakereye açık olması ve arabuluculuğu sadece tüketilen bir yol olarak görmemesi arabuluculuğun etkin şekilde kullanımını sağlayacaktır.

Tahkim ve arabuluculuk kurumları arasındaki önemli farklardan biri de bu yöntemlere başvurmuş olmanın zamanaşımına etkisi bakımındadır. Zira tahkime başvuru zamanaşımını keserken, arabuluculuğa başvuru yapılmış olması zamanaşımını kesmez, bu sürelerin işlemlerini durdurur (Gökyayla, 2019, s. 583).

SONUÇ

Hem arabuluculuk hem de tahkim yargı yoluna alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleridir. Sigorta hukuku alanında ihtisas mahkemelerinin olmaması, yargı yolunun uzun sürmesi, masraflı olması, mahkemelere olan güvenin de sarsılmasına neden olmaktadır. Yargılama sonucunda davayı kazanan tarafın dahi tatmin olmaması yargı yolunu daha da çıkmaza sokmaktadır. Sigorta hukukundan kaynaklanan uyuşmazlıklarda tüm bu sorunlar nedeni ile tarafların daha çok alternatif yollara başvurması gündeme gelir. Zira hem arabuluculuk hem de tahkim ile hem süreç hızla sona ermekte hem de daha az masraf ile sonuca ulaşılmaktadır.

Arbuluculuk ile daha çok tarafların iradeleri üzerinden sonuca gidilmektedir. Bu aşamada arabulucu hem hâkim ne de hakem gibi davranır. Arabulucu sadece süreç içinde tarafların daha iyi iletişim kurmasını, müzakerelerin verimli geçmesini sağlar. Arabuluculukta haklı ya da haksızın tespiti yerine her iki taraf bakımından da kazançlı bir çözüm yolu bulunmaya çalışılır. Bu nedenle tahkime göre arabuluculukta uyuşmazlıktan çok toplantıların odağında çözüm önerileri vardır. Süreç içinde gizlilik prensibinin geçerli olması ise tarafların tüm şeffaflıkları ile masaya oturmalarını sağlamaktadır. Böylelikle daha esnek bir ortam yaratılmaktadır. Sonuç taraflara göre şekillendiğinden, yargılama stresi mevcut değildir. Bu nedenle taraflar anlaşma sağladıktan sonra her iki taraf da genellikle mutlu ve kazançlı şekilde masadan ayrılmaktadır. Arabuluculuk yönteminin kullanılması diğer yandan toplum içinde de uzlaşmacı bir kültürün mevcudiyetini sağlar.

Tahkimde ise arabuluculuktan farklı olarak daha çok bir yargılama faaliyetidir. Arabuluculukta tarafsız ve bağımsız bir kişinin yardımı ile süreç yürütülürken tahkimde tarafsız ve bağımsız olan hakem tarafından uyuşmazlık çözülür. Tahkimde çözüm yolları ve taraf iradelerinden hareket edilmez. Tahkimde tıpkı mahkemelerde olduğu gibi bir yargılama yapıldığından tarafların iddiaları, ispat faaliyeti ve delilleri üzerinden süreç yürütülmektedir. Bu süreçte hakemler tanık dinlemekte, keşif yapmakta, bilirkişi görüşünden yararlanmaktadır. Taraflar çözüm etrafında birleşmiş olmayıp, haklılıklarını ispata çaba harcamaktadır. Bu bakımdan verilen kararların itiraz hakem heyetine sonrasında ise temyize taşınması mümkündür.

Tahkime başvurmadan önce arabuluculuk yolunun denenmesi bir ön basamak olarak değerlendirilebilecek olsa da aslında her iki kurum yapısı ve çalışma sistemi itibari ile birbirinden farklıdır. Bu nedenle kanaatimizce tarafın süreçten ne beklediği, neyi elde etmek istediği burada önemlidir. Şayet başvuru yapacak olan taraf, haklılığını bağımsız ve objektif bir otorite önünde ispat etmek istiyorsa mahkemelerin uzayan yargı safhasından kurtulmak için tahkime başvuru yapabilir. Fakat hak sahibi bunun aksine daha çok uzlaşıyla karşı taraf ile tarafsız bir üçüncü kişi eşliğinde iletişime geçmek istiyorsa bu durumda arabuluculuk kurumuna başvuru yapması daha isabetli olacaktır. Zira bazen taraflar ortak bir irade ile her iki tarafı da iddia ve ispata zorlamayacak hatta bu külfetten kurtaracak şekilde çözüme gitmek istemektedirler. Bunun yanı sıra yine tarafların

sonucunda sürpriz olacak bir karar yerine kendi iradeleri ile şekillenen bir çözümlü tercih etmek istemesi halinde de arabuluculuk daha uygun bir yöntem olacaktır.

Her iki kurumun da yargı yolunun negatif yönlerinden tarafları kurtardığı, uyuşmazlığı daha az masraf ile daha hızlı çözüme kavuşturduğu şüphesizdir. Fakat bunu yaparken her iki kurumun işleyişi arasında önemli farklar bulunmaktadır. Dava açmak isteyen tarafın arabulucuya başvuru yapmasının dava şartı olduğu hususu bir kenara bırakılırsa her iki kurumunda tarafların hangi amaçla hareket ettiğine, neyi hedeflediğine ve nasıl bir sonuç elde etmek istediğine göre tercih edilmesi olumlu sonuçların doğmasını, tarafların ortaya çıkan sonuçtan tatmin olmasını sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Atalı, M. & Ermenek, İ. & Erdoğan, E. (2018). *Medeni usul hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Bozkurt, T. (2022). *Sigorta hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Budak, A. & Karaaslan, V. (2019). *Medeni usul hukuku*. Ankara: Adalet Yayınları.
- Çakan, O. (2022). *Sigorta tahkim yargılaması ve tahkime elverişliliğin değerlendirilmesi*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Demir Gökyayla, C. (2019). Arabuluculuk ve tahkimi bir arada içeren uyuşmazlık çözüm yolu. *İstanbul Hukuk Mecmuası*, 77 (2), s. 575- 616.
- Ekşi, N. (2019). *Hukuk muhakemeleri kanununda tahkim*. İstanbul: Beta Yayınları.
- Erdemir, M. A. (2017). *Sigorta hukuku uyuşmazlıklarında tahkim*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Göksu, M. (2022). *Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri ve tahkim*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Günay, B. (2021). *Sigorta hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kayıhan, Ş. (2021). *Ticaret hukuku*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Kayıhan, Ş. & Bağcı, Ö. (2018). *Türk özel sigorta hukuku dersleri*. Bursa: Umuttepe Yayınları.
- Kayıhan, Ş. & Selanik, A. A. (2022). *Sigorta hukukunda alternatif çözüm yolları ve tahkim usulü*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Kocamaz, B. & Kurtuluş, B. (2020). *Arabuluculuk yılığı*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Koçyiğit, İ. & Yeşilkaya, İ. (2020). *Ticari davalarda iş uyuşmazlıklarında tüketici mahkemelerinde dava şartı arabuluculuk*. Ankara: Adalet Yayınevi.
- Kuru, B. (2020). *Medeni usul hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Pekcanıtez, H. (2017). *Medeni usul hukuku*. İstanbul: On İki Levha Yayınları.
- Özbay, İ. (2006). Alternatif uyuşmazlık çözüm yöntemleri. *Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 10 (3-4), s. 459- 475.
- Özdamar, M. & Doğan, B. (2020). *Sigorta hukuku*. Ankara: Seçkin Yayınları.
- Özgen, M. (2022). *Sigorta hukukunda arabuluculuk ve tahkim*. Ankara: Yetkin Yayınları.
- Tanrıver, S. (2006). Hukuk uyuşmazlıkları bağlamında alternatif uyuşmazlık çözüm yolları ve özellikle arabuluculuk. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (64), s. 151- 177.
- Ulaş, I. (2022). *Sigortacılıkta tahkim hukuku sigortacılık tahkiminde yeni gelişmeler ve uygulamalar*. Ankara: Turhan Kitabevi
- Yaşar, T. N. (2018). Sigorta hukukunda tahkim. *Türkiye Adalet Akademisi Dergisi*, (36), s. 211- 240.
- Yazıcıoğlu, E. & Şeker Öğüz, Z. (2022). *Sigorta hukuku*. İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Yıldız, H. (2022). Sigortacılıkta tahkimin tahkim türleri arasındaki yeri. *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 7 (13), s. 615- 628.
- Yılmaz, E. & Arslan, Taşpınar Ayvaz, S. & Hanağası, E. (2020). *Medeni usul hukuku*. Ankara: Yetkin Yayınları.

Geliş Tarihi:
05.03.2024
Kabul Tarihi:
19.03.2024
Yayımlanma Tarihi:
28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Karaçay, A. B. (2024). Türkiye'deki Suriyeli mültecilere yönelik entegrasyon politikaları: Çekingen ve merkezîyetçi yaklaşımlar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1779-1800. doi:10.46928/iticusbe.1447429

TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİ MÜLTECİLERE YÖNELİK ENTEGRASYON POLİTİKALARI: ÇEKİNGEN VE MERKEZİYETÇİ YAKLAŞIMLAR

Derleme

Ayşem Biriz Karaçay

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

biriz.karacay@gmail.com

Ayşem BİRİZ KARAÇAY, lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamlamıştır. Yüksek lisans eğitimini Bilkent Üniversitesi'nde Uluslararası İlişkiler (MA) programında tamamlayan Karaçay doktora derecesini Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler doktora programında tamamlamıştır. Koç Üniversitesi Göç Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi'nde (MiReKoc) çalıştıktan sonra, araştırmalarına İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde doktor öğretim üyesi olarak devam etmektedir.

TÜRKİYE'DEKİ SURİYELİ MÜLTECİLERE YÖNELİK ENTEGRASYON POLİTİKALARI: ÇEKİNGEN VE MERKEZİYETÇİ YAKLAŞIMLAR

Ayşem Biriz Karaçay
abkaracay@ticaret.edu.tr

Özet

Amaç: Arap devrimlerinin etkisiyle gerçekleşen gösteri ve protestolarla Mart 2011'de patlak veren Suriye iç savaşı, Suriye halkının önce Lübnan, Türkiye ve Ürdün gibi komşu ülkelere, ardından başta Avrupa olmak üzere dünyanın dört bir köşesine sığınmalarına neden oldu. Suriyelilerin Türkiye topraklarına sığınma talebinde bulunmasıyla, Türkiye mülteci politikaları bağlamında yeni bir döneme girdi. Türkiye geçici olduğunu varsaydığı bu kitlesel göç hareketi için önce “misafirperverliğe” dayalı pozitif bir söylem geliştirdi. Sayıların artmasıyla, Türkiye Suriyelilerin kalıcılığına yönelik politikaları gözden geçirmek durumunda kaldı. Bu derleme makale 2011'den bugüne Türkiye'deki Suriyeli mültecilere uygulanan entegrasyon politikalarının genel bir değerlendirmesini yaparak, bu politikaları üç dönem etrafında incelemeyi amaçlamaktadır: sürekli geçiciliği hazırlayan dönem; sürekli geçiciliği devam ettiren çekingen/utangaç entegrasyon ve sürekli geçiciliği kalıcılaştıran merkezietçi entegrasyon.

Yöntem: Bu derleme makalede ikincil kaynaklar ayrıntılı olarak incelenmiş, entegrasyon politikaları eleştirel bir perspektifle yeniden irdelenmiştir. Bu amaçla akademik literatür taranmış, kamu kurumları, çeşitli kuruluşlar ve STK'ların güncel raporları kullanılarak entegrasyon politikalarına yeniden bir bakış sağlanmıştır.

Bulgular: 2011 yılından itibaren Suriyelilerin gelişiyle birlikte, Türkiye dünyada en fazla mülteciye ev sahipliği yapan ülke konumundadır. Bu kitlesel göç hareketiyle Türkiye bir yandan eski söylem ve uygulamalarını devam ettirmiş, bir yandan da yeni politikalara duyulan ihtiyaca önce “kısmi ve çekingen” sonra “merkezietçi” uygulamalarla cevap vermiştir. Daha çok AB fonlarıyla şekillenen ve araçsallaştırılan bu politika ve uygulamalar çekingenlik ve merkezietçilik ekseninde salınırken, Suriyelilerin “sürekli geçiciliği” ve giderek artan “mülteci karşıtlığı” Türkiye'nin kabul ve entegrasyon kapasitesini zorlamaktadır. Sonuç olarak, entegrasyon politikalarında, merkezi yönetim, etkin yerel yönetimler ve sivil toplum örgütleriyle iş birliğinin daha çok geliştirilmesi, çok katmanlı bir göç yönetişiminin önünün açılması, merkezden tabana giden uygulamaların, tabandan şekillenebilmesi için oldukça önemli bir fırsat sağlayacaktır.

Özgünlük: Bu makale, Türkiye'de Suriyelilere yönelik entegrasyon politikalarındaki dönüşümü üç dönem üzerinden irdelemiş, Türkiye'nin uygulamalarındaki süreklilikleri ve kırılmaları yeniden ele alarak göç çalışmalarına özgün bir katkı sunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Göç, Sosyal Uyum, Entegrasyon Politikaları, Avrupa Birliği, Suriyeli Mülteciler

JEL Sınıflandırması: R23

INTEGRATION POLICIES TOWARDS SYRIAN REFUGEES IN TURKEY: AVOIDANT AND CENTRALIST APPROACHES

Abstract

Purpose: The Syrian civil war, which started in March 2011 with demonstrations and protests under the influence of the Arab revolutions, caused the Syrian people to cross their own country's borders, first to neighboring countries such as Lebanon, Turkey and Jordan, and then to all corners of the world, especially Europe. Türkiye entered a new era in the context of refugee policies when Syrians escaping from conflict sought asylum in Turkish territory. Türkiye first developed a positive immigration discourse based on “hospitality” and “charity” for Syrians, whom it assumed were temporary. However, as the numbers gradually increased, Türkiye had to review both the permanence of Syrians and the policies regarding this permanence. The review article aims to make a general evaluation of the integration policies implemented to Syrian refugees who entered Türkiye after 2011 and to examine these policies around three periods: the period that prepares permanent temporariness; avoidant/shy integration that perpetuates permanent temporariness reality and centralized integration that stabilized permanent temporariness.

Methodology: Within the scope of the review article in question, secondary sources have been examined in detail and the integration policies implemented for Syrians in Türkiye have been re-evaluated from a critical perspective. For this purpose, academic literature on the subject was scanned, and a new look at integration policies was provided by using the findings and data of current reports prepared by public institutions, various organizations and NGOs.

Findings: Today, Türkiye is the country hosting the highest number of refugees in the world, with the arrival of Syrian refugees since 2011. With this mass migration movement, Türkiye, on the one hand, continued its old discourse and practices, and on the other hand, responded to the need for new policies, first partially and then with centralist practices. While these policies and practices, shaped and instrumentalized mostly by European Union funds, oscillate on the axis of timidity and centralism, the permanent temporality of Syrians and the increasing anti-refugee sentiment challenge Türkiye's acceptance and integration capacity. As a result, in integration policies, further development of cooperation with the central government, effective local governments and non-governmental organizations will provide a very important opportunity to pave the way for a multi-layered migration governance and to shape the practices from the center to the grassroots.

Originality: This article aims to make an original contribution to the field of migration studies by examining the transformation in integration policies for Syrians in Turkey over three periods and reconsidering the continuities and breaks in Turkey's practices.

Keywords: Migration, Social Cohesion, Integration Policies, European Union, Syrian Refugees

JEL Classification: R23

GİRİŞ

Bu derleme makalede, Suriye iç savaşının başlamasıyla birlikte 2011 yılında Türkiye'ye gelen Suriyeli mültecilerin kitlesel göçüne yönelik olarak Türkiye'nin uyguladığı entegrasyon politikaları değerlendirilecektir. Bugün dünya, pek çok kriz, kaos ve savaşın etkisi altında, bireysel ya da kitlesel göçlerle, yerinden edilen ve daha iyi bir yaşam arayışında olan birçok insanın siyasi tartışmaların öznesi olduğu bir döneme tanıklık etmektedir. Dijital platformlara yansıyan anlık haberler ve görüntüler başarıyla geçilen sınır hikayelerini, ya da kıyılarına vurmuş cansız bedenleri insanların "beğenisine" sunarken, yoğun katılımcı yapısıyla sosyal medya sürekli değişen gündemi hızla belirleyip, aynı hızla tüketebilmektedir. Öte yandan, göç hareketleri, hükümetlerin politika üretme kapasiteleri, sürekli devinim halinde olan göçmen nüfusun ilgili hizmetlerden yararlanma biçimleri ve deneyimleri göç literatürüne önemli katkılar sunacak yeni alanlar doğurmaktadır. Giderek artan sağ popülist parti ve liderlerin göç karşıtı söylem ve politikalarıyla, siyasallaşan ve araçsallaştırılan göçmen ve mülteciler¹ yeni ayrımcılık pratikleriyle de karşılaşmaktadır. Bu bağlamda, uluslararası insan hareketliliği sayısal olarak dalgalansa da, devam etmekte, yeni boyutlar kazanan ve giderek derinleşen göçmenlerin ve mültecilerin entegrasyonu (toplumsal uyum) tartışmalarını da beraberinde getirmektedir. Bu derlemede ilk olarak entegrasyon tartışmaları değerlendirilecek, ardından Türkiye'nin 2011'den sonra oluşturduğu entegrasyon politikaları üç ana dönem etrafında incelenecektir: Sürekli geçiciliği hazırlayan dönem; sürekli geçiciliği devam ettiren çekingen/utangaç entegrasyon ve de sürekli geçiciliği kalıcılaştıran merkezî entegrasyon.

ENTEGRASYON TARTIŞMALARINA BİR BAKIŞ

Günümüzde, mültecilerin ve göçmenlerin yaşadıkları toplumla kurdukları ilişki, her iki tarafında değiştiği, dinamik ve lineer olmayan bir süreç olarak ifade edilmektedir (Kaya, 2022; Penninx & Garces-Mascarenas, 2016; Yüksek, vd., 2023). Ancak, Deniz Yüksek ve Hatice Kurtuluş, Uğur Tekin ve Esra Kaya Erdoğan'ın Türkiye'deki göçmen mahallelerini konu alan araştırmalarında (2023) ifade ettikleri gibi, iki tarafı da değiştiren bu çok boyutlu entegrasyon sürecini kavram olarak uygulamak oldukça zordur. Ancak bazı araştırmalar asimilasyona dayalı tek taraflı politikaların devam ettiğini günümüzdeki pratikleriyle göstermektedir (Favell, 2019; Yüksek, vd., 2023). Ayrıca, Schinkel'in de dile getirdiği gibi (2018), entegrasyona dair kuramsal tartışmaların bir bölümünde, "ev sahibi toplum" sorunsuz, tek/yekpare bir yapı olarak kabul edilirken, göçmenler ve etnik gruplar "sorunlu" nüfus grupları olarak öne çıkarılmıştır. Bu çerçevede entegrasyon, bütünü parçalarının birbiriyle ilişkisi ve uyumu değil, göçmen bireylerin var olan ev sahibi topluma adaptasyonuna indirgenirken, ev sahibi toplumun sosyal kültürel farklılıkları ve var olan yapısal eşitsizlikleri göz ardı edilebilmektedir (Dahinden, 2016; Yüksek, vd., 2023). Bu farklılıklar dahilinde, entegrasyonun

¹ Her ne kadar 1951 Cenevre Sözleşmesi'ndeki coğrafi kısıtlama Türkiye'de bulunan Suriyelilere mültecilik statüsü vermese de, Suriye'de yaşanan iç savaş sonrası gerçekleşen bu büyük çaplı kitlesel zorunlu göçle Türkiye'ye gelen Suriyelilerin çoğunun geçici koruma statüsüne sahip olmalarından ötürü, bu çalışmada genel olarak "mülteci" ifadesi kullanılacaktır.

sınıfsal boyutu da dikkatlerden kaçmaktadır. Zira entegrasyon tartışmalarında, orta veya üst sınıflardan gelen göçmenlerin çoğunluk toplumuna uyumundan çok, yoksul, ya da işsiz göçmenlerin çoğunluk toplumuna uyumunun irdelendiği görülmektedir (Kaya, 2022; Schinkel, 2018).

Özetle, kendileriyle birlikte bütünün de karşılıklı dönüşümüne neden olan entegrasyon statik bir kavramdan ziyade, içinde bulunduğu tarihsel-siyasi-sosyal-kültürel-hukuksal bağlama göre farklı göçmen pratikleri ve stratejileriyle, hatta birbiriyle çelişebilen politika ve uygulamalarla anlamı ve erişilme yolları sürekli evrilen bir olgudur (Kaya, 2014; Şimşek, 2019; Danış & Dikmen 2022, Unutulmaz 2022). Dinamik, çok boyutlu ve karmaşık bir kabul ve katılım süreci içinde, entegrasyon politikalarının, bugün haklara erişim sağlayan bütünleştirici politikalarla; geçicilik, geri dönüş ve geri gönderme odaklı dışlayıcı politikalar arasında salındığını söylemek mümkün. Sonuç olarak, en yalın haliyle entegrasyon kavramı göçmenlerin gelinen ülkedeki toplumsal yapının farklı bileşenlerine (yasal statü, eğitim, sağlık, barınma, istihdam, kültürel hayat gibi), çeşitli biçimlerde uyumu olarak ifade edilebilir (Danış & Dikmen, 2022).

AB düzeyinde ise entegrasyonuna dair çizilen ilkesel çerçeve etrafında, daha çok belediyeler ve bölgeler düzeyinde belirlenen ihtiyaçlar nezdinde uyum politikalarının geliştirdiği görülmektedir. Bu nedenle, AB özelinde entegrasyonun yukarıdan aşağı değil, aşağıdan yukarıya çok katmanlı bir yönetim olarak geliştiğini söylemek mümkün (Scholten & Penninx, 2016; Kurtuluş, vd., 2022; Kaya Erdoğan, vd., 2022). Başka bir ifadeyle, AB’de giderek yerleşen entegrasyon politikaları öne çıkmış (örneğin Zapata-Barrero, Caponio & Scholten, 2017; Kurtuluş, vd., 2022); böylece, bölgesel ya da yerel düzeyde “kültürel ve toplumsal çeşitliliğin” (diversity) sağlandığı ve “yerindenlik” ilkesinin gözetildiği entegrasyon politikaları geliştirilebilmiştir (Kurtuluş, vd., 2022; Yüksek, vd., 2023).

Ancak Ukrayna ve Rusya arasında Şubat 2022’de başlayan savaş Avrupa’nın politika oluştururken sergilediği “seçilmiş dayanışma”yı (selective solidarity) gözler önüne sermiştir. Nitekim, Avrupa Komisyonu Ukraynalı mültecilere hızlı ve etkili yardım sunmak amacıyla Geçici Koruma Direktifini² ve çeşitli uyum fonlarını yürürlüğe koymuştur (Karaçay, 2023). Özetle, AB, Arap Baharı sonrasında gelişen kitlesel göç hareketlerine yönelik uygulanan dışsallaştırma politikalarının aksine, Ukrayna’dan gelenlerin erken entegrasyon ihtiyaçlarını karşılamak için özel önlemler almış (Karaçay, 2023); bu süreçte sivil toplum, meslek kuruluşları, gönüllüler ve diğer çeşitli aktörler de yeni gelenleri desteklemek için harekete geçmiştir. AB’ye yönelen önceki insan hareketleriyle karşılaştırıldığında, Ukraynalılarla sınırlı tutulan dayanışma ve yardımlar, AB nezdinde ortaya çıkan seçilmiş dayanışmayı çarpıcı bir şekilde göstermiştir (Carera & Ineli-Ciger, 2023). Sadece belli gruplara

² Bu direktif ilk olarak Bosna Savaşı sırasında uygulanmıştı. Arap Baharı ve Suriye iç savaşı sonrası gelişen büyük çaplı kitlesel göç hareketleri için göçmen ve mültecileri üçüncü ülkelerde tutmayı hedefleyen dışsallaştırma politikaları uygulanmış, geçici koruma direktifi rafta unutulmuştu (Karaçay, 2023). AK ayrıca Avrupa’daki Mülteciler için Uyum Eylemi (CARE) yasa teklifini de kabul etti.

sunulan dayanışma politikaları, devletlerin uluslararası mülteci rejiminin “uyum”, “gönüllü geri gönderme” ve “üçüncü ülkeye yerleştirme” seçeneklerinden ziyade, güvenlik ve kontrol ekseninde şekillenen dışlayıcı uygulamaları tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim, uyum ve üçüncü ülkeye yerleştirme seçeneklerine sadece “seçilmiş” gruplar ulaşabilmiş, bu grupların dışındakiler için temel haklar daha ulaşılamaz olmuştur. Özetle, uluslararası mülteci rejimi sadece “seçilmişler” için dayanışma ve politika üreten, diğerleri içinse geçicilik ve geri dönüş odaklı dışlayıcı uygulamalar getiren bir yapıya dönüşmüştür. Bu bağlamda, Türkiye’deki Suriyelilere bakıldığında “geçici koruma statüsü”yle “sürekli geçicilik”lerinin (“permanent temporariness”) kalıcılaştığı görülmektedir (İçduygu & Demiryontar, 2022; Osserian 2020; Kirişçi & Yıldız, 2023). Ahmet İçduygu ve Birce Demiryontar (2022) ile Kemal Kirişçi ve Ayselin Yıldız’ın (2023) çalışmalarında ifade ettikleri gibi, sürekli geçicilik durumu, devletlerin mültecilere yönelik politikaları kolayca araçsallaştırabilmesini ve hatta dışlayıcı politikalar uygulamasını mümkün kılmıştır. İzleyen bölüm, Türkiye’deki Suriyelilerin sürekli geçiciliğin entegrasyon politikalarıyla nasıl kalıcılaştığını irdeleyen üç döneme odaklanacaktır.

ENTEGRASYON TARTIŞMALARI VE TÜRKİYE

Türkiye, “coğrafi sınırlama” koyarak kabul ettiği 1951 Cenevre Sözleşmesi’ne istinaden, sadece Avrupa’dan gelen sığınmacıları mülteci statüsünde tanımlamayı kabul etmiştir. Ancak, Türkiye’de mülteci statüsü alan kişilerin azlığı dikkate alındığında, Türkiye’nin 2011 öncesine kadar mülteci entegrasyonu deneyiminin olmadığı ifade edilebilir (Danış & Dikmen, 2022). Zira, daha çok koruma ve usule ilişkin meselelere yoğunlaşan entegrasyon politikaları, ancak 2011 yılında Suriye’den gerçekleşen kitlesel göç hareketleri sonrasında “mülteci entegrasyonuna” doğru evrilebilmiştir (Şimşek, 2019). Nitekim, Türkiye 2015 yılından bu yana dünyanın en fazla mülteciyi ağırlayan ülkesidir³. Bu sayede bugün göç, göçmen, mülteci, entegrasyon gibi kavramlar Türkiye’de kamuoyunu ve siyaseti meşgul eden önemli tartışma alanları arasında yerini almıştır. İlgili politikalar bu derleme makale kapsamında üç ana dönem etrafında incelenecektir: Sürekli geçiciliği hazırlayan dönem; sürekli geçiciliği devam ettiren çekingen/utangaç entegrasyon ve sürekli geçiciliği kalıcılaştıran merkezî entegrasyon.

2011-2015: Geçicilikten Sürekli Geçiciliğe

Arap devrimlerinin etkisiyle gerçekleşen gösteri ve protestolarla Mart 2011’de başlayan Suriye iç savaşı, Suriye halkını yakın tarihin en büyük zorunlu göç hareketiyle karşı karşıya getirdi. 29 Nisan 2011 tarihinde ise Suriye’deki çatışmalardan kaçan 250-300 kadar Suriyeli sınırdan giriş yapmıştı.

³ Göç İdaresi Başkanlığı’nın verilerine göre 15 Şubat 2024 tarihi itibarıyla geçici koruma sağlanan toplam Suriyeli sayısı 3.167.421’dir. Ayrıca 2023 yılı sonu itibarıyla uluslararası koruma başvurusu yapan ilk üç uyruk Afganistan, Irak ve İran olarak sıralanmıştır. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. <https://www.goc.gov.tr/uluslararasi-koruma-istatistikler>

Türkiye, sıfır sorun politikası kapsamında 2009 yılında vizeleri kaldırma kararı aldığı Suriye'den gelen mültecilere “açık kapı” politikası uyguladı. Suriyelilerin temel ihtiyaçlarını karşılamak için ilk etapta Hatay'ın Yayladağı ilçesinde geçici barınma merkezi kuruldu. İzleyen günlerde, sığınmacıların artan gelişyle birlikte kurulan kampların sayısı arttı. Sınırlı sayıda uluslararası sivil toplum örgütüyle birlikte, Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı (AFAD) bu merkezlerdeki faaliyetleri düzenledi. Sonuç olarak, 2011 yılı Nisan ayından itibaren Esad rejimine karşı savaşan gruplar ve aileleri için sınır illerinde kurulan kamplarla sınırlı ve kısmen döngüsel bir göç başladı (GAR, 2022).

Türkiye, “misafirperverliğe” ve “hayırseverliğe” dayalı pozitif bir göç söylemi geliştirdi (Abdelaaty, 2021; İçduygu & Demiryontar, 2022; Carpi & Şenoğuz 2021). Zira, Suriye'deki “zorba rejimden” kaçan Suriyelilere “muhacir”, onlara yardım edenlere de “Ensar” tanımlaması yapılarak, AB ülkelerinin aksine Türkiye'de Suriyelilere gösterilen merhamete vurgu yapıldı⁴ (Kaya, 2020a). Toplumunun kolektif hafızasına hitap eden “misafirperverlik”, “muhacir-Ensar kardeşliği” gibi söylemlerle, hükümet Suriyeliler karşısındaki pozisyonuna halk desteği sağlamış, başka bir ifadeyle gelenlerin ihtiyaçlarına yönelik kapsamlı bir entegrasyon politikası geliştirmeyi ertelemişti (Kaya, 2020a; Korkut, 2016). Türkiye, Suriyelilerin ülkedeki varlıklarının geçici olduğuna dair güçlü bir beklentiyle politika üretmiş, bu çerçevede kamplara insani yardım sağlanması öncelikli bir politika olmuştu. Suriye'den gerçekleşen ilk göçlerin ardından, özellikle Avrupa'daki medya ile karşılaştırıldığında, Suriyeli mülteciler konusu Türkiye'de büyük ölçüde göz ardı edilen bir konu olarak yerini aldı (Sert & Danış, 2021).

2013 yılına gelindiğinde, Suriyelilerin giderek artan kitlesel göç hareketi bir yandan geçiciliğe dayalı açık kapı politikasının belirsizliğini, bir yandan da hayırseverlik ve misafirperverlik söylemlerinin yetersizliğini belirginleştirmeye başladı. Aynı yıl, 6458 numaralı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu'nun (YUKK) kabul edilmesi, Göç İdaresi Genel Müdürlüğü'nün (GİGM) ve taşra teşkilatının kurulması ile bir yıl sonra 6883 numaralı Geçici Koruma Yönetmeliği'nin (GKY) yayımlanması hukuki ve idari süreci etkileyen üç önemli adım oldu. Söz konusu hukuki ve idari çerçeve kapsamında, Türkiye'deki geçici korumanın yasal rejimi, YUKK'un 91'inci maddesi ve GKY yönetmeliği ile düzenlendi⁵. Böylelikle, 2011 yılından itibaren, tüm Suriyelilere daha önce Suriye'de yaşamış olan Filistinli mültecilere ve vatansız kişilere, bir grup olarak, Türkiye'de geçici koruma statüsünden yararlanabilme hakkı ve bu hakkın kapsamı belirlenmiş oldu⁶.

⁴ Mekke'den Medine'ye göç eden göçmenlere (muhacirlere) yardım eden Medineli Müslümanlara İslam tarihinde “ensar” denmiştir. Bu kavramlarla Türk hükümeti, Suriye mülteci krizindeki açık kapı politikasını meşrulaştırmak için İslami sembolizmden faydalandı (Kaya, 2020a).

⁵ Madde 91 geçici korumayı düzenler. Buna göre ülkesinden ayrılmaya zorlanan, ayrıldığı ülkeye geri dönemeyen, acil ve geçici koruma bulmak için kitlesel olarak sınırlarımıza gelen veya sınırlarımızı geçen yabancılara geçici koruma sağlanabilir.

⁶ Geçici koruma statü, sığınmacıların zorla geri dönüşe karşı korunmalarının yanında, sağlık hizmetleri, eğitim, sosyal yardım ve sınırlı da olsa işgücü piyasasına erişimi kapsayan temel hakları içermektedir.

Suriye'den kitlesel göç hareketlerinin başladığı 2011 yılında, Türkiye, aslında AB'ye üyelik sürecinde sınır yönetimi, göç ve iltica alanlarında başlattığı kapsamlı reformlarla, idari, hukuki ve kurumsal bir yapılanma süreci içindeydi. Dahası 2011'den itibaren hızla artan yoğun göç hareketi karşısında, yeni kurulan GİGM kendi idari altyapısını ve ilgili politikaları hızla geliştirmeye çalışırken, bu göç hareketine hazırlıksız yakalanmıştı. Bu süreçte Türkiye'ye gelen Suriyelilerin geçici koruma statüsüne ve belli haklara erişimi ilgili birimlere yapılan kayıtların ardından sağlanıyordu. Ancak başvuru sayısının giderek artması, tercüman eksikliği ve uzun süren güvenlik araştırmaları nedeniyle bu kayıtlarda önemli gecikmeler yaşandı (HBSD, 2019). Bunlara ek olarak, geçici koruma rejimi için azami bir sürenin öngörülmemesi, bu rejime son verilmeye kadar geçici korumaya tabi kişilerin sığınma başvurularının GİGM tarafından işleme alınmayacağını kesinleştirdi (HBSD, 2019). Özetle, 2011'den 2015'e doğru gelinirken, uygulamada boşlukları hızlıca beliren yasal düzenlemeler ve eksik kapasitesiyle yeni faaliyete geçmiş devlet kurumları ve hükümetin kamuoyunda sıklıkla dile getirdiği geçiciliği öne çıkaran hayırseverlik ve misafirperverlik söylemleri, Suriyelilerin kendiliğinden (de-facto) entegrasyonunu hızlandırdı (İçduygu & Millet, 2016).

Artan göç hareketleriyle birlikte hükümetim uluslararası kurumlarla iş birliği yapacak sivil toplum kuruluşlarına gereksinimi artmıştı (GAR, 2022). İlk kitlesel göç hareketleriyle birlikte STK'ların faaliyetleri daha çok acil ihtiyaçları kapsayan insani yardımlar etrafında şekillendi (GAR, 2020). BM başta olmak üzere kapasite sorunu yaşamaya başlayan uluslararası kuruluşlar Türkiye'ye gelerek temsilcilikler açmış, yerel sivil toplum ağlarına gereksinimleri de giderek artmıştı (GAR, 2022). İhtiyaçları karşılamak için yeni STK'lar kurulurken, bazı STK'lar çalışmalarını yeni duruma uyarladı. Sonuç olarak, 2013 yılına gelindiğinde, Suriyeli mültecilerin kamplardan çok kentlerdeki yerleşimleri artmış, insani yardım odaklı açık kapı politikası siyasallaşmaya başlamıştı. 2014 yılında, sayıların 1,5 milyonun üzerine ulaşan Suriyelilerin kalıcılığı ve farklı politikalara duyulan ihtiyaç belirginleşse de, bu dönemde devam eden misafir söylemi “sürekli geçiciliğin” temellerini attı (İçduygu & Demiryontar, 2022; Kirişçi & Yıldız, 2023).

2015-2019: Sürekli Geçicilik ve Çekingen/Utangaç Entegrasyon

2015 yılına gelindiğinde, Suriye iç savaşının derinleşmesi, Irak, Afganistan, Libya gibi ülkelerdeki çatışma ve krizlerin artmasıyla birlikte, ilk yıllarda daha çok sınır ülkelerine yönelen göç dalgası, Akdeniz üzerinden, AB ülkelerine ulaşmaya başladı. AB, 2015'te yaşanan göç dalgasındaki büyük artışı “mülteci krizi” olarak tanımlayacak ve çözüm olarak daha çok düzensiz göçle mücadele, sınır güvenliğini sağlamayı, sığınmacı yükünü çeken ülkelere maddi destekte bulunmayı ve AB üyesi olmayan ülkelere geri gönderme anlaşmalarını öne çıkaracaktı. AB-Türkiye ilişkilerinde göçlerin artmasının ardından “sorumluluğu paylaşma/kaydırma” tartışmalarıyla birlikte, Suriyelilerin Avrupa'ya geçişini engelleyen ve Türkiye'de “bekletilmesini” öne çıkaran uzun bir müzakere süreci başlamıştı (İçduygu & Demiryontar, 2022). Bu müzakere sürecinin ardından, Türkiye, AB finansal

desteğine ek olarak birtakım teşvikler karşılığında sığınmacıları Türkiye’de tutmayı ve desteklemeyi kabul etmiş; taraflar 2016 yılında mutabakata varmışlardı. Nihayet, Türkiye ile imzalanan geri kabul ve hibe anlaşmaları AB’nin dışsalaştırma politikaların somut göstergeleri oldu. AB ile imzalanan geri kabul anlaşmasına göre, Türkiye’den Yunan adalarına geçiş yapan düzensiz göçmenleri Türkiye 20 Mart 2016 tarihinden itibaren Türkiye’ye iade edilmesi kararı alındı. Ayrıca, iade edilen her bir Suriyeliye karşın Türkiye’den bir Suriyelinin AB ülkelerinden birine yerleştirilmesi öngörüldü (1’e 1 formülü). Ek olarak Gümrük Birliği’nin güncellemesi ve T.C. vatandaşlarının AB’ye vize serbestisi konusu bu mutabakatın önemli konuları arasında yerini aldı.

Bu gelişmelere paralel olarak, 2016 yılında Türkiye’ye gelecek Suriyeliler için yeni vize düzenlemeleri hayata geçirilirken; düzensiz geçişleri önlemek için Suriye sınırı boyunca 764 kilometrelik bir duvarın inşasına başlandı. Sınırdaki durumu özetleyen BMMYK raporu Suriye sınırından sadece tıbbi nedenler, insani nedenler ya da aile birleşimi sebepleriyle Türkiye’ye kabulün gerçekleştiğini kaydetti (BMMYK, 2019). AIDA raporu ise, 2018’de tamamlanan duvarın düzensiz geçişleri tamamen durdurmadığını, duvarın geçişlerde yaşanan zorlukları daha da vahimleştirdiğini belirtti (AIDA, 2021).

Özetle, AB’nin göç hareketlerini engellemeye yönelik politikalarına paralel olarak, Türkiye’nin açık kapı politikası yerini göçü ve sınırları kontrol etmeye yönelik politikalara bıraktı. Öte yandan, 2016 yılında Suriyelilere ücretsiz sağlık hizmetleri sunmak için Göçmen Sağlığı Merkezleri (GEM) kurulmuş, ancak Suriyelilerin geri döneceği varsayıldığından bu kurumlar 2018’e gelindiğinde kademli olarak kapatılmıştı (GAR, 2022). Geçici Koruma Sağlanan Yabancıların Çalışma İzinlerine Dair Yönetmeliği’nin aynı yıl kabulüyle birlikte Suriyelilere sınırlı bir çalışma hakkı verildi⁷. Suriyeli mültecilerin resmi olarak Türk işgücü piyasalarına entegre olmalarına olanak tanıyacak önceden mevcut bir kurallar dizisi yoktu. O yüzden bu yönetmelik kalıcılığı anlaşılmış Suriyelilerin entegrasyonu bağlamında ilk önemli adım olarak ifade edilebilir. Ancak uygulamada, Suriyelilerin çalışma izinlerine kolay erişime sahip olmamaları, uzun süren bürokratik işlemler, her iş değişikliğinde yeniden başvuru yapılması gerekliliği gibi etmenler, Suriyelilerin kayıt dışı işgücü piyasası üzerinden işgücü piyasasına entegrasyonları için dolaylı ve acil bir mekanizma görevi gördü. Murat Erdoğan’ın koordinasyonunda gerçekleştirilen “Suriyeliler Barometresi 2019” araştırmasında ise, kötü çalışma koşullarının yanı sıra düşük maaşlar ve işsizlik de başlıca sorunlu alanlar olarak belirdi (Erdoğan 2020). Ayrıca, çeşitli araştırmalarla, emek piyasasında bazı sektörlerde özellikle çocukların sömürüldüğü, bunun yanında kadınların istihdama katılımının Suriyeliler arasında çok sınırlı kaldığı dile getirildi (Körükmez, vd., 2022).

⁷ Suriyelilerin çalışma izni başvurusunda bulunabilmeleri için altı aydan daha uzun bir süre geçici koruma statüsüne sahip olmaları gerekmekte ayrıca izne sahip olanlara en azasgari ücret ödenmesi beklenmektedir.

İşgücü piyasalarına erişimi amaçlayan yönetmeliğin ardından, aynı yıl, AB'nin sağladığı “Türkiye’deki Mülteciler için Mali Yardım Programı” (FRIT) fonlarıyla “Geçici Koruma Altındaki Suriyelilerin Sağlık Statüsünün ve Türkiye Cumhuriyeti Tarafından Sunulan İlgili Hizmetlerin Geliştirilmesi” adlı SIHHAT projesi uygulamaya girdi. Ardından Milli Eğitim Bakanlığı, UNICEF ve AB işbirliği ile yürütülen “Türk Eğitim Sisteminde Çocuklar İçin Kapsayıcı Eğitimin Desteklenmesi Projesi” (PİKTES) yabancı çocukların eğitime erişmeleri ve sosyal uyumlarına katkı sağlamak amacıyla başlatıldı⁸. Bu projelere ek olarak, Yabancılara Yönelik Şartlı Eğitim Yardımı Programı (YŞEY) Türkiye’de geçici/uluslararası koruma altında olan ve okul çağındaki mülteci çocuklara eğitim desteği sunmak ve okullaşma oranlarını arttırmak amacıyla planlanan şartlı nakit yardımı projesi başladı⁹.

Bu dönemde, Suriyelilerin kalıcılığıyla gündelik ihtiyaçları artırmış ve çeşitlenmişti. Böylece sahadaki aktif sivil toplum aktörlerinin sayısı ve faaliyetleri giderek arttı, bu artış Suriyelilerin kurduğu sivil toplum kuruluşlarında da görüldü. Yerel yönetimlerde ise büyükşehirlerdeki bazı belediyelerin hizmetlerini sunmalarını engelleyen idari mevzuatı yeni dernekler kurarak aştıkları ve yoğun mülteci nüfusuna ulaşmaya çalıştıkları görüldü (GAR 2022). Diğer yandan, 15 Temmuz 2016 darbe girişiminin ardından hükümetin sergilediği kontrolcü tutum, çoğu STK’nın hak temelli çalışmalar yerine yardım odaklı faaliyetlere odaklanmasına neden oldu. Bu süreçte göç alanında çalışan ve hükümete yakın derneklerin sayısında ciddi bir artış yaşanırken, AB kaynaklı fonlar için daha çok bu kurumlar adres gösterildi (GAR, 2022).

Artık, Suriyelilerin kalıcılığı ve kendi kendilerine geliştirdikleri entegrasyonun güvencesizliği Türkiye’nin Suriyelileri kabulden entegrasyona geçmesi gerekliliğinin sinyallerini vermiş, nitekim AB iş birliğiyle geliştirilen projelerle uzun vadeli politikalar üretilmeye başlanmıştı. Zaten YUKK’un içinde yer alan “uyumlaştırma” kavramıyla da sosyal kapsayıcılığı güçlendirmek ve ev sahibi toplumla yabancıların uyum içinde yaşamalarını teşvik etmek hedeflenmişti. Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) koordinasyonunda oluşturulan Uyum Strateji Belgesi ve Ulusal Eylem Planı (2018-23) YUKK’ta da yer alan bu kavramı uygulayabilmek için hazırlandı. Türkiye’de siyaset yapıcılarının ‘uyum’ kavramı tercih etmelerinde entegrasyon kavramına getirilen eleştiriler belirleyici oldu. Zira, politika yapıcılar entegrasyon kavramının asimilasyoncu imalarından dolayı tercih edilmediğini her fırsatta dile getirdi (Unutulmaz, 2022). Politika yapıcı ve uygulayıcılar tarafından ifade edilmeyen ikinci nedense entegrasyon kavramının ima ettiği kalıcılığa karşın, uyum kavramının daha yüzeysel bir süreci ifade edebilmesiydi (Unutulmaz, 2017).

⁸ PİKTES hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: <https://www.avrupa.info.tr/tr/proje/suriyeli-cocuklarin-egitim-sistemine-entegrasyonunun-desteklenmesi-piktes-ii-10396>.

⁹ YŞEY programı daha detaylı bilgi için bakınız: <https://www.unicef.org/turkiye/sartli-egitim-yardimi-programi-sey>

Entegrasyon politikaları çeşitli projelerle somutlaşırken, seçmen tepkisinden duyulan endişe iktidarın bu politikaları görünür kılmaktan kaçınmasına neden olmuştu. Didem Danış ve Hilal Dikmen’in ifadesiyle iktidar aslında “çekingen bir entegrasyon” modeli geliştirmişti (Danış & Dikmen, 2022). Nitekim, GİB¹⁰ tarafından hazırlanan ancak uzunca bir süre kamuoyu ile paylaşılmayan Uyum Strateji Belgesi bu “çekingen” tavrın tipik bir örneğiydi (Danış & Dikmen, 2022)¹¹. Ancak çiçeği burnunda entegrasyon politikaları Suriye’ye düzenlenen Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı gibi sınır ötesi askeri operasyonlar, güvenli bölge oluşturma talepleri ve (gönüllü) geri dönüş politikalarıyla Feyzi Baban, Kim Rygiel ve Suzan Ilcan’ın araştırmalarında vurgulandığı gibi daha çok “farklılaşmış içerme”ye doğru evrildi (Baban vd., 2017). Yasal güvencesizliğin bir sonucu olarak gelişen farklılaşmış içerme vatandaşlığa erişme, toplumsal kabul ve temel haklardan faydalanabilme konularındaki zaafı ifade etmektedir. Bu bağlamda, Ayhan Kaya’nın ifadesiyle (2020b), Türkiye, mültecilerin entegrasyonunu tamamen atlayarak göçmen kabulden geri dönüşe geçmiş; zira izleyen dönemde ortaya çıkan (gönüllü) geri gönderme, seyreltme ve süpürme politikaları Kaya’nın ifade ettiği geçişin somut göstergeleri olmuştu.

2019-2024: Sürekli Geçicilik ve Merkezîyetçi Entegrasyon

Türkiye’de 31 Mart 2019 yerel seçimleriyle birlikte giderek siyasallaşan göç gündemi (gönüllü) geri gönderme seyreltme ve süpürme politikalarıyla yeni bir evreye girdi. Aynı yılın bahar aylarında Rusya’nın İdlib’de başlattığı askeri operasyonlar ve Türkiye’nin AB’ye yönelik “Kapıları açarız.” söylemi ertesinde Türkiye’nin sınır kapılarını açması ve binlerce mülteci ve göçmene geçiş izni verilmesiyle Yunanistan sınırında (Pazarkule’de) yaşananlar¹², göçmen ve mültecilerin, bir kere daha siyasi ve diplomatik bir pazarlık unsuru olarak “araçsallaştırıldığını” gösterdi. Türkiye 2016 yılından itibaren Suriye’ye düzenlediği sınır ötesi askeri operasyonlarla Türkiye’de yaşayan bir milyon Suriyeli mülteciyi TSK kontrolü altındaki güvenli bölgelere yerleştirme hedefini açıkça dile getiriyordu.

2020 yılında ortaya çıkan COVID-19 için alınan tedbirler kapsamında, Suriyelilerin ilgili ücretsiz sağlık hizmetlerine erişimi, etkin aşı uygulamasına erken erişimi de dâhil olmak üzere sağlandı. Pandeminin ekonomik etkilerini hafifletmek ve ekonomik şoku telafi etmek için çeşitli önlemler

¹⁰ GİGM 2021 yılından itibaren Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) olarak görevini ve faaliyetlerini sürdürmektedir.

¹¹ Belge mülteci karşıtlığı ile öne çıkan bir siyasetçi tarafından sosyal medyada gündeme getirildi. Haberin ayrıntısı için bakınız: <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/-255470h.htm>

¹² Türkiye’nin Suriye’deki İdlib’deki çatışmaların artması nedeniyle karşı karşıya kaldığı mülteci krizini AB’ye baskı yapmak amacıyla alındı. Türkiye, Suriyeli mültecilerin artan sayısından dolayı yaşadığı ekonomik ve sosyal baskıyı hafifletmek ve AB’den daha fazla destek almak istiyordu. Ancak, Yunanistan sınırında büyük bir mülteci akımına yol açan bu adım, ciddi bir krize neden oldu. Yunanistan, sınırlarını kapatarak mültecilerin girişine izin vermedi ve buna karşı sınırları korumak için güvenlik önlemleri aldı. Bu durum, Pazarkule ve diğer sınır bölgelerinde binlerce mültecinin sıkışıp kalmalarına ve insanlık dışı koşullarda beklemelerine neden oldu.

hızlıca alındı. Ne var ki Suriyelilerin büyük bir kısmının kayıt dışı istihdam edilmesi pandemi sırasında sağlanan desteklere ulaşmalarına engel oldu (BMMYK 3RP, 2023). Sonuç olarak, pandemi sürecinde ani gelir kaybı ve birikim eksikliği Türk vatandaşlarının yaklaşık yüzde 38'ini, geçici ve uluslararası koruma sağlanan hanelerin yüzde 76'sını etkiledi (BMMYK 3RP, 2023; BMMYK & Dünya Bankası, 2022). Bu dönemde sivil toplum çalışmaları oldukça yavaşlamış; mahalle düzeyinde etkinliklerini sürdüren bazı dernekler dışında, daha çok uzaktan sağlanabilir servisler sürdürülmüştü (GAR, 2022).

Öte yandan Türkiye, AB tarafından finanse edilen iki önemli şartlı nakit transferi programını hayata geçirdi: Sosyal Uyum Yardımı (SUY) ve Tamamlayıcı SUY (T-SUY) programları. SUY, Türkiye'de en hassas durumda olan ve geçim kaynaklarına yönlendirilemeyen uluslararası veya geçici koruma altındaki yabancılara nakit desteği sunarken, T-SUY ise halihazırda SUY'dan yaralanmakta olan fakat iş gücüne yönlendirilemeyeceği için en kırılgan durumda kalanların yaşam standartlarını iyileştirmek üzere hazırlanan nakit temelli bir destek programı oldu. Program okula devamı destekleyerek, öğrenim hayatını sürdüren sığınmacı çocuk sayısını artırmayı hedefledi¹³. 2021 yılında Yaygın Eğitim Programı (YEP), Hızlandırılmış Eğitim Programı (HEP), Türkçe Dil Kursları, Ev Ödevi Desteği olmak üzere üç ana bileşenle uygulanmaya başlandı¹⁴. Örneğin HEP kapsamında Suriyeli nüfusun en yüksek olduğu 12 ilde açılan 72 Halk Eğitim Merkezinde (HEM) sertifikalı yaygın bir eğitim programı uygulandı. Bu üç bileşenle YEP okul dışındaki sığınmacı çocukların öğrenme kayıplarını telafi etmelerinin yanı sıra örgün ve yaygın eğitim fırsatlarına erişmelerine de destek olmayı amaçladı. 2020'nin Aralık ayında Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası (AKKB) Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı ortaklığıyla, SHIFA projesi olarak da bilinen “Herkes için Sağlık Hizmetleri Altyapısının Güçlendirilmesi” projesi başladı. Bu proje yeni Göçmen Sağlığı Merkezleri kurmayı, tıbbi ekipman, doğum ve sağlık kitleleri sağlamayı ve bakanlığın kapasitesinin artırılmasına katkıda bulunmayı hedefledi¹⁵.

Bu projeler uzun vadeli politikaların gelişimini hızlandırmış, öte yandan 2022 yılının başlarında, İçişleri Bakanlığı'nın Suriyeli nüfusun yüzde 25'inin üzerinde olduğu bölgelerde yabancılara ikamet iznini kapatan “seyreltme” politikasını duyurması sürekli geçiciliğin kalıcılığını belirgin hale getirmişti. Aslında 2019'da İstanbul Valisi olan Ali Yerlikaya'nın düzensiz göçle mücadele, kayıt dışı istihdamın önlenmesine yönelik rehberlik hizmetleri, işyeri tabela ve kaydı olmayan ya da başka illere kayıtlı olan Suriyelilerin denetimlerini içeren operasyonları bu politikaların habercisiydi (İstanbul Valiliği, 2019). 2022 yılın Haziran ayında, kentlerin yoğun nüfuslu bölgelerinde yaşayan göçmenlerin çeşitli yöntemlerle dağıtılması veya uzaklaştırılmasını içeren seyreltme politikası

¹³ Daha fazla bilgi için bakınız: <https://platform.kizilaykart.org/en/t-suy.html>.

¹⁴ Daha fazla bilgi için bakınız: <https://www.unicef.org/turkiye/media/8006/file>

¹⁵ Projenin uygulama toplantıları için bakınız: <https://disab.saglik.gov.tr/TR-94730/shifa-projesi-3-yonlendirme-komitesi-toplantisi.html>

kapsamında, 1169 mahallenin “kapalı” olduğu duyurulmuş, yeni uluslararası ve geçici koruma başvuru sahiplerinin kayıtlarının askıya alınması ve geçici koruma sağlanan Suriyelilerin yeni kayıtlarının Geçici Barınma Merkezlerinde gerçekleştirilmesi yönünde politikalar uygulamaya konulmuştu.

Seyreltme politikalarının uygulanmasının akabinde, 2023 seçim kampanyası sırasında iktidar, mülteciler ve Türk nüfusu arasındaki din kardeşliği söyleminin altını çizmeye devam ederken, aynı anda iktidar partisi seçim manifestosunda gönüllü geri dönüş seçeneğine de yer veriyordu (Balta vd., 2023). Bu bağlamda, 28 Mart 2022 tarihine gelindiğinde GİB ve Uluslararası Göç Politikaları Geliştirme Merkezi (ICMPD) iş birliğiyle, gönüllü geri dönüş ve menşei ülkelere yeniden uyumu hedefleyen “Türkiye’de Ulusal Destekli Gönüllü Geri Dönüş Mekanizmasının Desteklenmesi” (N-AVRR) projesinin başlatılması bir tesadüf değildi¹⁶ (İçduygu & Demiryontar, 2022). Evren Balta, Ezgi Elçi ve Deniz Sert’in bulguları, 2023’e gelindiğinde Adalet ve Kalkınma Partisi’nin (AKP) Suriye’nin istikrara kavuşturulması, sığınmacıların geri dönüşünün kolaylaştırılması, göçmen nüfus oranlarının düşürülmesi, göçle ve döngüsel göç yönetiminin uygulanmasına odaklandığını ortaya koydu (Balta, vd., 2023). Birbirinden farklı söylem ve politikalar, Türkiye’de devletin Suriyelilere yönelik politikalarındaki araçsallaştırıcı tutumunu göstermesi açısından çarpıcıydı.

Özetle Suriyelilerin çeşitli hizmetlerden yararlanmasını sağlayan uzun vadeli projelerle birlikte, iktidar, Suriye topraklarında oluşturulan güvenli bölgeye mümkün olan en yüksek sayıda Suriyeliyi yerleştirmek için sınır ötesi harekâtları gündem tutmaya devam etti. Ancak daha çok eğitim ve sağlık alanında öne çıkan bu projelerin yanında, hükümetin (gönüllü) geri dönüş ve seyreltme politikalarıyla Suriyelilerin entegrasyonunu zorlaştırırken, sürekli geçiciliğini kalıcılaştırdığı, bir yandan da bu politikaların mültecilerin yerel halk ile uyum içinde yaşamalarını sağlamaya yetmediği görüldü. Zira, mültecilerin sosyal ve ekonomik alışkanlıklarını tek taraflı bir şekilde değiştiren uyum politikası, yerel halk ile mülteciler arasındaki sosyal gerginliği önleyemedi. Göçmenleri günah keçisi haline getiren ekonomik kriz, hükümet karşıtı duyguların yükselişe geçmesi, sosyal medya tarafından beslenen kültürel kaygılar, mültecilere karşı gelişen olumsuz duyguları politik bir meseleye dönüştüren Zafer Partisi’nin kurulması ve son olarak seçimlerde göç meselesinin siyasi rekabetin önemli bir bileşeni haline gelmesi göçmen karşıtlığını besleyen temel dinamikler oldu (Balta, vd., 2023). Mülteciler Derneği’nin (Mülteci-Der) konuyla ilgili raporuna göre, yerli nüfus, göçmen katılımını refah devleti üzerinde gereksiz bir yük olarak görüyor, giderek daralan iş gücü piyasasında göçmenleri rakip olarak algılıyordu. Nitekim bu dinamikler, yerel halkın mültecileri “düzeni bozanlar” olarak görmelerine, halkın dezavantajlı kesimlerinin “küskün yurттаş”lığına yol açtı (Mülteciler Derneği, 2020).

¹⁶Haberin ayrıntısı için bakınız: <https://www.goc.gov.tr/turkiyede-ulusal-destekli-gonullu-geri-donus-mekanizmasinin-desteklenmesi-projesi-acis-toplantisi-gerceklestirildi>.

Ne yazık ki, 6 Şubat 2023 günü Türkiye ve Suriye’de yaşanan deprem, kısıtlı kaynaklar ve sınırlı hükümet kapasitesini gözler önüne serdi ve göçmen karşıtı duyguları iyice artırdı (ayrıntılı bir tartışma için bkz. Sert, vd., 2023; Sert & Sevinin, 2023). Didem Danış, Kristen Biehl ve Enes Kablan’ın GAR için hazırladıkları göç ve depreme dair üçüncü durum tespit raporu çarpıcı bulgular sundu (Danış, vd., 2023). Depremin göçmenler üzerindeki etkilerini inceleyen rapor, deprem bölgesindeki Suriyelilerin kısa sayılabilecek bir süre içinde yaşadıkları ikincil göç deneyimine odaklanırken, depremin ardından göçmen hareketliliğinin uzandığı İstanbul’daki barınma, hayat pahalılığı ve işgücü piyasasına erişimde yaşanan temel sıkıntılara değindi (Danış, vd., 2023). Rapor, ayrıca giderek artan göçmen/mülteci ayrımcılığından ötürü, STK’ların sahadaki görünürlüklerini azaltarak faaliyetlerini yürütmeye çabaladıkları dile getirildi (Danış, vd., 2023). Aynı rapor, söz konusu toplumsal gerilimlerin göçmen ve mültecilerin hizmet sunumunun engellenmesine neden olabildiğini, ayrımcı uygulamaların meşruiyet aracı olabildiğini de gösterdi. Deprem bölgesinden tahliye edilirken, kamu kaynaklarına erişemeyen depremzede mülteciler bu duruma en çarpıcı örnek oldu (Danış, vd., 2023).

Yaşanan deprem sonrasında giderek artan göçmen karşıtlığı, 2023 seçim sürecinde iyice belirginleşti. Öyle ki 2023 seçim tartışmalarında Suriyelilerin ülkelerine geri dönmeleri beklentisi giderek arttı ve hatta arzulan alternatif bir politik seçenek olarak tartışmalarda yerini aldı (Balta, vd., 2023). Göçmen karşıtlığını alevlendiren Zafer Partisi’nin tutumu, diğer siyasi partilerin de benzer söylemler geliştirmesinde etkili oldu. Göç ve mülteciler Türkiye’nin 2023 seçimleri öncesi ve sonrasında en çok tartışılan konulardan biri oldu (Balta, vd., 2023). Mültecileri araçsallaştıran AKP karşısında, muhalefet partileri göçmen karşıtı, sağ popülist bir söylemle seçime girdiler. Seçim boyunca miting alanlarında daha çok Suriyelilerin geri gönderilmesine odaklanan söylemler öne çıktı (Danış & Çoban, 2023).

2023 seçimleri sonrasında, İstanbul Valiliği görevinin ardından İçişleri Bakanı olarak göreve başlayan Ali Yerlikaya’nın düzensiz göçmenlerin tespit edilerek kentten çıkarılmasını hedefleyen geniş kapsamlı “süpürme” operasyonları uygulandı. Pilot bölge ilan edilen İstanbul’da, kenti kayıtlı olmayan göçmenlerden “temizleme” planı çerçevesinde “mobil göç noktaları” kurulmuş, yapılan denetimler sonrasında kaçak olduğu tespit kişiler sınır dışı edilmeye başlandı. 2021 yılında artan göç muhalefetiyle birlikte, bu dönemde, sivil toplum çalışmalarına yönelik sosyal medya kampanyalarında sergilenen dışlayıcı tutumlar daha da güçlendi (GAR, 2020).

Sonuç olarak bu dönemde çekingen entegrasyon modelinin yerini, daha merkezîyetçi, daha devlet eliyle yürütülen, daha yukarıdan aşağıya bir entegrasyon modeli aldı (Danış & Dikmen, 2022). Ancak iktidarın göç politikalarını araçsallaştırmaktan vazgeçmemesi, bir yandan AB projelerinin yürütülmesine, bir yandan da birbiriyle çelişen politika ve söylemlerin (muhacir-Ensar söylemi ve

geri gönderme politikası gibi) gündemde kalmasına neden oldu. Bu bağlamda, iktidar, AB fonlarıyla desteklenen projelerle, özellikle ikinci neslin faydalanacağı entegrasyon politikalarını üretirken, onları potansiyel vatandaş ve seçmen olarak gördüğünü de gösterdi. Nitekim Türkiye’ye katkı sunan yüksek vasıflı Suriyelilerin T.C. vatandaşlığına alınması bu politikaların somut göstergesi oldu. İçişleri Bakanı Ali Yerlikaya’nın gazetecilere yaptığı açıklamalara göre 2023 yılı Kasım ayı itibarıyla Türk vatandaşlığını kazanan Suriyeli sayısı 237.995’e ulaştı (BBC News, 2023). Ya Türk Vatandaşlığı Kanunu’ndaki “istisnai vatandaşlık” maddesi yoluyla ya da aynı kanunda 2016 yılında yapılan değişiklikle Türkiye’de yatırım yaparak veya taşınmaz mal edinerek vatandaşlık başvurusunda bulunabilme imkânı doğdu. Aslında sanatçılar, sporcular, bilim insanları ya da üstün ya da istisnai başarıları olan kişileri kapsayan istisnai vatandaşlık maddesi resmi yetkililer tarafından davet yoluyla başlatılmakta, ancak Suriyeliler örneğinde davetleri belirleyen kriterler muğlaklığını korudu (Akçapar & Şimşek, 2018; Danış & Dikmen, 2022). Bununla birlikte yatırım ya da taşınmaz mal elde ederek vatandaşlık alan Suriyelilerin bilgisi de paylaşılmadı (Nurdoğan & Öztürk, 2018).

Bu merkezîyetçi entegrasyon politikaları çerçevesinde iktidar, Osmanlı mirasını temel alan dinsel millet anlayışıyla popülist söylemlerini (muhammed-Ensar gibi), seyreltme ve süpürme politikalarıyla aynı anda elinde tutmayı seçti (Yanaşmayan, Üstübcü & Kaşlı, 2019; İçduygu & Demiryontar, 2022). Ancak araçsallaştırılan göç politikaları Suriyelilerin entegrasyonundan ziyade, sürekli geçiciliğini güçlendirdi. Bu bağlamda, yerel yönetimler, sivil toplum kuruluşları ve yerel halkın iş birliğiyle Suriyelilerin yaşadıkları yerlerdeki sosyal, ekonomik ve kültürel dokuya entegre olmalarını teşvik etmek için tasarlanan politikaları da unutmamak gerek. Türkiye’de genel olarak göç ve iltica alanında çalışan STK’ların daraldığı, özellikle 2016 darbe girişimi sonrasında devletin kontrol ve baskısının arttığı birçok çalışmada belirtilmektedir (GAR, 2022). Sonuç olarak, hak temelli örgütlenmelerin yerini daha çok “makbul” STK’lar, politik iktidarla uyumlu çalışmayı seçen büyük STK’lar ile faaliyetlerini görünmez ve sessiz bir şekilde yürütmeye çalışan STK’ların aldığını söylemek mümkün (GAR, 2022)

Türkiye’de göç yönetimi merkezi yönetim düzeyinde yürütüldüğünden, yerel yönetimlerin görev ve sorumlulukları tam olarak belirlenmemiştir. Buna ek olarak, yerel yönetimlerin ilgili politikaları, işsizlik, kayıt dışılık, illerin kapasitesini aşan bir nüfus artışı ve bu nüfus artışına bağlı olarak yerel yönetimlerin sunmuş olduğu hizmet kapasitesinin yetersiz kalması, sosyal barışın sağlanamaması gibi uyum sürecini zorlaştıran süreçlerle de karşılaşmıştır (TEPAV, 2021). Yerel yönetim bütçelerinin (Avrupa Birliği fonları hariç) göç yönetimi temelinde belirlenmemesi, göçle artan nüfusa hizmet sunmada yerel yönetimlerin cari bütçelerini kullanmalarını zorunlu kılmış ve bu durum yerel yönetimlerin hizmet sunma maliyetlerini artırmıştır (Aktel & Kaygısız, 2018). Ayrıca, geçici koruma kapsamındaki Suriyeliler ile yerel yönetimlerin hizmet sundukları nüfus artarken, merkezi yönetimden aldıkları transferler aynı kriterlere göre standart kalmaktadır (Dağlı & Yüksel 2023).

Bu bağlamda merkezîyetçi entegrasyon sürecinde iktidarın hem Suriyeli mültecilerin T.C. vatandaşlığına alınması, hem de yerel yönetimlerle kurduğu ilişki düşünüldüğünde, daha çok Suriyeli mültecilerin toplumsal statülerini ve sınıflarını temel alan bir seçicilikle hareket ettiği ifade edilebilir. Bazı Suriyeliler Türkiye'ye entegre olma konusunda istekli ve başarılı olmasına rağmen, kültürel veya mali sermayeye sahip olmayan diğerlerinin bu süreçte yoksulluklarının giderek arttığını “eşitsiz güvencesizliklerinin” belirginleştiğini ifade eden Durukan Imrie-Kuzu ve Alpaslan Özerdem’in araştırması (2023) çarpıcı bulgular sunmaktadır. Her ne kadar ikinci grubun üyeleri Türkiye'de kalıp, işgücü piyasasına katılsa da, bu durumun onların iyi entegre oldukları anlamına gelmediğinin altını çizen Imrie-Kuzu ve Özerdem, şartlarını değiştiremeyen Suriyeliler için süreci “isteksiz yerel entegrasyon” olarak tanımladılar (Imrie-Kuzu & Özerdem, 2023). Bu araştırma aslında entegrasyon konulu tartışmalarda Suriyeli mültecilerin sınıflarına ve sınıflarına göre değişen fırsat eşitliklerine odaklanan çalışmalara duyulan ihtiyacı gösterdi.

SONUÇ YERİNE: ÇOK KATMANLI BİR GÖÇ YÖNETİŞİMİNE DOĞRU

Bugün demografik dönüşüm sürecinde olan Türkiye, yaşlı nüfusun artan oranlarıyla birlikte yavaş yavaş genç nüfusunu kaybetmektedir. Bu demografik dönüşümle birlikte, Türkiye üniversite okurken yurtdışı hayali kuran gençleri, mesleki sicil kaydı almak için başvuran doktorları, hayatı başka ülkelerde geçen sanatçılar, gazeteciler, akademisyenler ve yazılımcılar ve mühendisleriyle yeni nesil bir beyin göçüne de tanıklık etmektedir (Danış, 2023). Yüksek nitelikli göçmenlerin kendileri için giderek genişleyen bir coğrafyada hareket ve güzergâh çeşitliği, gitmek, dönmek kalmak arasında şekillenen farklı göç deneyimlerini de beraberinde getirmekte (Danış, 2023). Türkiye sadece göç alan bir ülke değil, yeni nesil beyin göçüne de tanıklık eden bir ülke konumundadır. Bununla birlikte yapılan araştırmalar, mülteci ve göçmen topluluklarının artık Türkiye toplumunun bir parçası haline geldikleri gerçeğini ortaya koymakta (Yükseker, vd., 2023). Türkiye’de Suriyelilere yönelik entegrasyon politikasında, önce çekingen sonra da merkezîyetçi bir entegrasyon modeliyle kalıcılıktan çok sürekli geçicilik öne çıkmıştır. Birbiriyle çelişen politikaların aynı anda yürütülmesi, göç konusunun siyasallaşan ve araçsallaşan niteliğini göstermektedir. Giderek artan göçmen karşıtlığı ve merkezîyetçi entegrasyon politikaları dikkate alındığında Türkiye’nin çok katmanlı bir göç yönetişimini gündeme alması gerekliliği doğmaktadır. Nitekim, Avrupa’da ve Türkiye’de yapılan araştırmalar göç politikalarının giderek çoklu düzeyli hale geldiğini ortaya koymaktadır. Bu politikalar göç yönetişiminin farklı katmanlarla şekillenmesini mümkün kılmaktadır. Zira göç yönetişimi merkezîyetçi olabileceği gibi yerelci, çok katmanlı veya birbirinden tamamen kopuk da gelişebilmektedir. Daha çok tepeden inme bir ilişki üzerine inşa edilen “merkezîyetçi” göç yönetişiminin aksine, yerelci göç yönetişiminde düzeyler arasında “yerindenlik” kavramının belirginleştiği ve göç ve mülteci politikalarının yerele bırakıldığı görülmektedir (Kurtuluş, vd., 2022; Kaya Erdoğan, 2022). Farklı düzeylerdeki politikaların birbiriyle etkileşiminin, iş birliğinin ve koordinasyonunun sağlanarak geliştiği “çok katmanlı” göç yönetişimi de (multi-level governance of migration) etkin politikalar üretebilmektedir (Kurtuluş, vd., 2022; Kaya Erdoğan 2022). Çok katmanlı göç yönetişiminde yerel, ulusal ve uluslararası düzeyler arasındaki ilişkiler dikey bir boyut oluştururken, yerel düzeyde merkezi yönetimin il teşkilatlanmaları, belediyeler ve sivil toplum arasındaki ilişkiler ise yatay boyutu oluşturmaktadır (Kurtuluş, vd., 2022; Kaya Erdoğan, 2022). Bu nedenle Türkiye’de de çok katmanlı göç yönetişiminin güçlendirilmesi özellikle, belediyeler ve STK’larla geliştirilecek iş birliklerinin daha şeffaf daha açık olması, böylece merkezîyetçi entegrasyonun yukarıdan aşağıya inen politikalarına karşı tabandan yukarıya geliştirilebilecek alternatiflerin önün açılması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdelaaty, L. (2021). Refugees and guesthood in Turkey. *Journal of Refugee Studies*, 34(3), 2827–2848.
- AIDA, (2018). Country Report: Turkey 2018, <https://www.asylumineurope.org/reports/country/turkey>> 117. (Erişim tarihi: 15 Eylül 2023)
- AIDA, (2021). Ülke Raporu: Türkiye. https://asylumineurope.org/wp-content/uploads/2023/02/AIDA-TR_2021update_Turkish.pdf. (Erişim tarihi: 10 Ekim 2023)
- Akçapar, Ş. K. & Şimşek, D. (2018). The politics of Syrian refugees in Turkey: A question of inclusion and exclusion through citizenship. *Social Inclusion*, 6(1), 176-187.
- Aksel, D., & İçduygu, A. (2019). Borders and the mobility of migrants in Turkey. https://www.cidob.org/en/publications/publication_series/project_papers/ceaseval/borders_and_the_mobility_of_migrants_in_turkey (Erişim tarihi: 16 Eylül 2023)
- Akteş, M. & Kaygısız, Ü. (2018). Türkiye’de göç yönetimi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(2), 579-604.
- Atasü-Topçuoğlu, R. (2019). Media discussion on the naturalization policy for Syrians in Turkey. *International Migration*, 57(2), 283-297.
- Avrupa Komisyonu (2004). EU common basic principles for immigration integration. https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/common-basic-principles-immigrant-integration-policy-eu_en (Erişim tarihi: 11 Şubat 2023)
- Avrupa Komisyonu (2016). Action plan of the integration of third country nationals. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52016DC0377> (Erişim tarihi: 23 Mart 2023)
- Avrupa Komisyonu (2021). Action plan on integration and inclusion 2021-2027: Questions and answers. https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/en/qanda_20_2179. (Erişim tarihi: 22 Mart 2022)
- Avrupa Komisyonu & DG Home (2022), Special eurobarometer 519 report: Integration of immigrants in the European Union. https://migrant-integration.ec.europa.eu/library-document/special-eurobarometer-integration-immigrants-european-union_en (Erişim tarihi 13 Ekim 2023)
- BBC News, (2023, 09 Kasım). İçişleri Bakanı Yerlikaya Türk vatandaşı olan Suriyelilerin sayısının 238 bine yaklaştığını açıkladı. <https://www.bbc.com/turkce/articles/c1e29v09d3eo>
- Baban, F., Ilcan, S., & Rygiel, K. (2017). Syrian refugees in Turkey: Pathways to precarity, differential inclusion, and negotiated citizenship rights. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(1), 41-57.
- Balta, E., Elçi, E. & Sert, D. (2023). 2023 seçimleri ve Türkiye’de göç tartışmaları. <https://tr.boell.org/sites/default/files/2023-11/2023-secimleri-ve-turkiyedeki-goc-tartismalari-rapor.pdf> (Erişim tarihi: 30 Aralık 2023)
- Betts, A., Memişoğlu, F., & Ali, A. (2020). What difference do mayors make? The role of municipal authorities in Turkey and Lebanon’s response to Syrian refugees. *Journal of Refugee Studies*, 34(1), 491-519.
- BMMYK, (2019). Promoting access to and the provision of protection fact sheet. <https://data2.unhcr.org/en/documents/download/71066> (Erişim tarihi: 18 Şubat 2023)

- BMMYK 3RP, (2023). Türkiye ülke bölümü 2023-2025. https://www.3rpsyriacrisis.org/wp-content/uploads/2023/03/3RP-2023-2025-Turkiye-Country-Chapter_TR.pdf (Erişim tarihi: 25 Aralık 2023)
- BMMYK & Dünya Bankası, (2022). Türkiye'de COVID-19 ve hassas durumdaki kişiler ile mültecilerin geçim kaynakları: sentez rapor. <https://data.unhcr.org/en/documents/details/96357> (Erişim tarihi: 20 Aralık 2023)
- Carpi, E. & Şenoğuz, P. H. (2021). Refugee hospitality in Lebanon and Turkey: On making 'the other'. *International Migration*, 57(2), 126-142.
- Carrera, S. & M. Ineli-Ciger (der.), (2023). *EU Responses to the large-scale refugee displacement from Ukraine: An analysis on the temporary protection directive and its implications for the future EU asylum policy*. San Domenico di Fiesole: EUI.
- Dahinden, J. (2016). A plea for the 'de-migranticization' of research on migration and integration. *Ethnic and Racial Studies*, 39(13), 2207-2225.
- Dağlı, E. & Yüksel, C. (2023). Türkiye'de geçici koruma kapsamındaki Suriyelilerin yerel yönetimlerin hizmet sunumuna etkisi. *Uluslararası Sosyal Siyasal ve Mali Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 33-49.
- Danış, D. (der.) (2023). *Gitmek ve dönmek arasında: Türkiye'de yeni nesil beyin göçü*, Ankara: Nika.
- Danış, D., Biehl, K. & Kablan, E. (2023). Göç ve deprem III: İstanbul'a gelen depremzede mültecilere yönelik kabul ve dışlanma mekanizmaları, İstanbul: Göç Araştırmaları Derneği (GAR).
- Danış, D. & Çoban, F. (2023). 2023 seçimleri gölgesinde Türkiye'de siyaset ve göçmenler. <https://www.gazeteduvar.com.tr/2023-secimleri-golgesinde-turkiyede-siyaset-ve-gocmenler-haber-1623217> (Erişim tarihi: 4 Kasım 2023)
- Danış, D., & Dikmen, H. (2022). Türkiye'de göçmen ve mülteci entegrasyonu: politikalar, uygulamalar ve zorluklar. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 24-45.
- GAR, (2022). Araştırma Raporu 8 -Suriye'den göçün 10. yılında sivil toplum: Aktörler, süreçler ve öngörüler.<https://gocarastirmalaridernegi.org/attachments/article/289/Suriye%E2%80%99den%20G%C3%B6%C3%A7%C3%BCn%2010.%20Y%C4%B1%C4%B1nda%20Sivil%20Toplum.pdf> (Erişim tarihi: 21 Şubat 2023)
- Elçi, E. (2022). Göçmenlere karşı tutumların parti tercihlerine etkisi: Türkiye örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 46-73.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler barometresi 2019: Suriyelilerle uyum içinde yaşamın çerçevesi*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- HBSD, (Heinrich Böll Stiftung Derneği). (2019). Türkiye'deki sığınma mevzuatı ve politikalarına ilişkin rapor. <https://tr.boell.org/sites/default/files/2019-12/ASYLUM%20TR-S.pdf> (Erişim tarihi: 30 Mayıs 2023)
- Favell, A. (2019). Integration: twelve propositions after Schinkel. *Comparative Migration Studies*, 7(21), 1-10.
- İçduygu, A., & Demiryontar, B. (2022). Türkiye'de devlet ve Suriyeli mülteciler: çelişkili politikalar ve araçsal rasyonellik. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye'nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 316-334.
- Imrie-Kuzu, D. & Özerdem, A. (2023). Keeping Syrian refugees in Turkey is not a good idea: a new concept of 'reluctant local integration'. *Third World Quarterly*, 44(7), 1606-1624, DOI: 10.1080/01436597.2023.2197205

- İçduygu, A., & Millet, E. (2016). *Syrian refugees in Turkey: Insecure lives in an environment of pseudo-integration*. İstanbul: Global Turkey in Europe.
- İçduygu, A., & Şimşek, D. (2016). Syrian refugees in Turkey: Towards integration policies. *Turkish Policy Quarterly*, 15(3), 59-69.
- İstanbul Valiliği, (2019, 15 Kasım). Düzensiz göç, kayıtsız Suriyeliler ve kayıt dışı istihdam ile ilgili basın açıklaması. <http://istanbul.gov.tr/duzensiz-goc-kayitsiz-suriyeliler-ve-kayit-disi-istihdam-ile-ilgili-basin-aciklamasi> (Erişim tarihi: 5 Mayıs 2023)
- Karaçay, A. B. (2023). Karaçay, A. B. (2023). Temporary protection regimes in Türkiye and Germany: Comparing Bosnian Syrian and Ukrainian refugee protection regimes. *Imgelem*, 7(13), 561-586.
- Kaya, A. (2014). Türkiye’de göç ve uyum tartışmaları: Geçmişe dönük bir bakış. *İdealkent*, 5(14), 11-28.
- Kaya, A. (2020a). Reception- Turkey research report. *RESPOND-multilevel governance of mass migration in Europe and beyond project (#770564, Horizon2020) Report Series*. <https://www.respondmigration.com/wp-blog/>. (Erişim tarihi: 23 Şubat 2023).
- Kaya, A. (2020b). The need for a stronger integration discourse in Turkey. <https://www.respondmigration.com/blog-1/stronger-integration-discourse-in-turkey> (Erişim 19 Şubat 2023)
- Kaya, A. (2022). Türkiye’de entegrasyon tartışmaları: aktörler ve rolleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye’nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 335-359.
- Kaya, A., Rottman, S., Gökalp-Aras, E., & Şahin-Mencütek, Z. (2020). *Reception and integration of Syrian refugees in Turkey*. Uppsala: RESPOND.
- Kaya Erdoğan, E., Kurtuluş, H., & Yüksek, D. (2022). İstanbul’da göçmenlerin mekâna yerleşme ve tutunma dinamikleri: Beyoğlu örneği. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye’nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 135-158.
- Kirişçi, K., & Yıldız, A. (2023). Turkey’s asylum policies over the last century: Continuity, change and contradictions. *Turkish Studies*, 24(3-4), 522-549.
- Koca, B. T. (2016). Syrian refugees in Turkey: From “guests” to “enemies”. *New Perspectives on Turkey*, 54, 55-75.
- Korkut, U. (2016). Pragmatism, moral responsibility or policy change: The Syrian refugee crisis and selective humanitarianism in the Turkish refugee regime. *Comparative Migration Studies*, 4(2), 1-20.
- Körükmez, L., Danış, D. & Karakılıç, İ. Z. (2022). Toplumsal cinsiyet tartışmalarında Suriyeli kadınlar ve emek. *Alternatif Politika*, 14(2), 201-228.
- Kurtuluş, H., Yüksek, D., ve Kaya Erdoğan, E. (2022). Hak temelli yerel politika bağlamında Beyoğlu’ndaki göçmenler: Nitel bir araştırma. *Türkiye Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Araştırmalar Vakfı ve Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği*. https://tr.boell.org/sites/default/files/2022-06/Beyoglu%20Raporu_V03-final.pdf. (Erişim tarihi: 3 Eylül 2023)
- Mülteciler Derneği (2020). Mülteciler Derneği sosyal uyum stratejisi. <https://multeciler.org.tr/wp-content/uploads/2020/03/multeciler-derneği-sosyal-uyum-strateji-belgesi-2020.pdf> (Erişim tarihi: 18 Eylül 2023)
- Nurdoğan, A. K., & Öztürk, M. (2018). Geçici koruma statüsü ile Türkiye’de bulunan Suriyelilerin vatandaşlık hakkı. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(3), 1163-1172.

- Osseiran, S. (2020). The intersection of labour and refugee policies in the Middle East and Turkey: exploring the dynamics of “permanent emporariness. *Civil Society Review*, 4(2), 94–112.
- Özçürümez, S., & Hoxha, J. (2023). Expanding the boundaries of the local: Entrepreneurial municipalism and migration governance in Turkey. *New Perspectives on Turkey*, 68, 95-113.
- Penninx, R. (2019). Problems of and solutions for the study of immigrant integration. *Comparative Migration Studies*. 7(13), 1-11.
- Penninx, R. & Garcés-Masareñas, B. (2016). The concept of integration as an analytical tool and as a policy concept. İçinde B. Garcés-Masareñas, ve R. Penninx, (der.) *Integration Processes and Policies in Europe: Contexts, Levels and Actors* (s. 11-29), Springer Open Access, <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-21674-4>. (Erişim tarihi: 5 Ocak 2023)
- Schinkel, W. (2018). Against ‘immigrant integration’: for an end to neocolonial knowledge production. *Comparative Migration Studies*, 6(31), 1-17.
- Scholten, P., Collett, E. & Petrovic, M. (2017). Mainstreaming migrant integration? A critical analysis of a new trend in integration governance. *International Review of Administrative Sciences*, 83(2), 283–302.
- Scholten, P., & Penninx, R. (2016). The multilevel governance of migration and integration. İçinde B. Garcés-Masareñas ve R. Penninx (der.), *Integration processes and policies in Europe: Contexts, levels and actors*, (s. 91-108), Springer Open Access, <https://link.springer.com/book/10.1007/978-3-319-21674-4>. (5 Ocak 2023)
- Sert, D., & Danış, D. (2021). Framing Syrians in Turkey: State control and no crisis discourse. *International Migration*, 59(1), 197-214.
- Sert, D., Danış, D., & Sevinin, E. (2023). *Göç ve deprem durum tespit raporu*. İstanbul: Göç Araştırmaları Derneği, GAR.
- Sert, D., & Sevinin, E. (2023). *Göç ve deprem durum tespit raporu II*. İstanbul: Göç Araştırmaları Derneği, GAR.
- Şahin Mencütek, Z., Gökalp-Aras, N.E., Kaya, A. & Rottmann, S.B. (2023). *Syrian refugees in Turkey. between reception and integration*. IMISCOE Research Series: Springer.
- Şimşek, D. (2019). Türkiye’de Suriyeli mülteci entegrasyonu: Zorlukları ve olanakları. *Ekonomi Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 4(2): 172-187.
- TEPAV (2021). *İşgücü piyasasında Suriyeliler*. Ankara: TEPAV.
- Unutulmaz, K. O. (2017). Integration of Syrians: politics of integration in Turkey in the face of a closing window of opportunity. İçinde D. Eroglu-Utku, K. O. Unutulmaz, & İ. Sirkeci (der.), *Turkey’s Syrians: Today and Tomorrow* (s. 213–236). Londra: Transnational Press.
- Unutulmaz, K. O. (2022). Suriyelilerin uyumunda bugün ve yarın: Toplumsal algıların dönüşümü ve yönetimi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi Türkiye’nin Göç Siyaseti Özel Sayısı*, 21(Özel Sayı), 01-23
- Yanaşmayan, Z., Üstübcü, A., & Kaşlı, Z. (2019). Under the shadow of civilizationist populist discourses: Political debates on refugees in Turkey. *New Diversities*, 21(2), 37-51.
- Yükseker, D. (2021). Kapsayıcı belediyecilik ve göçmenlerin kamusal hizmetlere erişimi: Yerel politikalar için öneriler.” *İstanbul: Türkiye Sosyal, Ekonomik ve Siyasal Araştırmalar Vakfı*. <http://www.tuses.org.tr/userfiles/files/kapsay%C4%B1c%C4%B1%20belediyeler-yerel%20politika%20o%CC%88nerileri.pdf>. (Erişim tarihi 18 Ocak 2023)
- Yükseker, D., Kurtuluş, H., Tekin, U., Kaya Erdoğan, E. (2023). Göçmen mahallelerinde yaşam: Türkiye’de 2010 sonrası göçler ve göçmenlerin toplumsal katılımı, *Heinrich Böll Stiftung*

Derneği Türkiye Temsilciliği, <https://tr.boell.org/tr/2023/11/28/gocmen-mahallelerinde-yasam>.
(Erişim tarihi 29 Kasım 2023)

Zapata-Barrero, R., Caponio, T. ve Scholten, P. (2017). Theorizing the ‘local turn’ in a multi-level governance framework of analysis: a case study in immigrant policies. *International Review of Administrative Sciences*. 83(2), 241–24.

Geliş Tarihi:

29.09.2024

Kabul Tarihi:

27.03.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Çakıroğlu, M. T. (2024). Ruh sağlığı yasa taslağı ışığında psikiyatri hastalarında koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması-istemsiz yatış ve zorla tedavi. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1801-1825. doi:10.46928/iticusbe.1368392

RUH SAĞLIĞI YASA TASLAĞI IŞIĞINDA PSİKİYATRİ HASTALARINDA KORUMA AMACIYLA ÖZGÜRLÜĞÜN KISITLANMASI -İSTEMSİZ YATIŞ VE ZORLA TEDAVİ-

Teorik

Maral Törenli Çakıroğlu

Sorumlu Yazar (Correspondence)

Haliç Üniversitesi

maraltorenli@halic.edu.tr

Maral TÖRENLİ ÇAKIROĞLU, Haliç Üniversitesi İşletme Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümünde Hukuk alanında Dr. Öğretim Üyesi olarak çalışmaktadır. Tıp ve Hukuk, İnsan Hakları Hukuku, Anayasa Hukuku, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi ve Uygulaması, İşletme Hukuku gibi farklı dersler vermekte olup çalışmalarına ise İnsan Hakları Hukuku ve Sağlık Hukuku alanlarında devam etmektedir.

RUH SAĞLIĞI YASA TASLAĞI IŞIĞINDA PSİKİYATRİ HASTALARINDA KORUMA AMACIYLA ÖZGÜRLÜĞÜN KISITLANMASI

-İSTEMSİZ YATIŞ VE ZORLA TEDAVİ-

Maral Törenli Çakıroğlu
maraltoreni@halic.edu.tr

Özet

Anayasa'nın 19. maddesinde, Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS)'nin 5. maddesine paralel olarak düzenlenmiş olan "kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı" kuşkusuz yaşama hakkına anlam katan kişinin en temel haklarından biridir. Bir kişiyi hasta olsun veya olmasın özgürlüğünden mahrum etmek, hürriyetini kısıtlamak ve kendi isteği ve rızası hilafına tıbbi müdahalede bulunmak hukuka aykırıdır.

Kişilerin kendi geleceklerini belirleme hakkına ve beden bütünlüğüne saygı gereği her tür tıbbi girişim öncesi kendilerinden rıza alınması hem yasal hem de etik açıdan bir zorunluluktur. Ancak, bazı istisnai durumlarda kanunun cevaz verdiği müddetçe kendileri ve toplum için tehlike oluşturan kişilerin kendi istekleri dışında zorla bir kuruma yerleştirilmeleri ve tedavi edilmeleri yasalarca uygun görülmektedir.

Kaynak İsviçre Medeni Kanunu'ndan (İMK) yeni Türk Medeni Kanunu'na (TMK) aktarılan "Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması" kurumunu düzenleyen TMK 432 ve devamı maddelerinde kimlerin, hangi koşullarda rızaları hilafına elverişli bir kuruma yerleştirilebilecekleri veya alıkonabilecekleri tahdidi olarak sayılmış ve düzenlenmiştir. Akıl hastalığı veya zayıflığı olanlar bahsi geçen koşulların varlığı halinde istemleri dışında zorla kuruma yatırılacak ve tedavileri yapılabilecektir.

Zihinsel ve ruhsal engelli bireyler yüzyıllar boyunca tehdit unsuru olarak görüldüklerinden mümkün olduğu kadar toplumun dışında tutulmuşlardır. Bu kişilerin ne şekilde aydınlatılmaları gerektiği ve rızaları hilafına, hangi koşullarda kuruma yatırılacakları ve zorla tedavi edilebilecekleri konusuna ilişkin tartışmalar devam etmektedir. TMK hükümleri bu tartışmalara cevap vermek için yetersiz kalmaktadır. Konunun etraflıca değerlendirilip istemsiz yatış ve zorla tedavinin yasal dayanağa oturtulması zorunludur.

Kişilerin rızaları hilafına kuruma yerleştirilmeleri, alıkonulmaları suretiyle özgürlüklerinin kısıtlanması ve zorla tedavi edilmeleri, özgürlük haklarına ve beden bütünlüklerine karşı ağır bir müdahale oluşturmaktadır. Bundan dolayı konu hem hukuki açıdan hem de tıp etiği açısından önemli tartışmalara neden olmaktadır. Bu kişilerin psikiyatri hastası olmaları bu gerçeği değiştirmez.

Çalışmamızda öncelikle psikiyatride zorla yatış ve zorla tedavi kavramlarından, yasal düzenlemelerden ve psikiyatri hastalarında "Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması" şartlarından bahsedilecek olup son olarak da psikiyatri hastalarında aydınlatılma ve rızanın özelliklerine değinilecektir.

Anahtar kelimeler: Psikiyatri Hastası, Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması, Kişi Özgürlüğü, İstemsiz Yatış, İstemsiz Tedavi.

JEL Sınıflandırması: K 32

LIMITATION OF LIBERTY FOR PROTECTION IN PSYCHIATRIC PATIENTS- INVOLUNTARY ADMISSION AND FORCED TREATMENT-IN LIGHT OF THE DRAFT MENTAL HEALTH LEGISLATION

Abstract

The 19th article of the Constitution, aligned with the 5th article of the European Convention on Human Rights (ECHR), deals with the "right to liberty and security of person," which is the most fundamental right and closely linked to the right to life.

Everyone has the right to liberty. No one can be deprived of their liberty, whether they are ill or not, except in cases where medical intervention is required for their own well-being and with their consent. Prior to any medical intervention, individuals have the right to decide their own future and maintain their integrity. It is both legally and ethically obligatory to obtain their consent. However, there are exceptional cases where individuals who pose a danger to themselves and society may be placed and treated in an institution against their will, as permitted by the law.

In the Turkish Civil Code (TMK), specifically in TMK 432 and the following articles, the conditions and circumstances under which individuals may be subjected to the "Restriction of Freedom" institution are specified. This includes individuals who may be placed or detained in an institution without their consent, especially if they have a mental illness or weakness and meet certain criteria.

Throughout history, mentally and mentally disabled individuals have been seen as a threat and excluded from society. The debate continues on how to inform and obtain consent from these individuals for their involuntary hospitalization and forced treatment. The current provisions in TMK fall short of addressing these debates, and it is essential to have a detailed evaluation and legal basis for involuntary hospitalization and forced treatment, even for psychiatric patients. Such restrictions and forced treatments significantly impact the freedoms of individuals, warranting careful consideration.

In this study, we will discuss the concepts of forced hospitalization and forced treatment in psychiatry, relevant legal regulations, and the conditions under which the "Restriction of Freedom for the Purpose of Protection" applies to psychiatric patients. Additionally, we will explore the importance of informed consent in the treatment of psychiatric patients.

Keywords: Psychiatric Patient, Restriction of Freedom for Protection, Personal Freedom, Involuntary Hospitalization, Involuntary Treatment.

JEL Classification: K 32

GİRİŞ

Aydınlatılmış rıza veya bilgilendirilmiş rıza, hukuka uygun tıbbi müdahale koşullarının en başında yer almaktadır. Kanunun izin vermediği veya emretmediği müddetçe herhangi bir kişiyi her ne koşulda olursa olsun özgürlüğünden mahrum etmek, hürriyetini kısıtlamak ve kendi isteği ve rızası dışında tıbbi müdahale maruz bırakmak hukuka aykırıdır.

Psikiyatri hastaları standart fiziksel hastalıklara sahip kişilerden farklı olarak toplumda her zaman dışlanmış ve toplumun geri kalanından uzak tutulmaya çalışılmıştır. Zaman zaman bu kişiler kendileri ve çevreleri için tehdit oluşturabilmekte ve tehlikelilik unsuru taşıdıklarında rızaları hilafına da olsa bir kuruma yatırılmaları, alıkonmaları ve tedavi edilmeleri gerekebilmektedir.

Erenköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Eğitim ve Araştırma Hastanesi'nde yapılan bir araştırmada (Yılmaz ve arkadaşları, 2013: 49) (Gültekin ve arkadaşları, 2013: 216-21), son 1 yıl içinde yapılan yatışların %23,1'ini zorunlu yatışların oluşturduğu ve en yaygın psikiyatrik tanılar sırasıyla şizofreni (%39), bipolar bozukluk (%28) ve psikoz (%10) olduğu tespit edilmiştir. Cinsiyet dağılımına bakıldığında erkeklerin çoğunlukta olduğu (%68) olduğu görülmektedir. Sosyodemografik özelliklere göre değerlendirildiğinde hastaların büyük çoğunluğunun ilköğretim mezunu, bekâr ve çalışmayan kişilerden oluştuğu dikkat çekmektedir. Yatış sürelerine bakıldığında ise, istemsiz yatışlarda yatış süresinin istemli yatışlardakine nazaran daha yüksek olduğu dikkat çekmektedir.

Psikiyatri hastalarının hastalık çeşitleri ve ağırlık derecelerine bağlı olarak zaman zaman ayırt etme güçleri zayıflarken, bazı hallerde de rıza ehliyetleri hiç bulunmayabilir. Dolayısıyla bu kişilere yapılması planlanan tıbbi müdahalelerde aydınlatma ve rıza konularına hassasiyetle yaklaşmak gerekir. Bu kişilerin ne şekilde aydınlatılmaları gerektiği ve rızalarına karşın, hangi koşullarda yatırılacakları ile zorla tedavi edilebilecekleri konuları sadece psikiyatrları değil aynı zamanda hukuki ve etik boyutu ile hukukçuları da ilgilendirmektedir.

Psikiyatri hastalarının istemsiz yatışına kim ve neye göre karar verecektir? Hastanın kendisi ve toplum için tehlikelilik riski hangi kriterlere ve verilere göre değerlendirilecektir? Hangi süre ile zorla hastanede tutulabilirler? İstemsiz olarak kuruma yatırılmış olan psikiyatri hastalarının zorla tedavi edilmeleri mümkün müdür? Hastanın verilen kararlara itiraz edebilmesi mümkün müdür? Vesayet altında bulunan hasta ile ilgili kararları vasi bizzat tek başına verebilir mi? Bunlar ve benzeri hukuki ve etik boyutu olan daha pek çok soru akla gelebilmektedir.

1 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren 4721 sayılı TMK'ya İMK'dan doğrudan aktarılmış olan "Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması" başlığı altındaki, 432. ve devamı maddelerindeki düzenlemeler; hâlihazırda psikiyatri hastalarında zorla yatış ve tedavileri konusundaki temel kaynağı oluşturmaktadır. Kişinin temel hak ve özgürlükleri ancak kanunla sınırlanabilecekken ülkemizde psikiyatri hastalarına ve bu kişilerin zorunlu yatış ve tedavilerine yönelik güçlü bir hukuki dayanak oluşturan detaylı özel bir düzenleme bulunmamaktadır. Korunmaları amacıyla dahi olsa kişilerin kendi

istekleri dışında bir kuruma zorla yerleştirilmeleri veya alıkonmaları kişi özgürlüğüne yönelik çok ciddi bir müdahale teşkil ettiğinden, konunun etraflıca tartışılarak detaylı bir şekilde kaleme alınması önem arz etmektedir.

Dünya Sağlık Örgütü'nün (DSÖ) danışmanlığında ve Psikiyatri Derneği'nin öncülüğünde, ilgili kuruluşların da desteği ile uzun çalışmalar sonucu ruh sağlığı konusundaki yasal eksikliği doldurmak üzere henüz yasalaşmamış olmasına rağmen olan bir "Ruh Sağlığı Yasa Taslağı" (Taslak) hazırlanmıştır. Taslak çalışmamıza ışık tutabilecek değerli bir kaynaktır.

Çalışmamızda öncelikle psikiyatride zorla yatış ve zorla tedavi kavramlarından, yasal düzenlemelerden ve psikiyatri hastalarında "Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması" şartlarından bahsedilecek olup son olarak da psikiyatri hastalarında aydınlatma ve rızanın özelliklerine değinilecektir.

1. Psikiyatride İstemsiz Yatış ve Zorla Tedavinin Hukuki Boyutu

Tarihe bakıldığında XIX. yüzyılın sonuna kadar akıl hastaları toplumdan dışlanmış hatta birçok tıbbi deneye konu olmuştur. Ancak, bu süreç sonunda akıl hastalarının tedavilerinin mümkün olabileceği kabul edilerek yeni bir tıp bilimi olan psikiyatri bilimi diğer tıp bilimlerinin yanında yerini almıştır (Namal, 2011: 54). Çalışmamızın bu bölümünde öncelikle bazı önemli kavramlardan bahsedilecek olup sonrasında ise konu ile ilgili mevzuata değinilecektir.

1.1. Temel Kavramlar

1.1.1. Psikiyatri, Akıl Hastalığı ve Akıl Zayıflığı

Türkiye Psikiyatri Derneği'nin (TPD) tanımına göre, "*Psikiyatri bir tıp dalıdır. Başlıca ilgi alanı beyin hastalıklarıdır. Bu alanda günlük dilde akıl hastalığı, ruh hastalığı, sinirlilik halleri, ... denilen durumlar yer alır. Bu hastalıklar düşünce, davranış, duygu değişiklikleri ile kendini gösterir. Psikiyatri bu hastalıkların tanı ve tedavileriyle uğraşır*" (Psikiyatri.org). Kısaca psikiyatri ruh sağlığı ve hastalıkları ile ilgilenen bilim dalı şeklinde tanımlanabilir.

DSÖ'ye göre; psikiyatri hastalığı, "*kişinin algılama ya da davranışlarının hastalık derecesine varacak oranda normalden sapmış olması*" şeklinde tanımlanmaktadır. Bu sapma, kişinin duygu, irade, düşünce ve davranışlarında kendisini gösterir (Temel, 2012: 775). Psikiyatri 18 yaş ve altı çocuklar için "çocuk-ergen psikiyatri" ve 18 yaş üstündeki bireyler için de "erişkin psikiyatri" bölümü olarak iki kategoriden oluşmaktadır. Çocuk ve ergenlerde down sendromu, akran zorbalığı, otizm, öğrenme bozukluğu, kaygı problemleri, öğrenme zorluğu, dikkat eksikliği ve hiperaktivite bozukluğu (DEHB) bipolar bozukluk, çocukluk depresyonları, karşı gelme bozuklukları, okul olgunluğu, yeme problemleri, tik bozuklukları öne çıkmakta olup, yetişkinlerde ise (bağımlılık, depresyon, psikotik bozukluk, sosyal anksiyete bozukluk, iki uçlu duygu durum bozukluğu, şizofreni, travma sonrası stres bozuklukları, anksiyete bozukluğu, obsesif kompulsif bozukluk (OKB), paranoya, geriatrik bozukluk (yaşlılık hastalıkları) ve uyku problemleri gibi çok çeşitli psikiyatrik hastalığa rastlanmaktadır (Np İstanbul).

Akıl hastalığı ve akıl zayıflığı benzer kavramlar gibi düşünülse de aralarında temel bir farklılık bulunmaktadır. Akıl hastalığı, ruhi ve akli becerilerde anormallik yaratan ve ayırt etme gücünü etkileyen bir akıl bozukluğu şeklinde tanımlanabilir. Akıl zayıflığı ise kişide doğuştan veya sonradan ortaya çıkan, *örneğin* bunaklık, geri zekâlılık, budalalık, idiot, embesil, debil gibi, “*akılsal işlevlerde yetersizlik bir az gelişmişlik, bir duraklama ya da gerileme durumunu*” şeklinde tanımlanmaktadır (Kapital hukuk). Akıl hastalığı kişinin duygu ve düşüncelerini, ruh halini, algılarını ve davranışlarını etkilemekte olup, özel hayatı ile iş ve sosyal hayatında kendisini oldukça fazla zorlayabilmektedir. Kısaca, akıl hastalığı veya zayıflığı, akli faaliyetlerde normalden sapma ve zihni faaliyetlerin zayıflığı şeklinde tanımlanabilir (Oğuzman, Dural, 1998: 43). Akıl hastalığı bir hastalıkken, akıl zayıflığı akli melekelerde bir zayıflığın olduğunun ifade eder (Kocaağa, 2006: 36). Akıl hastalığı ve akıl zayıflığı bulunan kişilerin genelde yardım almadan semptomlarla mücadele etmesi ve başa çıkabilmesi çok zordur (Mevam psikoloji). Bu açıklamalardan yola çıkılarak bütünleştirici bir bakış açısı ile akıl hastalığı veya zayıflığı bulunan hastalara psikiyatri hastası denilebilir.

Akıl hastalığı ve akıl zayıflığı öncelikli olarak psikiyatri alanını ilgilendiren bir konu olsa da fiil ehliyetini ve kusur yeteneğini etkilediği, zayıflattığı hatta zaman zaman ceza ehliyetini ortadan kaldırdığından dolayı hukukçuları da yakından ilgilendirmektedir.

Taslakta ruhsal hastalık “*Temel ruhsal işlevlerde, bedende, toplumsal ilişkilerde ya da işlevsellikte aksamaya yol açan, psikoterapi, ilaç ya da diğer biyolojik tedaviler gibi tıbbi müdahale gerektiren geçici ya da kalıcı ruhsal yetersizlik ya da bozukluklardır. Yasalarda kullanılan akıl hastalığı, akıl zayıflığı, alkol, uyarıcı ve uyuşturucu madde kullanım bozuklukları (zararlı kullanım ya da bağımlılık) ile Dünya Sağlık Örgütü’nün hastalık sınıflandırmasında tanımlanan ruhsal bozuklukları kapsar*” şeklinde tanımlanmaktadır (mad. 3/1,j).

1.1.2. İstemsiz Yatış ve Zorla Tedavi

Zorunlu yatış, istemsiz yatış veya gönülsüz yatış olarak da ifade edilebilen bu terimden anlaşılması gereken, kişinin ihtiyacı olduğu ve gerektiği halde hastalığı nedeniyle durumunun farkında olmaması sebebiyle kendisinin karşı çıkmasına rağmen zorunlu olarak bakımı ve tedavisi için bir kuruma yatırılmasıdır.

Zorla tedavi kavramı ise zorunlu yatıştan bağımsız olabileceği gibi, zorunlu yatışı müteakip olabilen, esasen hastanın tedaviyi reddetmesine rağmen yasal veya tıbbi gerekçelerle hastayı kendi isteği dışında zorunlu olarak çeşitli tıbbi müdahalelere maruz bırakmak suretiyle tedaviye başlanmasıdır (Şen, Süzer Özkan, 2017:179).

Taslağa göre, istemsiz yatış “*Bir çocuk, ergen ya da erişkin ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanının muayenesi sonrası gerekli görmesiyle, yakın zamanda ruhsal hastalığa bağlı risk potansiyelinin olduğu*

ve başka tedavi olanaklarının olmadığı bir durumda hastanın istemi dışında, çocuk ve ergenlerde kendisinin ve/veya yasal temsilcinin istemi dışında bir psikiyatri kliniğine yatırılmasıdır” (mad. 3/1, z,aa).

Taslakta zorunlu yatış ve /veya tedavi ise “Ruh sağlığı yasası dışındaki yasalar gereği ya da ruhsal hastalığa bağlı kendine ya da başkalarına zarar verme ve/veya zarar görme riski olduğunda hem kişinin tedavisini hem de kişinin ve toplumun güvenliğini sağlamak amacıyla, risk halinin ortadan kalkmasına ya da önemli ölçüde azalmasına dek kişinin kendisinin ve yasal vasisinin rızasının olup olmamasına bakılmaksızın mahkeme kararıyla yatırılması ve/veya tedavi edilmesidir” şeklinde tanımlanmaktadır. (mad. 3/1, z,bb).

1.2. Hukuki Kaynaklarda İstemsiz Yatış ve Zorla Tedavi

Farklı hukuk sistemlerine bakılacak olunursa, akıl hastalarının istemsiz yatış ve zorla tedavileri konusunda farklı uygulamalar olduğu söylenebilecektir.

Avrupa’ya bakıldığında Orta Çağ ve Rönesans Dönemi’nde “deli” olarak nitelenen psikiyatri hastaları toplumdan dışlanmaktadırlar. Belli bir kuruma yerleştirme ve tedavileri söz konusu olmamakla beraber kapalı kapılar arkasında tutulmuşlardır (Dalkılıç, 2015: 12). Fransız Devrimi’ne müteakip çıkan düzenlemeler akıl hastaları ile ilgili tedbir alma konusunda sorumluluğu ailelerine bırakmıştır. 19. yüzyılda akıl hastaları tıbbi deneylere konu olmaya başlamışlardır. “Deliliğe” tedavi bulabilmek için insanlar üzerinde çeşitli deneyler yapılmıştır. Zamanla, psikiyatri yeni bir bilim dalı olarak akıl hastalıklarını araştırmaya başlamıştır (Foucault, 2008: 47).

1995’te Dünya Tıp Birliği Bali’de “Akıl Hastalığı Olan Hastalarla İlgili Etik Meseleler Hakkında Bildiri”yi kabul etmiştir. 2004 tarihinde “Akli Dengesi Bozuk Kişilerin İnsan Hakları ve Haysiyetinin Korunmasına İlişkin Avrupa Konseyinin Bakanlar Kurulu Tavsiyesi”, yine aynı yıl “Zihinsel Engelliliğe İlişkin Montréal Bildirgesi” kabul edilmiştir. 2008’de ise, “BM Engelli Haklarına İlişkin Sözleşme” yürürlüğe girmiştir (Dalkılıç, 2015: 15).

Psikiyatri hastalarının zorla yatırımları ve tutulmaları, aslında kişi özgürlüğü ve güvenliği ve kişi dokunulmazlığı ile ilgili bir konudur. BM İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi 3. maddesinde “yaşamak, özgürlük ve kişi güvenliği herkesin hakkıdır” şeklindeki temel hakkı ifade etmektedir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi’nin (AİHS) ise “Özgürlük ve Güvenlik Hakkı” başlıklı 5. maddesinin 1/e bendinde; akıl hastalarının yasaya uygun olarak tutulmaları özgürlük ve güvenlik hakkının bir istisnası olarak düzenlenmiştir. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) psikiyatri hastalarının istemsiz veya zorla yatış ve tedavilerine ilişkin kararlarında konuyu Sözleşme’nin “işkence yasağı” (mad. 3) ve “özgürlük ve güvenlik hakkı” (mad. 5) bağlamında ele aldığı görülmektedir. AİHM ayrıca akıl hastalarına yapılan uygulamaların insanlık dışı ve onur kırıcı olmamaları gerektiği hususunu vurgulamaktadır (Dutertre, 2003: 59-60-örn: Akopyan v Ukraine 2014, Lazariu v. Romania 2014).

Dutertre AİHM'nin psikiyatri hastalarının zorla tedavisine ilişkin içtihatlarını şu şekilde özetlemektedir: Ülkelerin zorla tedavi konusunda keyfi uygulamalardan kaçınması ve zorla tutulma ve tedavilerin yasalarda belirtilen çerçevede gerekçelendirilerek yapmaları gerekmektedir. İlâveten psikiyatri hastaları sadece yerleşik normlardan farklı olmaları nedeniyle özgürlüklerinden yoksun bırakılamaz. Son olarak AİHM kararlarında akıl hastalarının istemsiz yatışlarının kabul edilebilir olmasını üç koşulun varlığına bağlamaktadır. Bunlar: hastalığın resmi bir raporla kanıtlanabilmesi, hastalığın ağırlık derecesinin özgürlüğün kısıtlanmasını gerektirir nitelikte olması ve son olarak da hastalığın devam ediyor olması. AİHM de kararlarında tehlikelilik unsurunu da mutlaka aradığı görülmektedir (Dalkılıç, 2015: 26) (Dutertre, 2003: 97-99).

Biyoloji ve Tıbbın Uygulanması Bakımından İnsan Hakları ve İnsan Haysiyetinin Korunması Sözleşmesi: İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi (Biyotıp Sözleşmesi)'nin 6. ve 7. maddeleri konumuz bakımından önem arz etmektedirler. Sözleşmenin “Muvafakat Verme Yeteneği Bulunmayan Kişilerin Korunması” başlıklı 6 maddesinin 3. fıkrasına göre rıza ehliyeti olmayanlarda yasal temsilci veya kanunca belirtilen kişinin iznini aramaktadır. Diğer taraftan, “Akıl Hastalığı Olan Kişilerin Korunması” başlıklı 7. madde ise ciddi bir akli hastalığı olan kişilerde açık olarak sağlıklarına zarar gelmesi muhtemel durumlarda herhangi bir muvafakat olmaksızın da tedavileri için tıbbi müdahalede bulunulabilmesine cevaz vermektedir.

Amerika, Avustralya, Belçika, Fransa, Almanya, İsrail, Hollanda gibi birçok ülkede psikiyatri hastasının istemsiz olarak elverişli bir kuruma yatırılması için tehlikelilik kriteri aranmaktadır. Başka bir deyişle, kişinin kendisi ya da toplum için risk oluşturuyor olması gerekir. Kişisel hak ve özgürlüklerin ön planda tutulduğu ABD'de de akıl hastalarının zorla tutulmaları ve tedavilerinde tehlikelilik kriteri aranmaktadır (Arıkan, 2002: 217). Alman Anayasası'ndaki “*hastanın kendi geleceğini belirleme hakkı*” gereği hastanın hastalığı ile yaşama hakkı bulunduğu ve rıza ehliyeti olan hastanın zorla tedavisinin hukuka aykırı olacağı belirtilmektedir (Temel, 2012: 785). Bazı ülkeler sadece toplum için tehlike oluşturması kriterini ararken bazıları ise hem toplum hem kendisi için tehlike oluşturmasını aramaktadırlar. İrlanda ve Kıbrıs Rum kesiminde toplum tarafından kabul görmeyen davranışlar da akıl hastasının kuruma zorla yatırılmasını gerektirebilir. Bazı ülkelerde, İngiltere, İsviçre, İsveç, Norveç, Japonya, Hindistan, İtalya, İspanya gibi ise tehlikelilik kriterinden ziyade hastanın tedavi gereksinimi kriteri olarak aranmaktadır. Bazılarında ise, Danimarka, Yunanistan, İrlanda, Portekiz, Finlandiya gibi hem tehlikelilik kriteri hem de tedavi gereksinimi kişinin hastaneye istemsiz yatırılmasına dayanak oluşturabilmektedir (Stefano, Ducci, 2008: 10-21) (Aydın Er, Şehiraltı, 2010:40).

Türk Hukuku'nda zorunlu yatış ve tedavi konusuna geçmeden evvel öncelikle ruh sağlığı ile ilgili genel düzenlemelerden kısaca bahsetmek gerekir. Türkiye'de henüz psikiyatri hastaları ile ilgili bir yasa bulunmamakla birlikte uzun çalışmalar sonucunda Taslak ortaya çıkmış ancak henüz kanunlaştırılmamıştır.

Cumhuriyetin ilanından önceki döneminde çıkarılmış olan, 15 Mart 1876 tarihli “Bimarhanelere Dair Nizamname” ülkemizin ruh sağlığı ile ilgili ilk düzenlemesini oluşturmaktadır. Bu kanun Fransa’daki F1838 tarihli Akıl Hastaları Kanunu’nun kısaltılmış bir versiyonu niteliğindedir. Cumhuriyet sonrası dönemde ne Türk Ceza Kanununda (TCK) ne de TMK’da istemsiz yatış ve tedavinin şekli ile ilgili detaylı hükümlere rastlanmamaktadır. TPD 1998 yılından beri bir Ruh Sağlığı Yasası ihtiyacını vurgulayarak bu konuda çalışmalar yapmıştır (Öncü, 2020: 316-317). 2013’ten itibaren DSÖ’nün ve Sağlık Bakanlığı’nın ve TPD’nin de katkılarıyla tekrar bir kurul oluşturulmuş ve 2015’te diğer derneklerin de destekleri ile bir Çalıştay yapılmıştır. Uzun çalışmalar ve tartışmalar sonucunda DSÖ, Dünya Psikiyatri Birliği ve Avrupa Psikiyatri Birliği’nin önerileri ile ülkenin şartları da göz önüne alınarak 2016’da Ruh Sağlığı Yasa Taslağı hazırlanmıştır. En son 2018 yılında TPD ve birçok sivil toplum örgütünün katkılarıyla hazırlanmış olan metnin son hali Nisan 2023’te TBMM’ye sunulmuş olup fakat henüz yasalaşmamıştır (<https://www.tbmm.gov.tr/Yasama/KanunTeklif>).

Türk Hukukunda akıl hastalarına ilişkin topyekûn bir kanun bulunmamakla beraber 5378 sayılı Engelliler Hakkında Kanun, 2828 sayılı Sosyal Hizmetler Kanunu, 5393 sayılı Belediye Kanunu, 5216 sayılı Büyükşehir Belediyesi Kanunu, 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu, 2259 sayılı Polis Vazife ve Salahiyet Kanunu’nda akıl hastalarına ilişkin bazı hükümler bulunmaktadır. Ancak anılan kanunlarda zorunlu yatış ve tedaviye ilişkin herhangi bir düzenlemeye rastlanmamaktadır.

Kişi haklarının sınırlanması Anayasa’nın 13. maddesi gereği belli koşullara bağlanmıştır. Sınırlama ancak Anayasa’nın sözüne ve ruhuna uygun olarak, demokratik toplum düzeninin ve laik Cumhuriyet’in gereklerine uygun şekilde, temel hak ve özgürlüklerin özüne dokunulmadan ölçülülük ilkesine uygun olarak ve ancak kanunla yapılabilir. Anayasa’nın “Kişi Hürriyeti ve Güvenliği” başlıklı 19. maddesi birkaç istisna dışında hiç kimsenin hürriyetinden yoksun bırakılamayacağını garanti altına almaktadır. Bahsi geçen istisnalar maddede tek tek sayılmış olup “*toplum için tehlike teşkil eden akıl hastaları*” sayılmış olan bu istisnalardandır.

Akıl hastalarının istekleri dışında istemsiz olarak kuruma yatırılmaları ve zorla tedavi edilmeleri açıkça beden bütünlüğü ve özgürlük haklarının ihlali anlamına geldiğinden bu konudaki kurallar ancak AİHS, Biyoetik Sözleşmesi ve Anayasa’da belirtildiği üzere ölçülülük ve yasallık koşullarına uygun şekilde düzenlenebilmektedir (Sert, Özçelik, Yıldırım, 2019: 395).

Polis Vazife ve Selahiyet Kanunu mad. 13 /1,F bendine göre “*...toplum için tehlike teşkil eden akıl hastası, uyuşturucu madde veya alkol bağımlısı serseri veya hastalık bulaştırabilecek kişileri yakalar ve gerekli kanuni işlemleri yapar*”. Burada tehlikelilik unsuru kıstas alınmıştır. Polisin bu kişileri yakalayabilmesi için bunların toplumda tehlike arz etmeleri gerekmektedir.

TMK kendi işlerini göremeyecek durumda olan erginlerin kısıtlanmalarını öngörmektedir. TMK mad. 405/1’e göre akıl hastası ya da akıl zayıflığı olan kişinin kısıtlanmasının gerekmesi için günlük işlerini göremiyor olması ve bundan dolayı sürekli bakıma ve yardıma muhtaç olması veya üçüncü kişiler için

tehlike oluşturuyor olması gerekmektedir. Diğer ilgili maddelerde ise vesayet kararının hâkim tarafından ancak resmi sağlık raporu üzerine verilebileceği düzenlenmiştir (TMK mad. 409). 2019 TMK değişikliğinde ise rapora ek olarak olası kötü niyetli kişilerin bertaraf edilebilmesi için kısıtlanacak kişinin de fikrinin alınmasına olanak tanınmıştır.

Çalışmamızı esas olarak yakından ilgilendiren 1 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe girmiş olan 4721 sayılı yeni TMK'ya eklenen özellikle 432. ve devamı maddelerindeki “Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması” kurumu, İMK'dan (mad. 397/a/b/c/d/e) doğrudan hukukumuzda aktarılmıştır. TMK madde 432, “*akıl hastalığı, akıl zayıflığı, alkol veya uyuşturucu madde bağımlılığı, ağır tehlike arzeden bulaşıcı hastalık veya serserilik sebeplerinden biriyle toplum için tehlike oluşturan her ergin kişi, kişisel korunmasının başka şekilde sağlanamaması hâlinde, tedavisi, eğitimi veya ıslahı için elverişli bir kuruma yerleştirilir veya alıkonulabilir*” şeklindeki ifadede akli hastalığı veya akıl zayıflığı olan bireylerin belli koşulların sağlanması durumunda elverişli bir kuruma yerleştirilip alıkonulabilmesine imkân tanımaktadır. Bu madde Anayasa'nın 19. maddesinin bir gereği olarak düzenlenmiştir.

Ruh Sağlığı Yasa Tasarısı mad. 15 (İstemsiz tedavi ve yatış) ve mad. 16 (İstemsiz yatışta karar ve denetleme mekanizmaları) çalışmamızı ilgilendirmekte olduğundan ayrıca incelenmelidir. Bu maddeler TMK 432 ve devamı maddelerine kıyasen konu hakkında daha detaylı hükümler içermektedir.

Ruh Hekimliği (Psikiyatri) Meslek Etiği Kuralları da konu ile ilgili, birtakım hükümler içermektedir. Buna göre, bireyin zorla hastaneye yatışında hekimin hasta yakınlarını istemli yatışa ikna etmesi gerektiğini (m.16) ve birey ile yasal temsilcisinin rızaları olmadığında ise hekimin, yasalara uygun şekilde bilgi ve vicdanı doğrultusunda zorla yatışa karar vermesi gerektiğini belirtmiştir (m.17). Akıl hastası birey tehlike riski taşımadığı müddetçe her hastada olduğu gibi tedaviyi ret hakkına saygı duyulması gerektiği vurgulanmaktadır (Azgın, 2020:87).

2. Psikiyatri Hastalarında Koruma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanma (İstemsiz Yatış ve Tedavi) Şartları

Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması, özgürlük hakkına ağır bir müdahale teşkil ettiğinden müdahale şartlarının Anayasa'nın “*Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca Anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir*” (AY mad. 13) hükmü gereği, ancak kanun tarafından çok sıkı bir şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması şartlarına TMK'da düzenlenmektedir. Ruh Sağlığı Yasası Taslağı da henüz yasalaşmamış olsa da kanundaki boşlukların doldurulmasında yol gösterici nitelikte görülebileceğinden, bu Taslaktaki şartlar da incelenmelidir.

2.1. Ergin Olmak

Akıl hastalığı veya akıl zayıflığı olan kişilerin kuruma yerleştirilmeleri ve alıkonulabilmeleri için ergin olmaları gerekmektedir. Ergin olmayanlarla ilgili TMK'nın daha önceki maddelerinde hükümler

bulunmaktadır. TMK’da vesayet altındaki erginin koruma amacıyla özgürlüğü kısıtlanabileceği madde 406’da düzenlenmişken, velayet altındaki çocukların aynı şekilde koruma amacıyla özgürlüklerinin sınırlanmasını düzenleyen kaynak İMK ilgili maddesi TMK’ya aktarılmamıştır (Kocaağa, 2006: 39).

Diğer taraftan maddede kısıtlılık ile ilgili hiçbir ibare olmadığından bu kişilerin kısıtlı olup olmadıklarının önem arz etmediği sonucuna varılabilir. Kişiler kısıtlı olsalar da olmasalar da kuruma yerleştirilebilirler veya alıkonulmaya devam edilebilirler (Helvacı dersleri-TMK mad. 432 madde gerekçesi).

2.2. Akıl Hastalığı ve Akıl Zayıflığının Tespiti

Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanabilmesi için en temel koşul haliyle akıl hastalığı ya da akıl zayıflığının tespitidir. Akıl hastalığı veya akıl zayıflığının tespitinde resmi sağlık kurulu raporu alınmalıdır (TMK mad. 436/1, b.5). Bu şart 2019 değişikliği ile yeni eklenmiştir. Taslak mad. 12’ye göre de ruhsal hastalık tanısı koymaya ruh sağlığı ve hastalıkları uzmanı hekimler bulunmadığında ise diğer hekimler yetkilidir.

Akıl hastalığının varlığı tüm ülkelerde aranmakta iken somut olarak hangi akıl hastalığı türünün bulunması gerektiği konusu ve hastalığın evresi, ağırlık derecesi, tehlikelilik oranı tam olarak belirtilmemiştir. Bu konu sübjektif bir nitelik taşımaktadır. Bu bağlamda mahkeme, bizzat kişi ile görüşüp somut olayın özelliklerine göre kara vermelidir. Akıl hastalığı veya akıl zayıflığı olan kişiyi yakinen tanıyan, bilen görgü tanıklarının da dinlenmesinin faydalı olacağı muhakkaktır. Birtakım ortak semptomlar olsa dahi her kişinin akıl hastalığı ve duyu durum değişiklikleri kendine özgüdür, dolayısıyla hangi akıl hastalıklarında kişinin kendisi ve toplum için tehlike oluşturacağına dair bir liste yapılması belki de çok sağlıklı olmayacaktır. Az önce de belirttiğimiz üzere öncelikli olarak hekimlerin düzenledikleri sağlık raporu ışığında hâkimin her olayda ayrı ayrı durum değerlendirmesi yapması gerekecektir.

2.3. Kişinin Tehlikelilik Unsuru Taşınması

Türk hukukunda akıl hastası olan veya akıl zayıflığı bulunan kişilerin istemsiz yatışlarının yapılabilmesinin ön koşullarının biri “tehlikelilik unsuru” dur. TMK mad. 432’deki düzenlemeye göre akıl hastası olan veya akıl zayıflığı bulunan kişilerin istemsiz yatışlarının yapılabilmesinin ön koşullarının başında gelir. Böylece akıl hastalığı veya akıl zayıflığı olan ergin kişinin koruma amacıyla özgürlüğünün kısıtlanabilmesi için kişinin kendisi veya yakınları ya da toplum için bir tehlike oluşturuyor olması gerekmektedir. Oysaki kaynak İMK’da böyle bir koşul aranmamaktadır. Hukukumuzdaki bu hüküm, Anayasa (AY) mad. 19’daki kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkının bir istisnası olarak ifade edilen “toplum için tehlike oluşturan akıl hastası” hükmünün bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Kocaağa, 2006: 40). Diyebiliriz ki hukukumuzda toplumsal güvenliği daha ön planda olmasına karşın kaynak İMK’da kişinin kendisi için bir tehlike oluşturması, bireysel güvenlik, daha ön planda tutulmaktadır. Hangi hastalığın somut olarak “tehlikeli” olarak değerlendirilmesi

gerektiği ise belirtilmediğinden, tehlikelilik kriterinin tespiti konusunda hekimlerin ve hâkimin vicdani kanaati ve yorumları son derece önem taşımaktadır.

Taslağa göre “*acil tıbbi durumlarda gerekli tedavi uygulanması için hastanın onayının alınması zorunlu değildir*” (mad. 15). Bunun için tehlikelilik derecesini gösteren birtakım koşullar aranmaktadır. Bunlar; kişinin kendisine veya üçüncü kişilere yönelik ciddi bir tehlike oluşturması ve tedavi edilmemesinin sağlığı açısından yakın ve ciddi bir tehlike yaratması, gecikme durumunda bir organ veya işlev kaybının söz konusu olmasıdır (aciliyet durumu). Bu hüküm kişinin üstün nitelikteki özel yararının gerekli kıldığı hallerde, mesela acil ameliyata alınması söz konusu ise uygulanabilir niteliktedir. Oysaki psikiyatri hastalarında daha sıklıkla görülen uzun süreli tedavilerde uygulanması uygun değildir.

2.4. Korumanın Başka Bir Şekilde Sağlanamıyor Olması

Akıl hastasının zorla kuruma yatırılabilmesi için korumanın başka bir şekilde sağlanamıyor olması yani son çare olması gerekmektedir. Başka bir deyişle koruma başka yöntemle sağlanabiliyorsa özgürlüğün kısıtlanmasına karar verilmesi mümkün değildir (Akıntürk, Ateş, 2020: 507-508). Kişinin kendi isteği dışında rızası olmadan bir kuruma yerleştirilmesi özgürlüğü kısıtlayıcı ciddi bir hak ihlali olduğundan dolayı kanun bu önemli şartı koşmuştur. Somut olayın şartlarına bakılıp başka yöntemlerle kişinin korunması sağlanabiliyor ise (mesela bakımevine veya bir aile bireyinin ya da yakınının yanına yerleştirilmesi ya da vasinin, atanması gibi) en az sınırlayıcı yöntem seçilip bunlardan birinin tercih edilmesi gerekmektedir (İmamoğlu, 2012: 42, Sert ve ark, 2019: 398).

Tüm temel hak ve özgürlüklerde olduğu gibi burada da orantılılık ilkesinin uygulanması gerekir. Elde edilmek istenen amaçla uygulanan tedbir veya yöntem birbirine orantılı olmalıdır (Badur, 2017: 291). Şayet kişinin korunması ve toplumun güvenliği başka bir şekilde sağlanabilecek ise mutlaka daha az sınırlayıcı ve kısıtlayıcı olan yöntemin seçilmesi gerekmektedir. Sonuç olarak söz konusu kişinin özgürlüğünü kısıtlanması en son çare olarak görülmelidir.

2.5. Kısıtlamanın Kişinin Tedavisi, Eğitimi, İslahı Amacıyla Yapılması

TMK mad. 432’ye göre kişi gerekli koşulların sağlanması hâlinde “tedavisi, eğitimi veya ıslahı için elverişli bir kuruma yerleştirilir veya alıkonulabilir”. Kuruma yerleştirme, henüz kurumda olmayan bir kişinin ilk kez bir kuruma konulmasını ifade ederken, alıkonma terimi hâlihazırda kurumda bulunan kişinin aynı kurumda bir süre daha kalmasının öngörülmesini ifade etmektedir (Badur, 2017: 291).

Burada “elverişli kurumdan” bahisle ne ifade edilmek istendiği düşünülebilir. Elverişli kurumun tarifi veya tanımı ne TMK’da ne de Taslak’ta yapılmamıştır fakat maddenin yorumundan söz konusu bu kurumun kişiye gerekli güvenlik ve bakım, yeme içme, temizlik, hijyen, vücut bakımı, gibi temel ihtiyaçları ve hizmetlerini sağlayabilecek nitelikte olması gerektiği sonucu çıkarılmalıdır (Sert ve ark, 2019: 398). Hasta Hakları Yönetmeliği (HHY) mad. 37’nin de bir gereği olarak, söz konusu kurumdan kişinin hem kendi güvenliğini hem de başkalarınınkini sağlıyor olması beklenir. Elverişli kurumun

neresi olması gerektiği her olayın kendine has koşullarına göre değişecektir. Kişinin kuruma dilediği şekilde giriş çıkış yapamıyor olması özgürlüğünün belli bir oranda kısıtlanmış olmasının bir gereğidir. Örneğin, Yargıtay Hukuk Genel Kurulu, bir kararında intihara meyilli bir hastanın güvenliğini yeteri kadar sağlayamamış olmaktan hastaneyi sorumlu tutmuştur (Yargıtay HGK, 2009713-393 E., 2009/452 K. 21.10.2009. T/Lexpera.com.tr). Özellikle TMK mad. 432’de kişinin ıslahı, eğitimi ve tedavisinden bahsedildiğinden dolayı kurumun duruma göre bir bakım evi, huzur evi veya bir sağlık kuruluşu, hastane, rehabilitasyon klinikleri gibi, olabileceği anlaşılmaktadır. Bu konuda Taslağın “*Ruh sağlığı sorunu olanları hizmet alma hakkı*” başlıklı maddesi yol gösterici olabilir. Taslak mad. 7/d’de “*En az kısıtlayıcı ortamda, gönüllü bir temelde, mümkün olduğunca kapsamlı, kişinin iyileşmesini, toplumla bütünleşmesini ve ekonomik kendine yeterliğini tesis edecek ruh sağlığı hizmetleri ve destekleri alma*” hakkından bahsetmektedir. Ayrıca, bu hizmetleri kendi ihtiyaçlarına en uygun ortamda alma hakkına sahiptirler. Zorunlu yatış yaptırılan kişinin dış dünya ile iletişimde kalması sağlanmalıdır (Taslak mad. 7/e-k). Taslak mad. 16/k ayrıca sosyal destekten yoksun ve kendi bakımlarını yapamayan kişilerin, kurumda kalmaları zorunlu olmalarına rağmen, ihtiyaçları olan hizmetleri alabilmeleri için de elverişli kurumlara yerleştirilebileceklerini öngörmüştür.

Özgürlüğün sınırlanması kararının kişinin tedavisi, ıslahı veya eğitimi için verilebileceği TMK’da mad. 432 açıkça belirtilmiştir ancak kuruma yerleştirilen veya alıkonan kişinin tedaviyi reddetmesi durumunda rızası hilafına tedaviye zorlanıp zorlanamayacağı konusunda açıklık yoktur. Doktrinde TMK’daki koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması hükümlerinin zorla tedaviye yasal dayanak oluşturmadığını sadece tehlike arz eden kişilerin elverişli bir kuruma yerleştirilmelerinin veya alıkonmalarına imkân tanıyan bir hüküm olduğunu ileri süren bir görüş mevcuttur (Gümü, 2004: 205). TMK’nın ilgili maddelerinde tedavinin şekline veya süresine ilişkin hiçbir bilgi bulunmaması bu görüşü desteklemektedir. Temel hak ve özgürlüklerin ancak kanunlarla ve Anayasa’da belirtilen esaslara göre sınırlanabileceği açıktır (Sert, ve ark, 2019: 402). Bu kuralların son derece açık ve net olarak düzenlenmiş olması gerekmektedir (İmamoğlu, 2012: 34).

Diğer taraftan, TMK’ya bakıldığında akıl hastalığı veya zayıflığı olan kişinin “tedavisi, eğitimi veya ıslahı için elverişli bir kuruma yerleştirilir veya alıkonulabilir” denmektedir. Bu ifadede açıkça kişinin tedavisi için özgürlüğün kısıtlanabileceği belirtilmektedir. Bu kişileri hasta olarak nitelemek yanlış olmaz. Bu durumda hasta olan kişilerin tedaviye ihtiyaçları olduğu da kabul edilmektedir. Yerleştirildikleri kurum bir hapisane değildir kuşkusuz. “Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması kurumunu” ceza hukukundaki güvenlik tedbiri veya ceza olarak düşünmek doğru olmadığından kanaatimizce bu kişilerin korunmaları bakımından kuruma yerleştirilmeleri ve gerektiğinde tedavi de edilebileceklerini kabul etmek yanlış olamayacaktır görüşündeyiz. Ancak bu durum zorla tedaviye imkân veren hukuki bir dayanak gerektiği gerçeğini değiştirmez.

Diğer taraftan kuruma yatırılan tüm kişileri doğrudan otomatik olarak tedaviye başlatmak doğru olmayacaktır (Oğuz, Demir, 1993:369). Kişi üzerinde uygulanan tıbbi müdahaleler, kişinin veya yasal

temsilcisinin aydınlatılmış rızası alınarak mümkün olduğu kadar istemli tedavi şeklinde uygulamaya çalışılmalıdır. Kişinin bu rızasını almanın mümkün olmadığına ise acil olmayan her durumda tedaviye başlamak için mahkeme kararının alınmaya çalışılması gerekir. Tedavinin her durumda yasal çerçeveye oturtulması sadece temel hak ve özgürlüklere saygı bağlamında değil aynı zamanda hekimlerin kendilerini koruyabilmeleri ve hastaların kendilerini güvende hissetmeleri açısından da önemlidir.

Kaynak İMK'ya (mad. 433) bakıldığında ise tedaviye ilişkin detayların düzenlendiği dikkat çekmektedir. Kaynak Kanun ayrıntılı bir aydınlatma yapılarak hasta ile beraber yazılı bir tedavi planı oluşturulacağını, hastanın rıza ehliyetinin bulunmaması durumunda da fikrine başvurulacağı düzenlemektedir. Rızanın alınmaması durumunda şayet tedavinin yapılmaması hastanın sağlığına ciddi zarar verecek ise veya 3. kişilerin bedensel bütünlüğü ciddi tehlikeye girecek ise planlanan tedavinin yapılmasına yazılı olarak emredilmesi düzenlenmiştir.

Benzer bir düzenleme iç hukukumuzun bir parçası olan Biyotıp Sözleşmesi'nin "*Akıl Hastalığı Olan Kişilerin Korunması*" başlıklı 7. maddesinde bulunmaktadır. Buna göre, ciddi bir akıl hastalığı bulunan kişi tedavinin yapılmaması durumunda sağlığı ciddi olarak zarar göreceksen muvafakati olmadan tedavisi için gerekli müdahalenin yapılması mümkündür (Badur, 2017: 294).

Ülkemizde ruh ve sinir hastalıkları hastanelerinde dahi standart bir uygulama bulunmayıp her hastane ve hekim kendine göre bir yol izlemektedir (Gündüz, 2019: 267). Genelde uygulamada hasta zorla hastaneye yatırıldığı andan itibaren doğrudan tedavinin başladığı ayrıca bir işleme gerek duyulmadığı görülmektedir. Ancak psikiyatri hastalarında sıklıkla gerek duyulan Elektrokonvulsif Tedavisi (EKT) gerektiğinde kendisi veya yakınından ayrıca bir rıza alınmaktadır (Oğuz, Demir, 1993: 368) zira aydınlatılmış rıza almadan EKT uygulaması hukuka aykırıdır. (Oktay E, Türkhukuk sitesi).

Bu koşullar altında tüm kararları vermek ve uygulamak durumunda kalan hekimlere çok büyük sorumluluk yüklenmiş olup aldıkları kararlar hakkında ileride ve haklarında hukuki süreçlerin başlaması muhtemeldir.

Mevzuatımızda (TMK ve Taslak'ta) kuruma yatırılan kişinin zorla tedavisine ilişkin açık, kesin ve detaylı bir düzenleme yapılması sadece işleri kolaylaştırmakla kalmaz aynı zamanda kişi hak ve özgürlükler açısından gereklidir. Kişinin tedaviye zorlanması için ayrıca bir mahkeme kararının olması kişi hak ve özgürlüklerine saygı bakımından daha uygun olacaktır. Bu karar akabinde hastaya tedavisine ilişkin gerekli bilgilendirme yapıp rızası alınmalıdır. Hastanın rıza ehliyeti bulunmadığında ise yasal temsilcisi bilgilendirilip rızası alınmalıdır (Sert ve ark, 2019: 402). Psikiyatri hastalarında aydınlatma ve rızaya ilişkin konulara ileriki bir alt başlıkta ayrıca değinilecektir.

2.6. Kısıtlama ile İlgili Mahkeme Kararı Bulunması

Kimlerin kısıtlama talebinde bulunabileceğine dair kanunda açıklık bulunmamakla birlikte, madde hükmü her ilgili kişinin (kişinin yasal temsilcisi, yakınları, akrabaları) talepte bulunabileceği şeklinde

yorumlanabilir. Ayrıca, TMK mad. 432, kamu görevlilerini görevlerin yaparken koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanmasını gerektiren hallerden birinin varlığını öğrendiklerinde durumu derhal yetkili vesayet makamına bildirme yükümlüğü vermektedir. Mahkeme kararını gerektiren her işlemin mahkemeye en kısa zamanda bildirmesi öngörülmüştür (TMK mad. 436).

Psikiyatri Meslek Etiği Kurallarına bakıldığında ise, “İstemsiz Yatış” başlıklı düzenlemede, benzer bir şekilde hekimin “*tıbbi -psikiyatrik gerekçeleri değerlendirerek*” istemsiz yatış kararını kendi hekimlik bilgisi ve vicdanına göre vermesi gerektiği belirtilmiştir (mad. 17). Fakat bu kararın uygulanmaya konulması için sulh mahkemesinin izni alınmalıdır.

TMK 433 ve 437’e göre yetkili mahkeme kişinin yerleşim yeri (gecikmesinde sakınca bulunan hallede ise kişinin bulunduğu yer) vesayet makamı olan Sulh Hukuk Mahkemesi’dir (TMK 397/II). Yargıtay, Mahkemenin kısıtlama ve alıkoyma kararı yanında kurumdan çıkarma kararını da vermeye yetkili olduğunu ve karar verirken ilgili kişiyi ve varsa tanıkları da dinlemesi gerektiğini vurgulamıştır (Yargıtay 2. HD. 2003/1622 E. 2003/2977 K 6.3.2003 T./Sert ve ark, 2019: 399). Kişiye gerekirse kendisine adli yardım sağlamalıdır. TMK mad. 437’ye göre, “*Hâkim, ilgili kişiyi dinler, tahkikatı tamamlar ve gecikmeksizin en geç iki gün içinde kararını verir*”.

Kişinin durumu elverişli olmazsa (özgürlüğünün kısıtlanmasını gerektiren durumu ortadan kalktığına) kendi talebi ile ve yine mahkeme kararı ile kısıtlama kararının kaldırılıp kurumdan çıkarılması gerekmektedir (Yıldız, Gürsoy, 2010: 224) (TMK mad. 432/3). Mahkemenin karar verirken mutlaka resmi sağlık kurulu raporuna dayanması gerekmektedir. (TMK mad. 436/5).

TMK mad. 436’ya göre koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması Hukuk Muhakemeleri Kanununa (her ne kadar TMK da HUMK belirtilse de ilgili kanun yürürlükten kalktığından 6100 sayılı Hukuk Muhakemeleri Kanunu (HMK) hükümleri uygulanacaktır) tabidir. Kişiye (karar ve gerekçeleri yanında) 10 gün içinde denetim makamı olarak Asliye Hukuk Mahkemesi’ne karşı itiraz hakkının bulunduğu yazılı olarak bildirilmelidir.

2019 tarihinde TMK’da yapılan bir değişiklikle maddeye 6. ve 7. fıkralar eklenmiştir. Bu önemli eklemeler sonucunda mahkeme kararına dayanak teşkil edecek olan sağlık raporunun alınabilmesi için kişi üzerinde gerekli birtakım tıbbi müdahalelerin yapılmasının önü açılmıştır. Buna göre “*kişinin vücudundan kan veya benzeri biyolojik örneklerle kıl, tükürük, tırnak gibi örnekler alınabilir, kişiye gerekli tıbbi müdahaleler yapılabilir ve gerektiğinde kişi, hekim ön raporu üzerine en fazla yirmi gün süreyle sağlık kuruluşuna yerleştirilebilir*”. Bu madde hükmü nihai sağlık raporu çıkana kadar, ön rapor ile hâkimin kararı beklenmeden kişinin sağlık kuruluşuna -20 günü geçmemek kaydıyla yerleştirilmesine imkân tanınmaktadır. Fakat belirtmek gerekir ki Anayasa Mahkemesi Anayasa Mahkemesi’nin (25/1/2023 tarihli ve E: 2020/30, K: 2023/12 sayılı Kararı ile) bu fıkra da yer alan “Resmî sağlık kurulu raporunun alınabilmesini temin amacıyla; kişinin vücudundan kan veya benzeri biyolojik örneklerle kıl, tükürük, tırnak gibi örnekler alınabilir, kişiye gerekli tıbbi müdahaleler

yapılabilir...” bölümünün dışında kalan kısmını iptal etmiştir. (<https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> s. 64). Ayrıca, yeni bir ekleme ile “*Bu madde kapsamında alınan kararların icrası için gerektiğinde ilgili kişi hakkında zor kullanılabilir ve sağlık görevlilerinden gerekli tıbbi yardım alınabilir*”. (TMK mad. 436/6-7). Özgürlüğü kısıtlayıcı bu uygulamanın keyfiyetten uzak ve insan haklarına saygılı bir biçimde uygulanmalı ve çok zorunlu olmadıkça buna başvurulmamalıdır.

Velayet, Vesayet ve Miras Hükümlerinin Uygulanmasına Dair Tüzük’te ve TMK mad. 432’de koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması düzenlenmiştir. Buna göre, kişinin çevresine verdiği külfet değerlendirilirken, ailesi, yakınları ve komşuları hesaba katılmaktadır. (Sert ve ark, 2019: 395). Kanımızca kişi toplum için tehlike oluşturduğu takdirde çevresi için külfet oluşturmaya dahi özgürlüğünün kısıtlanabileceği söylenebilir (İmamoğlu, 2012: 44). Dolayısıyla çevresi için külfet oluşturuyor olmasını başlı başına bir koşul olarak değerlendirmenin doğru olmayacağı kanısındayız.

TMK mad 432’de bahsi geçen koşulların sağlanması ile Mahkeme kararı ile özgürlüğü kısıtlanan akıl hastası veya akıl zayıflığı bulunan kişinin en başta ne kadar kurumda kalacağı ve diğer sürelerle ilgili detaylar düzenlenmemiştir. Taslakta ise bu konular düzenlenmektedir. Taslağa göre, acil durumlarda zorla yatırılan ve tedavisi yapılması gereken kişinin raporu hâkime 24 saat içinde ulaştırılmalı ve bundan itibaren de 24 saat içinde duruşması yapılmalıdır (Taslak mad 15/4). Kuruma yatırılan kişinin tedavisini yürüten ruh sağlığı hekimi yatışı takip eden 48 saat içinde hastanın durumunu ve hasta ile ilgili önerisini içeren ilgili raporu mahkemeye göndermelidir. Hasta yatışa, yatışın ve tedavinin devamına itiraz ederse, hâkim gerekli gördüğünde bu müdahalelerin gerekliliğini araştırarak bir bilirkişi tayin edebilir. Bilirkişi tıbbi raporunu 48 saat içinde mahkemeye göndermelidir. Hâkim tarafları dinleyip, istemsiz yatışın ve tedavinin sonlandırılmasına veya devamına karar vermektedir (Sert ve ark, 2019: 397). Taslak mad. 16/1h’ye göre bir mahkeme kararı ile verilebilecek en uzun istemsiz yatış ve tedavi süresi 3 hafta olarak düzenlemiştir. Bu sürenin gerek görüldüğünde 3 aya kadar uzatılmasına sosyal çalışmacı tarafından düzenlenen rapor ile karar verilebilir (Taslak mad 161/j). Taslakta detaylı olarak düzenlenen bu sürelerle uyulması hem hasta hem de yakınları açısından hekime ve kuruma olan güveni arttırmakla kalmayacak aynı zamanda kişi hürriyetini sınırlayan bu uygulamaların olabildiğince keyfiyetten uzak ve orantılılık ilkesine uygun surette yapılmasını sağlayacaktır. Unutulmamalıdır ki her zaman hürriyet kural, özgürlüğün kısıtlanması ise istisnadır.

3. Psikiyatri Hastalarında Aydınlatma ve Rızanın Özellikleri

Psikiyatri hastalarında aydınlatılmış rıza veya başka bir ifade ile bilgilendirilmiş rızanın özelliklerine eğilmeden önce genel olarak tıbbi müdahalelerin hukuka uygunluğu açısından çok temel olan aydınlatılmış rıza konusuna değinilecektir.

3.1. Genel Olarak Aydınlatılmış Rıza ve İstisnaları

3.1.1. Kısaca Aydınlatılmış Rıza Kavramı

Hukuken bakıldığında insan vücudu üzerinde yapılan her tür tıbbi müdahale vücut bütünlüğüne ihlal teşkil eder. Bu müdahaleyi hukuka uygun hale getiren, müdahalenin tıbben zorunlu olması (endikasyon), hekimin yetkin olup tıbbi standartlara uygun hareket etmesi, müdahalenin kanunun öngördüğü bir amaca yönelmiş olması koşullarıdır (Altuntaş, 2015:53). Fakat tüm bu koşulların başında adeta bir önkoşul olarak değerlendirebileceğimiz hastanın aydınlatılmış rızanın alınması bulunmaktadır. Başka bir deyişle hasta kendisine yapılacak olan tıbbi müdahale hakkında yeterli ölçüde bilgilendirilmeli ve müdahale öncesinde hiçbir tesir altında kalmadan rıza vermelidir. Rızanın geçerliliği aydınlatmanın veya bilgilendirmenin rızanın verilmesinden ve müdahalenin kendisinden makul bir süre önce yapılmasına bağlıdır. Her bireyin kendisine yapılacak her türlü tıbbi müdahale hakkında detaylı olarak bilgilendirilme ve sonuç olarak da bu müdahaleye rıza gösterme veya reddetme hakkı vardır (HHY mad.15, Hekimlik Meslek Etik Kurallarının mad. 26). Aydınlatılmış rıza hekim açısından hekimlik sözleşmesinden doğan bir yükümlülük hasta açısından ise bir hasta hakkıdır. Bilgilendirme tedavinin amacı, şekli, süresi, başarı oranı, muhtemel riskler, kullanılacak ilaçların yan etkileri, reddetme durumunda karşılaşılabilecek sonuçları gibi konuları kapsamaktadır.

Kısaca, hastanın müdahaleye rıza gösterip göstermemeye karar verebileceği ölçüde yeterli düzeyde bilgilendirilmesi esastır. Hastanın yaşına, kültürel ve sosyal statüsüne, eğitim seviyesine, hastalığının ağırlığına, tıbbi müdahalenin risk oranına göre aydınlatmanın içeriği ve kapsamı değişecek, gerektiğinde daralacak gerektiğinde de genişleyecektir (HHY mad. 18/1). (Çobanoğlu, 2009: 78).

Kural olarak tıbbi müdahalede rızasına başvuru kimse, kendi kaderini tayin etme hakkına sahip olan hastanın kendisidir (Kahraman, 2016: 486). Hastanın kendisine veya yakınlarına bilgi verilmesini istememesi mümkündür. Ayrıca hasta kendisi yerine bir başkasının da bilgilendirilmesini de talep edebilir. Temyiz kudreti olmayan hastalarda ise aydınlatma yasal temsilciye yapılmalıdır. Aydınlatmanın müdahaleden makul bir süre öncesinde yapılması esastır. Böylelikle hastaya düşünmesi ve karara varabilmesi için belli bir zaman tanınmış olur. İstisnai olarak gecikilmesinde sakınca bulunan acil durumlarda müdahale yapılırken de hastanın bilinci yerinde ise çok kısa bir bilgilendirme yapılabileceği kabul edilmektedir (Erman, 2003:103).

Aydınlatmanın sonucunda hastadan alınan rızanın geçerli olabilmesi için birtakım şartlar vardır. Hasta rıza vermeye ehil olmalı ve temyiz gücüne sahip olmalıdır. Ayrıca, rıza fiilden önce veya fiil esnasında açıklanmalıdır. Son olarak da rızanın konusu kanuna ve ahlaka aykırı olmamalı ve son olarak da rıza sakatlanmamış olmalıdır (Kocasakal, 2007: 211).

Hekim kamu düzeni, kamu sağlığı ve kamu güvenliği gibi nedenlerle veya zorunluluk halinde rıza alınmadan da tıbbi müdahaleye başvurabilir. Çok acil durumlar, hastanın bilincinin kapalı olup yanında kimsenin bulunmadığı durumlar, akıl hastaları, suç işleyen alkol, uyuşturucu ve madde bağımlıları gibi bazı özel durumlar örnek gösterilebilir (Hakeri, 2015: 297 vdm).

3.1.2. Rızanın Aranmadığı Tıbbi Müdahalelerin Hukuki Dayanakları

Tıbbi müdahalenin her zaman aydınlatılmış rıza akabinde yapılması yasal bir zorunluluk olmasına rağmen bazı özel koşullarda hekimin, hastanın aydınlatılmış rızasını almadan da müdahalede bulunması gerekebilecektir.

Genel olarak hukuka aykırılığı kaldıran hâller Türk Borçlar Kanunu'nun (TBK) 63. maddesinde genel olarak düzenlenmektedir. Böylece, kanunun verdiği yetki, zarar görenin rızası, daha üstün nitelikte özel ve kamusal yarar, zorunluluk hallerine dayanan fiil sonucunda bir zarar oluşsa bile kişi zarardan sorumlu tutulamayacaktır. Ayrıca, Anayasa'nın 17. maddesindeki ifadeden kanunda yazılı hallerde ve tıbben zorunlu durumlarda kişinin vücut bütünlüğüne dokunulabileceği yani tıbbi müdahalede bulunulabileceği anlaşılmaktadır. Buna göre, kanunun açıkça cevaz verdiği durumlarda rıza bulunmadan da kişi üzerinde birtakım tıbbi müdahalelerde bulunulması hukuka aykırı olmayacaktır. TMK mad. 24/2 ye göre de kişilik haklarına yapılan her türlü saldırı, kişinin rızası, üstün nitelikte özel/kamusal yararı, kanunun verdiği yetki ile meşru kılınmadığı sürece hukuka aykırı olacaktır (TBK mad. 63/2).

Rızayı her tür tıbbi müdahalenin ön koşulu olarak sayan HHY'nin "hastanın rızası ve izni" (mad. 24) başlığında "*Hastanın rızasının alınmadığı hayati tehlikesinin bulunduğu ve bilincinin kapalı olduğu acil durumlar ile hastanın bir organının kaybına veya fonksiyonunu ifa edemez hale gelmesine yol açacak durumun varlığı halinde, hastaya tıbbi müdahalede bulunmak rızaya bağlı değildir*" şeklinde bir düzenleme bulunmaktadır. Dolayısıyla bu koşullar halinde hastaya izin alınması beklenmeden derhal müdahalede bulunulacaktır zira burada hastanın üstün nitelikte özel bir yararı bulunmaktadır.

Örneğin, kişinin bilincinin kapalı olduğu acil durumlarda tıbbi müdahalede bulunulması veya ameliyatın genişletilmesi durumlarında hastanın üstün özel yararı müdahalenin rıza olmaksızın yapılabilmesi için gösterilebilecek bir hukuka uygunluk nedenidir. Burada zarar gören kişinin üstün özel yararına dayanarak hareket edilmektedir zira eğer müdahalede bulunulmazsa hasta ciddi anlamda zarar görebilecek hatta yaşamını bile yitirmesi söz konusu olabilecektir. Dolayısıyla hastanın yararına olması koşulu ile hekimin hastanın rızasını alamasa dahi derhal müdahalede bulunması gerekmektedir (Güney, 2020: 290).

Rızanın aranmasına istisna olarak kabul edilen hallere acil ve zorunlu haller de örnek gösterilebilir. Hastanın hayatını tehdit eden durumun derhal müdahaleyi gerektiriyor olması ve fakat hastanın karar verebilecek veya rıza gösterebilecek durumda olmaması durumun acil olduğunun bir göstergesidir (Tacir, 2011: 173). Örneğin, hasta ağır bir travma veya kaza geçirmiş olarak, bilinci tamamen veya kısmen kapalı şekilde acil servise gelmiş olabilir. Bu koşullarda herhangi bir müdahaleye rıza vermesi

mümkün olmayacaktır. Bu durumda hayati tehlike söz konusu olduğundan hekimin hastasından rıza almadan derhal müdahalede bulunması gerekmektedir. Unutulmamalıdır ki hekimin asli ve öncelikli görevi hastanın yaşamını kurtarmaktır. Ayrıca, Biyotıp Sözleşmesi (mad. 8), Türk Tababet Kanunu (TTK mad. 70) ve HHY mad. 24'e göre hastanın üstün nitelikli özel yararını gözetilerek yapılan bu müdahale hekimin hem hakkı hem görevidir (Güney, 2020: 296). Hekime tanınmış bu yetki mesleği gereği hakkın icrasına dayanmaktadır. Burada hekime büyük sorumluluk düşmektedir zira hekim hastası için en doğru ve en az risk taşıyan tıbbi müdahaleyi seçip onu uygulamalıdır (Ersoy, Özcan Şenses, Er, 2010: 2). Özetle, hastanın bilincinin kapalı olduğu ve hayati tehlike bulunan her tür acil durumda hekimin derhal müdahale etmesi hukuka uygun kabul edilmektedir.

Bir diğer konu da ameliyatın genişletilmesi konusudur. Hastanın rıza vermiş olduğu ameliyat esnasında beklenmedik bir durumun oluşması ile hekim ameliyatı genişletebilir. Bu durumda hastanın rızasını almak haliyle mümkün olamayacaktır. Hekim ameliyatın genişletilmesi ihtimalini öngörememişse, HHY mad 24/7'de ifade edilen kural burada da geçerli olup, acil durumlarda olduğu gibi, hastanın üstün menfaati esas alınarak hekim gerekli müdahalede bulunmalıdır. Fakat şayet cerrahi müdahale acil değilse ve hasta açısından herhangi bir tehlike arz etmiyorsa, hekim hastasını uyandırıp kendisinden rıza alıp kendisini tekrar ameliyata alması daha uygun olacaktır (Hakeri, 2015: 337).

Bir diğer istisna olarak küçüklere ve kısıtlılara yönelik koruyucu müdahaleler gösterilebilir. 18 yaşın altındaki çocukların yasal temsilcileri anne ve/veya babalarıdır fakat TMK mad. 404'e göre velayet altında olmayan çocukların vesayet altına alınmaları gerekmektedir. Ayrıca, velayet altındaki çocuklarla ilgili TMK 346 ve 347 maddeleri gereği, çocuğun menfaati ve bedensel ve zihinsel gelişimi için anne baba ile kalmasında sakınca bulunan hallerde hâkim çocuğun korunması için gerekli tedbirlerin alınmasına karar vermektedir. Çocuk Koruma Kanunu'nun 5. maddesindeki tedbirlerin (tıbbi bakım, rehabilitasyon, bağımlılıkla mücadele için gerekli tedaviler gibi) yapılabilmesi için, İl Sağlık Müdürlüğü'nün belirlediği kuruma getirilmektedir (Güney, 2020: 318).

Diğer taraftan çalışma konumuz dâhilinde olan kısıtlılara ve toplum için tehlike oluşturanlara yönelik olarak da kanunlarımızda birtakım düzenlemeler bulunmaktadır. Yukarıda görüldüğü üzere, AY'nın 19/2 maddesine göre, akıl hastaları, uyuşturucu/ alkol bağımlıları, serseriler veya bulaşıcı hastalık taşıyanlar gibi bazı kişilerin, özgürlüğü ancak kanunda belirtilen tedbirlerin alınabilmesi amacıyla ve kanunun öngördüğü kurallara uymak koşulu ile kısıtlanabilir.

Bunlar dışında rıza aranmayan müdahalelere örnek olarak soy bağının tespitine yönelik müdahaleler, kamu güvenliğinin ve sağlığının korunmasına ilişkin müdahaleler, tutukevi ve infaz kurumlarındaki açlık grevlerine yönelik müdahaleler ve ceza hukukundan kaynaklı müdahaleler örnek gösterilebilir. Bu konulardan çalışmamızın dışında kaldığından bahsedilmeyecektir.

3.2. Özel Olarak Psikiyatri Hastalarında Aydınlatılmış Rıza

Temel olarak bakıldığında psikiyatri hastaları açısından hekimin aydınlatma yükümlülüğünde veya müdahale öncesi rıza alma zorunluluğunda herhangi bir fark veya istisna bulunmamaktadır. Ancak, Türkiye’deki zorla yatırma uygulamasında kendisini ifade edemeyen psikiyatri hastalarının, veli ya da vasileri olmadıkları halde, bir aile yakınları tarafından hastaneye getirildikleri ve bu kişilerin verdikleri kararların kendi kararlarının yerine geçtiği görülmektedir (Şen, Süzer Özkan, 2017: 177).

Esasen bir akıl hastalığının veya zayıflığının mevcudiyeti her zaman rıza ehliyeti açısından bir sorun teşkil etmez. Bununla birlikte, psikiyatri hastalarında kavrama yeteneği bazı vakalarda azalmış olabileceğinden rıza ehliyetlerinin olup olmaması önem taşımaktadır. Bu kişilere bilgilendirmenin ne şekilde ve kime yapılacağı ve rızanın alınıp alınmayacağı hususları tartışmalıdır (Tacir, 2011:128) (Hakeri, 2015: 316).

En basit ifade ile acil bir durum olmadığı takdirde rızanın bizzat hastanın kendisinden hastaya özgür bir biçimde düşünüp karar verme imkânı sağlayacak şekilde ve müdahaleden belli bir süre önce yapılan bilgilendirme akabinde alınması gerekmektedir. TMK rıza ehliyeti konusunda herhangi bir bilgi içermemektedir. Bu sebeple psikiyatri hastalarını gruplara ayırıp aydınlatma ve rıza konularını ayrı ayrı değerlendirmek gerekir.

3.2.1. Rıza Ehliyeti Olan Psikiyatri Hastaları

Psikiyatri hastasının rıza ehliyeti olduğunu varsayabilmek için yapılacak olan tıbbi müdahalenin nedenini ve sonuçlarını algılayabilme, kavrayabilme yeteneğinin olması gerekir. (Temel, 2012: 804). Bu durumda kendisine bilgilendirme gerektiği şekilde yapılmalı ve rızası alınmalıdır. Kuruma yatırılması ve kendisine yapılacak tıbbi müdahale ve tedavi planına rıza verdiği sürece ortada herhangi bir sorun bulunmamaktadır. Rıza ehliyeti olan psikiyatri hastası her hasta gibi tedaviyi reddetme veya durdurma hakkına sahiptir (HHY mad. 25). Ayırt etme gücüne sahip olan psikiyatri hastasının rızası hilafına müdahalede bulunulamaz (Yücel, 2018: 52). Ancak kuruma yerleştirilmeyi veya tedaviyi kabul etmeyen psikiyatri hastası TMK 432’de belirtilen koruma amacı ile özgürlüğünün kısıtlanmasını gerektiren koşulları, özellikle tehlikelilik koşulunu, barındırıyorsa şayet, kanun maddesindeki hükümler gereği mahkeme kararı ile zorla rızası hilafına yatışı sağlanacak ve gerekirse tedaviye de zorlanabilecektir. Zorla tedaviye ilişkin çekincelerimiz doğal olarak burada da geçerli olacaktır. Her koşulda kişi olabildiğince ikna edilmeye çalışılmalı ve alınan kararlara dâhil edilmeye azami gayret gösterilmelidir.

3.2.2. Rıza Ehliyeti Olmayan Psikiyatri Hastaları

Psikiyatri hastası kendisine anlatılanı kavrayabilecek ve rıza verebilecek durumda değilse rıza ehliyetinin olmadığı sonucuna varılmaktadır. Bu durumda aydınlatmanın kime yapılacağı ve rızanın kimden alınacağı sorunu ile karşılaşmaktadır.

Geçici olarak ayırt etme gücü kaybolmuş ise yaşamsal tehlike olmadığı sürece hastanın kendine gelmesi beklenir. Böylece hastanın rızası kendisinden alınabilir. Psikiyatri hastalarında da HHY mad. 24’de düzenlenen hasta talimatı veya vasiyetine ilişkin kuralın geçerli olduğunu söyleyebiliriz. Böylece psikiyatri hastasının ayırt etme gücü yerinde olduğu dönemde ilerde kendinde olmadığı döneme ilişkin nasıl bir tedavi uygulanacağı ve iznin kimden alınabileceği konularında isteklerini açıklaması mümkündür (Gündüz, 2021: 60). Ancak acil müdahalede bulunulması gerekiyorsa, tıbbi müdahalenin rıza alınmadan yapılması gerekmektedir (Yücel, 2018: 49).

Bir görüşe göre hastanın karar verme yeteneği olmadığı durumda, tıbbi müdahaleye rıza kişiye sıkı sıkıya bağlı bir hak olduğundan rızanın başkası (hastanın yasal temsilcisi dâhil) tarafından verilmesi müdahaleyi hukuka uygun hale getirmemektedir. Bu durumda hasta yakınlarının görüşleri alınarak hastanın üstün yararı ve farazi iradesinden yola çıkmak gerekecektir (Adıgüzel, 2014: 959).

Bizim de katıldığımız diğer bir görüşe göre ise, hasta kendisine yapılacak olan tıbbi müdahaleyi idrak edebilecek durumda değilse kanuni temsilcisinin aydınlatılması mümkündür ve rızanın da ondan alınması gerekir. (Oral, 2011:193) (Hakeri, Genel Hükümler, C.1, 2022: 423) (Ozanoğlu, 2003: 72). HHY’nın 24. madde hükmü açıkça hastanın “mahcur” (kısıtlı) olması durumunda vasiinin izninin alınacağını belirtmiştir. HHY’ne göre yasal temsilci tarafından rıza verilmeyen hallerde, müdahalede bulunmak tıbben gerekli ise, velayet ve vesayet altındaki hastaya tıbbi müdahalede bulunulabilmesi; TMK mad. 346 ve 487 maddeleri uyarınca mahkeme kararına bağlıdır (HHY mad. 24).

Tehlikelilik koşulu başta olmak üzere “Korunma Amacıyla Özgürlüğün Kısıtlanması” koşulları sağlanıyorsa, psikiyatri hastasının ayırt etme gücünün olup olmaması yasal temsilcisinin bulunup bulunmaması ya da rıza göstermemesi durumu değiştirmeyecektir. TMK mad. 432 koşulları olduğu sürece hekimlerce tanzim edilen resmi sağlık kurulu ve tanık ifadelerine dayanarak, mahkeme ilgili kişiyi de dinlemek suretiyle gerekli gördüğünde elverişli bir kuruma yerleştirme veya alıkoyma kararını verecektir. Fakat her durumda yasal temsilcilerinin yanında hastanın kendisinin de verilen kararın nedenleri ve muhteviyatı konusunda bilgilendirilmesi esastır.

Taslağa göre ayırt etme gücü olmayan veya rıza gösterebilecek durumda olmayan psikiyatri hastaları kendileri veya başkaları için tehlike teşkil ediyorlarsa ve tedavi edilmemeleri yakın bir sağlık tehdidi oluşturuyor ise (veya bir organ ya da işlev kaybı söz konusu ise) tehlikelilik durumu devam ettiği sürece psikiyatri hastasının tedaviyi reddetme hakkı bulunmadığı vurgulanmıştır (Aydın Er, Şehiraltı, 2010: 41). Aynı maddenin devamında aciliyet olmadıkça yasal temsilcinin onayı ve imzası alınarak tıbbi müdahalenin yapılabileceğini, yasal temsilcinin olur vermemesi durumunda ise mahkemeye bilgi verilerek gerekli tıbbi müdahalenin yapılması gerektiği düzenlenmiştir (Taslak mad 15/1). Hastanın

ayırt etme gücü olmadığında yasal temsilcinin izninin alınacağı ve ayırt etme gücü kısmen yerinde ise kendisine de bilgi verileceği düzenlenmiştir. Yasal temsilcisin rızası yeterli olsa dahi hastanın kendisinin bilgilendirilmesi gereği ve kararlara mümkün mertebe katılımın sağlanması gereği düzenlenmektedir (Taslak mad 15/6). Ayrıca, Taslağın ilgili maddelerinde (mad 15,16) her aşamada istemsiz yatış durumunda hastaya ve yakınlarına itiraz hakkının tanındığı ve hastanın mümkün olduğu kadar sürece dâhil edilmeye çalışıldığı dikkat çekmektedir.

SONUÇ ve DEĞERLENDİRME

Psikiyatri hastalarının istemsiz yatış ve zorla tedavileri psikiyatrinin hukuki açıdan ve etik boyutuyla sorunlu ve hassas konularından biridir. Unutulmamalıdır ki, koruma amacıyla dahi olsa kişinin özgürlüğünün kısıtlanması, kişi özgürlüğüne yönelik çok ağır bir müdahale oluşturmaktadır. Bu nedenle konunun etraflıca değerlendirilip düzenlenmesi ve yasal zemine oturtulması gerekmektedir. Hâlihazırdaki TMK'nın koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması başlıklı maddeleri ne yazık ki faydalı ama özellikle zorla tedavi konusunda kuvvetli bir yasal dayanak oluşturmaktan uzaktır.

Anayasa gereği temel hak ve özgürlükler ancak kanunla ve Anayasa'daki kurallara uygun surette sınırlanabilirler. Dolayısıyla psikiyatri hastalarının istemsiz yatış ve zorla tedavileri konusunda aşağıda bahsedeceğimiz konuları da içeren detaylı ve kapsamlı bir yasal dayanağa gerek duyulmaktadır. Ancak sadece bu konuda değil psikiyatri hastaları ile ilgili çok daha kapsayıcı, onların haklarını koruyan ve yapılacak tüm uygulamaları net bir şekilde ortaya koyan bir kanuna ihtiyaç duyulmaktadır. Hazırlanmış olan Ruh Sağlığı Yasası Taslağının yasallaşması konuya çok önemli bir katkı sağlayacağı aşikârdır.

Hâlihazırdaki mevzuattaki eksikler özetlenecek olursa, öncelikle tehlikelilik kriteri çok belirsizdir. TMK'da toplumun korunması ön planda iken tehlikelilik kriteri kaynak İMK'da bulunmamaktadır. Öncelikle bu denli önem verilen bu tehlikelilik kriterinin sınırlarının ve kapsamının açıklanması ve hangi tür akıl hastalıklarının tehlikeli sayılabileceğinin belirlenmesi gerekir. Kuşkusuz izlenecek en doğru yol tehlikelilik konusunda ehil kişiler olan hekimlerin raporuna itimat etmek olacaktır. Ancak, uygulamadaki farklılıkları bertaraf etmek adına ortak bazı kriterlere ihtiyaç duyulmaktadır.

Ayrıca, genel olarak süreler konusunda büyük bir eksiklik vardır. Örneğin sağlık raporlarının ne kadar sürede hazırlanıp mahkemeye sunulacağı, yatışın ve tedavinin azami ne kadar süre için planlanabileceği konularındaki yasal boşluk doldurulmalıdır. Bu konuda Taslak hükümlerinin uygulamaya geçirilebilmesi hem hekimlerin sorumluluğunu azaltacak hem de hastalara gerekli güvenceyi sağlayacaktır.

Hastaların kendilerine faydalı olacak, ihtiyaçları doğrultusunda bakımlarını sağlayacak kurumlara yerleştirilmeleri önem arz etmektedir. Bu yüzden elverişli kurumun tanımlanması uygulamadaki farklılıkları azaltacaktır.

Ayrıca, koruma amacıyla özgürlüğü kısıtlanan ve kuruma yerleştirilen psikiyatri hastasının tedaviye zorlanıp zorlanamayacağı konusu tereddütte yer vermeyecek şekilde açık olarak düzenlenmelidir. Zorla tedavinin koşullarının ve şeklinin belirlenmesi gereklidir. Planlanan tedavi konusunda hastanın karar verme yeterliliğine sahip olmaması durumunda yasal temsilcinin bilgilendirilmesi ve onayının alınması konuları açık olarak düzenlenmelidir.

Sonuç olarak, her durumda istemsiz yatış ve zorla tedavi özgürlüğü kısıtlayıcı ağır bir müdahale olduğundan dolayı bu müdahaleye çok dikkatli ve hassas bir şekilde ve son çare olarak başvurulmalıdır. Yukarıda bahsi geçen eksikliklerin ve yasal boşlukların ivedilikle doldurulması, kişi hak ve özgürlükleri bakımından son derece önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- Adıgüzel, S. (2014). Hekimin aydınlatma yükümlülüğü. *TAAD*, Yıl 5, Sayı 19, 943-995.
- Akıntürk, T., Ateş, D. (2020). *Türk medenî hukuku, İkinci cilt: Aile hukuku*. (22. Baskı). İstanbul: Beta Yayınevi.
- Altuntaş, A. (2015). Ceza hukukuna tıbbi müdahalenin hukuka uygunluk koşulları, *Kadir Has Üniversitesi, II. Ulusal sağlık hukuku. Tıbbi müdahalenin hukuki yansımaları sempozyumu*. (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Arıkan, R. (2002-1). Ruh hastalığı nedeniyle tehlikelilik: hukukçular ve hekimlerin iş birliğini gerektiren bir konu. *Ankara Barosu Dergisi*, 215-222.
- Aydın Er, R. ve Şehiraltı, M. (2010). Çözümlememiş bir konu: psikiyatrik bozukluğu olan hastanın zorla/gönülsüz tedavi edilmesi. *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi 1 (1)*, 39-42.
- Azgın, N. (2020). *Zorla tıbbi müdahale*. (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medipol Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Badur, E. (2017). *Tıbbi müdahalenin özellik gösterdiği haller*. (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Çobanoğlu, N. (2009). Tıp etiğinden tıp hukukuna hasta hakkı olarak aydınlatılmış rıza. *Sağlık Hukuku Dijestasi*, yıl 1 sayı 1, Ankara: *Ankara Barosu Yayınları* 70-86.
- Dalkılıç, E. E. (2015). Türkiye’de zihinsel veya ruhsal engellilerin “zorla” tedavisinin eleştirisi. *TBB Dergisi*, Y. (117), 11-34.
- Dural, M., Öğüz, T. (2017). *Türk özel hukuku cilt II kişiler hukuku*. (18. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Dutertre, G. (2003). *Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi karar örnekleri*. Starsbourg: Avrupa Konseyi Yayınları.
- ECHR, 5th Section, 05.08.2014, Case of Akopyan v. Ukraine, Application no. 12317/06 <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search> (Erişim Tarihi: 06.07.2023)
- ECHR, 3rd Section, 13.11.2004, Case of Lazariu v. Romania, Application no. 31973/03, <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search> (Erişim Tarihi: 06.07.2023)
- Erman, B. (2003). *Ceza hukukunda tıbbi müdahalelerin hukuka uygunluğu*. (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Ersoy, N., Özcan Şenses M. ve Aydın Er R. (2010). Acil tıpta aydınlatılmış rıza. *Ulus Travma Acil Cerrahi Dergisi*,16(1); 2, 1-8.
- Foucault, M. (2000). *Deliliğin tarihi* (çeviren Mehmet Ali Kılıçbay). (8. Baskı). İstanbul: İmge Kitabevi.
- Gültekin, B.K., Çelik, S., Tihan, A. ve diğerleri (2013). Bir psikiyatri hastanesinde istemli ve istem dışı yatışların sosyodemografik ve klinik özellikleri. *Noropsikiyatri Arşivi*; 1 (50), 216-21.
- Gümüş, M. A. (2004). Kısıtlı ve kısıtlı olmayan ergin kişilerin koruma amaçlı özgürlüğün kısıtlanması (TMK 432-437). *Yeditepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.1, S.2, 189-228.
- Gündüz, H. (2021). *Psikiyatri hastasının istemsiz tedavi edilmesi*. (Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Gündüz, N. (2019). Adli psikiyatri bağlamında: zorunlu yatışlar, erişkinlerde ceza ehliyetleri, yasal kısıtlamalar ve fiil ehliyetleri in *Adli Tıp ve Adli Bilimlerde Klinik Uygulamalara Bakış*, Ed. Naile Esra Saka. Ankara: Akademisyen Yayınevi, 265-282.
- Güney, T. I. (2020). *Hekimin tıbbi müdahalede bulunma yükümlülüğünün sınırları*. (1.Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hakeri, H. (2015). *Tıp hukuku*. (10. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Hakeri, H. (2022). *Tıp hukuku Cilt I Genel hükümler*. (22. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Helvacı, İ. (Helvacı dersleri) <http://www.ilhanhelvacidersleri.com/turk-medeni-kanunu/turk-medeni-kanunu-madde-432> (Erişim tarihi: 07.06.2023)
- İmamoğlu, S. H. (2012). Hukukî açıdan, özellikle koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanmasına ilişkin hükümler çerçevesinde zorla tedavi. *Erciyes Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.3, 29-59.
- Kahraman, Z. (2016). Medeni hukuk bakımından tıbbi müdahaleye hastanın rızası. *İnönü Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.7, S.1, 479-510.
- Kapital Hukuk <https://kapitalhukuk.com/fiil-ehliyeti-ve-akil-sagligi> (Erişim Tarihi: 30.06.2023)
- Kocaağa, K. (2006). Koruma amacıyla özgürlüğün kısıtlanması. *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.10, S.1,2, 33-54.

- Kocasakal, Ü. (2007). *A'dan z'ye sağlık hukuku sempozyum notları*, İstanbul: İstanbul Barosu Yayınları. Lexpera <https://www.lexpera.com.tr/ictihat/yargitay/hukuk-genel-kurulu-e-2009-13-393-k-2009-452-21-10-2009> (Erişim tarihi: 10.06.2023).
- Mevam Psikoloji. <https://www.mevampsikoloji.com/onemli-akil-ve-ruh-sagligi>. (Erişim Tarihi: 27.06.2023)
- Namal, A. (2011-2012-2013). Psikiyatri tarihçesi ışığında ruh hastalarının zorla tedavilerine etik açıdan genel bir bakış. *Türk Tıp Etiği Dergisi ve Tıp Hukuku Araştırmaları Yıllığı*. Arın Namal, Hanzade Doğan, Fatih Selami Mahmutoğlu (Eds), vol 4-5-6, 41-72.
- NP İstanbul. <https://npistanbul.com/psikiyatri> (Erişim Tarihi: 25.06.2023)
- Oğuz, N.Y. ve Demir, B. (1993). Etik ve hukukî yönüyle zorla hastaneye yatırma. *Psikiyatri, Psikoloji ve Psikofarmakoloji Dergisi*, C.1, S.3, 366-370.
- Oğuzman, K., Dural, M. (1998). *Aile hukuku*. (1. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Oktağ, E. A. (2010). Psikiyatride hastanın zorla hastaneye yatırılması ve tedavinin hukuki boyutu, https://www.turkhukuk sitesi.com/makale_1210.htm#:~:text=Psikiyatride%20Hastan%C4%B1n%20Zorla%20Hastaneye%20Yat%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1%20Ve%20Tedavisinin%20Hukuki%20Boyutu,-Yazan%20%3A%20Av.&text=Psikiyatri%20hastas%C4%B1n%C4%B1n%20zorla%20hastaneye%20yat%C4%B1r%C4%B1lmas%C4%B1%20C%20hastan%C4%B1n%20tedaviyi%20redetme%20hakk%C4%B1n%C4%B1n%20bir%20istisnas%C4%B1d%C4%B1r (Erişim tarihi 20.06.2023).
- Oral, T. (2011/2). Hekimin aydınlatma ve hastanın rızasını alma yükümlülüğü. *Ankara Barosu Dergisi*, 186-209.
- Ozanoğlu, H. (2003). Hekimlerin hastalarını aydınlatma yükümlülüğü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.52, S.3.
- Öncü, F. (2020). Türkiye'nin Ruh sağlığı yasası ile imtihanı. *Toplum ve hekim*, C. 35, S. 4.
- Ruh Sağlığı Yasası Taslağı (Taslak). <https://psikiyatri.org.tr/uploadFiles/2811201717434-Ruh-Sagligi-Yasa-Taslagi.pdf> (Erişim tarihi: 05.06.2023)
- Sert, G., Özçelik, H. ve Yıldırım, G. (2019). Türkiye'de akıl hastalığı olan hastalarda / zorla yatırma ve zorla tedavi/ hukuki ve etik sorunlar. *Lokman Hekim Dergisi*, C.9, S.3, 393-404.
- Stefano, A., & Ducci, G. (2008). Involuntary admission, and compulsory treatment in Europe. *International Journal of Mental Health*, 37, 10-21.
- Şehiraltı, M. (2010). Çözümlememiş bir konu: psikiyatrik bozukluğu olan hastanın zorla/gönülsüz tedavi edilmesi. *Journal Of Psychiatric Nurses*, C.1, S.1, 39-42.
- Şen, N. ve Süzer Özkan, F. (2017). Psikiyatri hastalarında zorunlu yatış ve zorla tedaviye bir bakış Açısı. *Düzce Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(3), 176-181.
- Tacir, H. (2011). *Hastanın kendi geleceğini belirleme hakkı*. (1. Baskı). İstanbul: On iki Levha Yayınları.
- Temel, E. (2012). Alman hukukunda psikiyatri hastası-hekim ilişkisi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.61, S.2, 773-806.
- Türk Medeni Kanunu. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuatmetin/1.5.4721.pdf> (Erişim tarihi: 20.06.2023).
- Türkiye Psikiyatri Derneği. <https://psikiyatri.org.tr/halka-yonelik/5/psikiyatri-nedir> (Erişim Tarihi: 01.07.2023).
- WHO. <https://www.euro.who.int/en/health-topics/noncommunicable-diseases/mentalhealth/data-and-resources/key-terms-and-definitions-in-mental-health#mental> (Erişim tarihi:29.06.2023)
- Yıldız, E., Gürsoy, S. (2010). *Türk vesayet hukuku yargılama usul ve esasları*. (1. Baskı). İstanbul: Vedat Kitapçılık.
- Yılmaz, Y. Saygılı İ. ve Yanartaş Ö. (2013). Zorunlu yatışta psikiyatrik ve hukuksal süreç. *Yeni Sempozyum Dergisi*, (1), 46-50.
- Yücel, Ö. (2018). *Ayrırt etme gücünden yoksun kişiler adına alınan tıbbi kararlarda özerklik hakkının korunması ve hasta talimatları*. (1. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Geliş Tarihi:

07.02.2024

Kabul Tarihi:

13.05.2024

Yayımlanma Tarihi:

28.06.2024

Kaynakça Gösterimi: Atmışdörtoğlu, A. & Gürbüz, A.O. (2024). İşletmelerde başarısızlığın tahmini sürecinde finansal sıkıntının ve dolaylı maliyetlerinin belirleyicileri: Borsa İstanbul şirketleri üzerine bir araştırma. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 23(49), 1826-1848. doi: 10.46928/iticusbe.1433062

İŞLETMELERDE BAŞARISIZLIĞIN TAHMİNİ SÜRECİNDE FİNANSAL SIKINTININ VE DOLAYLI MALİYETLERİNİN BELİRLEYİCİLERİ: BORSA İSTANBUL ŞİRKETLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA *

Araştırma

Aysun Atmışdörtoğlu

Sorumlu Yazar (Correspondence)

İstanbul Ticaret Üniversitesi

aysun.atmisdortoglu@istanbulticaret.edu.tr

Ali Osman Gürbüz

İstanbul Ticaret Üniversitesi

ogurbuz@ticaret.edu.tr

Aysun ATMIŞDÖRTOĞLU, İstanbul Teknik Üniversitesi Makina Fakültesi'nde mühendislik, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi'nde Executive MBA yüksek lisans eğitimi almıştır. İnşaat sektöründe proje yönetimi alanında yurt içinde ve yurt dışında uluslararası pek çok projede görev almıştır. Hem profesyonel iş hayatını hem de akademik eğitim hayatını eş zamanlı sürdüren Atmışdörtoğlu, İstanbul Ticaret Üniversitesi'nde Finansal Ekonomi alanında doktora eğitimine devam etmektedir.

Ali Osman GÜRBÜZ, İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi Finans ve Bankacılık Bölümü'nde öğretim üyesi olarak görev yapmaktadır. Dr. Gürbüz'ün finansal yönetim, yatırım analizi, kurumsal yönetim, firma değerlemesi, yeniden yapılandırma konularında akademik çalışmaları bulunmaktadır.

* Bu makale, Aysun Atmışdörtoğlu'nun İstanbul Ticaret Üniversitesi Finans Enstitüsü Finansal Ekonomi Anabilim Dalında hazırlanmakta olan doktora tezinden üretilmiştir.

İŞLETMELERDE BAŞARISIZLIĞIN TAHMİNİ SÜRECİNDE FİNANSAL SIKINTININ VE DOLAYLI MALİYETLERİNİN BELİRLEYİCİLERİ: BORSA İSTANBUL ŞİRKETLERİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA

Aysun Atmışdörtoğlu
aysun.atmisdortoglu@istanbulticaret.edu.tr
Ali Osman Gürbüz
ogurbuz@ticaret.edu.tr

Özet

Finansal sıkıntı kavramı, şirketin vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirmesinde yaşanan güçlük olarak tanımlanmakta ve şirket başarısızlığı ile ilişkilendirilmektedir. Şirketlerin finansal yükümlülüklerini yerine getirebilir durumda oluşu ile yükümlülüklerini yerine getiremez durumda oluşu arasındaki bir noktada finansal sıkıntı yaşanmaktadır. Finansal sıkıntı süreciyle birlikte, faaliyetlerin olumsuz etkilenmesi sonucunda işletmeyi zarara uğratan hatta iflas sürecine ilişkin şirketlerin katlanması gereken sıkıntı maliyetleri ortaya çıkmaktadır. Şirketin ödeme gücünün azalmasıyla birlikte müşteri, tedarikçi ve çalışanların kaybedilmesi, satışların azalması, aşırı veya eksik yatırım problemleri, kreditorler ile ilişkilerin bozulması finansal sıkıntı maliyetlerine sebep olmaktadır. Bu çalışma, finansal sıkıntı ve maliyetlerini oluşturan süreçte finansal sıkıntı üzerinde etkili olan rasyoların tespitine odaklanmaktadır. Bu amaçla, finansal sıkıntı tahmin yöntemleri hakkında literatürdeki çalışmalara da yer verilerek Altman Z'-skor ile Borsa İstanbul şirketleri üzerine bir araştırma yapılmıştır. Borsa İstanbul bünyesinde sektör ayrımı gözetmeksizin sadece finansal sektörlerde faaliyet gösteren şirketler modelin dışında tutularak tüm sektörler için 2010-2022 dönem aralığını kapsayacak şekilde en güncel tarihli veri seti ile çalışılmıştır. Modele dahil edilen toplam 235 şirketin seçilmiş 35 farklı finansal rasyosu analize dahil edilmiştir. Altman Z'-skor kullanılarak finansal sıkıntı yaşayıp yaşamadığı tespit edilen şirketlerin sıkıntı yaşadığı dönemlerde hangi finansal rasyoların bu durumda etkili olduğu araştırılmıştır. Çalışmanın sonucunda, kaldıraç oranı, kısa vadeli borçlar, satışlarda yaşanan değişim ve işletme sermayesinin toplam varlıklara oranının finansal sıkıntı olasılığının artması üzerinde olumsuz yönde bir etkisi olduğu kanıtına ulaşılmıştır.

Amaç: Şirketlerin finansal sıkıntı durumunun tespiti ve sıkıntı yaşadıkları dönemde hangi finansal rasyoların sıkıntı olasılığı üzerinde etkili olduğunun belirlenmesi amaçlanmaktadır.

Yöntem: Borsa İstanbul bünyesinde faaliyet gösteren şirketlerin finansal verileri, Thomson Reuters Eikon ve Matriks veri terminalleri üzerinden elde edilmiş ve işlenerek modelde kullanılacak rasyolar haline dönüştürülmüştür. BİST bünyesinde sektörel ayrım gözetilmeksizin seçilmiş, finansal sektörler dışında faaliyet gösteren 235 şirket için 2010-2022 dönem aralığında Altman Z'-skor kullanılarak finansal sıkıntı durumu ve sıkıntı dönemleri tespit edilmiştir. Şirketlerin finansal sıkıntı durumlarının dönemsel tespiti sonrası seçilmiş 35 farklı finansal rasyo EViews 8 ve Stata 14.2 programları kullanılarak istatistiksel ve ekonometrik analizlere tabi tutulmuştur. Bu analizler sonucunda hangi rasyoların anlamlı, hangilerinin anlamsız olduğu, anlamlı bulunan rasyoların finansal sıkıntı olasılığı üzerindeki etkisi ve sektörel etkileri incelenmiştir.

Bulgular: Bu çalışma sonucunda elde edilen bulgular, literatürde finansal sıkıntı ve maliyetleri ile ilişkilendirilen kaldıraç oranı, kısa vadeli borçlar ve satışlardaki azalmanın etkisi olduğunu kanıtlar niteliktedir.

Özgünlük: Bu çalışmada finansal sıkıntı kavramı, sektörel ayrım gözetmeksizin Borsa İstanbul bünyesinde faaliyet gösteren finansal alanlar dışındaki tüm sektörleri içine alacak şekilde ve 2010-2022 güncel dönem

aralığını kapsayan veri seti ile analiz edilmiştir. Finansal sıkıntı üzerinde etkili olan oldukça fazla sayıda 35 farklı rasyo seçilerek, Altman tarafından ikinci versiyon olarak tasarlanan Altman Z'-skor kullanılarak analizler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Finansal Sıkıntı, Finansal Sıkıntı Maliyetleri, Finansal Sıkıntı Tahmin Modelleri.

JEL Sınıflandırması: G30, G33, C33, C58

DETERMINANTS OF FINANCIAL DISTRESS AND INDIRECT COSTS IN THE PROCESS OF PREDICTING FAILURE IN BUSINESSES: A RESEARCH ON BORSA İSTANBUL COMPANIES

Abstract

The concept of financial distress is defined as the difficulty experienced by the company in fulfilling its due liabilities and is associated with company failure. Financial distress occurs at a point between companies being able to fulfill their financial obligations and being unable to fulfill their obligations. With the financial distress process, distress costs arise that companies must bear due to the bankruptcy process, which causes losses to the business as a result of negative effects on activities. With the decrease in the company's solvency, loss of customers, suppliers and employees, decrease in sales, excessive or underinvestment problems, deterioration of relations with creditors cause financial distress costs. This study focuses on determining the ratios that affect financial distress in the process that creates financial distress and its costs. For this purpose, a research was conducted on Borsa Istanbul companies with the Altman Z'-score, including studies in the literature on financial distress prediction methods. Companies operating only in the financial sectors within Borsa Istanbul, regardless of sector, were excluded from the model and the most up-to-date data set was used to cover the 2010-2022 period for all sectors. 35 different financial ratios of a total of 235 companies included in the model were included in the analysis. It was researched which financial ratios were effective in the periods when the companies were found to be in financial distress using Altman Z'-score. As a result of the study, it was found that leverage ratio, short-term debts, change in sales and the ratio of working capital to total assets have a negative impact on the increase in the probability of financial distress.

Purpose: It is aimed to determine financial distress of companies and to determine which financial ratios are effective on the probability of distress in the period when they are in distress.

Method: Financial data of companies operating within Borsa Istanbul were obtained through Thomson Reuters Eikon and Matriks data terminals and processed and converted into ratios to be used in the model. Financial distress and distress periods were determined using the Altman Z'-score between 2010 and 2022 for 235 companies operating outside financial sectors, selected without sectoral discrimination within BIST. After the periodic determination of the financial distress of the companies, 35 different financial ratios were subjected to statistical and econometric analysis using EViews 8 and Stata 14.2 programs. As a result of these analyses, which ratios are significant and which are meaningless, the impact of the significant ratios on the probability of financial distress and their sectoral effects are examined.

Findings: The findings obtained as a result of this study prove that the leverage ratio, short-term debts and decrease in sales, which are associated with financial distress and costs in the literature, have an effect.

Originality: In this study, the concept of financial distress was analyzed with a data set covering the current period of 2010-2022, including all sectors other than financial areas operating within Borsa Istanbul, without discrimination by sector. A large number of 35 different ratios that are effective on financial distress were selected and analyzed using the Altman Z'-score, designed as the second version by Altman.

Keywords: Financial Distress, Financial Distress Costs, Financial Distress Prediction Models.

JEL Classification: G30, G33, C33, C58

GİRİŞ

Şirketler, ticari olarak finansal başarı hedefiyle, şirket değerini maksimize etmek, hissedar getirisini artırmak ve işletmenin sürekliliğini sağlamak ilkesi ile kurulmaktadır. Şirketlerin içinde bulunduğu piyasa koşullarında oluşabilecek makro ekonomik ölçekteki risk ve belirsizlikler, finansal yönetim kararları ve kurumsal yönetim politikaları gibi mikro ekonomik faaliyetler, başarıya etki eden temel unsurları oluşturmaktadır. İşletmenin gelirlerinin maliyetleri karşılamada yetersiz olması, ortalama yatırım getirisinin sürekli olarak sermaye maliyetinin altında kalması gibi durumlarda şirketler başarısız kabul edilmektedir. Altman ve Hotchkiss (2006)'a göre başarısızlık, sermayenin gerçekleşen getiri oranının, benzer yatırımlardaki geçerli oranlardan önemli ölçüde ve sürekli olarak düşük kalması durumudur. (Altman ve Hotchkiss, 2006, s.4). Beaver (1966)'a göre başarısızlık, bir firmanın vadesi dolmuş finansal yükümlülüklerini ödemede yetersiz kalması olarak tanımlanmaktadır. (Beaver, 1966, s. 71). Van Horne ve Wachowicz (2009)'a göre, başarısızlığın değişen dereceleri vardır ve başarısızlık kelimesi belirsizdir. Başarısızlığın derecelerini; teknik olarak borcunu ödeyememe, yasal olarak borcunu ödeyememe ve finansal başarısızlık olarak tanımlamaktadır. (Van Horne, Wachowicz, 2009, s .630).

İşletme başarısızlığını anlatan bir terim olarak finansal sıkıntı kavramı, şirketin vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirmede yaşanan güçlük olarak tanımlanmaktadır. Şirketlerin vadesi gelen yükümlülüklerini yerine getirebilir durumda oluşu (solvent) ile yerine getiremez durumda oluşu (insolvent) arasında düşük nakit düzeyine sahip olduğu bir noktada finansal sıkıntı (financial distress) ile karşılaşmaktadır. Purnanandam, finansal sıkıntıyı, ödeme aczine düşülmeden, şirketin zarar ettiği düşük nakit akışı durumu olarak tanımlamaktadır. (Purnanandam, 2008, s.707). Wruck'a göre finansal sıkıntı, nakit akışının mevcut yükümlülükleri karşılamak için yetersiz olduğu bir durumdur. (Wruck, 1990, s.421). Brealey ve Myers, finansal başarısızlık kavramına karşılık finansal sıkıntı kavramını kullanmıştır. Finansal sıkıntı, kredi verenlere karşı yükümlülükler yerine getirilemediğinde veya ödemede güçlük yaşandığı zaman ortaya çıkmakta, bazı durumlarda ise iflasa kadar uzanmaktadır. (Brealey, Myers, 2007, s.417). Gilson (1990)'a göre finansal sıkıntı, bir şirketin borç ödemelerini karşılamak için yeterli nakit akışına sahip olmamasıdır. (Gilson, 1990, s.325). Kahl (2002)'ye göre, finansal sıkıntı, şirketin sermaye yapısı ve yatırım politikaları üzerinde etkisi olan genellikle uzun vadeli bir süreçtir. (Kahl, 2002, s.135).

Finansal sıkıntıyı (finansal distress) ifade etmek için literatürde birçok terim kullanılmaktadır. İşletmelerin içinde buldukları olumsuz durumu, finansal başarısızlık (failure), finansal sıkıntı (distress), ödeme aczi (insolvency), temerrüt (default), iflas (bankruptcy) kavramları ile tanımlamak da mümkündür. Bu terimlerin anlamları arasında önemli farklılıklar mevcut olmasına rağmen sıklıkla birbirleri yerine de kullanılmaktadır. Finansal sıkıntının temel nedenleri konusunda ise literatürde farklı çalışmalar bulunmaktadır. Şirketlerin içinde buldukları çevre, sektör ve ülke ekonomisinde finansal olarak birtakım olumlu veya olumsuz gelişmeler yaşanabilmektedir. Bunun yanında şirket

içi yönetimsel kararlar ve süreçler de finansal sıkıntı yaşanmasına sebep olabilmektedir. İşletmeleri finansal sıkıntıya ve başarısızlığa sürükleyen temel nedenler, işletmelerin kendisinden kaynaklanan (içsel) ve işletme dışından kaynaklanan (dışsal) nedenler olarak ikiye ayrılabilir. (Gürbüz, 2017, s.577).

Finansal sıkıntı, ödeme güçlüğü içine düşülmesi ile başlayan ve sadece işletmeyi değil alacaklılarını, çalışanlarını, toplumsal yapıyı da önemli ölçüde etkileyen zorlu bir süreç olarak karşımıza çıkmaktadır. Finansal sıkıntı süreci içinde işletmenin iyileştirilmesi anlayışıyla ekonomiye yeniden kazandırılması amaçlanmakta olup tam bu noktada finansal sıkıntının tahmini ve sıkıntı maliyetlerinin doğru tespiti önemli hale gelmektedir. Finansal sıkıntı süreciyle birlikte şirketlerin katlanması gereken dolaylı ve dolaysız maliyetler ortaya çıkmaktadır. Opler ve Titman (1994)'a göre, finansal sıkıntının toplam maliyetlerini ölçmek oldukça zordur (Opler ve Titman, 1994, s.1015). Bu maliyetlerin ortaya çıkış şekli, türleri ve büyüklüğünün bilinmesi, optimal sermaye yapısı kararları ve yeniden yapılandırma, tasfiye ve iflas süreçlerinin doğru yönetilmesi için önemlidir.

Finansal sıkıntı tahmini, sıkıntı üzerinde etkili olan faktörler ve bu süreçte katlanılan maliyetlerin büyüklüğü konularında literatürdeki çalışmalar gün geçtikçe artmaktadır. Bu çalışmada, finansal sıkıntının kavramsal bir tanımı yapılarak sıkıntı tahmini ve finansal sıkıntı dönemlerinde etkili olduğu düşünülen ilişkili finansal rasyoların tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Türkiye'de Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren halka açık 235 şirket üzerinde finans alanındaki şirketler hariç tutularak diğer tüm sektörleri kapsayacak şekilde hazırlanan geniş kapsamlı bir analiz çalışmasıdır. Çalışmanın dönem aralığı, 2008 küresel bankacılık krizi ve bu krizin 2009 yılındaki finansal tablolar üzerinde oluşturacağı etkisi de düşünülerek 2010 yılından itibaren başlatılmıştır. 2010-2022 dönem aralığını içerecek şekilde 2022 yıl sonu itibari ile en güncel veri seti kullanılmıştır. Analiz kapsamında 235 şirket için seçilmiş 35 adet finansal rasyo ve 15 farklı sektör üzerinden çalışma yapılmıştır. Bu çalışma ile ekonomik hayatta her dönem sıkça karşılaşılan finansal sıkıntı konusunda, tahmin yöntemlerinin teorisinin özetlenmesi, finans teorileri kapsamında yakın döneme ait veri seti kullanılarak ekonometrik analizler yapılması, daha önceden yapılmış teorik çalışmalara ampirik kanıtlar sunmak ve finansal sıkıntı konusundaki Türkçe literatüre katkı sağlamak amaçlanmaktadır.

LİTERATÜR TARAMASI

Finansal sıkıntı konusunda literatürdeki çalışmalarda; sıkıntı tahmini, kullanılan tahmin yöntemleri ve bu yöntemlerin karşılaştırılması, finansal sıkıntı maliyetlerinin tespitine yönelik çalışmalar sıklıkla ele alınan konular arasında yer almaktadır. Yapılan çalışmalarda finansal sıkıntı göstergeleri ve finansal sıkıntı maliyetleri, ağırlıklı olarak şirketin kaldıraç oranı, satış kaybı, kârlılıktaki düşüş ve şirket değerindeki azalma ile ilişkilendirilmektedir.

Finansal sıkıntının tahmini ve maliyeti konusundaki çalışmalarda daha çok içsel nedenlere odaklanılmakta, şirketin finansal rasyoları, yönetimsel yapısı gibi mikro ölçekteki özellikleri

kullanılarak analizler yapılmaktadır. Andrade ve Kaplan (1998)'e göre, şirketleri finansal sıkıntıya sürükleyen faktörlerin başında yüksek kaldıraç gelmektedir. Yüksek kaldıraçlı işlemler sonrasında finansal olarak sıkıntıya giren 31 şirketi inceledikleri çalışmada, sıkıntının bir diğer nedeninin de kısa vadeli faiz oranındaki değişiklikler olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır. Finansal sıkıntının maliyeti ise şirket değerinin %10 ila %20 si olarak tahminlenmiştir.

Finansal sıkıntı tahmininde makro ölçekteki değişkenler kullanılarak yapılan çalışmalar da literatürde yer almaktadır. Şirketin faaliyette bulunduğu sektörün durumu, gelecekteki iş potansiyeli, riskler, ülkedeki ekonomi politikaları, enflasyon, faiz oranları, döviz kurları, işsizlik gibi makro ekonomik göstergeler finansal sıkıntının dışsal nedenleri arasında bulunmaktadır. Sehgal, Mishra ve Jaisawal (2021), finansal sıkıntının belirleyicilerini Hindistan'da faaliyet gösteren şirketler üzerinde, firmaya özgü ve makro ekonomik değişkenlerle analiz ederek hibrit bir model oluşturmuş ve yüksek enflasyonun yüksek finansal sıkıntıya yol açtığına dair kanıtlara ulaşılmıştır.

Yazdanfar ve Öhman (2019), finansal sıkıntının belirleyicilerini, makro ekonomik, firmaya ve sektöre özgü değişkenler üzerinden 2008-2015 dönem aralığında, İsveç'te 5 farklı sektörde faaliyet gösteren 3.865 küçük ve orta ölçekli işletme üzerinde analiz etmiştir. Yapılan analiz sonucunda, finansal sıkıntı üzerinde etkili olan faktörlerin, şirket performansı ve kaldıraç olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Wruck (1990)'a göre, şirketin sermaye yapısında kaldıraç bulunmadığında sadece düşük performans kendi başına finansal sıkıntıya yol açmamaktadır. Yapılan çalışmada, finansal sıkıntının dolaysız maliyetleri, şirketin piyasa değerinin ortalama %3,5'i oranında tespit edilmiştir. Literatürdeki mevcut dolaylı maliyet tahminlerinin ise şirketin piyasa değerinin %9 ila %15'i aralığında olduğu belirtilmiştir.

Pindado ve Rodrigues (2005), literatürdeki finansal sıkıntı tahminine yönelik çalışmalar ile finansal sıkıntı maliyetlerine yönelik çalışmaları birleştirerek finansal sıkıntı maliyetlerinin belirleyicilerini incelemiştir. Finansal sıkıntı maliyetlerinin, finansal sıkıntı olasılığı ve kaldıraç oranı gibi değişkenlere bağlı olduğunu, finansal sıkıntı olasılığının ise şirketlerin performansını doğrudan veya dolaylı olarak etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Widarwati ve Sartika (2018)'a göre, finansal sıkıntı maliyeti, fırsat kaybının şirket performansı üzerindeki etkisi ile ilişkilidir. Endonezya Menkul Kıymetler Borsası'ndaki 231 şirket üzerinde 2011-2015 dönemini içeren analizlerinde, performans göstergesi olarak satışlardaki büyüme ve hisse senedi getirisi kullanılmıştır. Sonuçlar, finansal sıkıntı maliyetinin şirketin satışlarındaki büyüme üzerinde olumsuz bir etkisi olduğunu göstermektedir.

Chen ve Merville (1999), dolaylı finansal sıkıntı maliyetlerinin büyüklüğünü tespit etmek için yaptıkları çalışmada, ortalama yıllık kayıpların şirketin piyasa değerinin bir yüzdesi olarak %10,3, maksimum kaybın ise %76 olduğu sonucuna ulaşmıştır. Şirketlerin sağlıksız bir mali duruma ve

finansal sıkıntı sürecine girmeden önce satışlarındaki düşüşün fırsat kaybı yoluyla dolaylı maliyetlere önemli ölçüde etki ettiği bulunmuştur.

Coşkun ve Sayılğan (2008), finansal sıkıntı maliyetleri konusunda yaptıkları çalışmada dolaylı maliyetlerin büyüklüğünü, 1993-2003 döneminde finansal sıkıntı durumunda olan 50 şirketin kârlılık oranlarını kullanarak incelemiştir. Çalışmanın sonucunda, şirketin finansal sıkıntıya giriş yılında kârlılığının sektöre göre önemli ölçüde düştüğü, sıkıntı süreci boyunca da kârlılıktaki düşüşün devam ettiği ve finansal sıkıntının şirketin performansında azalmaya neden olduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Kılıçarslan ve Sucu (2022), şirket başarısızlığını etkileyen faktörleri, BİST 100 endeksinde yer alan 48 şirket üzerinde 2001-2019 dönem aralığını kapsayan bir veri seti ile analiz etmiştir. Çalışmanın sonucunda, kaldıraç oranı, nakit dönüş süresi ve özsermaye kârlılığının finansal başarısızlık üzerinde etkili olduğu yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

Asquith, Gertner ve Scharfstein (1994)'e göre, şirketlerin finansal sıkıntı yaşamasının üç temel nedeni bulunmaktadır. Bunlar, yüksek faiz giderleri, faaliyette buldukları sektördeki diğer şirketlere kıyasla daha düşük işletme performansına sahip olmaları ve sektörde yaşanan gerilemedir. (Asquith, Gertner ve Scharfstein, 1994, s. 632.)

Finansal sıkıntı olasılığı ile finansal başarısızlık durumunda ortaya çıkan sonuçların büyüklüğünün etkileşimi konusunda da literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Keasey, Pindado ve Rodrigues (2015), finansal sıkıntı olasılığının artmasına bağlı olarak şirketin değer kaybını artıran veya azaltan ana değişkenleri, finansal sıkıntıda bir şirketi yönetmenin sonuçlarını ve beklenen finansal sıkıntı maliyetlerini incelemiştir. 1999-2006 dönem aralığında Avrupa'da faaliyet gösteren küçük ve orta ölçekli 18.580 şirketten oluşan bir örnekleme kullanarak yapılan analizde, dolaylı finansal sıkıntı maliyetlerinin sadece finansal sıkıntı olasılığına bağlı olmadığını, iflas sürecinde ortaya çıkan zaman ve maliyetleri etkileyen değişkenlere de bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Finansal sıkıntının dolaylı maliyetleri, şirketin kaldıraç oranı, satış ve kâr kayıpları ile ilişkilendirilirken finansal sıkıntının dolaysız maliyetleri ise iflas gerçekleştiğinde ortaya çıkan ve üçüncü şahıslara ödenen yasal ve yönetsel maliyetlerden oluşmaktadır.

Gilson (1997), işlem maliyetlerinin, iflas veya mahkeme dışı yeniden yapılandırma gerçekleştiren finansal açıdan sıkıntılı şirketlerin kaldıraç oranı tercihleri üzerindeki etkisini araştırmıştır. Borç sözleşmelerini yeniden müzakere ederek mahkeme dışı borç yapılandırması gerçekleştiren şirketlerin, kaldıraç oranını yukarıda tutacaklarını, işlem maliyetlerinin ise çok daha yüksek olduğunu ve giderek kronikleşen bir finansal sıkıntının içine doğru sürüklendikleri tespit edilmiştir.

Sautner ve Vladimirov (2018), finansal sıkıntının dolaylı maliyetlerini ve iflas kanunlarını, ticari krediler ve satışlar üzerinden incelemiştir. Sautner ve Vladimirov (2018)'a göre, finansal sıkıntı yaşayan ve iflas olasılığı artan bir şirket için en büyük zorluklardan birisi mevcut müşteriler, alacaklılar, tedarikçiler ve çalışanların şirket ile iş yapmaya devam etmeleri yönünde ikna edilmesidir.

Finansal sıkıntı durumu, zaman içerisinde işletmenin performansında ve hisse senedinin değerinde hızlı bir düşüşe neden olmaktadır.

Amendola, Restaino ve Sensini (2015), mikro ekonomik göstergelerin ve firmaya özgü faktörlerin finansal sıkıntı üzerindeki etkisini, 1.462 şirket için 2004-2009 dönemini kapsayan bir veri seti ile inceleyerek bir risk modeli oluşturmuştur. Analiz sonucunda, yaş, hukuki yapı ve büyüklük gibi şirkete özgü bazı faktörlerin tasfiye, durgunluk ve iflas etme olasılığını etkilediğini, kârlılık oranlarının ise iflas olasılığı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Finansal sıkıntıdan çıkış yolları konusunda da literatürde çalışmalar bulunmaktadır. Balcaen, Manigart, Buyze ve Ooghe (2012), 1998-2000 dönemine ait Belçika'daki finansal sıkıntılı şirketlerin veri seti üzerinde yaptıkları analizde, şirketlerin %41'inin iflas, %44'ünün tasfiye, %14'ünün ise birleşme, satın alma veya bölünme yoluyla finansal sıkıntıdan çıkış yapmayı tercih ettiği sonucuna ulaşmıştır. Şirketlerin finansal sıkıntıdan çıkış tercihinde, kaldıraç oranının düşük ve nakit miktarının yüksek olması ile teminatlı borcunun bulunmaması gibi faktörler belirleyici olmaktadır.

Sayılgan ve Coşkun (2009), finansal sıkıntıdan çıkış yolu olarak tercih edilen yeniden yapılandırma süreçlerini, bu süreçlerde etkili olan faktörleri ve maliyetleri bir literatür araştırması yaparak incelemiştir. Mahkeme dışı özel yeniden yapılandırma ve iflas sürecinde mahkemenin gözetiminde yapılan yeniden yapılandırmanın, şirketin yapısı, şirket içi çıkar çatışmaları, koordinasyon problemleri ve likidite sorunlarından etkilendiği yönünde bulgulara ulaşılmıştır.

LİTERATÜRDE FİNANSAL SIKINTI TAHMİN MODELLERİ

Finansal sıkıntının tahminine yönelik yapılan ilk çalışmalar 1960'lı yılların sonlarında tek değişkenli ve çok değişkenli tahmin modellerinin kullanılmasıyla başlamıştır. Yıllar içerisinde ekonometri alanında bilgisayar programları ve teknolojinin gelişmesine paralel olarak tahmin yöntemleri de gelişme göstermiştir.

Literatürde bu alandaki ilk çalışmaların Beaver'ın tek değişkenli ve Altman'ın çok değişkenli tahmin modelleri olduğu görülmektedir. Beaver (1966) ve (1968), finansal başarısızlık tahmini için yaptığı çalışmalarda başarılı ve başarısız işletmeleri belirlenen kriterlere göre seçerek eşleştirmiş ve tek değişkenli model kullanarak finansal oranlar incelenmiştir. 1966 yılında yapılan çalışmada, 79 başarılı ve başarısız şirket eşleştirilerek her biri için 30 finansal oran kullanılmış ve bu şirketler 6 gruba ayrılmıştır. Çalışmada kullanılan başarısızlık kriterleri; iflas, tahvil faizini gününde ödeyememe, şirketin nakit kaynaklarının negatif bakiyeye düşmesi ve hisse senedi temettü ödemelerinin yapılamaması olarak belirlenmiştir. Analiz sonucunda, başarılı ve başarısız firmaların finansal oranları arasında farklılıklar bulunduğu, başarısızlık yılına yaklaştıkça bu farkın giderek arttığı ve en az beş yıl öncesinde ise oldukça belirgin bir hale geldiğine dair kanıtlara ulaşılmıştır. Başarısız firmaların, başarılı firmalara göre daha düşük nakit akışına ve bunun yanında daha küçük

bir likit varlık rezervine sahip olduğu, başarılı firmalara göre de daha fazla borca girme eğiliminde oldukları sonuçlarına ulaşılmıştır.

Altman (1968)'a göre, başarısızlık tahminine yönelik Beaver tarafından geliştirilen tek değişkenli oran analizi modelleri başarılı ve başarısız firmaların tahmininde belirsizlik ve bazı eksiklikler içermekte, iflas potansiyelini tespit etmekte kullanılan oranların hangilerinin daha önemli olduğu, seçilen oranlara hangi ağırlıkların ekleneceği, ağırlıkların objektif olarak nasıl belirlenmesi gerektiği gibi sorular ortaya çıkmaktadır. (Altman, 1968, s. 591). Bu sebeple 1968 yılında iflasın tahminine yönelik yayınladığı çalışmasında 66 şirketten oluşan 1946-1965 yılları arasındaki dönemi kapsayan bir örneklemi 33 firmadan oluşan 2 ayrı gruba ayırarak, geliştirmiş olduğu Z-skor olarak adlandırılan çoklu diskriminant analizi modeli ile incelemiştir. Çoklu diskriminant analiz modelleri, birden fazla finansal oranın arasındaki ilişkiyi dikkate alarak modele dahil edilen finansal oranların ağırlıklarının istatistiksel bir yöntemle belirlendiği modeller olarak tanımlanmaktadır. Altman Z-skor modeli ile yapılan analiz sonucunda iflas riskini 2 yıl öncesine kadar %94 oranında doğru tahmin ettiği, modelin genel anlamda tahmin doğruluğunun ise %75 olduğu görülmüştür.

Altman Z-skor iflas tahmin modelinin geliştirilmesinin hemen arkasından Ohlson 1980 yılında bir logit modeli, Taffler 1984 yılında Birleşik Krallık için bir Z-skor modeli ve Zmijewski 1984 yılında probit yaklaşımlı bir modeli önermiştir. Altman'ın 1968 yılında geliştirdiği Z-skor modeli, örnekleme sadece imalat sektöründeki küçük ölçekli işletmelerin bulunması, sadece halka açık işletmeler için tasarlanmış olması sebebiyle yetersiz bulunarak 1983 yılında Altman Z'-skor ve 1993 yılında Altman Z''-skor modelleri de geliştirilmiştir.

Altman, Drozdowska, Laitinen ve Suvas (2017), finans dışı sektörlerden seçilen 34 endüstri şirketinin finansal rasyolarıyla imalat ve imalat dışı özel ve kamu sektörleri için geliştirilen Z''-skor modelinin performansını analiz etmiştir. Analiz sonucunda modelin örnekleme dahil edilen ülkelerin pek çoğu için tutarlı sonuçlar verdiği ve tahmin doğruluğunun yaklaşık %75 olduğu, ülkeye özgü tahminler kullanılarak da %90 seviyesine kadar iyileştirilebileceğine dair kanıtlara ulaşılmıştır.

Yaman ve Korkmaz (2021), Altman, Springate, Ohlson, Taffler, Zmijewski finansal başarısızlık tahmin modellerini, çalışma sermayesi ve finans politikaları kapsamında, 2004-2019 dönem aralığında, BİST bünyesindeki sektörler üzerinde incelemiştir. Analizde, çalışma sermayesi ve yatırım politikalarını temsil eden 7 farklı bağımsız değişken kullanılmış, çalışma sermayesini temsil eden değişkenlerin Altman, Springate ve Taffler modellerinin finansal başarısızlık skorları üzerinde anlamlı etkiler gösterdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Güriş, Akay, Ün ve Kızıllarslan (2017), finansal başarısızlığı, imalat sektöründeki 175 şirket üzerinde 2012-2015 dönemini kapsayan bir veri seti ile ve birden fazla bağımlı değişkeni aynı anda modelleyerek incelemiştir. Multivariate probit modeli ile yapılan regresyon analizinde, her başarısızlık göstergesinin kendi arasında ilişkili olduğu, bağımsız değişkenlerden farklı şekillerde

etkilendikleri, aynı anda modellenebilecekleri ve finansal başarısızlık üzerinde cari oranın tüm kriterlerde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Literatürde finansal sıkıntı tahmininde kullanılan modellerin özeti Tablo 1 ve Tablo 2’de bulunmaktadır.

Tablo 1. Finansal Sıkıntı Tahmin Modelleri, 1966-1980

Araştırmacı (Yıl)	Literatürde Finansal Sıkıntı Tahmininde Kullanılan Yöntemler ve Rasyolar	Çalışmanın Amacı	Araştırmanın Bulguları
Beaver (1966)	Tek değişkenli analiz. Nakit akış oranları ve geçmiş çalışmalarda iyi performans göstermiş, literatürde popüler olan 30 farklı finansal oran seçilerek çalışılmıştır.	Başarısızlık tahmini	Nakit akışı/Toplam Borçlar oranı 30 adet finansal oran içerisinde en iyi başarısızlık göstergesi olarak belirlenmiştir.
Beaver (1968)	Tek değişkenli analiz. Likit olmayan varlık oranları ve likit varlık oranları olarak 2 gruba ayrılan 14 farklı finansal oran kullanılmıştır. Likit olmayan varlık oranları: Nakit Akışı/Toplam Borçlar Net Kâr/Toplam Varlıklar Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar	Başarısızlık tahmini	Likit olmayan varlık oranlarının likit varlık oranlarına göre finansal başarısızlığın tahmininde daha isabetli olduğu belirlenmiştir.
Altman (1968)	Çoklu diskriminant analizi Z-score modeli. Z-score < 1.81 finansal sıkıntı var 1.81 < Z-score < 2.67 gri bölge Z-score > 2.67 finansal sıkıntı yok Z-score = 0.012*X ₁ + 0.014*X ₂ + 0.033*X ₃ + 0.006*X ₄ + 0.999*X ₅ X ₁ =İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar X ₂ =Dağıtılmamış Kârlar/Toplam Varlıklar X ₃ =FVÖK/Toplam Varlıklar X ₄ =Özkaynakların Piyasa Değeri/Toplam Borçlar X ₅ =Net Satışlar/Toplam Varlıklar	İflas riskinin tahmini	Modelin, örneklemdaki şirketlerin iflas riskini 2 yıl öncesine kadar %94 oranında doğru tahmin ettiği, genel tahmin doğruluğunun ise %75 oranında olduğu belirlenmiştir. X ₃ : FVÖK/Toplam Varlıklar oranı (ROA) iflas riskinin tahmininde ayırım gücüne en fazla katkıda bulunan değişken durumundadır. Z-score modeli halka açık şirketler için tasarlanmış olup örneklemdaki şirketler, imalat sektöründe faaliyet gösteren halka açık ve küçük ölçekli işletmelerdir.
Springate (1978)	Diskriminant analizi S-score modeli. S-score < 0.862 finansal olarak başarısız S-score > 0.862 finansal olarak başarılı S-score= 1.03*S ₁ + 3.07*S ₂ + 0.66*S ₃ + 0.4*S ₄ S ₁ =İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar S ₂ =FVÖK/Toplam Varlıklar S ₃ =VÖK/Kısa Vadeli Borçlar S ₄ =Satışlar/Toplam Varlıklar	Başarısızlık ve iflas tahmini	Modelin tahmin doğruluğu %92,5 olarak belirlenmiştir. Bu modele göre, 0,862'den düşük S-score 'a sahip işletmelerin başarısızlık olasılığı yüksek kabul edilmektedir.

Ohlson (1980)	<p>Logit model analizi. O-score > 0.5 finansal başarısızlık olasılığı yüksek O-score= -1.32 - 0.407*SIZE + 6.03*TLTA - 1.43*WCTA + 0.0757*CLCA - 1.72*OENEG - 2.37*NITA - 1.83*FUTL + 0.285*INTWO - 0.521*CHIN Modelde kullanılan oranlar: SIZE=log(Toplam Varlıklar/GSMH Endeksi) TLTA=Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar WCTA=İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar CLCA=Kısa Vadeli Borçlar/Dönen Varlıklar OENEG=Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar aşağıya bir, aksi takdirde sıfır. NITA=Net Kâr/Toplam Varlıklar FUTL=FVÖK/Toplam Borçlar INTWO=Son iki yıldaki Net Kârı negatifse bir, aksi takdirde sıfır CHIN=Net Kârdaki değişim</p>	Kurumsal başarısızlık ve iflas tahmini	Başarısızlık olasılığını belirlemede etkili olan dört faktörün; şirket büyüklüğü, finansal yapıya ilişkin ölçüler, performans ölçüleri ve likidite ölçüleri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Modelin tahmin doğruluğu %96.12 olarak belirlenmiştir. O-score için 0,5'ten büyük herhangi bir sonuç, firmanın iki yıl içinde temerrüde düşeceğini göstermektedir.
---------------	--	--	--

Tablo 2. Finansal Sıkıntı Tahmin Modelleri, 1983-1993

Araştırmacı (Yıl)	Literatürde Finansal Sıkıntı Tahmininde Kullanılan Yöntemler ve Rasyolar	Çalışmanın Amacı	Araştırmanın Bulguları
Altman (1983)	<p>Çoklu diskriminant analizi Z'-score modeli. Z'-score < 1.23 finansal sıkıntı var 1.23 < Z'-score < 2.90 gri bölge Z'-score > 2.90 finansal sıkıntı yok Z'-score = 0.717*X₁ + 0.847*X₂ + 3.107*X₃ + 0.420*X₄ + 0.998*X₅ X₁=İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar X₂=Dağıtılmamış Kârlar/Toplam Varlıklar X₃=FVÖK/Toplam Varlıklar X₄=Özkaynakların Defter Değeri/Toplam Borçlar X₅=Satışlar/Toplam Varlıklar</p>	İflas riskinin tahmini	Z-score modelinde X ₄ değişkenindeki piyasa değeri, halka açık olmayan işletmelerde hesaplanamayacağı için Z'-score modelinde X ₄ 'deki özkaynakların piyasa değeri yerine defter değeri koyularak modelin yeniden tahmin edilmesi savunulmuş fakat özel şirketlerin veri tabanı olmaması nedeniyle bu model test edilememiştir. Model, imalat sektöründeki özel şirketler için geliştirilmiştir.
Fulmer (1984)	<p>Çoklu diskriminant analizi H-score modeli. H-score < 0 finansal sıkıntı var H-score > 0 finansal sıkıntı olasılığı düşük H-score= 5,528*X₁ + 0,212*X₂ + 0,073*X₃ + 1,27*X₄ - 0,12*X₅ + 2,335*X₆ + 0,575*X₇ + 1,083*X₈ + 0,894*X₉ - 6,075 X₁=Dağıtılmamış Kâr/Toplam Varlıklar X₂=Satışlar/Toplam Varlıklar X₃=VÖK/Özkaynaklar X₄=Kısa Dönem Nakit Akışı/Toplam Borçlar X₅=Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar X₆=Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Varlıklar X₇=log(Maddi Duran Varlıklar) X₈=İşletme Sermayesi/Toplam Borçlar X₉=log(FVÖK)/Faiz Giderleri</p>	İflas tahmini	H-score sıfırdan küçük ise finansal sıkıntı ve iflas maliyetleri ile karşı karşıya kalınmaktadır, bu gruptaki şirketler finansal olarak başarısız şirketlerdir. Model, küçük ölçekli işletmeler için tasarlanmış olup tahmin doğruluk oranı %91 olarak bulunmuştur.

Zmijewski (1984)	Probit model analizi. J-score ≥ 0.5 finansal olarak başarısız J-score < 0.5 finansal olarak başarılı J-score= $-4,34 - 4,51*ROA + 5,68*FINL + 0,004*LIQ$ ROA=Net Kâr/Toplam Varlıklar FINL=Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar LIQ=Dönen Varlıklar/Kısa Vadeli Borçlar	Finansal sıkıntı tahmini	Model, şirketin performansını, kaldıraçını ve likiditesini ölçen finansal oranlardan oluşmaktadır. Modelin tahmin doğruluğu %99 olarak belirlenmiştir. J-score için 0,5'e eşit ve büyük herhangi bir sonuç iflas riskinin varlığını göstermektedir.
Altman (1993)	Çoklu diskriminant analizi Z"-score modeli. Z"-score < 1.1 finansal sıkıntı var Z"-score > 2.60 finansal sıkıntı yok Z"-score = $3.25 + 6.56*X_1 + 3.26*X_2 + 6.72*X_3 + 1.05*X_4$ X ₁ =İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar X ₂ =Dağıtılmamış Kârlar/Toplam Varlıklar X ₃ =FVÖK/Toplam Varlıklar X ₄ =Özkaynakların Defter Değeri/Toplam Borçlar	İflas riskinin tahmini	Z"-score modelinde, X ₅ : Satışlar/Toplam Varlıklar oranı (varlık devir hızı) sektöre duyarlı bir değişken olarak sektör etkisi yaratacağından bu değişken modelden çıkartılarak yeni bir model oluşturulmuştur. Model, hem halka açık hem de küçük ölçekli özel şirketler için imalat ve imalat dışı sektörleri kapsayacak şekilde daha geniş çaplı kullanım amacıyla geliştirilmiştir.

ARAŞTIRMA YÖNTEMİ

Araştırmanın Modeli

Bu çalışmada, finansal sıkıntı dönemlerinde etkili olduğu düşünülen ilişkili finansal rasyolar, Altman Z'-skor tahmin yöntemi ve panel veri ekonometrisi kullanılarak araştırılmaktadır. Panel Sıralı Logit Modeli seçilerek yapılan istatistiksel ve ekonometrik analizlerde Eviews ve Stata bilgisayar programları kullanılmıştır.

Bağımlı ve bağımsız değişkenlerin hem birimlere hem de zamana göre değişim gösterdiği modeller Panel Veri modelleri olarak tanımlanmaktadır. Zaman serisi ve yatay kesit verilerinin birleştirilmesi ile oluşturulan verilere longitudinal veya havuzlanmış veri, yatay kesit birimlerinin aynı kaldığı, zamana göre aynı birimler kümesinin değişimini gösteren havuzlanmış veya longitudinal verilere de panel veri adı verilmektedir. (Güriş, 2018, s.4). Panel veri modellerinde, bağımlı ve bağımsız değişkenler, zamanın farklı dönemlerinde değişen farklı değerler almaktadır. Panel sıralı logit modeli gizli değişken y_{it} 'yi, bağımsız değişken x_{it} ve gözlemlenemeyen değişkenler α_{it} ve u_{it} ile ilişkilendirmektedir. Panel sıralı logit modeli $y_{it} = x_{it}\beta + \alpha_i + u_{it}$ $i = 1, \dots, N$, $t = 1, \dots, T$ şeklinde formüle edilmektedir.

Panel sıralı logit modeli seçilerek yapılan çalışmada, LR test istatistiği, tesadüfi etkinin olduğunu ve klasik sıralı logit modeli yerine tesadüfi etkili sıralı logit modelinin daha uygun olduğunu göstermektedir. Bu sebeple lojistik regresyon analizlerinde tesadüfi etkiler Random Effect (RE) seçilerek modelin panel veri analizleri yapılmıştır. Modelin katsayı yorumlarının yapılabilmesi için ise marjinal etkiler (margins, dydx*) hesaplanmaktadır.

Örneklem/Araştırma Grubu

Veri seti örnekleme, 2024 yılı itibarı ile Türkiye’de Borsa İstanbul’da faaliyet gösteren 650 halka açık şirket içerisinde, finans alanındaki şirketler ve yakın zamanda halka açılmış, veri seti eksik olan şirketler hariç tutularak, tüm sektörleri kapsayacak şekilde 235 şirket üzerinden hazırlanmıştır. Çalışmanın dönem aralığı, 2008 dünya küresel bankacılık krizi ve bu krizin 2009 yılındaki finansal tablolar üzerinde oluşturacağı negatif etkisi de düşünülerek 2010 yılından itibaren başlatılmıştır. 2010-2022 dönem aralığını içeren ve 2022 yıl sonu verilerini de kapsayacak şekilde en güncel veri seti kullanılmıştır. Analiz kapsamında 235 şirket için seçilmiş 35 adet finansal rasyo ve 15 farklı ana sektör üzerinden örneklem araştırma grubu hazırlanmıştır. Araştırmaya dahil edilen BİST bünyesindeki şirketlerin sektörel dağılımı Tablo 3’de çalışmada kullanılan seçilmiş finansal oranlar ise Tablo 4’de bulunmaktadır.

Tablo 3. Araştırma Modeline Dahil Edilen BİST Şirketlerinin Sektörel Dağılımı

Şirketlerin Sektörel Dağılımı		Örneklem Dahil Edilen Şirket Sayısı
D1	Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık	2
D2	Madencilik ve Taş Ocakçılığı	5
D3	İmalat	135
D4	Elektrik Gaz ve Su	6
D5	İnşaat ve Bayındırlık	5
D6	Toptan ve Perakende Ticaret	15
D7	Ulaştırma ve Depolama	6
D8	Holdingle ve Yatırım Şirketleri	26
D9	Eğitim, Sağlık, Spor ve Diğer Sosyal Hizmetler	5
D10	Teknoloji	14
D11	Mesleki, Bilimsel ve Teknik Faaliyetler	1
D12	İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri	1
D13	Gayrimenkul Faaliyetleri	1
D14	Oteller ve Lokantalar	8
D15	Bilgi ve İletişim	5

Tablo 4. Çalışmada Kullanılan Seçilmiş Finansal Oranlar

Seçilmiş Finansal Oranlar		
1	Net İşletme Sermayesindeki % Değişim	YNIS
2	ROE'deki % Değişim	YROE
3	Toplam Borçlardaki % Değişim	YTB
4	Kaldıraç Oranındaki % Değişim	YKL
5	Net Kârdaki % Değişim	YNK
6	FAVÖK'deki % Değişim	YFAV
7	Net Satışlardaki % Değişim	YST
8	Şirketin Piyasa Değerindeki % Değişim	YPD
9	FVÖK / Net Satışlar	FVKST
10	Net Kâr / Net Satışlar	NKST
11	Kısa Vadeli Borçlar / Toplam Varlıklar	KVTV
12	Kısa Vadeli Borçlar / Toplam Borçlar	KVTB

13	Net Kâr / Özkaynaklar	NKOK
14	İşletme Sermayesi / Toplam Borçlar	ISTB
15	FVÖK / Toplam Borçlar	FVKTB
16	Net Kâr / Kısa Vadeli Borçlar	NKKV
17	Kısa Vadeli Borçlar / Dönen Varlıklar	KVDV
18	İşletme Faaliyetlerinden Nakit Akışları / Toplam Borçlar	NAITB
19	Yatırım Faaliyetlerinden Kaynaklanan Nakit Akışları / Toplam Borçlar	NAYTB
20	Finansman Faaliyetlerinden Nakit Akışları / Toplam Borçlar	NAFTB
21	VÖK / Özkaynaklar	VKOK
22	FVÖK / Faiz Giderleri	FVKF
23	log (Net Satışlar)	LST
24	log (Toplam Varlıklar)	LTV
25	Net İşletme Sermayesi / Toplam Varlıklar	NISTV
26	Dağıtılmamış Kârlar / Toplam Varlıklar	DKTV
27	FVÖK / Toplam Varlıklar	FVKTV
28	Özkaynakların Piyasa Değeri / Toplam Borçlar	OKPTB
29	Özkaynakların Defter Değeri / Toplam Borçlar	OKDTB
30	Net Satışlar / Toplam Varlıklar	STTV
31	Net Kâr / Toplam Varlıklar	NKTV
32	Toplam Borçlar / Toplam Varlıklar	TBTV
33	Dönen Varlıklar / Kısa Vadeli Borçlar	DVKV
34	İşletme Sermayesi / Toplam Varlıklar	ISTV
35	VÖK / Kısa Vadeli Borçlar	VKKV

Veri Toplama Araçları

Bu çalışmada kullanılan Borsa İstanbul bünyesinde faaliyet gösteren şirketlerin finansal verileri, Thomson Reuters Eikon ve Matriks veri terminalleri üzerinden elde edilmiş, BİST internet sitesi üzerinde KAP platformunda yayınlanan finansal raporlar üzerinden kontrolü sağlanmıştır. Finansal raporlar üzerinden yıl sonu muhasebe dönemi itibari ile toplanan veriler tasniflenmiş, formülasyonları yapılarak finansal rasyolara dönüştürülmüş ve modelde kullanılmak üzere örnekleme dahil edilmiştir.

Verilerin Toplanması/İşlem

Borsa İstanbul bünyesinde faaliyet gösteren halka açık şirketlerden oluşan çalışma örnekleme, daha çok sayıda şirketi modele dahil edebilmek amacıyla sektörel bir ayırım gözetilmeksizin seçilmiş, sadece finansal alanda faaliyeti bulunan şirketler modelin dışında bırakılmıştır. Verilerin toplanması ve modele dahil edilmesi aşamasındaki bazı sınırlar ise; çalışmanın sadece BİST bünyesindeki şirketler için 2010-2022 tarihlerini içeren bir dönem aralığı için yapıyor olması, verilerin seçilen şirketlerin dönem sonu mali tablolarından alınarak yıllık veri seti ile çalışılması ve kullanılan finansal oranların seçimi, hangi rasyoların analize dahil edilip edilmeyeceğidir. Bu sınırı ortadan kaldırmak için yapılan literatür taramalarında, likidite, mali yapı, kârlılık, etkinlik oranlarının içinden finansal sıkıntıyı temsil eden ve sıklıkla kullanılan oranlar seçilerek çalışmaya dahil edilmiştir. Finansal raporlar üzerinden toplanan verilerin tasniflenip kontrolünün sağlanmasıyla formülasyonları yapılarak analizde kullanılacak finansal rasyolara dönüştürülmesi sağlanmış ve araştırmanın örnekleme oluşturulmuştur.

Verilerin Analizi

Bu çalışmada, finansal sıkıntı durumu ve finansal sıkıntı ile ilişkili rasyolar Altman Z'-skor modeli ve Panel Sıralı Logit modeli kullanılarak analiz edilmektedir. Finansal sıkıntının tespiti konusunda Altman Z'-skor modelinin aşağıda gösterilen çoklu diskriminant analiz fonksiyonu kullanılmıştır.

$$\text{Altman } Z'(AZ) = 0.717 * X_1 + 0.847 * X_2 + 3.107 * X_3 + 0.420 * X_4 + 0.998 * X_5$$

$$X_1 = \text{Net İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar}$$

$$X_2 = \text{Dağıtılmamış Kârlar/Toplam Varlıklar}$$

$$X_3 = \text{FVÖK/Toplam Varlıklar}$$

$$X_4 = \text{Özkaynakların Defter Değeri/Toplam Borçlar}$$

$$X_5 = \text{Satışlar/Toplam Varlıklar}$$

Modelin sonuçları, Z'-skor<1.23 ise finansal sıkıntı var, Z'-skor 1.23 ile 2.90 arasında bir değer ise gri bölge, Z'-skor>2.90 ise finansal sıkıntı yok anlamında yorumlanmaktadır. Altman Z'-skor modeli kullanılarak yapılan çalışmada bulunan Z'-skor sonuçlarına göre, skoru 1.23'ün altındaki şirketler finansal olarak sıkıntılı kabul edilmiş, finansal sıkıntının varlığı (1), yokluğu ise (0) ile gösterilmiştir. Araştırmaya dahil edilen şirketlerin 15 farklı sektör verisi için ise kukla (dummy) değişkenler kullanılmıştır.

Çalışmanın ikinci aşamasında Altman Z'-skor modeli ile belirlenen finansal sıkıntılı ve finansal olarak sıkıntılı olmayan şirketler, seçilmiş 35 farklı finansal rasyo ile Eviews ve Stata programları kullanılarak istatistiksel ve ekonometrik olarak lojistik regresyon analizine tabi tutulmuştur. Analiz sonucunda bağımlı değişken ile bağımsız değişkenler arasında anlamlı ilişkiler bulunan üç farklı model elde edilmiştir. Panel veri regresyon analizleri, öncelikle sektör değişkenleri dikkate alınmadan yapılmış ve bulunan sonuçlar kayıt altına alınmıştır. İlk analizin devamında, veri setindeki şirketlerin BİST bünyesinde faaliyet gösterdikleri 15 farklı ana sektör için belirlenen kukla değişkenleri de modele eklenerek sektörel bir analiz gerçekleştirilmiştir. Panel sıralı logit modelinde bağımsız değişkendeki bir birimlik değişimin bağımlı değişken üzerindeki kestirilmiş etkisi yani marjinal etkisi (margins, dydx*) hesaplanmakta ve bulunan sonuçlar yorumlanmaktadır.

BULGULAR

Altman Z'-skor analizi kullanılarak finansal sıkıntı durumu belirlenen şirketlerde, hangi finansal rasyoların sıkıntı durumuyla etkileşim içinde olduğuna dair bir model oluşturulmuştur. Çalışmanın sonucunda, analize dahil edilen 35 finansal rasyodan oluşturulan bağımsız değişken grubunda finansal sıkıntı ile anlamlı yönde ilişkisi bulunan 22 farklı rasyo tespit edilmiştir. Ekonometrik olarak birbiri ile korelasyon içeren değişkenler aynı modelde kullanılmamıştır. Altman Z' (AZ) modelinde finansal sıkıntının tespitinde kullanılan değişkenler; NISTV, DKTV, FVKTV, OKDTB ve STTV

kontrol değişkenleri olarak modele dahil edilmiş ve anlamlı sonuç verdiği görülmüştür. Finansal sıkıntı durumu ile anlamlı yönde ilişkisi olduğu bulgusuna ulaşılan tüm rasyoların model bazında dağılımı aşağıda bulunmaktadır.

Model 1: Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Borçlar (KVTB), Net Satışlar/Toplam Varlıklar (STTV), Özkaynakların Piyasa Değeri/Toplam Borçlar (OKPTB), İşletme Sermayesi/Toplam Borçlar (ISTB), Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Varlıklar (KVTV), Log Toplam Varlıklar (LTV), Net Kâr/Satışlar (NKST), Kaldıraç Oranındaki % Değişim (YKL), FVÖK/Toplam Varlıklar (FVKTV).

Model 2: Net Satışlar/Toplam Varlıklar (STTV), FVÖK/Toplam Varlıklar (FVKTV), Net Satışlardaki % Değişim (YST), Piyasa Değerindeki % Değişim (YPD), Kısa Vadeli Borçlar/Dönen Varlıklar (KVDV), Özkaynakların Defter Değeri/Toplam Borçlar (OKDTB), FVÖK/Toplam Borçlar (FVKTB), Net İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar (NISTV), Log Net Satışlar (LST), Toplam Borçlardaki % Değişim (YTB).

Model 3: Net Satışlar/Toplam Varlıklar (STTV), Özkaynakların Piyasa Değeri/Toplam Borçlar (OKPTB), İşletme Sermayesi/Toplam Borçlar (ISTB), FVÖK/Toplam Borçlar (FVKTB), İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar (ISTV), FVÖK/Faiz Giderleri (FVKF), Dağıtılmamış Kârlar/Toplam Varlıklar (DKTV), Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar (TBTV), Net Kâr/Toplam Varlıklar (NKTV).

Literatürde finansal sıkıntı ve sıkıntı maliyetleri; kaldıraç oranı, satış kaybı, kârlılıktaki azalma ve şirketin piyasa değerindeki düşüş ile ilişkilendirilerek çalışmalar yapılmıştır. Bu analiz sonucunda elde edilen bulgularda, finansal sıkıntı durumunun literatürdeki kanıtları destekler nitelikte olduğu görülmektedir. Ayrıca sektörel olarak yapılan analizin bulgularında finansal sıkıntı durumu ile anlamlı yönde ilişkisi bulunan ve diğer sektörlerle göre daha fazla kırılganlık içeren ana sektörlerin; Tarım, Ormancılık ve Balıkçılık (D1), Madencilik ve Taş Ocakçılığı (D2), İnşaat ve Bayındırlık (D5), Ulaştırma ve Depolama (D7), Holdingler ve Yatırım Şirketleri (D8), Teknoloji (D10), İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri (D12) olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır.

Araştırmada oluşturulan ekonometrik modeller, istatistiki olarak %10 anlamlılık derecesine göre seçilmiştir. LR test istatistiği, tesadüfi etkinin olduğunu ve klasik sıralı logit modeli yerine tesadüfi etkili (RE) sıralı logit modelinin daha uygun olduğunu göstermektedir. Tesadüfi Etkili Panel Sıralı Logit modelinin katsayılarının ekonometrik olarak yorumlanabilmesi için her 3 model ve diğer sektörel modeller için marjinal etkiler ayrıca hesaplanmıştır. Marjinal etkiler analizinde, istatistiksel düzeyde anlamlılık seviyeleri %1, %5 ve %10 oranlarına göre ayrıştırılarak regresyon bulgu tablosuna eklenmiştir. Marjlar, modelin bağımsız değişkenlerinin sabit değerlerinden ya da kalan bağımsız değişkenler arasındaki bütünleşmeden hareketle ortalanan istatistiki değerlerden oluşmaktadır. Tahmin modelinde, tüm bağımsız değişkenlerin ortalama marjinal etkisi hesaplanmaktadır.

Altman Z'-skor modeli için tesadüfi etkili (RE) lojistik regresyon analiz sonuçları Tablo 5'de, sektörel etkili modelin regresyon sonuçları ise Tablo 6'da bulunmaktadır.

Tablo 5'deki bulgularda panel sıralı logit modeli katsayılarının %1, %5 ve %10 hata payına göre istatistiksel olarak anlamlı oldukları görülmektedir. Tablonun alt kısmındaki Insig2u kesit etkisinin varyansının logaritmasını, sigma_u ise tahmin edilen varyans bileşenini göstermektedir. Modellerde varyans bileşeni için bulunan değerler sırasıyla; 2.939593, 3.211806, 1.944326'dır. Bu test istatistiği, bağımsız değişken sayısına eşit serbestlik derecesi olan ki-kare dağılımını izlemektedir. Buna göre tüm katsayıların aynı anda sıfır olduğu hipotezi reddedilerek tesadüfi etkili sıralı logit modeline dahil edilen 22 değişkenin finansal sıkıntı yaşayan şirketler (AZ=1) üzerinde önemli belirleyiciler oldukları görülmektedir.

Tesadüfi etkili panel sıralı logit modelinin marjinal etkileri hesaplanarak Tablo 5'deki modellerin sırasıyla katsayıları yorumlandığında aşağıdaki sonuçlar elde edilmektedir.

Model 1: Modeldeki diğer bağımsız değişkenlerin değeri sabitken KVTB'deki bir birimlik artış finansal sıkıntı olasılığını 0.3212368 azaltmakta, STTV'de 0.404901, OKPTB'de 0.0062603, ISTB'de 0.119662, LTV'de 0.036102, NKST'de 0.0000503, YKL'de 0.0000462, FVKTV'de 1.374565 azaltmakta ve sadece KVTV'deki bir birimlik artış finansal sıkıntı olasılığını 0.9528704 artırmaktadır.

Tablo 5. Altman Z'-skor Modeli için Random Effects Logistic Regression Bulguları

Bağımlı Değişken: AZ Bağımsız Değişkenler	Random Effects Logistic Regression		
	Model 1	Model 2	Model 3
Constant	17.9454 (3.2626) ***	36.7079 (4.9773) ***	5.3487 (2.6209) **
KVTB	-10.0493 (2.0496) *** -0.3212 (0.0502) ***		
STTV	-12.6665 (1.4331) *** -0.4049 (0.0243) ***	-13.9707 (2.1809) *** -0.3330 (0.0251) ***	-12.1127 (1.5119) *** -0.3623 (0.0184) ***
OKPTB	-0.1958 (0.1089) * -0.0063 (0.0032) *		-0.2405 (0.0893) * -0.0072 (0.0026) **
ISTB	-3.7434 (0.6767) *** -0.1197 (0.0205) ***		-7.4451 (2.3131) ** -0.2227 (0.0672) **
KVTV	29.8087 (3.6087) *** 0.9529 (0.0664) ***		
LTV	-1.1294 (0.3457) ** -0.0361 (0.0114) **		
NKST	-0.0016 (0.0002) *** -0.00005 (3.71e-06) ***		
YKL	-0.0014 (0.0008) * -0.00004 (0.00003) *		
FVKTV	-43.0006 (6.3114) *** -1.3746 (0.1302) ***	-33.9019 (10.0417) ** -0.8081 (0.1988) ***	
YST		0.0007 (0.0003) ** 0.00002 (6.30e-06) **	
YPD		-0.0032 (0.0011) ** -0.00008 (0.00002) **	
KVDV		-0.0916 (0.0164) *** -0.0022 (0.0003) ***	
OKDTB		-7.0091 (0.9019) *** -0.1671 (0.0089) ***	
FVKTB		-7.6130 (2.2920) **	-10.3875 (3.5482) **

		-0.1815 (0.0546) **	-0.3107 (0.0779) ***
NISTV		-16.5316 (2.7907) ***	
		-0.3940 (0.0549) ***	
LST		-2.0777 (0.4734) ***	
		-0.0495 (0.0111) ***	
YTB		-0.0021 (0.0007) **	
		-0.00005 (0.00002) **	
ISTV			9.3590 (3.9790) **
			0.2800 (0.1184) **
FVKF			-0.00003 (9.00e-06) ***
			-1.00e-06 (2.10e-07) ***
DKTV			-10.0491 (1.5910) ***
			-0.3006 (0.0268) ***
TBTV			8.5628 (3.9808) **
			0.2561 (0.1161) **
NKTV			-8.7964 (1.9390) ***
			-0.2631 (0.0573) ***
Number of obs / groups	3024 / 235	3019 / 235	2977 / 235
Wald chi2	(9) 139.85	(10) 80.56	(9) 173.64
sigma_u	2.9396 (0.3821)	3.2118 (0.5358)	1.9443 (0.3991)
rho	0.7243 (0.0519)	0.7582 (0.0612)	0.5347 (0.1021)
Log pseudolikelihood	-432.2670	-336.3924	-355.2776

Modeller, istatistiki olarak %10 anlamlılık derecesine göre seçilmiştir.

***, ** ve * gösterimi, sırasıyla %1, %5 ve %10 istatistiksel düzeylerde anlamlılığı göstermektedir.

Tahmini katsayıların yanındaki parantez içindeki rakamlar Robust standart hatalardır.

Tahmini katsayıların altındaki rakamlar marjinal effects (margins, dydx (*)) değerlerini göstermektedir, yanlarında bulunan parantez içindeki rakamlar Delta-method standart hatalardır.

LR test istatistiği, tesadüfi etkinin olduğunu ve klasik sıralı logit modeli yerine tesadüfi etkili (RE) sıralı logit modelinin daha uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 6. Altman Z'-skor Modeli için Random Effects Logistic Regression Bulguları (Sektörel)

Bağımlı Değişken: AZ Bağımsız Değişkenler	Random Effects Logistic Regression		
	Model 1	Model 2	Model 3
Constant	17.9483 (3.2653) ***	36.7857 (4.9159) ***	5.0998 (2.6482) *
KVTB	-9.6577 (2.0249) *** -0.3055 (0.0489) ***		
STTV	-12.7315 (1.4461) *** -0.4027 (0.0239) ***	-14.0687 (2.2161) *** -14.0687 (2.2161) ***	-12.0166 (1.5125) *** -0.3586 (0.0183) ***
OKPTB	-0.1928 (0.1068) * -0.0061 (0.0031) *		-0.2313 (0.0882) ** -0.0069 (0.0025) **
ISTB	-3.6792 (0.6516) *** -0.1164 (0.0195) ***		-7.4709 (2.3043) ** -0.2230 (0.0667) **
KVTV	29.8446 (3.6193) *** 0.9439 (0.0642) ***		
LTV	-1.1515 (0.3433) ** -0.0364 (0.0112) **		
NKST	-0.0016 (0.0002) *** -0.00005 (3.60e-06) ***		
YKL	-0.0018 (0.00099) * -0.00005 (0.00003) *		
FVKTV	-43.1918 (6.1862) *** -1.3661 (0.1218) ***	-33.8718 (9.6078) *** -0.8017 (0.1812) ***	
YST		0.0006 (0.0003) ** 0.00001 (6.02e-06) **	
YPD		-0.0032 (0.0011) ** -0.00007 (0.00002) **	
KVDV		-0.0926 (0.0142) *** -0.0022 (0.0002) ***	
OKDTB		-6.9932 (0.9195) *** -0.1655 (0.0088) ***	

FVKTB		-7.6131 (2.0490) ***	-10.3323 (3.5692) **
		-0.1802 (0.0488) ***	-0.3084 (0.0786) ***
NISTV		-16.2361 (2.5904) ***	
		-0.3843 (0.0526) ***	
LST		-2.0647 (0.4556) ***	
		-0.0489 (0.0108) ***	
YTB		-0.0020 (0.0007) **	
		-0.00004 (0.00001) **	
ISTV			9.3640 (3.9619) **
			0.2795 (0.1175) **
FVKF			-0.00003 (9.13e-06) ***
			-9.75e-07 (2.15e-07) ***
DKTV			-10.0155 (1.5881) ***
			-0.2989 (0.0266) ***
TBTV			8.6759 (3.9726) **
			0.2589 (0.1157) **
NKTV			-8.8837 (1.9441) ***
			-0.2651 (0.0576) ***
D1		-3.9431 (2.0464) *	
		-0.0933 (0.0479) *	
D2		6.8865 (1.8215) ***	
		0.1630 (0.0332) ***	
D5		-2.9952 (0.8671) **	
		-0.0709 (0.0182) ***	
D7	2.4423 (0.8057) **		
	0.0772 (0.0252) **		
D8			0.9167 (0.4686) **
			0.0274 (0.0143) *
D10	-4.3631 (0.7471) ***	-2.6572 (1.2476) **	
	-0.1379 (0.0228) ***	-0.0629 (0.0292) **	
D12	-2.4433 (0.4988) ***	-5.2266 (0.8578) ***	1.2732 (0.4209) **
	-0.0773 (0.0168) ***	-0.1237 (0.0169) ***	0.0379 (0.0143) **
Number of obs / groups	3024 / 235	3019 / 235	2977 / 235
Wald chi2	(12) 144.08	(15) 296.30	(11) 174.81
sigma_u	2.8325 (0.3813)	3.0564 (0.5288)	1.9190 (0.3934)
rho	0.7092 (0.0555)	0.7396 (0.06677)	0.5282 (0.1022)
Log pseudolikelihood	-426.4518	-330.9678	-354.0955

Model 2: Modeldeki diğer bağımsız değişkenlerin değeri sabitken YPD'deki bir birimlik artış finansal sıkıntı olasılığını 0.0000758 azaltmakta, KVDV'de 0.0021826, STTV'de 0.3329938, OKDTB'de 0.1670624, FVKTB'de 0.1814578, NISTV'de 0.3940346, LST'de 0.0495216, YTB'de 0.0000489 azaltmakta ve sadece YST'deki bir birimlik artış finansal sıkıntı olasılığını 0.0000151 artırmaktadır.

Model 3: Modeldeki diğer bağımsız değişkenlerin değeri sabitken STTV'deki bir birimlik artış finansal sıkıntı olasılığını 0.3623248 azaltmakta, OKPTB'de 0.0071939, FVKTB'de 0.3107207, FVKF'de 1.00e-06, ISTB'de 0.2227038, DKTV'de 0.3005983 ve NKTV'de 0.2631244 azaltmakta, sadece TBTV'de 0.256137 ve ISTV'de 0.2799529 artırmaktadır.

Sektörler analize dahil edilerek oluşturulan Tablo 6'daki modellerde ise Model 1'de D7 pozitif, D10 ve D12 negatif, Model 2'de D2 pozitif, D1, D5, D10, D12 negatif, Model 3'de D8 ve D12 pozitif işaretli sonuçlar vermektedir. Yapılan analiz sonucunda Altman Z'-skor modeli ile tahminlenen finansal sıkıntı olasılığı üzerinde pozitif etkileşim içinde olan sektörlerin; Madencilik ve Taş Ocakçılığı (D2), Ulaştırma ve Depolama (D7), Holdingler ve Yatırım Şirketleri (D8) ve İdari ve Destek Hizmet Faaliyetleri (D12) olduğuna dair bulgulara ulaşılmıştır.

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Finansal sıkıntı, işletmelerin tamamı, piyasa paydaşları, kreditorler, hissedarlar, tedarikçiler, müşteriler, çalışanlar, yöneticiler gibi toplumun geniş kapsamlı her kesimini etkileyen bir kavramdır. Finansal sıkıntının tahmini, sıkıntının sebepleri, maliyetleri, sıkıntıdan çıkış yolları gibi ana başlıklar kurumsal finans alanının konuları arasında sıklıkla yerini almaktadır. Literatürdeki çalışmalar, finansal sıkıntının tahmini üzerine odaklanmış olup finansal sıkıntı ve sıkıntı maliyetleri genellikle kaldıraç oranı, satışlardaki düşüş, kârlılıktaki azalma ve şirketin piyasa değerindeki düşüş ile ilişkilendirilmektedir. Bu çalışmada yapılan analizler sonucu elde edilen bulgular, finansal sıkıntı durumunun literatürdeki kanıtlarını destekler niteliktedir. Finansal sıkıntı olasılığının, Kısa Vadeli Borçlar/Toplam Varlıklar (KVTV), Net Satışlardaki Yüzde Değişim (YST), Toplam Borçlar/Toplam Varlıklar (TBTV) ve İşletme Sermayesi/Toplam Varlıklar (ISTV) oranları arttıkça arttığı yönünde sonuçlara ulaşılmıştır. Bu sonuçlar, Andrade ve Kaplan (1998), Wruck (1990), Pindado ve Rodrigues (2005), Widarwati ve Sartika (2018) bulgularını desteklemektedir.

Yapılan analiz sonucunda modelde kullanılan 35 bağımsız değişkenden 22'si anlamlı bulunmuş, YNIS, YROE, YNK, YFAV, FVKST, NKOK, NKKV, NAITB, NAYTB, NAFTA, VKOK, DVKV, VKKV bağımlı değişkenlerinin ise Altman Z'-skor modeline göre belirlenen finansal sıkıntı durumu üzerinde anlamlı bir etkisi olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yapılan bu analiz sonucunda kârlılık ile ilgili oranların finansal sıkıntı durumu ile arasında anlamlı bir ilişki bulunmadığı görülmüş ve Amendola, Restaino, Sensini (2015)'in çalışmasındaki kârlılık oranlarının iflas riski üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğu yönündeki bulguları destekleyici nitelikte kanıtlara ulaşamamıştır.

Bu makale çalışması Borsa İstanbul'da faaliyet gösteren şirketleri içeren bir örneklem ile yapıldığı için gelecekte başka ülkelerin borsalarında faaliyet gösteren farklı şirketler için de yapılarak Türkiye'deki sonuçlar ile karşılaştırılabilir. Ayrıca modelde özkaynakların piyasa değeri yerine defter değerini baz alan Altman Z'-skor tahmin yöntemi kullanıldığı için halka açık şirket veri seti dışında özel sektör şirketlerini de kapsayacak şekilde örneklem genişletilebilir. Modelde kullanılan rasyolar genişletilerek farklı rasyolar üzerindeki etkiler de incelenerek çalışmanın kapsamı genişletilebilir.

KAYNAKÇA

- Altman, E. I. (1968). Financial ratios, discriminant analysis and the prediction of corporate bankruptcy. *The Journal of Finance*, 23(4), 589-609.
- Altman, E. I., & Hotchkiss, E. (2006). *Corporate financial distress and bankruptcy*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Altman, E. I., Drozdowska, M. I., Laitinen, E. K., & Suvas, A. (2017). Financial distress prediction in an international context: a review and empirical analysis of Altman's z-score model. *Journal of International Financial Management & Accounting*, 28(2), 131-171.
- Amendola, A., Restaino, M., & Sensini, L. (2015). An analysis of the determinants of financial distress in Italy: a competing risks approach. *International Review of Economics and Finance*, 37, 33-41.
- Andrade, G., & Kaplan, S. N. (1998). How costly is financial (not economic) distress? Evidence from highly levered transactions that become distressed. *The Journal of Finance*, 53(5), 1443-1493.
- Asquith, P., Gertner, R., & Scharfstein, D. (1994). Anatomy of financial distress: an examination of junk-bond issuers. *The Quarterly Journal of Economics*, 109(3), 625-658.
- Balcaen, S., Manigart, S., Buyze, J., & Ooghe, H. (2012). Firm exit after distress: differentiating between bankruptcy, voluntary liquidation and M&A. *Small Business Economics*, 39, 949-975.
- Beaver, W. (1966). Financial ratios as predictors of failure. *Journal of Accounting Research*, 5, 71-111.
- Beaver, W. (1968). Alternative accounting measures as predictors of failure. *The Accounting Review*, 113-122.
- Brealey, R. A., Myers, S. C., & Marcus, A. J. (2007). *İşletme finansının temelleri*. (Ü. Bozkurt, T. Arıkan ve H. Doğukanlı, Çev.) İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Chen, G. M., & Merville, L. J. (1999). An analysis of the underreported magnitude of the total indirect costs of financial distress. *Review of Quantitative Finance and Accounting*, 13, 277-293.
- Coşkun, E., ve Sayılğan, G. (2008). Finansal sıkıntının dolaylı maliyetleri: İMKB'de işlem gören şirketlerde bir uygulama. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(3), 45-66.
- Fulmer, J. G., Moon, J. E., Gavin, T. A. & Erwin, J. M. (1984). A bankruptcy classification model for small firms. *Journal of Commercial Bank Lending*, 66(11), 25-37.
- Gilson, S. C., John, K., & Lang, L. H. P. (1990). Troubled debt restructurings. An empirical study of private reorganization of firms in default. *Journal of Financial Economics*, 27, 315-353.
- Gilson, S. C. (1997). Transactions costs and capital structure choice: evidence from financially distressed firms. *The Journal of Finance*, 52(1), 161-196.
- Gürbüz, A. O. (2017). Firma başarısızlıklarında yeniden yapılandırma ve iyileştirme alternatifleri. *Stratejik finansal yönetim*. (ss. 571-615). İstanbul: Orion Yayınevi.
- Güriş, S., Akay, E. Ç., Ün, T. & Kızıllarslan, Ş. (2017). Multivariate probit modeli ile finansal başarısızlığın yeniden incelenmesi: Borsa İstanbul örneği. *Social Sciences Research Journal*, 6(3), 199-210.
- Güriş, S. (2018). *Uygulamalı panel veri ekonometrisi*. İstanbul: DER Yayınları.
- Kahl, M. (2002). Economic distress, financial distress, and dynamic liquidation. *The Journal of Finance*, 57(1), 135-168.

- Keasey, K., Pindado, J., & Rodrigues, L. (2015). The determinants of the costs of financial distress in SMEs. *International Small Business Journal*, 33(8), 862-881.
- Kılıçarslan, A., ve Sucu, M. Ç. (2022). Lojistik regresyon yöntemi ile firmaların başarılı ve başarısız olma durumlarını etkileyen faktörlerin belirlenmesi: BİST 100 endeksinde bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 43(2), 252-274.
- Ohlson, J. A. (1980). Financial ratios and the probabilistic prediction of bankruptcy. *Journal of Accounting Research*, 18(1), 109-131.
- Opler, T. C., & Titman, S. (1994). Financial distress and corporate performance. *The Journal of Finance*, 49(3), 1015-1040.
- Pindado, J., & Rodrigues, L. (2005). Determinants of financial distress costs. *Swiss Society for Financial Market Research*, 343-359.
- Purnanandam, A. (2008). Financial distress and corporate risk management: theory and evidence. *Journal of Financial Economics*, 87, 706-739.
- Sautner, Z., & Vladimirov, V. (2018). Indirect costs of financial distress and bankruptcy law: evidence from trade credit and sales. *Review of Finance*, 1667-1704.
- Sayılgan, G., ve Coşkun, E. (2009). Finansal sıkıntılı şirketlerde yeniden yapılandırma süreçleri ve yeniden yapılandırma süreçlerinin seçimini etkileyen faktörler. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 64(2), 145-162.
- Sehgal, S., Mishra, R. K., & Jaisawal, A. (2021). A search for macroeconomic determinants of corporate financial distress. *Indian Economic Review*, 56, 435-461.
- Springate, G. L. V. (1978). *Predicting the possibility of failure in a Canadian firm*. Unpublished M.B.A (Master of Business Administration) Thesis, Simon Fraser University, Burnaby.
- Taffler, R. J. (1982). Forecasting company failure in the UK using discriminant analysis and financial ratio data. *Journal of the Royal Statistical Society*, 145(3), 342-358.
- Taffler, R. J. (1984). Empirical models for the monitoring of UK corporations. *Journal of Banking and Finance*, 8, 199-227.
- Tatoğlu, F. Y. (2021). *Panel veri ekonometrisi stata uygulamalı*. İstanbul: Beta Yayın.
- Van Horne, J. C., & Wachowicz, J. M. (2009). *Fundamentals of financial management (13th edition)*. England: Pearson Education Limited.
- Widarwati, E., & Sartika, D. (2018). Cost of financial distress and firm performance, *Indonesian Capital Market Review*, 10, 105-114.
- Wruck, K. H. (1990). Financial distress, reorganization, and organizational efficiency. *Journal of Financial Economics*, 27, 419-444.
- Yaman, S., ve Korkmaz, T. (2021). Finansal başarısızlık modellerinin çalışma sermayesi yatırım ve finansman politikaları doğrultusunda incelenmesi BİST’de karşılaştırmalı bir uygulama. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(2), 591-610.
- Yazdanfar, D., & Öhman, P. (2020). Financial distress determinants among SMEs: empirical evidence from Sweden. *Journal of Economic Studies*, 47(3), 547-560.
- Zmijewski, M. E. (1984). Methodological issues related to the estimation of financial distress prediction models. *Journal of Accounting Research*, 22, 59-82.